

Пролетарии от всички страни, съединявайте се!

МАРКС
ЕНГЕЛС

С Ъ Ч И Н Е Н И Я

ИЗДАТЕЛСТВО
НА БЪЛГАРСКАТА КОМУНИСТИЧЕСКА ПАРТИЯ
СОФИЯ 1987

МАРКС
ЕНГЕЛС

Т О М

22

*Материалите, включени в настоящия том,
са преведени от руски и сверени със съответните оригинали*

К. МАРКС
Ф. ЭНГЕЛЬС

Сочинения

Издание второе

Издательство
политической литературы
Москва 1962 г.

ПРЕДГОВОР

Двадесет и вторият том от Съчиненията на К. Маркс и Ф. Енгелс съдържа произведения на Енгелс, написани през 1890—1895 г. — последните години на неговия живот.

Тези години спадат към последното десетилетие от историята на домонополистичния капитализъм. В края на XIX и началото на XX век капитализмът навлиза в империалистическия стадий на развитие. Характерни черти на последното десетилетие на миналия век са бързото разрастване на капиталистическите монополи, засилването на колониалната експанзия и на борбата на капиталистическите държави за териториална подялба на света, влошаването на положението на широките слоеве на трудещите се от града и селото. Задълбочаването на противоречията на капитализма се придружава от повсеместно изостряне на класовата борба. Извършва се интензивен процес на сплотяване силите на пролетариата, на всеотдайна му подготовка за нови революционни битки.

Първата половина на 90-те години била ознаменувана с нови успехи на марксизма, с все по-широкото му разпространение. Както изтъква В. И. Ленин, към 90-те години победата на марксизма в работническото движение „била в основните си черти завършена“ (В. И. Ленин, Съч., т. 15, стр. 20). В международната армия на социалистите влизали все нови отряди. Възникнали българската, унгарската, полската, румънската и италианската социалистически партии, образувана била Независимата работническа партия в Англия и т.н. В нов, пролетарски период навлязло революционното движение в Русия, където се създавала почвата за възникване на боева марксистка партия, чието основаване е свързано с името на В. И. Ленин.

Наред със засилването на влиянието на марксизма в работническото движение се наблюдавало значително засилване на опортюнистическите тенденции, което се дължало на притока на дребнобуржоазни елементи в редовете на пролетариата, на образуването на работническа аристокрация и на въздействието на буржоазната идеология върху работническата класа. В социалистическите партии, на първо място в германската социалдемокрация, най-влиятелната партия на Втория Интернационал, се активизирали двете основни опортюнистически направления — „лявото“, сектантското, и открито опортюнистическото, реформисткото, което към края на XIX век взело формата на ревизионизъм — пряк призив за ревизиране революционните основи на марксисткото учение.

При тези условия пропагандата на марксизма, защитата му от извращения и вулгаризация, борбата против опитите на господстващите класи да разединят с помощта на опортюнистите работническото движение и да го разложат отвътре придобивали изключителна важност, били насъщна задача на революционните марксисти.

Неоценимо значение за социалистическото движение имала по онова време теоретическата и политическата дейност на Енгелс. Въпреки преклонната си възраст, Енгелс напрегнато и плодотворно работел за по-нататъшното развитие и пропагандиране на марксистката философия, политическа икономия и научния комунизъм. Огромен е неговият принос в разработването на програмата, стратегията и тактиката на пролетарските партии.

През последните години от живота на Енгелс извънредно важна част от неговата научна дейност била подготовката за печат на ръкописа на III том на „Капиталът“, както и преиздаването на „Манифеста на комунистическата партия“ и други трудове на Маркс, както и на негови собствени произведения. Едновременно с работата върху III том на „Капиталът“ Енгелс подготвил четвъртото немско издание на I том (1890), а след това второто немско издание на II том (1893). За четвъртото издание на I том на „Капиталът“ Енгелс написал специален предговор, в който дал достоен отговор на буржоазните икономисти, които се опитвали да дискредитират Маркс като учен и да го оклеветят, обвинявайки го в научна недобросъвестност и преднамерено фалшифициране на използваните източници (виж настоящото издание, т. 23, стр. 35—40). На разобличаването на подобни измислици Енгелс посветил специално произведение — „Брентано contra Маркс“, което се публикува в настоящия том. Това произведение, в което се разкрива буржоазно-апологетическата същност на възгледите на катедрер-социалистите, които публикували клеветнически нападки против марксизма, показва с каква страст

Енгелс защитавал и пазел името и литературното наследство на своя велик приятел.

Енгелс извършил огромна работа за подготовката за печат на ръкописа на III том на „Капиталът“, който излязъл в края на 1894 г. Той виждал в него мощно идеологическо оръжие в ръцете на социалистическите партии. Третата книга, писал Енгелс на Бебел, „е прекрасна, блестяща. Това е действително нечувано разрушаване на старата икономическа наука. Едва сега нашата теория придобива несъкрушима основа, а ние получаваме възможност да водим победоносна борба с всеки враг“ (К. Маркс и Ф. Енгелс, Соч., I изд., т. XXVII, стр. 459). В предговора към този том Енгелс дава решителен отпор на вулгарните буржоазни икономисти, които в стремежа си да опровергават основите на икономическото учение на Маркс измисляли всевъзможни „противоречия“ между откритите от Маркс закони, действащи в капиталистическата икономика (виж настоящото издание, т. 25, ч. I, стр. 3—26). Важен принос в марксистката политическа икономия са написаните от Енгелс „Допълнения към третия том на „Капиталът“, които се състоят от две работи: „Законът за стойността и нормата на печалбата“ и „Борсата“.

От публикуваната в настоящия том бележка „За четвъртия том на „Капиталът“ ст Маркс“ се вижда, че Енгелс възнамерявал да издаде ръкописа на „Теориите за принадлежната стойност“ като четвърти, заключителен том на основния труд на Маркс. Но смъртта попречила на Енгелс да осъществи това намерение, както и други твърде обширни творчески планове.

Редица влизаци в тома произведения показват, че в процеса на подготовката за печат на III том на „Капиталът“ Енгелс внимателно следял извършваните се икономически процеси и се стремил да ги обобщи в една или друга форма. С рядка проникателност той доловил някои съществени изменения в капиталистическата икономика.

Важно изказване на Енгелс по този въпрос се съдържа в произведението му „Към критиката на социалдемократическата проекто-програма от 1891 г.“. Тук Енгелс обръща внимание на изменените се форми на организация на капиталистическото производство при запазване и засилване на експлоататорската му същност, а именно на разпространението на акционерните дружества и особено на тръстовете, „които подчиняват и монополизират цели отрасли на промишлеността“ (виж настоящият том, стр. 226). В. И. Ленин подчертава, че в това изказване е доловена основната черта на формиращия се нов стадий на капиталистическото развитие — превръщането на капитализма в монополистичен капитализъм. Ленин смята тези указания на Енгелс за особено ценни за опровергаване на буржоазно-реформистките твърдения, „че монополистичният или държавно-

монополистичният капитализъм *вече не е* капитализъм, вече може да бъде наречен „държавен социализъм“ и тем подобни“ (В. И. Ленин, Съч., т. 25, стр. 469).

В статията „Президентските избори в Америка“ Енгелс отбелязва значителния дял в американската икономика на картелите и тръстовете, които разоряват дребните производители и безпощадно експлоатират трудещите се маси. Със засилването на ролята на монополите Енгелс свързва и небивалото изостряне на конкурентната борба между капиталистическите държави, по-специално между САЩ и Англия, на световния пазар. Енгелс предсказвал също изострянето на борбата на световния пазар между САЩ и Германия, за която американската конкуренция „ще бъде далеч по-осезателна от английската“ (виж настоящия том, стр. 336).

Енгелс се спира на непрекъснато растящите темпове на развитие на младите капиталистически страни — САЩ и Германия, които се стремели да изтикат Англия от световния пазар, и в предговорите към английското и второто немско издание на своето произведение „Положението на работническата класа в Англия“. Той нарича тук САЩ и Германия страшни съперници на Англия, които „все повече и повече подкопават промишления монопол на Англия. Тяхната промишленост е млада в сравнение с английската, но расте далеч по-бързо от нея“ (виж настоящия том, стр. 266). В тези предговори Енгелс отбелязва отиващото към своя край заграбване на „свободните“ пазари за пласмент от капиталистическите държави и обусловеното от това засилване на противоречията между тях. Енгелс изтъква, че „сега с всеки изминат ден новите пазари стават все по-голяма рядкост, така че дори на негрите в Конго цивилизацията се натрапва във вид на памучни тъкани от Манчестер, глинени съдове от Стафордшир и метални изделия от Бирмингам“ (виж настоящия том, стр. 273).

Енгелс смятал тези доловени от него нови явления в капиталистическата икономика за един от източниците на изостряне присъщите на капиталистическото общество антагонизми, за причина на застрашаващите го нови, невиджани още по мащабите си икономически сътресения. Така в бележките „За някои особености на икономическото и политическото развитие на Англия“ Енгелс пророчески говори за назряването на гигантска криза в капиталистическия свят. Това предвиждане на Енгелс се оправда с настъпването в началото на XX век на първата икономическа криза от епохата на империализма.

Редица произведения, влизащи в тома, характеризират Енгелс като страстен пропагандист на икономическото учение на Маркс. Във връзка със завършването на работата върху III том на „Капиталът“

и с предстоящото му излизане Енгелс пише за партийния печат статиите „Капиталът“ на Маркс. Трети том“ и „За съдържанието на третия том на „Капиталът“, в които в достъпна за масовия читател форма разкрива значението на всички тонове на гениалното произведение на Маркс. С цел за разпространение на икономическите знания сред работниците Енгелс подготвя ново немско издание на популярното произведение на Маркс „Наемен труд и капитал“ (излязло в 1891 г.) Подготвяйки това издание за масовия читател, Енгелс внесе в текста някои изменения и допълнения, за да привее съдържанието на произведението, публикувано в 1849 г., в съответствие с развитието, което Маркс дава по-късно на своето икономическо учение в „Капиталът“.

Публикуваният в тома увод на Енгелс към това издание е образец на дълбоко научна и същевременно популярна марксистка литература за работниците. С конкретни примери Енгелс показва целия механизъм на експлоатацията на работника от капиталиста, процеса на образуването на принадлезна стойност, разяснява на читателите антагонистичния характер на класовите отношения в капиталистическото общество, разкрива действието на открития от Маркс закон за абсолютното и относителното обедняване на работническата класа при капитализма. Антагонистичното класово общество, подчертава Енгелс, неизбежно ще бъде заменено с нов обществен строй, „при който ще изчезнат съвременните класови различия и при който — може би след кратък и свързан с известни лишения, но във всеки случай в морално отношение много полезен преходен период — средствата за живот и за наслада от живота, за усъвършенстване и за изява на всички физически и духовни способности ще бъдат в еднаква степен и в непрекъснато растящ размер поставени на разположение на всички членове на обществото в резултат на планомерното използване и по-нататъшното развитие на съществуващите вече огромни производителни сили, при равно за всички задължение да се трудят“ (виж настоящия том, стр. 204).

Голямо място в своите научни занимания през разглеждания период Енгелс отделял на проблемите на марксистката философия и марксистката историческа наука. В редица произведения и писма той се обявява против вулгаризирането и опошляването на марксисткия диалектико-материалистически метод, като развива извънредно важни положения на историческия материализъм: за базата и надстройката и взаимодействието между тях, за ролята на идеологията в живота на обществото, за държавата и т. н. Енгелс подготвил трето издание на своето теоретическо произведение „Анти-Дюринг“ (излязло в 1894 г.), направил съществени допълнения към него и написал предговор, в който със задоволство отбелязва, че застъп-

ваните в „Анти-Дюринг“ възгледи получили „широко разпространение в общественото съзнание на научните кръгове и сред работническата класа“ (виж настоящото издание, т. 20, стр. 17).

Енгелс извършил голяма работа при подготовката на четвъртото немско издание на своя труд „Произход на семейството, частната собственост и държавата“ (това издание излязло в 1891 г.). В процеса на работата Енгелс обобщил нов обширен материал по историята на първобитното общество, данни на археологията и етнографията. За четвъртото издание Енгелс написал специален предговор, който бил публикуван и като отделна статия под заглавие „Към историята на първобитното семейство (Бахофен, Мак-Ленан, Морган)“. Тук Енгелс прави обстоен критически анализ на най-важните направления в историографията на първобитното общество, като специално подчертава научната стойност на изследванията на видния американски учен, стихийния материалист Морган.

Статията „Новооткрит случай на групов брак“ показва големия интерес на Енгелс към постиженията на научната мисъл в Русия в областта на разработването на историята на първобитното общество. В статията си Енгелс дава висока оценка на откритията на видния руски етнограф и антрополог Л. Я. Щернберг, които последният направил въз основа на изследването на обществения строй и семейните отношения на сахалинските гиляки (нивхи). Новите данни на руския етнограф блестящо потвърдили правилността на изводите на Енгелс, изложени в книгата „Произход на семейството, частната собственост и държавата“, за характера на първобитното, докласово общество, за родовия строй и на груповия брак като форма на семейните отношения, присъщи на този строй.

От общотеоретическите произведения, преиздадени от Енгелс през 90-те години с цел за защита и пропаганда на марксизма, голямо значение има произведението му „Развитието на социализма от утопия към наука“. Енгелс подготвил четвъртото немско издание на това произведение (1891), прегледал също превода му на английски език и написал специален увод за английското издание (1892).

В своя увод Енгелс продължава борбата против враждебните на марксистката философия идеалистически теории. Той разкрива несъстоятелността на опитите за примиряване на материализма и идеализма, които се проявявали във формата на агностицизъм. Като доказва въз основа на данните на природните науки познаваемостта на света, Енгелс развива едно от най-важните положения на марксистката теория на познанието — за практиката като критерий на истината. В това произведение Енгелс показва същността на откритото от Маркс материалистическо разбиране на историята и за пръв път въвежда в употреба термина „исторически материализъм“ за

обозначаване на „онова схващане за хода на световната история, което виждѣ първопричината и решаващата движеща сила на всички важни исторически събития в икономическото развитие на обществото, в промените на начина на производство и размяна, в произтичащото оттук разделяне на обществото на различни класи и в борбите между тези класи“ (виж настоящия том, стр. 296).

Голямо място в този увод Енгелс отрежда на разкриването на историческите и социалните корени на религията. Той подчертава, че в религията загиващата експлоататорска класа търси преди всичко средство за обуздаване революционните стремежи на народните маси и за отклоняването им от борбата против съществуващия строй. „А първото и най-важно морално средство за въздействие върху масите си оставаше религията“ — изтъква Енгелс (виж настоящия том, стр. 308).

Като разглежда религиозните представи — наред с юридическите и философските — като по-близки или далечни отражения на господстващите в дадено общество икономически отношения, Енгелс изтъква, че тези представи не могат да се задържат продължително време след коренното изменение на икономическите отношения. Същевременно Енгелс отбелязва жизнеността на религиозните предразсъдъци, подчертава несъвместимостта им с научния мироглед и отнася тези предразсъдъци към традициите, които представляват спирачка за историческото развитие и с които трябва да се води умела и настойчива борба.

В публикуваното в тома произведение на Енгелс „Към историята на ранното християнство“ се дава научно материалистическо осветление на причините за възникването на християнството, на неговите исторически корени и социална същност. Въз основа на дълбок анализ на множество източници Енгелс показва как от религия на робите и освободените роби, от идеология на потиснатите маси, раздвижени в условията на кризата на робовладелското общество, християнството триста години след своето възникване се превърнало в официална религия на експлоататорската държава, в средство за духовно и социално заробване на трудещите се. Изводите, които Енгелс прави, представляват изходни положения за научното изследване на много проблеми на античната история и преди всичко на произхода на християнството.

Енгелс непрекъснато съчетавал теоретическите си занимания с практическото ръководство на класовата борба на пролетариата. Той дал забележителен пример за прилагане на материалистическата диалектика при определяне тактиката на работническата класа, за умение да се подхожда конкретно към проблемите на работническото движение, да се разкрие и подчертае неразривното единство между

неговите национални задачи в отделните страни и общите интернационални цели на целокупния международен пролетариат.

Енгелс продължавал да отделя голямо внимание на германското работническо движение. Той непрекъснато следял дейността на Германската социалдемократическа партия и активно сътрудничел в печатните ѝ органи. Съветите и указанията, които Енгелс давал на ръководителите на германската социалдемократия, важели до голяма степен и за социалистите от другите страни, засягали общите въпроси на теорията и тактиката на пролетарското движение. Затова много негови произведения и статии, помествани в германския социалдемократически печат, се препечатвали и в социалистическите органи на другите страни.

В статиите „Изборите през 1890 г. в Германия“ и „Какво да се прави сега?“ Енгелс оценява резултатите от изборите за германския райхстаг от 20 февруари 1890 г. като голяма победа на демократичните сили в Германия над реакционния юнкерско-буржоазен правителствен блок, възглавяван от Бисмарк. Наскоро след поражението на Бисмарковото правителство в изборите Бисмарк подал оставка, а след това бил отменен и изключителният закон против социалистите.

Отбелязвайки важноста на успехите на Социалдемократическата партия в изборите, в посочените статии, както и в „Прошало писмо до читателите на вестник „Sozialdemokrat““ Енгелс подчертава, че тези успехи са резултат от героичната дванадесетгодишна борба на германските работници против реакцията през годините на изключителния закон, резултат от гъвкавата тактика на партията, която умело съчетавала легалните и нелегалните форми на дейност. Енгелс призовава германската социалдемократия да следва революционните традиции от времето на Съюза на комунистите и на издавания от Маркс в периода на революцията от 1848—1849 г. „Neue Rheinische Zeitung“. Енгелс предупреждава партията да не се поддава на парламентарни илюзии и изтъква, че парламентарната дейност е важно, но не единствено оръжие в ръцете на работническата класа. Значението на парламентарната борба, както отбелязва Енгелс в много статии, се състои в това, че тя дава възможност на социалдемократите да извършат преглед на своите сили, позволява им да използват парламента като трибуна за мобилизиране на работническата класа и на трудещите се маси. При това Енгелс постоянно обръща внимание на ръководителите на партията върху важноста на извънпарламентарната дейност, на укрепването на връзките на партията с масите и на социалдемократическата пропаганда в професионалните съюзи и другите работнически организации, сред селяните и в армията.

В „Прошално писмо до читателите на вестник „Sozialdemokrat““ Енгелс повдига пред германската партия въпроса за изменение на нейната тактика съобразно с променилата се обстановка. Енгелс поставя избора на методите на борба в зависимост от конкретните условия, в значителна степен от характера на действията на господстващите класи. „Имперското правителство — изтъква той във връзка с това — ще се опита временно да действа против нас отново в рамките на общото право и затова ние ще се опитаме временно да действаме отново със законните средства, които си завоювахме обратно чрез енергично използване на незаконните“ (виж настоящия том, стр. 79). Но в случай на употреба на насилие от страна на управляващите класи германската социалдемократия ще бъде принудена отново да тръгне по незаконния път „като единствения, който ще бъде открит за нея“ (виж настоящия том, стр. 80). Тези ценни указания показват, че Енгелс е бил решителен противник на сектантско-догматичното абсолютизиране на едни или други форми на борбата на работническата класа и че той смятал за възможно пролетариатът да използва различни методи и средства за завоюване на политическата власт в зависимост от конкретните исторически условия.

Редица произведения на Енгелс, включени в тома, отразяват борбата му против левите и десните опортюнистически елементи в германската социалдемократия, които се активизирали във връзка с изменението на програмата и тактиката на партията при новите условия за борба.

В статиите „Отговор до редакцията на „Sächsische Arbeiter-Zeitung““, „Отговор до господин Паул Ернст“ и други Енгелс най-решително се обявява против „лявата“, полуанархистка опозиция на „младите“, които, не държейки сметка за изменилата се обстановка, отричали важноста на парламентарната дейност, обвинявали партията, че се придържа към „дребнобуржоазен парламентарен социализъм“, и ѝ натрапвали сектантска, авантюристична тактика. Теоретическите възгледи на „младите“, които се стремели вулгаризаторски да съчетаят марксисткото учение с дюрингианството, се характеризират от Енгелс като „до неузнаваемост изопачен „марксизъм““. Като изтъква, че лидерите на „младите“ не разбират марксистката методология, и като посочва техния догматизъм, Енгелс пише, че „материалистическият метод се превръща в своята противоположност, когато се използва не като ръководна нишка при историческото изследване, а като готов шаблон, по който се натъкмяват историческите факти“ (виж настоящия том, стр. 82). Енгелс посочва опасността от авантюристична тактика, пренебрегваща фактическите условия на класовата борба, и предупреждава, че подобна тактика би могла „да

погуби дори най-силната, наброяваща в редовете си милиони партия сред напълно заслужения смях на целия враждебен й свят“ (виж настоящия том, стр. 71). С язвителен сарказъм Енгелс бичува честолюбието и високомерието на представителите на опозицията, която се състояла общо взето от неотдавна влезли в партията интелигенти. Осмивайки техните претенции за специално положение в партията, той изтъква, „че в нашата партия всеки трябва да почва службата си от най-ниската длъжност; че за заемането на отговорни постове в партията не са достатъчни само литературен талант и теоретически знания, дори когато те са безспорно налице, но че за това се изисква също основно познаване на условията на партийната борба и приспособяване към нейните форми, изпитана лична честност и твърдост на характера и най-последно доброволно включване в редовете на борците“ (виж настоящия том, стр. 72). Това изказване показва какви високи изисквания е предявявал Енгелс към партийните дейци.

Боевите статии на Енгелс, както и решителните изказвания на Бебел и Либкнехт против „младите“ помогнали на германската социалдемократия да се справи бързо с този „бунт на либератори и студенти“.

Главна опасност за социалистическите и работническите партии представлявали през онзи период реформистките, открито опортюнистическите елементи. В Германия начело на тези елементи, които по думите на Ленин били готови „да се възползват от легалността, за да се отрекат от неокастрените лозунги и от непримиримата тактика“ (виж В. И. Ленин. Съч., т. 19, стр. 295), стоял лидерът на баварските социалдемократи Фолмар. Опортюнистите предприели атака преди всичко срещу марксистката теория за държавата, срещу учението за класовата борба, революцията и диктатурата на пролетариата. Изказванията на Фолмар и други опортюнисти против марксистката теория за държавата подготвили почвата за обща ревизия на марксизма, която Бернщайн предприел в края на 90-те години.

В отговор на изказванията на десноопортюнистическите елементи, както и на примиренческите тенденции на В. Либкнехт и други ръководители на германската социалдемократия по отношение на тях, Енгелс публикувал в 1891 г. ръкописа на Маркс „Критика на Готската програма“ — документ, в който се съдържа безпоощадна критика на реформистките ласалиански догми и са формулирани най-важните положения на теорията на научния комунизъм, включително на учението за диктатурата на пролетариата. В своя предговор Енгелс изтъква какво го е накарало да настоява за публикуването на това произведение (виж настоящия том, стр. 91—92). Една от причи-

ните бил стремежът да се нанесе съкрушителен удар върху култа към личността на Ласал, който дълго време бил насаждан от опортюнистическите елементи в германското работническо движение. Вземайки решение да публикува ръкописа, Енгелс знаел, че ще трябва да преодолее известна съпротива от страна на ония ръководители на германската социалдемократия, по адрес на които на времето била насочена критиката на Маркс и които въпреки това приели компромисната програма в Гота. Но Енгелс бил твърдо уверен в силата на самата партия, в това, че тя е достатъчно здрава, за да издържи откровената критика на нейните грешки, направена от Маркс. За Енгелс над всичко стояли принципните съображения, интересите на партията, запазването на чистотата на марксистката теория.

В обстановката на изострилата се идейна борба в Германската социалдемократическа партия и в социалистическите партии в други страни голямо значение имало също издаването в 1891 г. на третото немско издание на произведението на К. Маркс „Гражданската война във Франция“. В публикувания в това увод към това издание Енгелс разкрива световноисторическата роля на Парижката комуна и огромната стойност на приноса, който Маркс направил в учението за държавата, революцията и диктатурата на пролетариата въз основа на теоретическото обобщаване на опита на Комуната. В своя увод Енгелс допълва класическата характеристика на дейността на Комуната, дадена от Маркс, подчертава — въз основа на критиката на грешките на влизашите в нея бланкисти и прудонисти — необходимостта от правилно ръководство на овладелия държавната власт пролетариат от страна на теоретически зряла революционна пролетарска партия. По израза на Ленин той дава „забележително релефно обобщение“ на поуците от Комуната, като ги допълва с обобщение на опита от борбата на работническата класа през следващия двадесетгодишен период. Енгелс най-решително се обявява против „суеверната почит към държавата“, разпространена в Германия не само сред буржоазията, но и сред неустойчивите елементи на социалдемократията. Отбелязвайки важността на направения от Маркс извод за потисническия характер на буржоазната държавна машина и за необходимостта от нейното разрушаване, Енгелс пише: „държавата не е нищо друго освен машина за потискане на една класа от друга, и в демократичната република не по-малко, отколкото в монархията“ (виж настоящия том, стр. 194). Обосновавайки тази мисъл, Енгелс дава за пример републиканския държавен строй и двупартийната система в САЩ, където съществуват „две големи банди от политически спекуланти, които последователно завземат държавната власт и я експлоатират с най-корум-

пирани средства и за най-корумпирани цели“ (виж настоящия том, стр. 193).

В противовес на реформистките теории за използването на буржоазната държава за мирно вращаване на капиталистическото общество в социализма Енгелс отстоява идеята за диктатурата на пролетариата, за създаване от работническата класа на нова пролетарска държава, която коренно ще се различава от държавата на експлоататорските класи. Особено ярко е изразена Енгелсовата защита на основата на основите на марксистката теория — учението за диктатурата на пролетариата — в заключителния абзац на неговото произведение, адресиран непосредствено до опортюнистическите елементи на германската социалдемокрация: „Социалдемократическият филистер напоследък пак изпада в спасителен страх при думите: диктатура на пролетариата. Е добре, господа, искате ли да знаете как изглежда тази диктатура? Погледнете Парижката комуна. Това беше диктатура на пролетариата“ (виж настоящия том, стр. 194).

Енгелс изказва твърде ценни мисли по въпроса за съдбата на държавата след завоюването на властта от работническата класа. Доразвивайки издигнатото от Маркс и от него самия положение за отмирането на държавата при комунизма, Енгелс подчертава, че работническата класа установява своята диктатура не за вечни времена, че новият, социалистически тип държава ще съществува само дотогава „докато едно израсло при новите, свободни обществени условия поколение бъде в състояние да се отърси от цялата вехтория на държавността“ (виж настоящия том, стр. 194). В предговора към сборника „Статии по международни въпроси от вестник „Volksstaat““ Енгелс, разяснявайки защо Маркс и той са предпочитали да се наричат комунисти, а не социалдемократи, отбелязва, че в научно отношение названието „социалдемократическа“ е до известна степен неточно за една партия, „чиято икономическа програма е не просто социалистическа изобщо, а направо комунистическа, и чиято политическа крайна цел е преодоляването на цялата държава, следователно и на демокрацията“ (виж настоящия том, стр. 420). Следователно според разбирането на Енгелс бъдещата социалистическа държава, развивайки се към все по-голяма демократизация, в последна сметка трябва напълно да отмре с утвърждаването на комунистическия строй и ще бъде заменена от недържавните форми на обществено самоуправление.

Мислите на Енгелс по въпроса за държавата бяха високо оценени и доразвити от В. И. Ленин в неговия труд „Държавата и революцията“. Марксистко-ленинската теория за държавата получи ново творческо развитие в програмата на Комунистическата партия на Съветския съюз, приета от XXII конгрес.

Извънредно важен документ, отразяващ борбата на Енгелс за програмните и тактическите принципи на научния комунизъм, против опортюнистическото изопачаване на тези принципи, е споменатото по-горе произведение „Към критиката на социалдемократическата проектопрограма от 1891 г.“ В него се прави подробен анализ на първоначалния проект за програма на Германската социалдемократическа партия, съставен от ръководството на партията за Ерфуртския конгрес, който трябвало да приеме нова програма на мястото на Готската програма от 1875 г. Във връзка с критиката на недостатъците на проекта Енгелс развива в това произведение редица положения на марксизма: за икономическите и политическите задачи и цели на пролетарското движение, за значението на борбата за демократически преобразования на държавния строй, включително и на местното управление, за различните пътища на преминаване от капитализма към социализма, за пролетарската държава и диктатурата на пролетариата.

Значително място в своето произведение Енгелс отделя на „критиката на опортюнистическите възгледи на социалдемократията по въпросите на *държавното* устройство“ (В. И. Ленин, Съч., т. 25, стр. 468). Той се обявява най-решително против разпространяваните от опортюнистите илюзии, че при съществуващия в Германия полуабсолютистки политически строй „републиката може да се установи там по идилично мирен път, и то не само републиката, но и комунистическото общество“ (виж настоящия том, стр. 230). Липсата в проекта на искания за събаряне на реакционния монархически строй в Германия и за установяване на демократична република като необходима предпоставка за завоюване на политическата власт от пролетариата Енгелс преценява като „забравяне на големите, главните съображения заради моментните интереси на деня“, като „принасяне на бъдещето на движението в жертва на неговото настояще“ (виж настоящия том, стр. 229). Като допуска възможността за преминаване на отделни страни от капитализма към социализма и по мирен път, Енгелс изказва редица принципно важни съображения относно условията, които правят възможен такъв път. „Може да се допусне, че старото общество би могло да врасне мирно в новото в страни, където народното представителство съсредоточава в своите ръце цялата власт, където по конституционен път можеш да направиш всичко, каквото пожелаеш, щом имаш зад себе си мнозинството на народа“ (виж настоящия том, стр. 228—229). Но за да се създадат в тогавашна Германия и другите страни с полицейско-деспотичен режим условия за преминаване към социализма, изтъква Енгелс, обществото трябва насилствено да „разбие оковите на все още полуабсолютистичния и отгоре на това

неизразимо объркан политически строй“ (виж настоящия том, стр. 228).

Като държавна форма, при която работническата класа в Германия би могла да дойде на власт, Енгелс посочва демократичната република, която е „дори специфична форма за диктатурата на пролетариата“ (виж настоящия том, стр. 229). Според разбирането на Енгелс лозунгът за „демократична република“ означавал в случая борба за завоюване подстъпите към диктатурата на пролетариата, борба за създаване на благоприятни условия, които дават възможност да бъде използван демократичният режим за утвърждаване пролетарската държавност, което, както показва по-късно опитът на народнодемократичните страни, при известни обстоятелства може да бъде напълно реално. Именно в такъв смисъл, в противовес на опортюнистите и ревизионистите, които превъзнасят буржоазната демокрация, схващал това изказване на Енгелс В. И. Ленин, който в произведението си „Държавата и революцията“ подчертава, че „Енгелс повтаря тук в особено релефна форма оная основна идея, която като червена нишка минава през всички произведения на Маркс, а именно, че демократичната република най-много ни приближава към диктатурата на пролетариата“ (В. И. Ленин, Съч., т. 25, стр. 471).

Произведението на Енгелс „Към критиката на социалдемократическата проектопрограма от 1891 г.“ оказало сериозно въздействие върху изработването на окончателната проектопрограма на германската социалдемократия. Но в приетата на Ерфуртския конгрес програма не били взети под внимание някои извънредно важни бележки на Енгелс. В нея нямало положение за диктатурата на пролетариата, искане за събаряне на монархията и за установяване на демократична република. Това показвало, че влиянието на опортюнизма не било напълно преодоляно в редовете на германската социалдемократия.

Важно място в революционното наследство на основоположниците на марксизма заема написаният от Енгелс през 1895 г. увод към произведението на К. Маркс „Класовата борба във Франция от 1848 до 1850 г.“, което още докато Енгелс бил жив, а особено след смъртта му, било тенденциозно тълкувано в опортюнистически дух от страна на някои водачи на германската социалдемократия. В този документ Енгелс се явява като забележителен стратег и тактик на революционната борба на пролетариата.

Като изтъква цялата важност на анализа на хода и поуците от революцията през 1848—1849 г., даден в произведението на Маркс, Енгелс посвещава значителна част от своя увод на обобщаването на по-нататъшния опит от класовата борба на пролетариата, преди всичко в Германия. В своето произведение Енгелс подчертава необходимостта от революционно използване на всички легални средства

за подготовката на пролетариата за социалистическа революция, от умело съчетаване на борбата за демокрация с борбата за социалистическа революция, от подчиняване на първата задача на втората. В своя увод Енгелс отново обосновава крайъгълното положение на марксизма за зависимостта на избора на тактическите методи и форми на борба от конкретната историческа обстановка, за необходимостта от заменяване на предпочителните за пролетариата мирни форми на революционна дейност с немирни в случай, че реакционните господстващи класи употребят насилие. Когато последните, изтъква Енгелс, сами нарушат „фаталната законност“ и прибегнат до насилие, социалдемократията трябва да използва „правото на революция“. Тогава тя ще пренесе своята дейност „от арената на парламентарната борба върху революционната арена“ (виж „Отговор на почтения Джовани Бовио“, настоящия том, стр. 278).

Енгелс вижда главния залог за успеха на пролетарската партия в привличането на широките народни маси и преди всичко на трудещите се селяни на страната на работническата класа. Като подчертава решаващата роля на масите в историческите събития, Енгелс пише: „Там, където се касае за пълно преобразуване на обществения строй, масите трябва сами да участвуват в това, сами да са разбрали за какво се води борбата, за какво проливат кръвта си и жертвуват живота си. На това ни учи историята на последните петдесет години“ (виж настоящия том, стр. 527).

Против зараждащия се ревизионизъм в германската социалдемократия и другите партии от Втория Интернационал е насочено публикуваното в тома произведение на Енгелс „Селският въпрос във Франция и Германия“. Непосредствен повод да напише това произведение дал на Енгелс опитът на Фолмар и други опортюнисти да използват обсъждането на проекта за аграрна програма на Франкфуртския конгрес на германската социалдемократия в 1894 г., за да прокарат враждебните на марксизма „теории“ за устойчивостта на селското стопанство в условията на капитализма, за постепенното вращаване в социализма на кулашките елементи в селото, експлоатиращи наемния труд на ратаите, и т. н. Друг повод да се изкаже в печата по този въпрос дал на Енгелс и стремежът да поправи грешките на френските социалисти, които в аграрната си програма (приета на конгреса в Марсилия в 1892 г. и допълнена на конгреса в Нант в 1894 г.) допуснали отстъпления от марксизма и отстъпки на опортюнизма.

В произведението „Селският въпрос във Франция и Германия“ и в непосредствено свързаното с него „Писмо до редакцията на вестник „Vorwärts““ Енгелс обстойно критикува опортюнистическите възгледи на Фолмар и грешките на френските социалисти. Той по-

казва, че последните, обещавайки в угода на дребнобуржоазните собственически илюзии на селяните да запазят тяхната собственост, всъщност обективно се стремят „към икономически невъзможно, жертвуват принципа и застават на реакционно гледище“ (виж настоящия том, стр. 485). Критическият разбор на Нантската програма дал на Енгелс повод да изложи в обобщен вид Марксовите и своите възгледи за трудовите селяни като основен съюзник на пролетариата, да направи нова крачка в обосноваването на тактиката на социалистическите партии към различните категории селяни и да набележи в общи линии политиката на бъдещата пролетарска държава по селския въпрос.

Енгелс разяснява необходимостта от диференциран подход към селяните и изтъква колко важно е да бъдат привлечени на страната на социалистическите партии широките слоеве на трудещите се селяни и на първо място селските пролетарии и дребните селяни — съюзници на работническата класа в социалистическата революция. За да завоюват политическата власт, изтъква той, социалистите трябва най-напред да отидат от града в селото, трябва да станат сила в селото (виж настоящия том, стр. 490). Защищавайки интересите на селските маси, социалистическите партии са длъжни в същото време да разясняват на селяните истинското им положение при капитализма, който обрича на гибел дребното селско стопанство, и постоянно да подчертават, че само социалистическата революция открива за трудещите се от селото перспективата за освобождение от мизерията и експлоатацията.

Огромно теоретическо и практическо значение за марксистките партии имат указанията на Енгелс относно начините за социалистическо преустройство на селското стопанство. „Нашата задача по отношение на дребните селяни — пише Енгелс за политиката на дошлия на власт пролетариат — се състои преди всичко в това, да превърнем тяхното частно производство, тяхната собственост в кооперативна, но не насилствено, а с пример и предлагане на обществена помощ за тази цел. И тогава ние ще имаме, разбира се, достатъчно средства, за да посочим на дребния селянин изгоди, които би трябвало да му бъдат ясни и сега“ (виж настоящия том, стр. 503). Засягайки въпроса за експроприирането на едрите земевладелци, Енгелс изтъква, че въпросът, как ще стане това експроприиране, със или без обезщетение, „ще зависи до голяма степен не от нас, а от обстоятелствата, при които ще дойдем на власт, и особено от поведението на самите господа едри земевладелци“ (виж настоящия том, стр. 508).

„Селският въпрос във Франция и Германия“ от Енгелс се отнася към основните марксистки произведения по аграрния въпрос.

Изказаните в него дълбоки идеи бяха всестранно развити от В. И. Ленин при разработването на гениалния кооперативен план за социалистическо преустройство на селото.

Енгелс отделял голямо внимание на работническото движение във Франция и на Френската работническа партия, за което освен споменатите вече произведения свидетелствуват и редица други статии, публикувани в настоящия том. Енгелс с всички сили съдействувал за идеологическото и организационното укрепване на Работническата партия, помагал на нейните ръководители — Гед и Лафарг — да изработват тактическата линия по най-важните въпроси, до водят решителна борба с опортюнистическото направление във френското работническо движение — посибилистите, да преодоляват опортюнистическите тенденции в редовете на самата партия.

Смятайки Франция за страна, в която „*против волята* на дребния селянин е невъзможен какъвто и да било траен преврат“ (виж настоящия том, стр. 502), Енгелс виждал първостепенната задача на Френската работническа партия в засилването на социалистическата пропаганда в селото. Отбелязвайки като положителен факт големите успехи на социалистите в изборите, Енгелс същевременно критикува проявения от някои ръководители на партията стремеж да пренесат центъра на тежестта върху парламентарната дейност. Енгелс придавал огромно значение на пропагандирането на революционния опит на Парижката комуна сред френските работници. За тази цел всяка година на 18 март той публикувал на страниците на вестник „Socialiste“ приветствия до френските работници, възпитавайки ги в духа на революционните традиции и пролетарския интернационализъм.

В статията „По повод неотдавнашната машинация на парижката полиция“, както и в интервюто с кореспондент на френския вестник „Eclair“ Енгелс отбелязва засилването на политическата реакция във Франция и разобличава организаторите на полицейските репресии против социалистическото и демократическото движение. Енгелс решително осъжда терористичните актове на анархистите, които реакционните кръгове и полицията използвали за провокационни цели. Това, което всъщност се цели с тези актове, изтъква той, е „да се сплши населението, да се въведе терор и по този начин да се установи господство на реакцията“ (виж настоящия том, стр. 537).

Редица съдържащи се в тома произведения (предговорът към английското издание на книгата „Положението на работническата класа в Англия“, статията „4 май в Лондон“ и други) отразяват активното участие на Енгелс в английското работническо движение. Смятайки за насъщна задача на английската работническа класа създаването на самостоятелна масова революционна партия, Енгелс раз-

крил причините, които пречели за осъществяването на тази задача Той отбелязва кастовата затвореност на старите трейдюниони, които изразявали интересите на работническата аристокрация и били проводници на нейното влияние върху пролетариата, вкоренилото се благодарение на това в работниците предубеждение към социализма и разпространението на буржоазните традиции, към които спада предразсъдъкът, „че били възможни само две партии, консервативна и либерална, и че работническата класа трябвало да извоюва своето освобождение с помощта на великата либерална партия“ (виж настоящия том, стр. 309). Една от слабите страни на английското, както и на американското работническо движение бил според Енгелс догматизмът, свойствен на съществуващите социалистически организации.

Извънредно важно условие за ликвидиране на разцеплението в английското работническо движение Енгелс виждал в преодоляването на сектантството на Социалдемократическата федерация, чиито лидери превърнали марксизма „в ортодоксия“ (виж настоящия том, стр. 551), както и на влиянието на буржоазните социалисти в лицето на Фабианското дружество. Това дружество съгласно характеристиката на Енгелс не било „нищо друго освен филиал на либералната партия“ (пак там).

Енгелс изразявал увереността, че „мощното движение на масите ще сложи край на всички тези секти и групички“ и ще направи възможно образуването на истинска работническа партия в Англия. Затова той придавал първостепенно значение на организирането на социалистическа пропаганда сред широките работнически слоеве, особено сред пролетарското население на лондонския Ист-Енд. Енгелс приветствувал разгърналото се в края на 80-те години движение на неквалифицираните работници и образуването на новите трейдюниони. Започналото пробуждане на класовото съзнание на английския пролетариат намерило ярък израз в масовата първомайска демонстрация на 4 май 1890 г. в Лондон. Когато в Англия бъде създадена истински пролетарска партия, изтъква Енгелс, тя ще може „завинаги да сложи край на този кадрил на двете стари партии, които се сменят една друга на кормилото на управлението и тъкмо с това увековечават господството на буржоазията“ (виж настоящия том, стр. 329). Енгелс приветствувал образуването в 1893 г. на Независимата работническа партия, надявайки се, че тя ще се развие в масова партия. Но в нея скоро взели надмощие реформистките елементи.

Неоценимата помощ, която Енгелс оказвал на младите отряди на международното работническо движение — социалистическите партии на европейските страни, — е получила отражение в публикациите в това писма до ръководствата на работнически партии и

организации, до редакциите на работнически и социалистически вестници, както и в кореспонденцията му със социалисти от разни страни.

В много свои произведения (приветствия до партийни конгреси, „Реч на социалдемократическо събрание във Виена“, „Приветствие до австрийските работници по случай превръщането на „Arbeiter-Zeitung“ в ежедневник“ и други) Енгелс отбелязва големите успехи на работническото движение в Австрия, дава съвети по редица тактически въпроси и изразява солидарността си с мъжествената борба на австрийския пролетариат за разширяване на демократичните свободи, за всеобщо избирателно право. Придавайки първостепенно значение на въвличането на работниците от всички националности на Австро-Унгария в пролетарското движение и на тяхното възпитание в духа на пролетарския интернационализъм, Енгелс внимателно следял формирането и развитието на Унгарската социалдемократическа партия. В своето писмо „До редакцията на „Arbeiter-Wochen-Chronik“ и „Népszava““ Енгелс подчертава закономерността на възникването на работнически партии както в големите, така и в малките страни. „Съществуването на унгарска социалдемократическа работническа партия за лишен път доказва, че съвременната едра промишленост не може да се утвърди в нито една страна, без да революционизира старото докапиталистическо общество и без да поражда наред с класата на капиталистите и пролетариат, а с това и класова борба между тях, както и работническа партия“ (виж настоящия том, стр. 89).

С голямо задоволство Енгелс следял развитието на работническото движение и разпространението на марксизма в славянските страни на Централна и Южна Европа — България, Полша, Чехия, — за което свидетелствуват включените в тома работи: „До редакцията на българското списание „Социалъ-демократъ““, „До чешките другари по случай Първи май“ и други. Енгелс отбелязва засилването на пролетарската солидарност между чешките и германските работници и подчертава, че интернационалното единство на трудещите се трябва да се противопоставя на политиката на разпалване национална омраза и разпри, водена от буржоазията. В предговора към полското издание на „Манифеста на комунистическата партия“ (1892) Енгелс със задоволство отбелязва бързото разпространение на социалистическите идеи сред полските работници и непрекъснато нарастващата роля на младия полски пролетариат в борбата за независимост и национално възраждане на Полша. В това произведение, както и в някои други работи („До редакцията на вестник „Volksfreund““, „За антисемитизма“) Енгелс изказва важни идеи по националния въпрос, обосновава принципите на пролетарския интернационализъм и показва враждебността на всички прояви на шовини-

стическа и националистическа идеология спрямо делото на освобождението на трудещите се.

В тома се публикуват редица статии на Енгелс, посветени на Италия и италианското работническо движение: „За италианската Панама“, „Към италианския читател“ (предговор към италианското издание на „Манифеста на комунистическата партия“ от 1893 г.), „Бъдещата италианска революция и социалистическата партия“, „Международен социализъм и италиански социализъм (писмо до редакцията на списание „*Critica Sociale*“)“ и други. Тези статии свидетелствуват за дълбокия интерес, с който Енгелс следял положението в Италия, борбата на италианските трудещи се против политическия и икономическия гнет, и за голямата помощ, която той оказвал на италианските социалисти в пропагандирането на марксизма, във формирането на италианската социалистическа партия и в определянето на стоящите пред нея непосредствени задачи. Предговорът на Енгелс към испанското издание на „Нишета на философията“ от Маркс, приветствието му „До испанските работници по случай Първи май 1893 г.“ и обръщението му „До английските социалистически и работнически организации“ показват тесните му връзки със социалистическото движение в Испания.

Дейността на Енгелс по ръководството на международното работническо движение значително се разширила с основаването на Втория Интернационал. Борбата му за сплотяване на новото международно обединение на социалистическите и работническите партии върху принципите на марксизма, за разпространение влиянието на научния комунизъм върху пролетариите от всички страни е отразена в много произведения, включени в настоящия том.

Голямо значение за мобилизиране на масите и укрепване на международната пролетарска солидарност Енгелс придавал на организирането — съгласно решението на учредителния Парижки конгрес на Втория Интернационал — на празнуването на Първи май. В предговора към четвъртото немско издание на „Манифеста на комунистическата партия“ (1890) Енгелс с гордост отбелязва, че издигнатият от Маркс и от него в 1848 г. боен призив „Пролетарии от всички страни, съединявайте се!“ е стигнал до работниците и че доказателство за това е вече първото провеждане на първомайския празник през 1890 г. В своите приветствия по случай пролетарския празник („Приветствие до австрийските работници по случай Първи май 1893 г.“, „До германските работници по случай Първи май 1893 г.“, „Въпреки всичко. Приветствие до френските работници по случай Първи май 1893 г.“ и други) Енгелс призовава международния пролетариат да направи традиция бойните прегледи на пролетарските сили на 1 май всяка година и подчертава ярко проявилото

се при тези прегледи единство на интернационалните и националните задачи на пролетариата.

Работите „Международният работнически конгрес в 1891 г.“, „За Брюкселския конгрес и положението в Европа“ и „До Националния съвет на Испанската социалистическа работническа партия“ разкриват ролята на Енгелс в подготовката на конгресите на Втория Интернационал, борбата му против опитите на опортюнистическите елементи в лицето на френските посибилисти, лидерите на консервативните английски трейдюниони и на английската Социалдемократическа федерация да завземат в свои ръце ръководството на международното работническо движение. Енгелс приветствува марксистите заради отпора, който те давали по онова време на конгресите на Втория Интернационал както на реформистките, така и на анархист-вуващите елементи. Смятайки при онези условия десния опортюнизъм за главна опасност за работническото движение, Енгелс придавал сериозно значение и на борбата против анархистките, авантюристическите тенденции, проявявани в псевдореволюционно фразьорство, догматизъм, доктринерско-сектантско нежелание да се държи сметка за реалната обстановка. Той подчертава, че партията на работническата класа е „боева“ партия, която държи сметка за „фактите“ (виж настоящия том, стр. 236). Енгелс нарича анархизма „карикатура на работническото движение“, изтъквайки, че в последна сметка действията на анархистките елементи са от полза за враговете на работническата класа, за правителствата на Европа и Америка (виж настоящия том, стр. 418).

В своите речи Енгелс постоянно подчертавал значението на международните връзки на социалистите от различните страни, на изработването на съгласувана линия на международните социалистически конгреси, на личните контакти и на взаимното сътрудничество в социалистическия печат. При това той изтъквал необходимостта от строго спазване на общите решения и принципите на марксизма. В заключителното си слово на Международния социалистически работнически конгрес в Цюрих Енгелс заявил: „За да не се изродим в секта, ние трябва да допускаме дискусиите, но общите принципи трябва неизменно да се спазват“ (виж настоящия том, стр. 411). Енгелс непрекъснато призовавал социалистическите партии, влезли в новото международно обединение, да следват революционните традиции на Първия Интернационал и настоявал социалистите да изучават и използват неговия революционен опит, надявайки се, че Вторият Интернационал ще умножи този опит.

Но Вторият Интернационал не оправдал надеждите, които му възлагал Енгелс. Докато през първите години на своето съществуване, когато Енгелс му оказвал помощ със съвети и критика, той

бил боева марксистка организация, след смъртта на Енгелс все по-голямо влияние в него придобивали реформистите и ревизионистите, както и скритите опортюнисти (центристите), които в края на краищата доведоха Втория Интернационал до позорния крах в 1914 г. При все това дейността на Енгелс по разпространението на идеите на марксизма и пролетарския интернационализъм в работническото движение през първите години на Втория Интернационал дала своите плодове. Тя допринесла за възпитаването на истински революционни елементи в редовете на партиите от Втория Интернационал, които начело с В. И. Ленин и революционното крило на руската социалдемократия издигнаха високо знамето на марксизма и пролетарския интернационализъм.

Значително място в произведенията, включени в тома, се отделя на Русия, на анализа на нейната вътрешна и външна политика, на руското революционно движение. Жестоката политическа реакция през 80-те — началото на 90-те години не разколебала увереността на Енгелс в неизбежността на народна революция против царизма. Тази увереност прераснала в твърдото убеждение, че революцията „чука сега на вратите на Русия и вътре в страната тя има вече достатъчно съюзници, които чакат само случай, за да ѝ отворят вратите“ (виж настоящия том, стр. 44). Енгелс обръщал все по-голямо внимание на представителите на новото, марксистко поколение руски революционери. По-тесни контакти той установява с ръководителите на групата „Освобождение на труда“ — В. И. Засулич и Г. В. Плеханов. С голямо одобрение Енгелс следял дейността на тези „челни борци на руския пролетариат“ за разпространението на марксизма в Русия и високо ценял произведенията на Плеханов. Енгелс основавал прозорливия извод за назряването на големи революционни събития в Русия върху задълбоченото изследване на всички страни на живота на „великия и високонадарен народ“ (К. Маркс и Ф. Енгелс. Соч., I изд., т. XXIX, стр. 254).

В статията „Социализмът в Германия“, в интервюто с кореспондент на френския вестник „Eclair“ и други произведения Енгелс характеризира развитието на Русия преди реформата като дълбок икономически и социален преврат. Енгелс подчертава, че смяната на феодално-крепостническите отношения с капиталистически в Русия се придружавала от масовото разоряване на селяните, от разпадането на тяхното натурално стопанство и домашни занаяти, от намаляване на селскостопанското производство, хронически неурожай и т. н. Разкривайки причините за глада от 1891 г. в Русия, Енгелс пише: „ние имаме тук пред нас не пореден глад, а дълбока криза“ (виж настоящия том, стр. 255). Общият анализ на руската действителност довел Енгелс до извода, че „стара Русия безвъзвратно

влезе в гроба... Върху нейните развалини се изгражда буржоазна Русия“ (виж настоящия том, стр. 253).

Още по-пълно изложил Енгелс възгледите си за Русия в послеслова към произведението „За социалния въпрос в Русия“. В този послеслов се прави дълбок анализ на социално-икономическото развитие на Русия през последната трета на XIX век и се дава характеристика на руското революционно движение. Критикувайки антинаучните възгледи и илюзиите на руското народничество, Енгелс признава същевременно заслугите на руската прогресивна обществена мисъл и преди всичко на Н. Г. Чернишевски, този по неговата оценка велик мислител, на когото Русия е безкрайно задължена за толкова много неща. С чувство на дълбоко уважение говори Енгелс за руските революционери от 70-те години, мъжествени борци против царския деспотизъм. Той със задоволство отбелязва, че в руското революционно движение се появяват хора, които са скъсали с народническите възгледи и са усвоили теорията на научния социализъм.

Енгелс насочвал острието на критиката си против либералното народничество от 80—90-те години, чиито идеолози се опитвали чрез цитати от Маркс (по-специално от едно негово писмо до редакцията на списание „Отечественные Записки“) да обосноват възгледите си за особеното, некапиталистическо развитие на Русия, за руската селска община като ядка на бъдещия социалистически строй. Като проследява развитието на руската икономика от времето на Кримската война, Енгелс изтъква, че противно на народническите теории „Русия все по-бързо се превръща в капиталистическо-промишлена страна, все по-бързо се пролетаризира значителна част от селяните и се руши старата комунистическа община“ (виж настоящия том, стр. 436—437). Енгелс отново формулира изказаното от Маркс и от него (в предговора към руското издание на „Манифеста на комунистическата партия“ от 1882 г. и в други произведения) положение, че в Русия се подготвя почвата за революция, призвана да събори царското самодържавие, изтъква огромното международно значение на тази революция. Той отбелязва, че руската революция ще даде „нов тласък и на работническото движение на Запад, ще му създаде нови, по-добри условия за борба и по този начин ще ускори победата на съвременния промишлен пролетариат“ (виж настоящия том, стр. 437).

В тясна връзка с перспективите за развитието и победата на революцията в Русия, за осигуряването на условия „за успехите на работническото движение на Запад“ (В. И. Ленин, Съч., т. 2, стр. 14) Енгелс разглеждал външната политика на царска Русия и на другите велики сили, проблемите на международните отношения.

Гледището на Енгелс по тези въпроси е отразено в такива произведения като „Външната политика на руския царизъм“, „Може ли Европа да се разоръжи?“, „Социализмът в Германия“. В тези произведения Енгелс се явява като страстен изобличител на завоевателната политика на господстващите класи, предвестник на борбата против милитаризма и ратник за мир между народите, който се стремил да противопостави на машинациите на агресивните сили общата интернационална политика на социалистическите партии, насочена към предотвратяване на завоевателните войни (виж също писмото на Енгелс до румънския социалдемократ Й. Нъдежде от 4 януари 1888 г.). Като подчертавал растящото влияние на социалдемократията, станала „велика сила“, „от която зависи повече, отколкото от другите велики сили“ (виж настоящия том, стр. 412), Енгелс постоянно посочвал организираната работническа класа като силата, способна да противодействува на агресивната политика на буржоазията и едрите земевладелци. Енгелс подхождал към анализа на въпросите на външната политика, войната и мира от позицията на защитата на коренните интереси на пролетариата и всички трудещи се.

В произведенията си Енгелс с тревога отбелязва засилването на милитаризма и шовинизма, увеличаването на числеността на постоянните армии, невиджаната надпревара във въоръжаването, образуването на два военно-политически агресивни блока — Тройния съюз (Германия, Австрия и Италия), от една страна, и френско-руския съюз, от друга. Анализирайки развитието на международните отношения след Френско-пруската война от 1870—1871 г., Енгелс стига до извода, че развоят на събитията оправдава предсказанията на Маркс, който във второто възвание на Генералния съвет на Първия Интернационал предвижда гибелните последици на анексията на Елзас и Лотарингия и на ограбването на Франция от Германия, които създали източник на нови военни сблъсквания в Европа. Енгелс гневно разобличавал действията на милитаристките управляващи кръгове в Германия, изтъквайки, че с политиката си на анексии, надпревара във въоръжаването, разпалване на шовинистическа пропаганда и хайка срещу потиснатите националности Бисмарк и другите управници на Германската империя съумели да създадат на Германия „репутацията на алчна за завоевания страна“ и й навлекли не без основание „омразата на целия свят“ (виж настоящия том, стр. 398). Не по-малко решително разобличавал той и френските буржоазни реваншисти и шовинисти. Разделянето на Европа на две враждебни групировки от държави, преплитането и изострянето на противоречията между европейските страни, за което според Енгелс допринесла и Руско-турската война от 1877—1878 г. — всичко това по-

неговото мнение създавало заплахата от война от още невиджан световен мащаб, в която така или иначе ще бъдат въвлечени както големите, така и малките държави. В тази война, отбелязва Енгелс, управляващите класи виждат наред с осъществяването на своите агресивни планове и средство за укрепване на реакционните режими и за смазване на революционното движение, преди всичко за разгромване на социалистическите партии.

Изводът на Енгелс за световния мащаб и разрушителния характер на бъдещата война е истински образец на научно предвиждане. Твърде проникателно е и предсказанието на Енгелс за неизбежното участие на Англия в една бъдеща война, което той смятал дори за обстоятелство, способно да реши изхода на тази война в полза на едната или другата страна (виж настоящия том, стр. 42 и 339). При това трябва да се има предвид, че докато Енгелс бил жив, англо-германските противоречия не се били изострили още до такава степен, както по-късно. На преден план в международната политика стояли по онова време френско-германските и руско-германските противоречия. Голяма роля играло съперничеството между Англия и Русия в Близкия Изток и в Централна Азия, както и между Англия и Франция в Централна Африка и други райони. Едва в края на XIX и началото на XX век се очертал империалистическият характер на противоречията между Англия и Германия, тяхната решаваща роля в разгърнатата се борба между империалистическите държави за преразпределение на колонните, пазарите за пласмент, източниците на суровини и сферите на влияние, която довела до световната война от 1914—1918 г.

За една от главните агресивни сили, които създавали опасност от война в Европа, Енгелс смятал руския царизъм и неговата дипломация. В своята статия „Външната политика на руския царизъм“ — боеви изобличителен памфлет, написан в отговор на молбата на руските марксисти за сътрудничество в тяхното списание — Енгелс изтъква огромното международно значение на борбата на руските революционери против царизма — опора на европейската реакция и най-зъл враг на руската и европейската революция. Като проследява външната политика на царска Русия в течение на два века, Енгелс разкрива реакционната същност на тази политика, разобличава царизма като един от главните душители на европейското революционно-демократическо и националноосвободително движение, разкрива завоевателните му стремежи, колонизаторските и потиснически методи на господство в присъединените към империята области, интригите на царската дипломация, покровителствването на царизма от страна на западноевропейските реакционни сили. Енгелс разголява класовата същност на външната политика на само-

държавието и подчертава нейната връзка с антинародната реакционна вътрешна политика.

Като посочва заинтересоваността не само на руските помещици и търговци, но и на западноевропейските буржоа от запазването на царизма като средство за задушаване на революционното движение, Енгелс отбелязва готовността на европейските реакционни правителства да подкрепят самодържавието в случай на революция в Русия дори със силата на своите щикове. „Може би — пророчески пише той — те ще се решат дори да изпратят своите войски за възстановяване на царската власт — каква ирония на световната история!“ (виж настоящия том, стр. 48).

Като разобличава ярко и сполучливо царската дипломация и нейните западноевропейски партньори, все пак в стремежа си да заостри вниманието на социалистите върху задачата за разобличаване дипломацията на господстващите класи Енгелс допуснал някои преувеличения. Така той малко надценил степента на влияние на дипломацията върху историята на страната, „отстъпчивостта“ на западноевропейските правителства по отношение на царизма и ролята на чужденците върху руската дипломатическа служба.

Като смята, че руският царизъм и през 90-те години продължава да е „главната опора“, „последната крепост“ на европейската реакция, Енгелс същевременно отбелязва и известно отслабване както на вътрешнополитическите, така и на външнополитическите позиции на царското самодържавие през втората половина на XIX век, падането на неговото влияние на световната арена. Военното и политическото поражение на царизма в Кримската война, изтъква Енгелс, нанесе сериозен удар на неговата външна политика и дипломация и ускори кризата на социално-икономическия и политическия строй на Русия. В самата Русия нараствали страшни за царизма и неговата дипломация революционни сили. „И руската дипломация с ужас вижда приближаването на деня, в който руският народ ще си каже думата“ (виж настоящия том, стр. 44).

Енгелс призовавал работническата класа и социалистическите партии да отговорят на военната опасност със засилване на агитацията за мир, с активна антивоенна пропаганда, с решителна борба против милитаризма. За дълг на социалистите Енгелс смятал борбата за разоръжаване, в която виждал „гаранция за мира“ (виж настоящия том, стр. 373). Активните и съгласувани действия на работническата класа и трудещите се от всички страни можели според неговото убеждение дори при съществуващите режими да принудят правителствата под натиска на народа да се съгласят с ограничаване на въоръжаването и да осуетят плановете за война. В серията статии „Може ли Европа да се разоръжи?“ Енгелс

прави предложение за намаляване, а след това за ликвидиране на постоянните армии, като се съкратят във всички страни сроковете на военната служба и се премине след това към милиционна система. В същата работа Енгелс развива редица важни военно-теоретически положения: за бурното развитие на военната техника и революционизиращото влияние на това развитие върху стратегията и тактиката, за ролята на физическото възпитание за военната подготовка, за значението на морала на личния състав като важен фактор във войната и т. н.

Защищавайки решително делото на мира и водейки последователна борба против опасността от война, Енгелс бил същевременно за активно участие на социалистите в националните, освободителните войни. Такава позиция според Енгелс трябвало да заемат германските социалдемократи в началото на 90-те години, ако възникнала заплаха за националното съществуване на Германия в резултат на нападение от страна на Франция и царска Русия. Енгелс разглежда тази перспектива в споменатата статия „Социализмът в Германия“ (есента на 189¹ г.). Подчертавайки, че една победа на руския царизъм в съюз с Франция над Германия в този случай би означавала „да бъде задушен германският социализъм“, а германската социалдемократия да загуби заемания от нея по онова време челен пост в международното работническо движение, че тя би върнала назад работническото движение в Германия, Енгелс смятал при тези условия за дълг на германските социалисти „да не капитулират нито пред външния, нито пред вътрешния враг“, а да защитават „завоювания пост, за който носят отговорност пред пролетариата от целия свят“ (виж настоящия том, стр. 250). При това Енгелс изтъква, че германските социалдемократи трябва да се стремят да придадат на подобна война действително националноосвободителен характер, да я водят с революционни методи по образа на френските якобинци от 1893 г., като отстранят реакционните управляващи кръгове и провъзгласят не само отказването от анексии, но и освобождението на потиснатите от Германската империя националности: поляците, жителите на Елзас и Лотарингия и т. н. Както личи от тези изказвания, Енгелс смятал за необходимо да се прави разлика между грабителски и освободителни войни и в зависимост от характера и вида на една или друга война да се определя тактиката на работническата партия в нея.

Изказванията на Енгелс по въпросите на външната политика бяха задълбочено проучени и доразвити в редица произведения на В. И. Ленин, който в новата историческа епоха разработи стройното марксистко учение за войната, мира и революцията. Водейки безпощадна борба против царизма и характеризирайки го като „постоянната и

най-вярна опора на всяка реакция“ (В. И. Ленин. Съч., т. 1, стр. 270), В. И. Ленин високо оценявал трудовете на Енгелс, които разобличавали царското самодържавие. Ленин отнася статията „Външната политика на руския царизъм“ към най-важните произведения на Енгелс, написани „в духа на материалистическото разбиране на историята“ (В. И. Ленин. Съч., т. 2, стр. 11).

Ленин одобрявал и позицията на Енгелс по въпроса за тактиката на германските социалдемократи, в случай че Франция и Русия нападнат Германия в 1891 г. „В 1891 г. немските *социалдемократи* действително би *трябвало* да защитават отечеството си в една война против Буланже + Александър III. Това би било своеобразен вариант на *национална война*“ (В. И. Ленин. Съч., т. 35, стр. 231). Като защитава възгледите на Маркс и Енгелс срещу фалшифициране и изопачаване в опортюнистически дух, В. И. Ленин дава решителен отпор на германските социал-шовинисти, които се опитвали да оправдаят предателското си преминаване на страната на империалистическото правителство в периода на Първата световна война с позовавания на тактиката на Маркс и Енгелс и по-специално на позицията на Енгелс в 1891 г. „Всички тези позовавания — пише Ленин — представляват възмутително изопачаване на възгледите на Маркс и Енгелс в угода на буржоазията и опортюнистите“ (В. И. Ленин. Съч., т. 21, стр. 306). Ленин смятал за връх на неисторичността да се отъждествяват и уподобяват „международните ситуации от 1891 и 1914 г.“. Той пише: „В 1891 г. нямаше изобщо империализъм (аз се стараех да докажа в своята брошура, че той се е родил през 1898—1900 г., не по-рано) и нямаше империалистическа война, не можеше да има от страна на Германия. (Впрочем тогава нямаше и революционна Русия; това е много важно.)“. „Цезаризъм във Франция + царизъм в Русия против *неимпериалистическа* Германия през 1891 г. — ето историческата обстановка в 1891 г.“ (В. И. Ленин. Съч., т. 35, стр. 255, 247 и 249). Във връзка с това трябва да се изтъкне, че в известното писмо на И. В. Сталин „За статията на Енгелс „Външната политика на руския царизъм““ е нарушен принципът на историзма. При оценката на тази статия на Енгелс Сталин си служи с критерий, който се отнася към международната обстановка от по-късен период, смесвайки обстановката от началото на 90-те години на XIX век с обстановката, възникнала в епохата на империализма.

Произведенията от последните години на живота на Енгелс са проникнати от присъщия на великия съратник на Маркс революционен оптимизъм, от твърда вяра в тържеството на идеите на марксизма, в победата на международния пролетариат. Дори реакционните господстващи класи в Европа, подчертава Енгелс, да успеят

да въвлекат човечеството в изстребителна война, тя няма да спаси от гибел експлоататорския капиталистически строй. „Тази война трябва или да доведе до незабавната победа на социализма, или така да разтърси стария ред на нещата и да остави след себе си такава грамада от развалини, че старото капиталистическо общество би станало още по-невъзможно“ (виж настоящия том, стр. 251).

Енгелс бил изпълнен с непоколебима вяра в огромните революционни възможности на народните маси в Русия, в тяхната способност да изпълнят възложената им от историята велика освободителна мисия: да съборят царизма и да преобразуват из основи целия политически и социален строй на своята страна. Предвижданията на Енгелс напълно се оправдаха. По-малко от седем години след смъртта на Енгелс великият продължител на делото на основоположниците на марксизма Ленин, определяйки мястото и ролята на борбата на работническата класа и трудещите се маси на Русия в общия процес на световното революционно развитие, писа: „Историята е поставила сега пред нас непосредствена задача, която е *най-революционната* от всички *непосредствени* задачи на пролетариата в която и да било друга страна. Осъществяването на тази задача, разрушаването на най-могъщата опора не само на европейската, но и (сега ние можем да го кажем) на азиатската реакция би направило руския пролетариат авангард на международния революционен пролетариат“ (В. И. Ленин. Съч., т. 5, стр. 387).

* * *

В настоящия том са включени 3 работи, които не влязоха в първото руско издание на Съчиненията на К. Маркс и Ф. Енгелс: статията „Изборите през 1890 г. в Германия“, статията „По повод неотдавнашната машинация на парижката полиция“ и бележката „Капиталът“ от Маркс. Трети том“. От нововключените произведения 2 се печатат на руски за пръв път.

В раздела „Приложения“ се публикуват за пръв път на руски три интервюта на Енгелс: с кореспондентите на френските вестници „Eclair“ и „Figaro“, както и с кореспондента на английския вестник „Daily Chronicle“. За пръв път се публикуват във факсимиле списъци на произведенията на К. Маркс и Ф. Енгелс, съставени от самия Енгелс.

При работата върху текста на публикуваните в тома произведения са използвани всичките им издания както на езика на оригинала, така и в превод, излезли, докато Енгелс бил жив; най-важните различия в текста са посочени в бележки под линия. Печат-

ните и правописните грешки в собствени и географски имена, дати и т. н. са поправени въз основа на фактическа проверка. Заглавията на произведенията са дадени съобразно с оригинала. В случаите, когато оригиналът няма заглавие и то е дадено от Института по марксизъм-ленинизъм, пред заглавието е поставена звездичка.

*Институт по марксизъм-ленинизъм
при ЦК на КПСС*

Ф. ЕНГЕЛС

ЯНУАРИ 1890 — АВГУСТ 1895

* ИЗБОРИТЕ ПРЕЗ 1890 г. В ГЕРМАНИЯ¹

Който е следил политическото развитие на Германия през последните десет години, не е можел да се съмнява, че Германската социалдемократическа партия ще извоюва смайващ успех във всеобщите избори през 1890 г. В 1878 г. германските социалисти бяха поставени под действието на един строг изключителен закон², по силата на който всичките им вестници бяха спрени, събранията им — забранени или разтурени, организациите им — разбити, а най-малкият опит за тяхното възстановяване бе наказван, под предлог че представлявали „тайни дружества“, така че срещу партийни членове бяха произнесени присъди общо на повече от хиляда години затвор. Въпреки това германските социалисти успяваха да вкарват нелегално в страната и да разпространяват редовно всяка седмица около 10 000 екземпляра от своя орган „Sozialdemokrat“³, печатан в чужбина, както и хиляди брошури; те успяха да прокарат свои представители в райхстага (девет депутата) и в множество общински съвети, включително и берлинския. Растящата сила на партията беше очевидна дори за най-ожесточените ѝ врагове.

И все пак такъв успех, какъвто социалистите постигнаха на 20 февруари, не може да не изненада дори най-оптимистично настроените между тях. Завоювани бяха двадесет и едно места, което ще рече, че в двадесет избирателни окръга социалистите се оказаха по-силни от всички други партии, взети заедно. В петдесет и осем окръга те стигнаха до балотаж, което значи, че в петдесет и осем окръга те са най-силната или почти най-силната от всички партии, които са поставили свои кандидати, и новият избор ще реши окончателно между двамата кандидати, които са получили най-много гласове, но

нито един от които не е получил абсолютно мнозинство на гласовете. Що се отнася до общия брой на подадените за социалистите гласове, ние можем да дадем само приблизителна оценка. В 1871 г. те събраха не повече от 102 000 гласа; в 1877 — 493 000; в 1884 — 550 000; в 1887 — 763 000; в 1890 г. те могат да получат не малко от 1 250 000 гласа, а може би значително повече. За три години силата на партията се е увеличила най-малко с 60—70 процента.

В 1887 г. имаше само три партии с повече от един милион избиратели: националлибералите — 1 678 000, центърът, или католическата партия — 1 516 000, и консерваторите — 1 147 000⁴. Този път центърът ще запази своите позиции, консерваторите загубиха значителен, а националлибералите — огромен брой избиратели. По този начин по брой на избирателите социалистите все още отстъпват на центъра, но напълно ще се изравнят както с националлибералите, така и с консерваторите, или дори ще ги надминат.

Тези избори извършват истинска революция в положението на партиите в Германия. Те действително откриват нова епоха в нейната история. Те бележат началото на края на Бисмарковия период. В момента положението е следното.

С указите си за работническото законодателство и за международната конференция по въпросите на труда младият Вилхелм се освободи от опеката на своя ментор Бисмарк⁵. Последният сметна за благоразумно да даде на своя млад господар достатъчна свобода на действие и да чака спокойно, докато Вилхелм II изпадне в затруднения поради своята мания да играе ролята на приятел на работниците; тогава за Бисмарк ще настъпи моментът да се яви на сцената като *deus ex machina**. Този път Бисмарк не се безпокоеше много за хода на изборите. Един непослушен райхстаг, който ще трябва да бъде разтурен, щом младият император открие грешката си, би бил дори изгоден за Бисмарк, а един значителен успех на социалистите би могъл да му помогне да се яви с подходящ изборен лозунг пред страната, когато настъпи моментът за разтуряне на райхстага. И коварният канцлер получи сега действително един райхстаг, с който никой няма да може да се справи. Вилхелм II много скоро ще разбере, че при неговото положение и при сегашното състояние на духовете на поземлената аристокрация и на буржоазията е невъзможно да осъществи дори нищожна част от целите, оповестени в неговите укази; същевременно изборите вече го убедиха, че работническата класа в Германия ще приеме всичко, което той може да ѝ предложи като частично плащане, но няма да

* — буквално: „бог от машина“ (в античния театър актьорите, които изобразявали богове, се появявали на сцената с помощта на специални механизми); в преносен смисъл — неочаквано появяващо се лице, което спасява положението. *Ред*

отстъпи нито на йота от своите принципи и искания и няма да отслаби своята опозиция срещу правителството, което може да съществува само като запушва устата на трудещото се мнозинство на народа.

Затова скоро ще се стигне до конфликт между императора и парламента; съперническите си партии ще стоварят вината за всичко върху социалистите, новият избран лозунг ще се появи в готов вид и тогава Бисмарк, след като даде необходимия урок на своя господар и повелител, ще се намеси и ще разтури райхстага.

Но след това Бисмарк ще види, че нещата са се променили. Социалистическите работници ще бъдат по-силни и по-решителни от когато и да било. На аристокрацията Бисмарк никога не е можел да разчита; тя винаги го е смятала за предател на истинския консерватизъм и е готова да го изхвърли през борда, щом императорът пожелае да се отърве от него. Главната опора на Бисмарк беше буржоазията, но тя вече няма доверие в него. Малката семейна свада между Бисмарк и императора стана публично достояние. Тя доказва, че Бисмарк не е вече всемогъщ и че императорът не е застрахован срещу опасни мании. На кого от тях ще окаже доверие германският буржоазен филистер? Разумният човек става безсилен, а силният се оказва неразумен. Фактически вярата в стабилността на установения в 1871 г. ред на нещата, вяра, която, що се отнася до германската буржоазия, беше непоколебима, докато царуваше старият Вилхелм, начело на управлението беше Бисмарк, а начело на армията Молтке — тази вяра се е изпарила, и то завинаги. Растящото данъчно бреме, поскъпването на живота, предизвикано от глупавите мита върху всички вносни артикули, както хранителни продукти, така и промишлени изделия, непоносимо тежката военна служба, постоянният непрекъснато възраждащ се страх от война, и то война от общоевропейски мащаб, когато под знамената ще трябва да бъдат призовани 4—5 милиона германци — всичко това допринесе за отчуждаването на селяните, дребните търговци, работниците — фактически на цялата нация от правителството с изключение на малцината, които получават печалби от създадените от държавата монополи. Всичко това се търпеше като нещо неизбежно, докато старият Вилхелм, Молтке и Бисмарк образуваха правителствен триумвират, който изглеждаше непобедим. Но сега старият Вилхелм е мъртъв, Молтке е пенсиониран, а Бисмарк трябва да има работа с един млад император, когото той самият изпълни с безгранична суетност и който поради това се смята за втори Фридрих Велики, а въщност е само самодоволен пуюк, който се стреми да отхвърли игото на своя канцлер, и на всичко отгоре играчка в ръцете на придворните интриганти. При това положение на нещата народът вече няма да понесе безропотно това прекомерно иго. Старата вяра в стабилността на по-

ложението се е изпарила. Съпротивата, която по-рано изглеждала безнадеждна, става сега необходимост. Така че ако този райхстаг изглежда непослушен, следващият може би далеч ще го надмине в това отношение.

И тъй Бисмарк, изглежда, лошо е пресметнал своята игра. Ако разтури райхстага, дори spectre rouge* — лозунгът против социалистите, — няма да му помогне. Но, от друга страна, той има едно несъмнено качество — упорита енергия. Ако е изгодно за него, той може да предизвика въстания и да изпробва какво действие може да има едно малко „кръвопускане“. Но той не трябва да забравя, че поне половината германски социалисти са минали през армията. Там те са се научили на дисциплина, която им помагаше досега да противостоят на всички опити да бъдат провокирани към въстание. Но там те са научили и нещо повече.

Написано между 21 февруари и 1 март
1890 г.

Печата се по текста на вестник
«Newcastle Daily Chronicle»

Напечатано във вестник «Newcastle Daily
Chronicle» на 3 март 1890 г. и с съществени
изменения във вестник «Berliner
Volksblatt», бр. 81 от 6 април 1890 г.

Превод от английски

* — червеният призрак. Ред.

КАКВО ДА СЕ ПРАВИ СЕГА?⁶

Двадесети февруари 1890 г. е началото на края на ерата на Бисмарк. Съюзът между юнкерите и паричните магнати за експлоатиране на народните маси в Германия — защото това, а не нещо друго бе този картел⁷ — жъне своите плодове. Данъкът върху ракията, премията за износа на захар, митата върху житото и месото, които прехвърлят милиони от джоба на народа в джоба на юнкерите; покровителствените мита върху промишлените изделия, въведени тъкмо в момента, когато германската промишленост със собствени сили и при свободна търговия си бе извоювала положение на световния пазар, въведени явно само за да може фабрикантът да продава стоката си вътре в страната на монополни цени, а в чужбина — на безценица; цялата система на косвените данъци, която тегне върху по-бедните слоеве на народа и почти не засяга богатите; прекомерно растящото данъчно бреме за покриване на разходите за непрекъснато увеличаващото се въоръжаване; нарастващата с въоръжаването и все повече надвисващата опасност от световна война, която застрашава да „затрие“ четири до пет милиона германци, защото заграбването на Елзас и Лотарингия хвърли Франция в обятията на Русия и по този начин направи Русия арбитър на Европа; нечуваната корупция на печата, чрез която правителството при всеки нови избори за райхстага системно удавяше публиката в лъжливи панически слухове; корумпираната полиция, която си служи с подкуп или насилие, за да накара жената да предава мъжа си, а децата — баща си; системата на провокации, почти неизвестна досега в Германия; полицейският произвол, който далеч надмина произвола от периода преди 1848 г.; безсрамното погазване

на всяко право от германските съдилища, преди всичко от благородния имперски съд; обезправяването на цялата работническа класа чрез закона против социалистите — всичко това беше на времето и това време трая доста дълго поради малодушието на германския филистер, но сега отива към своя край. Мнозинството, което образува картела, е разбито, и то окончателно и безвъзвратно, така че има само едно средство да бъде скърпено, макар и само за кратко — държавен преврат.

Какво да се прави сега? Да се скалпи ново мнозинство, което да поддържа старата система? О, това страстно би желало не само правителството. Между свободомислещите⁸ има достатъчно страхливци, които биха предпочели сами да играят на картел, отколкото да допуснат издигането на злостните социалдемократи; погребаните с Фридрих III мечти за способността им да управляват вече отново напират да излязат на бял свят. Но правителството не може да използва свободомислещите — те *още* не са узрели за съюз с източноелбските юнкери, а те са най-важната класа в империята!

А центърът? И в него има много юнкери, вестфалски, багарски и т. н., които горят от желание да се хвърлят в обятията на своите източноелбски братя и възторжено гласуваха за изгодните за юнкерите данъци. И в центъра има доста буржоазни реакционери, които искат да върнат нещата по-назад, отколкото смее самото правителство, и които, ако можеха, отново биха ни натрапили цялата средновековна цехова система. Една специфично католическа партия, както и всяка специфично християнска партия, не може наистина да не бъде реакционна. Защо тогава да е невъзможен нов картел с центъра?

Просто защото в действителност не католицизмът, а *омразата към Прусия* крепи центъра. Центърът се състои изцяло от враждебни на Прусия елементи, които, разбира се, са най-силни в католическите области: рейнски селяни, дребни буржоа и работници, южни германци, ханверски и вестфалски католици. Около центъра се групират останалите буржоазни и селски антипруски елементи: велфите и другите партикуларисти, поляците, елзасците⁹. В деня, в който центърът ще стане правителствена партия, той ще се разпадне на юнкерско-цехово-реакционно крило и на селско-демократично крило; и господата от първото крило знаят, че тогава вече не трябва да се показват пред своите избиратели. Въпреки това такъв опит ще бъде направен и мнозинството на центъра ще подкрепи този опит. А това може да бъде само добре дошло за нас. Специфично антипруската, католическа партия сама беше продукт на Бисмарковата ера, на господството на специфичното прусачество. Падне ли това господство, неизбежно ще падне и самата партия.

И така един временен съюз между центъра и правителството е възможен. Но центърът не се състои от националлиберали, напротив, той е първата партия, която излезе победителка от борбата с Бисмарк и която го доведе до Каноса¹⁰. Следователно един картел тук е абсолютно изключен, а Бисмарк може да има полза само от нов картел.

Какво ще стане тогава? Разтуряне на райхстага, нови избори, спекулиране със страха от социалдемократическия потоп? Времето за това също е вече пропуснато. Ако Бисмарк искаше такова нещо, той дори за миг не трябваше да се скарва със своя нов император, а още по-малко да разгласява тази разпра навсякъде.

Докато беше жив старият Вилхелм, триумвиратът — Бисмарк, Молтке, Вилхелм — изглеждаше на германския филистер непоклатимо здрав. Но сега Вилхелм си отиде, на Молтке предложиха да си отиде, а Бисмарк се колебае дали да чака да му предложат да си отиде или сам да си отиде. А младият Вилхелм, който дойде на мястото на стария, с цялото си кратко управление, особено с про-словутите си укази, доказва, че солидните буржоазни филистери съвсем не могат да разчитат на него и че той не желае да се остави да го управляват. Човекът, в когото вярва филистерът, вече не притежава власт, а в човека, който притежава власт, филистерът не може да вярва. Старата вяра във вечността на създаденото в 1871 г. вътрешно устройство на империята се изпари и никаква сила в света не може да я възроди. Последната опора на досегашната политика — филистерът, почна да се клати. Може ли при тези условия да помогне едно разтуряне на райхстага?

Държавен преврат? Но той ще развърже ръцете не само на народа, той ще освободи и подчинените на империята монарси от задължението им да спазват имперската конституция, която този преврат ще погази; един преврат ще означава краха на империята.

Война? Нищо не струва тя да бъде започната. Но как ще завърши веднъж започнатата война, не може да се предвиди. Ако Крез премине Халис или Вилхелм — Рейн, той ще унищожи обширно царство. Но чие? Собственото или неприятелското? Та нали мирът се крепи още само благодарение на непрестанната революция във военната техника — революция, която не позволява на никого да се смята готов за война, а също и благодарение на всеобщия страх от абсолютно неподдаващите се на преценка шансове на сега единствено възможната световна война.

Само едно може да помогне: въстание, предизвикано от жестоките мерки на правителството и потушено с удвоена и утроена жестокост, повсеместно обсадно положение и нови избори в обстановка на терор. Дори това би могло да даде само няколко години от-

срочка. Но то е единственото средство, а ние знаем, че Бисмарк е от ония хора, за които всички средства са добри. А не заяви ли и Вилхелм: при най-малка съпротива ще заповядам да разстрелят всички на място? Ето защо, това средство сигурно ще бъде използвано.

Германските социалдемократически работници току-що удържаха блестяща победа, която те извоюваха именно благодарение на своята упоритост и устойчивост, на своята желязна дисциплина, на бодрия си боеви хумор и на своята неуморимост — победа, която все пак, изглежда, бе неочаквана за тях самите и която удиви света. С неотразимостта на природен процес се увеличаваше броят на социалдемократическите гласове при всеки нови избори; насилия, полицейски произвол, съдийска подлост — всичко беше напразно; напред, все по-бързо напред се движеше непрекъснато нарастващата шурмова колона — и ето че тя стои сега пред нас, тази втора по сила партия в империята. Могат ли при това положение германските работници да провалят собственото си дело, като се оставят да бъдат подведени в безнадежден пуч само за да спасят Бисмарк от смъртна опасност? Могат ли в момента, в който собствената им, стояща над всякакви похвали смелост бъде подкрепена от взаимодействието на всички външни обстоятелства, в който цялото общество и политическо положение, дори всичките им врагове са принудени да работят за социалдемократията, сякаш са платени от нея — могат ли в такъв момент дисциплината и самообладанието да ни напуснат и ние сами да се втурнем срещу вдигнатия над нас меч? Никога. Законът против социалистите беше прекалено добра школа за нашите работници, в нашите редове има извънредно много стари войници, а сред тях извънредно много такива, които са се научили упорито да издържат с пушка при нозе под град от куршуми, докато настъпи моментът за атака.

Написано между 21 февруари и 1 март
1890 г.

Напечатано във вестник
„Der Sozialdemokrat“, бр. 10 от 8 март
1890 г. и в „Arbeiter-Zeitung“, бр. 11
от 14 март 1890 г.

Подпис: Фридрих Енгелс

Печата се по текста на вестник
„Der Sozialdemokrat“, сверен с текста на
„Arbeiter-Zeitung“

Превод от немски

ВЪНШНАТА ПОЛИТИКА НА РУСКИЯ ЦАРИЗЪМ¹¹

Написано през декември 1889 — февруари 1890 г. (английският вариант завършен през март 1890 г.)

Напечатано в превод на руски в списание „Социал-демократ“, кн. 1 и 2 от февруари и август 1890 г., в списание „Die Neue Zeit“, кн. 5 от май 1890 г. и в превод на автора на английски език в списание „Time“ от април и май 1890 г.

Подпис: Фридрих Енгелс

Печата се по текста на списание „Die Neue Zeit“, сверен с текста на английския превод

Превод от немски

I

Ние, западноевропейската работническа партия*, сме двойно заинтересовани от победата на руската революционна партия.

Първо, защото царската Руска империя е главната крепост, резервната позиция и същевременно резервната армия на европейската реакция; защото само нейното пасивно съществуване представлява вече заплаха и опасност за нас.

Второ — и този пункт все още е недостатъчно изтъкван от наша страна, — защото с постоянната си намеса в работите на Запада тази империя забавя и спъва нашето нормално развитие, и то с цел да завоюва географски позиции, които биха ѝ осигурили господство над Европа и по този начин биха направили невъзможна победата на европейския пролетариат.**

На Карл Маркс принадлежи заслугата, че пръв посочи в 1848 г. и оттогава неведнъж е подчертавал, че именно по тази причина западноевропейската работническа партия е принудена да се бори на живот и смърт с руския царизъм. Ако се изказвам в същия дух, то и тук аз само продължавам делото на моя покоен приятел, довършвам това, което не му бе съдено да направи***.

* В английския текст, публикуван в списание „Time“, вместо думите „Ние, западноевропейската работническа партия“, е напечатано: „Не само социалните, но и всяка прогресивна партия във всяка западноевропейска страна“. *Ред.*

** В английския текст вместо думите „биха направили невъзможна победата на европейския пролетариат“ е напечатано: „биха смазали под желязната пета на царя всяка възможност за прогрес“. *Ред.*

*** В английската публикация вместо този абзац е даден следният текст: „В Англия не може да се пише за външната политика на Русия, без да се спомене името на Дейвид Ъркарт. Петдесет години наред той неуморно работи, за да запо-

И руските революционери проявяват понякога сравнително слабо познаване на тази страна на руската история. Това се обяснява, от една страна, с обстоятелството, че в самата Русия се допуска в това отношение само официалната легенда; от друга страна, мнозина толкова много презират царското правителство, че го смятат неспособно за каквито и да било разумни действия, неспособно отчасти поради ограниченост, отчасти поради корупция. За вътрешната политика това впрочем е вярно; тук неспособността на царизма е очевидна. Трябва да се познават обаче не само слабите, но и силните страни на противника. А външната политика е безусловно оная област, в която царизмът е силен, много силен. Руската дипломация образува един вид съвременен йезуитски орден, достатъчно могъщ, за да преодолее в случай на необходимост дори царските капризи и корупцията в собствената си среда, за да я разпространява толкова по-широко около себе си. Отначало този орден се рекрутиреше предимно от чужденци: корсиканци като Поцо ди Борго, германци като Неселроде, балтийски германци като Ливен; чужденка беше и неговата основателка Екатерина II.

знае своите съотечественици с целите и методите на руската дипломация — въпрос, който той основно е проучил; но всичките му усилия му донесоха само подигравки и репутацията на досаден човек. Наистина обикновеният филистер нарича така всеки, който настойчиво говори за неприятни работи, колкото и важни да са те. Все пак Ъркарт, който мразеше филистерите, но не разбираше нито тяхната природа, нито историческата неизбежност на тяхното съществуване в наше време, бе обречен на провал. Сам тори от старата школа, който разбираше, че досега в Англия само торите са оказвали ефикасна съпротива на Русия и че действията на английските и чуждестранните либерали, както и всички революционни свиячения на континента обикновено са били само от полза за тази държава, Ъркарт смяташе, че за да оказваш действителен отпор на посегателствата на Русия, трябва да бъдеш непременно тори (или пък турчин) и че всеки либерал и революционер, съзнателно или несъзнателно, е оръдие на Русия. Непрекъснатите занимания с руската дипломация доведоха Ъркарт до убеждението, че тя е всемогъща, че тя е действително единственият активен фактор на съвременната история, а всички други правителства — само пасивни оръдия в нейните ръце; така че ако не беше неговата също тъй преувеличена оценка на силата на Турция, нямаше да може да се разбере защо тази всемогъща руска дипломация отдавна вече не е завладяла Цариград. Стремейки се по този начин да сведе цялата съвременна история от Френската революция насам до дипломатическа шахматна игра между Русия и Турция, в която другите европейски държави играят ролята на пионки на Русия, Ъркарт трябваше да се представя за един вид източен пророк, който вместо простите исторически факти възвестява тайна, мистична доктрина на тайнствен, хипердипломатически език — доктрина, изпълнена с намеци за недостатъчно известни и едва ли някога ясно доказани факти; а като сигурна панацея срещу надмощието на руската дипломация над английската той предлагаше да се въведе отново съдебната отговорност на министрите и да се замести кабинетът с таен съвет. Ъркарт беше човек с големи заслуги и на всичко отгоре истински английски джентълмен от старата школа; но руските дипломати спокойно биха могли да кажат: „Si M. Urquhart n'existait pas, il faudrait l'inventer“ Ако не съществуваше г. Ъркарт, той би трябвало да бъде измислен!“ *Ред.*

Корицата на списание „Социаль-демократ“, в което
била публикувана първата глава от статията на Ф. Енгелс
„Външната политика на руския царизъм“

Староруското висше дворянство имаше още прекалено много светски интереси, частни и семейни, то не беше безусловно надеждно, което беше необходимо изискване за служба в този нов орден. А тъй като дворянството не можеше да бъде принудено да се откаже от личната си собственост и да приеме безбрачието на католическите йезуитски свещеници, задоволиха се с това, да му поверят отначало само второстепенни и представителни постове, дипломатически мисии и т. н., създавайки по този начин постепенно школа от руски дипломати. Досега само *един* чистокръвен русин, Горчаков, е заемал най-високия пост в този орден, а неговият приемник, фон Гирс, пак има чуждестранно име.

Именно това рекрутирано отначало от чуждестранни авантюристи тайно общество издигна Руската империя до сегашното ѝ могъщество. С желязна настойчивост, преследвайки неотклонно набелязаната цел, без да се спира пред каквото и да било вероломство, предателство, убийство из засада, подлост, давайки подкупи с пълни шепи, без да се възгордява от победите и без да пада духом от пораженията, крачейки през трупове на милиони войници и поне на един цар — тази също тъй безсъвестна, както и талантлива шайка допринесе повече от всички руски армии за разширяването на границите на Русия от Днепър и Двина до отвъд Висла, до Прут, Дунав и Черно море, от Дон и Волга до отвъд Кавказ и до изворите на Оксус и Яксарт, за превръщането на Русия във велика, мощна и вдъхваща страх държава и за откриването на пътя към световно господство прѣд нея. Но с това тя засили царската власт и вътре в страната. За вулгарно-патриотичната публика славата от победите, следващите едно подир друго завоевания, могъществото и блясъкът на царизма далеч надвишават всичките му грехове, целия деспотизъм, всички несправедливости и произвол; шовинистическото самохвалство богато обезщетява за всички ритници. И то толкова повече, колкото по-малко са известни в Русия действителните причини и подробности на тези успехи и колкото повече те се заместват от официална легенда, каквато доброжелателните правителства навсякъде (например във Франция и Прусия) измислят за благото на своите поданици и за поощряването на техния патриотизъм. Затова русинът, стига да е шовинист, рано или късно ще падне на колене пред царизма, както вече видяхме от примера на Тихомиров.

Но как успя подобна шайка от авантюристи да придобие толкова огромно влияние върху европейската история? Много просто. Те не създадоха нищо ново, те само правилно използваха едно съществуващо фактическо положение. Всички успехи на руската дипломатия имат под себе си твърде осезателна материална основа.

Да си представим Русия в средата на миналия век. Още тогава тя заемаше огромна територия с изключително еднородно в расово отношение население. Населението беше рядко, но растеше бързо; следователно самият ход на времето осигуряваше нарастването на могъществото на страната. Това население, намиращо се в състояние на духовен застои, не проявяваше каквато и да било инициатива, но в рамките на своя традиционен начин на живот можеше да бъде използвано решително за всичко; издръжливо, храбро, послушно, способно да преодолява всякакви тежести и лишения, то представляваше ненадминат войнишки материал за войните на онова време, когато сгъстеният строй решаваше изхода на боя. Самата страна е обърната към Европа само с едната, западната си граница и затова е уязвима само от тази страна; без център, чието завземане би могло да я принуди да сключи мир, тя е почти абсолютно недостъпна за завоюване поради лошите пътища, огромната територия и бедните ресурси. Такава страна представлява неуязвима мощна позиция за всеки, който умее да я използва, позволявайки си оттук да върши в Европа безнаказано неща, които биха въвлекли всяко друго правителство в безкрайни войни.

Силна, почти непрстъпна в отбрана, Русия беше съответно слаба в настъпление. Съсредоточаването, организирането, въоръжаването и придвижването на нейните армии във вътрешността на страната се натъкваша на най-големи пречки, а към всички материални затруднения се прибавяше и безграничната корупция на чиновниците и офицерите. Всички опити да бъде направена Русия способна за настъпателни действия от голям мащаб са търпели досега неуспехи; вероятно и последният, предприет сега опит, въвеждането на всеобща военна повинност¹², също ще претърпи пълен неуспех. Може да се каже, че пречките растат тук почти пропорционално на квадрата на подлежащите на организиране маси, да не говорим за това, че при тъй малобройното градско население е невъзможно да се намери необходимото сега огромно количество офицери. Тази слабост никога не е била тайна за руската дипломация; затова тя винаги се е старала по възможност да избягва войните и ги е допускала само като крайно средство, и то само при най-благоприятни условия. За нея могат да бъдат изгодни само такива войни, когато съюзниците на Русия трябва да носят главното бреме, да излагат на опустошение своята превърната в театър на военните действия територия и да дават най-голямата маса бойци, докато руските войски играят ролята на резерви, които се щадят в повечето боеве, но на които във всички големи сражения се пада свързаната със сравнително малко жертви чест да решават окончателния изход на кампанията, както беше във войната от 1813—1815 г.¹³ Една война обаче

не винаги може да се води при такива изгодни условия и затова руската дипломация предпочита да използва за своите цели противоречивите интереси и апетити на другите велики сили, да ги насъсква една срещу друга и да използва враждебните им отношения в интерес на завоевателната политика на Русия. Царизмът води война на своя глава само против решително по-слаби противници като шведите, турците и персите и в този случай той не е принуден да дели плячката с когото и да било.

Но да се върнем към Русия от 1760 г. Тази еднородна, непристъпна страна имаше за съседни главно страни, които — привидно или в действителност — се намираха в упадък, въряха към разпадане и следователно представляваха истински *matière à conquêtes**. На север Швеция, чието могъщество и престиж бяха подкопани именно поради това, че Карл XII се бе опитал да нахлуе в Русия; с това той бе погубил Швеция и бе показал нагледно непристъпността на Русия. На юг турците и техните данъкоплатци, кримските татари, които представляваха само останки от минало величие; настъпателната сила на турците бе сломена отпреди 100 години, а отбранителната им сила, все още значителна, също е намалела; най-добрият показател за тази растяща слабост бяха вълненията, започващи сред покорените от тях християни: славяни, румънци и гърци, които образуваха мнозинството от населението на Балканския полуостров. Тези християни, почти изключително от гръцко-православно вероизповедание, бяха по този начин еднотелни на русите, а славяните между тях — сърби и българи — отгоре на това и техни едноплеменници. Затова достатъчно беше само Русия да прокламира своето призвание да защитава потиснатата православна църква и горобеното славянство и почвата за завоевания — под маската на освобождение — тук бе подготвена. Също така южно от Кавказ под турско владичество се намираха малки християнски държави и изповядващи християнството арменци, за чийто „свободител“ царизмът можеше да се провъзгласи. При това тук, на юг, на алчния завоевател се мяркаше военна плячка, равна на която не можеше да се намери в Европа: древната столица на Източната римска империя, метрополията на целия православен свят, градът, чието руско име — Константинопол — Цариград, вече е израз на господството над Изтока и на престижа, който неговият владетел има в очите на източните християни.

Цариград като трета руска столица наред с Москва и Петербург — това би означавало обаче не само духовно господство над източно-християнския свят, това би било също решаващ етап към

* — обект на завоевания. *Ред.*

установяване на господство над Европа. Това би означавало абсолютно господство над Черно море, Мала Азия, Балканския полуостров. Това би означавало затваряне на Черно море — щом царят пожелае — за всички търговски и военни флоти с изключение на руската, неговото превръщане в руско военно пристанище и изключителен район за маневри на руската флота, която би могла когато си поиска да прави вилазки от тази сигурна резервна позиция през укрепления Босфор и отнормо да се връща в сигурно убежище. Тогава на Русия би оставало само да установи също такова господство, пряко или косвено, над Зунд и двата Белта — и тя би била непрстъпна и откъм морето.

Господството над Балканския полуостров би разширило границите на Русия до Адриатическо море. Но тази граница на югозапад би била трудно удържима, ако не бъде съответно преместена цялата западна граница на Русия и не бъде значително разширена сферата на нейното господство. А тук условията бяха може би още по-благоприятни.

Преди всичко Полша; тази основана на ограбването и потискането на селяните дворянска република се намираще в състояние на пълно разпадане; конституцията ѝ правеше невъзможно каквото и да било национално действие, а оттук страната — лека плячка на съседите. От началото на осемнадесетия век Полша се крепеше по израза на самите поляци на безредието (*Polska nierządem stoi*); чужди войски непрекъснато окупираха цялата страна или минаваха през нея; тя им служеше като хан и кръчма (*karczma zajezdza*, както казваха поляците), където те обаче по правило забравяха да плащат. Още Петър Велики я бе системно разорявал — за неговите приемници оставаше само да протегнат ръка за плячката. И за тази цел те имаха освен това такъв предлог като „принципа на националностите“¹⁴. Полша не беше хомогенна страна. По времето, когато Великорусия падна под монголско иго, Белорусия и Малорусия намериха защита срещу азиатското нашествие, като се присъединиха към така нареченото Литовско княжество. По-късно това княжество се обедини доброволно с Полша.¹⁵ Оттогава поради по-високата цивилизация на поляците белоруското и малоруското дворянство много се е ополячило, а през XVI век, когато в Полша господстваха йезуитите, православните руси в Полша бяха принуждавани да се присъединяват към римо-католическата църква. Това даваше на великоруските царе желаниа предлог да претендират за територията на бившето Литовско княжество като национална руска, но потисната от Полша област, макар че поне малорусите по мнението на най-големия съвременен славист Миклошич говорят не просто руски диалект, а напълно самостоятелен език; то им даваше и друг предлог да се намесят като защитници на

православието в полза на православните униати¹⁶, макар последните отдавна да са се примирили със своето положение по отношение на римо-католическата църква.

Оттатък Полша се намираше друга страна, която изглеждаше окончателно изпаднала в състояние на пълно разпадане — Германия. След Тридесетгодишната война германската Римска империя беше държава само номинално. Властта на имперските князе все повече се приближаваше до пълн суверенитет; тяхното право да не се подчиняват на волята на императора, което заместваше в Германия полското *liberum veto*, бе изрично гарантирано от Франция и Швеция във Вестфалския мир¹⁷: следователно едно засилване на централната власт в Германия бе поставено в зависимост от съгласието на чужбина, която имаше всички интерес да не допусне това засилване. При това Швеция по силата на своите завоевания в Германия беше член на Германската империя, имаше място и глас в бундестага. При всяка война императорът откриваше германски имперски князе между съюзниците на своите чуждестранни врагове, следователно всяка война беше едновременно междуособна война. Почти всички по-големи и средни имперски князе бяха подкупени от Людовик XIV и в икономическо отношение страната бе толкова разорена, че без този годишен приток на френски пари за подкуп нямаше никога да съществува каквато и да било възможност да се запазят изобило парите в страната като средство за обръщение*. Затова императорът отдавна търсеше опора на своята власт не в самата империя, която само го вкарваше в разходи и не му носеше нищо освен грижи и тревоги, а в своите австрийски — немски и ненемски — наследствени владения. И наред с австрийската династия почна вече постепенно да се издига като нейна съперница пруската династия.

Такова беше положението на нещата в Германия по времето на Петър Велики. Този действително велик човек — съвсем различно велик от Фридрих „Велики“, покорния роб на приемницата на Петър Екатерина II — пръв оцени напълно изключително благоприятното за Русия положение в Европа. Той ясно — много по-ясно, отколкото в неговото така наречено завещание, съставено, изглежда, от някакъв епигон¹⁹ — схвана, набеляза и почна да осъществява основните принципи на руската политика както по отношение на Швеция, Турция, Персия и Полша, така и по отношение на Германия. Германия го занимаваше повече от всяка друга страна с изключение на Швеция. Швеция той трябваше да разбие; Полша можеше да завземе, щом протегне ръка; Турция му беше още много далеко; но да

* Виж Gülich. „Geschichtliche Darstellung des Handels etc.“ Jena, 1830, 2. Band, S. 201—206¹⁸.

стъпи здраво в Германия, да заеме там положението, което така широко използваше Франция и което Швеция бе слаба да използва — това беше главната му задача. Той правеше всичко, за да стане германски имперски княз чрез придобиването на някаква германска територия, но напразно; успя само да въведе системата на сватосване с германските имперски князе и на използване вътрешните разпри в Германия в интерес на дипломатията.

След Петър това положение още повече се измени в полза на Русия в резултат на издигането на Прусия. В нейно лице за германския император израсна в самата империя почти равен по сила противник, който увековечаваше и довеждаше до крайност разцеплението на Германия. Но в същото време този противник беше още доста слаб, за да може без помощта на Франция или Русия — най-вече на Русия, — така че колкото повече се освобождаваше той от васалната зависимост по отношение на Германската империя, толкова по-сигурно изпадаше във васална зависимост от Русия.

Така в Европа оставаха само три велики сили, за които трябваше да се държи сметка: Австрия, Франция и Англия. А за да бъдат насъскани тези държави една срещу друга или подкупени с примамката за териториални придобивки, не беше нужно голямо изкуство. Англия и Франция все още бяха съперници по море; Франция можеше да бъде привлечена с перспективата за териториални завоевания в Белгия и Германия; Австрия можеше да бъде съблазнена с обещания за всевъзможни изгоди за сметка на Франция, Прусия и — от времето на Йозеф II — на Бавария. Следователно при умело използване на противоположните интереси Русия можеше да осигури за всяка своя дипломатическа акция силни, дори превъзхождащи я по сила съюзници. Така че срещу тези разпадащи се съседни страни, срещу тези три велики сили, раздирани от вечни спорове поради своите традиции, икономически условия, политически или династически интереси или завоевателни стремежи, заети непрекъснато с опити да се надхитрят взаимно, се възправяше единна, еднородна, млада, бързо издигаща се Русия, почти непристъпна и съвсем непокорима, при това представляваща непокътнат, крайно податлив пластичен материал — какво поприще за талантиви и честолюбиви хора, хора, които се стремяха към власт, независимо къде и как, стига само това да е действителна власт, действителна арена за техния талант и честолюбие! А „просветеният“ осемнадесети век раждаше масово такива хора; в служба на „човечеството“ тези хора обикаляха из цяла Европа, посещаваха дворовете на всички просветени владетели — а кой владетел по онова време не желаше да бъде просветен! — и се установяваха там, където намаираха изгодно място, образувайки нещо като „безотечествен“, дворянско-

буржоазен интернационал на просвещението. Този интернационал падна на колене пред северната Семирамида, също тъй безотечествената София Августа Анхалт-Цербстка, наречена Екатерина II руска, и именно от този интернационал същата Екатерина набираше елементите за своя йезуитски орден на руската дипломация.

В своето произведение за Томас Мор Карл Кауцки²⁹ показва как първата форма на буржоазното просвещение, „хуманизмът“ на XV и XVI век, се превърна в по-нататъшното си развитие в католически йезуитизъм. Точно така ние виждаме тук неговата втора, напълно зряла форма да се превръща през XVIII век в съвременен йезуитизъм, в руска дипломация. Това превръщане в своята противоположност, това достигане в края на краищата в точка, която е полярно противоположна на изходната, е естествено неизбежната съдба на всички исторически движения, участниците в които не са наясно относно причините и условията на тяхното съществуване и затова поставят пред тях чисто илюзорни цели. „Иронията на историята“ неумолимо ги коригира*.

Да видим сега как действа този йезуитски орден, как използва непрекъснато променящите се цели на съперничещите си велики сили като средство за постигане на своята никога непроменяща се, никога неизпущана из очи цел — световното господство на Русия.

* В английския текст този абзац е изпуснат. *Ред.*

II

Никога международното положение не е било по-благоприятно за завоевателните планове на царизма, отколкото в 1762 г., когато след като уби мъжа си, на престола се качи голямата блудница Екатерина II. Седемгодишната война бе разделила цяла Европа на два лагера²¹. Англия бе сломила френското могъщество по море в Америка, Индия, а по-късно изостави на произвола на съдбата своя континентален съюзник, пруския крал Фридрих II. В 1762 г. той се намираще пред гибел, когато на руския престол се качи Петър III и се оттегли от войната против Прусия; изоставен от последния и единствения си съюзник Англия, във враждебни отношения с Австрия и Франция, на които не се виждаше краят, изтощен от седемгодишната борба за съществуване, на Фридрих не оставаше друг избор, освен да се хвърли в нозете на току-що коронясаната царица. Това не само му осигуряваше могъщо покровителство, но и му даваше надеждата да присъедини онова парче от Полша, което отделяше Източна Прусия от основната част на неговата монархия и завоюването на което бе сега целта на неговия живот. На 31 март (11 април) 1764 г. Екатерина и Фридрих сключиха в Петербург съюз²², съгласно тайната клауза на който двете страни се задължаваха да поддържат със силата на оръжието съществуващата полска конституция — това най-добро средство за руинирането на Полша — срещу всякакви опити за реформа. С това бе предрешена бъдещата подялба на Полша. Едно парче от Полша беше кокалът, който царицата хвърли на Прусия, за да я накара да търпи мирно цял век руската верига.

Няма да се впускам в подробностите относно първата подялба на Полша.²³ Но характерно е, че тя бе проведена — против волята

на старомодната Мария Терезия — главно от трите стълба на европейското „просвещение“: Екатерина, Фридрих и Йозеф. Последните двама, гордеейки се с просветената държавна мъдрост, с която потъпкаха като предразсъдък традиционните норми на международното право, бяха при това достатъчно глупави да не забележат, че с участието си в ограбването на Полша всецяло се предаваха във властта на руския царизъм.

Едва ли някой можеше да окаже на Екатерина по-голяма услуга от тези просветени августейши съседи. „Просвещението“* беше девизът на царизма в Европа през осемнадесетия век, както „освобождението на народите“ през деветнадесетия. Нямаше заграбване на територия, насилие или потисничество, което царизмът да не извършваше под предлог за просвещение, либерализъм и освобождение на народите. И детински наивните западноевропейски либерали, включително и Гладстон, вярваха в това**, както не по-малко наивните консерватори вярват също тъй непоколебимо в празните фрази за защита на легитимизма²⁴, за поддържане на реда, религията, европейското равновесие и за светостта на договорите — фрази, които официална Русия употребява в същото време. Руската дипломация ловко успяваше да ласкае двете големи буржоазни партии в Европа. На нея и само на нея се разрешава да бъде едновременно легитимистка и революционна, консервативна и либерална, ортодоксална и просветена. Понятно е презрението, с което подобен руски дипломат гледа на „образования“ Запад.

След Полша дойде редът на Германия. В 1778 г. Австрия и Прусия се счепкаха за баварското наследство²⁵ и пак облагата беше само за Екатерина. Русия бе станала вече достатъчно мощна, за да мисли все още, подобно на Петър, да получи правата на член на Германската империя***; тя се стремеше сега към положението, което имаше в Полша и което Франция заемаше в Германската империя — положението на гарант на безредното в Германия против всякакви опити за реформа. И тя постигна това положение. По Тешенския мирен договор от 1779 г. Русия пое заедно с Франция гаранция както за този мирен договор, така и за всички потвърдени в него предишни мирни договори, по-специално за Вестфалския от 1648 г. С това бе подпечатано безсилието на Германия, която бе набелязана като обект на бъдеща подялба между Франция и Русия.

* В английския текст вместо думата „Просвещението“ е напечатано: „Прогресът“ и „просвещението“. *Ред.*

** В английския текст вместо думите „вярваха в това“ е напечатано: „вярват в това и до ден днешен“. *Ред.*

*** В английския текст вместо думите „да получи правата на член на Германската империя“ е напечатано: „да влезе в Германската империя чрез присъединяването на някое малко германско княжество“. *Ред.*

Не бе забравена и Турция. Войните на Русия против турците стават винаги тогава, когато на западната ѝ граница цари мир, а Европа в една или друга степен е заета някъде другаде. Екатерина води две такива войни²⁶. Първата доведе до завоевания край Азовско море и до провъзгласяването на независимостта на Крим, който четири години по-късно бе превърнат в руска провинция. Втората премести границата на Русия от Буг на Днестър. През време на тези войни руски агенти подстрекаваха гърците към въстание против турците. Разбира се, в края на краищата руското правителство изостави въстаниците на произвола на съдбата.

През време на американската война за независимост Екатерина за пръв път формулира от свое име и от името на своите съюзници принципа на „въоръжения неутралитет“ (1780 г.) — онова искане за ограничаване правата, върху които Англия претендираше за своите военни кораби в открито море, което стана оттогава постоянна цел на руската политика и в общи линии бе признато от Европа и самата Англия в Парижкия мир от 1856 г.²⁷ Само Съединените американски щати и досега не желаят да се съобразяват с това.

Избухването на Френската революция бе нов щастлив случай за Екатерина. Далеч от това, да се страхува от проникването на революционните идеи в Русия, тя видя в това събитие само нов удобен повод да скара европейските държави, за да може Русия да получи свобода на действие. След смъртта на двамата ѝ „просветени“ приятели и съседи Фридрих-Вилхелм II в Прусия, Леополд в Австрия се опитаха да водят независима политика. Революцията създаде на Екатерина много удобен повод да прикове отново и двете към Русия под предлог за борба с републиканска Франция и в същото време, докато те бяха заети на френската граница, да направи нови завоевания в Полша. И Прусия, и Австрия се хванаха на въдицата. И макар че Прусия — която от 1787 г. до 1791 г. бе играла ролята на съюзница на Полша против Екатерина — се опомни навреме и поиска този път по-голям дял от ограбването на Полша, макар че на Австрия също трябваше да бъде подхвърлено едно парче от Полша, все пак лъвският пай от плячката отново се падна на Екатерина²⁸. Почти цяла Белорусия и Малорусия бяха сега обединени с Великорусия.

Но този път медалът имаше и обратна страна. Като ангажираше също силите на коалицията от 1792—1794 г.²⁹, ограбването на Полша отслабяше настъпателната ѝ мощ против Франция, докато последната укрепна достатъчно, за да може сама да извоюва победата. Полша падна, но нейната съпротива спаси Френската революция, а с Френската революция започна движение, против което е безсилен и царизмът. Тази роля на поляците ние на Запад никога

няма да забравим. Впрочем, както ще видим, това не е единственият път, когато поляците са спасявали европейската революция.

В политиката на Екатерина рязко се очертаха всички съществени черти на днешната политика на Русия: присъединяване на Полша, макар на първо време все още да се налагаше част от плячката да се отстъпва на съседите; превръщане на Германия в обект на бъдеща подялба; Цариград — голямата главна цел, която никога не трябва да се забравя и постепенно трябва да се извоюва; завладяване на Финландия за прикриване на Петербург и обезщетяване на Швеция с Норвегия, което именно Екатерина предложи във Фридрихсхам на крал Густав III³⁰; отслабяне на превъзходството на Англия по море чрез международноправни ограничения; предизвикване на въстания сред християнската рая в Турция; най-последно, умело съчетаване на либерална и легитимистка фразеология, с която според нуждата Русия залъгва вярващите във фрази западноевропейски „образовани“ филистери, така нареченото обществено мнение.

При смъртта на Екатерина владенията на Русия надвишаваха вече всичко, което можеше да иска дори най-необузданият национален шовинизъм. Всичко, което носеше руско име — с изключение на незначителния брой австрийски малоруси, — се намираше под скиптъра на нейния приемник, който сега с пълно право можеше да се нарича всеруски самодържец. Русия не само бе завоевала излаз на море; както на Балтийско, така и на Черно море тя притежаваше обширно крайбрежие и множество пристанища. Под руско господство се намираха не само финландци, татари и монголци, но и литовци, шведи, поляци и германци. — Какво повече искате? За всяка друга нация това би било достатъчно. Но за царската дипломация — никой не питаше нацията — това беше само база, от която сега телтърва да се започне.

Френската революция отшумя, след като сама създаде своя усмиритель — Наполеон. Тя изглежда бе потвърдила превъзхождащата мъдрост на руската дипломация, която не се бе оставила да бъде сплашена от грандиозното народно въстание. Издигането на Наполеон ѝ създаваше сега възможност за нови успехи: Германия вървеше към участва на Полша. Но приемникът на Екатерина, Павел, бе упорит, своенравен човек, от когото можеше да се очаква всичко; той всеки миг разстройваше плановите на дипломатите; той стана непоносим и трябваше да бъде отстранен. За тази цел лесно се намериха необходимите гвардейски офицери; наследникът на престола, Александър, участвуваше в заговора и го прикриваше; Павел бе удушен и веднага почна нова кампания за най-голяма слава на новия цар, който чрез самия начин, по който се качи на престола, стана доживотен роб на йезуитската шайка дипломати.

Тази шайка предостави на Наполеон да разруши окончателно Германската империя и да доведе до крайност царящото в нея разстройство. Но когато дойде денят на разплата, Русия отново излезе напред. По Люневилския мирен договор (1801)³¹ Франция придобиваше целия германски ляв бряг на Рейн с уговорката, че лишените в резултат на това от своите владения германски князе трябва да получат обезщетение на десния бряг на Рейн от земите на имперското духовенство: епископи, абати и т. н. Позовавайки се на пслучените от нея по Тешенския договор от 1779 г. права на гарант, сега Русия заяви, че при разпределяне на обезщетенията рещагашата дума трябва да принадлежи на нея и на Франция, двамата гарант за безредието в Германия. А разприте на германските князе, тяхната алчност и вършеното по навик предателство по отношение на империята допринасяха тази дума на Русия и Франция да стане действително решаваща. Така се получи, че Русия и Франция направиха план за подялба на църковните земи между лишените от владение князе и че всички основни положения на този съставен от чужбина в интерес на чужбина план бяха възведени в закон от Германската империя (решение на имперската депутация, 1803 г.)³².

Германската империя като съюзна държава фактически се разпадна; Австрия и Прусия действуваха като самостоятелни европейски държави и точно както Русия и Франция гледаха на по-малките влизаци в империята държави само като на обект за завоюване. Какво очакваше тези малки държави? Прусия беше още прекалено малка и прекалено млада, за да претендира за господство над тях, а Австрия току-що бе загубила последните следи от това господство. Но за наследството на Германската империя претендираха също Русия и Франция. Франция бе разрушила старата империя със силата на оръжието; със своето непосредствено съседство по целия Рейн тя упражняваше натиск върху малките държави; бойната слава на Наполеон и на френските армии стори останалото дребните германски князе да се окажат в краката му. А Русия? Сега, когато целта на вековните ѝ стремежи беше почти постигната, когато Германия се намираще в състояние на пълно разпадане, изтощена до смърт, безсилна и безпомощна — можеше ли Русия тъкмо сега да допусне корсиканският парвеню да ѝ измъкне плячката под носа?

Руската дипломатия незабавно предприе кампания за установяване на върховенство над малките германски държави. От само себе си се разбираше, че това бе невъзможно без победа над Наполеон. Следователно трябваше да бъдат спечелени германските князе и така нареченото обществено мнение на Германия, доколкото по онова време изобщо можеше да се говори за него. Князете бяха обработ-

вачи чрез дипломатията, филистерите — чрез литературата. Докато в дворовете щедро се сипеха руски ласкателства, заплахи, лъжи и подкупи, публиката бе удавяна с тайнствени брошури, в които Русия се превъзнасяше като единствената велика сила, която може да спаси Германия и да я вземе под ефикасна защита и която има правото и дълга да стори това по силата на Тешенския договор от 1779 г. И когато избухна войната в 1805 г., за всеки, който бе способен що-годе да вижда, трябваше да бъде ясно, че се касаеше само за това, дали малките държави ще образуват френски Рейнски съюз или — руски.

Съдбата пазеше Германия. Русите и австрийците бяха бити при Аустерлиц и новият Рейнски съюз все пак не стана форпост на царизма³³. Френското иго беше поне съвременно иго, което принуди германските монарси да ликвидират най-крещящите анахронизми в дотогавашния ред на нещата.

След Аустерлиц дойдоха пруско-русият съюз, Йена, Ейлау, Фридрихсбург и Тилзитският мир от 1807 г.³⁴ Тук отново пролича какво огромно предимство дава на Русия стратегически безопасното ѝ положение. Бита в две кампании, тя придоби нова територия за сметка на бившите си съюзници и сключи съюз с Наполеон за подялба на света: на Наполеон — Запада, на Александър — Изтока!

Първият плод на този съюз бе завоюването на Финландия. Без каквото и да било обявяване на война, но със съгласието на Наполеон русите почнаха настъпление; некадърността и продажността на шведските генерали, както и разногласията между тях осигуриха на русите лесна победа; смелото преминаване на замръзналото Балтийско море от руски войсковы части предизвика насилствен дворец преврат в Стокхолм и отстъпването на Финландия на Русия³⁵. Но когато три години по-късно се очерта разривът с Наполеон, Александър извика в Або избрания за наследник на шведския престол маршал Бернадот и му обеща Норвегия, ако се присъедини към съюза на Англия и Русия против Наполеон³⁶. Така в 1814 г. бе изпълнен планът на Екатерина: Финландия на мене, Норвегия — на тебе.

Но Финландия беше само прелюдия. Целта на Александър, както винаги, си оставаше Цариград. В Тилзит и Ерфурт³⁷ Наполеон твърдо му бе обещал Молдавия и Влашко и му бе дал надежда за подялба на Турция, от която обаче Цариград трябваше да бъде изключен. От 1806 г. Русия се намираще във война с Турция; този път бяха въстнали не само гърците, но и сърбите³⁸. Но това, което за Полша се казваше само иронично, за Турция важеше в действителност: тя се крепеше на безредие. Неимоверно издръжливият редник, син на неимоверно издръжливия турски селянин, намираще тъкмо в това безредие повод да поправя това, което разваляха продажните паши.

Турците можеха да бъдат бити, но не и повалени и руската армия напредваше много бавно към Цариград.

Но цената на тази „свобода на действие“ на Изток беше присъединяването към Наполеоновата континентална система, скъсването на всякакви търговски отношения с Англия³⁹. А за тогавашна Русия това означаваше пълно разстройство на търговията. Това беше времето, когато Евгений Онегин (на Пушкин) учеше от Адам Смит.

Как богатее днес държава
 . . . и защо.
 Не ѝ е нужно ней злато,
 шом прост продукт обилно дава —

докато, от друга страна,

Баша му, смаян, изумен,
 продаваше от ден на ден*.

Русия можеше да получава пари само чрез морска търговия и износ на суровини на главния по онова време пазар — Англия; а Русия беше вече прекалено европейска страна, за да може да живее без пари. Търговската блокада ставаше непоносима. Икономиката беше по-силна от дипломацията и от царя, взети заедно; търговските отношения с Англия бяха тихомълком възстановени; постановленията на Тилзицкия договор бяха нарушени и избухна войната от 1812 г.

Начело на обединените армии на целия Запад Наполеон премина руската граница. Поляците, които можеха да се произнесат в случая, го съветваха да се спре на Двина и Днепър, да реорганизира Полша и да чака тѣм настѣплението на русите. Пълководец от калибъра на Наполеон не можеше да не признае, че това беше правилният план. Но на главозамайващата височина и върху несигурната база, на която се намираще, Наполеон вече *не можеше* да се реши на продължителни кампании. Нужни му бяха бързи успехи, блестящи победи, завоювани с шумирни мирни договори; той пренебрегна съветите на поляците, трѣгна срещу Москва и тѣкмо с това докара русите в Париж.

Унищожението на огромната Наполеонова армия при отстъплението от Москва даде сигнала за всеобщо въстание против френското владичество на Запад. В Прусия се вдигна целият народ и принуди страхливия Фридрих-Вилхелм III да обяви война на Напо-

* Пушкин. „Евгений Онегин“, глава първа, строфа VII (по превода на Н. Хрелков). (В оригинала немски превод на Енгелс в проза: „Wie ein Staat reich wird und wie er kein Geld braucht, wenn er nur Ueberfluß an Produkten hat . . . sein Vater das nicht begreifen konnte und ein Landgut nach dem andern verhypothekieren mußte.“) *Ред.*

леон. Австрия се присъедини към Русия и Прусия, щом завърши военните си приготовления. След сражението при Лайпциг⁴⁰ Рейнският съюз отпадна от Наполеон, а само осемнадесет месеца след влизането на Наполеон в Москва Александър влезе в Париж като господар и повелител на Европа.

Турция, предадена от Франция, сключи в 1812 г. мир в Букурещ и отстъпи на русите Бесарабия. Виенският конгрес донесе на Русия Полското царство⁴¹, така че сега към нея бяха присъединени близо девет десети от бившата полска територия. Но по-голямо значение от всичко това имаше положението, което царят заемаше сега в Европа. На европейския континент той нямаше вече съперници. Австрия и Прусия се намираха в пълна зависимост от него. Френските Бурбони дължаха на него връщането си на престола и затова също му бяха покорни. Швеция получи благодарение на него Норвегия като залог за приятелска по отношение на царя политика. Дори испанската династия дължеше своето възстановяване много повече на победите на русите, прусците и австрийците, отколкото на победите на Уелингтън, които никога не биха успели да съборят Френската империя.

Никога още Русия не бе заемала такова могъщо положение. Но тя бе направила още една крачка отвъд естествените си граници. Докато за завоеванията на Екатерина руският шовинизъм имаше все още някакви — не искам да кажа оправдателни, но извинителни — предлози, то за завоеванията на Александър за това не може да става и дума. Финландия е населена с финландци и шведи, Бесарабия — с румънци, конгресна Полша⁴² — с поляци. Тук не може вече да става и дума за обединяване на разпръснати родствени племена, носещи руско име, тук имаме открито, насилствено завоюване на чужда територия, обикновен грабеж.

III

Победата над Наполеон беше победа на европейските монархии над Френската революция, чиято последна фаза беше Наполеоновата империя; тази победа беше отпразнувана с възстановяването на „легитимизма“. Но докато Талейран се надяваше чрез тази измислена от него фраза да хване цар Александър на въдицата, напротив, именно руската дипломация успя да води с тази фраза цяла Европа за носа. Под предлог за защита на легитимизма тя основа „Свещения съюз“, това разширение на руско-австро-пруския съюз до степен на заговор на всички европейски монарси против техните народи под върховенството на руския цар⁴³. Другите монарси вярваха в този предлог; но как гледаха на него царят и неговата дипломация, ще видим след малко.

За руската дипломация беше важно да използва извоюваната в Европа хегамония за по-нататъшно напредване към Цариград. За постигането на тази цел тя можеше да използва три лоста: румънците, сърбите и гърците. Най-подходящият елемент бяха гърците. Те бяха търговски народ, а търговците страдаха най-много от притесненията на турските паши. Християнинът земеделец под турско владичество се намираше при по-добри материални условия, отколкото където и да било другаде. Той бе запазил своите институции от времето преди турското нашествие и своето пълно самоуправление; докато той си плащаше данъците, турчинът обикновено не му обръщаше внимание; само понякога търпеше насилия, каквито през средните векове европейският селянин трябваше да понася от аристокрацията. Това беше уничително и едва търпимо, но не толкова обременително в материално отношение съществуване, което не беше

несъответстващо на тогавашното културно равнище на тези народи; затова мина дълго време, докато славянската рая откри, че това съществуване е непоносимо. Напротив, гръцката търговия бързо разцфтяваше, откакто турското господство я бе избавило от разорителната конкуренция на венецианците и генуезците, и бе достигнала вече такива значителни размери, че сега не можеше да понася вече и самото турско господство. И наистина, турското, както и всяко друго източно господство е несъвместимо с капиталистическото общество; спечелената принадлежна стойност не е гарантирана от хищните ръце на сатрапи и паши; липсва първото главно условие за буржоазна предприемаческа дейност* — безопасността на личността на търговеца и на неговата собственост. Затова не е чудно, че гърците, които от 1774 г. бяха направили вече два опита за въстание, въстанаха сега още веднъж.⁴⁴

И така гръцкото въстание създаде повода; но за да можеше да развие тук енергична дейност, царската дипломация трябваше да попречи на Запада да се намеси, т. е. трябваше да ангажира Запада с неговите вътрешни работи. Почвата за това бе великолепно подготвена от фразата за легитимизма. Легитимните монарси навсякъде бяха предизвикали дълбока омраза против себе си. Опитите за въстановяване на дореволюционните отношения предизвикаха брожение сред буржоазията в целия Запад; във Франция и Германия кипеше, в Испания и Италия избухна открито въстание⁴⁵. Във всички тези заговори и въстания имаше пръст царската дипломация. Не че тя ги устройваше или поне съществено съдействуваше за временните им успехи. Но чрез свои полуофициални агенти тя правеше всичко възможно, за да предизвика безредици на собствената територия на легитимните си съюзници**. Но открито покровителствуваше тя бунтовните елементи на Запада, щом те действаха под маската на симпатии към гърците; а кои бяха тези филелини, които събираха пари и изпращаха в Гърция доброволци и цели въоръжени спомогателни отряди, ако не тъкмо карбонарите и другите либерали на Запада?

Всичко това не попречи на просветения цар Александър да призове своите легитимни колеги на конгресите в Ахен, Тропау, Лайбах и Верона към най-енергични мерки против техните бунтовни поданици и да изпрати за смазване на революцията австрийците в 1821 г. в Италия и французите в 1823 г. в Испания⁴⁶; то не му попречи

* В английския текст вместо израза „буржоазна предприемаческа дейност“ е напечатано: „изгодна търговия“. *Ред.*

** В английския текст вместо думите „да предизвика безредици на собствената територия на легитимните си съюзници“ е напечатано: „да предизвика безредици и раздори сред поданиците на легитимните си съюзници“. *Ред.*

дори да осъди привидно въстанието на гърците, докато в същото време разпалваше това въстание и подстрекаваше западноевропейските филелини да удвоят своите усилия. Отново глупавата Европа бе изиграна по невероятен начин; на монарсите и реакционерите царизмът проповядваше легитимизъм*, на либералните филистери — освобождение на народите и просвещение**; и едните, и другите му вярваха.

Във Верона френският министър, романтикът Шатобриан, бе съвсем очарован от царя, който вдъхна на французите надежда за левия бряг на Рейн, ако вървят послушно с Русия. С тази надежда, подкрепена по-късно, при Карл X, с обвързващо задължение, руската дипломация водеше Франция и насочваше френската източна политика с малки прекъсвания до 1830 г.

Въпреки всичко това „човеколюбивата“ политика на царя, който под предлог за освобождение на гръцките християни от мюсюлманско иго се стремеше сам да заеме мястото на мюсюлманите, не постигаше желаните успехи***. Защото, както писа руският посланик в Лондон княз Ливен (телеграма от 18(30) октомври 1825 г.),

„цяла Европа гледа с ужас този руски колос, чиито гигантски сили чакат само сигнал, за да се насочат против нея. Затова в неин интерес е да поддържа турската държава, този естествен враг на нашата империя.“⁴⁷

Войната в Гърция продължи с променлив успех, а през това време всички опити на Русия да окупира дунавските княжества с високото съгласие на Европа и по този начин да принуди Турция да капитулира търпяха неуспех. Но ето че в 1825 г. Турция получи помощ от Египет; гърците бяха разбити навсякъде, въстанието беше почти потушено. Руската политика бе изправена пред избора: или поражение, или смело решение.

Канцлерът Неселроде се обърна за съвет към своите посланици. Поцо-ди-Борго в Париж (телеграма от 4(16) октомври 1825 г.) и Ливен в Лондон (телеграма от 18(30) октомври 1825 г.) се изказаха безусловно за решителни действия: дунавските княжества трябва да бъдат окупирани незабавно и без да се държи сметка за Европа, дори с риск за европейска война. Такова беше очевидно мнението на цялата руска дипломация. Но Александър беше слаб, непостоянен, с голямо самомнение и на всичко отгоре мистик и ро-

* В английския текст след думата „легитимизъм“ е прибавено: „и запазване на status quo“. *Ред.*

** В английския текст думите „и просвещение“ са изпуснати. *Ред.*

*** В английския текст в тази фраза вместо думите „човеколюбивата“ политика на царя“ е напечатано: „светът гледаше с недоверие или в най-добрия случай с равнодушие на „човеколюбивата“ политика на царя“, а думите „не постигаше желаните успехи“ са изпуснати. *Ред.*

мантик; той беше взел от „*gres du Bas-Empire*“* (както го наричаше Наполеон) не само хитростта и лицемерието, но и нерешителността и липсата на енергия. Той почваше да взема легитимизма сериозно и гръцките въстаници му бяха вече омръзнали. Бездеен и по онова време — преди появата на железопътни линии — почти недостижим, той пътуваше на юг, около Таганрог. Внезапно дойде съобщението за неговата смърт. Говореше се за отравяне. Дали дипломацията не бе отстранила сина, както някога бащата? Във всеки случай той не можеше да умре в по-подходящ за нея момент.

В лицето на Николай на престола се качи цар, по-добър от когото дипломацията не можеше и да си пожелае; посредствен човек с кръгозора на взводен командир**, за когото *външната страна* на властта стоеше над всичко и който беше готов на всичко за нея. Сега се действуваше по-решително и войната с Турция стана факт, без Европа да се намеси. Англия с либерални фрази, а Франция — с гореспоменатите обещания бяха склонени да съединят флотите си с руската и на 20 октомври 1827 г., въпреки състоянието на мир, да нападнат турско-египетската флота при Наварин и да я унищожат⁴⁸. Наистина Англия скоро се оттегли от съюза, но бурбонска Франция остана ярна на Русия. Докато царят обяви война на турците и войските му преминаха на 6 май 1828 г. Прут, 15 000 френски войници се готвеха да отплуват за Гърция, където те дебаркираха през август и септември. За Австрия това беше достатъчно предупреждение да не атакува русите във фланг през време на настъплението им срещу Цариград: това би имало за последица една война с Франция и тогава би влязъл в сила руско-френският съюз, който предвиждаше завоюването на Цариград за единия от съюзниците и на левия бряг на Рейн — за другия.

И така, Дибич стигна до Одрин, но там изпадна в такова положение, че щеше да бъде принуден бързо да отстъпи през Балкана, ако турците бяха издържали още само две седмици. Той имаше само 20 000 души, една четвърт от които бяха болни от чума. Тогава като посредник се намеси пруското посолство в Цариград и склони турците да сключат мир чрез лъжливото съобщение за предстоящо, в действителност абсолютно невъзможно настъпление на русите. Така то помогна на руския пълководец да излезе, както казва Молтке,

* „гърка от времето на Източната римска империя“, византиец. *Ред.*

** В английския текст вместо думите „посредствен човек с кръгозора на взводен командир“ е напечатано: „самодоволен, посредствен човек, чийто кръгозор никога не е превъзхождал кръгозора на офицер от ротен мащаб, човек, който смяташе жестокоста за проява на енергия, а прищявката и упоритостта — за израз на сила“. *Ред.*

„от едно положение, което, ако беше траяло още може би само няколко дни, щеше да го сгромоляса от висотата на победата в бездната на гибелта“ (Молтке, „Руско-турската кампания“, стр. 390)⁴⁹.

Във всеки случай мирът донесе на Руската империя устието на Дунава, една област в Азия и все нови предлози за намеса в работите на дунавските княжества⁵⁰. От този момент до Кримската война тези княжества служеха като „karczma zajezdna“* за руските войски, от които те бяха свободни много рядко през този период.

Преди да можеха да бъдат използвани тези предимства за по-нататъшни цели, избухна юлската революция⁵¹. Сега руските агенти трябваше да изоставят за известно време своите либерални фрази; важно беше само да се защити „легитимизмът“. Подготвен беше вече поход на Свещения съюз против Франция, когато изведнъж избухна полското въстание, което цяла година държа Русия в шах; така Полша за втори път спаси европейската революция, като пожертвува себе си⁵².

Няма да се спирам на руско-турските отношения през периода 1830—1848 г. Те бяха важни с това, че Русия можа да се яви за пръв път като защитница на Турция срещу нейния бунтовен египетски васал Мухамед Али, да изпрати на Босфора 30-хилядна войска за защита на Цариград и чрез Хункяр-Искелесийския договор да установи фактически за дълги години господство над Турция⁵³; че по-късно, в 1840 г., тя успя благодарение на претелството на Палмерстон за миг да превърне една застрашаваща я европейска коалиция в коалиция против Франция⁵⁴, и, най-после, с това, че успя да подготви анексирането на дунавските княжества чрез непрекъснатата окупация и експлоатация на селяните**, както и чрез примамване на чоките посредством „Réglement organique“⁵⁵ (виж Маркс, „Капиталът“, т. I, гл. VIII)^{***}. Общо взето обаче, този период беше посветен на завоюването и русифицирането на Кавказ, което беше постигнато най-после след двадесетгодишна борба.

Междувременно царската дипломатия бе сполетяна от тежко нещастие; когато на 29 ноември 1830 г. великият княз Константин бе принуден да избяга от Варшава от полските въстаници, в ръцете на последните попадна цялата му дипломатическа архива, оригиналните

* В английския текст след думите „karczma zajezdna“ е напечатано: „(кръчма)“. *Ред.*

** В английския текст вместо думите „експлоатация на селяните“ е напечатано: „разквартируване на своите войници сред селяните“. *Ред.*

*** В английския текст вместо поставените в скоби думи е дадена следната бележка под линия: „Кодекс за селското население, който предава в разпореждане на чоките — местната поземлена аристокрация — по-голямата част от работното време на селяните, и то без каквото и да било възнаграждение. По-подробно виж Карл Маркс, „Капиталът“, гл. X, стр. 218—222 на английското издание“⁵⁶. *Ред.*

телеграми на министъра на външните работи* и официалните копия на всички важни телеграми на посланиците. Целият механизъм на руската дипломация от 1825—1830 г. бе разкрит**. Полското правителство изпрати тези телеграми чрез граф Замойски в Англия и Франция и по указание на английския крал Вилхелм IV те бяха публикувани в 1834 г. от Дейвид Ъркарт в „Portfolio“⁶⁷. Този „Portfolio“ е все още един от главните и във всеки случай най-достоверният източник за историята на интригите, чрез които царизмът се стреми да насъска западноевропейските страни едни срещу други, за да може в резултат на тези раздори да господства над всички.

Руската дипломация бе издържала вече толкова много западноевропейски революции, които не само не ѝ навредиха, но ѝ донесоха непосредствена изгода, че можа да приветства избухването на февруарската революция от 1848 г. като извънредно благоприятно събитие. Че революцията се разпротря във Виена и по този начин не само отстрани главния противник на Русия, Метерних, но и събуди австрийските славяни — тези възможни съюзници на царизма — от тяхната дрямка; че тя обхвана Берлин и по този начин излекува всичко желясния и нищо неможещия Фридрих-Вилхелм IV от неговия страстен стремеж към независимост по отношение на Русия — какво можеше да бъде по-добре дошло за нея? Русия беше гарантирана срещу всяка зараза, а в Полша бяха разположени толкова значителни сили, че тя не можеше да се помръдне. А когато революцията се разпротря и върху дунавските княжества⁶⁸, руската дипломация получи това, което искаше — предлог за ново нахлуване в Молдавия и Влашко, за да възстанови там реда и още повече да укрепи руското господство.

Но това не е всичко. Австрия, най-упоритият, най-непреклонният противник на Русия на границите на Балканския полуостров, бе докарана на прага на гибелта от въстанието в Унгария и Виена. Победата на унгарците означаваше обаче ново избухване на европейската революция, а множеството поляци в унгарската армия бяха гаранция, че този път революцията няма да спре на полската граница. Затова Николай се престори на великодушен. Той заповяда на своите войски да нахлуят в Унгария, смаза с превъзхождащи сили унгарската армия и по този начин подпечата поражението на европейската революция. А когато Прусия все още се опитваше да използва революцията, за да разруши Германския съюз и да подчини

* — Неселроде. *Ред.*

** В английския текст тази фраза е дадена в следната редакция: „Целият механизъм на руската дипломация и всички интриги, които тя кроеше през 1825—1830 г., бяха разкрити“. *Ред.*

поне малките северногермански държави на пруската хегемония, Николай призова нея и Австрия на съд във Варшава и присъди в полза на Австрия⁶⁹. Като благодарност за дългогодишната си покорност спрямо Русия Прусия бе позорно унижена, защото за миг бе проявила слаб стремеж към съпротива. Николай реши и шлезвиг-холщайнския въпрос не в полза на Германия и назначи за наследник на датския престол Кристиан Глюксбургски, след като се убеди предварително, че той може да бъде използван за целите на царизма⁶⁰. Не само Унгария, цяла Европа лежеше в краката на царя и това беше пряко следствие на революцията. Нямаше ли право руската дипломация да се въодушевява тайно от революциите на Запад?

Но Февруарската революция беше все пак първият погребален звън за царизма. Малката душа на ограничения Николай не можеше да се съвземе от възбуждението, предизвикано от това незаслужено щастие; той прекалено много бързаше с настъплението към Цариград; избухна Кримската война; Англия и Франция се притекоха на помощ на Турция, а Австрия гореше от желание *d'étonner le monde par la grandeur de son ingratitude**. Защото Австрия знаеше, че като благодарност за военната помощ в Унгария и за варшавската присъда от нея се очаква да пази неутралитет или дори да подкрепи руските завоевания на Дунава, които бяха равнозначни на обкръжаването на Австрия от Русия от Краков до Оршова и Землин. И този път Австрия — което иначе почти никога не се е случвало с нея — се осмели да има свое мнение.

Кримската война беше единствена по рода си колосална комедия от грешки, когато човек постоянно се пита: кой е тук изиграният? Но тази комедия струваше неизброими разходи и живота на повече от един милион души. Едва първите отряди съюзнически войски бяха дебаркирали в България, и австрийците навлязоха в дунавските княжества, а русите се оттеглиха отвъд Прут. По този начин Австрия се връза на Дунава между двете воюващи страни; войната можеше да се води по-нататък в тази област само с нейното съгласие. Но Австрия беше нужна за война на западната граница на Русия. Австрия знаеше, че Русия никога няма да ѝ прости тази черна неблагодарност; затова тя беше готова да се присъедини към съюзниците, но само за сериозна война, която би възстановила Полша и значително би преместила назад западната граница на Русия. Подобна война неизбежно би въвлякла в съюза и Прусия**.

* — да учуди света с величието на своята неблагодарност (израз, приписван на шефа на австрийското правителство Шварценберг във връзка с враждебния спрямо Русия обрат в австрийската политика). *Ред.*

** В английския текст тази фраза е дадена в следната редакция: „Подобна война би направила невъзможен неутралитета на Прусия“. *Ред.*

през чиято територия Русия получаваше целия си внос; една европейска коалиция би блокирала Русия по суша и море и би настъпила срещу нея с такива превъзхождащи сили, че победата ѝ би била несъмнена.

Но това съвсем не влизаше в сметките на Англия и Франция. Напротив, и двете бяха доволни, че начинът на действие на Австрия ги избавяше от всякаква опасност от сериозна война. Това, което желаше Русия — съюзниците да се насочат към Крим и там да закъсат, — бе предложено от Палмерстон и Луи Наполеон радостно се залови с две ръце за това предложение. Напредването от Крим във вътрешността на Русия щеше да бъде стратегическо безумие. По този начин войната бе благополучно превърната в привидна война, което задоволяваше всичките ѝ главни участници. Но цар Николай не можеше да се примирява дълго с това, че неприятелски войски се установиха на руска земя в покрайнината на неговата империя; за него привидната война скоро стана отново сериозна война. Но ако това място беше най-благоприятно за привидна война, за сериозна война то беше най-опасно. Силата на Русия при отбрана — огромните пространства на нейната рядко населена, без пътища и бедна на ресурси територия — се обърна против самата Русия, щом Николай съсредоточи всичките си военни сили в един пункт от периферията — в Севастопол. Южноруските степи, които трябваше да станат гробът на нашественика, станаха гробът на руските армии, които Николай с присъщата му брутално глупава безогледност хвърляше една след друга в Крим до средата на зимата. И когато последната, набързо събрана, как да е екипирана и мизерно снабдена с продоволствие армия загуби в похода около две трети от своя състав — цели батальони загиваха в снежните бури, — а остатъците ѝ бяха неспособни за що-годе сериозно настъпление срещу врага, тогава надменният, празноглав Николай жалко падна духом и избягна последиците на своето цезаристко безумие, като се отрови.

Условията на мира, който много набързо сключи неговият приемник*, бяха твърде меки⁶¹. Но толкова по-значителни бяха последиците на войната за вътрешното положение на страната. За да господствува самодържавно вътре в страната, царизмът трябваше да бъде повече от непобедим извън нейните граници, трябваше непрекъснато да удържа победи, трябваше да може да възнагражда безусловната покорност на своите поданици с шовинистическо опиянение от победите, с все нови и нови завоевания. А сега царизмът бе претърпял жалък крах, и то в лицето на своя външно

* — Александър II. *Ред.*

най-импозантен представител; той бе компрометиран Русия пред света, а същевременно и себе си — пред Русия. Настъпи небивало отрезняване. Колосалните жертви на войната бяха разтърсили руския народ прекалено силно, царят трябваше прекалено често да апелира към неговата преданост, за да може да върне веднага народа към предишната пасивност и механична покорност. Защото постепенно и Русия се бе развивала както в икономическо, така и в духовно отношение; наред с дворянството се зараждаше друга просветена класа — буржоазията. С една дума, новият император беше принуден да се преструва на либерал, но този път *вътре* в страната. А с това бе поставено началото на вътрешната история на Русия, на движение на умовете в самата нация и на отражението на това движение — едно макар и още много слабо, но все повече придобиващо значение и все по-малко позволяващо да бъде игнорирано обществено мнение. По този начин срещу царската дипломация се изправи врагът, от който тя трябваше да загине. Защото подобна дипломация е възможна само дотогава, докато народът си остава безусловно пасивен, няма друга воля освен волята на правителство и друго призвание, освен да дава войници и да плаща данъци за осъществяване целите на дипломатите. Но щом в Русия е започнало вътрешно развитие, а с това и вътрешни борби между партиите, завоюването на конституционна форма, при която тези борби между партиите могат да се водят без насилствени сътресения, е само въпрос на време. Но тогава и досегашната руска завоевателна политика ще стане въпрос на миналото: в борбата на партиите за власт дипломацията ще загуби своята неизменна и постоянна цел; безусловното разпореждане със силите на нацията ще се окаже невъзможно — Русия ще си остане трудно уязвима и сравнително също тъй слаба в настъпление, но във всяко друго отношение ще стане европейска страна, както и другите, и специфичната сила на досегашната ѝ дипломация ще бъде подкопана завинаги.

„La Russie ne boude pas, elle se recueille“* — каза след войната канцлерът Горчаков⁶². Той сам не знаеше колко е прав. Той говореше само за дипломатическа Русия. Но неофициална Русия също се съсредоточаваше. И това съсредоточаване (recueillement) се поддържаше от самото правителство. Войната бе доказала, че дори от чисто военни съображения Русия има нужда от железници и едра промишленост. И правителството се зае да създава руска капиталистическа класа. Но такава класа не може да съществува без пролетариат, а за да бъдат създадени неговите елементи, трябваше да бъде проведено така нареченото освобождение на селяните; селяни-

* — Русия не се сърди, тя се съсредоточава. *Ред.*

нът плати личната си свобода, като предаде на дворянството най-добрата част от своята земя. Това, което му остана, беше прекалено много, за да умре, но прекалено малко, за да живее. Докато руската селска община* бе по този начин подкопана из основи, новата едра буржоазия се създаваше като в парник чрез привилегии за железопътните компании, покровителствени мита и други облаги, така че в града и селото започна истинска социална революция, която вече не позволяваше на раздвижените умове да се успокоят. Появяването на младата буржоазия намери отражение в либерално-конституционно движение, а зараждането на пролетариата — в движението, което обикновено се нарича nihilizm. Такива бяха действителните резултати от „recueillement“ на Русия.

По това време дипломатията, изглежда, още не забелязваше какъв противник се е появил срещу нея във вътрешността на страната. Напротив, извън границите на страната тя като че ли печелеше победа след победа. На Парижкия конгрес в 1856 г. Орлов играеше главната роля, за която се домогваха мнозина**; вместо да принася жертви, той постигна нови успехи; военните права по море, за които претендираше Англия и които Русия оспорваше от времето на Екатерина, бяха окончателно анулирани и бе сключен руско-френски съюз против Австрия⁶³. Той влезе в сила в 1859 г., когато Луи Наполеон реши да отмъсти на Австрия за Русия. Австрия избягна последиците от руско-френската сделка, която бе разобличена на времето от Мадзини и съгласно която в случай на продължителна съпротива на Австрия един руски велик княз трябваше да бъде поставен за кандидат за трона на независима Унгария, благодарение на бързото сключване на мира. Но от 1848 г. насам народите постоянно разстройват машинациите на дипломатията. Италия стана независима и единна против волята на царя и на Луи Наполеон⁶⁴.

Войната от 1859 г. бе уплашила и Прусия. Тя бе почти удвоила числеността на своята армия и бе поставила на кормилото на управлението един човек, който можеше да се мери с руската дипломатия поне в едно отношение: в безогледния избор на средствата. Този човек беше Бисмарк. През време на полското въстание в 1863 г. той театрално взе страната на Русия против Австрия, Франция и Англия и направи всичко, за да може тя да победи⁶⁵. Това му осигури отказа на царя от обичайната му политика по

* В оригинала руската дума, написана с готически букви; в английския текст тази дума е написана с латински букви със следната бележка под линия: „Самоуправляваща се община на руските селяни“. *Ред.*

** В английския текст краят на тази фаза е даден в следващата редакция: „Орлов бе централната фигура и играеше ръководната роля“. *Ред.*

шлезвигхолщайнския въпрос; с царско позволение в 1864 г. херцогствата бяха откъснати от Дания⁶⁶. След това дойде Австро-пруската война от 1866 г.; тук на царя отново се представи случай да се радва на новото наказание на Австрия и на растящото могъщество на Прусия, този единствено верен — дори след ритниците от 1849—1850 г. все още верен — васал. Войната от 1866 г. повлече след себе си Френско-пруската война от 1870 г. и царят отново застана на страната на своя пруски „героичен вуйчо“*; той държеше Австрия непосредствено в шах и по този начин лиши Франция от единствения съюзник, който можеше да я спаси от пълно поражение. Но както Луи Бонапарт в 1866 г., така и Александър в 1870 г. бе измамен от бързите успехи на германското оръжие. Вместо продължителна война, изтощаваща до смърт двете воюващи страни, последваха бързи удари, които за пет седмици събориха бонапартистката империя и доведоха до пленяването на нейните армии и до откарването им в Германия.

По това време в Европа имаше само едно място, където положението бе схванато правилно: това беше Генералният съвет на Международната работническа асоциация. На 9 септември 1870 г. той издаде възвание⁶⁷, в което се правеше паралел между войната от 1866 г. и войната от 1870 г.** Войната от 1866 г., се казваше във възванието, се водеше със съгласието на Луи Наполеон, но победите на Прусия и засилването на нейната мощ бяха достатъчни Франция да заеме веднага враждебна позиция спрямо Прусия. Също така и новите успехи в 1870 г. и свързаното с тях ново засилване на пруско-немската мощ ще принудят руския цар да заеме враждебна позиция спрямо Германия, макар през време на войната да ѝ оказваше дипломатическа поддръжка. Необходима предпоставка за преобладаващото влияние на Русия в Европа е нейното традиционно господство над Германия, което сега беше подкопано. В момента, в който в самата Русия революционното движение почва да става застрашително, царят не може да допусне да загуби по този начин своя престиж в чужбина. И ако сега още с анексията на Елзас и Лотарингия Германия тласне Франция в обятията на Русия, тя ще трябва или да стане явно оръдие на руските завоева-

* В оригинала руският израз, написан с готически букви; в английския текст той е написан с латински букви със следната бележка под линия: „Героичен вуйчо [Uncle's a brick] — обичайно възклицание на Александър II, когато получавал телеграми от Вилхелм за неговите победи“. *Ред.*

** В английския текст вместо следващото по-долу резюме на възванието се цитира съответното място от него, което започва с думите: „Както в 1866 г. Луи Бонапарт размени обещания с Бисмарк“, и завършва: „до расова война срещу обединените славянска и романска раси“ (виж настоящото издание, т. 17, стр. 277—278). *Ред.*

телни планове, или след кратък отдых да се готви за война едновременно срещу Русия и Франция — война, която лесно може да прерасне в расова война срещу обединените славянска и романска раси.

Новата Германска империя оказва услуга на Русия, като откъсна Елзас и Лотарингия от Франция⁶⁸ и по този начин действително тласна Франция в обятията на Русия. Царската дипломация се оказва сега в завидното положение да види двете враждебни до смърт поради това откъсване страни — Франция и Германия — изпаднали в зависимост от Русия. Това благоприятно положение бе отново използвано за настъпление срещу Цариград, за обявяване война на Турция в 1877 г. След продължителна борба руските войски стигнаха през януари 1878 г. до вратите на турската столица, когато изведнъж в Босфора се появиха четири английски броненосца и принудиха русите, които вече виждаха куполите на катедралата Св. София, да спрат и да предадат изработения от тях Санстефански договор за ревизиране на един европейски конгрес⁶⁹.

При все това привидно бе постигнат огромен успех. Румъния, Сърбия и Черна Гора, разширили своята територия и получили независимост благодарение на Русия и затова задължени към нея; четириъгълникът от крепости между Дунав и Балкана, това мощно укрепление на Турция⁷⁰, временно разрушен; Балканът, последната защитна преграда на Цариград, отнет от турците и разоръжен; България и Източна Румелия, формално турски, в действителност руски васални държави; върната загубената през 1856 г. територия в Бесарабия; нови важни позиции завоювани в Армения; чрез окупирането на Босна Австрия превърната в съучастница в подялбата на Турция и в неизбежен противник на всички стремежи на Сърбия към независимост и обединение; най-после, Турция — в резултат на загубата на територия, изтощението и прекомерното обезщетение за военните разходи — изпаднала в пълна зависимост от Русия, в положение, при което тя по мнението — и то съвсем правилно — на русите* само временно съхраняваше Босфора и Дарданелите за Русия. Така че на пръв поглед на Русия оставаше още само да избере удобния за нея момент, за да постигне голямата си крайна цел — да завладее Цариград, „la clef de notre maison“**.

Но в действителност нещата стояха съвсем другояче. Ако откъсването на Елзас и Лотарингия бе тласнало Франция в обятията на Русия, то настъплението срещу Цариград и Берлинският мир тлас-

* В английския текст вместо думите „по мнението — и то съвсем правилно — на русите“, е напечатано: „и руската дипломация много добре знаеше това“. *Ред.*

** — „ключът от нашата къща“ (думи на Александър I, казани в разговор с френския посланик Коленкур в 1808 г.). *Ред.*

наха Австрия в обятията на Бисмарк. А с това отново се промени цялото положение. Големите военни държави на континента се разделиха на два големи, взаимно застрашаващи се военни лагера: от една страна, Русия и Франция, от друга — Германия и Австрия. Около тях трябва да се групират по-малките държави. Но това значи, че руският царизъм не може да направи последната решителна стъпка, не може действително да завладее Цариград без една световна война с приблизително еднакви шансове, изходът от която ще зависи вероятно не от двете започнали я страни, а от Англия. Защото една война на Австрия и Германия против Русия и Франция би пресякла доставките на руското жито по суша за целия Запад. Но всички западноевропейски страни живеят само от вноса на жито от чужбина. Той би могъл да става тогава само по море, но превъзходството на Англия по море би ѝ позволило да пресече доставките на жито както за Франция, така и за Германия и по този начин да умори едната или другата според това, на чия страна би застанала тя*. Но да се бори за Цариград в една световна война, в която решаващата дума ще има Англия — това е тъкмо положението, което руската дипломация се стреми да избегне от 150 години насам, т. е. едно поражение**.

* В английския текст на това място е дадена следната бележка под линия: „Англия би могла да мине без морските права, за които претендира толкова дълго и от които в края на краищата се отказа по силата на Парижката декларация от 1856 г., в една обикновена война с една или две континентални държави. Последните, дори в случай на морска блокада, винаги биха могли в нашия век на железниците да си доставят всички желани стоки по суша от граничещите с тях неутрални страни; именно в това се състоеше главната услуга, която Пруссия оказа на Русия през време на Кримската война. Но в една европейска война, каквато ни застрашава сега, целият европейски континент би се разделил на враждебни групировки; спазването на неутралитет би станало в края на краищата невъзможно; международната търговия по суша би била почти напълно, ако не изобщо съвсем прекъсната. При подобни обстоятелства Англия би могла да съжалява, че се отказа от своите морски права. Но, от друга страна, подобна война би разкрила цялата сила на превъзходството на Англия по море, а повече, разбира се, изобщо не би се искало“. *Ред.*

** В английския текст по-нататък е прибавен следният абзац: „Санктпетербургските дипломати си даваха сметка колко важно е да осуетят една евентуална съпротива на Англия срещу окончателното установяване на Русия на Босфора. След Кримската война и особено след индийското въстание от 1857 г.⁷¹ завоеването на Туркестан, започнато още в 1840 г.⁷², стана неотложна задача. В 1865 г. Русия завоева Ташкент и по този начин си създаде опорен пункт на Яксарт; в 1868 г. бе присъединен Самарканд, в 1875 г. — Коканд, а Бухарското и Хивинското ханство бяха поставени във васална зависимост от Русия. Тогава започна бавното настъпление срещу Мерв от югоизточния край на Каспийско море; в 1881 г. бе завзето Геоктепе, първият важен форпост в пустинята; в 1884 г. капитулира Мерв и сега Транскаспийската железопътна линия запълни празнотата в руската комуникационна линия, като съедини Михайловское на Каспийско море с Чарджуй на Оксус. Но сегашната позиция на русите в Туркестан още далеч не е сигурна и достатъчна база за нападение срещу Индия. Но във всеки случай тя създава много сериозна

В действителност и съюзът с републиканска Франция, чиито управници непрекъснато се сменят, съвсем не е сигурен за царизма и още по-малко отговаря на заветните му желания. Само една реставрирана френска монархия би могла да представлява достатъчно надеждна съюзница в една тъй страшна война, каквата сега единствено е възможна. Ето защо от пет години насам царизмът е взел Орлеаните под своето съвсем специално покровителство; те трябваше дори да се сродят с него чрез брак с представител на датската кралска фамилия, този руски форпост на Зунд. А за да бъде подготвена реставрацията на превърнатите сега също в руски форпост Орлеани във Франция, бе използван генерал Буланже, чиито привърженици във Франция се хвалят, че тайнственият източник на така прахоснически раздаваните от тях пари не е никой друг, а руското правителство, което им отпуснало *петнадесет милиона франка* за тяхната кампания⁷³. По този начин Русия отново се намесва във вътрешните работи на западните страни, този път открито като опора на реакцията, използвайки нетърпеливия шовинизъм на френската буржоазия против революционния дух на френските работници.

Изобщо именно от 1878 г. насам проличава колко много се е влошило положението на руската дипломация, откакто народите все повече и повече си позволяват да казват своята дума, и то с успех. Дори на Балканския полуостров, район, където Русия се явява като „*ex professo*“* освободителка на народите, не може да се постигне нищо. Като благодарност за това, че именно те направиха възможна победата на русите при Плевен⁷⁴, румънците бяха принудени отново да отстъпят своята част от Бесарабия и сега трудно ще се оставят да бъдат подмамани с обещания за бъдещо присъединяване на Седмоградско и Банат. На българите им дойде до гуша царският начин на освобождение посредством изпратени в страната им царски

заплаха за бъдещо нахлуване и предизвиква постоянни вълнения сред местното население. Докато английското господство в Индия нямаше вероятни съперници, дори въстанието от 1857 г. и неговото жестоко потушаване можеха да се разглеждат като събития, които в последна сметка укрепват господството на англичаните. Но когато в Туркестан се установява първостепенна европейска военна държава, която със сила или увещания превръща Персия и Афганистан в свои васали и бавно, но сигурно напредва към Хиндукуш и Солимавовите планини — тогава положението коренно се изменя. Английското господство престава да е неизменна съдба за Индия; пред местното население се открива друга перспектива; което насилието е създадо, насилието може и да разруши; и всеки път, когато Англия се опита сега да прегради пътя на Русия към Черно море, Русия ще се опита да създаде неприятности на Англия в Индия. Но въпреки всичко това морското могъщество на Англия е още толкова голямо, че в една всеобща война, каквата изглежда сега предстои, Англия все още може да навреди на Русия далеч повече, отколкото Русия — на Англия.* *Ред.*

* — призвана. *Ред.*

агенти; само сърбите и може би гърците още не са наплашени — защото се намират настрана от прекия път за Цариград. Австрийските славяни, чието освобождение от немското иго царят смяташе за свое призвание, сами заеха оттогава господстващо положение — поне в Цислайтанската част на империята⁷⁵. Фразата за освобождение на народите* от всемогъщия цар вече не действа, тя може да се използва най-много още по отношение на Крит или Армения, но тя не прави вече никакво впечатление в Европа дори на християнски благочестивите английски либерали; заради Крит или Армения няма вече да рискува една европейска война дори поклонникът на царя Гладстон, откакто американецът Кенан разкри⁷⁶ пред целия свят гнусните методи, с които царизмът смазва всеки опит за съпротива в собствената си империя**.

И тук ние стигаме до същественния въпрос. Вътрешното развитие на Русия след 1856 г., подкрепено от политиката на правителството, оказва своето действие; социалната революция осъществи гигантски напредък; с всеки ден Русия все повече и повече става западноевропейска страна; развитието на едрата промишленост и железниците, превръщането на всички натурални повинности в парични плащания и в резултат на това разпадането на старите устои на обществото — всичко това се извършва в Русия с нарастваща бързина. Но в същата степен все повече се проявява и несъвместимостта на царския абсолютизъм с намиращото се в стадий на формиране ново общество. Образуват се опозиционни партии, конституционни и революционни, които правителството може да подчини само с все по-грубо насилие. И руската дипломация с ужас вижда приближаването на деня, в който руският народ ще си каже думата и в който, зает с уреждането на собствените си вътрешни работи, той няма да има нито време, нито охота да се занимава с такива детинщини като завоюването на Цариград, Индия и на световно господство. Революцията, която в 1848 г. спря на полската граница, чука сега на вратите на Русия и вътре в страната тя има вече достатъчно съюзници, които чакат само случай, за да ѝ отворят вратите.

Наистина, когато човек чете руските вестници, може да помисли, че цяла Русия е увлечена от царската завоевателна политика; в тях има само шовинизъм, панславизъм, призови за освобождение на християните от турско, а на славяните — от немско-унгарско иго. Но, първо, всеки знае в какви окови е поставен руският

* В английския текст вместо думите „за освобождение на народите“ е напечатано: „за освобождение на потиснатите християнски народи“. *Ред.*

** В английския текст след думите „в собствената си империя“ е прибавено: „откакто станаха известни пребиването до смърт на г-жа Сихида и други руски „зверства““. *Ред.*

печат; второ, правителството години наред е насаждало този шовинизъм и панславизъм във всички училища; и, трето, този печат, доколкото той изобщо изразява някакво независимо мнение, изразява само настроенията на градското население, т. е. на нововъзникналата буржоазия, която, разбира се, е заинтересована от нови завоевания като средство за разширяване на руския пазар. Но това градско население представлява нищожно малцинство в цялата страна. Щом едно национално събрание даде възможност на огромното мнозинство на руския народ — на селското население, да каже своята дума, ние ще чуем съвсем други неща. Опитът, който правителството извлече от земствата* и който го принуди отново да премахне тези земства⁷⁷, е гаранция, че едно руско национално събрание, за да преодолее поне най-главните вътрешни трудности, ще трябва много скоро решително да сложи край на всички стремежи към нови завоевания.

Днешното положение в Европа се определя от три факта: 1) анексията на Елзас и Лотарингия от Германия; 2) стремежа на царска Русия към Цариград; 3) все по-горещо разпалващата се във всички страни борба между пролетариата и буржоазията, показател за която е намиращото се навсякъде в подем социалистическо движение.

Първите два факта обуславят днешното разделяне на Европа на два големи военни лагера. Германската анексия превърна Франция в съюзница на Русия против Германия, царската заплаха срещу Цариград превръща Австрия и дори Италия в съюзнички на Германия. Двата лагера се готвят за решителна борба, за война, каквато светът още не е виждал, война, в която ще бъдат изправени едни срещу други десет до петнадесет милиона въоръжени бойци. Само две обстоятелства са пречели досега за избухването на тази страшна война: първо, нечувано бързото развитие на военната техника, при което всеки новоизобретен образец оръжие бива надминат от нови изобретения, преди да може да бъде въведен макар и само в една армия, и, второ, абсолютната невъзможност да се пресметнат шансовете, пълната неизвестност, кой в края на краищата ще излезе победител в тази гигантска борба?

Цялата тази опасност от световна война ще изчезне в деня, в който един обрат на работите в Русия ще позволи на руския народ да сложи завинаги край на традиционната завоевателна политика на

* В оригинала тук и по-долу руската дума, написана с готически букви; в английския текст тя е написана с латински букви с обяснение в скоби („свети на графствата“). *Ред.*

своите царе и вместо да се занимава с фантазии за световно господство, да се погрижи за собствените си извънредно застрашени вътрешни жизнени интереси.

В този ден Бисмарк* ще загуби всичките си съюзници против Франция, които руската заплаха гласна в неговите обятия. Тогава нито Австрия, нито Италия ще имат какъвто и да било интерес да вадят заради Бисмарк** кестените от огъня на гигантската европейска борба. Германската империя отново ще изпадне в изолираното положение, когато, както казва Молтке, всеки се бои от нея, но никой не я обича⁷⁸, което е неизбежният резултат от нейната политика. Тогава и сближението между борещата се за своята свобода Русия и републиканска Франция ще бъде толкова естествено за положението на двете страни, колкото и безопасно за общото положение в Европа; тогава и Бисмарк или неговият приемник ще си помисли три пъти, преди да се реши да започне война против Франция, в която нито Русия ще прикрива фланга му срещу Австрия, нито Австрия — срещу Русия, а и двете ще се радват на всяко нанесено му поражение, и в която ще бъде твърде проблематично дали ще се справи сам с французите. Тогава всички симпатии биха били на страната на Франция и тя в най-лошия случай би била гарантирана срещу нова загуба на територия. Затова вместо да взема курс към война, Германската империя вероятно скоро би намерила изолираното си положение толкова непоносимо, че би се опитала искрено да се споразумее с Франция; и тогава страшната опасност от война би била отстранена, *Европа би могла да се разоръжи*, а Германия би спечелила най-много от всички.

В същия ден Австрия ще загуби единственото историческо оправдание на своето съществуване — да служи за бариера срещу руското настъпление към Цариград. Щом Русия престане да застрашава Босфора, Европа ще загуби всякакъв интерес към съществуването на този пъстър конгломерат от народи. Тогава ще загуби значението си и целият така наречен източен въпрос — въпросът за по-нататъшната съдба на турското господство в областите със славянско, гръцко и албанско население, както и спорът за притежаването на входа за Черно море, което тогава никой няма вече да може да монополизира против Европа. Маджари, румънци, сърби, българи, арнаути***, гърци**** и турци ще бъдат тогава най-последни

* В английския текст вместо думата „Бисмарк“ е напечатано: „Германската империя“. *Ред.*

** В английския текст вместо думите „заради Бисмарк“ е напечатано: „заради германския император“. *Ред.*

*** — турското наименование на албанците. *Ред.*

**** В английския текст след думата „гърци“ е прибавено: „арменци“. *Ред.*

в състояние да разрешат споровете помежду си без чужда намеса, да разграничат националните си територии и да уредят вътрешните си работи по собствено усмотрение. Тогава изведнъж ще стане ясно, че главната пречка за автономията и свободното обединение на народите и на отломките от различни народности между Карпатите и Бяло море не е бил никой друг освен същия царизъм, който използва мнимото освобождение на тези народи за прикритие на плановете си за световно господство.

Тогава Франция ще се избави от противоестественото, принудително положение, в което я постави съюзът с царя. Ако на царя е противен съюзът с републиката, то на революционния френски народ е далеч по-противен съюзът с деспота, палача на Полша и Русия. В една война на страната на царя в случай на поражение Франция би била лишена от възможността да прибегне до своето голямо, единствено ефикасно спасително средство, до целебното средство от 1793 г. — революцията, мобилизирането на всички сили на народа чрез терор и революционна пропаганда в неприятелската страна. В този случай царят незабавно би се обединил с враговете на Франция, тъй като от 1848 г. насам времената се промениха много и оттогава царят можа от личен опит в самата Русия да разбере какво нещо е терорът. Следователно съюзът с царя съвсем не значи засилване на Франция; напротив — в момента на най-голяма опасност той ще ѝ попречи да изтегли своя меч. Но ако в Русия мястото на могъщия цар се заеме от руско национално събрание, тогава съюзът на новоосвободена Русия с републиканска Франция ще бъде напълно естествен и разбиращ се от само себе си, тогава той ще съдействува на революционното движение във Франция, вместо да му пречи, тогава той ще бъде изгоден и за борещия се за своето освобождение европейски пролетариат. Следователно и Франция ще спечели от събарянето на царското всемогъщество.

С това ще изчезнат всички предлози за безумна надпревара във въоръжаването, която превръща цяла Европа във военен лагер и прави войната да изглежда едва ли не като избавление. Тогава дори германският райхстаг би бил принуден скоро да пресече непрекъснатото растящите искания на парични кредити за военни цели.

А с това Западът, необезпокояван и неотклоняван от чужда намеса, би получил възможност да се заеме със съвременната си историческа задача: да разреши конфликта между пролетариата и буржоазията и да преустрои капиталистическото общество в социалистическо.*

* В английския текст вместо думите „да преустрои капиталистическото общество в социалистическо“ е напечатано: „свързаните с това икономически проблеми“, *Ред.*

Но събарянето на царското самодържавие в Русия би ускорило този процес и непосредствено. В деня, в който падне царската власт, тази последна опора на общоевропейската реакция, в този ден в цяла Европа ще повее съвсем друг вятър. Защото реакционните правителства в Европа* много добре знаят, че въпреки всичките им разпри с царя за Цариград и т. н. може да настъпи момент, когато те охотно ще му подхвърлят Цариград, Босфора, Дарданелите и всичко, каквото още поиска, ако той ги защити от революцията. Затова в деня, в който самата тази главна опора** премине в ръцете на революцията, реакционните правителства на Европа ще загубят последните остатъци от самоувереност и сигурност; тогава те ще трябва да разчитат само на себе си и скоро ще разберат до каква степен това променя положението. Може би те ще се решат дори да изпратят своите войски за възстановяване на царската власт — каква ирония на световната история!***

Такива са обстоятелствата, по силата на които Западна Европа изобщо и по-специално западноевропейската работническа партия са

* В английския текст вместо думите „Защото реакционните правителства в Европа“ е напечатано: „Защото господата в Берлин и Виена“. *Ред.*

** В английския текст след думите „в който самата тази главна опора“ е прибавено: „в който Русия“. *Ред.*

*** В английския текст вместо тази фраза е напечатано: „Германския император може би ще се поддаде на изкушението да изпрати една армия за възстановяване на царската власт, но това би било сигурна стъпка към унищожението на собствената му власт.“ След това е прибавен следният абзац: „И наистина, не може да има никакво съмнение, че Германия — абсолютно независимо от едни или други възможни действия на Русия или Франция — бързо върви към революция. Последните избори за райхстага показаха, че силите на германските социалисти се удвояват всеки три години, че германските социалисти са днес най-силната партия в империята, партия, която събира 1 437 000 гласа от общо седем милиона, и че всички наказателни и изключителни закони бяха съвсем безсилни да попречат на техните успехи. Но германските социалисти, които са готови да приемат евентуалните икономически отстъпки на младия император по отношение на работническата класа като дължимо ѝ частично плащане, са същевременно твърдо решени — и това тяхно решение след десетгодишното действие на изключителния закон е по-непоклонимо от когато и да било — да си извоюват обратно завоеваната в 1848 г. на берлинските барикади, но отново загубена до голяма степен при Мантойфел и Бисмарк политическа свобода. Те знаят, че само тази политическа свобода ще им даде средствата да постигнат икономическото освобождение на работническата класа. Въпреки някои привидно противоположни признаци ние сме в навечерието на борба между германските социалисти и императора, представителя на личната и патриархалната власт. В тази борба императорът в края на краищата трябва да претърпи поражение. Резултатите от изборите показват, че социалистите постигат бързи успехи дори в селските райони, а големите градове фактически са вече завоевани от тях; а в една страна, в която всеки здрав младеж е воиник, това означава постепено преминаване на армията към социализма. Нужна е само внезапна промяна на политическия строй в Русия — и въздействието ѝ върху Германия ще бъде колосално; тя неизбежно ще ускори кризата и ще удвои шансовете на социалистите.“ *Ред.*

заинтересовани, твърде дълбоко заинтересовани от победата на руската революционна партия и от събарянето на царския абсолютизъм. Европа се плъзга като по наклонена плоскост с растяща бързина към пропастта на световна война с невидан досега мащаб и сила. Само едно може да я спре: една промяна на политическия строй в Русия. Че тя трябва да стане през следващите години — в това не може да има съмнение. Дано тя стане навреме, преди да се случи иначе неизбежното.

ЗА АНТИСЕМИТИЗМА

(ИЗ ЕДНО ПИСМО ДО ЧАСТНО ЛИЦЕ* ВЪВ ВИЕНА)⁹

... Но дали с антисемитизма няма да причините повече вреда, отколкото добро — по това Ви моля да помислите. Антисемитизмът е белег на назадничава култура и затова се среща само в Прусия и Австрия, респ. в Русия. Ако тук, в Англия, или в Америка на някого хрумне да проповядва антисемитизъм, просто биха му се подиграли, а в Париж г. Дрюмон предизвиква със своите съчинения — които са несравнено по-умни от писанията на германските антисемити — само незначителна, мимолетна сензация, която няма никакъв ефект. При това сега, когато е поставил кандидатурата си за общински съветник, той сам е принуден да заявява, че е също тъй против християнския капитал, както и против еврейския! А г. Дрюмон би бил четен, дори да застъпваше противоположното мнение.

В Прусия с антисемитизма спекулира дребното дворянство, юнкерството, което получава 10 000 марки доход, а изразходва 20 000 марки и поради това попада в лапите на лихварите, а в Прусия и в Австрия на антисемитите пригласят в хор загиващите от конкуренцията на едрия капитал дребни буржоа: цехови занаятчии и дребни бакали. Но ако капиталът унищожава тези напълно реакционни класи на обществото, той върши това, което трябва да върши, и върши добро дело — все едно дали е семитски или арийски, обрязан или кръстен; той помага на назадничащите прусаци и австрийци да вървят напред, да достигнат най-после съвременното равнище на развитие, при което всички някогашни обществени раз-

* — И. Еренфройнд. *Ред.*

личия се разтварят в единствената голяма противоположност между капиталисти и наемни работници. Само там, където това равнище не е още достигнато, където още не съществува силна класа капиталисти, следователно и силна класа наемни работници, където капиталът е още прекалено слаб, за да овладее цялото национално производство, и затова главната арена на неговата дейност е фондовата борса, където следователно производството се намира още в ръцете на селяните, едрите земевладелци, занаятчиите и подобните на тях, наследени от Средновековието класи — само там капиталът е предимно еврейски и само там има антисемитизъм.

В цяла Северна Америка, където има милионери, чието богатство трудно може да се изрази в нашите жалки марки, гулдени или франкове, сред тези милионери *няма нито един еврейин* и Ротшилдовци са просто просяци в сравнение с тези американци. Дори тук, в Англия, Ротшилд е човек със скромни средства в сравнение например с Уестминстерския херцог. Дори у нас, на Рейн, откъдето преди 95 години изгонихме дворянството с помощта на французите и създадохме модерна промишленост — къде са там евреите?

Следователно антисемитизмът не е нищо друго освен реакция на средновековните, загиващи обществени слоеве против съвременното общество, което се състои главно от капиталисти и наемни работници, и затова служи само на реакционни цели, прикривайки се с мнимосоциалистическа маска; той е разновидност на феодалния социализъм и ние не можем да имаме нищо общо с него. Ако той е възможен в една страна, това е доказателство, че капиталът там е още недостатъчно развит. Капиталът и наемният труд са днес неделими. Колкото по-силен е капиталът, толкова по-силна е и класата на наемните работници, толкова по-близък е следователно краят на господството на капиталистите. Затова аз пожелавам на нас, германците, където причислявам и виенчаните, действително бурно развитие на капиталистическото стопанство, а съвсем не то да тъпче в застой.

Освен това антисемитизмът изопачава истинското положение на нещата. Той дори не познава евреите, против които крещи. Иначе би му било известно, че тук, в Англия, и в Америка благодарение на източноевропейския антисемитизъм, а в Турция благодарение на испанската инквизиция има хиляди и хиляди *еврейски пролетарии* и именно тези еврейски работници са най-жесток експлоатирани и влачат най-мизерно съществуване. У нас, в Англия, през последната година станаха три стачки на еврейски работници⁸⁰ — как тогава може да се говори за антисемитизма като средство за борба против капитала?

Освен това ние сме извънредно много задължени на евреите. Да не говорим за Хайне и Бьорне, Маркс беше чистокръвен евреин; евреин беше Ласал. Много от нашите най-добри хора са евреи. Моят приятел Виктор Адлер, който сега плаща за своята преданост на делото на пролетариата в затвора във Виена, Едуард Бернщайн, редакторът на лондонския „Sozialdemokrat“, Паул Зингер, един от нашите най-добри депутати в райхстага — хора, с чиято дружба аз се гордея, са до един евреи! Списанието „Gartenlaube“⁸¹ направи и мен самия евреин и наистина, ако би трябвало да избирам, то по-добре евреин, отколкото „господин фон“!

Лондон, 19 април 1890 г.

Фридрих Енгелс

Напечатано в „Arbeiter-Zeitung.“ бр. 19 от
9 май 1890 г.

Печата се по текста на вестника
Превод от немски

ПРЕДГОВОР КЪМ НЕМСКОТО ИЗДАНИЕ
НА „МАНИФЕСТА НА КОМУНИСТИЧЕСКАТА ПАРТИЯ“
ОТ 1890 г.⁸²

След написването на горните редове⁸³ пак стана необходимо ново немско издание на „Манифеста“, а и със самия „Манифест“ се случиха най-различни неща, които трябва да бъдат споменати тук.

Втори руски превод — от Вера Засулич — излезе в 1882 г. в Женева; предговорът към него бе написан от Маркс и от мен. За съжаление аз загубих ръкописа на немския оригинал, така че съм принуден да правя обратен превод от руски, от което работата съвсем не печели.⁸⁴ Този предговор гласи:

„Първото руско издание на „Манифеста на комунистическата партия“ в превод на Бакунин излезе в началото на 60-те години в печатницата на „Колокол“.⁸⁵ По онова време в Западна Европа едно руско издание на „Манифеста“ можеше да изглежда само като литературен куриоз. Днес такова схващане не е вече възможно. Колко ограничена област на разпространение имаше тогава, в периода на първото публикуване на „Манифеста“ (януари 1848 г.*), пролетарското движение — това най-ясно показва последната глава на „Манифеста“: „Отношението на комунистите към различните опозиционни партии“^{**}. Защото в нея липсват именно Русия и Съединените щати. Това беше времето, когато Русия беше последният голям резерв на целокупната европейска реакция и когато емиграцията в Съединените щати поглъщаше излишните сили на европейския пролетариат

* В ръкописа на предговора към руското издание от 1882 г. вместо думите „януари 1848 г.“ е написано: „декември 1847 г.“. *Ред.*

** В ръкописа на предговора към руското издание от 1882 г. по-нататък следват думите: „в разните страни“. *Ред.*

Двете страни снабдяваха Европа със суровини и същевременно бяха пазари за пласирането на нейните индустриални произведения. Така че и двете страни по един или друг начин бяха тогава опора на съществуващия в Европа строй.

Съвсем друго е положението днес! Именно европейската имиграция даде на Северна Америка възможност за гигантско земеделско производство, чиято конкуренция разклаща самите основи на европейската поземлена собственост — както едрата, така и дребната. Освен това тази имиграция позволи на Съединените щати да експлоатират своите огромни индустриални източници с такава енергия и в такъв размер, че те за кратко време неизбежно ще турят край на индустриалния монопол на Западна Европа и особено на Англия. Тези две обстоятелства от своя страна упражняват революционно въздействие върху самата Америка. Дребната и средната поземлена собственост на използващите собствения си труд* фермери — основа на целия ѝ политически строй — все повече и повече изнемогва под конкуренцията на фермите гиганти; същевременно в индустриалните области започва да се развива масов пролетариат и баснословна концентрация на капиталите.

Да вземем сега Русия! През революцията от 1848—1849 г. не само европейските монарси, но и европейските буржоа намираха в руската намеса единственото спасение от пролетариата, който току-що бе започнал да се пробужда. Царят беше провъзгласен за шеф на европейската реакция. Днес той е военнопленник на революцията⁸⁶ в Гатчино, а Русия представлява авангардът на революционното движение в Европа.

„Комунистическият манифест“ имаше за задача да възвести неизбежно предстоящата гибел на съвременната буржоазна собственост. Но в Русия ние намираме, че наред с бързо процъфтяващото капиталистическо търгашество и с едва сега развиващата се буржоазна поземлена собственост по-голямата част от земята е в общинно-владение на селяните.

Пита се сега: може ли руската селска община,** тази макар и вече силно разрушена форма на първобитното колективно владение на земята, да премине направо във висшата, комунистическата форма на земевладение? Или, напротив, тя най-напред трябва да мине през същия процес на разложение, който е присъщ на историческото развитие на Запада?

* Думите „използващите собствения си труд“ са прибавени от Енгелс в немското издание от 1890 г. *Ред.*

** В ръкописа на предговора към руското издание от 1882 г. вместо израза „селска община“ (Bauerngemeinde) с латински букви е написана руската дума „община“ (Obschtina). *Ред.*

Sozialdemokratische Bibliothek.

XXXIII.

Das
Kommunistische Manifest.

Vierte autorisierte deutsche Ausgabe.

Mit einem neuen Vorwort von Friedrich Engels.

London.
German Cooperative Publishing Co.
114 Kentish Town Road NW
1890.

*Заглавната страница на немското издание на „Манифеста:
на комунистическата партия“ от 1890 г.*

Единственият възможен днес отговор на този въпрос е следният: ако руската революция стане сигнал за пролетарска революция на Запад, така че двете взаимно да се допълнят, тогава съвременната руска общинна собственост върху земята може да послужи за изходна точка на едно комунистическо развитие.

Лондон, 21 януари 1882 г.*

Карл Маркс, Фридрих Енгелс

По същото време в Женева излезе нов полски превод: „Комунистически манифест“.⁸⁷

По-късно излезе нов датски превод в „Socialdemokratisk Bibliothek“, Копенхаген, 1885.⁸⁸ За съжаление този превод не е съвсем пълен; някои съществени пасажки, които, изглежда, са създали трудност на преводача, са пропуснати, а и изобищо тук-там се забелязват следи на небрежност, които толкова по-неприятно бият на очи, защото по самата работа личи, че при малко повече грижливост преводачът би могъл да даде отлична работа.

В 1886 г. излезе нов френски превод в парижкия „Le Socialiste“; това е най-добрият от излезлите досега преводи.⁸⁹

По френския превод същата година бе обнародван и испански превод — най-напред в мадридския „El Socialista“, а след това в отделна брошура: „Манифест на комунистическата партия“ от Карл Маркс и Ф. Енгелс. Мадрид. Издателство „El Socialista“. Улица Ериан Кортес, 8.⁹⁰

За куриоз ще спомена още, че в 1887 г. на един цариградски издател бил предложен ръкописът на един арменски превод на „Манифеста“, но добрият човек не ямал смелостта да печата нещо, на което стои името на Маркс, и сметнал, че ще бъде по-добре преводачът да посочи себе си за автор, но той отказал.

След като в Англия бяха препечатвани ту един, ту друг американски превод — кой повече, кой по-малко неправилен, — най-сетне в 1888 г. излезе един автентичен превод. Той е извършен от моя приятел Самуел Мур, а преди даването му под печат беше още веднъж прегледан от нас двамата. Заглавието му е: „Манифест на комунистическата партия“ от Карл Маркс и Фридрих Енгелс. Авторизиран английски превод, издаден и аотиран от Фридрих Енгелс, 1888, Лондон, Уилям Рийвс, 185, Флийт стрийт, Истърн Сентрал.“⁹¹ Някои от бележките към това английско издание са влезли и в настоящото издание.

„Манифестът“ има своя собствена съдба. Поздравен при появата си с ентузиазъм от още малобройния тогава авангард на научния социализъм (както показват посочените в първия предговор

преводи⁹²), той скоро бе изтикан на заден план от реакцията, започнала след поражението на парижките работници през юни 1848 г., а най-после и на „законно основание“ бе обявен въвн от закона с осъждането на кьолнските комунисти през ноември 1852 г.⁹³ След като от обществената сцена изчезна свързаното с февруарската революция работническо движение, мина на заден план и „Манифестът“.

Когато европейската работническа класа отново достатъчно заякна за ново настъпление против властта на господстващите класи, възникна Международната работническа асоциация. Тя имаше за цел да спои в една голяма армия цялото борческо работничество в Европа и Америка. Затова тя не можеше да *изхожда непосредствено* от изложените в „Манифеста“ принципи. Тя трябваше да има програма, която да не затваря вратата за английските трейдъниони, френските, белгийските, италианските и испанските прудонисти и германските ласалианци.* Маркс набеляза тази програма — уводната част към устава на Интернационала⁹⁴, с такова майсторство, което признаха дори Бакунин и анархистите. Маркс бе напълно уверен в крайната победа на изложените в „Манифеста“ принципи, разчитайки напълно на интелектуалното развитие на работническата класа, което необходимо трябваше да последва от съвместното действие и от обсъждането. Събитията и перипетиите на борбата против капитала — и то пораженията още повече, отколкото победите — не можеха да не покажат на борещите се цялата несъстоятелност на вселечебните средства, към които те се бяха придържали досега, и да не направят техните умове по-възприемчиви за основно разбиране на истинските условия за освобождението на работниците. И Маркс имаше право. Работническата класа от 1874 г., при разтурването на Интернационала, беше съвсем различна от тази в 1864 г., при неговото основаване. Прудонизмът в романските страни и специфичното ласалианство в Германия бяха пред издъхване и дори тогавашните ултраконсервативни английски трейдъниони постепенно се приближаваха до момента, когато председателят на техния конгрес^{**} в Суонси в 1887 г. можа от тяхно име да каже: „Континенталният социализъм вече не ни плаши.“⁹⁵ А в 1887 г. континенталният социализъм вече беше почти само теорията, изложена в „Манифеста“. Така историята на „Манифеста“ до известна степен отразява историята на съвременното работническо движение след

* Сам Ласал пред нас винаги се обявяваше за „ученик“ на Маркс и като такъв, разбира се, стоеше на почвата на „Манифеста“. Друг е въпросът за ония негови последователи, които не отидоха по-далеч от неговото искане за производителни кооперации с държавни кредити и деляха цялата работническа класа на привърженици на държавната помощ и привърженици на самопомощта.

** — У. Бивън. *Ред.*

1843 г. Днес той несъмнено е най-широко разпространеното, най-интернационалното произведение на цялата социалистическа литература, общата програма на много милиони работници от всички страни от Сибир до Калифорния.

И все пак по времето на неговата поява ние не можехме да го наречем *социалистически манифест*. В 1847 г. социалисти наричаха два вида хора. От една страна, привържениците на разните утопични системи, особено оуенистите в Англия и фуриеристите във Франция; и двете тези течения още тогава се бяха изродили просто в поствременно измиращи секти. От друга страна — всевъзможни социални шарлатани, които с различни вселечебни средства и с всевъзможни кърпежи искаха да премахнат обществените недъзи, без да причинят ни най-малка вреда на капитала и печалбата. И в двата случая това бяха хора, които стояха вън от работническото движение и търсеха подкрепа по-скоро от „образованите“ класи. Напротив, онези работници, които се бяха убедили в недостатъчността на чисто политическите преврати и искаха коренно преустройство на обществото, тези работници тогава се наричаха *комунисти*. Това беше грубо одялан, само инстинктивен, често доста суров комунизъм; но той беше достатъчно силен, за да създаде две системи на утопичен комунизъм — във Франция „икарийския“ комунизъм на Кабе, в Германия комунизма на Вайтлинг. В 1847 г. социализъм означаваше буржоазно движение, а комунизъм — работническо движение. Социализмът, поне на континента, имаше достъп в салоните; с комунизма беше тъкмо обратното. И тъй като ние още тогава много решително бяхме на мнение, че „освобождението на работниците трябва да бъде дело на самата работническа класа“⁶, ние нито за миг не се колебахме кое от двете имена да изберем. И оттогава никога не ни е минавало през ума да се откажем от него.

„Пролетарии от всички страни, съединявайте се!“ Само малко гласове се отзоваха, когато ние хвърлихме тия думи в света преди 42 години, в навечерието на парижката революция — първата, в която пролетариатът излезе със собствени искания. Но на 28 септември 1864 г. пролетарии от повечето западноевропейски страни се обединиха в славната Международна работническа асоциация. Наистина самият Интернационал живя само девет години. Но че основаният от него вечен съюз на пролетариите от всички страни още живее и дори е станал по-здрав от когато и да било — това най-добре показва тъкмо днешният ден. Защото днес, когато пиша тези редове, европейският и американският пролетариат прави боен преглед на своите бойни сили, за пръв път мобилизирани в една армия, под едно знаме и за една най-близка цел: за установен със закон осемчасов нормален работен ден, който бе прокламиран още на

Женевския конгрес на Интернационала в 1866 г. и повторно на Парижкия работнически конгрес в 1889 г.⁹⁷ А гледката на днешния ден ще покаже на капиталистите и земевладелците от всички страни, че пролетарните от всички страни днес действително са се съединили.

О, да можеше Маркс да застане до мен, за да види това със собствените си очи!

Лондон, 1 май 1890 г.

Ф. Енгелс

Напечатано в книгата : „Das Kommunistische Manifest“ London, 1890

*Печота се по текста на книгата.
Превод от немски*

Redaktion, Administration
und
Expedition:
VI. Spangenbergstraße 60
Wien,
welche sämtliche Bestellungen zu
richten hat.
Diese Anzeigen sind
besonders billig.
—
Sprechstunden:
In Wien: 10-12 Uhr abends,
— In Graz und Brno: 10-12 Uhr vormittags.

Arbeiter-Zeitung.

Organ

der
Österreichischen Sozialdemokratie.

—♦—
Erscheint jeden Freitag.

Abonnements-Preis
(mit Porto-Zufahrung):
Für Oesterreich-Ungarn:
Ganzjährig 1.50
Halbjährig75
Vierteljährig40
Einzelnr. Nummer: 5 Kr.
Für Deutschland:
Ganzjährig 2.00
Halbjährig 1.00
Vierteljährig50
Für die Länder des Welt-
postvereins:
Ganzjährig 2.00
Halbjährig 1.00
Vierteljährig50

№. 21.

Wien, den 23. Mai 1890.

II. Jahrgang.

4 МАЙ В ЛОНДОН⁹⁸

Майският празник на пролетариата слага началото на нова епоха не само поради всеобщия си характер, който го направи първото международно *дело* на борещата се работническа класа. Той даде също възможност да се констатират крайно радостни успехи на движението в отделните страни. Както враговете, така и приятелите са единодушни, че *от всички страни на европейския континент пролетарският празник бе чествуван най-блестящо и достойно в Австрия, а от австрийските градове — във Виена*, с което австрийските и особено виенските работници си завоюваха съвсем друго място в движението. Само преди няколко години движението в Австрия бе спаднало почти на мъртва точка, работниците от германските и славянските коронни земи бяха разделени на враждуващи партии и прахосваха силите си във вътрешна борба; ако само преди три години някой бе твърдял, че на 1 май 1890 г. Виена и цяла Австрия ще дадат на всички пример как трябва да се празнува един класов празник на пролетариата, щяха да му се присмеят. Добре ще е да не забравяме този факт, когато съдим за вътрешните разпри, които все още поглъщат силите на работниците в други страни, например във Франция. Кой би твърдял, че Париж няма да може да направи това, което направи Виена?

Но на 4 май Лондон засенчи Виена. И според мен най-важното и най-грандиозното в целия майски празник е, че на 4 май 1890 г. събудилият се от четиридесетгодишен зимен сън *английски пролетариат отново се включи в движението на своята класа*. За да разберем това, трябва да се запознаем с предисторията на 4 май.

В началото на миналата година най-големият и най-бедният работнически квартал в света — лондонският Ист-Енд — почна постепенно да се раздвижва. На 1 април 1889 г. бе учреден Професионалният съюз на работниците от газовите предприятия и общите работници. (Gas Workers' and General Labourers' Union); днес той наброява около 100 000 члена. Под въздействие главно на този заинтересован съюз (много работници работят през зимата в газовите предприятия, а през лятото в доковете) избухна голямата стачка на докерите, която изкара от състоянието на пасивност дори низшите слоеве на работниците от източната част на Лондон⁹⁹. Сега сред тези в по-голямата си част необучени работници почнаха да възникват един след друг професионални съюзи, а вече съществуващите, които досега едва се крепяха, бързо процъфтяват. Но между тези нови трейдюниони и старите имаше много голяма разлика. Старите трейдюниони, които обхващат „обучени“ работници, имат затворен характер; те изобщо не приемат работници, които нямат цехова школовка, и по този начин сами си създават конкуренция от страна на нецеховите работници; те са богати, но колкото по-богати стават, толкова повече се израждат в обикновени болнични и погребални каси; те са консервативни и гледат да нямат нищо общо с „проклетия“ социализъм, доколкото и докогато това е възможно. Напротив, новите съюзи на „необучените“ работници приемат *всеки* другар по професия; те, общо взето, а съюзите на работниците от газовите предприятия дори изключително, са стачни съюзи и стачни каси; и ако в техните редове още не всички до един са социалисти, то във всеки случай за свои ръководители те искат само социалисти и никой друг. А социалистическа пропаганда се води активно в Ист-Енд вече от години; особено много направиха в това отношение г-жа Елеонора Маркс-Евелинг и нейният мъж Едуард Евелинг, които през последните четири години намериха в състоящите се почти изключително от работници „радикални клубове“¹⁰⁰ най-добрата почва за пропаганда, която те настойчиво обработваха и както сега пролича, с голям успех. През време на стачката на докерите г-жа Евелинг беше една от трите жени, които се занимаваха с разпределянето на помощите и които от благодарност за това бяха наклеветени от г. Хайндман — дезертъора от Трафалгар сквер¹⁰¹, че искали да им се плаща за това от стачната каса по три фунта стерлинги седмично. Стачката в Силвъртуан, също и в Ист-Енд миналата зима, г-жа Евелинг ръководи почти съвсем сама¹⁰²; в комитета на работниците от газовите предприятия тя представлява една създадена от нея женска секция.

Миналата есен работниците от газовите предприятия извоюваха тук, в Лондон, осемчасов работен ден, но в южната част на града

отново го загубиха в резултат на несполучлива стачка¹⁰³ и получиха достатъчно доказателства, че и в северната част на Лондон това завоевание съвсем не е гарантирано завинаги. Какво чудно има тогава, че тези работници с готовност се отзоваха на предложението на г-жа Евелинг установеният по решение на Парижкия конгрес майски празник да бъде чествуван в Лондон в полза на законодателното установяване на осемчасов работен ден? Съвместно с някои социалистически групи, с радикалните клубове и другите трейдюниони от Ист-Енд работниците образуваха Централен комитет, който трябваше да организира за тази цел голяма демонстрация в Хайдпарк. Тъй като стана ясно, че всеки опит за провеждането на тази демонстрация в четвъртък, 1 май, тази година е неизбежно обречен на неуспех, решено беше тя да бъде отложена за неделя, 4 май.

За да вземат по възможност всички лондонски работници участие в демонстрацията, Централният комитет с наивно простодушие покани и Лондонския съвет на трейдюнионите. Това е организация, състояща се от делегати на лондонските трейдюниони, и то главно на старите професионални съюзи на „обучените“ работници, в която, както трябваше да се очаква, мнозинство имат засега още анти-социалистическите елементи. Съветът на трейдюнионите видя, че движението в полза на осемчасов работен ден застрашава да го надрасне. Старите трейдюниони също са за осемчасов работен ден, но не за законодателното му установяване. Те схващат осемчасовия работен ден в смисъл, че за осем часа работа трябва да се плаща нормалната надница — толкова и толкова на час, — но че трябва да бъде разрешено всеки да работи извънредно колкото часа иска на ден, при условие че всеки час извънредна работа се заплаща по-високо, да речем колкото един и половина или два часа нормално работно време. Следователно касаеше се за това, демонстрацията да бъде насочена по линията на борбата за такъв осемчасов работен ден, който трябва да се установи чрез „свободно“ споразумение, но не да стане задължителен по силата на парламентарен акт. За тази цел Съветът на трейдюнионите се обедини със Социалдемократическата федерация на гореспоменатия г. Хайндман, дружество, което се държи така, сякаш е единствената спасителна църква на английския социализъм, което напълно логично склучи съюз на живот и смърт с френските посибилисти¹⁰⁴, изпрати делегация на техния конгрес и затова от самото начало гледаше на установения по решение на марксисткия конгрес майски празник като на грях против светия дух. Движението надрасна и това дружество; но да се присъединят към Централния комитет, значеше да се подчинят на ръководството на „марксистите“; напротив, ако Съветът на трейдюнионите вземеше работата в свои ръце и ако празнуването станеше не

на 1, а на 4 май, това съвсем не беше вече коварният „марксистки“ майски празник и участието в него беше възможно. Въпреки че в програмата на Социалдемократическата федерация се съдържа точка за законодателно установяване на осемчасов работен ден, тя с радост прие предложената от Съвета на трейдюнионите сделка.

Новите съюзници, влезли в това странно съжителство, изиграха сега на Централния комитет един номер, който в политическата практика на английската буржоазия наистина би бил признат не само за позволен, но и за много ловък, но който европейските и американските работници ще обявят навярно за крайно подъл. Работата е там, че при устройване на народни събрания в Хайдпарк организаторите трябва предварително да уведомят за своето намерение министерството на обществените работи (Board of Works) и да се споразумеят с него относно подробностите, по-специално да получат разрешение да прекарат по тревата колите, които трябва да служат за трибуни. При това има предписание, че след като вече е направено уведомление за едно събрание, същия ден в парка не може да се устройва второ събрание. Централният комитет още не бе направил това уведомление. Щом обединилите се против него организации узнаха това, те веднага известиха, че имат намерение да организират на 4 май събрание в парка, и получиха разрешение за седем трибуни, и всичко това зад гърба на Централния комитет.

Съветът на трейдюнионите и Федерацията смятаха, че по този начин паркът е нает за 4 май и победата е осигурена. След това Съветът свика събрание на делегати на трейдюнионите, на което бяха поканени също двама делегати на Централния комитет; последният изпрати на събранието трима свои представители, между които г-жа Евелинг. Съветът на трейдюнионите се държа към тях като господар на положението. Той заяви, че *само* професионални съюзи, но не и социалистически съюзи или политически клубове, могат да участвуват в демонстрацията и да носят знамена; на какво основание можеше тогава да участвуват в демонстрацията Социалдемократическата федерация — оставаше загадка. Съветът бе съставил вече резолюцията, която трябваше да бъде предложена на събранието и от която бе *зачеркнато* тъкмо искането за *законодателно* установяване на осемчасов работен ден; едно предложение това искане да бъде отново включено в резолюцията не беше поставено нито на обсъждане, нито на гласуване. Най-после Съветът отказа да допусне г-жа Евелинг като делегат, защото не била работник на физическия труд (което не е вярно), макар че собственият му председател, г. Шиптън, вече цели 15 години не е пипвал нищо в своя занаят.

Работниците от Централния комитет бяха възмутени от изиграния им номер. На пръв поглед демонстрацията бе окончателно попаднала в ръцете на две организации, които представляваха само незначително малцинство от лондонските работници. И като че ли не оставаше друго контрасредство, освен да се завземат с щурм трибуните на Съвета на трейдюнионите, което работниците от газовите предприятия заплашваха да сторят. Тогава Едуард Евелинг отиде в министерството и въпреки съществуващото правило издействува за Централния комитет правото да установи също седем трибуни в парка. Опитът демонстрацията да бъде използвана по мошенически път в интерес на малцинството бе провален; Съветът на трейдюнионите си сви рогата и с радост беше готов да преговаря с Централния комитет за организиране на демонстрацията на равноправни начала.

Човек трябва да знае тази предистория, за да разбере характера и да оцени значението на демонстрацията. Предложена от работниците от Ист-Енд, влезли неотдавна в движението, тя срещна такова всеобщо съчувствие, че двете организации, които бяха настроени една към друга не по-малко враждебно, отколкото двете заедно — към основната идея на демонстрацията, бяха принудени да се обединят, за да вземат в свои ръце ръководството и да използват събранието в свой интерес. От една страна, консервативният Съвет на трейдюнионите, който проповядва равноправие на капитала и труда, от друга страна, преструващата се на радикална Социалдемократическа федерация, която винаги, когато това е безопасно, дрънка наляво и надясно за социална революция — двете организации се обединиха за подъл номер, за да направят капитал от една дълбоко омразна и на двете демонстрация. В резултат на тези събития събранието на 4 май се раздели на две части. На едната страна — консервативните работници, чийто кръгозор не излиза извън рамките на системата на наемния труд, и наред с тях една немощна, но властолюбива социалистическа секта; на другата страна — широките маси на неотдавна влезлите в движението работници, които не искат и да слушат повече за манчестерството на старите трейдюниони¹⁰⁵ и се стремят сами да извоюват пълното си освобождение, и то с избрани от тях самите съюзници, а не с натрапените им от една малка социалистическа котерия съюзници. На едната страна — застоят, представен от трейдюнионите, които сами не са се освободили още напълно от цеховия дух, и от една ограничена секта, която се опира на най-жалките съюзници; на другата страна — живото свободно движение на новопробуждащия се английски пролетариат. Достатъчен беше един бегъл поглед, за да стане очевидно дори за най-слепия на коя страна на това двойно

събрание беше живият живот и на коя — застоят. Около седемте трибуни на Централния комитет гъсти, необозрими тълпи, които пристигаха с музика и знамена, над сто хиляди души в колони, към които се присъединиха почти също толкова, дошли поотделно; навсякъде единодушие и въодушевление и същевременно ред и организация. Напротив, край трибуните на обединилите се реакционери всичко изглеждаше вяло; техните колони бяха далеч по-малобройни, зле организирани, движеха се безредно и в по-голямата си част закъсняха, така че там на отделни места още едва започваха, когато Централният комитет бе вече завършил. Докато либералните водачи на отделни радикални клубове и официалните лица на някои трейд-юниони се присъединиха към Съвета на трейд-юнионите, членовете на същите съюзи и дори цели четири секции на Социалдемократическата федерация маршируваха с колоните на Централния комитет. Въпреки това Съветът на трейд-юнионите постигна все пак известен успех, но решаващият успех беше на страната на Централния комитет.

Многобройните буржоазни политици, които наблюдаваха демонстрацията, се разотидоха по домовете си с твърдото убеждение, че английският пролетариат, който вече цели четиридесет години беше придатък и гласуващо стадо на великата либерална партия, най-после се е събудил за нов самостоятелен живот и дейност. Не може да има никакво съмнение, че на 4 май 1890 г. английската работническа класа влезе във великата интернационална армия. И това е факт с епохално значение. Английският пролетариат се опира на най-високото промишлено развитие и при това притежава най-голямата свобода за политическо движение. Неговият дълъг зимен сън — резултат, от една страна, на провалянето на чартисткото движение от 1836—1850 г., от друга — на колосалния промишлен подем от 1848—1880 г. — е най-после нарушен. Внуците на старите чартисти влизат в бойните редици. От осем години в широките маси ту тук, ту там се наблюдава кипеж. Възникнаха социалистически групи, но нито една от тях не се е издигнала над равнището на секта; агитаторите и така наречените партийни водачи, между които имаше просто спекуланти и карьеристи, си оставаха офицери без войници. Това почти винаги напомняше знаменитата колона на Роберт Блум от баденската кампания в 1849 г.¹⁰⁶: един полковник, единадесет офицери, един тръбач и един редник. И ежбите между тези различни „колони“ на Роберт Блум за ръководството на бъдещата пролетарска армия съвсем не бяха утешително зрелище. Сега това скоро ще престане, както престана вече в Германия и в Австрия. Мощното движение на масите ще сложи край на всички тези секти и групички, като погълне в своите редове войниците и посочи

на офицерите отговарящите им постове. На когото това не се харесва, прав му път. Без търкания няма да мине, но все пак ще върви; и по-скоро, отколкото някои очакват, английската пролетарска армия ще стане така единна, така добре организирана и така решителна като всяка друга и всичките ѝ другари на континента и в Америка ще я поздравят възторжено.

Написано между 5 и 21 май 1890 г.

*Напечатано в „Arbeiter Zeitung“, бр. 21 от
23 май 1890 г.*

Печата се по текста на вестника

Превод от немски

ПРОЕКТ ЗА ОТГОВОР ДО РЕДАКЦИЯТА НА „SÄCHSISCHE ARBEITER-ZEITUNG“¹⁰⁷

В прощалното си слово, публикувано в брой 105 (от 31 август 1890 г.), напускащата редакция на „Sächsische Arbeiter-Zeitung“ заявява, че дребнобуржоазният парламентарен социализъм имал сега мнозинство в Германия. Но мнозинството често много бързо се превръщало в малцинство

„н затова напускащата редакция на „Sächsische Arbeiter-Zeitung“ се надява заедно с Фридрих Енгелс, че както на времето бе преодолян наивният държавен социализъм на Ласал, така здравият разум на германските работници скоро ще преодолее жадното за успехи парламентарно направление в съвременната социалдемократия“.

Дори да можех още да имам и най-малко съмнение относно характера на неотдавнашния студентски бунт в нашата германска партия, това колосално безсрамие на бившата редакция на един от главните ѝ органи трябваше да ми отвори очите. Бившата редакция „се надява заедно“ с мене — излиза, че и аз се надявам заедно с нея, — че представеното от хора като Ауер, Бебел, Либкнехт и Зингер направление скоро ще има зад себе си малцинството, а представеното от бившата редакция „принципно направление“ ще има зад себе си мнозинството на германските работници. Това значи, че на мен направо *ми се приписват клеветнически* надеждите на бившата редакция, и аз ще я принудя лично да отговаря за това.

Не съм изпитвал никакво желание да се меся в раздорите, забъркани от господата студентите и литераторите. Но аз открито съм изказвал своето мнение на всеки, който е искал да го чуе. И ако господата раздорниците искат да го чуят и публично, нека бъде така.

Когато тези господа почнаха да вдигат шум против ръководството на партията и против фракцията, аз с учудване се запитах: какво искат те всъщност, какво целят те с всичко това? Доколкото можех да разбера, нямаше абсолютно никаква причина за цялата тази огромна шумотевица. Може би ръководството на партията бе много закъсняло да изложи становището си по спорния въпрос за майския празник. Но ръководството се състоеше от петима души, които живееха в четири отдалечени едно от друго места и се нуждаеха от време, за да се разберат. Но когато ръководството каза думата си, то изрази правилното, единствено отговарящото на положението на нещата становище. Събитията в Хамбург напълно потвърдиха неговата правилност¹⁰⁸.

Отделни членове на фракцията или на ръководството на партията сигурно са допуснали нетактичности през време на дискусиата. Това се случва винаги и навсякъде и вината пада върху отделните лица, не върху целия орган. В своя проектоустав фракцията допусна някои нарушения на правилата на демократичния етикет. Но нали това е само проект, който партийният конгрес е свободен да приеме, да отхвърли или да поправи. Лондонската конференция на Интернационала от 1871 г.¹⁰⁹ също извърши подобни формални нарушения и господа бакунистите веднага се възползваха от тях, за да ги превърнат във формален повод за нападите си срещу Генералния съвет. Въпреки това днес на всекиго е известно, че действителна демокрация съществуваше в Генералния съвет, а не в комитета на бакунистите, които бяха създали цял таен заговорнически апарат, за да подчинят Интернационала.

Когато по времето на параходната субсидия тогавашната фракция известно време сама не знаеше какво иска и се опитваше да направи редакцията на „Sozialdemokrat“ изкупителна жертва за собствената си безпомощност, тогава аз най-решително заставах на страната на редакцията против фракцията¹¹⁰. Същото бих направил и днес, ако фракцията или ръководството на партията действително вършеха неща, които представляват сериозна опасност за партията. Но за нещо подобно днес не става и дума...*

Написано около 6 септември 1890 г.

Печата се по ръкописа

Превод от немски

* Тук ръкописът свършва. *Ред.*

ОТГОВОР ДО РЕДАКЦИЯТА НА „SÄCHSISCHE ARBEITER-ZEITUNG“

ДО РЕДАКЦИЯТА НА „SOZIALDEMOKRAT“

Подписаният моли най-покорно да напечатате следващото писмо, което бе изпратено вчера до сегашната редакция на „Sächsische Arbeiter-Zeitung“ в Дрезден.

*
*
*

В прошалното си слово (бр. 105 от 31 август 1890 г.) напускащата редакция на „Sächsische Arbeiter-Zeitung“ заявява, че дребнобуржоазният парламентарен социализъм имал мнозинство в Германия. Но мнозинството често много бързо се превръщало в малцинство.

„и затова напускащата редакция на „Sächsische Arbeiter-Zeitung“ се надява заедно с Фридрих Енгелс, че както на времето бе преодолян наивният държавен социализъм на Ласал, така здравият разум на германските работници скоро ще преодолее жадното за успехи парламентарно направление в съвременната социалдемократия“.

Тази декларация на напускащата редакция бе голяма изненада за мене. А може би и за нея самата... На мен досега съвсем не ми беше известно, че дребнобуржоазният парламентарен социализъм има мнозинство в германската партия. Затова нека редакцията „се надява“ на каквото си иска и колкото си иска, но аз не се надявам „заедно“ с нея.

Дори да можех още да имам някакво съмнение относно характера на неотдавнашния бунт на литераторите и студентите в нашата германска партия, то трябваше да изчезне пред колосалното

безсрамие на този опит да бъде обявен за солидарен с интригите на тези господа.

Цялата ми връзка с отстранената редакция се състоеше в това, че от няколко седмици тя ми изпраща своя вестник, без да съм я молил за това, а аз не смятах за нужно да ѝ кажа какво намирах в него. Сега трябва все пак да ѝ го кажа, и то публично.

В теоретическо отношение аз намирах в него — и това важи, общо взето, и за останалия печат на „опозицията“ — до неузнаваемост изопачен „марксизъм“, който се отличава, първо, с явно неразбиране на миогледа, който привидно се застъпва; второ, с пълно непознаване на решаващите във всеки даден момент исторически факти; трето, с тъй присъщото на германския литератор ярко изразено съзнание за собственото му безгранично превъзходство. Маркс предвиждаше и подобни последователи, когато казваше за широко разпространения в края на седемдесетте години сред някои французи „марксизъм“: „tout ce que je sais, c'est que moi, je ne suis pas marxiste“ — „знам само това, че аз не съм „марксист““.

В практическо отношение аз намирах в него грубо пренебрегване на всички реални условия на партийната борба, безразсъдно „преодоляване на препятствията“ във въображението, което наистина прави чест на непреклонния юношески жар на авторите, но което — пренесено от областта на въображението в действителността — би могло да погуби дори най-силната, наброяваща в редовете си милиони партия сред напълно заслужения смях на целия враждебен ѝ свят. И че дори една малка секта не може да си позволява безнаказано такава достойна за гимназисти политика — в това тези господа се убедили оттогава от личен опит.

Всички техни натрупани от месеци оплаквания срещу фракцията или ръководството на партията се свеждат в най-добрия случай до същински дреболии. Но ако тези господа обичат да прежеждат комарите, от това съвсем не следва, че от благодарност за това германските работници трябва да гълтат камилите¹¹¹.

Разбира се, те пожънаха това, което бяха посели. Като оставим настрана съдържанието на повдигнатите въпроси, цялата кампания бе започната така детински, стакова наивно самоизлъгване относно собствената важност, както и относно положението на нещата в партията и съществуващите в нея възгледи, че изходът беше предопределен от самото начало. Нека тези господа си вземат добра поука от това. Някои от тях написаха неща, които даваха основание за някакви надежди. Повечето от тях биха могли да направят нещо, ако бяха по-малко убедени в съвършенството на достигнатата от тях в момента степен на развитие. Нека те разберат, че тяхното „академично образование“, което без друго се нуждае от основна

критическа самопроверка, не им дава офицерски чин с право на съответен пост в партията; че в нашата партия всеки трябва да почва службата си от най-ниската длъжност; че за заемането на отговорни постове в партията не са достатъчни само литературен талант и теоретически знания, дори когато те са безспорно налице, но че за това се изисква също основно познаване на условията на партийната борба и приспособяване към нейните форми, изпитана лична честност и твърдост на характера и най-после доброволно включване в редовете на борците; с една дума, че те, тези „академично образовани“ хора, общо взето, трябва да се учат много повече от работниците, отколкото работниците от тях.

Лондон, 7 септември 1890 г.

Фридрих Енгелс

Напечатано във вестник «Der Sozialdemokrat», бр. 37 от 13 септември 1890 г. и в приложение към вестник «Berliner Volksblatt», бр. 214 от 14 септември 1890 г.

Печатано по текста на вестник «Der Sozialdemokrat», според текста на вестник «Berliner Volksblatt»

Превод от немски

МЕЖДУНАРОДНИЯТ РАБОТНИЧЕСКИ КОНГРЕС В 1891 г.¹¹³

На конгреса на английските трейдюниони в Ливърпул (септември 1890 г.)¹¹³ Националният съвет на Белгийската работническа партия покани трейдюнионите на международен конгрес, който трябва да се състои идната година в Белгия.

Белгийците получиха пълномощия да свикат международен конгрес в Белгия от посибилисткия конгрес. Марксисткият конгрес (употребявам това обозначение като по-кратко) даде *на белгийците, както и на швейцарците* пълномощия да свикат конгрес само *съвместно*; мястото на свикването на конгреса обаче не бе установено.

Доколкото тук не се касае за преднамерена двусмисленост, белгийците са поканили англичаните на посибилисткия конгрес — единствения, за чието свикване те имаха пълномощия. И англичаните приеха поканата с ентузиазъм.

Ще бъде невъзможно да се обясни на новите трейдюниони, обединяващи простите работници, че е злоупотребено с тяхното доверие; че в 1891 г. се свикват два конгреса, единият добър и единият лош, и че те са обещали да отидат именно на лошия. Това е не само моето лично мнение, но и мнението на хората, които положиха най-големи усилия за въвличането на трейдюнионите в международното движение. Кампанията, която вестник „*Sozialdemokrat*“ предприе в 1889 г. против английските приятели на посибилистите¹¹⁴, този път не би могла да бъде повторена със същия успех. Щом се свикват два конгреса, защо не ни поканиха и на другия конгрес, за да имаме възможност да избираме? Сега е много късно — така ще кажат тези практични хора. Те приеха поканата на белгийците и ще заминат на конгреса, който ще се състои в Белгия. Това е

абсолютно сигурно, освен ако белгийците и посибилистите не ги отблъснат с невероятни глупости; но те няма да извършат такива глупости.

Това положение е неизбежна последица от грешките, които извърши марксисткият конгрес. Оставен бе нерешен най-важният въпрос — въпросът за бъдещия конгрес. Нещо по-лошо, всяко решение бе направено почти невъзможно с това, че свикването на конгреса бе възложено на *два* национални комитета, белгийския и швейцарския, без чието предварително споразумение не можеше да се предприеме и най-незначителната стъпка — най-сигурното средство да не стане нищо. При това белгийците, както и след конференцията в Хага¹¹⁵, вместо да се държат в рамките на дадените им пълномощия, се ръководеха от собствените си интереси. Те искаха да си осигурят свикването на конгрес в Белгия и го свикват, без да държат сметка за швейцарците, които са упълномощени заедно с тях. Не бих искал в никой случай да поставям под съмнение искреността и добрите намерения на белгийския Национален съвет; но със своето поведение той фактически прави услуга на посибилистите против нас. Вместо да укоряваме другите, трябва да признаем, че това е само резултат от собствените ни грешки. (Нека не укоряваме белгийците прекалено строго; пълномощията, които им дадохме, почти ги задължаваха да не ги схващат буквално.)

Ние се отзовахме в един вид задънена улица, в положение, при което не можем да направим нито крачка, докато нашите съперници действуват. Как да излезем от това положение?

Преди всичко несъмнено е, че ще бъдат предприети опити от много страни да се предотврати „скандалният факт“ на свикването на два съпернически си работнически конгреса. Ние не бихме могли да отбием тези опити; напротив, за нас е извънредно важно отговорността за този „скандал“, ако се повтори, да падне върху посибилистите и техните съюзници. Всеки, който има макар и съвсем малък опит в международното движение, знае, че в случай на разцепление този, който е предизвикал разцеплението или се смята, че го е предизвикал, винаги излиза виновен в очите на работниците. Затова, ако в 1891 г. се състоят два конгреса, да направим така, че да не може да ни се припише вината за това.

Ако е несъмнено, че ще бъдат предприети подобни опити за обединение, трябва ли да ги очакваме пасивно? Тогава ние рискуваме посибилистите и техните съюзници да ни предявят в последния момент ултиматум, изпълнен с познатите уловки (ние ги знаем), уловки, скрити зад сладникави фрази така, че широката публика няма да види нищо лошо в това, а за нас то ще бъде неприемливо; тогава ние ще изпаднем в приятното положение или да приемем предло-

жението и да влезем с отворени очи в капана, или да го отхвърлим и да поемем пред работниците отговорността, че сме провалили социалистическото единство с необяснима упоритост.

С една дума, за нас положението е непоносимо. Трябва да се измъкнем от него. Но как? С действие. Нека не разчитаме повече на пълномощията, дадени на белгийците и швейцарците; да вземем работата в собствените си ръце.*

Би ли трябвало да съжаляваме, ако двата конгреса се обединят? Да разгледаме този въпрос.

Ние можем да разчитаме със сигурност на 1) френските колективисти¹¹⁶ и бланкисти (макар и броят на последните да намалее поради масовото им преминаване в лагера на буланжистите), 2) германците, 3) австрийците, 4) испанските социалисти, 5) датските „революционери“¹¹⁷, които образуват една пета от датските социалисти, 6) шведите и може би няколко норвежци, 7) швейцарците, 8) руските и полските емигранти.

Съперничещият с нас конгрес би се състоял от 1) френските посибилисти; 2) английските трейдюниони, които биха били представени масово, и английската Социалдемократическа федерация, която спечели от общия подем на движението в Англия; 3) белгийците; 4) холандците; 5) представители на испанските синдикати в Барселона и т. н.; 6) вероятно представители на португалските синдикати; 7) италианците; 8) датските „реформисти“, които образуват четири пети от всички социалисти в Дания и които биха привлекли може би още няколко норвежци.

В зависимост от обстоятелствата белгийците и холандците биха могли да изпратят свои представители и при нас; напротив, швейцарците биха били способни да изпратят няколко делегати на посибилисткия конгрес.

Оттук следва, че този път посибилистите биха имали далеч по-внушителна армия, отколкото в 1889 г. Ако германците бъдат с нас, посибилистите ще компенсират това с англичаните, които са загубени за нас поради нашето бездействие и несръчност; иначе те ще имат толкова националности, колкото и ние, ако не и повече. А с тяхната способност да фабрикуват фиктивни мандати и фиктивни представители те далеч ще ни надминат. Прибавете към това, че ако се придържаме към следваната досега система на бездействие, вината за разцеплението сигурно ще падне върху нас, което би довело до ново намаление на броя на участниците в нашия конгрес.

* Следващите шест абзаца до думите „Кои са необходимите според нас условия“ в ръкописа са зачеркнати с вертикална черта. *Ред.*

Да предположим сега, че стане сливане. Тогава нашите сили ще се увеличат с всички ония, които „скандалният факт“ на разцеплението караше досега да пазят неутралитет — белгийците, холандците и италианците; към нас неизбежно ще се присъединят новите английски трейдюниони, които обединяват прекрасни елементи, още не напълно устойчиви, но честни и умни. Ние вече сме пуснали корени сред тях; контактът с френските колективисти и с германците ще бъде достатъчен, за да ги приближим повече до нас, толкова повече, защото Социалдемократическата федерация, която ги отблъсква със своите диктаторски стремежи, е фанатична съюзничка на посибилистите. Белгийците искат само такива конгреси, на които могат да играят ръководна роля, за което посибилистите им помогнаха, и преди всичко — голям конгрес в Брюксел. Ако ние им помогнем сливането да стане *при тях*, фламандците, които са най-добрият елемент в техните редове, ще бъдат на нашата страна и ще балансират посибилистките тенденции на брюкселци. Холандците са фанатични привърженици на сливането, но са далеч от това да бъдат посибилисти.

Кои са необходимите според нас условия?

1) Общият конгрес трябва да бъде свикан от упълномощените от двата конгреса през 1889 г. Белгийците ще го свикат по силата на пълномощията, получени от посибилистите, а белгийците и швейцарците ще го свикат съвместно по силата на получените от нас пълномощия; в каква форма — това предстои да бъде определено.

2) Конгресът трябва да бъде напълно суверенен. Регламентите, дневният ред, резолюциите на предшествуващите конгреси не съществуват за него. Той сам, необвързан от каквото и да било прецедент, ще установи своя регламент, реда на проверката на мандатите и дневния си ред. Нито един комитет, било назначен от един от предишните конгреси, било създаден през време на преговорите за сливане, няма правото да обвързва конгреса с каквото и да било.

3) Условието и нормите на представителство на различните работнически организации се установяват предварително (определени предложения са желателни, но не е моя работа да ги правя).

4) Един комитет, чийто състав трябва да бъде определен, се натоварва да разработи и представи за утвърждаване от конгреса проекти за регламент, за реда на проверка на мандатите и за дневния ред.

Abonnement
Jahres 1 Mark
Halbjahres 50 Pf.
Quartals 25 Pf.
Einzelhefte 10 Pf.
Anzeigen
1 Zeile 10 Pf.
2 Zeilen 18 Pf.
3 Zeilen 25 Pf.
4 Zeilen 32 Pf.
5 Zeilen 40 Pf.
6 Zeilen 48 Pf.
7 Zeilen 55 Pf.
8 Zeilen 62 Pf.
9 Zeilen 70 Pf.
10 Zeilen 78 Pf.
11 Zeilen 85 Pf.
12 Zeilen 92 Pf.
13 Zeilen 100 Pf.
14 Zeilen 108 Pf.
15 Zeilen 115 Pf.
16 Zeilen 122 Pf.
17 Zeilen 130 Pf.
18 Zeilen 138 Pf.
19 Zeilen 145 Pf.
20 Zeilen 152 Pf.
21 Zeilen 160 Pf.
22 Zeilen 168 Pf.
23 Zeilen 175 Pf.
24 Zeilen 182 Pf.
25 Zeilen 190 Pf.
26 Zeilen 198 Pf.
27 Zeilen 205 Pf.
28 Zeilen 212 Pf.
29 Zeilen 220 Pf.
30 Zeilen 228 Pf.
31 Zeilen 235 Pf.
32 Zeilen 242 Pf.
33 Zeilen 250 Pf.
34 Zeilen 258 Pf.
35 Zeilen 265 Pf.
36 Zeilen 272 Pf.
37 Zeilen 280 Pf.
38 Zeilen 288 Pf.
39 Zeilen 295 Pf.
40 Zeilen 302 Pf.
41 Zeilen 310 Pf.
42 Zeilen 318 Pf.
43 Zeilen 325 Pf.
44 Zeilen 332 Pf.
45 Zeilen 340 Pf.
46 Zeilen 348 Pf.
47 Zeilen 355 Pf.
48 Zeilen 362 Pf.
49 Zeilen 370 Pf.
50 Zeilen 378 Pf.
51 Zeilen 385 Pf.
52 Zeilen 392 Pf.
53 Zeilen 400 Pf.
54 Zeilen 408 Pf.
55 Zeilen 415 Pf.
56 Zeilen 422 Pf.
57 Zeilen 430 Pf.
58 Zeilen 438 Pf.
59 Zeilen 445 Pf.
60 Zeilen 452 Pf.
61 Zeilen 460 Pf.
62 Zeilen 468 Pf.
63 Zeilen 475 Pf.
64 Zeilen 482 Pf.
65 Zeilen 490 Pf.
66 Zeilen 498 Pf.
67 Zeilen 505 Pf.
68 Zeilen 512 Pf.
69 Zeilen 520 Pf.
70 Zeilen 528 Pf.
71 Zeilen 535 Pf.
72 Zeilen 542 Pf.
73 Zeilen 550 Pf.
74 Zeilen 558 Pf.
75 Zeilen 565 Pf.
76 Zeilen 572 Pf.
77 Zeilen 580 Pf.
78 Zeilen 588 Pf.
79 Zeilen 595 Pf.
80 Zeilen 602 Pf.
81 Zeilen 610 Pf.
82 Zeilen 618 Pf.
83 Zeilen 625 Pf.
84 Zeilen 632 Pf.
85 Zeilen 640 Pf.
86 Zeilen 648 Pf.
87 Zeilen 655 Pf.
88 Zeilen 662 Pf.
89 Zeilen 670 Pf.
90 Zeilen 678 Pf.
91 Zeilen 685 Pf.
92 Zeilen 692 Pf.
93 Zeilen 700 Pf.
94 Zeilen 708 Pf.
95 Zeilen 715 Pf.
96 Zeilen 722 Pf.
97 Zeilen 730 Pf.
98 Zeilen 738 Pf.
99 Zeilen 745 Pf.
100 Zeilen 752 Pf.

Der Sozialdemokrat

Organ der Sozialdemokratie deutscher Zunge.

Verlag
Wissenschaft und
Kunst
Verlag
Berlin
1900

№ 30.

Druck von der Buchdruckerei von Hermann und August in Berlin, Unter den Eichen 11. Die Druckkosten sind im Preis inbegriffen. Die Druckkosten sind im Preis inbegriffen.

27. September 1900.

ПРОЩАЛНО ПИСМО ДО ЧИТАТЕЛИТЕ НА ВЕСТНИК „SOZIALDEMOKRAT“¹¹⁸

Разрешете и на мен да се простя с читателите.

Вестник „Sozialdemokrat“ трябва да слезе от сцената. Не само защото това бе заявявано много често на другите партии. Най-вече още и затова, защото при измените се условия вестник „Sozialdemokrat“ сам неизбежно би станал друг, с друга мисия, с други сътрудници, с друг кръг от читатели. А вестник, който е играл такава определена историческа роля, вестник, който се отличаваше с това, че на страниците му, и само там, намериха отражение дванадесетте най-решителни години от живота на германската работническа партия — такъв вестник не може и не трябва да променя своя облик. Той трябва да си остане това, което е бил, или да престане да съществува. По това всички ние сме единомушни.

Също тъй единомушни сме всички ние по това, че този вестник не може да престане да излиза, без да се образува празнота. Нито един от излизащите в Германия органи, официални или не, не може да го замести. За партията това е само относителна загуба: тя навлиза в други условия на борба и затова се нуждае от други оръжия, от друга стратегия и тактика. Но то е абсолютна загуба за сътрудниците и специално за мене.

Два пъти в своя живот съм имал честта и удоволствието да сътруднича във вестник, където са ми били осигурени двете най-благоприятни условия, при които може изобщо да се работи в печата: първо, безусловна свобода на печата и, второ, сигурността, че те слуша тъкмо тази публика, от която искаш да бъдеш чул.

Първия път — през 1848—1849 г. в „Neue Rheinische Zeitung“¹¹⁹. Това бяха революционни времена, когато работата в ежедневния

печат направо е наслада. Човек нагледно вижда въздействието на всяка дума, вижда как статните поразяват буквално като гранати и как избухва зарядът.

Втория път — във вестник „Sozialdemokrat“. Това също беше своеобразно революционно време, след като на Виденския конгрес партията бе възстановена и от този момент отново поде борбата „с всички средства“, както законни, така и незаконни¹²⁰. Вестник „Sozialdemokrat“ беше въплъщение на тази незаконност. За него не съществуваше нито задължителна имперска конституция, нито имперски наказателен кодекс, нито пруско право. Противозаконно, напук на имперското и местното законодателство, вестник „Sozialdemokrat“ проникваше всяка седмица през границите на свещената Германска империя; детективи, шпиони, провокатори, митничари, удвоена и утроена погранична стража — всичко беше безсилно; вестник „Sozialdemokrat“ се предявяваше на абонатите в срока, почти с точността на полица; никакъв Стефан не можеше да попречи германската имперска поща да го разпраща и разнася по предназначението му. И това при повече от десет хиляди абонати в Германия; и докато буржоазният читател плащаше забранените издания от навечерието на 1848 г. само в най-редки случаи, работниците плащаха за своя „Sozialdemokrat“ цели дванадесет години най-редовно. Колко често аз, старият революционер, съм се радвал от сърце, като виждах как от седмица на седмица, от година на година несмущавано се осъществяваше това отлично съгласувано, безшумно взаимодействие между редакция, експедиция и абонати, тази businesslike, делово организирана революционна работа!

И вестникът бе достоен за усилията и опасностите, с които бе свързано неговото разпространение. Той беше безусловно най-добрият вестник, който партията е имала някога. И не само защото той единствен от всички се ползваше с пълна свобода на печата. Принципите на партията се излагаха и отстояваха на неговите страници с рядка яснота и решителност и тактиката на редакцията беше почти без изключение правилна. Но имаше и още нещо. Докато в нашия буржоазен печат цари смъртна скука, на страниците на „Sozialdemokrat“ намираше отражение живият хумор, с който нашите работници водят обикновено борбата против полицейските шикани.

При това „Sozialdemokrat“ беше всичко, само не обикновен рупор на фракцията. Когато мнозинството на фракцията клонеше в 1885 г. в полза на параходната субсидия, вестникът решително застъпваше противоположното мнение и отстояваше своето право на това, дори след като мнозинството на фракцията му забрани това със заповед, която днес сигурно ще му се стори непонятна. Бор-

бата продължи цял месец, през който редакцията бе енергично поддържана от партийните другари в Германия и в чужбина. На 2 април бе обявена забраната, на 23 април вестник „Sozialdemokrat“ публикува съвместна декларация на фракцията и редакцията, от която следваше, че фракцията е оттеглила своята заповед¹²¹.

По-късно вестник „Sozialdemokrat“ можа да изпита прехваленото швейцарско право на убежище¹²². Тогава, както и във всички подобни случаи след 1830 г., стана ясно, че това право на убежище прави засечка всеки път в момента, когато действително трябва да влезе в сила. Това не е нещо ново. След провежданото от 1830 г. насам демократизиране на Швейцария съседните велики сили разрешават на малката република демократични експерименти вътре в страната само при условие, че правото на убежище за емигрантите ще се упражнява само под контрола на съответната заинтересована велика сила. Швейцария е прекалено слаба, за да не прави отстъпки. Тя не бива да бъде упреквана за това. Именно за Холандия, Швейцария и Дания Маркс обикновено казваше, че в наше време най-лошо е положението на малка страна, която е имала голяма история. Но в такъв случай е време най-после в „свободна Швейцария“ да престанат да дрънкат за неприкосновеното право на убежище.

„Sozialdemokrat“ беше знамето на германската партия; партията излезе победител от дванадесетгодишната борба. Законът против социалистите падна, Бисмарк е свален. Могъщата Германска империя пушна в ход против нас всичките си средства за насилие; партията отговори на това с презрение, докато най-после Германската империя бе принудена да свали своето знаме пред нашето. Имперското правителство ще се опита временно да действа против нас отново в рамките на общото право и затова ние ще се опитаме временно да действаме отново със законните средства, които си завоювахме обратно чрез енергично използване на незаконните. Дали при това „законните“ средства ще бъдат отново включени в програмата или не, е твърде безразлично. Трябва да се опитаме да минем засега със законните средства за борба. Така действаме не само ние, така действуват всички работнически партии във всички страни, където работниците имат известна установена от закона свобода на движение, и то по простата причина, че по този начин се постигат най-големи резултати. Но предпоставка за това е и противникът да действа в рамките на закона. Ако било чрез нови изключителни закони, чрез противозаконни присъди и противозаконна практика на имперския съд, чрез полицейски произвол, било чрез други незаконни посегателства на изпълнителната власт бъде направен опит нашата партия да бъде поставена отново фактически извън общото право, това ще принуди германската социалдемократия отново да

тръгне по незаконния път като единствения, който ще бъде открит за нея. Дори при англичаните, нацията, която най-много почита закона, първото условие за спазване на законността от народа е другите органи на властта също да се държат в рамките на закона; в противен случай по английските правни разбирания въстанието става първо задължение на гражданите.

Ако такъв опит бъде действително предприет, какво ще стане тогава? Ще издига ли партията барикади, ще апелира ли към силата на оръжието? Тя сигурно няма да направи това удоволствие на своите врагове. От това я предпазва съзнанието за собствената ѝ сила, която ѝ придават всеки нови общи избори за райхстага. Двадесет процента от подадените гласове е твърде внушителна цифра, но това значи също, че на обединените противници все още се падат осемдесет процента. И ако нашата партия при това вижда, че през последните три години броят на подадените за нея гласове се е удвоил и че до следващите избори тя може да разчита на още по-голямо увеличение на гласовете, тя трябва да е луда да се опита днес с двадесет срещу осемдесет и на всичко отгоре срещу армията да извърши пуч, чийто резултат безусловно би било загубването на всички решаващи позиции, завоювани през последните двадесет и пет години.

Партията има много по-добро, всестранно изпитано средство. В деня, в който бъде оспорена приложимостта на общото право по отношение на нас, отново ще се появи „Sozialdemokrat“. Старият механизъм, който се пази в резерв за този случай, отново ще влезе в действие — усъвършенствуван, засилен, смазан отново. И едно е сигурно: втори път Германската империя няма да издържи дванадесет години.

Фридрих Енгелс

Написано между 12 и 18 септември 1890 г.

*Напечатано във вестник „Sozialdemokrat“,
бр. 39 от 27 септември 1890 г.*

Печата се по текста на вестника

Превод от немски

ОТГОВОР ДО ГОСПОДИН ПАУЛ ЕРНСТ

Един мой приятел ми изпрати магдебургския „Volksstimme“¹²³ от 16 септември. В една публикувана в него статия, подписана от Паул Ернст, намирам следното място:

„И ако Енгелс окачествява сега нашата опозиция като „студентски бунт“, аз го моля все пак да посочи къде сме застъпвали възгледи, различни от неговите и от възгледите на самия Маркс; и ако аз съм характеризирал нашата парламентарна социалдемократия като отчасти твърде дребнобуржоазна, нека Енгелс само погледне какво е писал той самият в 1887 г. в предговора към своя „Жилищен въпрос“.“

Моето общуване с германските писатели вече години наред ме е обогатило с твърде странен опит. Но на това общуване, изглежда, е съдено да стане още по-приятно. Аз съм бил длъжен да посоча на г. Паул Ернст, къде „ние“ сме застъпвали възгледи, различни и т. н. Що се отнася до „Ние“, т. е. до неотдавна така величествено появилата се и така малодушно отстъпила „опозиция“, която аз окачествих като бунт на литератори и студенти, можем да отговорим накъсо: в почти всяка статия, която тя е публикувала.

Що се отнася обаче до самия г. Ернст, вече съвсем не е нужно да му казвам това. Аз му го казах още преди четири месеца и сега, ща не ща, трябва да досаждам на публиката с тази си „ернст“ овска* преписка.

На 31 май тази година г. Ернст ми писа от Гьорберсдорф, че г. Херман Бар го упреждал във „Freie Bühne“ в неправилно прилагане на Марковския метод на историческо изследване към скандинавското женско движение¹²⁴, и затова не бих ли могъл да му

* Игра на думи: Ernst — име; „ernst“ — „сериозен“. Ред.

„съобща с няколко реда дали моят възглед отговаря на възгледа на Маркс или не, и освен това да ми разрешите да използвам Вашето писмо в полемиката с Бар“.

Аз му отговорих на 5 юни, че не мога да се меся в неговия спор с г. Бар и че съвсем не съм запознат със „скандинавското женско движение“. След това продължавах:

„Що се отнася до Вашия опит да разглеждате въпроса материалистически, трябва преди всичко да Ви кажа, че материалистическият метод се превръща в своята противоположност, когато се използва не като ръководна нишка при историческото изследване, а като готов шаблон, по който се натъкмяват историческите факти. И ако г. Бар смята, че Ви е хванал в тази грешка, струва ми се, че до известна степен той има право.

Вие подвеждате цяла Норвегия и всичко, което става там, под една категория — еснафство, а след това, без много да мислите, натъкмявате това норвежко еснафство към своята представа за *германското* еснафство. Но тук се изпречат два факта.

Първо, когато в цяла Европа победата над Наполеон се оказва победа на реакцията над революцията и когато революцията само в своята родина, във Франция, вдъхваше още такъв страх, че възстановената легитимна монархия бе принудена да даде буржоазно-либерална конституция — по това време Норвегия успя да въведе конституция, далеч по-демократична от всички съществуващи тогава в Европа.

И, второ, през последните двадесет години Норвегия преживя такъв подем в областта на литературата, с какъвто по това време не може да се похвали нито една страна освен Русия. Еснафи или не, тези хора създават много повече от другите и слагат своя печат и върху литературата на другите народи, и не на последно място върху немската.

Според мен тези факти ни задължават да изследваме до известна степен особеностите на норвежкото „еснафство“.

И тук Вие навярно ще откриете твърде съществена разлика. В Германия еснафството е плод на претърпяла поражение революция, на прекъснато и върнато назад развитие и е придобило своите специфични, рязко изразени черти: страхливост, ограниченост, безпомощност и неспособност за каквато и да било инициатива, в резултат на Тридесетгодишната война и на следващия период — докато тъкмо по това време почти всички други големи народи преживяваха бърз подем. Германското еснафство запази тези характерни черти и когато Германия бе отново обхваната от потока на историческото развитие; те бяха достатъчно устойчиви, за да сложат в една или друга степен отпечатък и върху другите класи на герман-

ското общество като общогермански тип, докато най-после нашата работническа класа разби тези тесни рамки. Германските работници са най-ярко изразени „безотечественици“ тъкмо с това, че напълно се отърсиха от германската еснафска ограниченост.

Следователно германското еснафство съвсем не е етап от нормално историческо развитие, а доведена до крайност карикатура, един вид израждане, точно както полският еврейн е карикатура на евреина. Английският, френският и т. н. дребен буржоа съвсем не стои на едно равнище с германския.

В Норвегия, напротив, дребните селяни и дребната буржоазия с малък примес от средната буржоазия — както беше приблизително в Англия и Франция през XVII век — от много столетия представляват нормалното състояние на обществото. Тук и дума не може да става за насилствено връщане назад към остарели отношения в резултат на поражението на голямо движение или на една 30-годишна война. Страната е изостанала поради своята изолираност и природните си условия, но състоянието ѝ напълно отговаря на нейните производствени условия и затова е нормално. Едва в най-последно време в страната почнаха спорадично да се появяват някакви наценки на едра промишленост, но за най-мощния лост на концентрацията на капитала, борсата, още няма място. При това тъкмо огромният размах на морската търговия оказва консервиращо влияние. Защото докато във всички други страни параходът измества платнохода, Норвегия в огромни мащаби увеличава своето корабоплаване с платноходи и има ако не най-голямата, сигурно втората по големина флота от платноходи в света, която е собственост главно на дребни и средни корабоприитежатели, както беше в Англия, да речем, около 1720 г. Но все пак в резултат на това и при такова застойно състояние започна движение и това движение се изразява и в подем в областта на литературата.

Норвежкият селянин никога не е бил крепостен и това придава на цялото развитие — както и в Кастилия — съвсем друг фон. Норвежкият дребен буржоа е син на свободен селянин и поради това е *човек* в сравнение с изпадналия германски филистер. И каквито и да са например недостатъците на Ибсеновите драми, в тях е отразен един наистина ограничен и дребнобуржоазен, но коренно различен от германския свят, свят, в който хората още имат характер и инициатива и действуват самостоятелно, макар и често пъти странно според разбиранията на чужденците. Аз предпочитам основно да изследвам подобни неща, преди да изказвам своята преценка за тях.“

Следователно тук аз съм посочил на г. Ернст, макар и в учтива форма, но достатъчно ясно и определено — „къде“, а именно в

изпратената ми от него самия статия от „Freie Bühne“. Ако му обяснявам, че той използва миогледа на Маркс просто като шаблон, по който натъкмява историческите факти, това е тъкмо пример за „явното неразбиране“ на този миоглед, в което аз упрекнах господа литераторите*. А като му показвам по-нататък въз основа на собствения му пример, примера на Норвегия, че неговият приложен към Норвегия шаблон на еснафството по германски образец е в пълен разрез с историческите факти, аз отнасям предварително и към собствената му личност отправления също и на тези господа упрек в „пълно непознаване на решаващите във всеки даден момент исторически факти“**.

А сега вижте с какво престорено целомъдрие г. Ернст се прави на простодушно селско момиче, с което първият срещнат титулуван негодник се отнася по улиците на Берлин така, сякаш е „еди каква си“. С вид на оскърбена добродетел той се явява пред мен четири месеца след получаването на горното писмо: аз съм трябвало да му посоча „къде“? Г-н Ернст, изглежда, познава само две фази на литературни настроения. Отначало той се нахвърля с една дързост и самоувереност, сякаш зад това действително се крие нещо друго освен празна шумотевица; а когато хората почнат да се защищават, той бърза да заяви, че нищо не бил казал, и се оплаква от пренебрежителното и оскърбително отношение към най-добрите му чувства. Оскърбена добродетел — в писмото му до мен, в което се оплаква, че г. Бар „се отнесъл с него невероятно нагло“! Оскърбена невинност — в отговора му до мен, в който той най-наивно пита „къде?“, докато трябва да знае това вече от четири месеца. Неразбрана благородна душа — в магдебургския „Volksstimme“, където той също пита „къде?“ стария Бремер, който заслужено го плесна по палците.

С въздишка питам аз: къде?

Все питам аз: къде?

Иска ли г. Ернст да знае още „къде?“ — Ами че например в неговата напечатана във „Volks-Tribüne“ статия за „Опасностите от марксизма“¹²⁶, в която той повтаря възприетото от него абсурдно твърдение на метафизика Дюринг, че у Маркс историята се правела съвсем автоматично, без всякакво участие на (правещите я все пак) хора и че икономическите отношения (които обаче сами са човешко дело!) си играели с хората като с обикновени шахматни фигури. На човек, способен да смесва изопачаването на Марксовата теория

* Виж настоящия том, стр. 71. *Ред.*

** Виж пак там. *Ред.*

от един противник като Дюринг със самата теория, нека помага някой друг, аз се отказвам от това.

А сега нека ми бъде позволено да не отговарям на всяко понататъшно „къде?“. Г-н Ернст се отличава с такава плодовитост, статиите излизат от перото му с такава бързина, че човек се сблъсква с тях на всяка крачка. А когато вече смята, че най-последно им е дошъл краят, той се обявява за автор на още една или друга анонимна статия. Тогава на нашия брат става вече непоносимо и просто си пожелава г. Ернст поне за известно време да се изпише.

По-нататък г. Ернст пише:

„И ако аз съм характеризирал нашата парламентарна социалдемократия като отчасти твърде дребнобуржоазна, нека Енгелс“ и т. н.

Отчасти твърде дребнобуржоазна? В статията, публикувана в „Sächsische Arbeiter-Zeitung“, която ме принуди да изляза с възражение*, се казва, че дребнобуржоазният парламентарен социализъм имал сега *мнозинство* в Германия. Но такова нещо, казах аз, съвсем не ми е известно. Сега г. Ернст иска да изкаже само твърдението, че фракцията била „отчасти“ твърде дребнобуржоазна. Отново неразбраната благородна душа, на която лошите хора приписват всевъзможни срамни постъпки. Но кой е оспорвал някога, че не само във фракцията, но и в цялата партия е представено също и дребнобуржоазното направление? Дясно и ляво крило има във всяка партия, а че дясното крило на социалдемократията е дребнобуржоазно по своя характер, това е в реда на нещата. Ако цялата работа е само в това, за какво е целият този шум? За тази стара история ние държим сметка от години, но от това е още много далеко до дребнобуржоазно мнозинство във фракцията или дори в партията. Когато подобна опасност възникне действително, никой няма да чака предупредителните призови на тези своеобразни верни Екартовци. Но досега бодрата, весела борба¹²⁶ на пролетариата против изключителния закон и бързото икономическо развитие все повече и повече лишаваша този дребнобуржоазен елемент от почва, въздух и светлина, докато пролетарският елемент става все по-могъщ.

Но едно нещо мога да кажа още на г. Ернст на края. Далеч по-опасна от една дребнобуржоазна фракция, която в следващите избори може да бъде изхвърлена като ненужна вектория, е за партията една клика от високомерни литератори и студенти, особено когато те не са в състояние да видят най-простите неща и при оценката на една икономическа или политическа ситуация не могат да претеглят безпристрастно нито съотношението на реалните

* Виж настоящия том, стр. 70—72. *Ред.*

факти, нито действителното влияние на борещите се сили и поради това искат да натрапят на партията съвсем безразсъдна тактика, каквато проявяват господа Бруно Виле и Тайстлер и в малко по-умерена форма и г. Ернст. И тази клика става още по-опасна, когато се обединява в нещо като дружество за взаимно застраховане и пуска в ход всички средства на организираната реклама, за да прокара своите членове на редакторските кресла на партийните вестници и посредством партийния печат да командува партията. Преди дванадесет години законът против социалистите ни спаси от подобна, тогава вече надвисваща опасност. Нека това послужи и на г. Паул Ернст като обяснение защо аз се браня с ръце и крака, когато ме отъждествяват с елементите, принадлежащи към подобна клика.

Лондон, 1 октомври 1890 г.

Фридрих Енгелс

*Напечатано във вестник „Berliner
Volkstaat“, бр. 232 от 5 октомври 1890 г.*

*Печата се по текста на вестника
Превод от немски*

ДО РЕДАКЦИЯТА
НА ВЕСТНИК „BERLINER VOLKSBLATT“

За моя седемдесети рожден ден ми бяха засвидетелствувани такова сърдечно внимание и толкова много неочаквани почести, че аз, за съжаление, не съм в състояние да отговоря лично на всяко отделно приветствие. Това беше истински дъжд от телеграми, писма, подаръци, специално на мен посветени статии в партийния печат от най-различни страни, и особено от всички краища на Германия. Затова позволете ми да изразя с тези редове най-искрената си благодарност на старите и новите приятели, които на 28 ноември така доброжелателно си спомниха за мен.

Никой не знае по-добре от мен, че най-голямата част от тези почести аз дължа не на себе си и на своите заслуги. Съдбата пожела аз да жъна славата и почитта, чиито семена пося един по-велик от мен човек — Карл Маркс. Аз мога само тържествено да обещаю да прекарам остатъка от своя живот в активна служба на пролетариата така, че поне в бъдеще да стана по възможност достоен за тези почести.

Лондон, 2 декември 1890 г.

Фридрих Енгелс

Напечатано във вестник «Berliner Volksblatt», бр. 284 от 3 декември 1890 г.

*Печата се по текста на вестника
Превод от немски*

LE SOCIALISTE

ORGANE CENTRAL DU PARTI OUVRIER

ABONNEMENTS

3 mois 1 fr. 50, 6 mois 3 fr., un an 6 fr.

10 CENT. le NUMÉRO

TOUT CE QUI CONCERNE LA RÉDACTION DOIT ÊTRE ADRESSÉ

AU SECRÉTAIRE DU CONSEIL NATIONAL

PARIS — 14, AVENUE DE MONTAIGNON, 14 — PARIS

ADMINISTRATION

88, RUE MONTORGUEIL, 88
PARIS

ДО НАЦИОНАЛНИЯ СЪВЕТ НА ФРЕНСКАТА РАБОТНИЧЕСКА ПАРТИЯ 127

Граждани!

Благодаря ви сърдечно за поздравленията, които сте имали любезността да ми отправите по случай седемдесетгодишнината от моето раждане.

Уверявам ви, че остатъкът от моя живот и моите сили ще бъдат посветени на борбата за делото на пролетариата. Дано тогава, когато няма да бъда в състояние да се боря, ми бъде отредено да умира.

Но сраженията, спечелени от вас, от нашите братя в Германия, Англия, Австро-Унгария и Русия — с една дума, навсякъде, образуват редица от блестящи победи, които биха могли да подмладят и по-стар и изнемощял човек от мене. А това, което най-много ме радва, е искреното братство, установено — надявам се — завинаги между френските и германските пролетарии напук на шовинистическите крясъци на нашите корумпирани буржоазии.

Вашият велик съотечественик Сен-Симон бе първият, който предвиди, че съюзът на трите велики западни нации — Франция, Англия и Германия — е първото международно условие за политическото и социалното освобождение на цяла Европа¹²⁸. Този съюз — ядрото на бъдещия европейски съюз, който завинаги ще сложи край на войните между правителствата и между народите — се надявам да видя осъществен от пролетариите на трите нации.

Да живее международната Социална революция!

Лондон, 2 декември 1890 г.

Фридрих Енгелс

Напечатано във вестник «Socialiste», бр. 14
от 25 декември 1890 г.

Печата се по текста на вестника
Превод от френски

NÉPSZAVA.

TÁRSADALMI ÉS KÖZGAZDASÁGI NÉPLAP.

A MAGYARORSZÁGI ÁLTALÁNOS MUNKÁSPÁRT KÖZPONTI KÖZLÖNYE.

Eszerkesztőség és kiadóhivatal:
VII. ker. Külső dob-utca 33.
Előfizetési-díjak és kéziratok ide küldendők.

Megjelen minden vasárnap.
Egyes példány ára 5 kr.

Előfizetési-díj: Földrajz. 3 m. 40 kr., idegen nyelvű kiz. naplókra 40 kr., egyévi 20 kr.
Közvetítői díjak: Magyarországon és külföldön is.

ДО РЕДАКЦИИТЕ НА ВЕСТНИЦИТЕ
„ARBEITER-WOCHEN-CHRONIK“ И „NÉPSZAVA“ 129

БУДАПЕЩА

Лондон, 3 декември 1890 г.

Позволете ми да ви изкажа най-искрената си благодарност за отправените ми с вашето писмо от 26 ноември пожелания за моя седемдесети рожден ден.

Много добре съзнавам, че най-голямата част от почестите, които вие и много други ми оказаха на този ден, се пада на мен само като на представител на *Маркс*, който го е преживял, и моля за разрешение да ги положа като почетен венец на неговия гроб. Това, което мога да направя, за да се покажа в бъдеще достоен за него, ще бъде сторено от моя страна — в това можете да бъдете уверени.

Сърдечно благодаря за любезната ви покана да присъствавам на унгарския партиен конгрес ¹³⁰. Няма да мога да се възползвам от тази покана лично, но на 7 и 8 декември ще бъда мислено с вас.

Съществуването на унгарска социалдемократическа работническа партия за лишен път доказва, че съвременната едра промишленост не може да се утвърди в нито една страна, без да революционизира старото докапиталистическо общество и без да поражда наред с класата на капиталистите и пролетариат, а с това и класова борба между тях, както и работническа партия, стремяща се към събарянето на буржоазно-капиталистическия световен ред. На тази все по-мощно развиваща се сега и в Унгария, както виждам от вашия любезно изпратен ми вестник „Arbeiter-Wochen-Chronik“, работническа партия, която има предимството да бъде от самото начало интернационална, обединявайки в редовете си маджари, германци, румънци,

сърби и словаци, на тази млада партия ви моля да предадете моите най-добри пожелания по случай нейния конгрес.

Да живее международната социалдемократия!

Да живее унгарският партиен конгрес!

Фридрих Енгелс

*Напечатано във вестниците «Arbeiter-
Wochen-Chronik», бр. 50 от 14 декември
1890 г. и (на унгарски език) «Népszava»,
бр. 50 от 14 декември 1890 г.*

*Печата се по текста на вестник
«Arbeiter-Wochen-Chronik»*

Превод от немски

№r. 18.

IX. Jahrgang, I. Band.

1890-91.

ПРЕДГОВОР КЪМ ПРОИЗВЕДЕНИЕТО НА К. МАРКС
„КРИТИКА НА ГОТСКАТА ПРОГРАМА“ ¹³¹

Отпечатаният тук ръкопис — критиката на проектопрограмата заедно с припроводителното писмо до Браке — беше изпратен през 1875 г., малко преди Готския обединителен конгрес ¹³², на Браке с молба да го покаже на Гайб, Ауер, Бебел и Либкнехт и след това да го върне обратно на Маркс. Тъй като партийният конгрес в Хале ¹³³ е поставил на дневен ред пред партията дискусията върху Готската програма, смятам, че би било престъпление от моя страна, ако продължавам да отлагам публикуването на този важен — може би най-важния, — отнасящ се до тая дискусия документ.

Но ръкописът има и друго, по-широко значение. В него за пръв път е изложена ясно и твърдо позицията на Маркс относно линията, следвана от Ласал от самото начало на неговата агитационна дейност, и то както по отношение на икономическите принципи на Ласал, така и на неговата тактика.

Безпощадната рязкост, с която Маркс анализира тук проектопрограмата, неумолимостта, с която изказва своите изводи и разкрива слабостите на проекта — всичко това днес, след петнадесет години, не може вече никого да обиди. Специфични ласалианци съществуват още само в чужбина като изолирани отломки, а от Готската програма като съвсем незадоволителна се отказаха в Хале дори нейните създатели.

Все пак там, където това нямаше значение по същество, аз изпуснах някои резки изрази и оценки, отнасящи се до отделни лица, и ги замених с точки. Сам Маркс щеше да направи същото, ако би публикувал днес този ръкопис. Неговият на места остър език беше предизвикан от две обстоятелства. Първо, Маркс и аз се бяхме сраснали с германското движение по-гясно, отколкото с което и да било друго, така че провъзгласената в тази проектопрограма решителна крачка назад не можеше да не ни възмути особено силно. Но, второ, тогава — само две години след Хагския конгрес на Интернационала¹³⁴ — ние се намирахме в най-ожесточена борба с Бакунин и неговите анархисти, които хвърляха върху нас отговорността за всичко, което ставаше в работническото движение в Германия, така че ние трябваше да очакваме, че на нас ще бъде приписано и тайното бащинство на тази програма. Тези съображения сега отпадат, а с тях и необходимостта от въпросните места.

Някои фрази са заменени с точки и по цензурни съображения. Където трябваше да избира по-мек израз, той е поставен в квадратни скоби. Във всичко останало ръкописът е препечатан дословно.

Лондон, 6 януари 1891 г.

Фридрих Енгелс

Напечатано в сп. «Die Neue Zeit», Bd. 1,
кн. 18, 1890—1891 г.

Печата се по текста на списанието
Превод от немски

БРЕНТАНО CONTRA МАРКС

ПО ПОВОД МНИМАТА ФАЛШИФИКАЦИЯ НА ЕДИН ЦИТАТ.
ИСТОРИЯ НА ВЪПРОСА И ДОКУМЕНТИ ¹⁸⁹¹

*Написано през декември 1890 — февруари
1891 г.*

*Напечатано в брошурата: F. Engels.
«In Sachen Brentano contra Marx wegen
angeblicher Zitatsfälschung.
Geschichtserzählung und Dokumente».
Hamburg, 1891*

*Печата се по текста на изданието от
1891 г.*

Превод от немски

В предговора към четвъртото издание на първия том на „Капиталът“ от Маркс¹³⁶ аз се видях принуден да се върна към една полемика против Маркс, започната в 1872 г. от анонимен автор в берлинското списание „Concordia“¹³⁷ и възобновена в 1883 г. от г. Седли Тейлър от Кембридж във вестник „Times“. Анонимният автор, който бе разкрит от г. Тейлър и се оказа г. Луио Брентано, бе обвинил Маркс във фалшифицирането на цитат. Краткият преглед на въпроса, който аз правя в този предговор (той е напечатан сред приложените документи под № 12*), съвсем не си поставяше за цел да бъде приятен на г. Брентано; напълно естествено, той трябваше да ми отговори. И той направи това в една брошура: *Луио Брентано. „Моята полемика с Карл Маркс. Същевременно принос по въпроса за прогреса на работническата класа и неговите причини“*. Берлин, Валтер и Аполант, 1890¹³⁸.

Тази брошура ни дава прекалено много и прекалено малко. Прекалено много, защото „същевременно“ нашироко ни запознава с възгледите на г. Брентано за „прогреса на работническата класа и неговите причини“. Тези възгледи нямат абсолютно нищо общо с предмета на спора. Ще отбележа само едно: постоянно повтаряната декларация на г. Брентано, че законодателството за охрана на труда на работниците, както и организациите на професионалните съюзи съдействуват за подобряване положението на работническата класа, в никой случай не е негово собствено откритие. Като се почне от „Положението на работническата класа в Англия“ и „Нищетата на

* Виж настоящия том, стр. 168—172. *Ред.*

философията“ и се свърши с „Капиталът“ и моите последни работи, Маркс и аз сме го казвали стотици пъти, но с много големи уговорки¹³⁹. Първо, благоприятното влияние на съпротивата на професионалните съюзи се ограничава с периодите на средна и висока конюнктура; в периодите на застой и криза те редовно се оказват безсилни; твърдението на г. Брентано, че „те са в състояние да парализират фаталното действие на резервната армия“, са големи приказки, които будят смях. И, второ — да не говорим за другите, по-малко важни ограничения — нито законодателството за охрана на труда, нито съпротивата на професионалните съюзи отстраняват най-същественото, което трябва да бъде отстранено: капиталистическите отношения, които постоянно отново възпроизвеждат противоположността между класата на капиталистите и класата на наемните работници. Масата на наемните работници е обречена за цял живот на наеман труд, пропастта между тях и капиталистите става все по-дълбока и по-широка, колкото повече съвременната едра промишленост овладява всички отрасли на производството. Но тъй като г. Брентано много би искал да направи наемния роб *доволен* наеман роб, той трябва колосално да преувеличава благоприятното влияние на охраната на труда, на съпротивата на професионалните съюзи, на половинчатото социално законодателство и т. н.; а тъй като ние сме в състояние да противопоставим на тези преувеличения простите факти, той се гневи.

От друга страна, брошурата дава прекалено малко, защото от документите на тази полемика тя съобщава само ония, които са изхождали непосредствено от г. Брентано и Маркс, но не и появилите се по-късно по този въпрос документи. Ето защо, за да дам възможност на читателя да си състави обща преценка по въпроса, аз давам в приложение: 1) инкриминираните места от Учредителния манифест на Генералния съвет на Интернационала и от „Капиталът“; 2) полемиката между г. Брентано и Маркс; 3) полемиката между г. Седли Тейлър и Елеонора Маркс; 4) моя предговор към четвъртото издание на „Капиталът“ и възражението на г. Брентано срещу него; 5) онова, което се отнася до писмата на Гладстон до г. Брентано. От само себе си се разбира, че при това аз изпускам ония места от разсъжденията на Брентано, които не се отнасят до въпроса за фалшифицирането на цитата, а образуват само неговия „принос по въпроса за прогреса“ и т. н.

I

В книжка 10-а на берлинското списание „Concordia“ от 7 март 1872 г. се появиха резки анонимни нападки против Маркс като автор на Учредителния манифест на Генералния съвет на Интернационала от 1864 г.¹⁴⁰ В този манифест Маркс бил фалшифицирал един цитат от бюджетната реч на тогавашния канцлер на английското съкръвище Гладстон от 16 април 1863 г.

Съответното място от Учредителния манифест е напечатано в приложението, документ № 1*. Статията на „Concordia“ е напечатана пак там, документ № 3**. В последния документ обвинението е формулирано по следния начин.

„Какво е прочее отношението между съдържанието на тази реч и цитата на Маркс? Гладстон най-напред констатира, че несъмнено е станало колосално увеличение на дохода на страната. Доказателство за това според него е подоходният данък. Но подоходен данък се събира само от доходи от 150 ф. ст. и нагоре. Лицата с помалък доход не плащат в Англия подоходен данък. Използвайки факта, че Гладстон се позовава на това просто за правилната оценка на своя мащаб, Маркс му приписва следните думи: *„Това смайващо увеличение на богатството и властта е изцяло ограничено до имотните класи.“* Но тази фраза не се намира никъде в речта на Гладстон. В нея е казано тъкмо обратното. *Маркс формално и по същество е съчинил тази фраза!*“

Това е обвинението и — забележете, единственото обвинение, което анонимният автор, който, както сега се признава, се нарича Луйо Брентано, повдига срещу Маркс.

Книжка 10-а на „Concordia“ бе изпратена на Маркс през май 1872 г. от Германия. На екземпляра, с който още разполагам, е

* Виж настоящия том, стр. 135—136. *Ред.*

** Виж настоящия том, стр. 139—140. *Ред.*

отбелязано: „Орган на съюза на германските фабриканти“. Маркс, който никога не бе чувал нищо за това списание, е взел следователно автора за писателстващ фабрикант и се е отнесъл към него съответно.

В своя отговор във „Volksstaat“¹⁴¹ (документ № 4*) Маркс изтъкна, че въпросната фраза е цитирана не само от професор Бизли в 1870 г. във „Fortnightly Review“¹⁴², но и — още преди появяването на Учредителния манифест — в „Теория на валутния курс“, Лондон, 1864¹⁴³, и най-после, че и отчетът на „Times“ от 17 април 1863 г. формално и по същество също съдържа тази фраза, както той я цитира: „Увеличението, което току-що описах“: (именно като „това смайвашо увеличение на богатството и властта“), „е изцяло ограничено до имотните класи“¹⁴⁴. Ако в „Хансард“ не се съдържа това несъмнено компрометиращо в устата на един канцлер на английското съкровище място¹⁴⁵, то е само защото г. Гладстон е бил толкова благоразумен да го изхвърли по традиционния английски парламентарен обичай.

Във всеки случай тук бе дадено доказателството, че „съчинената“ фраза се съдържа буквално в „Times“ от 17 април 1863 г., в отчета за произнесената предишната вечер реч на Гладстон. А „Times“ беше тогава орган на г. Гладстон.

А какво отговаря цъфтящият скришом като теменужка г. Брентано? („Concordia“, 4 юли 1872 г., документ № 5**).

Със смелост, която той никога не би си позволил, ако беше излязъл със собственото си име, той повтаря обвинението, че Маркс бил съчинил тази фраза; това обвинение — прибавя той — било

„тежко, а подкрепено от неопровержимите доказателства — направо унищожително“.

Вещественото доказателство не беше нищо друго освен съответното място от „Хансард“, където тази фраза липсва. Следователно то можеше да бъде „унищожително“ най-много за същата тази злополучна фраза, която се съдържаеше в „Times“, но не и в „Хансард“.

Всъщност това победно кукуруигане трябваше само да прикрие неприятния факт, че „съчинената“ фраза се потвърждаваше от отчета на „Times“ като отговаряща на действителността. И чувствувайки, че това вещественото доказателство е вече твърде „неопровержимо“ и с теченне на времето може да стане „направо унищожително“ за обвинението, нашият анонимен автор, който се оказва професор, ожесточено се нахвърля върху цитата, привеждан на Бизли и в „Теория на валутния курс“, вдига голяма пушилка и твърди, че Бизли бил

* Виж настоящия том, стр. 139—144. *Ред.*

** Виж настоящия том, стр. 144—148. *Ред.*

цитирал по Учредителния манифест, а Маркс по „Теория на валутния курс“ и т. н. Но всичко това са второстепенни неща. Дори да бяха верни, те нищо не доказваха по въпроса, дали Гладстон е произнесъл тази фраза или Маркс я е измислил. А по своя характер тези въпроси не можеха да бъдат окончателно решени нито от г. Брентано тогава, нито от мен сега. Напротив, те служат за това, да отклонят вниманието от главното, именно от фаталния отчет на „Times“.

Преди да пристъпи към този отчет, анонимният автор се подкрепя с употребата на различни силни изрази като: „лекомислие, граничещо с престъпление“, „този фалшив цитат“ и т. н., а след това се нахвърля решително със следните думи:

„Но тук ние стигаме до третото средство за защита на Маркс, което по наглата си лъжливост далеч надминава всичко, приведено вече досега. Така Маркс не се стеснява да се позовава на „Times“ от 17 април 1863 г., за да докаже правилността на своя цитат. Но „Times“ от 17 април 1863 г., стр. 7, страница“ (трябва да бъде — колона) „5, ред 17 и сл., предава тази реч по следния начин . . .“

Следва отчетът на „Times“, в който се казва:

„Увеличението, което описах“ (именно като „това смайващо увеличение на богатството и властта“), „основавайки се на данни, които според мен са абсолютно точни, изцяло се ограничава до класите, които притежават собственост.“

Хайде чудете се сега на „наглата лъжливост“ на Маркс, който на всичко отгоре се осмелява да твърди, че в отчета на „Times“ се съдържа фразата: това смайващо увеличение и т. н. е изцяло ограничено до имотните класи!

В Учредителния манифест се казва: „This intoxicating augmentation of wealth and power is entirely confined to classes of property“**.

В „Times“ се казва: „The augmentation there described“*** (за което дори г. Брентано, анонимно или не, досега не е оспорил, че е „the augmentation“, обозначено преди като „this intoxicating augmentation of wealth and power“****) „and which is founded, I think, upon accurate returns, is an augmentation entirely confined to classes of property“****.

И ето че след като г. Брентано сам посочва с пръст в отчета на „Times“ „съчиненията“ от Маркс, защото липсвала в „Хансард“ фраза, и по този начин сам проявява нагла лъжливост, каквато приписва на Маркс, той тържествено заявява, че

* — „Това смайващо увеличение на богатството и властта е изцяло ограничено до имотните класи“. *Ред.*

** — „Увеличението, което описах“. *Ред.*

*** — „смайващо увеличение на богатството и властта.“ *Ред.*

**** — „основавайки се на данни, които според мен са абсолютно точни, е увеличение, което е изцяло ограничено до имотните класи.“ *Ред.*

„двамата отчета“ (на „Times“ и „Хансард“) по същество напълно съвпадат. Отчетът на „Times“ дава само в по-сбитата форма това, което стенографският отчет на „Хансард“ дава дословно. Но въпреки че отчетът на „Times“ съдържа тъкмо противоположното на *онова прословуто място* от Учредителния манифест, въпреки че според отчета на „Times“ Гладстон е казал, че според него това смайващо увеличение на богатството и властта *не* се ограничава до състоятелните класи, Маркс има тупето да пише във „Volksstaat“ от 1 юни: „И така съгласно отчета на собствения му орган „Times“ от 17 април 1863 г. Гладстон формално и по същество е заявил на 16 април 1863 г. в камарата на общините, че това смайващо увеличение на богатството и властта е изцяло ограничено до имотните класи“.

Si duo faciunt idem, non est idem. Когато двама вършат едно и също нещо, то не е едно и също.

Когато Маркс привежда думите на Гладстон: Това смайващо увеличение на богатството и властта е изцяло ограничено до имотните класи, това е „съчинено“, то е „прословуто място“, „напълно фалшифицирано“. А когато отчетът на „Times“ привежда думите на Гладстон: „Това увеличение, което току-що описах като смайващо увеличение на богатството и властта, е изцяло ограничено до имотните класи“, това е само „по-сбито по форма“ от отчета на „Хансард“, в който тази фраза липсва, и е „тъкмо противоположното на онова“ (именно на същото) „прословуто място от Учредителния манифест“. А когато Маркс за потвърждение се позовава на това място от отчета на „Times“, г. Брентано казва:

„най-после той има дори *тупето* да се позовава на вестникарските отчети, които *направо му противоречат*“.

За това трябва действително да имаш съвсем специално „тупе“. У Маркс във всеки случай челото се намираше на лицето, а не другаде.*

С едно действително твърде различаващо се от Марксовото „тупе“ анонимният автор, т. е. Луио Брентано, изкарва, че Гладстон бил казал, че „според него това смайващо увеличение на богатството и властта *не* се ограничава до състоятелните класи“. В действителност и според „Times“, и според „Хансард“ Гладстон казва, че би гледал с болка и тревога на това „смайващо увеличение на богатството и властта, ако би смятал, че то е ограничено до състоятелните класи“, а по-нататък според отчета на „Times“ казва, че то наистина „е ограничено до имотните класи“.

„И наистина“ — се провиква най-после анонимният автор в своето добродетелно негодувание, — „за окачествяване на подобно мошенничество има само една дума, която е много добре известна на самия Маркс (виж „Капиталът“, стр. 257): то е просто „безчестно“.“

Чие мошенничество, г. Луио Брентано?

* Игра на думи: „Stirne — чело“, в преносен смисъл — „тупе“. *Ред.*

II

В своя отговор („Volksstaat“ от 7 август 1872 г., документ № 6*) Маркс е толкова добродушен, че се спира подробно на цялата шумотевица, която г. Brentano вдига относно професор Бизли, „Теория за валутния курс“ и т. н.; ние оставяме настрана това като нещо второстепенно. Но в заключение Маркс привежда още два факта, които имат решаващо значение за главния въпрос. Освен в отчета на „Times“ „съчиненото“ място се съдържа и в отчетите на два други лондонски сутрешни вестника от 17 април 1863 г. Съгласно „Morning Star“¹⁴⁶ Гладстон казал:

„Това увеличение“ — което току-що бе описано като смайващо увеличение на богатството и властта — „е увеличение, което е изцяло ограничено до класите, притежаващи собственост.“

Съгласно „Morning Advertiser“¹⁴⁷:

„Това увеличение“ — току-що споменато като смайващо увеличение на богатството и властта — „е увеличение, което е изцяло ограничено до класите, притежаващи собственост.“

За всеки друг противник това доказателство би било „направо унищожително“. Но не и за анонимния Brentano. Неговият отговор („Concordia“ от 22 август 1872 г., документ № 7**), който свидетелствува за ненамалела нагlost, никога не е попадал пред очите на Маркс, тъй като след книжката от 11 юли той не получи други книжки от „Concordia“. Аз самият прочетох този отговор едва в

* Виж настоящия том, стр. 148—155. *Ред.*

** Виж настоящия том, стр. 155—158. *Ред.*

препечатката на Брентано („Моята полемика и т. н.“, 1890)¹⁴⁸ и поради това така или иначе трябва да се спра тук на него.

„Упоритата лъжливост, с която той“ (Маркс) „се държи за изопачения цитат... е удивителна дори за човек, който не се спира пред никакви средства за осъществяване на своите подривни планове.“

Цитатът продължава да е „фалшив“ и отчетът на „Times“ „доказва тъкмо противоположното, тъй като отчетите на „Times“ и „Хансард“ напълно съвпадат“. Но апломбът, с който г. Брентано твърди това, е нищо в сравнение с „тупето“, с което той изведнъж ни прави следното съобщение:

„Второто средство да се замъгли отчетът на „Times“ се състоеше в това, че в своя немски превод Маркс просто пропусна приставното изречение, от което следваше, че Гладстон само е казал, че увеличението на богатството, което се вижда от данните за подоходния данък, *се ограничава до имотните класи*, тъй като работническата класа не подлежи на облагане с подоходен данък, и че затова от данните за подоходния данък не може да се прави никакво заключение за повишаване благосъстоянието на работническата класа, но не е казал, че работническата класа действително е изключена от необикновеното увеличение на националното богатство.“

Ако следователно в „Times“ се казва, че толкова нашумялото увеличение се ограничава до имотните класи, в него се казва противоположното на „съчинената“ фраза, която казва същото. Що се отнася до „просто пропуснатото приставно изречение“, за него в никой случай няма да останем длъжни на г. Брентано, ако той прояви малко търпение. След като направи благополучно първия смел скок, за него е вече по-лесно да твърди, че черното е бяло, а бялото — черно. Свърши ли с „Times“, „Morning Star“ и „Morning Advertiser“ ще му създадат по-малко грижи.

„Защото тези вестници дори така, както той“ (Маркс) „гн предава, говорят в наша полза. След като според двата вестника е казал: че *не смята*“ (това, както е известно, твърди Брентано), „*че това* смаявашо увеличение на богатството и властта е ограничено до класите, които се намират в благоприятни условия, Гладстон продължава: „Това огромно увеличение на богатството *съвсем не взема под внимание* положението на работническото население. *Споменатото увеличение е увеличение, което изцяло е ограничено до класите, притежаващи собственост.*“ Значението и употребата на думите „взема под внимание“ ясно показват, че под това увеличение и под споменатото увеличение се подразбират увеличението и споменаването“ (sic!*), „за които може да се съди въз основа на данните за подоходния данък.“

Иезуитът, който е измислил максимата *si duo faciunt idem, non est idem*, е кърпач в сравнение с анонимния Брентано. Когато „Times“, „Morning Star“ и „Morning Advertiser“ единодушно заявяват, че Гладстон действително е произнесъл „съчинената“ според Брентано от Маркс фраза, тези вестници единодушно говорят „в полза“ на

* — така! *Ред.*

г. Brentano, а когато след това Маркс цитира дословно същата тази фраза, тя е „фалшив цитат“, „нагла лъжливост“, „напълно фалшифицирана“, „лъжа“ и т. н. А когато Маркс не може да се съгласи с това, нашият анонимен автор, наречен Луийо Brentano, няма какво да каже и намира това „просто безчестно“.

Но да свършим веднъж завинаги със „съчиняването“, като приведем отчетите на всички лондонски сутрешни вестници от 17 април 1863 г. относно това място.

„Times“, „Morning Star“ и „Morning Advertiser“ вече приведохме. „Daily Telegraph“¹⁴⁹:

„Аз от своя страна мога да кажа, че бих гледал почти със страх и тревога на *това смайващо увеличение на богатството и властта*, ако вярвах, че то се ограничава до състоятелните класи. Този въпрос за богатството съвсем не взема под внимание положението на работническото население. *Посоченото увеличение е увеличение, което изцяло се ограничава до имотните класи.*“

„Morning Herald“¹⁵⁰:

„Мога да кажа, че аз от своя страна бих гледал със страх и тревога на *това смайващо увеличение на богатството*, ако смятах, че то се ограничава до състоятелните класи. *Това огромно увеличение на богатството*, което описах и което се основава на точни данни, *е изцяло ограничено с увеличението на капитала* и съвсем не държи сметка за по-бедните класи.“

„Morning Post“¹⁵¹:

„Мога да кажа, че от своя страна бих гледал със страх и тревога на *това огромно увеличение на богатството*, ако смятах, че то облагодетелствува само състоятелните класи. *Това увеличение на богатството*, което описах и което се основава на точни данни, *е изцяло ограничено с увеличението на капитала* и съвсем не държи сметка за увеличението на благосъстоянието на по-бедните класи“.

„Daily News“¹⁵²:

„Мога да кажа, че аз от своя страна бих гледал със страх и тревога на *това огромно увеличение на богатството*, ако смятах, че то облагодетелствува само състоятелните класи. *Това увеличение на богатството*, което описах и което се основава на точни данни, *изцяло се ограничава с увеличението на капитала* и не държи сметка за увеличението на благосъстоянието на по-бедните класи“.

„Standard“¹⁵³:

„Мога да кажа, че аз от своя страна бих гледал със страх и тревога на *това смайващо увеличение на богатството*, ако смятах, че то се ограничава до състоятелните класи. *Това огромно увеличение на богатството*, което описах и което се основава на точни данни, *изцяло се ограничава с увеличението на капитала* и не държи сметка за по-бедните класи.“

Приведените тук осем вестника, доколкото ми е известно, са единствените сутрешни вестници, които излизаха тогава в Лондон. Те представляват „неопровержими“ свидетели. Четири от тях — „Times“,

„Morning Star“, „Morning Advertiser“, „Daily Telegraph“ — предават фразата в същата редакция, в която я е „съчинил“ Маркс. Това увеличение, което току-що бе описано като смайващо увеличение на богатството и властта, *„изцяло се ограничава до имотните класи“*. Другите четири — „Morning Herald“, „Morning Post“, „Daily News“ и „Standart“ — предават фразата „само в по-сбита по форма“ редакция, което още повече я засилва; посоченото увеличение *„изцяло се ограничава с увеличението на капитала“*.

Всички споменати осем вестника имат свой отделен, пълен щаб от парламентарни репортьори. Следователно те представляват също толкова напълно независими един от друг свидетели. Освен това в своята съвкупност те не представляват мнението на една отделна партия, тъй като принадлежат към най-различни партийни направления. И за двете редакции на фразата, която не може да бъде потулена, гарантират както тори, така и виги, и радикали. Съгласно четири вестника Гладстон е казал: *изцяло се ограничава до имотните класи*. Съгласно другите четири той е казал: *изцяло се ограничава с увеличението на капитала*. Следователно осем неоспорими свидетели потвърждават, че Гладстон действително е произнесъл тази фраза. Пита се само дали в приведената от Маркс по-мека редакция, или в дадената от четири отчета по-силна редакция.

Срещу всички тях стои в самотно величие „Хансард“. Но „Хансард“ не е неатакуем като сутрешните вестници. Отчетите на „Хансард“ се цензурират, цензурират се от самите оратори. И тъкмо за това „е обичай“ да се цитира по „Хансард“.

Осем заслужаващи доверие свидетели срещу един бъдещ подозрение! Но какво значение има това за нашия уверен в победата анонимен автор? Именно *защото* съгласно отчетите на осемте сутрешни вестници Гладстон е казал „това прословуто място“, именно *затова* те говорят „в полза“ на анонимния автор, именно *с това* те доказват, че Маркс го е „съчинил“!

Наистина нищо не може да надмине „гупето“ на анонимния Брентано.

III

В действителност обаче поразителната наглост, с която ни удиви г. Брентано, е само тактически маньовър. Той е открил, че атаката срещу „съчинената“ фраза е претърпяла неуспех и че той трябва да си търси отбранителна позиция. Той я намерил; сега трябва само да осъществи отстъплението на тази нова позиция.

Още в първия си отговор до Маркс (документ № 5*) г. Брентано намеква, макар и срамежливо, за това свое намерение. За това го принуждава фаталният отчет на „Times“. Наистина този отчет съдържа „прословутото“, „съчиненото“ място, но това всъщност е второстепенна работа. Защото поради това, че този отчет „по същество напълно съвпада“ с „Хансард“, в него се говори „тъкмо противоположното на онова прословуто място“, макар то да се съдържа в него буквално. Следователно важен е не вече точният текст на „прословутото място“, а неговият смисъл. Сега се касае не вече то да бъде отречено, а да са твърди, че то означава тъкмо противоположното на онова, което то гласи.

И след като Маркс в своя втори отговор заявява, че липсата на време го принуждава да прекрати веднъж завинаги приятното общуване със своя анонимен противник,** последният с толкова по-голям апломб се залавя за тази не съвсем чистоплътна тема. Той прави това в своето второ възражение, препечатано тук като документ № 7***.

* Виж настоящия том, стр. 144—148. *Ред.*

** Виж настоящия том, стр. 155. *Ред.*

*** Виж настоящия том, стр. 155—158. *Ред.*

В него той твърди, че Маркс се стараел да замъгли по същество напълно съвпадащия с „Хансард“ отчет на „Times“, и то по три начина. *Първо*, с неправилен превод на израза *classes who are in easy circumstances**. Оставям настрана този пункт като абсолютно второстепенен — на всички е добре известно, че Маркс владееше английски език съвсем различно от г. Брентано. Но какво точно е имал предвид г. Гладстон тогава, употребявайки този израз — и дали изобщо е имал нещо предвид, — това сега, след 27 години, не може да каже дори той самият.

Вторият пункт се състои в това, че Маркс „просто пропуснал“ от отчета на „Times“ някакво „приставно изречение“. Съответното място изцяло цитирано в предишната II глава, стр. 7**. Като пропуснал това приставно изречение, Маркс искал да скрие от своите читатели факта, че увеличението на богатството, което се виждало от данните за подоходния данък, се ограничавало до имотните класи, защото работническата класа не плаща подоходен данък, и че от тези данни не можело да се прави никакво заключение за повишаване благосъстоянието на работниците; но оттук не следвало, че работническата класа действително е изключена от необикновеното увеличение на националното богатство.

Фразата от отчета на „Times“ в собствения превод на г. Брентано гласи:

„Увеличението, което описах, основавайки се на данни, които според мен са напълно точни, изцяло се ограничава до класите, които притежават собственост.“

Тъй злонамерено „пропуснатото“ от Маркс приставно изречение се състои от думите: „основавайки се на данни, които според мен са напълно точни.“

С упоритото — защото се повтаря два пъти — пропускане на тези извънредно важни думи Маркс искал да скрие от своите читатели, че посоченото увеличение е увеличение *само на подлежащите на облагане с подоходен данък доходи* — с други думи, на доходите на „класите, които притежават собственост“.

Дали нравственото негодувание от това, че е ударил на камък със своя упрек в „лъжливост“, заслепява г. Брентано? Или той мисли, че може безцеремонно да твърди каквото си иска, тъй като Маркс вече няма да отговори? Факт е, че инкриминираният цитат у Маркс както в Учредителния манифест, така и в „Капиталът“ започва с думите: „От 1842 г. до 1852 г. *облагаемият доход* (the

* — състоятелни класи (бележките на Маркс за превода на този термин виж в настоящия том, стр. 142.) *Ред.*

** Виж настоящия том, стр. 102. *Ред.*

(taxable income) на страната се е увеличил с 6%... За осем години, от 1853 до 1861 г., той се е увеличил, ако вземем** и т. н.

Известен ли е на г. Брентано друг „облагаем доход“ в Англия освен дохода, който подлежи на облагане с подоходен данък? И прибавяше ли извънредно важното „приставно изречение“ изобщо нещо към това ясно обяснение, че тук се касае само за подлежащия на облагане с подоходен данък доход? Или, както изглежда, Брентано се придържа към мнението, че човек „фалшифицира“ бюджетните речи на Гладстон, „съчинява“ нещо към тях или „пропуска“ нещо от тях, ако ги цитира, без да прочете същевременно à la Брентано една лекция за английския подоходен данък и отгоре на това да „фалшифицира“ в нея подоходния данък, както е показал Маркс (документ № 6)** и както е принуден да признае самият г. Брентано? (документ № 7)***. И ако „съчинената“ фраза просто казва, че това увеличение, за което г. Гладстон току-що е говорил, се ограничава до имотните класи, не казва ли тя по същество същото, тъй като само имотните класи плащат подоходен данък? Но, разбира се, докато отпред, пред фасадата, г. Брентано вдига оглушителен адски шум за тази фраза като Марксова фалшификация и нагла лъжа, той сам я пуца скришом през задната врата.

Г-н Брентано знаеше много добре, че Маркс привежда думите на Гладстон за „облагаемия доход“, а не за някакъв друг. Защото в своето първо обвинение (документ № 3) той цитира това място от Учредителния манифест и дори превежда думата taxable като „подлежащ на облагане“****. Ако сега във второто си възражение той „пропуска“ това и ако отсега нататък до своята брошура от 1890 г. непрекъснато уверява, че Маркс умишлено и злонамерено криел факта, че Гладстон говори тук само за подлежащия на облагане с подоходен данък доход, трябва ли ние да му хвърлим в лицето собствените му изрази: „лъжлив“, „фалшификация“, „нагла лъжливост“, „просто безчестно“ и т. н.?

Но да се върнем към текста.

Трето, най-после Маркс се стараше да скрие, че отчетът на „Times“ и отчетът на „Хансард“ съвпадат, като не цитираше фразите, в които дори според отчета на „Times“ Гладстон направо и изрично констатира подобряването на положението на британската работническа класа.

Във втория си отговор до анонимния Брентано***** Маркс трябваше да доказва, че не е „съчинил“ „прословутата“ фраза, и освен

* Виж настоящия том, стр. 136 и 137. *Ред.*

** Виж настоящия том, стр. 151. *Ред.*

*** Виж настоящия том, стр. 157—158. *Ред.*

**** Виж настоящия том, стр. 139. *Ред.*

***** Виж настоящия том, стр. 140—144. *Ред.*

това да отхвърли наглото твърдение на анонимния автор, че по *този*, единствения отнасящ се до спора пункт отчетът на „Times“ и отчетът на „Хансард“ „по същество напълно съвпадат“, макар първият да съдържа спорната фраза дословно, а вторият да я пропуска изцяло. За този единствен спорен пункт беше абсолютно безразлично какво още е казал Гладстон за подобряването на положението на британската работническа класа.

Напротив, в Учредителния манифест — а това е документът, който Брентано обвинява във фалшифициране на цитата, — на страница 4*, само няколко реда преди „прословутата“ фраза, изрично се казва, че през златния век на свободната търговия канцлерът на съкровището (Гладстон) е заявил в камарата на общините:

„в положението на средния работник във Великобритания е настъпило подобрене, което трябва да се признае за изключително и за нямашо равно на себе си в нито една страна и в нито една епоха.“

А това са именно думите, които според Брентано са били злонамерено пропуснати от Маркс.

В цялата полемика, от първия си отговор до Маркс от 1872 г. (документ № 5**) до увода и приложенията към „Моята полемика и т. н.“ от 1890 г., г. Брентано — с ловкост, която ние по никой начин не смеем да окачествим като „нагла лъжливост“ — премълчава факта, че в Учредителния манифест Маркс точно цитира тези тържествени уверения на Гладстон за безпримерното подобрене на положението на работниците. И във второто си възражение — което, както казахме, остана неизвестно на Маркс до самата му смърт, а на мен до появяването на брошурата „Моята полемика и т. н.“ в 1890 г., — където обвинението по повод съчинената фраза се поддържа само привидно, а в действителност е изоставено и където не само срамежливо се допуска, че съчинената фраза действително принадлежи на Гладстон, но и се твърди, че тя „говори в наша полза“, т. е. в полза на Брентано — в това възражение Брентано отстъпва на нова отбранителна линия: Маркс бил осакатил и изопачил речта на Гладстон; според Маркс Гладстон бил казал, че богатствата на богатите били нараснали колосално, а бедните, работническото население в най-добрия случай било станало по-малко бедно. А пък Гладстон направо бил казал, че положението на работниците се било подобрило безпримерно.

Тази втора отбранителна линия се оказва пробита от неопровержимия факт, че именно в инкриминирания документ, в Учредителния манифест, същите тези думи на Гладстон са приведени буквално.

* Виж настоящия том, стр. 136. *Ред.*

** Виж настоящия том, стр. 144—148. *Ред.*

И това беше *известно* на г. Brentano. „Но какво от това? Нали читателите“ (на „Concordia“) „не могат да го контролират!“

Впрочем, що се отнася до това, какво всъщност е казал г. Gladstone, за това скоро ще кажем още няколко думи.

В заключение, чувствувайки се в безопасност, първо, поради своята анонимност и, второ, поради декларацията на Маркс, че не желае повече да се занимава с него, г. Brentano си позволява следното малко удоволствие:

„Ако на края г. Маркс избухва още в ругатни, ние можем да го уверим, че нищо не може да бъде по-приятно за неговия противник от съдържащото се в това признание за неговата слабост. Ругатнята е оръжие на онзи, който е изчерпал другите средства за защита.“

Нека читателят сам съди доколко във втория си отговор Маркс „избухва в ругатни“. Що се отнася обаче до г. Brentano, ние вече дадохме цветист подбор от неговите прояви на учтивост. Щедро хвърляните в лицето на Маркс думи като „лъжа“, „нагла лъжливост“, „фашифицирани цитати“, „просто безчестно“ и т. н. представляват наистина назидателно „признание за слабост“ и несъмнен признак за това, че г. Brentano „е изчерпал другите средства за защита“.

IV

С това завършва първото действие на нашето представление. Тайнственият, макар и още не таен съветник г. Брентано постигна това, което едва ли смееше да се надява. Наистина със „счинената“ фраза не му провървя; той фактически изостави това първоначално обвинение. Но той си намери нова отбранителна позиция и на тази позиция *си запази последната дума*, а в такива случаи в германския професорски свят е прието да се казва, че полесражението е задържано. Така че той можеше да се похвали — поне пред себеподобните си, че победоносно е отблъснал нападките на Маркс, а него самия е убил литературно. Но нещастният Маркс не узна нито думичка за това, че е бил убит в „Concordia“; напротив, той имà „тупето“ да живее още единадесет години, единадесет години на постоянно растящи успехи, единадесет години на непрекъснато нарастване на броя на неговите привърженици във всички страни, единадесет години на все по-всеобщо признание на неговите заслуги.

Г-н Брентано и компания мъдро се пазеха да не изтръгнат заслепения Маркс от тази самоизмама или да му разяснят, че той отдавна вече е мъртъв. Но когато в 1883 г. той действително почина, те не издържаха повече, ръцете им ги сърбяха прекалено много. И тогава на сцената излезе г. Седли Тейлър с едно писмо до „Times“ (документ № 8*).

Тейлър започва без всякакъв повод, освен ако той или неговият приятел Брентано не са — както почти изглежда — се сговорили

* Виж настоящия том, стр. 159. *Ред.*

непосредствено с г. Емил дьо Лавеле. С високопарен стил, който издава, че той явно съзнава колко съмнителна е цялата работа, той заявява, че му се струва

„особено поразително, че професор Брентано успя осем години по-късно да разкрие *malá fides** (на Маркс)“.

И веднага започва хвалебствие за майсторските удари на богоподобния Брентано, за много скоро настъпилите предсмъртни конвулсии на нечестивия Маркс и т. н. Как стоеше работата в действителност, нашите читатели вече видяха. В предсмъртни конвулсии се намираше само твърдението на Брентано за съчинената фраза.

Най-после ще приведем в заключение следните думи:

„когато чрез подробно сравняване на текстовете Брентано доказва, че отчетите на „Times“ и „Хансард“ съвпадат, абсолютно изключвайки смисъла, който бе придален на думите на Гладстон чрез хитро цитиране на отделни места, тогава Маркс се отказва от по-нататъшна полемика, под предлог че нямал време!“

„Подробното сверяване на текстовете“ е вече прекалено забавно. Анонимният Брентано цитира *само* „Хансард“. Маркс му доставя отчета на „Times“, който дословно съдържа спорната, липсваща в „Хансард“ фраза. Сега г. Брентано цитира и отчета на „Times“, и то три реда по-нататък, отколкото го цитира Маркс. Тези три реда трябва да докажат, че отчетите на „Times“ и „Хансард“ напълно съвпадат, че следователно „съчинената“ от Маркс фраза *не* се съдържа в отчета на „Times“, макар че тя се съдържа в него дословно; или поне, че макар и да се съдържа в него, нейният смисъл е противоположен на онова, което е казано направо в нея. Г-н Тейлър нарича тази главоломна операция „подробно сверяване на текстовете“.

По-нататък. Съвсем не е вярно, че след това Маркс се отказал от по-нататъшна полемика, под предлог че нямал време. И г. Седли Тейлър знаеше това или беше длъжен да го знае. Ние видяхме, че Маркс представи още на анонимния богоподобен Брентано доказателство, че отчетите на „Morning Star“ и „Morning Advertiser“ също съдържат „съчинената“ фраза. И едва след това той заяви, че не може да отделя повече време на анонимния автор.

По-нататъшната полемика между г. Тейлър и Елеонора Маркс (документи № 9, 10 и 11**) преди всичко доказва, че г. Седли Тейлър нито за миг не се е опитвал да поддържа първоначалното обвинение в съчиняване на една фраза. Това било, позволява си той да твърди, „от съвсем второстепенно значение“. Отново открито отричане на факт, който е бил или е трябвало да му бъде известен.

* — недобросъвестността. *Ред.*

** Виж настоящия том, стр. 160—167. *Ред.*

Във всеки случай ние си вземаме бележка от неговото признаване, че това обвинение не може да се поддържа, и поздравяваме за това неговия приятел Брентано.

Но в какво се състои сега обвинението? Това е просто обвинението, повдигнато на втората отбранителна линия на г. Брентано, че Маркс искал да изопачи смисъла на Гладстоновата реч — ново обвинение, за което, както вече казахме, на Маркс никога не е било известно каквото и да било. Във всеки случай то ни пренася в съвсем друга област. Най-напред се касаеше за определен факт: съчинил ли е Маркс тази фраза, или не? Че това обвинение бе победоносно отхвърлено от Маркс, сега вече никой не отрича. Новото обвинение в изопачаващо смисъла цитиране ни пренася в областта на субективните мнения, които неизбежно са различни. *De gustibus pop est disputandum**. Това, което един не смята за важно — само по себе си или за целта, с която се привежда цитатът, за друг може да бъде важно и решаващо. Консерваторът никога няма да цитира в угода на либерала, либералът — на консерватора, а социалистът — на един от двамата, или на двамата заедно. Членът на една партия, против когото противникът цитира собствените му партийни другари, по правило намира, че в цитата е използвано най-същественото, определящото истинския смисъл място. Това е толкова нормално и допуска толкова индивидуални мнения, че никой не придава ни най-малко значение на подобни обвинения. Ако г. Брентано бе използвал своята анонимност, за да повдигне против Маркс само това обвинение, последният едва ли щеше да сметне за нужно да му отговори макар и една дума.

За да осъществи този обрат с присъщото му изящество, г. Седли Тейлър бе принуден три пъти да се отрече от своя приятел и другар Брентано. Той се отрича от него, първо, като изоставя неговото първоначално единствено обвинение в „съчиняване“ и дори оспорва съществуването на това обвинение като първоначално и единствено. След това той се отрича от него, като най-безцеремонно слага настрана непогрешимия „Хансард“, изключителното цитиране на който е „обичай“ за нравствения Брентано, и се ползва от „неизбежно нескопосния“ — по думите на същия Брентано — отчет на „Times“. Той се отрича от него трети път — а отгоре на това и от собственото си писмо до „Times“, като търси „въпросния цитат“ не в Учредителния манифест, а в „Капиталът“. И то просто защото никога не е виждал Учредителния манифест, на който има „смелостта“ да се позовава в писмото си до „Times“! Наскоро след своя спор с Елеонора Маркс той напрасно търсел този Манифест в Британ-

* — За вкусове не се спори. *Ред.*

ския музей* и бил представен там на своята противничка, която попитал, не може ли *тя* да му достави един екземпляр? Тогава аз намерих между своите книжа един екземпляр, който Елеонора му изпрати. Дадената му с това възможност да извърши „подробно сверяване на текстовете“, изглежда, го е убедила, че мълчанието е най-добрият отговор.

И наистина, би било излишно да прибавя дори една единствена дума към втория отговор на Елеонора Маркс (документ № 11**).

* — библиотеката на Британския музей. *Ред.*

** — Виж настоящия том, стр. 164—167. *Ред.*

V

Трето действие. Напечатаното като документ № 12* извлечение от моя предговор към четвъртото издание на първия том на „Капиталът“ от Маркс обяснява защо аз трябваше да се върна в него на отдавнашната полемика на господата Брентано и Седли Тейлър. Този предговор принуди г. Брентано да отговори. Отговорът се появи в брошурата: „Моята полемика с Карл Маркс и т. н.“, Луйо Брентано, Берлин, 1890. В тази брошура той препечатва своите анонимни, сега най-последно легитимирани статии от „Concordia“ и отговорите на Маркс във „Volksstaat“, придружени от увод и две приложения, на които ние щем не щем сме принудени да се спрем.

Преди всичко ние констатираме, че и тук вече не става дума за „съчинената“ фраза. Още на първата страница се цитира фразата от Учредителния манифест, а след това се твърди, че Гладстон, „напълно противоположно на твърдението на Карл Маркс, бил казал“, че тези цифри се отнасят само до ония, които плащат подоходен данък (тези думи на Гладстон са цитирани от Маркс, тъй като последният изрично ограничава тези цифри с *облагаемия доход*), но че в същото време положението на работническата класа се е подобрило безпримерно (тези думи на Гладстон също са цитирани от Маркс, само че девет реда над оспорвания цитат). Аз моля читателя сам да сравни Учредителния манифест (документ № 1) с твърдението на г. Брентано (документ № 13)**, за да види как г. Брентано или „съчинява“, или по някакъв друг начин фабрикува про-

* Виж настоящия том, стр. 168—172. *Ред.*

** Виж настоящия том, стр. 135—136. *Ред.*

тиворечие там, където няма абсолютно никакво противоречие. Но тъй като обвинението относно съчинената фраза се провали позорно, г. Brentano е принуден, противно на истината, да се опита да внуши на своите читатели, че Маркс е искал да скрие факта, че Gladstone говори тук само за „облагаемия доход“, или за дохода на класите, които притежават собственост. При това г. Brentano дори не забелязва, че по този начин неговото първо обвинение се превръща в своята противоположност, тъй като това второ обвинение направо опровергава първото.

След като *той* благополучно извършва тази „фалшификация“, той намира за необходимо да обърне вниманието на „Concordia“ върху извършената от Маркс „фалшификация“; тогава „Concordia“ го поканва да напише статия против Маркс. Това, което следва сега, е тъй възхитително, че трябва да бъде предадено дословно:

„Статията не бе подписана от мен; това стана, от една страна, по желание на редакцията в интерес на престижа на нейния вестник, от друга страна, аз толкова по-малко можех да възразявам против това, защото след водената по-рано от Маркс полемика можеше да се очаква, че той ще обсипе своя противник с лични оскърбления, и поради това щеше да бъде само забавно да бъде оставен той в неизвестност относно личността на неговия противник.“

Значи редакцията на „Concordia“ пожелала „в интерес на престижа на нейния вестник“ г. Brentano да скрие своето име! Но това показва с каква репутация се ползва г. Brentano пред собствените си партийни приятели! Че това се е случило с него, му вярваме охотно, но да го разтръбява сам на всеуслышание, това е действително неподобно от страна на тоя господин. Впрочем, това е негова работа и работа на редакцията на „Concordia“.

Тъй като „можеше да се очаква, че Маркс ще обсипе своя противник с лични оскърбления“, щеше, разбира се, „да бъде само забавно да бъде оставен той в неизвестност относно личността на неговия противник“. Как можеш да обсипеш с лични оскърбления едно лице, което *не* познаваш, и досега си остава тайна. Можеш да влагаш личен елемент само ако знаеш нещо за въпросното лице. Но направеният анонимен в интерес на престижа на вестника г. Brentano избави своя противник от този труд. Той сам започна да „оскърбява“ безогледно, най-напред с напечатаното с едър шрифт „съчиняване“, след това с „нагла лъжливост“, с „просто безчестно“ и т. н. Г-н Brentano — неанонимният — очевидно е допуснал тук грешка на перото. Не за да може известният Маркс „да обсипе с лични оскърбления“ неизвестния Brentano, а за да може скрилият името си Brentano „да обсипе с лични оскърбления“ известния Маркс — затова г. Brentano, „от друга страна, толкова

по-малко можеше да възразява“ против наложената му анонимност.

И това трябваше да бъде „забавно“! В действителност така и излезе, но не по волята на г. Брентано. Както Маркс, така и покъсно дъщеря му, а сега аз — всички ние се стараехме да придадем на тая полемика и забавна страна. Но успехът, който постигнахме при това — голям или малък, — бе постигнат за сметка на г. Брентано. Неговите статии са всичко друго, само не „забавни“. Ако в тях има нещо забавно, то се дължи само на ударите, които Маркс нанася върху сечестата страна на „оставената в неизвестност личност“ на Брентано и които засегнатият би искал сега да отмени със задна дата като „грубост на неговата шутовска полемика“. Язвителната полемика на Волтер, Бомарше, Пол Луи Курие бе наричана от техните противници — юнкерите, поповете, юристите и представителите на другите кастови групи, „грубости на шутовска полемика“, което не попречи на тези „грубости“ да бъдат признати днес за забележителни и образцови произведения на литературата. И ние получихме толкова голямо удоволствие от тези и други образци на „шутовска полемика“, че сто брентановци няма да успеят да ни смъкнат в областта на германската университетска полемика, където цари само безсилната злоба на немощната завист и най-страшна скука.

Г-н Брентано обаче смята, че отново е заблудил своите читатели до такава степен, че сега може най-невъзмутимо да им предложи силна доза емфие:

„Но когато бе доказано, че и „Times“ ... е дал тази (Гладстонова) „реч в редакция, която съвпада по смисъл със стенографския отчет, той“ (Маркс) „постъпи, както писа редакцията на „Concordia“, подобно на сепия, която размътва водата с черна течност, за да попречи на своя противник да я преследва, т. е. опита се с всички сили да замъгли предмета на спора, хващайки се за съвсем незначителни дреболии“.

Ако отчетът на „Times“, който дословно съдържа „съчинената“ фраза, съвпада по смисъл със „стенографския“ отчет, т. е. с „Хансард“, който направо я изпуска, и ако г. Брентано отново се хвали, че е доказал това, какво друго означава това освен че обвинението относно „съчинената“ фраза се изоставя напълно — макар и срамежливо и тихомълком — и че г. Брентано, принуден да мине от нападение към отбрана, се оттегля на своята втора отбранителна линия? Ние само констатираме това; ние смятаме, че в III и IV глава пробихме и тази втора позиция в центъра и ѝ нанесохме удар от двата фланга.

Но сега идва истинският университетски полемист. Когато гордият със своята победа Брентано притисна по този начин против-

ника си до стената, последният постъпи подобно на сепия, като размъти водата и замъгли предмета на спора, изтъквайки съвсем незначителни дреболии.

Йезуитите казват: *Si fecisti, peca*. Ако си направил нещо лошо, отричай го. Германският университетски полемист отива по-далеч и казва: ако си направил някаква съмнителна адвокатска машинация, припиши я на своя противник. Едва-що Маркс цитира „Теория на валутния курс“ и проф. Бизли — и то само защото те цитират спорното място също като него, — и сепията Brentano „се хваща“ с всички пипала на десетте си крака за тях и пуска около себе си такова количество „черна течност“, че човек трябва много да се взира и да действа енергично, за да не загуби от очи действителният „предмет на спора“, а именно мнимата съчинена фраза. Във втория си отговор той си служи със същия метод. Най-напред се завързва нов спор с Маркс за значението на израза „classes in easy circumstances“, спор, от който в най-добрия случай не можеше да излезе нищо друго освен тъй желаното от г. Brentano „замъгляване“. След това отново се пуца черна течност по повод на прословутото приставно изречение, което Маркс злонамерено бил изпуснал и което, както показаме, спокойно можеше да бъде изпуснато, тъй като фактът, който то косвено посочваше, бе вече направо ясно и определено споменат в една цитирана от Маркс преди това фраза от речта на Gladstone. И, трето, нашата сепия има в запас още достатъчно черна течност, за да замъгли още веднъж предмета на спора с твърдението, че Маркс отново бил изпуснал няколко изречения в цитата от „Times“ — изречения, които нямат абсолютно нищо общо с единствения *по онова време* спорен между двамата пункт — мнимата съчинена фраза.

Същото отделяне на черна течност виждаме и в лежащата пред нас самовъзхвала. Най-напред, разбира се, отново фигурира „Теорията на валутния курс“. След това неочаквано ни се поднася Ласаловият „железен закон за работната заплата“, въпреки че с него, както е известно, Маркс има толкова общо, колкото г. Brentano с изобретяването на барута, и въпреки че на г. Brentano трябва да е известно, че в I том на „Капиталът“ Маркс изрично отхвърля всякаква отговорност за каквито и да било изводи на Ласал¹⁶⁴ и че законът за работната заплата е изложен в същия том от Маркс като функция на различни променливи величини и като извънредно еластичен, т. е. като всичко друго, но не и железен. А щом са пуснати веднъж в ход мастилениите излияния, вече няма спиране, изсмукват се от пръстите конгресът в Хале¹⁶⁵, Либкнехт и Бебел, бюджетната реч на Gladstone от 1843 г., английските професионални съюзи, всичко възможно, за да се осигури защитата против преми-

налия сега в настъпление противник чрез самовъзхваляване на г. Брентано и неговите благородни, хуманни принципи, с които така се подиграват лошите социалисти. Човек би помислил, че цяла дузина сепии помагат тук за „замъгляването“.

И всичко това, защото г. Брентано сам знае, че безнадеждно се е изложил със своето твърдение за „съчинената“ фраза и няма смелостта да се откаже честно и открито от това твърдение. „Ако сега“ Брентано — да употребим собствените му думи — „бе просто признал, че е бил заблуден от тази книга“ ... от „Хансард“, ... „щяхме наистина да се чудим, че се е осланял на подобни източници“ като на безусловно достоверни, „но грешката щеше да бъде поне поправена. Обаче за това при него не ставаше и дума.“ Вместо това се излива за замъгляване маса мастило и ако трябва да бъде тук толкова многословен, то е само защото трябва най-напред да отстраня всички тези изсмукани от пръстите дреболии и да разпръсна замъгляващото мастило, за да разкрия действителния предмет на спора.

Но г. Брентано има *in petto** още едно съобщение за нас, което действително може да бъде „само забавно“. И наистина, изиграна му бе такава печална шега, че той не намира нито минута спокойствие, докато не изплаче пред нас цялото си нещастие. Най-напред „Concordia“ пропуска името му в интерес на престижа на своя вестник. Г-н Брентано е достатъчно благороден, за да приеме тази жертва в интерес на делото. След това Маркс му стоварва грубостите на своята шутовска полемика. Той преглъща и това. На това той би искал само „да отговори с дословно препечатване на цялата полемика“. Но уви!

„Редакциите често имат собствено мнение; специалното списание, което аз смятах за най-подходящо за тази цел, отказва да препечата полемиката, като заяви, че спорът не представлявал всеобщ интерес.“

Такава е участва на благородните хора на този грешен свят: техните най-добри намерения се провалят поради низостта или равнодушието на хората. И за да обезщетим нашия непризнат добряк за неговите незаслужени неуспехи и тъй като ще мине още доста време, докато той намери редакция, която „няма често собствено мнение“, ние му поднасяме тук „дословен отпечатък на цялата полемика“.

* — в запас. Ред.

VI

Освен встъпителната самоопология брошурката на г. Brentano съдържа още две приложения. Първото съдържа извадки от „Теория на валутния курс“, които трябва да докажат, че тази книга била един от главните източници, от които Маркс е стъкмил своя „Капитал“. Аз няма да се спирам на това ново изливане на масило. Занимавам се само със старото обвинение, поместено в „Concordia“. През целия си живот Маркс не можа да угоди на г. Brentano и не искаше да му угоди. Затова г. Brentano има сигурно бездънен чувал от оплаквания срещу Маркс и аз бих бил глупец, ако бих се спирал на тях. Това би значело за негова угода да преливам от пусто в празно.

Наивно е само, че тук, в края на цитата, от Маркс се иска „да възпроизведе действителната бюджетна реч“. Именно това разбира г. Brentano под правилно цитиране. Разбира се, ако винаги трябва да бъде възпроизведена цялата действителна реч, никога още една реч не е била цитирана без „фалшификация“.

Във второто приложение г. Brentano се нахвърля върху мен. В четвъртото издание на I том на „Капиталът“ аз съм бил прибавил към „фалшивия“ цитат препратката към „Morning Star“. И г. Brentano използва това, за да замъгли още веднъж напълно с черна течност първоначалния предмет на спора, именно фразата в Учредителния манифест, и вместо нея да вземе на прицел приведеното вече от г. С. Тейлър място от „Капиталът“. За да докаже, че аз посочвам източниците неправилно и че Маркс е можел да вземе „фалшивия цитат“ само от „Теория на валутния курс“, г. Brentano отпечатва отчетите на „Times“, на „Morning Star“ и цитата по „Ка-

питалът“ в паралелни колони. Това второ приложение е препечатано тук като документ № 14^b*

Г-н Брентано дава отчета на „Morning Star“ от думите: „Аз от своя страна трябва да кажа“ и т. н. (I must say for one etc.) Следователно с това той твърди, че предшестващите фрази за нарастването на облагаемия доход от 1842 до 1852 г. и от 1853 до 1861 г. липсват в „Morning Star“, от което, разбира се, следва, че Маркс е използвал не „Morning Star“, а „Теория на валутния курс“.

„Нали „читателите“ на неговата брошура, „които той има предвид, не могат да го контролират“! Но други хора могат и тогава те ще установят, че това място действително фигурира в „Morning Star“. Ние го препечатваме тук, а редом с него мястото от „Капиталът“ на английски и в превод за назидание на Брентано и неговите читатели:

„Morning Star“ от 17 април 1863 г.

In ten years, from 1842 to 1852 the taxable income of the country increased by 6 per cent, as nearly as I can make out — a very considerable increase in ten years. But in eight years from 1853 to 1861 the income of the country again increased from the basis taken in 1853 by 20 per cent. The fact is so astonishing as to be almost incredible.

В превод това значи:

За десет години, от 1842 до 1852 г., облагаемият доход на страната се е увеличил с 6%, доколкото мога да установя — много значително повишение за десет години. Но за осем години, от 1853 до 1861 г., доходът на страната отново се е увеличил, ако вземем за база дохода от 1853 г., с 20%. Фактът е толкова поразителен, че изглежда почти невероятен.

Липсата на тази фраза в неговия цитат от „Morning Star“ е главният коз на г. Брентано в подкрепа на неговото твърдение, че Маркс бил цитирал по „Теория на валутния курс“, а не по „Morning Star“. На предположението, че цитатът е приведен по „Mor-

„Капиталът“, т. 1, 1 изд., стр. 639; 2 изд., стр. 678; 3 изд., стр. 671; 4 изд., стр. 617, бележка 103¹⁵⁶.

From 1842 to 1852 the taxable income of the country increased by 6 per cent . . .

in the 8 years from 1853 to 1861 it had increased from the basis taken in 1853, 20 per cent! The fact is so astonishing as to be almost incredible.

От 1842 до 1852 г. облагаемият доход на тази страна се е увеличил с 6% . . .

. . . За 8 години, от 1853 до 1861 г. той се е увеличил, ако вземем за база дохода от 1853 г., с 20%. Фактът е толкова поразителен, че изглежда почти невероятен.

* Виж настоящия том, стр. 176—178. *Ред.*

ning Star“, той противопоставя тази изобличителна празнота в паралелните колонии. Обаче фразата се съдържа в „Morning Star“, и то в точно същата редакция, както и у Маркс, и изобличителната празнота е собствена фабрикация на г. Brentano. Ако това не е „изпусчане“ и при това „фалшификация“, тогава тези думи нямат изобщо никакъв смисъл.

Но ако *в началото* на цитата г. Brentano „фалшифицира“ и ако сега се пази да твърди, че *в средата* на същия цитат Маркс бил „съчинил“ една фраза, това ни най-малко не му пречи да продължава да твърди, че *в края* на цитата Маркс бил изпуснал част от него.

В „Капиталът“ Маркс прекъсва цитата на следното място:

„Аз не смея да кажа, че крайностите на бедността са се намалили.“

Но в отчета на „Times“ и на „Morning Star“ фразата не завършва с това; отделени само с една запетая, следват думите:

„но, средно взето, положението на британския работник — ние сме щастливи да знаем това — е необичайно“ (в „Times“: „се е подобрило през последните 20 години в — ние знаем това — необичайна степен“), „така че ние можем да го окачествим като почти безпримерно в историята на всички страни и времена.“

Следователно Маркс прекъсва тук фразата по средата, „принуждава Гладстон да свърши в средата на фразата“, „в резултат на което тази фраза става съвсем безсмислена“. И вече във второто възражение (документ № 7*) г. Brentano нарича това „абсолютно безсмислено изложение“.

Фразата на Гладстон: „Аз не смея да кажа, че крайностите на бедността са се намалили“, е напълно определено, завършено изказване. Ако тя има някакъв смисъл, тя го има, взета отделно за себе си. Ако тя няма смисъл, няма да ѝ го придаде никаква опашка, прикачена ѝ чрез някое „но“, колкото и дълга да е тя. Ако в Марксовия цитат фразата е „съвсем безсмислена“, виновен за това е не Маркс, който я цитира, а г. Гладстон, който я е произнесъл.

Да се обърнем сега за по-дълбоко изследване на този важен случай към единствения източник, който по „обичая“ на г. Brentano следва да се цитира — към непогрешимия „Хансард“. В него според собственения превод на г. Brentano се казва:

„Аз не бих се осмелил да определя дали се е увеличила или намалила в сравнение с миналото огромната пропаст, която разделя полюсите на богатството и бедността.“

Точка. И едва след тази точка започва новата фраза: „Но ако разглеждаме, средно взето, положението на британския работник“

* Виж настоящия том, стр. 155—158. *Ред.*

и т. н. Следователно, ако Маркс също поставя тук точка, той прави същото, което и непорочният „Хансард“, и ако г. Брентано прави от тази точка на Маркс ново престъпление и твърди, че Маркс принуждавал Гладстон да свърши в средата на фразата, тъкмо той се доверява на „неизбежно нескопосните вестникарски отчети“ и трябва сам да отговаря за последиците. С това рухва и твърдението, че с тази точка Маркс бил направил фразата съвсем безсмислена; точката принадлежи не на него, а на г. Гладстон, и нека г. Брентано говори с него за смисъла или безсмислеността на тази фраза, нас това повече не ни засяга.

Защото г. Брентано без друго си кореспондира с г. Гладстон. Какво му е писал той, ние, разбира се, не знаем, а какво г. Гладстон е писал на него, също ни е почти неизвестно. Във всеки случай г. Брентано публикува от Гладстоновите писма само две мършави изреченийца (документ № 16*), за които аз в своя отговор (документ № 17**) изтъкнах, че „тази произволна мозайка от изтръгнати от общата връзка фрази“ не доказва абсолютно нищо в полза на г. Брентано, докато фактът, че той прибегва до този начин на откъслечна публикация, вместо да печата цялата кореспонденция, говори извънредно много *против* него.

Но да приемем за миг, че тези две изреченийца допускат само най-благоприятно за г. Брентано тълкувание. Какво следва от това?

„Вие сте съвсем прав, а Маркс е абсолютно неправ“. „Аз не съм правил никакви изменения.“ Това са според г. Брентано — защото, доколкото ми е известно, г. Гладстон няма навик да пише на немски — думите на ексминистъра.

Значи ли това: аз не съм произнесъл „прословутата“ фраза и Маркс я е „съчинил“? Разбира се, не. Осемте лондонски сутрешни вестници от 17 април 1863 г. единодушно биха изобличили лъжливостта на подобно твърдение. Те абсолютно несъмнено доказват, че тази фраза е била произнесена. Следователно, ако г. Гладстон не е направил никакви изменения в отчета на „Хансард“ — макар и дванадесет години по-млад от него, аз не бих се осланял толкова сигурно на своята памет за такива дреболии, станали преди 27 години, — липсата на фразата в „Хансард“ не говори нищо в полза на г. Брентано и твърде много против „Хансард“.

Ако оставим настрана този единствен пункт за „съчинената“ фраза, мнението на г. Гладстон тук е съвсем немеродавно. Защото, щом оставим настрана този пункт, ние се оказваме изключително в областта на немеродавните мнения, където след дългогодишен спор

* Виж настоящия том, стр. 178—179. *Ред.*

** Виж настоящия том, стр. 179—180. *Ред.*

всеки настоява на своето. Че когато трябва да бъде цитиран, г. Гладстон предпочита метода на цитиране на г. Brentano, негов възторжен привърженик, пред метода на цитиране на Маркс, рязко критикуващ го противник, е напълно естествено и негово безспорно право. Но за нас и за решаването на въпроса, дали Маркс е цитирал без умисъл или злонамерено, мнението на г. Гладстон не струва дори колкото мнението на първото срещнато незаинтересовано трето лице, защото по този въпрос г. Гладстон е вече не свидетел, а страна.

VII

Да се спрем сега в заключение още накратко върху това, което г. Гладстон е казал в станалото благодарение на г. Брентано действително „прословуто“ място от своята бюджетна реч от 1863 г. и какво от казаното Маркс е цитирал, респективно „съчинил“ или „изпуснал“. За да се отзовем по възможност на г. Брентано, ще вземем за основа непогрешимия „Хансард“, и то в собствения му превод.

„За десет години, от 1842 до 1852 г. включително, облагаемият доход на страната, доколкото точно можем да установим това, се е увеличил с 6%; но за осем години, от 1853 до 1861 г., доходът на страната отново се е увеличил с 20% върху приетата база. Това е толкова необикновен и поразителен факт, че изглежда почти невероятен.“

Против Марксовия цитат на тази фраза самият г. Брентано няма какво да възрази, освен че бил взет от „Теория на валутния курс“. Но за цитата на г. Брентано тук трябва да кажем, че и той е далеч от цитирането на „действителната бюджетна реч“. Той изпуска следващия сега екскурс на г. Гладстон за причините на това поразително увеличение, без дори да отбелязва с многоточие пропуснатото място. — По-нататък:

„Така, господин председателю, стои работата, що се отнася до всеобщото увеличение на натрупването. Що се отнася обаче до мене, трябва да кажа, че бих гледал с болка и голяма тревога на това необикновено и почти смайващо увеличение, ако смятах, че то се ограничава до онази класа от хора, която може да бъде окачествена като намираща се в благоприятни условия. Цифрите, които приве ох, малко или съвсем не вземат под внимание положението на ония, които не плашат подоходен данък, или, с други думи, макар да са достатъчно точни за установяване на

истината изобщо, те съвсем не вземат под внимание имуществото на работническото население и увеличението на неговия доход.“

Тук следва според г. Brentano „съчинената“ от Маркс, а според отчетите на всички осем сутрешни вестници от 17 април безусловно казана от г. Gladstone фраза:

„Увеличението, което описах и което, както смятам, почива на точни данни, е увеличение, което изцяло се ограничава до имотните класи“ („Times“, „Morning Star“, „Morning Advertiser“, „Daily Telegraph“). „То изцяло се ограничава до увеличението на капитала“ („Morning Herald“, „Standard“, „Daily News“, „Morning Post“).

След думата „доход“ „Хансард“ веднага продължава:

„Косвено *просто* увеличение на капитала в действителност е извънредно изгодно за работническата класа, защото това увеличение поевтинява стоката, която в целия производствен процес влиза непосредствено в конкуренция с труда.“

Въпреки че пропуска „прословутата“ фраза, „Хансард“ казва по въпроса съвсем същото, което казват останалите вестници: за оратора би било много неприятно, ако това смайващо увеличение се ограничавало до classes in easy circumstances, но макар да съжалявал много, това описано от него увеличение *се ограничавало* до хора, които не принадлежали към работническата класа и които били достатъчно богати, за да плащат подоходен данък, да, то наистина било „просто увеличение на капитала“!

И тук се разкрива най-послед тайната на гнева на г. Brentano. Той прочита фразата в Учредителния манифест, намира в нея едно фатално признание, взема версията на „Хансард“, не намира там фаталната фраза и бърза да заяви на целия свят: Маркс формално и по същество е съчинил тази фраза! — Маркс му показва фразата в „Times“, „Morning Star“, „Morning Advertiser“. Сега най-послед г. Brentano трябва поне привидно да се заеме с „подробно сравняване на текстовете“. И какво открива той? Че „Times“, „Morning Star“ и „Morning Advertiser“ „по същество напълно съвпадат“ с „Хансард“! За съжаление той изпуска изпредвид, че тогава и „съчинената“ фраза по същество трябва напълно да съвпада с „Хансард“ и че тогава най-послед би могло да проличи, че „Хансард“ и Учредителният манифест съвпадат по същество.

Значи целият този шум е бил само защото г. Brentano не е извършил приписването му от г. Sedli Tейлър подробно сверяване на текстовете и всъщност не е разбрал дори какво е казал г. Gladstone според „Хансард“. Наистина това не беше съвсем лесно, защото макар г. Brentano да твърди, че тази реч била „предизвикала вниманието и възхищението на целия образован свят, особено със... своята яснота“, читателите можаха да се убедят, че според „Хан-

сърд“ тя е произнесена на крайно високопарен, заплетен език, който е изпъстрен с уговорки и не намира изход от собствените си повторения. Особено голяма глупост е фразата, че увеличението на капитала е извънредно изгодно за работниците, защото поевтинява стоката, която в производствения процес *непосредствено влиза в конкуренция с труда*. Ако една стока влиза в конкуренция с труда и тази стока (например машини) поевтинява, първият и непосредствен резултат е: падане на работната заплата. И това било според г. Гладстон „извънредно изгодно за работническата класа“! Колко хуманно постъпила тогава някои лондонски вестници, например „Morning Star“, като подмениха в своите „неизбежно нескоспосни отчети“ гореспоменатата непонятна фраза с това, което г. Гладстон вероятно е *искал* да каже, а именно, че увеличението на капитала е от полза за работниците благодарение на поевтиняването на основните предмети за потребление!

Дали когато е казал, че би гледал с болка и голяма тревога на това смайващо увеличение, ако би смятал, че то е ограничено до състоятелните класи, г. Гладстон е *имал предвид* друго увеличение на богатството освен това, за което е *говорил*, а именно значително подобрило се според него положение на цялата нация; дали е *забравил* веднага, че говори за увеличението на доходите на класите, които плащат подоходен данък, а не за някакво друго увеличение — това ние не можем да знаем. Маркс беше обвинен във фалшификация и следователно касае се за текста и за неговия граматически смисъл, за това, което г. Гладстон *е казал*, а не за това, какво, може би, *е искал* да каже. Последното г. Брентано също не знае, а и г. Гладстон след 27 години не е вече компетентен в това отношение. Във всеки случай това ни най-малко не ни интересува.

И така, кристално ясният смисъл на тези думи е следният: облагаемият доход се е увеличил смайващо. Аз бих съжалявал много, ако това току-що описано увеличение се ограничаваше до състоятелните класи, но то е ограничено до тях, тъй като работниците нямат облагаем доход; следователно то е просто увеличение на капитала! Но и това увеличение е изгодно за работниците, защото то и т. н.

Да приведем сега Маркс:

„Това смайващо увеличение на богатството и властта... е изцяло ограничено до имотните класи.“

Така е цитирана фразата в Учредителния манифест, където тя даде повод за целия този ожесточен спор. Но откакто г. Брентано не се осмелява вече да твърди, че Маркс я е съчинил, не става вече дума за Учредителния манифест и всички нападки се насочват про-

тив цитата на това място в „Капиталът“. Там Маркс прибавя още следната фраза :

„но ... но то трябва да принася косвена полза и на работническото население, тъй като поевтинява предметите за общо потребление.“

„Произволно съставената мозайка от изтръгнати от общата връзка фрази“ у Маркс предава следователно „по същество“, „само в по-сбитата форма“ точно това, което г. Гладстон е казал според безукорния „Хансард“. Единственият упрек, който може да се направи на Маркс, е, че като използва „Morning Star“, а не „Хансард“, той влага смисъл в заключителната фраза на г. Гладстон, докато последният е казал безсмислица.

По-нататък според „Хансард“ следва :

„Но освен това може със сигурност да се твърди, че на масата на народа се паднаха по-непосредствени и по-големи изгоди. Дълбоко и неоченимо утешение дава съзнанието, че докато богатите са станали по-богати, бедните са станали по-малко бедни. Аз не бих се осмелил да определя дали се е увеличила или намалила в сравнение с миналото огромната пропаст, която разделя полюсите на богатството и бедността.“

У Маркс е казано :

„докато богатите са станали по-богати, бедните във всеки случай са станали по-малко бедни. Аз не смея да кажа, че крайностите на бедността са се намалили.“

Маркс дава само двете мършави положителни изказвания, които в „Хансард“ са удавени в маса нищо неказващи ележни фрази. Може със сигурност да се твърди, че от това те нищо не губят, а по-скоро печелят.

Най-после, в заключение в „Хансард“ е казано :

„Но ако разглеждаме положението на средния британски работник, бил той селянин или миньор, неквалифициран или квалифициран работник, ние ще видим от многобройни и несъмнени данни, че през последните двадесет години е станало такова увеличение на неговите средства за живот, което ние можем да обявим за почти безпримерно в историята на всички страни и всички времена.“

Тази фраза е приведена в Учредителния манифест няколко реда преди горесцитираната „прословута“ фраза. Там е казано : „Това са официални данни, публикувани по разпореждане на парламента от 1864 г., в златния век на свободната търговия, в същото време, когато канцлерът на съкровището съобщаваше на камарата на общините, че

„в положението на средния работник във Великобритания е настъпило подобрене, което трябва да се признае за изключително и за нямащо равно на себе си в нито една страна и в нито една епоха.“

Следователно всичко съществено е приведено. Но г. Брентано упорито скрива факта, че това място се съдържа в Учредителния манифест, на стр. 4 на първото издание, от своите читатели, които, разбира се, не могат да го контролират, защото ние нямаме възможност да подарим на всеки от тях по един екземпляр от манифеста, както на Седли Тейлър.

Nota bene*: във втория си отговор (документ № 6**) Маркс трябваше да защитава само Учредителния манифест, тъй като дотогава г. Брентано още не беше включил в кръга на своето придиряне посоченото място от „Капиталът“. И в последвалото след това второ възражение (документ № 7***) нападите на г. Брентано са насочени все още против Учредителния манифест и неговата защита от Маркс.

Едва след смъртта на Маркс работата взема нов обрат, и то не благодарение на г. Брентано, а на неговия кембриджки оръженосец. Едва сега се открива, че в „Капиталът“ Маркс е изпуснал звучните уверения на г. Гладстон за безпримерното подобрене на положението на британските работници и по този начин е придал противоположен смисъл на думите на г. Гладстон.

Тук трябва да констатираме, че Маркс пропусна случая да се възползва от един блестящ реторичен обрат. Целият раздел, в увода към който се цитира речта на Гладстон, има за цел да приведе данни, че положението на огромното мнозинство на британската работническа класа именно по времето на това смайващо увеличение на богатството е било тежко и унижително. Какъв поразителен контраст с тези взети от официалните публикации на самия парламент данни за мизерията на масите щяха да представляват тъкмо тези високопарни думи на Гладстон за безпримерното в историята на всички страни и времена, щастливо положение на британската работническа класа!

Но ако Маркс не е искал да се възползва от този реторичен ефект, той не е имал никакво основание да цитира тези думи на Гладстон. Първо, те не са нищо друго освен редовната фраза, която всеки британски канцлер на съкровището смята за свой нравствен дълг да повтаря в добри и дори в сносни времена; затова тези думи са без значение. Второ, след една година сам Гладстон се отказа от тях, когато в следващата си бюджетна реч от 7 април 1864 г., в период на още по-голям промишлен разцвет, говори за маси, намиращи се „на прага на пауперизма“, и за производствени отрасли, „в които работната заплата не се е повишила“, и — според „Хансард“ — възкликва:

* — Забележете. *Ред.*

** — Виж настоящия том, стр. 148—155. *Ред.*

*** — Виж настоящия том, стр. 155—158. *Ред.*

„И нещо повече — какво представлява в повечето случаи човешкият живот, ако не борба за съществуване?“¹⁾

Но тази следваща бюджетна реч на г. Гладстон Маркс цитира непосредствено след речта от 1863 г. и ако сам г. Гладстон на 7 април 1864 г. обяви за несъществуващо безпримерното благосъстояние, за наличността на което на 16 април 1863 г. той притежаваше „многобройни и несъмнени данни“, то за Маркс отпадна и последният повод да цитира тези възторжени, но за съжаление дори за г. Гладстон само ефемерни уверения. Той можеше да се задоволи с признанията на оратора, че докато доходите от 150 ф. ст. и повече са се увеличили смайващо, бедните са станали във всеки случай по-малко бедни, а пропастта между крайното богатство и крайната бедност едва ли се е намалила.

Ние изобщо няма да говорим за това, че е маниер на официалните германски икономисти да цитират Маркс в откъснати от контекста фрази. Ако при всеки подобен цитат той вдигаше вой, както в случая г. Брентано, възраженията му нямаше да имат край.

Да разгледаме обаче малко по-подробно безпримерното увеличение на средствата за живот, от които се ползвал тогава британският работник, селянин или миньор, квалифициран или неквалифициран работник.

В Англия и в по-голямата част от Шотландия „селянинът“ е само селскостопански надничар. В 1861 г. е имало всичко 1 098 261 селяни, от които живеещи като слуги в имененията 204 962²⁾. От 1849 до 1859 г. тяхната парична работна заплата се е повишила с един, в някои случаи с два шилинга седмично, но в последна сметка това повишение е оставало най-често само номинално. Какво е било тяхното положение в 1863 г., в какви действително кучешки-

¹⁾ Тук привеждаме малко по-нататък тази реч по „Хансард“. Броят на пауперите е намалял на 840 000. „Тук не са включени ония, които получават помощ от благотворителните учреждения или се поддържат от частни подаяния... Освен всичко това помислете за ония, които се намират на границата на тази област, помислете колко много работници се борят мъжествено, но трудно, за да се държат над положението на паупери“. В енорията на един свещеник в източната част на Лондон от 13 000 души 12 000 винаги се намират на прага на буквална мизерия: един добре известен филантроп заявил, че в източната част на Лондон има цели квартали, където никога не може да се види омнибус или файтон, никога не може да се чуе улична музика или дори да се срещне просяк... Разбира се, средствата за водене на борба за съществуване са *малко по-добри, отколкото преди* (!) ... На много места работната заплата се е повишила, но на много други не се е повишила и т. н. — И тази йеремиада се произнася една година след високопарното възвествяване на „безпримерно“ подобряване на положението!

²⁾ Цифрите са взети отчасти от преброяването през 1861 г., отчасти от отчетите на Комисията за разследване условията на детския труд, 1863—1867¹⁵⁷.

жилищни условия са живели те, описва доктор Хънтър („Седми отчет за здравословното състояние на населението“, 1864¹⁶⁸).

„Разходите за съществуване на селскостопанския работник са фиксирани на най-ниската сума, с която той може да живее.“

Съгласно същия отчет снабдяването на част от семействата на надничарите (особено в осем поименно посочени графства) със средствата за живот е под минимума, абсолютно необходим за предотвратяване на болести от глад. А професор Торолд Роджърс, политически привърженик на Гладстон, заявява в 1866 г. („История на земеделието и цените“¹⁶⁹), че селскостопанските надничари отново са станали крепостни, и то — както той подробно доказва — зле хранещи се и зле подслонени крепостни, много по-зле от техните прадеди по времето на Артър Йънг (1770—1780 г.) и несравнено по-зле от надничарите през XIV—XV век. — Със „селяните“ следователно на Гладстон решително не върви.

Как стои работата с „миньора“? В това отношение ние разполагаме с парламентарния отчет от 1866 г.¹⁶⁰ В 1861 г. в Обединеното кралство са работили 565 875 миньори, от които в каменовъглени мини 246 613. В последните работната заплата на мъжете се е повишила незначително, в повечето от тях е въведена също осемчасова смяна, докато юношите трябва да работят 14 до 15 часа. Минната инспекция е чист фарс: на 3 217 мини се падат 12 инспектори. В резултат на това миньорите масово загиват от експлозии, които в повечето случаи могат да бъдат избягнати. За малкото повишение на работната заплата собствениците на мините обикновено се обезщетяват с приспадания от работната заплата чрез фалшиви мерки и теглилки. В рудниците съгласно отчета на кралската комисия от 1864 г. положението е още по-лошо.

А как стои работата с „квалифицирания“ работник? Да вземем металиците, общо 396 998. От тях може би 70 000 до 80 000 са машинни шлосери и те действително се намираха в добро положение благодарение на съпротивителната сила на техния стар, силен и богат професионален съюз. И при другите металици; доколкото те трябваше да притежават физическа сила и сръчност, се наблюдаваше известно подобрене на положението, което беше естествено в отново подобрилата се от 1859 и 1860 г. конюнктура. Напротив, положението на зетите в същото производство жени и деца (само в Бирмингам и неговите околности работеха 10 000 жени и 30 000 младежи под 18 години) бе достатъчно бедствено, а положението на ковачите, произвеждащи гвозден (26 130) и вериги, бе крайно бедствено.

В текстилната промишленост 456 646 предачи на памук и тъкачи, към които трябва да се прибавят още 12 556 щамповачи на

басма, образуват мнозинството работници. И те трябва много да са се чудили, когато са чули, че са били безпримерно щастливи — през април 1863 г., в разгара на памучната криза и на Гражданската война в Америка, по времето (октомври 1862 г.), когато 60% от вретената и 58% от тъкачните станове не работеха, а останалите работеха само 2—3 дни в седмицата; когато повече от 50 000 работници от памучната промишленост, неженени или семейни, получаваша помощ от службата за бедните или от комитета за подпомагане, а (март 1863 г.) 135 625 биваха заети от същия комитет срещу мизерно възнаграждение в благоустройствени работи или в училища за шиене! (Уотс, „Факти за памучния глад“, 1866, стр. 211¹⁶¹). — Останалите текстилни работници, особено от вълнената и ленената промишленост, живееха сравнително добре — поради недостиг на памук работата им се увеличи.

Отчетите на Комисията за разследване условията на детския труд ни дават най-добри сведения за положението в редица подробни отрасли. Производство на чорапи — 120 000 работници, от които само 4 000 се ползват от закрилата на фабричния закон, а останалите, между които много малолетни деца, работят прекомерно; плетене на дантели и апретиране, предимно домашно производство — от 150 000 работници само 10 000 се ползват от закрилата на фабричния закон, колосален прекомерен труд на деца и девойки; плетене на слама и производство на сламени шапки — 40 000, почти изключително деца, позорно съсипвани от работа; най-после, производство на дрехи и обувца, в което са заети 370 218 шивачки на горни дрехи и модистки, 380 716 шивачки на бельо и — само в Англия и Уелс — 573 380 работници мъже, от които 273 223 обувчари и 146 042 шивачи, една пета до една четвърт от които са под 20 години. От тези 1¹/₄ милиона най-много 30% от мъжете, работещи за частни клиенти, са се намирали в сносни условия. Останалите — както и всички споменати тук отрасли — са били експлоатирани от посредници, агенти, работодатели, sweaters*, както ги наричат в Англия, и само това характеризира тяхното положение: колосален прекомерен труд при мизерна работна заплата.

Не по-добро е положението, що се отнася до „безпримерното“ щастие на работниците, в хартиената промишленост (100 000 работници, от които половината жени), в грънчарството (29 000 работници), в шапкарството (15 000 работници само в Англия), в стъкларската промишленост (15 000 работници), в книгопечатането (35 000 работници), в производството на изкуствени цветя (11 000 работници) и т. н. и т. н.

* — потосмукач. Ред.

С една дума, Комисията за разследване условията на детския труд поиска не по-малко от 1 400 000 заети в промишлеността жени, младежи и деца да бъдат поставени под закрилата на фабричния закон, за да бъдат предпазени от съсипателния за повечето от тях прекомерен труд.

Най-последният брой на пауперите, разчитащи само на подпомагане с обществени средства, е възлизал през 1863 г. на 1 079 382.

Въз основа на това можем да пресметнем приблизително броя на ония работници, които през 1863 г. несъмнено са живели много лошо: селскостопански надничари кръгло 1 100 000, работници от памучната промишленост 469 000, шивачки и модистки 751 000, шивачи и обушари — като се приспадат 30% — 401 000, работници от дантелената промишленост 150 000, от производството на хартия — 100 000, производството на чорапи — 120 000, по-дребни отрасли, разследвани от Комисията за разследване условията на детския труд — 189 000, най-последният паупери — 1 079 000. Общо 4 549 000 работници, към които в някои случаи трябва да бъдат прибавени още членовете на техните семейства.

А 1863 година беше *благоприятна* за промишлеността. Кризата от 1857 г. беше напълно преодоляна, търсенето растеше бързо, почти всички отрасли на промишлеността с изключение на памучната работеха с пълна пара. Къде е тук „безпримерното“ подобрене на положението?

Фабричното законодателство през четиридесетте години бе значително подобрило положението на обхванатите от него работници. Но в 1863 г. това се отнасяше само до работниците, заети във вълнената, ленената и копринената промишленост, общо кръгло 270 000, докато работниците от памучната промишленост гладуваха. За работниците от белилните и бояджийските предприятия законодателната охрана на труда съществуваше само на книга. По-нататък: в промишлените отрасли, в които се изисква пълна мъжка сила, а понякога и сърчност, организирани в професионални съюзи работници успяха със своята съпротива да получат дял от изгодите на благоприятния за промишлеността период под формата на по-висока работна заплата и може да се каже, че средно в *тези* отрасли на промишлеността, изискващи тежък мъжки труд, жизненото равнище на работниците несъмнено се повиши, макар и в случая да е смешно подобно повишение да се представя за „безпримерно“. Но докато огромната маса производителен труд е прехвърлена върху машини, които се обслужват от слаби мъже, жени и юноши, политиките все още гледат като на работници само на силните, заети с тежък труд мъже и по тяхното положение съдят за положението на цялата работническа класа.

Срещу гореспоменатите $4\frac{1}{2}$ милиона намиращи се в тежко положение работници и паупери ние имаме 270 000 добре платени текстилни работници от вълнената, ленената и копринената промишленост. Ние можем по-нататък да приемем, че една трета от 376-те хиляди металици са се намирали в добри условия, втората трета — в сносни, и само последната трета, към която спадат работниците под 18 години, производителите на гвоздеи, ковачите на вериги и жените — в лоши. Положението на 56-те хиляди миньори можем да смятаме за повече или по-малко сносно. За добро може да се приеме положението на строителните работници с изключение на памучните райони. От мебелистите най-много $\frac{1}{3}$ са се намирали в добри условия, голямата маса е работела за работодатели експлоататори (sweaters). При железничарите още тогава е господствувал колосален прекомерен труд, който едва през последните 20 години предизвика организирана съпротива. С една дума, всичко на всичко едва ли ще наброим един милион работници, за които можем да кажем, че положението им се е подобрило съобразно с разрастването на промишлеността и на печалбите на капиталистите; останалите се намират в средно положение, имат известни, общо взето, незначителни изгоди от по-добрата конюнктура, или са така примесени по пол и възраст, че подобриенето на положението на мъжете се уравнисява от прекомерния труд на жените и юношите.

А ако това е още недостатъчно, нека се вземат за сравнение „Отчетите за здравословното състояние на населението“, които станаха необходими именно защото „безпримерното“ подобриение на положението на работническата класа през двадесетте години до 1863 г. се изрази в разпространяването на тифус, холера и други приятни епидемии, които в края на краищата проникнаха от работническите квартали и в аристократическите квартали на градовете. В тези отчети бе разследвано безпримерното „увеличение на средствата за живот“ на британските работници по отношение на жилищата и храната и бе установено, че в безброй случаи жилищата им са истински огнища на епидемии, а храната им едва достига или дори не достига равнището, под което неизбежно се развиват предизвикваните от глада болести.

Такова е било следователно действителното положение на британската работническа класа в началото на 1863 г. Така изглежда „безпримерното“ подобриение на положението на работническата класа, с което се хвали г. Гладстон. И ако Маркс може да бъде упрекнат в нещо, то е, че като е отминал това самохвално изказване на г. Гладстон, му е оказал незаслужена услуга.

Изводи. Първо, Маркс не е „съчинил“ нищо.

Второ, той не е „изпуснал“ нищо, за което г. Гладстон да има правото да се оплаква.

И, трето, обстоятелството, че г. Брентано и К⁰ се впиха като пиявици в този единствен цитат от многото хиляди цитати в Марксовите произведения, доказва, че те много добре знаят „как цитира Карл Маркс“ — а именно правилно.

ДОКУМЕНТИ

I

ИНКРИМИНИРАНИТЕ ЦИТАТИ

№ 1. УЧРЕДИТЕЛНИЯТ МАНИФЕСТ¹⁶²

Първото издание е озаглавено: Учредителен манифест и Временен устав на Международната работническа асоциация, основана на 28 септември 1864 г. на публично събрание, състояло се в Сент-Мартинс-хол, Лонг-Ейкър, Лондон. Цена едно пени. Напечатано в издателството на вестник „Bee-Hive“, 10, Болт корт, Флийт стрийт, 1864 г. Манифестът започва със следните думи:

„Факт е, че мизерията на работническите маси от 1848 до 1864 г. не се е намалила, и все пак по развитието на индустрията и търговията този период няма равен на себе си в анализите на историята“. Като доказателство се привеждат факти от „Отчетите за здравословното състояние на населението“ за недостатъчното хранене на различните групи градски и селски работници. След това Манифестът продължава:

„Such are the official statements published by order of Parliament in 1864, during the millennium of free trade, at a time when the Chancellor of the Exchequer told the House of Commons that

„the average condition of the British labourer has improved in a degree we know to be extraordinary and unexampled in the history of any country or any age“.

Upon these official congratulations jars the dry remark of the official Public Health Report:

„The public health of a country means the health of its masses and the masses will scarcely be healthy unless, to their very base, they be at least moderately prosperous“.

„Dazzled by the „Progress of the Nation“ statistics dancing before his eyes, the Chancellor of the Exchequer exclaims in wild ecstasy:

„From 1842 to 1852 the taxable income of the country increased by 6 per cent, in the eight years from 1853 to 1861, it has increased from the basis taken in 1853 20 per cent! The fact is so astonishing as to be almost incredible! . . . This intoxicating augmentation of wealth and power, adds Mr. Gladstone, is entirely confined to classes of property“.

В превод това значи:

„Това са официални данни, публикувани по разпореждане на парламента в 1864 г., в златния век на свободната търговия, в същото време, когато канцлерът на съкровището съобщаваше на камарата на общините, че

„в положението на средния работник във Великобритания е настъпило подобрие, което трябва да се признае за изключително и за нямащо равно на себе си в нито една страна и в нито една епоха.“

На това официално славословие рязко противоречи сухата забележка на официалния отчет за здравословното състояние:

„Под обществено здраве на една страна се подразбира здравето на масите на нейното население, а как могат тези маси да бъдат здрави, ако не им е осигурено до самите им низини поне поносимо съществуване.“

Заслепен от играта на статистическите цифри, свидетелстващи за „прогреса на нацията“, канцлерът на съкровището се провиква в див екстаз:

„От 1842 до 1852 г. облагаемият доход на страната се е увеличил с 6%, за осем години, от 1853 до 1861 г., той се е увеличил, ако вземем за база дохода в 1853 г., с 20%! Фактът е толкова поразителен, че изглежда почти невероятен! . . . Това смайващо увеличение на богатството и властта“ — добавя г. Гладстон — „е изцяло ограничено до имотните класи!“

№ 2 „КАПИТАЛЪТ“

Маркс, „Капиталът“, том първи, трето издание, стр. 670—672¹⁶³

След тези няколко сведения можем да разберем триумфалните кръсъци на генералния регистратор¹⁶⁴ на британския народ:

„Колкото и бързо да е нараствало населението, то все пак не е могло да втърви в крак с напредъка на промишлеността и на богатството“¹⁰¹).

Да се обърнем сега към непосредствените дейци на тази промишленост, или към производителите на това богатство — към работническата класа.

„Една от най-печалните характерни черти на социалното положение на страната — казва Гладстон — е това, че едновременно със спадането на потребителната сила на

¹⁰¹) Census etc., v. III, p. II⁶⁵.

народа и с нарастването на лишенията и мизерията на трудещата се класа се извършва постоянно натрупване на богатство в горните класи и постоянно нарастване на капитал¹⁰²⁾.

Така е говорел този елеен министър в камарата на общините на 13 февруари 1843 г. Двадесет години по-късно, на 16 април 1863 г., като представя своя бюджет, той казва:

От 1842 до 1852 г. облагаемият доход на страната е нараснал с 6%. За 8 години, от 1853 до 1861 г., той е нараснал — ако вземем за база дохода в 1853 г. — с 20%. Този факт е толкова поразителен, че е почти невероятен. . . Това смайващо увеличение на богатството и властта . . . се ограничава изключително до имотните класи, но . . . но то трябва да принася косвена полза и на работническото население, тъй като поевтинява предметите за общо потребление — покато богатите са станали по-богати, бедните във всеки случай са станали по-малко бедни. Аз не смен да кажа, че крайностите на бедността са се намалили¹⁰³⁾.

Какво плачевно отстъпление! Щом като работническата класа е останала „бедна“, само че „по-малко бедна“, в същата степен, в която е произвела „смайващо увеличение на богатството и властта“ за класата на собствениците — това значи, че тя относително е останала все тъй бедна. Щом като крайностите на бедността не са се намалили, те са се увеличили, тъй като са се увеличили крайностите на богатството. Що се отнася до поевтиняването на средствата за живот, официалната статистика, например данните на лондонското сиропиталище, показват средно поскъпване от 20% за трите години от 1860 до 1862 г. в сравнение с 1851—1853 г. През следващите три години, 1863—1865, настъпва прогресивно поскъпване на месото, маслото, млякото, захарта, солта, въглищата и маса други необходими средства за живот¹⁰⁴⁾. Следващата бюджетна реч на Гладстон,

¹⁰²⁾ Гладстон в камарата на общините на 13 февруари 1843 г.: „It is one the most melancholy features in the social state of the country, that while there was a decrease in the consuming power of the people, and an increase in the privations and distress of the labouring class and operatives, there was at the same time a constant accumulation of wealth in the upper classes and a constant increase of capital“.

¹⁰³⁾ „From 1842 to 1852 the taxable income of the country increased by 6 per cent. . . in the 8 years from 1851 to 1861, it has increased from the basis taken in 1853, 20 per cent! The fact is so astonishing as to be almost incredible. . . this intoxicating augmentation of wealth and power . . . entirely confined to classes of property. . . must be of indirekt benefit to the labouring population, because it cheapens the commodities of general consumption — while the rich have been growing richer, the poor have been growing less poor! at any rate, whether the extremes of poverty are less, I do not presume to say“. Гладстон в камарата на общините на 16 април 1863 г.

¹⁰⁴⁾ Виж официалните данни в Синята книга: „Miscellaneous Statistics of the Un. Kingdom“, Part VI, London, 1866, p. 260 — 273, passim ¹⁶⁶.

Допълнение към 2 издание. Вместо статистиката на сиропиталищата като показателство могат да служат и декламациите на правителствените вестници в полза на отпушането на зестра на децата от кралската фамилия. Там никога не забравят поскъпването на средствата за живот.

от 7 април 1854 г., е цяла Пиндарова дитирамба за напредъка на забогатяването и за „бедността“ с нейното умерено „щастие на народа“. Той говори за маси „на самата граница на пауперизма“, за производствени отрасли, „в които работната заплата не се е повишила“, и накрай резюмира щастieto на работническата класа със следните думи: „Човешкият живот в девет десети от случаите е само борба за съществуване“¹⁰⁵). Професор Фосет, необвързан като Гладстон от официални съображения, направо заявява:

„Аз, естествено, не отричам, че паричната заплата се е повишила заедно с това умножаване на капитала“ (през последните десетилетия), „но тзи привидна придобивка до голяма степен се загубва отново, защото много средства за живот непрекъснато поскъпват“ (според него — поради спадането на стойността на благородните метали). „... Богатите бързо стават по-богати (the rich grow rapidly richer), докато в живота на трудещите се класи не се забелязва никакво подобрене... Работниците стават почти роби на бакалите, на които са задължнели“¹⁰⁶).

¹⁰⁵) „Think of those, who are on the border of that region (pauperism)“, „wages... in others not increased... human life is but, in nine cases out of ten, a struggle for existence“ (Гладстон в камарата на обвините на 7 април 1864 г.). Един английски писател характеризира постоянните крещящи противоречия в бюджетните речи на Гладстон в 1863 и 1864 г. със следния цитат от Молиер¹⁶⁷:

„Voilà l'homme en effet. Il va du blanc au noir.

Il condamne au matin ses sentiments du soir.

Importun à tout autre, à soi même incommode,

Il change à tous moments d'esprit comme de mode“.

(„The Theory of the Exchanges etc.“ London, 1864, p. 135 ¹⁶⁸).

¹⁰⁶) H. Fawcett, I. с., p. 67, 82 ¹⁶⁹. Що се отнася до нарастващата зависимост на работниците от бакалите, тя е последица от увеличаващите се колебания и прекъсвания в заетостта на работниците.

II

БРЕНТАНО И МАРКС

№ 3. ОБВИНЕНИЕТО

„Concordia“, кн. 10 от 7 март 1872 г.

Как цитира Карл Маркс

В съставения от Карл Маркс Учредителен манифест* на Международната работническа асоциация се съдържа следното място:

„Заслепен от играта на статистическите цифри, свидетелстващи за „прогреса на нацията“, канцлерът на съкровището се провиква в див екстаз:

„От 1842 до 1852 г. облагаемият доход на страната се е увеличил с 6%, за осем години, от 1853 до 1861 г., той се е увеличил, ако вземем за база дохода от 1853 г., с 20%! Фактът е толкова поразителен, че изглежда почти невероятен!... Това смайващо увеличение на богатството и властта“ — добавя г. Гладстон — „е изцяло ограничено до имотните класи!“

Този цитат на Маркс стана широко известен. Ние сме го срещали в голям брой статии. Разбира се, авторите рядко посочваха Учредителния манифест на Международната работническа асоциация като източника, от който го вземат. Те даваха да се разбере, че сами са чели бюджетната реч на Гладстон. Доколкото това е отговаряло на действителността, може да се съди от следващото съпоставяне на речта на Гладстон (ср. „Парламентарни дебати на Хансард“, 3 серия, том 170, стр. 243 и сл.):

„Подходяният данък в размер на 7 пенса от фунт през 1842—1843 г., който беше в сила само за Великобритания и се събираше във Великобритания само от приходи от 150 ф. ст. и повече, бе определен в споменатия от мен опис върху обща сума на дохода, достигаща 156 000 000 фунта стерлинги. Изчисленият върху същата основа и със същите ограничения доход възлезе през 1860—1861 г. на 221 000 000 фунта стерлинги. И на мен не ми е известно да е станало някакво изменение в данъчната система или някакво подобрене в начина на събиране на данъците, което би могло да обясни по някакъв начин тази разлика. Напротив, от време на време законодателството даваше отстъпки и облекчения, които, доколкото оказват влияние, биха имали по-скоро обратно въздействие. Разликата възлиза обаче на не по-малко от 65 000 000 ф. ст. годишен доход, или на две седми от общия годишен облагаем доход на страната върху посочената база. Това е извънредно забележителен резултат; но този резултат има една особеност, която при по-внимателно разглеждане е

* Препечатан във „Volksstaat“, бр. 5 от 17 януари 1872 г. (Бележка на Брентано).

още по-забележителна, а именно ускореното увеличение през последната част от този период. Аз още веднъж моля комитета за няколко минути внимание. Аз сравнявам два периода — единия до 1853 г., а другия — след 1853 г., годината, когато базата бе изменена. За десет години, от 1842 до 1852 г. включително, облагаемият доход на страната, доколкото точно можем да установим, се е увеличил с 60%; но за осем години, от 1853 до 1861 г., доходът на страната отново се е увеличил върху приетата база с 200%. Това е толкова необикновен и поразителен факт, че изглежда почти невероятен.

Така, господин председателю, стои въпросът, шо се отнася до общото увеличение на натрупването. Шо се отнася обаче до мен, *трябва да кажа, че бих гледал с болка и голяма тревога на това необикновено и почти смайващо увеличение, ако смятах, че то е ограничено до онази класа от хора, която може да бъде окачествена като намираща се в благоприятни условия.* Цифрите, които приведох, малко или съвсем не вземат под внимание положението на ония, които не плащат подоходен данък; или, с други думи, макар да са достатъчно точни за установяване на истината изобщо, те не вземат под внимание имуществото на работническото население и увеличението на неговия доход. Косвено обаче простото увеличение на капитала в действителност е извънредно изгодно за работническата класа, защото това увеличение поевтинява стоката, която в целия производствен процес непосредствено влиза в конкуренция с труда. *Но освен това може със сигурност да се твърди, че на масата на народа се паднаха по-непосредствени и по-големи изгоди.* Дълбоко и неоченимо утешение дава съзнанието, че докато богатите са станали по-богати, бедните са станали по-малко бедни. Аз не бих се осмелил да определя дали се е увеличила или намалила в сравнение с миналото огромната пропаст, която разделя полксите на богатството и бедността. *Но ако разглеждаме положението на средния британски работник, бил той селянин или миньор, неквалифициран или квалифициран работник, ние ще видим от многобройни и несъмнени данни, че през последните дадесет години е станало такова увеличение на неговите средства за живот, което ние можем да обясним за почти безпримерно в историята на всички страни и всички времена.*“

Какво е прочее отношението между съдържанието на тази реч и цитата на Маркс? Гладстон най-напред констатира, че несъмнено е станало колосално увеличение на дохода на страната. Доказателство за това според него е подоходният данък. Но подоходен данък се събира само от доход от 150 ф. ст. и нагоре. Лицата с по-малък доход не плащат в Англия подоходен данък. Използувайки факта, че Гладстон се позовава на това просто за правилната оценка на своя мащаб, Маркс му приписва следните думи: *„Това смайващо увеличение на богатството и властта е изцяло ограничено до имотните класи.“* Но тази фраза не се намира никъде в речта на Гладстон. В нея е казано тъкмо обратното. *Маркс формално и по същество е свичил тази фраза!*

№ 4. ОТГОВОРЪТ НА МАРКС¹⁷⁰

„Volksstaat“, бр. 44, събота, 1 юни 1872 г.

Един приятел ми е изпратил от Германия кн. 10 на „Concordia“. Списание по работническия въпрос“ от 7 март, в която този „орган на съюза на германските фабриканти“ е напечатал уводна статия под заглавие „Как цитира Карл Маркс“.

В Учредителния манифест на Международната работническа асоциация между другото аз цитирам едно място от бюджетната реч на Гладстон от 16 април 1863 г., което не съществува в полу-официалното издание на парламентарните дебати на Хансард. Оттук добродушната фабрикантска логика на „Солсгордия“ направо заключава: „Тази фраза не съществува никъде в речта на Гладстон“, и злорадо изразява своето ликуване в напечатания с едър шрифт фабрикантски немски език:

„Маркс формално и по същество е съчинил тази фраза!“

Наистина би било извънредно странно в напечатания първоначално на английски език в Лондон пред очите на Гладстон Учредителен манифест да му се приписва някаква вмъкната от мен фраза, която да обикаля безпрепятствено целия лондонски печат в продължение на седем и половина години, за да бъде най-после, най-после открита от „учените мъже“ от съюза на германските фабриканти в Берлин.

Въпросната фраза на Учредителния манифест гласи:

„This intoxicating augmentation of wealth and power is entirely confined to classes of property“ (р. 6, Inaugural Address etc.). (В превод буквално: „Това смайващо увеличение на богатството и властта е изцяло ограничено до имотните класи“.)

В една статия във „Fortnightly Review“ (ноември 1870 г.), която направи голямо впечатление и бе предмет на коментари от страна на целия лондонски печат, г. Бизли, професор по история в тукашния университет, цитира на стр. 518:

„An intoxicating augmentation of wealth and power as Mr. Gladstone observed, entirely confined to classes of property“. (В превод: „Едно смайващо увеличение на богатството и властта, както отбеляза г. Гладстон, изцяло ограничено до имотните класи“.)

Но статията на проф. Бизли се появи шест години след Учредителния манифест! Добре! Да се обърнем към едно специално издание, предназначено изключително за лондонското Сити, което се появи не само *преди Учредителния манифест*, но и *преди основаването на Международната работническа асоциация*, под заглавие: „Теория на валутния курс. Банковият закон от 1844 г.“, Лондон, 1864, издадено от Т. Котли Нюби, Уелбек стрийт, 30. Бюджетната реч на Гладстон се критикува в нея обстойно и на стр. 134 се привежда следният пасаж:

„This intoxicating augmentation of wealth and power is entirely confined to classes of property.“ (В превод: „Това смайващо увеличение на богатството и властта е изцяло ограничено до имотните класи“),

т. е. буквално така, както цитирам аз.

С това е вече неопровержимо доказано, че съюзът на германските фабриканти „формално и по същество е излъгал“, като е обявил тази „фраза“ за „мой“ фабрикат!

Ще отбележим между другото: порядъчната „Concordia“ препечатва с едър шрифт друг пасаж, в който Гладстон дрънка за „необикновеното и безпримерно за всички страни и времена“ подобрене на положението на английската работническа класа през последните 20 години. Едрият шрифт трябва да покаже, че аз съм скрил този пасаж. Напротив! В Учредителния манифест аз тъкмо най-дебело подчертавам крещящия контраст между тази цинична фраза — както правилно я характеризира професор Бизли — и „ужасяващата статистика“ („appalling statistics“) на английските официални отчети за този период¹.

Авторът на „Теория на валутния курс“ като мен е цитирал не от „Хансард“, а от един лондонски вестник, който е отпечатал бюджетната реч от 16 април в броя си от 17 април. Аз напразно се опитах да намеря в своята сбирка от 1863 г. тази извадка, както и заглавието на вестника, от който е била направена. Но това не променя работата. Макар парламентарните отчети на лондонските вестници винаги да се различават един от друг, все пак аз бях сигурен, че нито един от тях не е можел съвсем да пропусне това толкова поразително изказване на Гладстон. И тъй, аз отварям „Times“ от 17 април 1863 г. — тогава, както и сега, той беше орган на Гладстон — и намирам там на стр. 7, колона 5-а, в съобщението за речта по бюджета:

„That is the state of the case as regards *the wealth of this country*. I must say for one, I should look almost with apprehension and with pain upon *this intoxicating augmentation of wealth and power*, if it were my belief that it was confined to *classes who are in easy circumstances*. This takes no cognizance at all of the condition of the labouring population. *The augmentation I have described, and which is founded, I think, upon accurate returns, is an augmentation entirely confined to classes of property*“.

В превод: „Така стон въпросът за богатството на нашата страна. Трябва да призная, че аз бих гледал на *това смайващо увеличение на богатството и властта* почти със загриженост и болка, ако бях уверен, че то се ограничава само до *състоятелните класи*“²). Тук съвсем не е взето под внимание положението на работническото население. *Увеличението, което описах*“ (което той току-що характеризира като *това смайващо увеличение на богатството и властта*“), *изцяло се ограничава до имотните класи*.“

И така, съгласно съобщението на собствения му орган „Times“ от 17 април 1863 г. г-н Гладстон „формално и по същество“ е

¹) С други апологетични глупости в същата реч аз вече се разправих в своя труд „Капиталът“ (стр. 638—639)¹⁷¹.

²) Думите „easy classes“, „classes in easy circumstances“ бяха въведени за пръв път от Уейкфийлд за обозначаване богатата част на имотната класа¹⁷².

заявил на 16 април 1863 г. в камарата на общините, че „това смайващо увеличение на богатството и властта изцяло се ограничава до имотните класи“ и че до известна степен му става страшно само при мисълта, че това увеличение на богатството е било от полза само за една част от тези класи, за действително състоятелната им част.

„Italiam! Italiam!“* Най-после стигнахме и до „Хансард“. Г-н Гладстон е бил толкова благоразумен да изхвърли от тази скалъпена със задна дата редакция на своята реч пасажа, който несъмнено е компрометиращ за един английски канцлер на съкровището; впрочем това е традиционна парламентарна практика в Англия, а съвсем не изобретение на Ласкерчо contra Бебел¹⁷³. Едно точно съпоставяне на действително произнесената от Гладстон реч, така както тя фигурира в „Times“, с нейния текст, изопачен със задна дата от самия Гладстон, би дало доста забавен материал за характеризирането на този тържествено сладникав, многословен, педантичен, строго религиозен буржоазен герой, който плахо изкарва наяве своето благочестие и либералните си „attitudes of mind“**.

Моята книга „Капиталът“ предизвиква особено раздражение, защото в нея за характеризиране на капиталистическата система са приведени множество официални данни, в които нито един учен досега не можа да намери грешка. Това е стигнало до ушите дори на господата от съюза на германските фабриканти. Но, мислеха те:

„Това, което умът не може да разбере,
със своето чувство ще схване всяко дете.“***

Речено — сторено. За сведения относно струващия им се позрителен цитат от Учредителния манифест те се обръщат към един колега в Лондон, към първия срещнат, Мундела, който, сам фабрикант, бърза да изпрати през Ламанша написано черно на бяло извлечение от парламентарните дебати на „Хансард“. Сега те узнаха тайната на моето производство. Аз фабрикувам не само текста, но отгоре на това... и цитатите към него. И опиянени от победата, те прогърмяха из цял свят: „Как цитира Карл Маркс!“ По този начин те лишиха моята стока веднъж завинаги от кредит, и то така, както подобава на фабриканти, по обикновения делови път, без излишни разходи за научно изследване на въпроса.

Досадният епизод ще покаже може би на членовете на съюза на фабрикантите, че колкото и много да разбират от фалшифици-

* — „Италия! Италия!“ (Вергилий. „Енеидата“, книга трета). Ред.

** — настроения. Ред.

*** Шилер, „Думите на вратата“. Ред.

ране на стоки, за оценка на литературна стока ги бива толкова, жолкото магарето — да свири на лютня.

Лондон, 23 май 1872 г.

Карл Маркс

№ 5. ВЪЗРАЖЕНИЕ НА АНОНИМНИЯ АВТОР

„Concordia“, кн. 27 от 4 юли 1872 г.

Как се защитава Карл Маркс

I

Нашите читатели може би си спомнят статията „Как цитира Карл Маркс“ в кн. 10 на това списание от 7 март тази година. Ние разглеждаме там едно място от съставения от Маркс Учредителен манифест на Интернационала, което си е спечелило донякъде известност и често се цитира, особено от социалдемократията, като ярко доказателство за безнадежно влошаване на положението на работническата класа в условията на запазването на съвременния държавен и обществен строй. На това място Маркс цитира бюджетната реч на Гладстон от 16 април 1863 г. В тази реч Гладстон преди всичко констатира, че станало „необикновено и почти смайващо увеличение“ на дохода на страната, и доказва това с увеличението на подоходния данък. Но цифрите, които той привежда за тази цел, „малко или съвсем не вземат под внимание положението на ония, които не плащат подоходен данък“; те „не вземат под внимание доходите на работническото население и увеличението на неговия доход“. Работата е там, че хората с доход под 150 ф. ст. в Англия не плащат подоходен данък. Маркс се е възползвал от факта, че Гладстон привежда това за правилна оценка на своя мащаб, за да припише на Гладстон фразата: „Това смайващо увеличение на богатството и властта е изцяло ограничено до имотните класи“. Но тази фраза не съществува никъде в речта на Гладстон. Гладстон е казал тъкмо обратното, че *не* мисли, че това увеличение „е ограничено до оная класа от хора, която може да бъде окачествена като намираща се в благоприятни условия“. И възмутени от нахалството, с което Маркс е цитирал така изопачено, ние заявихме: „Маркс формално и по същество е съчинил тази фраза.“

Това обвинение беше тежко, а подкрепено от неопровержимите доказателства — направо унищожително за господстващата сред нашата социалдемократия вяра в ненадминатата задълбочена ученост, правдивост и непогрешимост на лондонския оракул. Затова то не можеше да бъде оставено без опровержение или поне без нещо подобно на опровержение. В брой 44 на „Volksstaat“ от 1 юни* Маркс се опита

* Т. е. близо три месеца след появяването на статията в „Concordia“. При все това вестник „Volksstaat“ има безсрамното само две седмици след като напечатана отговора на Маркс, да ни упрекне, че „героично сме премълчали“ този отговор. Ние смятаме, че „Volksstaat“ няма причина да желае толкова силно второ и по-остро опровержение на своя господар и учител. Впрочем забавянето на нашия отговор се дължеше отчасти на това, че един от цитираните от Маркс източници не можеше да бъде намерен тук и трябваше да бъде доставен от Англия, а отчасти на това, че за осветляването на тези цитати бяха нужни по-дълги извадки от въпросните източници, в резултат на което горната статия излезе необикновено дълга, така че по липса на място ние бяхме принудени няколко пъти да отлагаме нейното напечатване. (Редакцията на „Concordia“.)

да даде опровержение. Но нашият противник съвсем не е успял да се оправдае от упрека в mala fides* при цитирането. Неговият начин на оправдаване, ако изобщо представлява нещо, по-скоро доказва тази mala fides. Безсрамнието, с което той отново изплъзва обстоятелството, че читателите на „Volksstaat“ не могат да проверят точността на неговите данни, надминава непристойността на неговия начин на цитиране.

От само себе си се разбира, че Маркс не отива толкова далеко да оспорва точността на нашия цитат от стенографския отчет на парламента. Преди всичко за него е важно да докаже своята bona fides** при цитирането и за тази цел той се позовава на това, че други били цитирали също като него. Той пише:

„В една статия във „Fortnightly Review“ (ноемврийската книжка от 1870 г.), която направи голямо впечатление и бе предмет на коментари от страна на целия лондонски печат, г. Бизли, професор по история в тукашния университет, цитира на стр. 518: „Едно смаяващо увеличение на богатството и властта, както отбеляза г. Гладстон, изцяло ограничено до имотните класи“. — Но статията на проф. Бизли се появи шест години след Учредителния манифест!“

Съвсем вярно! Само че е забравено още едно „но“. Тази статия на проф. Бизли се отнася всъщност до историята на Интернационала и е написана, както авторът сам казва на всеуслухание, въз основа на материал, доставен му от Маркс. Нещо повече! На това място Бизли съвсем не цитира Гладстон, а само посочва, че Учредителният манифест на Интернационала съдържа този цитат. „От тази ужасяваща статистика“, пише Бизли, „Манифестът преминава към официалните данни за подоходния данък, от които се вижда, че за осем години облагаемият доход на страната се е увеличил с 20% ; едно смаяващо увеличение на богатството и властта“, както отбеляза г. Гладстон, изцяло ограничено“ и т. н. — Действително великолепен начин на доказване! Пробутваме на някого, който не знае нашата нечестност, лъжливи данни, последният доверчиво ги предава по-нататък, а след това се позоваваме на тях и на честността на този, който го предава, за да докажем по този начин точността на тези данни и собствената си честност! — Маркс продължава в своя защита:

„Да се обърнем към едно специално издание, предназначено изключително за лондонското Сити, което се появи не само преди Учредителния манифест, но и преди основаването на Международната работническа асоциация, под заглавие: „Теория на валутния курс. Банковият закон от 1844 г.“, Лондон, 1864 г., издадено от Т. Котли Нюби, Уелбек стрийт, 30. Бюджетната реч на Гладстон се критикува в нея обстойно и на стр. 134 се привежда следният пасаж: „Това смаяващо“ и т. н., т. е. буквално така, както цитирам аз. — С това е вече неопровержимо доказано, че съюзът на германските фабриканти „формално е излъгал“, като е обявил тази „фраза“ за „мой“ фабрикант!... Авторът на „Теория на валутния курс“ — пише Маркс по-нататък — като мен е цитирал не от „Хансард“, а от един лондонски вестник, който е отпечатал бюджетната реч от 16 април в броя си от 17 април.“

В действителност авторът на тази книга, която, между другото, представлява обикновен пасквил, е цитирал по „Хансард“ толкова, колкото и Маркс. Но Маркс, както веднага ще покажем, не е цитирал дори по лондонски вестник. Преди всичко обаче трябва да отбележим тук, че като казахме, че Маркс е съчинил въпросната фраза към Гладстоновата реч, ние „нищо формално, нито по същество“ сме твърдели, че той и сам я е фабрикувал. Това би било така само ако сам Маркс беше авторът на тази досега твърде тайнствена книга, както действително би могло да се помисли, ако се съди по ужасния стил, на който тя е написана. Източникът, от който Маркс цитира тази фраза, е тъкмо тази книга и именно по тази причина, както той сам твърди, „той напречно е търсил в своята сбирка от цитати от 1863 г. въпросната извадка, както и името

* недобросъвестност. *Red.*

** — добросъвестност. *Red.*

на вестника, от който тя била направена*! Този произход на Марковия цитат ясно проличава, ако се сравни мястото от неговата книга „Капиталът“, в което Маркс говори за речта на Гладстон, с „Теория на валутния курс“. В „Капиталът“, на стр. 639, особено в бележка 103, тази реч се цитира в абсолютно безсмислената редакция, в която посочената книга я дава дословно на стр. 134. Също и коментарите, които Маркс прави относно съдържашото се в тази редакция противоречие, вече се съдържат в тази книга, както и приведените в бележка 105 на стр. 640 от „Капиталът“ цитат от Молиер; на стр. 135 на тази книга намираме също цитираните от Маркс данни на лондонското сиропиталище за поскъпването на средствата за живот, за чиято достоверност обаче Маркс се позовава не на тази книга, а на нейните източници (виж „Капиталът“, стр. 640, бележка 104).

Сега ние питаме: лъже ли човек само когато сам съчинява неистина, или лъже и тогава, когато я повтаря, макар че знае или би трябвало да знае истината? Ние смятаме, че отговорът е във от всякакво съмнение. И, второ, повтаряйки съдържашата се в „Теория на валутния курс“ неистина, не е ли знаел Маркс истината, или не е ли трябвало поне да я знае? Отговорът и на този въпрос е прост. Първото, несъмнено добре известно на г. Маркс правило при всяко тълкуване е местата, които на пръв поглед съдържат противоречия и поради това са безсмислени, да се тълкуват така, че противоречието да отпадне, а ако текстът не дава такава възможност, да се пристъпи по-скоро към критика на текста, отколкото да се вярва в наличността на противоречието. Това се е налагало толкова повече при една реч, която предизвика вниманието и възхищението на целия образован свят, особено поради познанието на предмета и нейната яснота. И най-после, лекомислие, граничещо с престъпление, е било да не се прошедира с такава точност, ако намерението е било да се изтръгне от контекста едно място, което образува едната половина от съдържашото се в тази редакция противоречие, и да се хвърли като донос срещу имотните сред безимотните от цялото земно кълбо. И така, ако Карл Маркс вече поради изискванията на общата култура, научността и добросъвестността е трябвало да не използва въпросната редакция, то престъпното лекомислие, с което той си е послужил с този лъжлив цитат, е толкова по-непростимо за него, защото текстът на Гладстоновата реч е бил напълно достъпен за него. Първо, английските вестници възпроизведоха тази реч на другия ден след като тя бе произнесена, ако не буквално, то все пак върно по смисъл. Освен това веднага след като бе произнесена, речта бе публикувана дословно от Гладстон в неговата вдигнала голям шум книга: „Речи по финансови въпроси“, Лондон, 1863, и на стр. 403 на тази книга речта е предадена точно така, както я цитираме ние. Най-после Маркс е можел да види стенографския отчет на тази реч в „Парламентарните дебати на Хансард“. А обичай е парламентарните речи да се цитират винаги по стенографските отчети, дори когато според неизбежно несполоните вестникарски отчети те не съдържат никакво противоречие.

Но тук ние стигаме до третото средство за защита на Маркс, което по наглата си лъжливост далеч надминава всичко, приведено вече досега. Така Маркс не се стеснява да се позовава на „Times“ от 17 април 1863 г., за да докаже правилността на своя цитат. Но „Times“ от 17 април 1863 г., стр. 7, страница 5, ред 17 и сл., предава тази реч по следния начин:

„Така стои работата с богатството на нашата страна. Аз от своя страна бих гледал с тревога и болка на това смайващо увеличение на богатството и властта, ако смятах, че то е ограничено до класите, които се намират в благоприятни условия. Тук съвсем не е взето под внимание положението на работническото население. Увеличението, което описах, основайки се на данни, които според мен са абсолютно точни“, е изцяло

* В своя немски цитат във „Volksstaat“ Маркс пропуска последното приставно изречение и вместо него вмъква следното: „което той (Гладстон) току-що характеризира като „това смайващо увеличение на богатството и властта“. Това пропускане

ограничено до класите, които притежават собственост.“ (Дотук Маркс цитира „Times“, ние цитираме по-нататък.) „Но увеличението на капитала косвено е от полза за работниците, защото поевтинява стоката, която в производствения процес влиза непосредствено в конкуренция с труда. (Одобрения.) Но ние чувстваме дълбоко и — трябва да кажа — безценно утешение, че докато богатите са станали по-богати, бедните са станали по-малко бедни. Не бих се осмелил да твърдя, че крайностите на бедността са се намалили, но ние сме щастливи да знаем, че положението на средния британски работник през последните 20 години се е подобрило в такава необикновена степен, която ние можем да обявим за почти безпримерна в историята на всички страни и времена. (Ръкопляскания.)“

Съпоставянето на този отчет на „Times“ с отчета по „Хансард“ в „Concordia“ от 7 март показва, че двата отчета по същество напълно съвпадат. Отчетът на „Times“ дава само в по-сбита форма това, което стенографският отчет на „Хансард“ дава дословно. Но въпреки че отчетът на „Times“ съдържа тъкмо противоположното на онова прословуто място от Учредителния манифест, въпреки че и според отчета на „Times“ Гладстон е казал, че според него това смайващо увеличение на богатството и властта не се ограничава до състоятелните класи, Маркс има тупето да пише във „Volksstaat“ от 1 юни:

„И така, г. Гладстон формално и по същество е заявил на 16 април 1863 г., че „това смайващо увеличение на богатството и властта е изцяло ограничено до имотните класи.“

Дори нещо повече! Тъй като ние бяхме вече съобщили на публиката пълния текст на речта по „Хансард“, а този текст абсолютно изключва възможността за каквото и да било изопачение, првят се опити това твърде фатално обстоятелство да бъде отстранено с фразата, че „г. Гладстон е бил толкова благоразумен да изхвърли от тази скалъпена със задна дата в „Хансард“ редакция на своята реч пасажа, който несъмнено е компрометиращ за един английски канцлер на съкровището“. Липсва само още твърдението, че г. Гладстон е направил това вероятно с оглед на излезлия едва в 1864 г. пасквил: „Теория на валутния курс“.

Какво може да се каже за подобен начин на процедуриране! Най-напред ни се поднася въз основа на съмнителен пасквил един цитат, който е напълно фалшифициран и противоречивостта на съдържанието на който доказва тази фалшификация дори без съпоставяне с оригинала. Принуден след това да отговори, Маркс заявява, че други били цитирали също като него, и се позовава за тази цел на хора, на които по-рано той сам е пробутал тази лъжа. По-нататък от това, че неговият мътен източник съпада с него, той иска да изкове аргумент за свое оправдание и за точността на своя цитат, като че ли и двамата са черпили от един общ, безупречен трети източник, докато единият само е преписал от другия. И най-после, той има още тупето да се позовава на вестникарските отчети, които направо му противоречат. И наистина за окачествяване на подобно мошеничество има само една дума, която е много добре известна на самия Маркс (виж „Капиталът“, стр. 257): то е просто „безчестно“.

„Досадният епизод ще пскаже може би на членовете на съюза на фабрикантите“ — казва в заключение на своята защита Маркс, — „че колкото и много да

и вмъкване също са продиктувани от намерението да бъде заблуден читателят относно смисъла на Гладстоновите думи. Както доказва изпуснатото приставно изречение и освен това общият контекст, смисълът на речта е следният: проличаващото от данните за подоходния данък увеличение на богатството действително е ограничено само до имотните класи (защото с този данък се облагат само лицата, които имат доход 150 ф. ст. и повече), а що се отнася до работническата класа, ние знаем и т. н. (Бележка на Брентано.)

разбират от фалшифициране на стоки, за оценка на литературна стока ги бива толкова, колкото магарето — да свири на лютня“.

Ние предоставяме на читателя да реши спокойно на чия страна се намира фалшификацията и досадата от епилога. В друга статия ще покажем на г. Маркс какво значение придаваме ние на съдържанието на Гладстоновите думи.

Втората статия, „Concordia“, кн. 28 от 11 юли 1872 г. не дава абсолютно нищо по въпроса и затова не се привежда тук.

№ 6. ВТОРИЯТ ОТГОВОР НА МАРКС¹⁷⁴

„Volksstaat“. бр. 63 от 7 август 1872 г.

В „Concordia“ от 4 юли съюзът на германските фабриканти се опитва да ми докаже, че неговите „учени“ разбират от литературна стока също тъй великолепно, както той самият от фалшифициране на стоки.

Във връзка с приведеното в Учредителния манифест на Интернационала място от бюджетната реч на Гладстон от 16 април 1863 г. органът на фабрикантите (кн. 10) заяви:

„Маркс формално и по същество е съчинил тази фраза.“

Следователно той обяви тази фраза по форма и по съдържание за изцяло изфабрикувана от мене. Нещо повече, той съвсем точно знаеше как съм я изфабрикувал.

„Маркс използва факта“ — казва „Concordia“, — „че Гладстон привежда това и т. н., за да припише на Гладстон и т. н.“ Като цитирах същата фраза от едно произведение, публикувано преди Учредителния манифест — „Теория на валутния курс“, аз изобличих органа на фабрикантите в груба лъжа. След това, както той сам разказва, той си изписал от Лондон неизвестното му произведение и се убедил в този факт. С каква лъжа да се измъкне сега? Да чуем:

„Като казахме, че Маркс е съчинил въпросната фраза към Гладстоновата реч, ние нито формално, нито по същество сме твърдели, че той и сам я е изфабрикувал.“

Тук очевидно имаме едно присъщо на фабрикантския ум смешение на понятията. Ако например един измамник фабрикант в споразумение с делови приятели доставя ролки ленти, които съдържат привидно три дузини, но всъщност само две дузини аршина, той действително е съчинил една дузина именно защото „не я е изфабрикувал“. Защо със съчинените фрази работата да не стои така,

както и със съчинените аршини? „Умът на огромното мнозинство хора“ — казва Адам Смит — „по необходимост се развива въз основа на техните всекидневни дела и изхождайки от тях“¹⁷⁶, следователно и умът на фабриканта.

Посредством „Volksstaat“ аз обогатих научния багаж на органа на фабрикантите не само с цитата от „Теория на валутния курс“, но и от страниците от моето произведение „Капиталът“, които се отнасят до бюджетната реч на Гладстон. Сега този орган се опитва да докаже с помощта на доставения му от мен материал, че аз съм цитирал спорното място не от „лондонски вестник“, а от „Теория на валутния курс“. Методът на доказване е нов образец на фабрикантска логика.

Аз разказах на списанието на фабрикантите, че „Теорията на валутния курс“ на страница 134 цитира точно така, както цитирам и аз, и то открива... че аз цитирам точно така, както „Теория на валутния курс“ на страница 134.

По-нататък!

„И коментарите, които Маркс свързва със съдържащото се в този текст противоречие, вече се съдържат в тази книга.“

Това е просто лъжа. На стр. 639 на „Капиталът“ аз свързвам моите коментари с думите от речта на Гладстон: „Докато богатите са станали по-богати, бедните във всеки случай са станали по-малко бедни. Аз не смея да кажа, че крайностите на бедността са се намалили.“ По този повод аз отбелязвам: „Какво плачевно отстъпление! Щом като работническата класа е останала „бедна“, само че „по-малко бедна“, в същата степен, в която е произвела „смайващо увеличение на богатството и властта“ за класата на собствениците — това значи, че тя относително е останала все тъй бедна. Щом като крайностите на бедността не са се намалили, те са се увеличили, тъй като са се увеличили крайностите на богатството“¹⁷⁶. . . Подобни „коментари“ няма никъде в „Теория на валутния курс“.

„Също и коментарите... вече се съдържат в тази книга, по-специално и приведенят в бележка 105 на стр. 640 от „Капиталът“ цитат от Молиер.“

Следователно „по-специално и“ аз цитирам Молиер и оставям на „учените“ от „Sopcordia“ да открият и съобщат на публиката, че този цитат е взет от „Теория на валутния курс“! В действителност обаче в бележка 105 на стр. 640 на „Капиталът“ аз изрично казвам, че авторът на „Теория на валутния курс“ „характеризира постоянните крещящи противоречия в бюджетните речи на Гладстон“ със „следния цитат от Молиер“.

Най-после :

„на стр. 135 на тази книга намираме също и цитираните от Маркс данни на лондонското сиропиталище за поскъпването на хранителните продукти, за чиято достоверност обаче Маркс се позовава не на самата книга, а на нейните източници (виж „Капиталът“, стр. 640, бележка 104)“.

„Concordia“ благоразумно забравя да каже на своите читатели, че „въпросната книга“ не посочва *никакви източници*. Какво е искала тя да докаже? Че аз съм заимствувал от „тази книга“ един пасаж от речта на Гладстон, без да знам нейния източник. И как го доказва? С това, че съм проверявал един действителен цитат от тази книга независимо от нея по оригиналните източници!

Относно моя цитат от статията на проф. Бизли във „Fortnightly Review“ (ноември 1870 г.) „Concordia“ отбелязва:

„Тази статия на професор Бизли се отнася всъщност до историята на Интернационала и е написана, както авторът сам казва на всеуслухание, въз основа на материал, доставен му от самия Маркс.“

Професор Бизли казва :

„На никой друг Интернационалът не дължи своя успех така, както на д-р Карл Маркс, който по мое мнение няма съперник в своите познания по историята и статистиката на промишленото движение във всички европейски страни. Аз съм задължен на него до голяма степен (largely) за съдържанието се в тази статия данни.“¹⁷⁷

Целият материал, който съм доставил на професор Бизли, се отнасяше изключително до историята на Интернационала и с нито една дума не засягаше съдържанието на Учредителния манифест, който му беше известен от момента на неговото издаване. Неговата цитирана по-горе бележка толкова малко допуска каквото и да било съмнение в това отношение, че „Saturday Review“ в една критика относно неговата статия¹⁷⁸ повече от намеква, че *той сам бил авторът на Учредителния манифест*¹⁾.

„Concordia“ твърди, че проф. Бизли не цитирал въпросното място от речта на Гладстон, а само посочвал, „*че Учредителният манифест съдържал този цитат*“. Да видим как стои въпросът.

Професор Бизли казва :

„Манифестът е навярно най-решителната и най-мощната защита на делото на работниците против буржоазията, която е била изложена някога на някакви си дванадесет малки страници. Аз бих искал да имам място за многобройни извадки от него.“

След като споменава за „ужасяващата статистика на Сините книги“, на които се позовава манифестът, той продължава :

¹⁾ Проф. Бизли писмено ми обърна внимание върху това quid pro quo (недоумение).

„От тази страшна статистика манифестът преминава към официалните данни за подоходния данък, от които се вижда, че облагаемият доход на страната се е увеличил за осем години с 20%, „едно смайващо увеличение на богатството и властта“ което, *както отбеляза г. Гладстон*, „изцяло се ограничава до имотните класи“.

Като поставя думите: *„както отбеляза г. Гладстон“* извън кавичките, професор Бизли ги казва от свое име и тъкмо това е за „Concordia“ убедително доказателство, че той познава бюджетната реч на Гладстон... само от цитата на Учредителния манифест! Лондонският делови приятел на съюза на германските фабриканти единствен е запознат с бюджетните речи на Гладстон, така както само той единствен знае, че „лица с доход под 150 ф. ст. не плащат в Англия подоходен данък“ (виж кн. 10 и 27 на „Concordia“). А пък английските бирници страдат от натрапчивата идея, че този данък престава да се събира едва при доходи *под 100* фунта стерлинги..

Относно спорното място в Учредителния манифест списанието на фабрикантите писа:

„Тази фраза никъде не се съдържа в речта на Гладстон“. Аз доказах обратното, като приведох един цитат от *отчета* на „Times“ от 17 април 1863 г. Аз приведох този цитат във „Volksstaat“ на английски и на немски, защото твърдението на Гладстон, че той „почти с тревога и болка би гледал на *това смайващо увеличение на богатството и властта*, ако би смятал, че то се ограничава до „*classes who are in easy circumstances*““, се нуждае от коментари. Позовавайки се на Уейкфийлд, аз отбелязах, че „*classes who are in easy circumstances*“ — израз, който не може да се предаде на немски с точно съответстващи думи — означава „в същинския смисъл на думата богатата“, „действително състоятелната част“ от имотните класи. Уейкфийлд дори направо нарича същинската средна класа „*the uneasy class*“, което е близко до немското „не напълно състоятелната класа [die ungemächliche Klasse]“²⁾.

Почтеният орган на фабрикантите не само премълчава моето обяснение. Като придружава цитираното от мен място с думите: „Дотук Маркс цитира „Times“, той дава на своите читатели да разберат, че цитира по моя превод, докато всъщност той превежда „*classes who are in easy circumstances*“, за разлика от мен, не „състоятелни класи“, а класи, които *се намират в благоприятни условия*“. Той все още допуска у своите читатели достатъчно ум, за да разберат, че не всички съставни части на имотната класа са „*състоятелни*“, макар че да притежават собственост за тях винаги е „*благоприятно условие*“. Но и в този превод на моя цитат, в който го дава „Concordia“, г. Гладстон окачествява описания от него прогрес

²⁾ „The middle or uneasy class“ [„средната или не напълно състоятелна класа“] („Англия и Америка“, Лондон, 1833, т. I. стр. 185¹⁷⁹).

на капиталистическото богатство като „това *смайващо* увеличение на богатството и властта“ и отбелязва, че при това той „*съвсем не е взел* под внимание положението на работническото население“; в заключение той казва, че това „*увеличение се ограничава само до класите, които притежават собственост*“. Като приписва на г. Гладстон в отчета на „Times“ от 17 април 1863 г. „по форма и по същество“ същото, което аз му приписах в Учредителния манифест, „ученият“ от съюза на германските фабриканти се бие гордо в пращящите от убеждения гърди и крещи:

„Но *въпреки това Маркс има тупето* да пише във „Volksstaat“ от 1 юни: „И така, съгласно отчета на собствения му орган „Times“ от 17 април 1863 г., г. Гладстон „по форма и по същество е заявил на 16 април 1863 г. в камарата на обвините, че *това смайващо увеличение на богатството и властта изцяло се ограничава до имотните класи*“.

„Ученият“ от съюза на германските фабриканти очевидно много добре знае какво може да поднася на своята читателска публика!

Аз вече отбелязах във „Volksstaat“ от 1 юни, че „Concordia“ се опитва да увери своите читатели, че в Учредителния манифест аз съм пропуснал фразата на Гладстон за повишаването на жизненото равнище на британската работническа класа, докато, тъкмо обратното, аз там специално подчертавам крещящото противоречие между тази декларация и официално установените факти. В своя отговор от 4 юли органът на фабрикантите повтаря същата маневра. „Маркс“ — казва той — „*цитира „Times“ дотук, ние го цитираме по-нататък*“. Възражаяйки му, аз трябваше да цитирам всъщност само спорното място. Но да видим за миг какво идва „по-нататък“.

След като изпява своя химн за увеличението на капиталистическото богатство, Гладстон преминава към работническата класа. Той *съвсем не казва*, че работническата класа е имала дял в „*смайващото увеличение на богатството и властта*“. Напротив, според отчета на „Times“ той продължава непосредствено с думите:

„Но *увеличението на капитала* представлява косвена изгода за работниците и т. н.“ По-нататък той се *утешава* с това, „*че докато богатите са станали по-богати, бедните са станали по-малко бедни*“. Най-после той уверява, че той и неговите забогатели парламентарни приятели били „*така щастливи да знаят*“ — противоположно на това, което говорят парламентарните разследвания и статистическите данни, — а именно,

„*че положението на британския работник се е подобрило средно през последните 20 години в такава необикновена степен, която ние можем да обявим за почти безпримерна в историята на всички страни и времена*“.

Преди г. Гладстон всички негови предшественици на този пост бяха „*така щастливи*“ да допълнят в своите бюджетни речи опи-

санието на увеличението на капиталистическото богатство със самодоволни фрази за подобряване на положението на работническата класа. Въпреки това той ги обвинява до един в лъжа, тъй като златният век бил настъпил едва след въвеждането на законите за свобода на търговията. Но тук се касае не за правилността или неправилността на основанията на Гладстон да се утешава или поздравява. Касае се просто за това, че според неговото гледище „необичайното“ подобрене на положението на работническата класа съвсем не противоречи на „смайващото увеличение на богатството и властта, което е изцяло ограничено до имотните класи“. Напротив, ортодоксалното учение на апологетите на капитала — а г. Гладстон е един от неговите най-добре платени апологети — гласи, че най-изпитаното средство за работниците да подобрят своето положение се състои в това, да... *обогатяват* своите експлоататори.

Безсрамната глупост или глупавото безсрамие на органа на фабрикантите достига кулминационната си точка в твърдението, че „отчетът на „Times“ дава само в по-сбита форма това, което стенографският отчет на „Хансард“ дава *текстуално*“³. Да съпоставим тези два отчета:

I

Из речта на Гладстон от 16 април 1863 г., напечатана в „Times“ от 17 април 1863 г.

„Така стои работата с богатството на нашата страна. Аз от своя страна трябва да кажа, че бих гледал почти с тревога и болка на *това смайващо увеличение на богатството и властта*, ако смятах, че то се ограничава до състоятелните класи (classes who are in easy circumstances). Тук съвсем не е взето под внимание положението на работническото население. *Увеличението, което описах... е увеличение, което изцяло е ограничено до имотните класи*. Но увеличението на капитала представлява косвена изгода за работниците и т. н.“

II

Из речта на Гладстон от 16 април 1863 г., напечатана в „Хансард“, т. 170, парламентарни дебати от 27 март до 28 май 1863 г.

„Така стои работата с всеобщия прогрес на натрупването; но аз от своя страна трябва да кажа, че бих гледал с известна болка и голяма тревога на *това необикновено и почти смайващо увеличение*, ако смятах, че то се ограничава до категорията от лица, които могат да бъдат окачествени като състоятелни (the class of persons who may be described as in easy circumstances). Цифрите, които приведох, малко или съвсем не вземат под внимание положението на ония, които не плащат подоходен данък, *или*, с други думи, достатъчно точни за установяване на *истината изобицо* (1), те съвсем не вземат под внимание *собствеността* (1) на работническото население *или* (!) увеличението на неговия *доход*. Косвено простото увеличение на капитала фактически е *извънредно* изгодно за работническата класа и т. н.“

³) Органът на фабрикантите, изглежда, наистина смята, че големите лондонски вестници не използват стенографи за своите парламентарни отчети.

Предоставям на самия читател да сравни високопарния, заплетен придружен от маса уговорки стил на Circumlocution Office* на изданието на „Хансард“ с отчета на „Times“.

Тук е достатъчно да се установи фактът, че думите от отчета на „Times“: *„Това смайващо увеличение на богатството и властта ... увеличението, което описах ... изцяло се ограничава до имотните класи“*, в „Хансард“ са отчасти изопачени, отчасти съвсем пропуснати. Техният високопарен „текстуален смисъл“ не се е изплъзнал от нито един от ония, които са слушали самата реч. Например:

„Morning Star“ om 17 април 1863 г. (бюджетна реч на Гладстон om 16 април 1863 г.).

„Аз от своя страна трябва да кажа, че бих гледал с тревога и болка на *това смайващо увеличение на богатството и властта*, ако смятах, че то се ограничава до действително състоятелните класи (classes who are in easy circumstances). *Това огромно увеличение на богатството* (this great increase of wealth) съвсем не взема под внимание положението на работническото население. *Това увеличение е едно увеличение* (the augmentation is an augmentation), *което изцяло се ограничава до класите, които притежават собственост* (entirely confined to the classes possessed of property). Но *това увеличение* (But that augmentation) трябва косвено да бъде изгодно за работническото население и т. н.“

„Morning Advertiser“ om 17 април 1863 г. (бюджетна реч на Гладстон om 16 април 1863 г.).

„Аз от своя страна трябва да кажа, че бих гледал почти с тревога и страх (alarm) на *това смайващо увеличение на богатството и властта*, ако смятах, че то се ограничава до действително състоятелните класи (classes who are in easy circumstances). *Това огромно увеличение на богатството* съвсем не взема под внимание положението на работническото население. *Споменатото увеличение* (The augmentation stated) *е увеличение, което изцяло се ограничава до класите, които притежават собственост* (classes possessed of property). *Това увеличение* (This augmentation) трябва косвено да бъде изгодно за работническата класа и т. н.“

Следователно Гладстон със задна дата е махнал от полуофициалното издание на „Хансард“ на неговата реч казаните от него в долната камара на 17 април 1863 г. думи: *„Това смайващо увеличение на богатството и властта ... е увеличение, което изцяло се ограничава до имотните класи“*. Затова „Concordia“ не ги е намерила в изпратеното ѝ от лондонския делови приятел извлечение и гръбн:

„Но тази фраза никъде не се съдържа в речта на Гладстон. *Маркс формално и по същество е съчинил тази фраза.*“

* — бюро на забикалките (израз на Дикенс от романа „Малката Дорит“).
Ред.

Нищо чудно, че сега тя ме поучава, че в областта на критиката имало „*обичай*“ парламентарните речи да се цитират така, както са били официално фалшифицирани, а не така, както са били действително произнесени. Подобен „*обичай*“ наистина отговаря на „всеобщото“ берлинско „образование“ и на ограничения пруски верноподанически ум на съюза на германските фабриканти. Липсата на време ме принуждава веднъж завинаги да преустановя приятното общуване с него, но на прощаване още една задача за неговите „учени“. В коя страна и кой именно е казал по адрес на противник, най-малкото равностоен на „Concordia“, съдържателните думи: „*Asinus manebis in secula seculorum*“⁴⁾?

Лондон, 28 юли 1872 г.

Карл Маркс

№ 7. ВТОРО ВЪЗРАЖЕНИЕ НА АНОНИМНИЯ АВТОР

„Concordia“, кн. 34 от 22 август 1872 г.

Още за характеристиката на Карл Маркс

Г-н Маркс отговори във „Volksstaat“ от 7 август на статията „Как се защитава Карл Маркс“, поместена в кн. 27 на „Concordia“. Упоритата лъжливост, с която той се държи за изопачения цитат от бюджетната реч на Гладстон от 16 април 1863 г., е удивителна дори за човек, който не се спира пред никакви средства за осъществяване на своите подривни планове. Всъщност тя може да бъде обяснена само със страха на автора, че признанието, че този цитат, най-ефектното място от Учредителния манифест, е фалшив, би имало неприятни последици за него при голямото разпространение на Манифеста.

В първата си защита Маркс, както е известно, призна, че стенографският отчет на речта на Гладстон в „Хансард“ не съдържа този цитат. Но причината беше, че г. Гладстон е изхвърлил компрометиращото го място! Първо доказателство: проф. Бизли е цитирал тази реч в една статия във „Fortnightly Review“ така, както и Учредителният манифест.

Това би могло да накара читателя да помисли, че проф. Бизли е цитирал тази реч на г. Гладстон в статия на някаква друга историческа тема, а не за Интернационала. Затова ние отбелязахме, първо, че тази статия разглежда историята на Интернационала и е написана въз основа на материал, който Маркс сам е доставил на автора. Маркс дори не оспорва това. Но той уверява, че доставеният от него материал с нито една дума не се отнасял до съдържанието на Учредителния манифест, извесен на проф. Бизли още от неговото издаване. Но ние нито сме казвали, нито сме инсинуирали такова нещо. И ние вярваме на уверението на г. Маркс. Ако той беше посочил на проф. Бизли „Теорията на валутния курс“ като източник на своя цитат, последният сигурно нямаше да го препечата. Второ, отговорихме ние, и това е главното възражение: Бизли не е цитирал въпросното място от Гладстоновата реч, а го е дал само в един анализ на Учредителния манифест. Ние приведохме дословно съответната фраза от статията на Бизли, както може да се види от кн. 27 на „Concordia“. Маркс използва сега обстоятелството, че в своя анализ Бизли не е

4) Ще си останеш вечно магаре.

поставил думите „*както отбеляза г. Гладстон*“ в кавички*, за да убеди читателите, че като прекъсва внезапно своя анализ, Бизли казва тези думи от св е име!!

Второ доказателство за това, че Гладстон е изхвърлил въпросните думи от своята р.ч със задна дата, Маркс търсеше в това, че една излязла още преди Учредителния манифест книга „Теория на валутния курс“ цитираше бюджетната реч на Гладстон буквално така, както манифестът. Ние прегледахме книгата и установихме, че това е верно и че всичко говори за това, че Маркс сам е взел своя цитат първоначално от тази книга. Главното указание за това е, че на стр. 639 на „Капиталът“ от Маркс, особено в бележка № 103, тази реч е цитирана в *абсолютно безсмислената* редакция, в която „Теория на валутния курс“ я дава дословно на стр. 134. Това посочване на „Теория на валутния курс“ като източник на Марковия цитат бе потвърдено още с това, че на мястото от своята книга „Капиталът“, където цитира Гладstonовата реч така, както „Теория на валутния курс“ я дава на стр. 134, Маркс привежда и други цитати, намиращи се на същото място на тази книга, и ги придружава със същит коментари. Но какво възразва на това г. Маркс? Първо, че прибавил още коментари, които не се съдържали в „Теория на валутния курс“. Но и нашата бележка не изключва това. След това, че като автор на цитата от Молиер той изрично назовава автора на „Теория на валутния курс“. Но ние не сме казали противното. Най-после, що се отнася до данните на лондонското сиропиталище, които Маркс цитира на стр. 640 на своята книга така, както „Теорията на валутния курс“ ги дава на стр. 135, Маркс сам признава, че ги е цитирал буквално от тази книга, а след това проверил тяхната точност по оригиналните източници. Следователно Маркс сам доказва, че една част от коментарите, с които той придружава цитатите от речта на Гладстон, са взети от „Теория на валутния курс“. Следователно той сам доказва правилността на пунктовете, с които ние поддържаме нашия главен аргумент, че и цитата от Гладstonовата реч той е взел от тази книга. Но против този главен аргумент, именно против бележката, че цитира речта на Гладстон в *същата, абсолютно безсмислена* редакция, както и „Теория на валутния курс“, той нищо не казва.

Най-после, трето, Маркс се опитваше да докаже своето твърдение, че в сенографския отчет на „Хансард“ Гладстон бил фалшифицирал със задна дата собствената си бюджетна реч, като се позоваваше на отчета за тази реч, поместен в „Times“ от 17 април 1863 г. Но този отчет доказва тъкмо противното, тъй като „Times“ и „Хансард“ по същество напълно съвпадат. За да замъгли това пред своите читатели, Маркс си послужи с различни средства. *Първото средство*, което трябваеше същевременно да предизвика ново възхищение в читателите на „Volksstaat“ от учеността на техния оракул, беше един филологичен екскурс. И според отчета на „Times“, доколкото Маркс го е цитирал, Гладстон изрично е казал, че според него смайващото увеличение на богатството и властта, за което е говорил, *не е ограничено „to the classes who are in easy circumstances“*, т. е. до класите, които се намират в благоприятни условия. Позовавайки се на Уейкфийлд, който написал книгата „Средната или не напълно състоятелната класа“, Маркс твърдеше, че Гладстон бил казал, че според него това увеличение не се ограничава до „същински богатите“, до „действително състоятелната част“ на имотните класи, а тъй като ние не взехме под внимание всички тези твърдения, той ни обвинява сега в премълчаване. Но ако ние мълчахме за този нов опит за фалшификация, то е само защото той действително беше прекалено очевиден. Защото каквото и да е имал предвид Уейкфийлд, наричайки средната класа the *uneasy class*, все пак целият контекст на Гладstonовата реч, дори както я дава отчетът на „Ti-

* Допълнителна бележка при второто издание: Професор Бизли е преписал цитираното от него от Учредителния манифест място буквално, както то се съдържа в него. Но в последния вметнатото изречение, от само себе си се разбира, не е поставено в кавички. (Бележка на Брентано.)

mes", показва, че на това място под „classes who are in easy circumstances“ Гладстон е подразбирал класите, които не принадлежат към работническото население, тъй като той ги противопоставя на последното.

Второто средство за се замъгли отчетът на „Times“ се състоеше в това, че в своя немски превод на този отчет Маркс просто пропусна приставното изречение, от което следваше, че Гладстон само е казал, че увеличението на богатството, което се вижда от данните за подоходния данък, се ограничава до имотните класи, тъй като работническата класа не подлежи на облагане с подоходен данък, и че затова от данните за подоходния данък не може да се прави никакво заключение за повишаване благосъстоянието на работническата класа, но не е казал, че работническата класа действително е изключена от необикновеното увеличение на националното богатство. Маркс, който, както току-що видяхме, съвсем напразно обвини „Concordia“ в премълчаване на истината, спокойно изпуска отново споменатото приставно изречение, въпреки че ние му посочихме неговото изопачение. Нещо повече. Тъй като ние съобщаваме с истината бяхме казали, че отчетът на „Times“ дава само в по-сбитата форма това, което стенографският отчет на „Хансард“ привежда дословно, той отрича това и се осмелява да препечата редом отчета по „Times“ и отчета по „Хансард“, при което той, разбира се, отново изпуска въпросното приставно изречение. Но какво от това? Нали читателите на „Volksstaat“, които са важни за него, не могат да го контролират!

Трето, най-после Маркс се стараше да скрие, че отчетът на „Times“ и отчетът на „Хансард“ съвпадат, като не цитираше фразите, в които дори според отчета на „Times“ Гладстон направи и изрично констатира подобряването на положението на британската работническа класа. Ние направихме бележка по това и цитирахме спорното място от отчета на „Times“ изцяло. Въпреки това Маркс лъже своите читатели, че сме искали да дадем да се разбере, че цитираме „Times“ по неговия превод!! От друга страна, той, разбира се, премълчаваше нашите доводи (в кн. 28), че крещиящото противоречие, в което твърденията на Гладстон за подобряването на положението на британската работническа класа се намирали според Маркс с официално установените факти, в действителност не съществува; напротив, той отново повтаря това обвинение.

Освен това в своя отговор във „Volksstaat“ от 7 август Маркс изкарва още двама свои свидетели за правилността на своята редакция на бюджетната реч на Гладстон — „Morning Star“ и „Morning Advertiser“ от 17 април 1863 г. Но ние изобщо няма нужда да проверяваме дали Маркс е цитирал тези два вестника без нова фалшификация*. Зашто тези вестници дори така, както той ги предава, говорят в наша полза. След като според двата вестника той е казал, че не смята, че това смайващо увеличение на богатството и властта е ограничено до класите, които се намират в благоприятни условия, Гладстон продължава: „Това огромно увеличение на богатството съвсем не взема под внимание положението на работническото население. Споменатото увеличение е увеличение, което изцяло е ограничено до класите, притежаващи собственост.“ Значението и употребата на думите „взема под внимание“ ясно показват, че под това увеличение и споменатото увеличение се подразбират увеличението и споменаването, за които може да се съди въз основа на данните за подоходния данък.

Но позоваването на тези два мними свидетели е само перчене с ученост, с което трябва да се поддържа вярата на читателите на „Volksstaat“ в техния оркул. Статията на Маркс във „Volksstaat“ от 7 август е образец на такова перчене и заслужава нашите читатели сами да се запознаят с нея. Ние трябва да дадем още само един пример за него, за да лишим г. Маркс от възможността да ни упрекне,

* Допълнителна бележка към второто издание: И тук Маркс пропуска същите фрази, които е пропуснал, възпроизвеждайки отчета на „Times“. Виж началото на двата отчета. (Бележка на Брента̀но.)

че искаме да скрием от нашите читатели, че той ни е поправил по един второстепенен пункт. Ние казахме, че лицата с годишен доход под 150 ф. ст. в Англия не плащат подоходен данък. Г-н Маркс ни се подиграва, че не знаем, че този данък не се събира едва при доход под 100 фунта стерлинги. Но законът от 1842 г. действително освобождаваше напълно от данък всички доходи под 150 ф. ст., докато в 1853 г. данъкът беше разпрострян върху всички доходи над 100 ф. ст., при което обаче новообложените доходи бяха облагодияствувани и се облагаха с по-малък процент, отколкото доходите от 150 ф. ст. и нагоре. В 1863 г. облагодияствуваната класа беше разширена до доход от 200 ф. ст., като данъчните облекчения се изразяваха в това, че при всеки доход под тази цифра до 100 ф. ст. включително винаги трябва да се приспадат 60 ф. ст. като необлагаеми.

Г-н Маркс завършва своята статия с думите, че липсата на време го принуждава да прекрати веднъж завинаги своите приятни сношения с нас. Ние разбираме, че за г. Маркс е добре дошла възможността да отбягва ония, които му доказват неговите фалшификации. Ако на края г. Маркс избухва още в ругатни, ние можем да го уверим, че нищо не може да бъде по-приятно за неговия противник от съдържашото се в това признание за неговото избличаване. Ругатията е оръжие на оня, който е изчерпал другите средства за защита.

III

СЕДЛИ ТЕЙЛЪР И ЕЛЕОНОРА МАРКС

№ 8. НАПАДКИТЕ НА С. ТЕЙЛЪР

„Times“ от 29 ноември 1883 г.

До главния редактор на „Times“

Позволете ми да отбележа в „Times“, че въвеждащият в заблуждение цитат от бюджетната реч на г. Гладстон от 16 април 1863 г., който един толкова изтъкнат публицист като професор Емил дьо Лавеле бе подведен да възпроизведе, доверявайки се на немски източници, и по повод на който той помества обяснение в днешния брой на „Times“, датира още от 1864 г. и се съдържа в един манифест, публикуван от Съвета на прословутата Международна работническа асоциация.

Особено поразително е, че на професор Брентано (тогава в университета в Бреслау, а сега в Страсбург) бе съдено осем години по-късно да разкрие в едно германско списание „*mala fides*“*, която очевидно е продиктувала цитата от речта на Гладстон в манифеста на Интернационала.

Г-н Карл Маркс, който като признатия автор на манифеста се опита да защити цитата, има дързостта в предсмъртните конвулсии, до които бързо го докараха майсторските удари на Брентано, да твърди, че г. Гладстон бил нагласил отчета за своята реч в „Times“ от 17 април 1863 г., преди този отчет да се появи в „Хансард“, за да изхвърли едно място, което е действително компрометиращо за един английски канцлер на съкровището. Когато чрез подробно сравняване на текстовете Брентано доказа, че отчетите на „Times“ и „Хансард“ съпадат, абсолютно изключвайки смисъла, който бе придаден на думите на Гладстон чрез хитро цитиране на отделни места, Маркс се отказа от по-нататъшна полемика, под предлог че „нямал време“!

Цялата преписка Брентано—Маркс във висша степен заслужава да бъде изрочена от теченията на вестниците и преиздадена на английски език, тъй като хвърля ярка светлина върху степента на литературната почтеност на последния от посочените участници в спора; това е особено необходимо в едно време, когато неговото главно произведение ни се поднася като нещо не по-незначително от ново евангелие на социалното възраждане.

Оставам, уважаеми господине, Ваш покорен слуга

Седли Тейлър

Тришита коледж, Кембридж, 26 ноември (1883 г.)

* — недоброевестността. *Ред.*

Горната статия излезе в „Times“ на 29 ноември 1883 г. На 30 ноември най-малката дъщеря на Маркс, Елеонора, изпрати своя отговор до „Times“. Отговорът не бе публикуван. Също тъй безрезултатно остана едно второ писмо до главния редактор. Тогава Е. Маркс се обърна към „Daily News“, отново напразно. Тогава тя публикува както обвинението на г. Седли Тейлър, така и своя отговор във февруарската книжка от 1884 г. на социалистическото месечно списание „To-Day“. По-долу следва нейният отговор¹⁸⁰.

№ 9. ОТГОВОРЪТ НА ЕЛЕОНОРА МАРКС

„To-Day“, февруари 1884 г.

До главния редактор на „Times“

В „Times“ от 29 ноември г. Седли Тейлър споменава някакъв цитат от една реч на Гладстон, който

„датира още от 1864 г. и се съдържа в един манифест, публикуван от Съвета на прословутата Международна работническа асоциация“.

След това той продължава (аз цитирам тук писмото на г. Тейлър от думите „Особено поразително е“ до думите „нямал време“).

Фактичката страна на въпроса накратко е следната. Споменатият цитат се състои от няколко фрази от бюджетната реч на г. Гладстон от 16 април 1863 г. След като г. Гладстон описва необикновеното увеличение на богатството, което се наблюдавало в тази страна между 1853 и 1861 г., на него се приписват думите:

„Това смаяващо увеличение на богатството и властта е изцяло ограничено до класите, които притежават собственост.“

Един анонимен писател, който сега се оказва проф. Брентано, публикува в едно германско списание — „Concordia“, от 7 март 1872 г. отговор, в който се казваше:

„Тази фраза никъде не се съдържа в речта на Гладстон. Маркс формално и по същество е съчинил тази фраза.“

Това беше единственият спорен пункт между моя баща и анонимния му противник.

В своите отговори в лайпцигския вестник „Volksstaat“ от 1 юни и 7 август 1872 г. Маркс цитира следните отчети за речта на Гладстон.

„Times“ от 17 април :

„Увеличението, което току-що описах, основавайки се на данни, които според мен са абсолютно точни, е увеличение, което е изцяло ограничено до имотните класи.“

„Morning Star“ от 17 април :

„Това увеличение е увеличение, което е изцяло ограничено до класите, притежаващи собственост.“

„Morning Advertiser“ от 17 април :

„увеличението е изцяло ограничено до класите, които притежават собственост“.

Анонимният Брентано „в предсмъртните конвулсии“, до които „бързо го докараха неговите майсторски удари“, потърси сега защита в обичайното при подобни обстоятелства твърдение, че дори цитатът да не е фалшифициран, той все пак „заблуждава“, „продиктуван е от mala fides“, „хитро е изтръгнат“ и т. н. Страхувам се, че Вие няма да ми дадете място да отговоря на това обвинение на г. Брентано, повторено сега, след 11 години, от г. Тейлър. А може би това няма да бъде необходимо, тъй като г. Тейлър казва :

„Цялата преписка Брентано—Маркс във висша степен заслужава да бъде изрвена от теченията на вестниците и преиздадена на английски език.“

Аз съм напълно съгласна с това. Паметта на моя баща може само да спечели от това. Що се отнася до отклоненията на вестникарските отчети за въпросната реч от отчетата на „Хансард“, предоставям решението на този въпрос на ония, които са най-много заинтересовани от това.

От много и много хилядите цитати в произведенията на моя баща този е единственият, чиято точност е била някога оспорена. Достатъчно характерен е фактът, че професорите икономисти постоянно прибегват до този изолиран и не съвсем удачен пример. Изразявайки се с думите на г. Тейлър,

„той хвърля ярка светлина върху степената на литературната почтеност на последния от посочените участници в спора“ (на Маркс); „това е особено необходимо в едно време, когато неговото главно произведение ни се поднася като нещо не по-незначително от ново евангелие на социалното възраждане.“

Оставам, уважаеми господине, предана Вам

Елеонора Маркс

Лондон, 30 ноември 1883 г.

№ 10. ВЪЗРАЖЕНИЕТО НА С. ТЕЙЛЪР

„То-Day“, март 1884 г.

До редакцията на „То-Day“

Уважаеми господа! Никой не може да съжاليا повече от мен, че на г-жа Маркс бе отказано публикуването на нейния отговор, на което тя имаше тъй очевидно право. Но аз съм много далеч от нейното мнение, че „единственият спорен пункт“ между доктор Маркс и професор Брентано се състоя в това, дали известна фраза се е съдържала в речта на г. Гладстон или не. Според мен този въпрос е от съвсем второстепенно значение в сравнение с въпроса, дали споменатият цитат е бил приведен с намерението да се предаде смисълът на думите на г. Гладстон или да бъде той изопачен.

От само себе си се разбира, че е невъзможно в това писмо да дискутираме съдържанието на обширния спор между Брентано и Маркс, без да Ви отнемем недопустимо много място. Но тъй като г-жа Маркс окачестви във Вашия вестник един публично изказан от мен възглед като „клевета“ и „пасквил“¹⁾, аз съм принуден да Ви помоля да напечатате в паралелни колони следващите два цитата, въз основа на които вашите читатели сами ще могат да съдят дали в своето голямо произведение „Капиталът“ доктор Маркс е цитирал бюджетната реч от 1863 г. честно или нечестно. На читателите на Марксовите писма от неговата преписка с г. Брентано ще бъде ясно защо използвам отчета на „Times“ вместо отчета на „Хансард“.

„Times“ от 17 април 1863 г.

„Капиталът“, 2 изд., стр. 678, белжска 103.

„За десет години, от 1842 до 1852 г. значително, облагаемият доход на страната, доколкото точно можем да установим това, се е увеличил с 6 %; но за осем години, от 1853 до 1861 г., доходът на страната отново се е увеличил, ако вземем за база дохода от 1853 г., с 20%. Този факт е толкова поразителен, че изглежда почти невероятен...

„От 1842 до 1852 г. облагаемият доход на страната е нараснал с 6%...

„... За 8 години, от 1853 до 1861 г., той е нараснал, ако вземем за база дохода от 1853 г., с 20%. Този факт е толкова поразителен, че е почти невероятен...

... Аз от своя страна трябва да кажа, че бих гледал почти с тревога и болка на това смайващо увеличение на богатството и властта, ако смятах, че то е ограничено до състоятелните класи. Тук съвсем не се взема под внимание положението на работническото население. Увеличението, което описах и което според мен почива на точни данни, е увеличение, което изцяло е ограничено до имотните класи. Но увеличението на капитала косвено е от полза за работниците, тъй като

... Това смайващо увеличение на богатството и властта ...

... е изцяло ограничено до имотните класи, но ... но то трябва да принася косвена полза и на работническото на-

1) В ненапечатаното тук припроводително писмо до редакцията на „То-Day“ (Белжска на Енгелс.)

поевтинява стоката, която в производствения процес влиза в непосредствена конкуренция с труда. Но ние имаме дълбокото и — трябва да кажа — безценно утешение, че докато богатите са станали по-богати, бедните са станали по-малко бедни. Аз не смея да кажа, че крайностите на бедността са станали по-малко крайни, отколкото са били, но *положението на средния британски работник — както и маме щастие* да знаем — се е подобрило през последните 20 години в степен, за която зием, че е необикновена, и за която почти можем да кажем, че е безпримерна в историята на всички страни и времена.*

селение, тъй като поевтинява предметите за общо потребление ...

... докато богатите са станали по-богати, бедните във всеки случай са станали по-малко бедни. Аз не смея да кажа, че крайностите на бедността са се намалили*. — Гладстон в камарата на общините на 16 април 1863 г.

Моля да обърнете специално внимание върху смисъла на подчертаните от мен места в отчета на „Times“. Фразата: „*Аз от своя страна ... състоятелните класи*“ ни изказва гледището на оратора, че току-що описаното смайващо увеличение на богатството и властта не се ограничава до състоятелните лица. Тук наистина има словесно противоречие в сравнение с по-нататъшната фраза: „*Увеличението ... до имотните класи*“, но стоящите между тях думи „*тук съвсем не се взема ... население*“ показват, че не може да има никакво съмнение какво е искал да каже г. Гладстон, а именно: че приведените от него цифри, основани върху данните за подоходния данък, включват само доходите, които се облагат с подоходен данък* и затова в никой случай не показват доколко се е увеличила през изследвания период общата сума на доходите на работническото население. Заключителната фраза от „*но-положението*“ до края най-определено обяснява, че въз основа на доказателства, независими от данните за подоходния данък, г. Гладстон е признавал за несъмнено едно необикновено и почти безпримерно подобрене на положението на средния британски работник.

С каква цел тези съществени места са били почти изцяло зачеркнати, в резултат на което вестникарският отчет е бил сведен до удивителната форма, в която се появява в книгата на д-р Маркс? Според мен очевидно с цел произволно конструираната мозайка, скърпена от останалите още думи на г. Гладстон, да бъде разбрана в смисъл, че се твърди, че работната заплата на работническото население е пораснала само незначително, докато доходите на имотните класи са се увеличили колосално — възглед, който изпуснатите места изрично отхвърлят в полза на съвсем различно твърдение.

Не мога също да не отбележа факта, че след немския превод на този окастрен цитат в текста на „Капиталът“ непосредствено следва изразът на презрительното учудване на Маркс от „плачевното отстъпление“, съдържащо се в думите, които тук фигурират като край на фразата на Гладстон, в сравнение с предишното му описание на нарастването на богатството на имотните класи.

Оставам, уважаеми господине, искрено Ваш

Седли Тейлър

Тринити коледж, Кембридж, 8 февруари 1884 г.

* Необлагаеми през 1842—1853 г. са били доходите от 150 ф. ст., а от 1853—до 100 фунта стерлинги. (Бележка на редакцията на „*To-Day*“.)

№ 11. ВТОРИЯТ ОТГОВОР НА ЕЛЕОНОРА МАРКС¹⁸¹

„To-Day“, март 1884 г.

До редакцията на „To-Day“

Уважаеми господа! Г-н Седли Тейлър оспорва моето твърдение, че когато анонимният клеветник се нахвърли върху д-р Маркс, единственият спорен пункт беше дали г. Гладстон е употребил известни думи или не. Според него въпросът всъщност бил

„дали въпросният цитат е бил приведен с намерението да се предаде смисълът на думите на г. Гладстон или да бъде той изопачен“.

Пред мен е статията на „Concordia“ (кн. 10 от 7 март 1872 г.) „Как цитира Карл Маркс“. В нея анонимният автор цитира най-напред Учредителния манифест на Интернационала; след това мястото от речта на г. Гладстон, пълния текст по „Хансард“; след това резюмира това място по свой собствен начин и за свое собствено задоволство; най-после той заключава:

„Използвайки факта, че Гладстон се позовава на това просто за правилната оценка на своя мащаб, Маркс му приписва следните думи: *„Това смайващо увеличение на богатството и властта е изцяло ограничено до имотните класи“*. Но тази фраза не се намира някъде в речта на Гладстон. В нея е казано точно обратното. *Маркс формално и по същество е съчинил тази фраза.*“

Това е обвинението, и то единственото обвинение, което се отправя срещу Маркс. Всъщност той се обвинява, че е изопачил смисъла на думите на г. Гладстон, като е „съчинил“ една цяла фраза. Нито дума за „заблуждаващи“ или „хитро изтръгнати“ цитати. Въпросът е просто, „съдържала ли се е дадена фраза в речта на г. Гладстон или не“.

Едно от двете. Или г. Тейлър е чел нападките на г. Брентано и отговорите на моя баща, и тогава неговото твърдение направо противоречи на истината, която той не може да не знае. Или той не ги е чел. А тогава? Тогава пред нас е човек, който датира писмата си от Тринити коледж, Кембридж; който без всякакъв повод си дава особен труд да оспорва литературната почтеност на моя покоен баща по начин, който неизбежно се свежда до „клевета“, щом не може да докаже своето обвинение; който повдига това обвинение въз основа на един литературен спор от 1872 г. между един анонимен писател (който според г. Тейлър е бил проф. Брентано) и моя баща; който със страстни изрази описва „майсторските удари“ на Георги Победоносец — Брентано, и „предсмъртните конвулсии“, до които той бързо довел дракона Маркс; който може с всички подро-

ности да ни съобщи унищожителните успехи, които споменатият Георги Победоносец е постигнал „чрез подробно сверяване на текстовете“ — и който след всичко това ме поставя в деликатното положение да бъда принудена от човеколюбие да предположа, че той никога не е чел нито един ред от това, за което говори.

Ако г. Тейлър беше чел „майсторските“ статии на своя анонимен приятел, той щеше да намери в тях следното място:

„Сега ние питаме: лъже ли човек само когато сам съчинява неистина, или лъже и тогава, когато я повтаря, макар че знае или би трябвало да знае истината.“

Така говори „майсторският“, толкова строго добродетелен, колкото и анонимен Брентано в своето възражение на първия отговор на моя баща („Сopcordia“, кн. 27 от 4 юли 1872 г., стр. 210). И на същата страница той въпреки това твърди пред света, че

„и според отчета на „Times“ Гладстон е казал, че според него това смайващо увеличение на богатството и властта не се ограничава до състоятелните класи“.

Следователно, ако Брентано, изглежда, абсолютно не знае кой е действителният предмет на спора, нима г. Седли Тейлър е по-добре осведомен за това? В неговото писмо до „Times“ това беше един цитат в Учредителния манифест на Интернационала. В неговото писмо до „То-Day“ това е един цитат от „Капиталът“. Почвата се променя отново, но аз не се оплаквам от това. Г-н Тейлър привежда сега мястото от речта на Гладстон така както то е цитирано на стр. 678 и 679 от „Капиталът“, паралелно със същото място по отчета не на „Хансард“, а на „Times“.

„За читателите на Марксовите писма от неговата преписка с г. Брентано ще бъде ясно защо използвам отчета на „Times“ вместо отчета на „Хансард“.“

Но ние вече видяхме, че г. Тейлър не спада към тези „читатели“. Защо той действува така, може да е ясно за другите, но за него самия едва ли, ако се вярва на собствената му аргументация.

Във всеки случай ние сме смъкнати сега от непогрешимия „Хансард“ към същия отчет, заради чието използване анонимният Брентано („Сopcordia“, същата стр. 210) упреква моя баща, че използвал „неизбежно нескопосните вестникарски отчети“. Едно е сигурно: „защо-то“ на г. Тейлър трябва да бъде „ясно“ за неговия приятел Брентано.

За мен това „защо“ действително е много ясно. Думите, в чието съчиняване бе обвинен моят баща („увеличение, изцяло ограничено до имотните класи“) — тези думи се съдържат в отчета на „Times“, както и на другите ежедневници, докато в „Хансард“ те са не само „набързо поправени“, но и съвсем „изхвърлени“. Този факт

бе установен от Маркс. Г-н Тейлър, който в своето писмо до „Times“ още ужасно се възмушаваше от подобна непростима „дързост“, сега сам е принуден да се откаже от непогрешимия „Хансард“ и да търси защита в „неизбежно нескопосния“ според Брентано отчет на „Times“.

Да преминем сега към самия цитат. Г-н Тейлър обръща вниманието ни специално върху две подчертани от него места. В първото той признава:

„Тук наистина има словесно противоречие в сравнение с по-нататъшната фраза: „Увеличението. . . до имотните класи“, но стоящите между тях думи „тук съвсем не се взема. . . население“ показват, че не може да има никакво съмнение: какво е искал да каже г. Гладстон и т. н.

Тук ние очевидно се оказваме в областта на теологията. Това е добре известният стил на ортодоксалното тълкуване на библията. Това място действително съдържа противоречие, но ако се тълкува съгласно истинската вяра на християнина, ще се види, че неговият смисъл не противоречи на тази истинска вяра. Ако г. Тейлър тълкува г. Гладстон по същия начин, по който Гладстон тълкува библията, той не може да разчита на каквито и да било привърженици: освен на ортодоксите.

Но все пак в този специален случай г. Гладстон или е говорил на английски или не. Ако не, няма да ни помогне никакво цитирене или тълкуване. Ако да, тогава той е казал, че би съжалявал много, ако това смайващо увеличение на богатството и властта би било ограничено до състоятелните класи, но то изцяло е ограничено до имотните класи. А тъкмо това е цитирал Маркс.

Второто място представлява една от ония изтъркани фрази, които с незначителни изменения се повтарят във всяка британска бюджетна реч с изключение на периодите на застои. Какво е мислил Маркс за това и за цялата реч, показва следващата извадка от втория му отговор до анонимния клеветник:

„След като изпява своя химн за увеличението на капиталистическото богатство, Гладстон преминава към работническата класа. Той съвсем не казва, че работническата класа е имала дял в „смайващото увеличение на богатството и властта“. Напротив, според отчета на „Times“ той продължава непосредствено с думите: „Но увеличението на капитала представлява косвена изгода за работниците и т. н.“ По-нататък той се утешава с това, „че докато богатите са станали по-богати, бедните са станали по-малко бедни“. Най-после, той уверява, че той и неговите заботители парламентарни приятели били „така щастливи да знаят“ — противоположно на това, което говорят парламентарните разследвания и статистическите данни — а именно,

„че положението на британския работник се е подобрило средно през последните 20 години в такава необикновена степен, която ние можем да обявим за почти безпримерна в историята на всички страни и времена“.

Преди г. Гладстон всички негови предшественици на този пост бяха така „щастливи“ да допълнят в своите бюджетни речи описанието на увеличението на капиталистическото богатство със самодоволни фрази за подобряване на положението на работническата класа. Въпреки това той ги обвинява до един в лъжа, тъй като златният век бил настъпил едва след въвеждането на законите за свобода на търговията. Но тук се касае не за правилността или неправилността на основанията на Гладстон да се утешава или поздравява. Касае се просто за това, че според неговото гледище „необичайното“ подобрене на положението на работническата класа не противоречи на „смайващото увеличение на богатството и властта, което е изцяло ограничено до имотните класи“. Напротив, ортодоксалното учение на апологетите на капитала — а г. Гладстон е един от неговите най-добре платени апологети — гласи, че най-изпитаното средство за работниците да подобрят своето положение се състои в това, да... обогатяват своите експлоататори“ („Volksstaat“, бр. 63 от 7 август 1872 г.).

За да направим удоволствие на г. Тейлър, ще прибавим, че въпросното място от речта на г. Гладстон е изцяло цитирано в Учредителния манифест на стр. 5, непосредствено преди спорния цитат. А какво друго, ако не този манифест обвиняваше г. Тейлър първоначално? Но толкова невъзможно ли е да се получи от него указание за оригиналните източници, колкото да се получи разумно основание от Догбъри?

„Постоянните крещящи противоречия в бюджетните речи на Гладстон“ са предмет на бележка 105 на същата страница (679) на „Капиталът“, към която ни препраща г. Тейлър. Наистина е твърде вероятно Маркс да се е постарал специално от mala fides да отстрани едно от тези противоречия! В действителност Маркс нито е пропуснал нещо, заслужаващо цитиране, нито е „счъинил“ каквото и да било. Но той е възстановил и спасил от забравя една фраза: от една Гладстонова реч, която несъмнено е била казана, но която така или иначе се е изпарила от отчета на „Хансард“.

Елеонора Маркс

IV

ЕНГЕЛС И БРЕНТАНО

№ 12. ИЗ ПРЕДГОВОРА НА ЕНГЕЛС
 КЪМ ЧЕТВЪРТТО ИЗДАНИЕ НА I ТОМ НА „КАПИТАЛЪТ“
 ОТ МАРКС¹⁸²

Пълна проверка на многобройните цитати се наложи във връзка с излязлото през това време английско издание. За него най-малката дъщеря на Маркс, Елеонора, бе поела грижата да сравни всички цитати с оригиналите, така че цитатите от английски източници, които далеч преобладават в текста, да се явят не в обратен превод от немски, а в самия английски оригинален текст. Така че аз трябваше да използвам за четвъртото издание този възстановен текст. При това тук-таме се оказаха някои малки неточности: неправилно посочени страници — отчасти сгрешени при преписване от тетрадите, отчасти печатни грешки, натрупани в трите последователни издания; неправилно поставени кавички или многоточия, което е неизбежно при масово цитиране от тетрадки с извадки; тук-таме някои не особено сполучливо преведени думи. Отделни места бяха цитирани по старите парижки тетрадки от 1843—1845 г., когато Маркс още не знаеше английски и четеше английските икономисти във френски превод; тук двойният превод бе довел до леко изменение на оттенъка, например у Стюърт, Юр и др., и сега трябваше да се използва английският текст. Имаше и други подобни малки неточности и небрежности. Ако сравним сега четвъртото издание с предишните, ще се убедим, че целият този изморителен процес на поправки не е променил в книгата нищо, за което заслужава да се говори. Само един единствен цитат не можа да бъде намерен, а именно цитатът от Ричард Джонс (стр. 562 на четвъртото издание, бележка 47); Маркс навярно е направил грешка, когато е преписвал заглавието на книгата¹⁸³. Всички други цитати запазват пълната си доказателствена сила или дори са я увеличили в сегашната си точна форма.

Но тук аз съм принуден да се върна към една стара история.

Известен ми е само един случай, когато точността на един Марков цитат беше поставена под съмнение. Но тъй като въпросът за този цитат бе повдигнат и след смъртта на Маркс, не мога тук да го отмина.

В берлинското списание „Concordia“, орган на съюза на германските фабриканти, излезе на 7 март 1872 г. една анонимна статия под заглавие „Как цитира Карл Маркс“. В тази статия, прекомерно изпълнена с нравствено негодувание и непарламентарни изрази, се твърдеше, че цитатът от бюджетната реч на Гладстон от 16 април 1863 г. (в Учредителния манифест на Международната работническа асоциация от 1864 г., повторен в „Капиталът“, т. I, стр. 617 на четвъртото изд., стр. 671 на третото издание) бил фалшифициран. В стенографския (квазиофициален) отчет на „Хансард“ не се съдържаха нито дума от фразата: „това смайващо увеличение на богатството и властта. . . е изцяло ограничено до имотните класи“. „Но тази фраза не се намира никъде в Гладстоновата реч. В нея е казано тъкмо обратното.“ (С едър шрифт.): **„Маркс по форма и по същество е съчинил тази фраза.“**

Маркс, на когато тази книжка на „Concordia“ беше изпратена през май, отговори на анонимния автор във „Volksstaat“ от 1 юни. Тъй като вече не помнеше по кой вестникарски отчет беше цитирал, той се ограничи с това да посочи аналогични цитати най-напред в две английски издания, а след това да цитира отчета на „Times“, съгласно който Гладстон е казал:

„Такова е положението, що се отнася до богатството на страната. Аз от своя страна трябва да кажа, че бих гледал почти с тревога и с болка на това смайващо увеличение на богатството и властта, ако смятах, че то е ограничено до имотните класи. То изобщо не взема под внимание положението на работническото население. Увеличението, което описах и което според мен се основава върху точни данни, е увеличение, изцяло ограничено до имотните класи.“

И тъй, Гладстон казва тук, че би съжалявал, ако беше така, но в действителност е така: това смайващо увеличение на властта и богатството е изцяло ограничено до имотните класи. Що се отнася до квазиофициалният „Хансард“, Маркс казва по-нататък: „Г-н Гладстон е бил толкова благоразумен да изхвърли от тази скалъпена със задна дата редакция на своята реч мястото, което е несъмнено компрометиращо в устата на един английски канцлер на съкровището; впрочем това е традиционна парламентарна практика в Англия, а съвсем не изобретение на Ласкерчо contra Бебел.“

Но анонимният автор става все по-сърдит. Като отхвърля в своя отговор в „Concordia“ от 4 юли източниците от втора ръка, той срамежливо намеква, че било „обичай“ парламентарните речи

да се цитират по стенографските отчети; но и отчетът на „Times“ (в който се съдържа „съчинената“ фраза), и отчетът на „Хансард“ (в който тя липсва) „по същество напълно съвпадат“, а също така отчетът на „Times“ съдържа „тъкмо обратното на онова прословуто място от Учредителния манифест“, при което този господин грижливо премълчава, че този отчет наред с това мнимо „тъкмо обратно“ дословно съдържа тъкмо „онова прословуто място“. Въпреки всичко това анонимният автор чувствава, че се е уплел и че само някое ново извъртане може да го спаси. И така, като подправя своята, както вече доказахме, гъмжаща от „нагли лъжи“ статия с назидателни ругатни като например: „mala fides“*, „безчестие“, „лъжливо твърдение“, „онзи фалшифициран цитат“, „нагла лъжливост“, „напълно фалшифициран цитат“, „тази фалшификация“, „просто безчестно“ и т. н., той се старае в същото време да пренесе незабелязано спора в друга област и затова обещава „да обясни в друга статия какво значение ние“ (т. е. не „лъжливиият“ анонимен автор) „придаваме на съдържанието на Гладстоновите думи“. Като че ли това негово немеродавно мнение има изобщо нещо общо с въпроса! Тази втора статия е поместена в „Concordia“ от 11 юли.

Маркс отговори още веднъж във „Volkssiaat“ от 7 август, като този път приведе въпросното място и от „Morning Star“, и от „Morning Advertiser“ от 17 април 1863 г. Според тези два вестника Гладстон казал, че би гледал със загриженост и т. н. на това смайващо увеличение на богатството и властта, ако би смятал, че то е *ограничено* до имотните класи (classes in easy circumstances). Но това увеличение било изцяло ограничено до класите, които притежават собственост (entirely confined to classes possessed of property). Следователно и тези отчети дават буквално „съчинената“ фраза. По-нататък Маркс още веднъж установява чрез сравняване текстовете на „Times“ и „Хансард“, че тази фраза, която съгласно съпадащите по своя текст отчети на три излезли на другата сутрин независими един от друг вестника, действително е била произнесена, липсва в прегледания от оратора съгласно известния „обичай“ отчет на „Хансард“, че Гладстон по думите на Маркс „я е изхвърлил със задна дата“, и най-после заявява, че няма време да се занимава с анонимния автор. Последният, изглежда, също се бе наситил — поне Маркс не получи нови книжки на „Concordia“.

С това целият случай изглеждаше окончателно приключен и забравен. Наистина оттогава насам един или два пъти хора, които имаха връзки с Кембриджкия университет, ни донасяха тайнствени слухове за някакво нечувано литературно престъпление, което Маркс бил

* — недобросъвестност. Ред.

извършил в „Капиталът“; но въпреки всички издирвания не можахме да узнаем нищо определено. На 29 ноември 1883 г. обаче, осем месеца след смъртта на Маркс, в „Times“ бе публикувано едно писмо, изпратено от Тринити коледж в Кембридж и подписано от Седли Тейлър, в което това човече, занимаващо се с най-кратка кооперативна дейност, съвсем неочаквано ни разкри най-сетне не само тайната на кембриджките слухове, но и личността на анонимния автор от „Concordia“.

„Особено поразително е — казва човечето от Тринити коледж, — че на *професор Брентано* (тогава в университета в Бреслау, а сега в Страсбург) бе съдено . . . да разкрие *malá fides*, която очевидно е продиктувала цитата от Гладстоновата реч в „(Учредителния)“ манифест на Интернационала. Г-н Карл Маркс, който . . . се опита да защити цитата, има дързостта в предсмъртните конвулсии (*deadly shifts*), до които бързо го докараха майсторските удари на Брентано, да твърди, че г. Гладстон бил нагласил отчета за своята реч в „Times“ от 17 април 1863 г., преди този отчет да се появи в „Хансард“, за да изхвърли мястото, което е действително компрометиращо за един английски канцлер на съкровището. Когато чрез подробно сравняване на текстовете Брентано доказа, че отчетите на „Times“ и „Хансард“ съвпадат, абсолютно изключвайки смисъла, който бе придаден на Гладстоновите думи чрез ловко изолирано цитиране, Маркс се отказа от по-нататъшна полемика, под предлог че нямал време!“

„Ето каква била значи работата!“* И колко славно се е отразила на производителнокооперативната фантазия на Кембридж анонимната кампания на г. Брентано в „Concordia“! Ето кой бил този Георги Победоносец от съюза на германските фабриканти, който тъй умело върти шпагата**, нанасяйки „майсторски удари“, докато адският дракон Маркс издъхва в краката му, докаран бързо в „предсмъртни конвулсии“.

И все пак цялото това ариостовско описание на борбата служи само за да замаскира извъртанията на нашия Георги Победоносец. Тук вече не става дума за „съчиняване“ и „фалшификация“, а за „ловко изолирано цитиране“ (*craftily isolated quotation*). Целият въпрос беше изместен и Георги Победоносец и неговият кембриджки оръженосец много добре знаеха защо.

Тъй като „Times“ отказа да помести отговора ѝ, Елеонора Маркс отговори на Тейлър в месечното списание „То-Дей“ (февруари 1884 г.), като сведе спора до единствения пункт, който бе важен в случая: „съчинил“ ли е Маркс въпросната фраза или не? На това г. Седли Тейлър възрази, че според него в спора между Маркс и Брентано

* Гьоте. „Фауст“, част I, сцен трета („Кабинетът на Фауст“). *Ред.*

** Перифразирани думи на Фалстаф от драматическата хроника на Шекспир „Крал Хенрих IV“ (част I, действие II, сцена четвърта). *Ред.*

„въпросът, дали известна фраза се е съдържала в речта на Гладстон или не“, бил от „съвсем второстепенно значение“ в сравнение с въпроса, „дали цитатът е бил приведен с намерението да се предаде смисълът на Гладстоновите думи или да бъде той изопачен“.

След това той признава, че отчетът на „Times“ „действително съдържа едно словесно противоречие“, но целият контекст, изтъкуван правилно, т. е. в либерално-гладстоновски смисъл, показвал какво бил *искал* да каже г. Гладстон („To-Day“ от март 1884 г.). Най-комичното тук е, че нашето човече от Кембридж упорито цитира речта *не* по „Хансард“, както било „обичай“ според анонимния Брентано, а по отчета на „Times“, окачествен от същия Брентано като „неизбежно нескопосен“. Разбира се — нали фаталната фраза *липсва* в „Хансард“!

За Елеонора Маркс бе лесно да разбие на пух и прах тази аргументация в същата книжка на „To-Day“. Едно от двете. Или г. Тейлър е чел полемиката от 1872 г. и в такъв случай той сега „лъже“, не само „съчинява“, но и „направо лъже“. Или пък не я е чел и в такъв случай е бил длъжен да си затваря устата. Във всеки случай той не се осмели нито за миг да поддържа обвинението на своя приятел Брентано, че Маркс бил „съчинил“ цитата. Напротив, сега той твърди, че Маркс не бил „съчинил“, а бил пропуснал една важна фраза. Но същата тази фраза е цитирана на пета страница на Учредителния манифест, няколко реда преди „съчинената“ фраза. Що се отнася до „противоречието“ в Гладстоновата реч, не е ли тъкмо Маркс, който на стр. 618 на „Капиталът“ (стр. 672 на третото издание), бележка 105, говори за „постоянните крещящи притворения в бюджетните речи на Гладстон от 1863 и 1864 г.“? Само че той не се опитва à la Седли Тейлър да ги разводнява в либерална благонамереност. Заключителното резюме в отговора на Елеонора Маркс гласи: „В действителност Маркс нито е пропуснал нещо, заслужаващо цитиране, нито е „съчинил“ каквото и да било. Но той е възстановил и спасил от забравя една фраза от една Гладстонова реч, която несъмнено е била казана, но която така или иначе се е изпарила от отчета на „Хансард“.“

С това се насити и г. Седли Тейлър и резултатът от целия този професорски поход, който продължи две десетилетия и обхвана две големи страни, беше, че никой вече не се е осмелявал да оспорва литературната добросъвестност на Маркс и че занаят г. Седли Тейлър сигурно ще се отнася със същото недоверие към литературните победни комюникета на г. Брентано, както и г. Брентано — към папската непогрешимост на „Хансард“.

Лондон, 25 юни 1890 г.

Ф. Енгелс

№ 13. ОТГОВОРЪТ НА БРЕНТАНО

„Моята полемика с Карл Маркс“, Берлин, 1890 г., стр. 3—5

На 28 септември 1864 г. в Сент Маргинс хол, Лонг Ейкър, в Лондон се състоя публично събрание, на което бяха представени англичани, германци, французи, поляци и италианци. На това събрание Карл Маркс предложи Временния устав на международна работническа организация, която трябваше да бъде основана, както и съставения от него Учредителен манифест на същата организация. И двата документа бяха приети единодушно и Учредителният манифест обиколи целия свят. В него имаше един цитат от бюджетната реч на Гладстон от 16 април 1863 г., който предизвика по-голямо внимание от всички други съдържащи се в него данни:

„Заслепен от играта на статистическите цифри, свидетелстващи за „прогреса на нацията“, канцлерът на съкровището се провиква в див екстаз: „От 1842 до 1852 г. облагаемият доход на страната се е увеличил с 6 %, за 8 години, от 1853 до 1861 г., той се е увеличил, ако вземем за база дохода от 1853 г., с 20%! Фактът е толкова поразителен, че изглежда почти невероятен! . . . Това смайващо увеличение на богатството и властта“ — добавя г. Гладстон — „е изцяло ограничено до имотните класи.“

През зимата на 1871/72 г., зает с подготовката на втория том на моята работа „Съвременните работнически гилдии“¹⁸⁴, трябваше да изследвам (ср. там, т. II, стр. 241) доколко отговаря на фактите и днес тъй често повтаряният аргумент, че повишаването на работната заплата намалявало в бъдеще търсенето на труд. В предишните десетилетия този аргумент бе постоянно изтъкван против английските професионални съюзи, когато те искаха повишаване на работната заплата. Тогава аз си спомних за цитата от бюджетната реч на Гладстон. Но на мен ми се стори неудобно да се позовавам като много други на манифеста на Интернационала и на съответното място от „Капиталът“ на Маркс, т. I, 1876, стр. 639. Аз направих справка в стенографския отчет на бюджетната реч на Гладстон и установих, че маркар да показва, че повишението на работната заплата през периода 1842—1861 г. ни най-малко не е било пречка за повишаването на доходите на имотните и не е намалило тяхното търсене на труд, все пак Гладстон, напълно противоположно на твърдението на Карл Маркс, е казал: „Цифрите, които приведох, малко или съвсем не вземат под внимание положението на ония, които не плащат подоходен данък . . . имуществото на работническото население и увеличението на неговия доход . . . Но ако разгледаме положението на средния британски работник, бил той селянин или миньор, неквалифициран или квалифициран, ние ще видим от многобройни и несъмнени данни, че през последните двадесет години е станало такова увеличение на неговите средства за живот, което ние можем да обаявим за почти безпримерно в историята на всички страни и всички времена.“

Поради голямото значение, което цитатът от речта на Гладстон имаше за твърдението на социалдемократите, че в рамките на съществуващия държавен и обществен строй богатите неизбежно стават все по-богати, а бедните неизбежно стават все по-бедни, аз обърнах внимание на редакцията на излизащото тогава в Берлин списание „Concordia“, списание по работническия въпрос, върху“ извършената тук фалшификация. Последната ми предложи да напиша статия за това, която излезе в „Concordia“ на 7 март 1872 г. Статията не бе подписана от мен; това стана, от една страна, по желание на редакцията в интерес на престижа на нейния вестник, от друга страна, аз толкова по-малко можех да възразявам против това, защото след водената по-рано от Маркс литературна полемика можеше да се очаква, че той и този път ще обсипе своя противник с лични оскърбления, и поради това щеше да бъде само забавно да бъде оставен той в неизвестност относно личността на неговия противник.

След три месеца Маркс отговори във „Volksstaat“. От по-нататъшния развой на полемиката следваше, че Маркс не е извършил сам фалшификацията, а е взел фалшифицирания цитат от един пасквил, появил се анонимно в 1864 г. Този пасквил, озаглавен „Теория на валутния курс. Банковият закон от 1844 г. Злоупотребата с принципа на металическия обмен във връзка с обезценяването. Парламентът, отражен в дебатите, приложение към книгата „Борсата и отменяването на закона на сър Бернард“, Лондон, Т. Котли Нюби, 30, Уелбек стрийт, 1864 г., е дело на един вироглав Терсит и се състои до голяма степен от изопачени цитати от политикоикономически произведения и речи, между които са вмъкнати латински, английски и френски стихове и други коментари, служещи за подигравка. При такъв характер книгата, разбира се, остана съвсем неизвестна.

Ако сега Маркс бе просто признал, че е бил заблуден от тази книга, и от този момент бе давал цитата правилно, сякаш наистина да се чудим, че се е осланял на подобни източници, но грешката щеше да бъде поне поправена. Обаче за това при него не ставаше и дума. Освен това при широкото разпространение, което бе получил Учредителният манифест, отстраняването на този блестящ пункт по пътя на поправянето на цитата щеше да се отрази много зле на агитацията. Защото едно от главните агитационни средства на социалдемократията се състои в това, че нейните представители се смятат за единствените притежатели на истинната наука и както показва конгресът в Хале, по скоро биха се самообвинили, че съзнавайки погрешността на железния закон за работната заплата, са го използвали изключително като агитационно средство, отколкото да признаят, че са изобличени в грешка. Затова вместо да се откаже от цитата, Маркс се постара да докаже, че Гладстон със задна дата е скалъпил стенографския отчет на своята бюджетна реч; той насочи сега грубостите на своята шутовска полемика против предполагаемия фабрикант, който с помощта на един английски делови приятел искал да го засегне малко, но когато бе доказано, че и „Times“ в своя брой, излязъл на другия ден след като Гладстон произнесе своята реч, е дал тази реч в редакция, която съвпада по смисъл със стенографския отчет, той постъпил, както писа редакцията на „Concordia“, „подобно на сепия, която размътвя водата с черна течност, за да попречи на своя противник да я преследва, т. е. опита се с всички сили да замъгли предмета на спора, хващайки се за съвсем незначителни дреболии; и най-послед той се измъкна, като заяви, че по „липса на време“ не може да продължава тази полемика“. И той изобщо не отговори на даденото от мен в „Concordia“ от 22 август 1872 г. осветление по неговия втори отговор.

Фактът, че аз съм авторът на статиите в „Concordia“ от 7 март, 4 и 11 юли и 22 август 1872 г., беше известен на мнозина и във второто издание на Меринговата „История на социалдемократията“¹⁸⁵, която излезе още приживе на Маркс, аз бях официално посочен като такъв. Това привлече вниманието на Седли Тейлър от Тринити колеж, Кембридж, който проучи полемиката и написа по този повод писмо до „Times“. Това изкара на арената дъщерята на междуременно починалия Маркс, Елеонора Маркс, която в социалистическия месечник „То-Дау“ от март 1884 г. не само защити лоялността на своя баща, но и завърши с бележката, че нейният баща бил възстановил и спасил от забравя една фраза от една Гладстонова реч, фраза, която несъмнено е била казана, но по един или друг начин се е изпарила от стенографския отчет на „Хансард“.

Още тогава аз възнамерях да отговори на това упорито настояване на неправилния цитат с дословно прелечаване на цялата полемика. Но редакциите често имат собствено мнение; специалното списание, което аз смятах за най-подходящо за тази цел, отказа да прелечата полемиката, като заяви, че спорът не представлявал всеобщ интерес. Енгелс очевидно беше на друго мнение. В предговора към подготовеното от него четвърто издание на първия том на „Капиталът“ той се връща към тази полемика, но информира за нея в една форма, при която, разбира се, не проличава недобросъвестността, с която Маркс я е водил. Освен това той запазва не-

променено мястото от „Капиталът“ (т. I, 4 изд., стр. 617), където Маркс приписва на Гладстон противоположното на онова, което той действително е казал; нещо повече, докато в първото издание Маркс препраща за своя цитат просто към „Гладстон в камарата на общините, 16 април 1863 г.“, четвъртото издание прибавя към това препращане и „Morning Star“ от 17 април 1863 г., като че ли отчетът на този вестник съдържа цитата така, както го е дал Маркс! Но и отчетът на „Morning Star“ съдържа всички ония пропуснати от „Теория на валутния курс“, а след нея и от Маркс фрази, които показват, че там, където Гладстон говори в своята бюджетна реч за данните за подоходния данък, той говори само за дохода на ония, които плащат този данък, противопоставяйки ги на ония, които поради по-малкия си доход са освободени от този данък; че въз основа на данните за подоходния данък той констатира смайващо увеличение на богатството и властта и същевременно отбелязва, че констатираното въз основа на тези данни увеличение на доходите се отнася само до състоятелните лица, което е напълно естествено, тъй като доходът на останалите не е включен в тези данни; но че той не смята, че това увеличение е ограничено до тези класи, тъй като от други източници е известно, че в същото време положението на британския работник се е подобрило в степен, каквато то не е достигало в никоя друга страна и в никоя друга епоха...

(Останалото няма нищо общо с обвинението и представлява просто „Приложение към въпроса“ и т. н. — *Ф. Енгелс.*)

№ 14. ИЗ ПРИЛОЖЕНИЯТА КЪМ ОТГОВОРА НА БРЕНТАНО

а) Из „Теория на валутния курс“, Лондон, 1864, стр. 134.

„От 1842 до 1852 г. облагаемият доход на страната се е увеличил с 6 %... за осем години, от 1853 до 1861 г., той се е увеличил, ако вземем за база 1853 г., с 20 %! Моят уважаем приятел казва, че това се дължи на австралийското злато. Аз съжалявам, че той е изпаднал в дълбока ерес по въпроса за златото. Това смайващо увеличение на богатството и властта е изцяло ограничено до имотните класи, но то трябва да бъде от коевна полза за работническото население, защото поевтинява предметите за общо потребление — докато богатите са станали по-богати, бедните във всеки случай са станали по-малко бедни! Но аз не смея да кажа, че крайностите на бедността са се намалили.“

„Voilà l'homme en effet. Il va du blanc au noir.

Il condamne au matin ses sentiments du soir.

Importun à tout autre, à lui même incommode,

Il change à tous moments d'esprit comme de mode**.

„Положението на средния британски работник се е подобрило през последните 20 години в степен, за която знаем, че е необикновена и безпримерна в историята на всички страни и времена, това е обект на най-голямо задоволство, защото и т. н. . . работната заплата едва ли е осигурявала достатъчно количество от предметите от първа необходимост“ . . .

За установяване на връзката между „Теория на валутния курс“ и разгледаните тук места от „Капиталът“ на Маркс (т. I, 1 изд., стр. 639) заслужава внимание следното. След като противопоставя на фразата на Гладстон: „Но аз не смея да кажа, че крайностите на бедността са се намалили“, възпроизведените на това място от

* Превода на стиховете виж в бележка 167. *Ред.*

„Теория на валутния курс“ данни на лондонското сиропиталище, Маркс почва да говори за бюджетната реч на Гладстон от 7 април 1864 г.; „Теория на валутния курс“ съдържа приложение, в което като допълнение към току-що препечатаните страници също се коментира бюджетът от 1864 г. Това става в същия стил, който е вече достатъчно известен от предишното. В този екскурс намираме следното място (стр. 234):

„Но канцлерът е красноречив относно „бедността“... „Помислете за ония, които се намират на границата на тази област... Работната заплата... в други отрасли наистина не се е увеличила... Човешкият живот в девет случая от десет е просто борба за съществуване.“

Да сравним сега с това Маркс (т. I, 1 изд., стр. 640; 4 изд., стр. 618). И тук отново вместо възпроизвеждане на самата бюджетна реч буквално същата мозайка от изтръгнати от контекста фрази, както в „Теория на валутния курс“. И тук отново се препраща като към източник не към нея, а просто към Гладстон в камарата на общините, 7 април 1864 г. А по-нататък се казва: „Един английски писател характеризира постоянните крещящи противоречия в бюджетните речи на Гладстон от 1863 и 1864 г. със следния цитат от Молиер“ (следва гореприведеното четиристишие от Молиер).

Става ясно, че Маркс е взел от „Теория на валутния курс“ не само този цитат от Молиер, но и измислените от нейния автор „постоянни крещящи противоречия в бюджетните речи на Гладстон“.

б) Както бе вече казано в увода към този отпечатък, в четвъртото издание на първия том на „Капиталът“ от Маркс на стр. 617 Енгелс е прибавил към все тъй неправилно приведения цитат от бюджетната реч на Гладстон препратката „Morning Star“ от 17 април 1863 г.“ Спорното място от тази реч беше вече възпроизведено по-горе на стр. 8 и 9 по стенографския отчет на „Хансард“. Макар че на стр. 13 бе вече възпроизведен и отчетът на „Times“, който точно съпада по смисъл с „Хансард“ и е само по-сбит по текст, което е естествено за един вестник, все пак нека съпоставим тук още веднъж този отчет и отчета на посочения от Енгелс „Morning Star“ с буквалния текст на цитата у Маркс:*

The Times, April 17,
1863

The Morning Star, April
17, 1863

Das Kapital, I. Aufl., S.
639, Note 103

„From 1842 to 1852 the
taxable income of the
country

„In ten years, from
1842 to 1852 inclusive, the
taxable income of the coun-
try, as nearly as we can
make out, increased by
6 per cent; but in eight
years, from 1853 to 1861,

increased by 6 per cent.
In the eight years from
1853 to 1861, it had incre-

* Преводите на цитатите от „Times“ и от „Капиталът“ виж на стр. 162—163 и 138 на настоящия том. Текстът на цитата от „Morning Star“ е аналогичен на текста на „Times“. *Ред.*

the income of the country again increased from the basis taken by 20 per cent. That is a fact so strange as to be almost incredible... I must say for one, I should look almost with apprehension and with pain upon this intoxicating augmentation of wealth and power, if it were my belief that it was confined to the classes who are in easy circumstances. This takes no cognizance at all of the condition of the labouring population. The augmentation I have described, and which is founded, I think upon accurate returns, is an augmentation entirely confined to classes of property. Now, the augmentation of capital is of indirect benefit to the labourer, because it cheapens the commodity which in the business of production comes into direct competition with labour. (Hear, hear.) But we have this profound, and, I must say, inestimable consolation, that while the rich have been growing richer the poor have been growing less poor. Whether the extremes of poverty are less extreme than they were I do not presume to say, but the average condition of the British labourer, we have the happiness to know, has improved during the last twenty years in a degree which we know to be extraordinary, and which we may almost pronounce to be unexampled in the history of any country and of any age. (Cheers.)

"I must say, for one, I should look with apprehension and with pain upon this intoxicating augmentation of wealth and power, if it were my belief that it was confined to the classes who are in easy circumstances. This great increase of wealth takes no cognizance at all of the condition of the labouring population. The augmentation is an augmentation entirely confined to classes of property. But that augmentation must be of indirect benefit to the labouring population, because it cheapens the commodities which go to the general consumption. So that we have this profound, and I almost say, inestimable consolation — while the rich have been growing richer, the poor have been growing less poor. (Hear, hear.) At any rate, whether the extremes are less than they were I do not presume to say, but the average condition of the British labourer, we have the happiness to know to be extraordinary, and that we may almost pronounce it to be unexampled in the history of any country or any age. (Cheers.)"

ased from the basis taken in 1853, 20 per cent! The fact is astonishing as to be almost incredible ...

... This intoxicating augmentation of wealth and power

is entirely confined to classes of property, but must be of indirect benefit to the labouring population, because it cheapens the commodities of general consumption — while the rich have been growing richer, the poor have been growing less poor! At any rate, whether the extremes of poverty are less, I do not presume to say*.

Тук, в средата на една фраза, както показва горният отпечатък, „Теория на валутния курс“ прекъсва, за да вмъкне един цитат от Молиер; Маркс, който, както показва горното съпоставяне, в никой случай не е взел цитата от „Morning Star“, а — изпусвайки едно означено от него с точки място — дословно от „Теория на валутния курс“, кара Гладстон да завърши в средата на фразата...

От горното съпоставяне се вижда, че произволно съставената мозайка от изтъргнати от контекста фрази, която Маркс дава като бюджетна реч на Гладстон, не се намира нито в „Morning Star“, нито в „Times“, нито в „Хансард“, а може да се намери само в „Теория на валутния курс“. Възпроизведените по-горе в курсив фрази са ония, които Хенри Рой и — сравни последната фраза — още повече Карл Маркс са пропуснали, за да припишат на Гладстон противоположното на това, което е казал.

№ 15. ИЗ ПАРЛАМЕНТАРНИТЕ ОТЧЕТИ НА ЛОНДОНСКИЯ ПЕЧАТ
ОТ 17 АПРИЛ 1863 г.*

„Morning Herald“. I may say that I for one would look with fear and apprehension at this intoxicating increase of wealth if I were of opinion that it is confined to the classes of easy circumstances. This great increase of wealth which I have described, and which is founded on accurate returns is confined entirely to the augmentation of capital, and takes no account of the poorer classes.

„Morning Post“. I may say, I for one, would look with fear and apprehension when I consider this great increase of wealth if I believed that its benefits were confined to the classes of easy circumstances. This augmentation of wealth which I have described, and which is founded on accurate returns is confined entirely to the augmentation of capital, and takes no account of the augmentation of wealth of the poorer classes.

„Daily Telegraph“. I may say for one, that I should look almost with apprehension and alarm on this intoxicating augmentation of wealth and power if it were my belief that it was confined to the masses who are in easy circumstances. This question to wealth takes no cognizance at all of the condition of the labouring population. The augmentation stated is an augmentation entirely confined to the classes possessed of property.

„Daily News“. I may say that I for one would look with fear and apprehension when I consider this great increase of wealth if I believed that its benefits were confined to the classes in easy circumstances. This augmentation of wealth which I have described, and which is founded upon accurate returns, is confined entirely to the augmentation of Capital, and takes no account of the augmentation of wealth of the poorer classes.

„Standard“. I may say that I for one would look with fear and apprehension of this intoxicating increase of wealth if I were of the opinion that it was confined to the classes in easy circumstances. This great increase of wealth which I have described, and which is founded on the accurate returns is confined entirely to the augmentation of Capital, and takes no account of the poorer classes.

№ 16. ГЛАДСТОН — БРЕНТАНО

„Deutsches Wochenblatt“¹⁸⁶, бр. 49 от 4 декември 1890 г.

Съобщение

В бр. 45 на „Deutsches Wochenblatt“ професор Луяо Брентано е публикувал статията „Моята полемика с Карл Маркс“, която служеше същевременно като увод

* Превода на цитатите от вестниците виж на стр. 103 на настоящия том. *Ред.*

към един отпечатък на тази полемика като отделна брошура. В тази полемика се касае главно за една парламентарна реч, произнесена от Гладстон в 1863 г. и възпроизведена от Маркс в изопачена форма в неговия Учредителен манифест при основаването на международната работническа организация.

Очевидно никой не е по-компетентен да реши този спор за текста на Гладстоновата реч от самия Гладстон. Затова особен интерес представлява обстоятелството, че във връзка с препечатването на полемиката на Брентано с Маркс Гладстон е отправил две писма до Брентано. На 22 ноември Гладстон пише на Брентано: „Вие сте напълно прав, а Маркс е абсолютно неправ“, а на 28 ноември той пише: „Аз не съм правил никакви изменения.“ С това въпросът, който хвърля характерна светлина върху социалдемократическия начин на доказване, може да се смята за окончателно решен не в полза на социалдемократическото гледище.

Разкриването на измамата беше заслуга на Брентано и твърде навременно беше, че той възкреси тъкмо сега спомена за този спор.

О. А.

№ 17. ОТГОВОРЪТ НА ЕНГЕЛС НА № 16

„Neue Zeit“, кн. 13 от 1891 г., стр. 425

По въпроса Брентано contra Маркс¹⁸⁷

В моя предговор към четвъртото издание на I том на „Капиталът“ от Маркс бях принуден да се спра на развоя на анонимната кампания, която г. Луйо Брентано води на времето против Маркс и в основата на която стоеше обвинението, че Маркс бил фалшифицирал един цитат от една реч на Гладстон.

На това Брентано отговори в една брошура: „Моята полемика с Карл Маркс“. Луйо Брентано, Берлин, Валтер и Аполант, 1890. Аз няма да му остана длъжен и ще отговоря на тази брошура.

Междувременно в бр. 49 на „Deutsches Wochenblatt“ от 4 декември 1890 г. бе публикувана още една бележка по този повод, в която се казва:

„Очевидно никой не е по-компетентен да реши този спор за текста на Гладстоновата реч от самия Гладстон. Затова особен интерес представлява обстоятелството, че във връзка с препечатването на полемиката на Брентано с Маркс Гладстон е отправил две писма до Брентано. На 22 ноември Гладстон пише на Брентано: „Вие сте напълно прав, а Маркс е абсолютно неправ“, а на 28 ноември той пише: „Аз не съм правил никакви изменения.““

Какво значи това? В какво „Вие сте напълно прав“ и в какво „Маркс е абсолютно неправ“? В какво „аз не съм правил никакви изменения“? Така, както е казано, това може да означава всичко или нищо. Защо съобщението на г. Брентано се ограничава с тези две кратки фрази?

Или г. Гладстон не му е позволил да публикува писмата изцяло. Тогава това е достатъчно доказателство, че те нищо не доказват.

Или пък г. Гладстон по начало е писал тези писма за публикуване и е разрешил на г. Брентано да ги използва по свое усмотрение. Тогава публикуването *само* на тези нищо неказващи извадки доказва именно, че изложението на Гладстон в своята цялост е неизползваемо за г. Брентано и тъкмо затова е било „скалъпено“ в горния му вид.

За да знаем колко струват горните две изреченийца, трябва да имаме пред себе си не само двете писма на г. Гладстон, но и съответните писма на г. Брентано. А докато цялата им преписка по този въпрос не е публикувана на езика на оригинала, горните откъси нямат абсолютно никакво значение за спорния въпрос и не струват хартията, на която са напечатани.

Ф. Енгелс

ПРИВЕТСТВИЕ ДО ФРЕНСКИТЕ РАБОТНИЦИ ПО СЛУЧАЙ 20-ГОДИШНИНАТА НА ПАРИЖКАТА КОМУНА

Лондон, 17 март

Гражданки и граждани!

Точно преди двадесет години работническият Париж се вдигна като един човек против престъпното посегателство на водените от Тиер буржоа и едри земевладелци. Тези врагове на пролетариата трепереха от страх, като виждаха, че парижките работници са се въоръжили и организирали за защита на своите права. Тиер искаше да им отнеме оръжието, което те така славно бяха използвали против чуждото нашествие и което по-късно още по-славно щяха да употребят за отблъскване атаките на версайските наемници. За да сломят въстаналия Париж, едрите земевладелци и буржоата помолиха за помощ прусаците и получиха тази помощ. След героична борба Париж бе смазан от превъзхождащите сили на противника и обезоръжен.

Ето вече двадесет години, как парижките работници са без оръжие, и така е навсякъде; във всички големи цивилизовани страни пролетариатът е лишен от материални средства за защита. Навсякъде с всички въоръжени сили се разпореждат враговете и експлоаторите на работническата класа.

Но до какво доведе това?

До това, че днес, когато всеки годен мъж минава през армията, тази армия почва все повече и повече да отразява настроенията и мислите на народа; че тази армия, главният инструмент за потискане, става от ден на ден по-ненадеждна. Ръководителите на всички големи държави вече с ужас виждат да приближава денят, в който свиканите под знамената войници ще откажат да убиват своите братя и бащи. Ние наблюдавахме това в Париж, когато тонкинецът* се осмели да

* — Жул Ферн. *Ред.*

претендира за поста президент на Френската република; ние го наблюдаваме днес в Берлин, където приемникът на Бисмарк* иска от райхстага средства, за да укрепим духа на подчинение в армията с помощта на подофицери, които са купени с пари, защото сред подофицерите имало прекалено много социалисти!¹⁸⁸

Щом стават подобни неща, щом вече и в армията просветва зората, значи краят на стария свят вече не е много далеч.

Нека стане неизбежното! Нека намиращата се в упадък буржоазия се откаже от властта или загине и да живее Пролетариатът! Да живее международната Социална Революция!

Ф. Енгелс

*Напечатано във вестник „Le Socialiste”,
бр. 27 от 25 март 1891 г.*

*Печата се по текста на вестника
„ Превод от френски*

* —¹ Каприви. Ред.

УВОД КЪМ ПРОИЗВЕДЕНИЕТО НА К. МАРКС „ГРАЖДАНСКАТА ВОЙНА ВЪВ ФРАНЦИЯ“¹⁸⁹

Предложението да преиздам възванието на Генералния съвет на Интернационала „Гражданската война във Франция“ и да го придружа с увод дойде за мене неочаквано. Затова тук мога само да засегна накратко най-съществените точки.

Преди горния по-дълъг труд помествам двете по-кратки възвания на Генералния съвет за Френско-пруската война. Първо — защото в „Гражданската война“ има позовавания на второто възвание, което само по себе си, без първото, не е навсякъде разбираемо. А още и защото тези две написани също от Маркс възвания са не по-малко от „Гражданската война“ превъзходни образци на удивителния дар на автора, проявен най-напред в „Осемнадесети брюмер на Луи Бонапарт“¹⁹⁰, да схваща ясно характера, значението и неизбежните последици на велики исторически събития по времето, когато тези събития още се разиграват пред нашите очи или току-що са станали. И най-после, защото ние в Германия и днес още страдаме от предсказанията от Маркс последици от онези събития.

Не се ли сбъдна предсказанието в първото възвание, че ако отбранителната война на Германия срещу Луи Бонапарт се изроди в завоевателна война срещу френския народ, всички нещастия, които сполетяха Германия след така наречената освободителна война¹⁹¹, отново ще се струпат върху нея с още по-голяма сила? Нямахме ли още цели двадесет години Бисмарково господство и вместо преследвания на демагозите¹⁹² — изключителен закон и хайка срещу социалистите, със същия полицейски произвол, с буквално същото чудовищно тълкуване на закона?

И не се ли оправда буквално предсказанието, че анексията на Елзас—Лотарингия „ще тласне Франция в обятията на Русия“ и че след тази анексия Германия ще трябва или открито да стане лакей на Русия, или след кратък отдых да се готви за нова война, и то „за расова война срещу обединените славянска и романска раси“¹⁹³? Нима анексията на френските провинции не тласна Франция в прегръдките на Русия? Нима Бисмарк не се домогва безуспешно цели двадесет години до благоволенieto на царя, и то с още по-долни услуги от ония, които малката Прусия бе свикнала да оказва раболепно на „светая Рус“, преди да стане „първата велика европейска държава“? И нима над главите ни не виси всеки ден дамоклевият меч на една война, в първия ден на която ще се разбият на пух и прах всички скрепени с документ съюзи на владетелите — война, за която не се знае нищо освен абсолютната неизвестност за нейния изход, расова война, която ще подхвърли цяла Европа на опустошение от страна на петнадесет или двадесет милиона въоръжени хора и която не се е развихрила още само защото пълната невъзможност да се предвиди крайният резултат вдъхва страх дори и на най-силната от големите военни държави?

Това толкова повече ни задължава стново да направим достойние на немските работници тези полузабравени документи, които блестящо свидетелствуват за далновидността на интернационалната работническа политика от 1870 г.

Това, което важи за тези две възвания, важи и за „Гражданската война във Франция“. На 28 май по склоновете на Белвил паднаха последните борци на Комуната, сразени от превъзхождащите ги неприятелски сили, а два дни по-късно, на 30 май, Маркс вече четеше пред Генералния съвет своето произведение, в което историческото значение на Парижката комуна е изложено в кратки, силни, но така точни и — най-важното — така верни черти, каквито никога не е достигала цялата обширна литература по този въпрос.

В резултат на икономическото и политическото развитие на Франция след 1789 г. от петдесет години насам в Париж се създаде такова положение, че всяка революция, която избухваше там, не можеше да не вземе пролетарски характер, така че пролетериятът, който плащаше победата с кръвта си, излизаше след победата със собствени искания. Тези искания бяха повече или по-малко неясни и дори объркани в зависимост от степента на развитие на парижките работници в дадения момент; но в края на краищата всички те се свеждаха до премахването на класовата противоположност между капиталисти и работници. Как трябваше да стане това, на тях, разбира се, не бе известно. Но самото искане, колкото и неопределено да беше то, съдържаше опасност за съществуващия

обществен строй; работниците, които го поставяха, бяха още въоръжени; затова обезоръжаването на работниците беше първата повеля за буржоата, които се намираха на държавното кормило. Затова след всяка извоювана от работниците революция следваше нова борба, завършваща с поражението на работниците.

Това се случи за пръв път през 1848 г. Либералните буржоа от парламентарната опозиция устройваха банкети за прокарване на изборната реформа, която трябваше да осигури господството на тяхната партия. Борбата с правителството все повече и повече ги принуждаваше да апелират към народа и те трябваше постепенно да дадат преднина на радикалните и републиканските слоеве на буржоазията и дребната буржоазия. Но зад тези слоеве стояха революционните работници, които след 1830 г. бяха станали далеч по-самостоятелни в политическо отношение, отколкото предполагаша буржоата и дори самите републиканци. В момента, когато настъпи кризата между правителство и опозиция, работниците започнаха улична борба; Луи-Филип изчезна, а с него изчезна и изборната реформа; на нейно място възникна републиката, и то такава република, която самите победили работници нарекоха „социална република.“ Но какво трябваше да се разбира под тази социална република — по това никой не беше наясно, дори самите работници. Но сега те имаха оръжие и бяха сила в държавата. Затова щом намиращите се на кормилото на управлението буржоазни републиканци почувстваха що-годе твърда почва под краката си, първата им работа беше да обезоръжат работниците. Те постигнаха това, като гласнаха работниците към въстанието от юни 1848 г., чрез престъпване на дадената дума, чрез открита гавра и чрез опита безработните да бъдат интернирани в някоя отдалечена провинция. Правителството си беше осигурило преобладаващо надмощие. След петдневна героична борба работниците бяха победени. И сега за беззащитните пленници последва кървава баня, невиджана от дните на гражданските войни, които доведоха до падането на Римската република. За пръв път буржоазията показа до каква безумна жестокост достига нейното отмъщение, когато пролетариатът се осмели да се изправи срещу нея като отделна класа със собствени интереси и искания. И все пак 1848 година беше детска игра в сравнение с яростта на буржоазията в 1871 г.

Наказанието последва веднага. Ако пролетариатът все още не можеше, то буржоазията вече не можеше да управлява Франция. Не можеше поне тогава, когато в мнозинството си беше още монархически настроена и беше разцепена на три династически партии и една четвърта — републиканска. Нейните вътрешни раздори позволиха на авантюриста Луи Бонапарт да завземе всички командни

позиции — армия, полиция, административен апарат — и на 2 декември 1851 г. да разбие Националното събрание — последната крепост на буржоазията. Започна Втората империя — експлоатирането на Франция от една шайка политически и финансови авантюристи, но същевременно и едно индустриално развитие, което беше свършено невъзможно при тесногърдата и боязлива система на Луи-Филип, при изключителното господство само на малка част от едрата буржоазия. Луи Бонапарт отне политическата власт на капиталистите под предлог да закриля буржоазията от работниците, а; от друга страна, работниците от буржоазията; но затова пък неговото господство благоприятствуваше спекулата и индустриалната дейност, накъсо — подема и забогатяването на целокупната буржоазия в нечуван дотогава мащаб. Но в още по-голям мащаб се развиваха корупцията и масовите кражби, чийто център стана императорския двор, който получаваше високи проценти от това забогатяване.

Но Втората империя беше призив към френския шовинизъм; тя бе искане за връщането на загубените през 1814 г. граници на първата империя, поне на границите на първата република. Една френска империя в границите на старата монархия, дори в още по-окастриени граници от 1815 г., по никой начин не можеше да бъде дълготрайна. Оттук необходимостта от време на време да се водят войни и да се разширяват границите. Но никакво разширяване на границите не заслепяваше фантазията на френските шовинисти така, както разширението за сметка на немския ляв бряг на Рейн. Една квадратна миля край Рейн бе за тях по-ценна от десет в Алпите или някъде другаде. Съществуваше ли Втората империя, искането за връщане на левия бряг на Рейн наведнъж или на части беше само въпрос на време. Това време настъпи с Австро-пруската война от 1866 г.; измамен от Бисмарк и от собствената си прехитра колеблива политика в очакването си за „териториална компенсация“, сега за Бонапарт нямаше друг изход освен войната, която избухна в 1870 г. и го докара до Седан, а оттам във Вилхелмсьохе.¹⁹⁴

Неизбежната последица беше парижката революция от 4 септември 1870 г. Империята рухна като картонена къща; републиката бе отново провъзгласена. Но неприятелят стоеше пред вратите; армиите на империята бяха или безнадеждно обкръжени в Мец, или се намираха в плен в Германия. В това критично положение народът позволи на парижките депутати от бившия Законодателен корпус да образуват „правителство на националната отбрана“. На това народът се съгласи толкова по-скоро, защото сега вече с оглед на отбраната всички парижани, годни да носят оръжие, постъпиха в националната гвардия и бяха въоръжени, така че работниците образуваха сега в нея значително мнозинство. Но скоро се прояви анта-

гонизъм между съставеното почти само от буржоа правителство и въоръжения пролетариат. На 31 октомври работнически батальони превзеха с шум кметството и арестуваха част от членовете на правителството; измяна, пряко престъпване на дадената дума от правителството и намесата на няколко батальона от дребни буржоа доведоха до освобождаването на арестуваните; а за да не се разпалва гражданската война във вътрешността на обсадения от вражеска военна сила град, дотогавашното правителство бе оставено на власт.

Най-после, на 28 януари 1871 г. измъченият от глад Париж капитулира, но с нечувана досега във военната история чест. Фортите бяха предадени, от околоръстния вал бяха вдигнати оръдията, оръжието на бойните полкове и на мобилната гвардия беше предадено, а те самите бяха третираны като военнопленници. Но националната гвардия запази оръжието и топовете си и сключи само примирие с победителите. А те самите не посмяха да влязат триумфално в Париж. Осмелиха се да заемат само едно малко кътче от Париж, което при това се състоеше отчасти от обществени паркове — и то само за няколко дни! И през това време победителите, които 131 дни бяха държали Париж в обсада, бяха сами обкръжени от въоръжените парижки работници, които грижливо бдяха нито един „прусак“ да не прекрачи тесните граници на предоставеното на чуждия завоевател кътче. Такъв респект вдъхваха парижките работници на войската, пред която бяха сложили оръжие всички армии на империята; а пруските юнкери, които бяха дошли тук, за да отмъстят на огнището на революцията, трябваше почитателно да се спрат тъкмо пред тази въоръжена революция и да ѝ отдадат чест!

През време на войната парижките работници се бяха ограничили с искането за енергично продължаване на борбата. Но сега, когато след капитулацията на Париж бе постигнат мирът¹⁹⁶ — Тиер, новият шеф на правителството, трябваше да се убеди, че господството на имотните класи — едри земевладелци и капиталисти — се намира в постоянна опасност, докато парижките работници държат оръжието в ръцете си. Първата му работа беше опитът за тяхното обезоръжаване. На 18 март той изпрати линейни войски със заповед да заграбят артилерията, която принадлежеше на националната гвардия и беше създадена през време на обсадата на Париж с обществени средства. Този опит пропадна; като един човек Париж грабна оръжието за отбрана и войната между Париж и намиращото се във Версай френско правителство беше обявена. На 26 март беше избрана, а на 28 — провъзгласена Парижката комуна. Централният комитет на националната гвардия, който бе управлявал досега, пре-

даде властта в нейни ръце, след като още преди това беше постановил премахването на скандалната парижка „полиция за морала“. На 30 март Комуната отмени събирането на новобранци и редовната войска и обяви за единствена въоръжена сила националната гвардия, в която трябваше да влизат всички граждани, способни да носят оръжие; Комуната опрости всички наеми, дължими от октомври 1870 г. до април 1871 г., като нареди изплатените вече наеми да бъдат прихванати срещу дължим за бъдещо време наем, и спря всички продажби на заложените вещи в градската заложна къща. Същия ден бяха утвърдени на постове им избраните в Комуната чужденци, тъй като „знамето на Комуната е знаме на световната република“¹⁹⁶. — На 1 април беше решено най-високата заплата на служител на Комуната, значи и на самите ѝ членове, да не надминава 6 000 франка (4 800 марки). На другия ден беше издаден декрет за отделяне на църквата от държавата и за отменяване на всички държавни разходи за религиозни цели, както и за национализиране на всички църковни имоти; съобразно с това на 8 април беше издадена и постепенно проведена заповед за отстраняване от училищата на всички религиозни символи, икони, догми, молитви, накъсо — „на всичко, което се отнася до съвестта на всеки отделен човек“¹⁹⁷. — Предвид на всекидневните разстрели на пленени борци на Комуната от страна на версайските войски на 5 април беше издаден декрет за задържане на заложници, но той никога не беше изпълнен. — На 6 април 137-ят батальон на националната гвардия изкара гилотината на площада и публично я изгори сред шумното ликуване на народа. — На 12-и Комуната реши да събори като символ на шовинизма и на враждата между народите победната колона на Вандомския площад, излята от Наполеон след войната в 1809 г. от завзети от неприятеля оръдия. Това беше изпълнено на 16 май. — На 16 април Комуната нареди да се направи статистически опис на спрените от фабрикантите фабрики и да се изработят планове за възобновяване работата на тези фабрики от заетите досега в тях работници, които трябваше да бъдат обединени в кооперативни сдружения, както и за организиране на тези сдружения в голям съюз. — На 20 април тя отмени нощния труд на хлебопекарите и бюрата за намиране на работа, в които от създаването на Втората империя монополно се разпоглеждаха назначавани от полицията субекти — първостепенни експлоататори на работниците; тези бюра бяха предадени на кметствата на 20-те парижки района. — На 30 април тя заповяда да се премахнат заложните къщи, които бяха средство за частна експлоатация на работниците и се намираха в противоречие с правото на работниците на техните оръдия на труда и на кредит. — На 5 май

Комуната реши събарянето на параклиса, издигнат като изкупление за екзекуцията на Людовик XVI.

По такъв начин след 18 март рязко и ясно изпъкна класовият характер на парижкото движение, изтласкан дотогава на заден план от борбата срещу вражеското нашествие. Тъй като в Комуната заседаваха почти само работници или признати работнически представители, нейните решения имаха решително пролетарски характер. Те или декретираха реформи, от които републиканската буржоазия се беше отказала само от малодушие и които бяха необходима основа за свободната дейност на работническата класа като прокарването на принципа, че *по отношение на държавата* религията е чисто частна работа, или пък Комуната издаваше постановления направо в интереса на работническата класа, които отчасти дълбоко подкопаваха стария обществен ред. Но в един обсаден град можеше в най-добрия случай да бъдат направени само първите стъпки към осъществяване на всичко това. От началото на май борбата срещу все по-многобройните войскове маси на версайското правителство заангажира всички сили на Комуната.

На 7 април версайците завзеха моста на Сена при Ньойи, на западния парижки фронт; но на 11, при една атака на южния фронт, те бяха отблъснати от генерал Йод с окървавени глави. Париж беше непрекъснато бомбардиран, и то от същите хора, които бяха заклеили като светотатство бомбардирането на същия град от прусците. Сега същите тези хора молеха пруското правителство да им върне незабавно пленените при Седан и Мец френски войници, които трябваше да им превземат обратно Париж. Постепенното пристигане на тези войски даде на версайците от началото на май решително надмощие. Това пролича още когато на 23 април Тиер прекъсна преговорите относно предложената от Комуната размяна на парижкия архиепископ* и цяла редица други попове, задържани в Париж като заложници, само срещу Бланки, който беше два пъти избран в Комуната, но бе затворен в Клерво. Това пролича още повече в променения език на Тиер; дотогава сдържан и двусмислен, сега той изведнъж стана нахален, заплашващ, брутален. На южния фронт версайците завзеха на 3 май редута Мулен-Саке, на 9-и — напълно разрушения от обстрелването форт Иси, на 14-и — форта Ванв. На западния фронт те напреднаха постепенно, завземайки многобройните, простиращи се до околоръстната градска стена села и сгради, до главния крепостен вал; на 21-и те успяха чрез предателство и вследствие на нехайството на намиращата се тук национална гвардия да проникнат в града. Прусаците, които държаха северните и източните фортове, позво-

* — Дарбоа. Ред.

лиха на версайците да проникнат в северната част на града през забранен от примирието район и по този начин, като атакуват, да напреднат по дълъг фронт, който парижаните слабо охраняваха, защото мислеха, че е гарантиран срещу нападение от примирието. В резултат на това съпротивата в западната половина на Париж, в най-богатите квартали на града, беше слаба; тя ставаше все по-ожесточена и по-упорита, колкото повече навлизащите войски се приближаваха към източната част на Париж, към истинския работнически район на града. Едва след осемдневна борба паднаха и последните защитници на Комуната по височините на Белвил и Менилмонтан и тогава избиването на беззащитни мъже, жени и деца, вършено с все по-голяма свирепост цяла седмица наред, достигна връхната си точка. Пълнежата се отзад пушка вече не убиваше достатъчно бързо и победените биваха разстрелвани по стотици наведнъж с митралйоzi. „Стената на комунарите“ в гробището Пер Лашез, където беше извършено последното масово избиване, стои и днес като безмълвно красноречив свидетел за яростта, на която е способна господстващата класа, когато пролетариатът се осмели да защитава своите права. След това — когато избиването на всички се оказва невъзможно — започнаха масовите арести, разстрелването на произволно избрани жертви из редовете на пленниците и откарването на останалите в големи лагери, където те очакваха да бъдат изправени пред военни съдилища. Пруските войски, които обграждаха североизточната част на Париж, имаха заповед да не пускат никакви бегълци, но офицерите често гледаха през пръсти, когато войниците се подчиняваха повече на повелята на човечността, отколкото на заповедта на върховното командване; особено се прослави саксонският армейски корпус, който постъпи много хуманно и пропусна мнозина, чиято принадлежност към борците на Комуната беше очевидна.

Ако днес, след двадесет години, погледнем назад към дейността и историческото значение на Парижката комуна от 1871 г., ще видим, че към изложеното в „Гражданската война във Франция“ трябва да се направят още някои допълнения.

Членовете на Комуната се разделяха на мнозинство — бланкистите, които преобладаваха и в Централния комитет на националната гвардия, и малцинство — членовете на Международната работническа асоциация, предимно привърженици на социалистическата школа на Прудон. Тогава бланкистите бяха в голямата си маса социалисти само по революционен, пролетарски инстинкт; само

малцина бяха стигнали до по-ясно разбиране на принципните положения благодарение на Вайан, който познаваше немския научен социализъм. Така че ясно е защо в икономическо отношение Комуната пропусна доста неща, които по нашите днешни разбирания тя трябваше да извърши. Разбира се, най-непонятно е благоговението, с което Комуната почитателно се спря пред вратите на Френската банка. Това също беше тежка политическа грешка. Банката в ръцете на Комуната — това щеше да струва повече от десет хиляди заложници. Това щеше да накара цялата френска буржоазия да упражни натиск върху версайското правителство да склучи мир с Комуната. Но много по-удивително е, че Комуната извърши много правилни неща, въпреки че се състоеше от бланкисти и прудонисти. Разбира се, за икономическите декрети на Комуната, за техните достойнства и недостатъци са отговорни преди всичко прудонистите, а за нейните политически дела и опущения — бланкистите. Както става обикновено, когато властта попадне в ръцете на доктринери, и едните, и другите, по ирония на историята, правеха противоположното на онова, което предписваше доктрината на тяхната школа.

Прудон, този социалист на дребните селяни и на занаятчийските майстори, изпитваше истинска омраза към асоциацията. Той казваше, че в нея имало повече лошо, отколкото добро, че тя била по природа неплодна, дори вредна, защото била окови за свободата на работника; че тя била чиста догма, безполезна и тягостна, противоречаша не само на свободата на работника, но и на икономията на труд, и че нейните недостатъци растели по-бързо от предимствата ѝ; че в противовес на нея конкуренцията, разделението на труда, частната собственост били икономически сили. Асоциацията на работниците била уместна само в изключителни случаи, за каквито Прудон смята едрата индустрия и големите предприятия, напр. железниците (виж „Обща идея на революцията“, трета студия¹⁹⁹).

Но в 1871 г. едрата индустрия вече до такава степен беше преостанала да бъде изключение дори в Париж — центъра на художествените занаяти, че най-важният декрет на Комуната постановяваше една организация на едрата индустрия и дори на манифактурата, която трябваше не само да се основава върху асоциацията на работниците във всяка фабрика, но и да обединява всички тези сдружения в голям съюз, нахъсо — организация, която, както Маркс съвсем правилно отбелязва в „Гражданската война“, в края на краищата трябваше да доведе до комунизма, т. е. до пряката противоположност на Прудоновото учение. Ето защо Комуната беше гробът на Прудоновата социалистическа школа. Тази школа днес е изчезнала от френските работнически среди; в тях сега напълно господства Марксовата теория, и то сред „посибилитите“ не по-

малко, отколкото сред „марксистите“. Само сред „радикалната“ буржоазия има още прудонисти.

Не по-добра участ постигна и бланкистите. Възпитани в школата на съзаклятничеството, сплотени чрез присъщата на тази школа строга дисциплина, те изхождаха от възгледа, че сравнително малък брой решителни, добре организирани хора са в състояние в благоприятен момент не само да завземат властта, но и действувайки с огромна, стремителна енергия, да я задържат в свои ръце, докато успеят да въвлекат масата на народа в революцията и да я групират около малкото ръководно ядро. За това беше необходима преди всичко най-строга, диктаторска централизация на цялата власт в ръцете на новото революционно правителство. А какво направи Комуната, която в своето мнозинство се състоеше тъкмо от тези бланкисти? Във всички свои прокламации към населението на френската провинция тя го призоваваше към една свободна федерация на всички френски комуни с Париж, към една национална организация, която за пръв път трябваше да бъде създадена действително от самата нация. Тъкмо потисническата власт на предишното централизирано правителство, армията, политическата полиция, бюрокрацията, които Наполеон беше създал през 1798 г. и които след това всяко ново правителство бе поемало като желателно оръдие и бе използвало срещу своите противници — тъкмо тази власт трябваше да падне навсякъде във Франция, както бе паднала вече в Париж.

Комуната трябваше още от самото начало да признае, че работническата класа, дошла веднъж на власт, не може да си служи по-нататък със старата държавна машина; че тази работническа класа, за да не загуби отново своето току-що извоювано господство, трябва, от една страна, да премахне цялата стара, използвана досега срещу нея самата машина за потискане, а от друга страна — да се осигури срещу собствените си депутати и чиновници, като обяви всички без изключение за сменяеми по всяко време. В какво се състоеше характерната особеност на досегашната държава? Обществото бе създало — първоначално чрез просто разделение на труда — специални органи за защита на своите общи интереси. Но с течение на времето тези органи и главният от тях — държавната власт, служейки на своите собствени интереси, се бяха превърнали от слуги на обществото в негови господари. Това може да се види например не само в наследствената монархия, но и в демократичната република. Никъде „политиците“ не образуват такава обособена и могъща част от нацията, както именно в Северна Америка. Там всяка от двете големи партии, които се редуват на власт, на свой ред се управлява от хора, които превръщат политиката в бизнес, спекулират с депутатските места в законодателните събрания както на съюза,

така и на отделните щати, или живеят от агитация за своята партия и биват възнаграждавани със служби след нейната победа. Известно е как се опитват американците от 30 години насам да отхвърлят това вече непоносимо иго и как въпреки всичко те все по-дълбоко затъват в това бласто на корупцията. Тъкмо в Америка можем най-добре да проследим процеса на това сбособяване на държавната власт от обществото, за просто оръдие — на което тя е била първоначално предназначена. Там не съществува нито династия, нито аристокрация, нито редовна войска — освен неколцината войници за упражняване надзор над индианците, — няма бюрокрация с постоянна служба или с право на пенсия. И все пак там има две големи банди от политически спекуланти, които последователно заемат държавната власт и я експлоатират с най-корумпирани средства и за най-корумпирани цели, а нацията е безсилна срещу тези два големи картела от политици, които привидно ѝ служат, а в действителност господствуват над нея и я ограбват.

Срещу това неизбежно във всички досегашни държави превръщане на държавата и на държавните органи от слуги на обществото в негови господари Комуната употреби две безпогрешни средства. Първо, тя постави на всички длъжности — административни, съдебни, просветни — лица, избирани с общо избиращо право, които при това могат да бъдат отзовавани от същите избиратели по всяко време. И, второ, за всички служби, висши и низши, тя плащаше такава заплата, каквато получаваха другите работници. Най-високата заплата, която изобщо плащаше Комуната, беше 6000 франка. С това беше създадена сигурна бариера за службогонството и кариеризма, независимо от императивните мандати на делегатите в представителните учреждения, които бяха въведени свръх всичко.

Това разбиване на досегашната държавна власт и заместването ѝ с нова, наистина демократична, е подробно описано в третата част на „Гражданската война“. Но тук беше необходимо да се спрем още веднъж накратко на някои нейни черти, защото тъкмо в Германия суеверната вяра в държавата се е прехвърлила от философията в съзнанието на цялата буржоазия и дори на много работници. Според представата на философите държавата е „осъществяване на идеята“ или преведено на философски език, царството божие на земята; тя е областта, в която се осъществява или трябва да се осъществят вечната истина и справедливост. А оттук пък произтича суеверното почитание на държавата и на всичко, свързано с държавата, което се вкоренява толкова по-лесно, защото човек от детинство е свикнал да си мисли, че общите за цялото общество дела и интереси не могат да бъдат изпълнявани и охранявани другояче, освен както досега, а именно чрез държавата и нейните добре

платени чиновници. И някои си мислят, че са направили необикновено смела крачка напред, като са се освободили от вярата в наследствената монархия и са станали поддръжници на демократичната република. В действителност обаче държавата не е нищо друго освен машина за потискане на една класа от друга, и в демократичната република не по-малко, отколкото в монархията; в най-добрия случай тя е едно зло, което победоносният в борбата за класово господство пролетариат получава по наследство и най-лошите страни на което той, както и Комуната, ще бъде принуден незабавно да премахне, докато едно израсло при новите, свободни обществени условия поколение бъде в състояние да се отърси от цялата вехтория на държавността.

Социалдемократическият филистер напоследък пак изпада в спасителен страх при думите: диктатура на пролетариата. Е добре, господа, искате ли да знаете как изглежда тази диктатура? Погледнете Парижката комуна. Това беше диктатура на пролетариата.

Лондон, в деня на двадесетгодишнината на Парижката комуна,
18 март 1891 г.

Ф. Енгелс

Напечатано в списание „Die Neue Zeit“
Вд. 2 кн. 28, 1890—1891 г. и в книгата: Marx
„Der Bürgerkrieg in Frankreich“, Berlin, 1891

Печата се по текста на книгата
Превод от немски

***ПО ПОВОД ИСПАНСКОТО ИЗДАНИЕ
НА КНИГАТА НА К. МАРКС „НИЩЕТА НА ФИЛОСОФИЯТА“**

(ПИСМО ДО ХОСЕ МЕСА)**

Лондон, 24 март 1891 г.

Скъпи Меса!

С голямо задоволство узнахме от Вашето писмо от 2 март, че направеният от Вас испански превод на „Нищета на философията“ от Маркс ще бъде публикуван в вай-скоро време. От само себе си се разбира, че ние с готовност даваме нашето съгласие за това издание, което сигурно ще упражни благоприятно влияние върху развитието на социализма в Испания.

Из основи разбитата от книгата на Маркс Прудонова теория несъмнено изчезна от хоризонта след падането на Парижката комуна. Но тя все още е арсеналът, от който буржоазните радикали и псевдосоциалисти в Западна Европа черпят фрази за приспиване на работниците. А тъй като работниците от западноевропейските страни са наследили от своите предшественици подобни Прудоновии фрази, фразеологията на радикалите все още намира отзвук у много от тях. Така е във Франция, където единствените прудонисти, които съществуват там все още, са буржоазните радикали или републиканци, които се наричат социалисти. Ако не се лъжа, и вие имате във вашите кортеси и вашия печат подобни републиканци, които се наричат социалисти само защото виждат в Прудоновите идеи съвсем подходящо средство да противопоставят на истинския социализъм — на рационалния и сбит израз на стремежите на пролетариата — един фалшив, буржоазен социализъм.

Братски привет!

Ф. Енгелс

*Напечатано в превод на испански език
в книгата „Carlos Marx. „Miseria de la
Filosofia“. Madrid, 1891*

*Печата се по текста на книгата, сверен
с ръкописа на френски език*

Превод от испански

ДО ОРГАНИЗАЦИОННИЯ КОМИТЕТ
НА ИНТЕРНАЦИОНАЛНИЯ МИТИНГ
В ЗАЩИТА НА ПРАВАТА НА ТРУДА В МИЛАНО²⁶⁰

Уважаеми граждани!

Много съжالياвам, че не мога да се възползвам от Вашата толкова сърдечна и толкова почетна за мен покана да присъствавам на Вашия митинг на 12 април. Съжالياвам толкова повече, защото се чувствавам особено свързан с Вашата страна, тъй като преди двадесет години заемах в Генералния съвет на Международната работническа асоциация поста секретар за Италия²⁶¹. Този Интернационал престана да съществува оттогава в своята официална форма; но той е живял винаги в духа на солидарността на работническата класа от всички страни; днес той е по-жизнеспособен и по-могъщ откогато и да било, толкова могъщ, че неговата стара официална форма от 1864—1875 г. не може вече да обхване милионите европейски и американски работници, обединени под червеното знаме на борещия се пролетариат. Нъдявам се заедно с Вас, че Вашият митинг на 12 април ще доведе нови кълони борци във великата армия на световния пролетариат; че той ще даде мощен тласък за укрепване връзките на солидарност, които свързват италианските работници с техните братя отвъд Алпите — французи, германци, славяни; и най-последно, че той ще открие нов етап в освободителното движение на италианския пролетариат.

За двадесет години ние постигнахме огромни успехи; но предстои да се направи още много, преди да можем да разчитаме на незабавна и сигурна победа. *Dunque, avanti, sempre avanti!**

Лондон, 9 април, 1891 г.

Ф. Е.

*Печата се по ръкописа
Превод от френски*

* — И така напред, винаги напред! *Ред.*

УВОД КЪМ ОТДЕЛНОТО ИЗДАНИЕ
НА ПРОИЗВЕДЕНИЕТО НА К. МАРКС
„НАЕМЕН ТРУД И КАПИТАЛ“ ОТ 1891 г.²⁰²

Предлаганият труд бе публикуван за пръв път под формата на редица уводни статии в „Neue Rheinische Zeitung“ от 4 април 1849 г. нататък. В основата му лежат лекциите, които *Маркс* чете през 1847 г. в Брюкселския съюз на немските работници²⁰³. Той не бе отпечатан изцяло; обещаното в края на статията в бр. 269 „продължение следва“ остана неизпълнено поради бързо развитите се тогава събития — навлизането на русите в Унгария, въстанията в Дрезден, Изерлон, Елберфелд, Пфалц и Баден²⁰⁴, които доведоха до спирането на самия вестник (19 май 1849 г.). Ръкописът на това продължение не се намери в литературното наследство на *Маркс*²⁰⁵.

„Наемен труд и капитал“ е издаван няколко пъти в отделна брошура, последния път в 1884 г. в Хотинген-Цюрих от Швейцарската кооперативна книгопечатница. Всички досегашни издания точно възпроизвеждаха текста на оригинала. Но тъй като настоящото ново издание трябва да бъде разпространено като пропагандна брошура в не по-малко от 10 000 екземпляра, пред мен не можеше да не изникне въпросът, дали при тези обстоятелства сам *Маркс* би одобрил едно препечатване на текста без всякакви изменения.

През четиридесетте години *Маркс* не беше още завършил своята критика на политическата икономия. Това стана едва към края на петдесетте години. Затова неговите трудове, излезли преди първата книжка на „Към критиката на политическата икономия“ (1859 г.) в отделни точки се отклоняват от трудовете му след 1859 г. и съдържат изрази и цели фрази, които от гледище на по-късните му трудове изглеждат неточни и дори неправилни. От само себе си се разбира, че в обикновени издания, предназначени за цялата пуб-

лика, трябва да намери място и това по-раншно гледище на автора, което представлява момент от неговото духовно развитие, че и авторът, и публиката имат безспорно право на препечатване на тези по-раншни съчинения без всякакви изменения. В такъв случай аз не бих и помислил да изменя дори и една дума в тях.

Друго е, когато новото издание е предназначено почти изключително за пропаганда сред работниците. В такъв случай Маркс безусловно би привел старото, датиращо от 1849 г. изложение в съответствие с новото си становище. И аз съм уверен, че действувам в неговия дух, като внасям в *това издание* малкото изменения и прибавки, които са необходими, за да се постигне такова съответствие във всички съществени точки. И така, аз предварително заявявам на читателя: тази брошура не се дава така, както Маркс я написа в 1849 г., а приблизително така, както той би я написал в 1891 г. Освен това оригиналният текст е разпространен в толкова много екземпляри, че това е напълно достатъчно, докато ми се представи възможност да го преиздам по-късно без изменения в пълно събрание на съчиненията.

Всички направени от мен изменения се отнасят до един пункт. Според оригинала работникът продава на капиталиста срещу работната заплата своя *труд*; според сегашния текст — своята *работна сила*. Аз съм длъжен да разясня това изменение. Да го разясня на работниците, за да видят, че тук не се касае за празно буквоядство, а, напротив, за един от най-важните пунктове на цялата политическа икономия. Да го разясня на буржоата, за да могат те да се убедят колко много необразованите работници, на които лесно могат да се направят разбираеми най-трудните икономически изводи, превъзхождат нашите надменни „учени“, за които такива заплетени въпроси си остават неразрешими за цял живот.

Класическата политическа икономия възприе от индустриалната практика разпространената представа за фабриканта, че той купува и плаща *труда* на своите работници. Тази представа беше напълно достатъчна на фабриканта за неговата делова практика, за счетоводството и калкулирането на цените. Но пренесена наивно в политическата икономия, тя създаде там съвсем поразителни заблуди и бъркотии.

Политическата икономия се сблъсква с факта, че цените на всички стоки, включително и цената на стоката, която тя нарича „труд“, постоянно се изменят; че те се покачват и падат под влиянието на твърде различни обстоятелства, които често не се намират в каквато и да било връзка с производството на самата стока, така че очевидно цените се определят от чистата случайност. Когато политическата икономия се появи като наука, една от първите ѝ задачи

беше да намери закона, който се крие зад тази привидно господстваща над стоковите цени случайност и който в действителност сам господства над тази случайност. В рамките на непрекъснато изменящите се и колебаещи се ту нагоре, ту надолу стокови цени тя търсеше устойчивия център, около който се извършват тия изменения и колебания. С една дума, тя изхождаше от стоковите цени, за да търси като регулиращ ги закон *стойността* на стоките, с която да бъдат обяснени всички колебания на цените и до която в крайна сметка да бъдат сведени те всички.

Класическата политическа икономия установи, че стойността на една стока се определя от съдържащия се в нея труд, необходим за нейното производство. С това обяснение тя се задоволи. Ние също можем засега да спрем тук. Само за да се избягнат недоразумения, ще припомним, че днес това обяснение е станало съвсем недостатъчно. Маркс за пръв път изследва основно свойството на труда да създава стойност и при това намери, че не всеки привидно или действително необходим за производството на една стока труд прибавя при всички обстоятелства към тая стока стойността величина, която отговаря на изразходваното количество труд. Следователно, ако днес ние казваме заедно с такива икономисти като Рикардо просто, че стойността на една стока се определя от необходимия за нейното производство труд, ние винаги подразбираме при това направените от Маркс уговорки. Тук това е достатъчно; останалото може да се намери у Маркс в „Към критиката на политическата икономия“, 1859 г., и в първия том на „Капиталът“²⁰⁸.

Но когато икономистите приложиха това определение на стойността чрез труда към стоката „труд“, те почнаха да изпадат от едно противоречие в друго. Как се определя стойността на „труда“? Чрез съдържащия се в него необходим труд. Но колко труд се съдържа в труда на един работник за един ден, една седмица, един месец, една година? Трудът на един ден, на една седмица, на един месец, на една година. Ако трудът е мярката на всички стойности, ние можем да изразим „стойността на труда“ именно само в труд. Но ние не знаем абсолютно нищо за стойността на един час труд, ако знаем само, че тя е равна на един час труд. С това не се приближаваме нито на косъм до целта, а продължаваме да се въртим в омагьосан кръг.

Класическата политическа икономия опита тогава друга формулировка; тя заяви: стойността на една стока е равна на нейните производствени разходи. Но какво са производствените разходи на труда? За да отговорят на този въпрос, икономистите трябва да изнасят малко логиката. Вместо производствените разходи на самия труд, които за съжаление не могат да се установят, те из-

следват какво са производствените разходи на *работника*. А те могат да се установят. Те се изменят в зависимост от времето и обстоятелствата, но при дадено състояние на обществото, за дадено място, в даден отрасъл на производството те са също дадени, поне в твърде тесни граници. Ние живеем днес при господството на капиталистическото производство, при което една голяма и постоянно нарастваща класа от населението може да живее само ако работи срещу работна заплата за притежателите на средствата за производство — инструменти, машини, суровини и средства за живот. При този начин на производство производствените разходи на работника се състоят в онази сума от средства за живот — или в тяхната парична цена, — която е средно необходима, за да го направи работоспособен, да го поддържа работоспособен и при излизането му от строя поради старост, болест или смърт да го замести с нов работник, т. е. да осигури размножаването на работническата класа в необходимия размер. Да приемем, че паричната цена на тези средства за живот е средно 3 марки дневно.

И така нашият работник получава от наелия го капиталист работна заплата от 3 марки дневно. Срещу това капиталистът го заставя да работи, да кажем, 12 часа на ден. При това този капиталист си прави приблизително следната сметка:

Да приемем, че нашият работник — машинен шлосер — трябва да работи известна машинна част, която той изготвя за един ден. Нека суровият материал — желязо и месинг в необходимата предварително обработена форма — струва 20 марки. Нека потребените от парната машина въглища, износването на същата тази парна машина, на струга и на другите инструменти, с които работи нашият работник, представляват, пресметнато за един ден и за един работник, стойност от 1 марка. Работната заплата за един ден, както приехме, е 3 марки. Това прави общо за нашата машинна част 24 марки. Капиталистът разчита обаче да получи за нея от своите клиенти средна цена от 27 марки, т. е. 3 марки повече от направените от него разходи.

Откъде идват тези 3 марки, които капиталистът слага в джоба си? Според твърдението на класическата политическа икономия стоките се продават средно по тяхната стойност, т. е. по цени, които съответствуват на съдържащите се в тези стоки необходими количества труд. Следователно средната цена на нашата машинна част — 27 марки — би била равна на нейната стойност, равна на съдържащия се в нея труд. Но от тези 27 марки 21 марки са стойности, които бяха налице, преди още нашият машинен шлосер да започне да работи. 20 марки се съдържаха в суровия материал, 1 марка — в изгорелите през време на работата въглища, или в употребените при

това машини и инструменти, чиято работоспособност е намаляла съответно. Остават 6 марки, които са прибавени към стойността на суровия материал. Но според допусането на самите наши икономисти тези 6 марки могат да произхождат само от труда, прибавен от нашия работник към суровия материал. Излиза, че неговият дванадесетчасов труд е създал нова стойност от 6 марки. Следователно стойността на неговия дванадесетчасов труд би била равна на 6 марки. И с това ние бихме открили най-после какво представлява „стойността на труда“.

Стои! — извиква нашият машинен шлосер. — Шест марки ли? Но аз получих само 3 марки! Моят капиталист се кълне във всички светии, че стойността на моя дванадесетчасов труд била равна само на 3 марки, и ще ми се изсмее, ако поискам 6 марки. Каква е тая работа?

Ако по-рано с нашата стойност на труда попаднахме в омагьосан кръг, сега съвсем се заплетохме в неразрешимо противоречие. Търсехме стойността на труда, а намерихме повече, отколкото ни е нужно. За работника стойността на дванадесетчасовия труд е 3 марки, за капиталиста — 6 марки, от които 3 той плаща на работника като работна заплата, а 3 слага в джоба си. Излиза, че трудът има не една, а две стойности, и то твърде различни!

Противоречието става още по-безсмислено, ако сведем изразните в пари стойности до работно време. За 12 часа труд се създава нова стойност от 6 марки. Значи за шест часа — 3 марки, сумата, която работникът получава за дванадесетчасов труд. Като равностойност за дванадесетчасов труд работникът получава продукта на шестчасов труд. Следователно — или трудът има две стойности, едната от които е двойно по-голяма от другата, или 12 е, равно на 6! И в двата случая се получава пълна безсмислица.

Колкото и да се блъскаме, няма да излезем от това противоречие докато говорим за купуване и продаване на труда и за стойност на труда. Така беше и с икономистите. Последната издънка на класическата политическа икономия, школата на Рикардо, се провали главно поради това, че не можа да разреши това противоречие. Класическата политическа икономия попадна в задънена улица. Човекът, който намери изход от тази задънена улица, беше Карл Маркс.

Това, което икономистите считаха за производствени разходи на „труда“, са производствените разходи не на труда, а на самия жив работник. А това, което този работник продава на капиталиста, не е неговият труд. „Когато неговият труд действително започва“, казва Маркс, „той вече е престанал да му принадлежи, следователно не може вече да бъде продаван от него.“²⁰⁷ Той би могъл да продава най-много своя *бъдещ* труд, т. е. да се задължи да извърши

определена работа в определено време. Но с това той не продава труд (който тепърва трябва да бъде извършен); а поставя на разположение на капиталиста своята работна сила за определено време или за определена работа срещу определено заплащане (надница или на парче); той дава под наем, респективно продава своята *работна сила*. Но тази работна сила е срасната с личността на работника и е неделима от нея. Затова нейните производствени разходи съвпадат с производствените разходи на самия работник; това, което икономистите наричаха производствени разходи на труда, са именно производствените разходи на работника, а с това — производствените разходи на работната сила. И така можем вече да преминем от производствените разходи на работната сила към *стойността* на работната сила и да определим количеството обществено необходим труд, който се изисква за производството на работна сила от определено качество — което именно направи Маркс в главата за купуване и продаване на работната сила („Капиталът“, т. I, гл. IV, разд. 3)²⁰⁸.

А какво става, след като работникът продаде на капиталиста своята работна сила, т. е. постави му я на разположение срещу предварително условена работна заплата — надница или на парче? Капиталистът отвежда работника в своята работилница или фабрика, където вече се намират всички необходими за работата предмети: суровини, спомагателни материали (въглища, багрилни вещества и т. н.), инструменти, машини. Тук работникът се залавя за работа. Нека дневната му работна заплата да е, както преди, 3 марки — при което е без значение дали той ги получава под формата на надница или на заплащане на парче. Да приемем и тук, че за 12 часа работникът прибавя със своя труд към използваните сурови материали нова стойност от 6 марки, която капиталистът реализира при продажбата на готовия продукт. От тях той плаща на работника неговите 3 марки, а другите 3 марки задържа той. Но ако за 12 часа работникът произвежда стойност от 6 марки, за 6 часа той създава стойност от 3 марки. Следователно, след като е работил за капиталиста 6 часа, работникът вече му е възстановил равностойността на получените в работна заплата 3 марки. След шест часа труд и двамата са квит, никой не дължи на другия нито грош.

Стой! — извиква сега капиталистът. — Аз съм наел работника за цял ден, за 12 часа, а 6 часа са само половин ден. И тъй, бързо на работа, докато изминат и другите 6 часа — едва тогава ще бъдем квит! И работникът действително трябва да се подчини на „доброволно“ сключения договор, по който той се е задължил да работи цели 12 часа за един продукт на труда, който струва 6 работни часа.

Така стои работата и при плащането на парче. Да приемем, че за 12 часа нашият работник изработва 12 броя от дадена стока. Всеки от тях — с оглед на изразходваните суровини и износването на машините — струва 2 марки, а се продава за $2\frac{1}{2}$ марки. Така капиталистът при същите условия, както по-горе, ще даде на работника по 25 пфенига за един брой; за 12 броя това прави 3 марки, за които на работника са нужни 12 часа. Капиталистът получава за 12-те броя 30 марки; като се приспаднат 24 марки за суровини и износване на машините, остават 6 марки, от които той плаща 3 марки работна заплата и 3 слага в джоба си. Точно както в предишния случай. И тук работникът работи 6 часа за себе си, т. е. за възстановяване на своята работна заплата (през всеки от дванадесетте часа по $\frac{1}{2}$ час), и 6 часа за капиталиста.

Трудността, пред която се проваляха и най-добрите икономисти, докато изхождаха от стойността на „труда“, изчезва, щом вземем за изходна точка стойността на „работната сила“. В нашето съвременно капиталистическо общество работната сила е стока като всяка друга стока, но все пак съвсем особена стока. Тя притежава именно особеното свойство да бъде сила, която създава стойност, да бъде извор на стойност, и то — при надлежна употреба — извор на повече стойност, отколкото тя самата притежава. При съвременното състояние на производството човешката работна сила не само произвежда за един ден по-голяма стойност, отколкото тя самата притежава и струва; с всяко ново научно откритие, с всяко ново техническо изобретение расте този излишък на дневния продукт на работната сила над нейните дневни разходи; следователно скъпява се онази част от работния ден, през която работникът отработва равностойността на своята надница, а, от друга страна, удължава се онази част от работния ден, през която работникът трябва да *подарява* на капиталиста своя труд, без да му се плаща за това.

И такъв е икономическият строй на цялото наше съвременно общество: само работническата класа произвежда всички стойности. Защото стойност е само друг израз на труда, оня израз, с който в нашето съвременно капиталистическо общество се означава количеството обществено необходим труд, съдържащ се в определена стока. Но тези произведени от работниците стойности не принадлежат на работниците. Те принадлежат на собствениците на суровите материали, машините, инструментите и авансираните средства, които позволяват на тези собственици да купуват работната сила на работническата класа. Следователно от цялата маса продукти, които произвежда, работническата класа получава обратно само една част. Другата част, която капиталистическата класа задържа за себе си и в краен случай трябва да дели само с класата на земевладел-

ците, нараства, както току-що видяхме, с всяко ново откритие и изобретение, докато частта, която се пада на работническата класа (пресметната на глава), или се увеличава само много бавно и незначително, или изобщо не се увеличава, а при известни условия може дори да намалява.

Но тези все по-бързо следващи едно след друго изобретения и открития, тази повишаваща се от ден на ден в нечувани досега размери производителност на човешкия труд създават в края на краищата един конфликт, в който съвременното капиталистическо стопанство трябва да загине. На едната страна — несметни богатства и изобилие на продукти, които купувачите не могат да овладяват. На другата страна — огромната маса на обществото, пролетаризирана, превърната в наемни работници и именно затова неспособна да присвоява това изобилие на продукти. В резултат на разделянето на обществото на една малка, прекомерно богата класа и една голяма, безимотна класа от наемни работници обществото се задушавя в собственото си изобилие, докато огромното мнозинство от членовете му едва или никак не е защитено от най-крайна оскъдица. Това състояние става от ден на ден по-безсмислено и . . . по-нужно. То *трябва* да бъде премахнато, то *може* да бъде премахнато. Възможен е нов обществен строй, при който ще изчезнат съвременните класови различия и при който — може би след кратък и свързан с известни лишения, но във всеки случай в морално отношение много полезен преходен период — средствата за живот и за наслада от живота, за усъвършенствуване и за изява на всички физически и духовни способности ще бъдат в еднаква степен и в непрекъснато растящ размер поставени на разположение на всички членове на обществото в резултат на планомерното използване и по-нататъшното развитие на съществуващите вече огромни производителни сили, при равно за всички задължение да се трудят. А че работниците все повече се проникват от волята да извоюват този нов обществен строй, ще докажат — от двете страни на океана — утрешният първи май и неделята, трети май.²⁰⁹

Лондон, 30 април 1891 г.

Фридрих Енгелс

Напечатано като приложение към вестник „Vorwärts“, бр. 109 от 13 май 1891 г. и в брошурата: Karl Marx. „Lohnarbeit und Kapital“, Berlin 1891

Печата се по текста на брошурата
Превод от немски

ПРЕДГОВОР КЪМ ЧЕТВЪРТТО НЕМСКО ИЗДАНИЕ
НА „РАЗВИТИЕТО НА СОЦИАЛИЗМА ОТ УТОПИЯ
КЪМ НАУКА“²¹⁰

Моего предположение, че съдържанието на това произведение няма да представлява големи трудности за нашите германски работници, се потвърди. Поне от март 1883 г., когато излезе първото издание, се разпродадоха три издания с общ тираж 10 000 екземпляра, и то при господството на покойния закон против социалистите. Същевременно това е нов пример за безсилието на полицейските забрани пред едно движение като движението на съвременния пролетариат.

След първото издание излязоха и различни преводи на чужди езици: италиански превод, направен от Паскуале Мартинети: „Утопичен социализъм и научен социализъм“, Беневенто, 1883; руски: „Развитието на научния социализъм“*, Женева, 1884; датски: „Развитието на социализма от утопия към наука“ в „Socialistisk Bibliothek“, том I, Копенхаген, 1885; испански: „Утопичен социализъм и научен социализъм“, Мадрид, 1886; и холандски: „Развитието на социализма от утопия към наука“, Хага, 1886²¹¹.

В настоящото издание са направени някои незначителни изменения; по-важни допълнения са направени само на две места: в първата глава за Сен-Симон, на когото по-рано бе отделено прекалено малко място в сравнение с Фурие и Оуен, и в края на третата глава — за „тръстовете“, нова форма на производство, която междувременно придоби голямо значение²¹².

Лондон, 12 май 1891 г.

Фридрих Енгелс

Напечатано в книгата: „Friedrich Engels,
„Die Entwicklung des Sozialismus von
der Utopie zu Wissenschaft“. Berlin, 1891

Печата се по текста на книгата
1'ревод от немски

* В оригинала заглавието на книгата е написано на руски с латински букви. *Ред.*

КЪМ ИСТОРИЯТА НА ПЪРВОБИТНОТО СЕМЕЙСТВО (БАХОФЕН, МАК-ЛЕНАН, МОРГАН)

ПРЕДГОВОР КЪМ ЧЕГВЪРТТО НЕМСКО ИЗДАНИЕ НА ПРОИЗВЕДЕНИЕТО
„ПРОИЗХОД НА СЕМЕЙСТВОТО, ЧАСТНАТА СОБСТВЕНОСТ И ДЪРЖАВАТА“**

Предишните издания на тая книга, излезли в големи тиражи, са напълно изчерпани от близо половин година и издателят* отдавна ме помоли да подготвя ново издание. По-неотложни работи ми пречеха да сторя това досега. От появата на първото издание минаха седем години, през които изучаването на първобитните форми на семейството направи голям прогрес. Следователно налагаше се да се направят тук грижливи поправки и допълнения, толкова повече че проектираното стереотипиране на настоящия текст ще ме лиши за известно време от възможността да внеса нови изменения.**

И така, аз прегледах внимателно целия текст и направих редица добавки, в които, надявам се, в достатъчна степен е взето под внимание сегашното състояние на науката. Освен това давам по-долу в тоя предговор кратък преглед на развитието на историята на семейството от Бахофен до Морган; правя това, главно защото шовинистически настроената английска школа на първобитната история продължава да прави всичко възможно, за да премълчи извършения от Моргановите открития преврат във възгледите върху първобитната история, без обаче да се стеснява ни най-малко да си присвоява Моргановите резултати. И в други страни твърде усърдно следват тоя английски пример.

Моят труд бе преведен на различни езици. Най-напред на италиански: „Произход на семейството, частната собственост и държа-

* — Й. Дил. Ред.

** — В текста, публикуван в списание „Die Neue Zeit“, край на тази фраза след думите „толкова повече че“ е даден в следната редакция: „новото издание трябва да излезе в голям тираж, обичаен сега в немската социалистическа литература, но все още крайно рядък за другата немска литература“. Ред.

вата“, в прегледан от автора превод на Паскуале Мартинети, Беневенто, 1885. След това на румънски: „Произход на семейството, частната собственост и държавата“, превод на Йон Нъдежде; публикувано в яшкото списание „Contemporani“ от септември 1885 до май 1886 г. По-късно — на датски: „Произход на семейството, частната собственост и държавата“, издание, подготвено от Герсон Трир. Копенхаген, 1888. Под печат е френски превод от Анри Раве, който има за основа настоящото немско издание²¹⁴.

* * *

До началото на шестдесетте години не може да става и дума за история на семейството. Историческата наука се намираще в тая област още изцяло под влиянието на Мойсеевото петокнижие. Патриархалната форма на семейството, обрисувана тук по-подробно, отколкото всякъде другаде, не само се приемаше безрезервно като най-старата форма, но и се идентифицираше — с изключение на многоженството — с днешното буржоазно семейство, като че ли всъщност семейството изобщо не е преживяло никакво историческо развитие; най-много се допускаше, че в първобитно време може би е съществувал период на безредни полови отношения. — Наистина, освен еднобрачието бяха познати също източното многоженство и индийско-тибетското многомъжество; но тези три форми не можеха да бъдат подредени в историческа последователност и фигурираха една до друга без всякаква връзка. Че у отделни народи от старата история, както и у някои още съществуващи диваци родословието се е определяло не по бащата, а по майката, така че женската линия се смятала за единствено валидна; че у много днешни народи бракът е забранен в рамките на определени по-големи, тогава още неизследвани по-отблизо групи и че този обичай се среща във всички части на света — тези факти бяха наистина известни и примери за това се натрупваха все повече. Но не се знаеше как да се подходи към тях и дори още в „Изследвания на първобитната история на човечеството и т. н.“ от Е. Б. Тайлър (1865)²¹⁵ те фигурират просто като „странни обичаи“ наред със съществуващата у някои диваци забрана да докосват горящо дърво с желязно сечиво и други подобни религиозни дивотии.

Изучаването на историята на семейството датира от 1861 г., когато излезе „Майчинско право“ от Бахофен.²¹⁶ Авторът формулира тук следните положения: 1) че хората са живели отначало в неограничено полово общуване, което той несполучливо нарича „хетеризъм“; 2) че такова общуване изключва всяка възможност да

се установи със сигурност бащинството, че затова произходът можел да се определя само по женска линия — по майчинско право, и че така е било първоначално у всички народи на древността; 3) че поради това на жените като майки — единствените със сигурност известни родители на младите поколения, се оказвала висока степен на уважение и почит, която според Бахофен стигала до пълно господство на жените (гинекократия); 4) че преходът към еднобрачие, при което жената принадлежи изключително на *един* мъж, криел нарушение на една древна религиозна повеля (т. е. фактически нарушение на древното право на останалите мъже върху тази жена) — нарушение, което изисквало изкупление или ако бивало търпливо, трябвало да бъде изкупуено чрез временно отдаване на жената на други мъже.

Доказателства за тези положения Бахофен намира в многобройни, издирени с крайно усърдие места от класическата литература на древността. Развитието от „хетеризма“ към моногамията и от майчинското право към бащинското право се извършва според него — по-специално у гърците — в резултат на по-нататъшното развитие на религиозните представи, на вмъкване на нови божества, представители на новите възгледи, в традиционната група на боговете, представители на старите възгледи, така че последните биват все повече и повече изтласквани на заден план от първите. Следователно, не развитието на действителните условия на живота на хората, а религиозното отражение на тези условия в главите на същите хора е предизвикало според Бахофен историческите промени във взаимното обществено положение на мъжа и жената. Съобразно с това Бахофен тълкува „Орестя“ от Есхил като драматично изображение на борбата между залязващото майчинско право и възходящото през героичната епоха и побеждаващо бащинско право. Заради любовника си Егист Клитемнестра убива върналия се от Троянската война свой съпруг Агамемнон; но нейният и Агамемнонов син, Орест, отмъщава за убийството на баща си, като убива своята майка. За това го преследват Ериниите, демоничните защитници на майчинското право, според което убийството на майката е най-тежкото, неизкупимо престъпление. Но Аполон, който чрез своя оракул е подбудил Орест към това деяние, и Атина, призована като съдница — двете божества, които застъпват тук новия строй, основан на бащинското право, — защищават Орест; Атина изслушва двете страни. Целият спорен въпрос е изложен сбито в дебатите между Орест и Ериниите. Орест се позовава на това, че Клитемнестра е извършила двойно злодеяние: като е убила *своя* съпруг, а заедно с това и *неговия* баща. Защо Ериниите преследват него, а не нея, много по-виновната? Отговорът е поразителен:

„С мъжа, убит от нея, тя не беше в кръвно родство“²¹⁷.

Убийството на един некръвнородствен мъж, дори когато той е съпруг на убийцата, може да бъде изкупено — то не засяга Ериниите; тяхна работа е само да преследват убийството на кръвни роднини, а най-тежко и неизкупимо според майчинското право е убийството на майката. Но сега Аполон се явява като защитник на Орест; Атина поставя въпроса на гласуване от членовете на ареопага — атинските съдебни заседатели; гласовете за оправдаване и осъждане са наравно; тогава Атина като председателка дава своя глас за Орест и го оправдава. Бащинското право удържа победа над майчинското право, „боговете от младото поколение“, както ги наричат самите Еринии, побеждават Ериниите и те накрай също се съгласяват да поемат нов пост в служба на новия ред.

Това ново, но напълно правилно тълкуване на „Орестея“ е едно от най-хубавите и най-добри места в цялата книга, но то показва същевременно, че Бахофен поне толкова вярва в Ериниите, Аполон и Атина, колкото на времето и Есхил; той вярва именно, че през гръцката героична епоха те са извършили чудото да съборят майчинското право, замествайки го с бащинското право. Ясно е, че такава схващане, според което религията има значение на решаващ фактор над световната история, се свежда в края на краищата до чист мистицизъм. Затова трудна и далеч не винаги благодарна работа е да се справим с дебелия том на Бахофен. Но всичко това не намалява заслугата му на изследовател, открил нови пътища; той пръв замени фразата за непознато първобитно състояние на безредно полово общуване с доказателството, че в класическата литература на древността има множество следи, според които у гърците и азиатците преди еднобрачието е съществувало в действителност едно състояние, при което са общували полово не само един мъж с няколко жени, но и една жена с няколко мъже, без да е бил нарушаван моралът; че този обичай при изчезването си е оставил следи в ограниченото отдаване на жената на други мъже, с което тя е трябвало да изкупи правото на еднобрачие; че затова родословието първоначално е можело да се води само по женска линия, от майка към майка; че тази изключителна важност на женската линия се е запазила дълго и в периода на еднобрачието с установено или дори признато бащинство; че най-после това първоначално положение на майките като единствено несъмнени родители на своите деца е осигурявало на тях и на жените изобщо такава високо обществено положение, каквото те оттогава вече никога не са имали. Бахофен наистина не изказва тези положения с такава яснота — за това му пречи неговият мистичен мироглед. Но той ги доказва, а в 1861 г. това означаваше пълна революция.

Дебелата книга на Бахофен е написана на немски, т. е. на езика на нацията, която тогава най-малко се интересуваше от предисторията

на днешното семейство. Затова тя остана неизвестна. Най-близкият приемник на Бахофен в същата област се появи в 1865 г., без да е чувал изобщо за него.

Този приемник беше Дж. Ф. Мак-Ленан, права противоположност на своя предшественик. Вместо гениалния мистик тук имаме сухия юрист; вместо буйната поетична фантазия — правдоподобните комбинации на пледиращия адвокат. Мак-Ленан намира у много диви, варварски и дори цивилизовани народи от старо и ново време една форма на сключване брак, при която младоженецът, сам или със свои приятели, трябва привидно да открадне насилствено своята невеста от нейните роднини. Този обичай трябва да е остатък от по-раншен обичай, когато мъжете от едно племе действително крадели с насиллие жените си отвън, от други племена. Как е възникнал този „брак чрез кражба“? Докато мъжете можели да намират достатъчно жени в своето племе, нямало никакъв повод за това. Но също тъй често намираме, че у неразвити народи съществуват известни групи (които около 1865 г. още често биваха идентифицирани със самите племена), в рамките на които бракът е забранен, така че мъжете са принудени да си вземат своите жени и жените — своите мъже извън групата — докато у други съществува обичай мъжете от известна група да си вземат жени само в пределите на своята собствена група. Мак-Ленан нарича първите екзогамни, вторите ендегамни и бърза да конструира рязка противоположност между екзогамни и ендегамни „племена“. И макар неговото собствено изследване на екзогамията да го натъква на факта, че тази противоположност в много — ако не в повечето или дори във всички — случаи съществува само в неговата представа, той я прави основа на цялата си теория. Според нея екзогамните племена могат да си доставят жени само от други племена; а при съответстващото на дивачеството перманентно състояние на война между племената това е можело да става само чрез грабеж.

Мак-Ленан пита по-нататък: откъде е произлязъл този обичай на екзогамията? Представата за кръвно родство и кръвосмешение не можела да има нищо общо с него, това били неща, които се развили едва много по-късно. Но друг бил въпросът с много разпространения сред диваците обичай да убиват децата от женски пол веднага след раждането. Така във всяко отделно племе възниквал излишък от мъже, непосредствена последица от което неизбежно било, че няколко мъже притежават общо една жена: многомъжество. Оттук на свой ред следвало, че се знаело коя е майката на едно дете, но не се знаело кой е бащата, и затова родството се водело само по женска линия, а не по мъжка — майчинско право. А втора последица от недостига на жени в племето — недостиг, смекчен, но неотстра-

нен от многомъжеството — било именно систематичното, насилствено отвлечане на жени от чужди племена.

„Тъй като екзогамията и многомъжеството произлизат от една и съща причина — от численото неравенство между двата пола, — трябва да приемем, че у всички екзогамни раси първоначално е съществувало многомъжеството... И затова трябва да приемем като безспорно, че сред екзогамните раси първата родствена система е била оная, която познава кръвна връзка само от майчина страна“ (Мак-Ленан, „Очерци по древна история“, 1886. „Първобитен брак“, стр. 124)²¹⁸.

Заслугата на Мак-Ленан е, че той изтъкна всеобщото разпространение и голямото значение на това, което той нарича екзогамия. Но той съвсем не е открил факта на съществуване на екзогамни групи, а още по-малко го е разбрал. Ако оставим настрана по-раншните, отделни бележки на много наблюдатели — именно източниците на Мак-Ленан, — Лейтъм („Описателна етнология“, 1859) бе описал точно и вярно тази институция у индийските магари²¹⁹ и бе изказал мнението, че тя е всеобщо разпространена и се среща във всички части на света — това място цитира сам Мак-Ленан. И нашият Морган още в 1847 г. в своите писма за ирокезите (публикувани в „American Review“) и в 1851 г. в книгата си „Лигата на ирокезите“²²⁰ също бе доказал наличиостта на тази институция у това племе и беше я описал правилно, докато адвокатският ум на Мак-Ленан, както ще видим, е създал тук много по-голяма бъркотия, отколкото Бахофеновата мистична фантазия в областта на майчинското право. Друга заслуга на Мак-Ленан е, че той призна майчинскоправното родословие за първоначално, макар че в това отношение, както той сам признава по-късно, Бахофен го е изпреварил. Но и тук той не е наясно; говори винаги за „родство само по женска линия“ (kinship through females only) и постоянно прилага този правилен за едно по-раншно стъпало израз и към по-късни стъпала на развитие, когато произходът и наследяването наистина се водят още изключително по женска линия, но родството се признава и определя и по мъжка линия. Това е ограничеността на юриста, който, след като си е създал един строго определен правен израз, неизменно продължава да го прилага и към условия, към които той е станал вече неприложим.

При цялата си правдоподобност теорията на Мак-Ленан изглежда не се е видяла достатъчно солидно обоснована на самия автор. Поне на самия него прави впечатление

„забележителният факт, че формата на“ (привидния) „грабеж на жени е най-ясно и определено изразена тъкмо у народите, у които господства мъжкото родство“ (т. е. произходът по мъжка линия) (стр. 140).

И по-нататък:

„Странно е, че детеубийството, доколкото ни е известно, не се практикува системно там, където екзогамията и най-древната форма на родство съществува: една до друга“ (стр. 146).

Два факта, които направо оборват неговия начин на обяснение и на които той може да противопостави само нови, още по-объркани хипотези.

Въпреки това неговата теория намери в Англия голямо одобрение и широк отзвук; тук всички смятаха Мак-Ленан за основател на историята на семейството и за пръв авторитет в тая област. Неговото противопоставяне на екзогамни и ендогамни „племена“, макар че бяха установени отделни изключения и видоизменения, остана все пак общопризната основа на господстващите възгледи и се превърна в наочник, който правеше невъзможен всеки свободен поглед върху изследваната област, а с това и всеки решителен прогрес. В противовес на станалото обичайно в Англия, а по английски образец и другаде, надценяване на Мак-Ленан трябва да подчертаем, че със своето противопоставяне на екзогамни и ендогамни „племена“, представляващо чисто недоразумение, той е причинил повече вреда, отколкото е принесъл полза със своите изследвания.

Междувременно почнаха бързо да се откриват все повече и повече факти, които не можеха да се вместят в изящните рамки на неговата теория. Мак-Ленан познаваше само три форми на брак: многоженство, многомъжество и еднобрачие. Но когато вниманието бе насочено веднъж върху този пункт, намериха се все повече и повече доказателства, че у неразвитите народи съществуват форми на брак, при които редица мъже притежават общо редица жени; и *Лъбок* („Произход на цивилизацията“, 1870²²¹) призна този групов брак (Communal marriage) за исторически факт.

Веднага след това, в 1871 г., *Морган* публикува нов и в много отношения решаващ материал. Той се беше убедил, че съществуващата у ирокезите своеобразна система на родство е обща за всички коренни жители на Съединените щати и следователно е разпространена на цял един континент, макар че направо противоречи на степените на родство, които фактически произтичат от съществуващата там система на брак. Той убеди американското федерално правителство да събере въз основа на съставените от него въпросник и таблици сведения за системите на родство у другите народи и отговорите намери: 1) че системата на родство у индианците в Америка съществува и у многобройни племена в Азия, а в малко видоизменена форма — в Африка и Австралия; 2) че тази система напълно се обяснява от една форма на групов брак, която се намира тъкмо в стадий на отмиране на Хавайските и други австралийски острови, и 3) че наред с тази форма на брак на същите острови съществува една система на родство, която може да се обясни само с една още по-първобитна, сега изчезнала форма на групов брак. Събраните сведения заедно с изводите от тях Морган публикува в

своите „Системи на кръвно родство и сватовство“, 1871²²², и с това пренесе спора в една несравнено по-широка област. Изхождайки от системите на родство и възстановявайки съответстващите им форми на семейство, той откри нов път на изследване и възможност за по-дълбоко проникване в предисторията на човечеството. Възтържествуваше ли този метод, изящната конструкция на Мак-Ленан щеше да изчезне като дим.

Мак-Ленан защити своята теория в новото издание на „Първобитният брак“ („Очерци по древна история“, 1876). Комбинирайки съвсем изкуствено една история на семейството само от хипотези, той изисква от Лъбок и Морган не само доказателства за всяко тяхно твърдение, но доказателства с необорима убедителност, каквито единствено се допускат в един шотландски съд. И това върши същият тоя човек, който от тясната връзка между майчин брат и сестрин син у германците (Тацит, „Германия“, гл. 20), от разказа на Цезар, че у британците всеки десет или дванадесет мъже имат общи жени, и от всички други разкази на древните писатели за общност на жените у варварите без колебание прави извода, че у всички тия народи господствувало многомъжество! Струва ти се, че слушаш някой прокурор, който може да си позволи всякаква свобода при нагласяването на обвинението, но от защитника изисква най-строго юридически обосновано доказателство за всяка дума.

Груповият брак бил чиста измислица, твърди той и с това остава далеч зад Бахофен. Системите на родство у Морган били прости правила на обществена вежливост, което се доказвало от факта, че индианците се обръщат с думите брат или баща и към чуждите — към белите. Това е все едно да се твърди, че обозначенията баща, майка, брат, сестра са само нищо незначещи форми на обръщение, защото католическите духовници и игуменки също се назовават отци и майки, монасите и монахините, дори масоните и членовете на английските цехови съюзи на тържествени събрания се обръщат едни към други с думите брат и сестра. Накратко, защитата на Мак-Ленан беше жалко слаба.

Но оставаше още един пункт, в който той бе неуязвим. Противоположността между екзогамни и ендогамни „племена“, върху която почиваше цялата му система, не само не бе разклатена, но бе дори навсякъде призната за крайъгълен камък на цялата история на семейството. Приемаше се, че опитът на Мак-Ленан да обясни тая противоположност е незадоволителен и противоречи на изброените от самия него факти. Но самата противоположност, съществуването на два взаимно изключващи се вида самостоятелни и независими племена, от които единият вид вземал жените си в рамките на племето, докато на другия това било абсолютно забранено — това се смя-

таше за неоспоримо евангелие. Сравни напр. Жиро-Тьолон, „Произход на семейството“ (1874), и дори Лъбок, „Произход на цивилизацията“ (4 издание, 1882)²²³.

Против този пункт е насочено главното съчинение на Морган: „Първобитното общество“ (1877)²²⁴ — съчинението, което лежи в основата на настоящия труд. Това, което в 1871 г. Морган предугаждаше само смътно, тук е развито съвсем ясно. Ендогамия и екзогамия не образуват никаква противоположност; съществуването на екзогамни „племена“ досега не е никъде доказано. Но по времето, когато е господствувал още груповият брак — а той по всяка вероятност някога е господствувал навсякъде, — племето се е разчленявало на редица кръвнородствени по майчина линия групи, родове, в рамките на които е господствувала строга забрана за брак, така че мъжете от един род са можели да вземат и по правило са вземали жените си наистина в рамките на племето, но трябвало да ги вземат въвн от своя род. Така че ако родът е бил строго екзогамен, племето, което е обхващало съвкупността от родовете, е било в същата степен ендогамно. С това бе окончателно опроверган последният остатък от Мак-Ленановите изкуствени построения.

Но Морган не се задоволи с това. Родът на американските индианци му послужи по-нататък да направи втора решителна крачка напред в изследваната от него област. В този род, организиран по майчинското право, той откри праформата, от която се развил по-късният, организиран по бащинското право род — родът, какъвто го намираме у античните културни народи. Гръцкият и римският род, загадка за всички дотогавашни историци, бе обяснен посредством индианския и с това бе намерена нова основа за цялата първобитна история.

Това повторно откритие на първоначалния, основан на майчинското право род като стадий, предшествуващ основания на бащинското право род у културните народи, има за първобитната история същото значение, каквото Дарвиновата еволюционна теория — за биологията и Марковата теория за принадлежната стойност — за политическата икономия. То даде възможност на Морган да набележи за пръв път една история на семейството, в която — доколкото позволява известният досега материал — са в общи черти предварително установени поне класическите степени на развитие. За всекиго е ясно, че с това започва нова епоха в разработването на първобитната история. Основаният на майчинското право род стана крайгълният камък, около който се върти цялата тази наука; след неговото откритие човек знае в каква посока и какво трябва да изследва и как трябва да групира изследваното. И съобразно с това в тази област сега се напредва много по-бързо, отколкото преди книгата на Морган.

Откритията на Морган сега са всеобщо признати или, по-точно, усвоени от всички изследователи на първобитната история и в Англия. Но почти у никого не намираме открито признание, че именно на Морган дължим тази революция във възгледите. В Англия неговата книга, доколкото е възможно, се премълчава, а самият той бива отминаван със снисходителна похвала за *предишните* му работи; усърдно се заяждат за подробности на неговото изложение, упорито мълчат за неговите действително големи открития. Първото издание на „Първобитното общество“ е изчерпано; в Америка няма доходен пазар за такава нещo; в Англия тази книга, изглежда, е била систематично потуляна и единственото издание на този епохален труд, което още се намира в продажба, е немският превод.

Коя е причината за тази сдържаност, в която е трудно да не видим един заговор на мълчание, особено при многобройните цитати, давани просто от вежливост, и другите доказателства за уважение към колегите, с които гъмжат работите на нашите признати изследователи на първобитната история? Дали защото Морган е американец и за английските изследователи на първобитната история е много неприятно, че въпреки цялото им заслужаващо най-голямо признание усърдие в събирането на материала, когато се касае за общите гледища при подреждането и групирането на този материал — накратко, за техните идеи, са принудени да се обръщат към двама гениални чужденци, Бахофен и Морган? С германеца биха могли все пак да се примирят, но с американеца? По отношение на американеца всеки англичанин става патриот и в Съединените щати аз видях забавни примери за това.²²⁵ Към това обаче се прибавя още обстоятелството, че Мак-Ленан беше, тъй да се каже, официално признатият основател и вожд на английската школа за изследване на първобитната история; че в тази област спадаше до известна степен към добрия тон да се говори само с най-високо страхопочитание за неговата изкуствена историческа конструкция, която води от детеубийството през многомъжеството и брака-кражба до основаното на майчинското право семейство; че най-незначителното съмнение в съществуването на абсолютно изключващите се взаимно екзогамни и ендогамни „племена“ се смяташе за дръзка ерес; че следователно Морган, разпръсквайки като дим всички тези осветени догми, е извършил един вид светотатство. И отгоре на всичко той ги разпръсна с доводи, които трябваше само да бъдат изказани, за да станат веднага ясни за всички; така че почитателите на Мак-Ленан, които досега безпомощно се колебаеха между екзогамията и ендогамията, трябваше едва ли не да се плеснат по челото и да извикат: как; можахме да бъдем толкова глупави и да не открием това още отдавна сами!

И ако дори тези престъпления не бяха достатъчни, за да оправдаят хладното пренебрежение на официалната школа към Морган, той препълни чашата, като не само разкритикува цивилизацията, обществото на стоковото производство, основната форма на нашето днешно общество, по начин, който напомня Фурие, но и говори за бъдещо преобразуване на това общество с такива думи, които биха могли да бъдат казани от Карл Маркс. Затова напълно заслужено Мак-Ленан възмутено го упреква, че „историческият метод му е съвсем антипатичен“²²⁶, което женевишкият професор г. Жиро-Тьолон потвърди и в 1884 г. Нали същият г. Жиро-Тьолон още в 1874 г. („Произход на семейството“) безпомощно се луташе в лабиринта на Мак-Ленановата екзогамия, откъдето едва Морган го изведе!

Не е нужно да се спирам тук върху другите успехи, които първобитната история дължи на Морган; в моя труд се намира необходимото в това отношение. Четиринадесетте години, които изтекоха от появата на неговия главен труд, обогатиха много нашия материал по историята на първобитните човешки общества; към антрополозите, пътешествениците и професионалните изследователи на първобитната история се присъединиха представителите на сравнителната юриспруденция и внесоха отчасти нов материал, отчасти нови гледища. В резултат някои отделни хипотези на Морган бяха разклатени или дори отхвърлени. Но новосъбраният материал никъде не измести неговите важни основни гледища с други. Внесената от него система в първобитната история важи в главните си черти и днес. Може да се каже дори, че тя толкова повече печели общо признание, колкото повече се скрива, че той е основоположникът на този велик прогрес*.

Лондон, 16 юни 1891 г.

Фридрих Енгелс

*Напечатано в списание „Neue Zeit“,
Bd. 2, кн. 41, 1890—1891 г. и в книгата:
Friedrich Engels. „Der Ursprung der Familie,
des Privateigentums und des Staates“.
Stuttgart“, 1891*

*Печата се по текста на книгата, сверен
с текста на списанието*

Превод от немски.

* — На връщане от Ню Йорк през септември 1888 г. срещнах един бивш депутат от конгреса от Рочестерския избирателен окръг, който познавал Луис Морган. За съжаление, той не можа да ми разкаже много за него. Морган живял в Рочестер като частно лице, зает само със своите научни изследвания. Брат му бил полковник и служел във военното министерство във Вашингтон; със съдействието на брат си той успял да заинтересува правителството за своите изследвания и да издаде няколко свои труда на държавни разноски; той, моят събеседник, също се застъпвал за това много пъти през време на своето депутатство.

ПРИВЕТСТВИЕ ДО ВТОРИЯ АВСТРИЙСКИ ПАРТИЕН КОНГРЕС²²⁷

Лондон, 26 юни 1891 г.

Уважаеми другари!

Приемете най-искрената ми благодарност за любезната покана за втория конгрес на австрийската социалдемократия, както и моите съжаления, че не мога да присъствувам лично; приемете също моите най-добри пожелания за успешна работа на конгреса.

След Хайнфелд²²⁸, когато австрийската работническа партия отново стъпи на крака, вие постигнахте огромни успехи. Това е най-добрата гаранция, че сегашният ви конгрес ще бъде изходна точка на нови, още по-значителни триумфи.

Нашата партия доказва каква несъкрушима вътрешна сила притежава не само с бързо следващите си един след друг успехи, не само с това, че тя ликвидира тази година извънредното положение в Австрия, както миналата година в Германия²²⁹. Тя доказва своята сила още повече с това, че във всички страни преодолява пречки и върши неща, пред които безсилно скръстват ръце всички други партии, попълващи редовете си от имотните класи. Докато имотните класи във Франция и Германия враждуват помежду си с непримирима омраза, френските и германските пролетарии работят ръка за ръка. И докато у вас в Австрия имотните класи от различните коронни земи губят в сяпа национална вражда последните остатъци от своята способност да господствуват, вашият втори партиен конгрес ще им покаже картината на една Австрия, която не познава каквито и да било национални разпри — Австрия на работниците.

Фридрих Енгелс

Напечатано в „Arbeiter-Zeitung“, бр. 27 от 3 юли 1891 г. и в брошурата: „Verhandlungen der zweiten österreichischen Parteitag“, abgehalten zu Wien am 28., 29 und 30 Juni 1891“, Wien, 1891

*Печата се по текста на „Arbeiter-Zeitung“ сверен с текста на брошурата
Превод от немски*

КЪМ КРИТИКАТА
НА СОЦИАЛДЕМОКРАТИЧЕСКАТА
ПРОЕКТОПРОГРАМА ОТ 1891 г.²³⁰

Написано между 18 и 29 юни 1891 г.

*Публикувано за пръв път (без приложението)
в сп. „Die Neue Zeit“, Bd. 1, кн. 1 от
1901—1902 г. и изцяло на руски език в
Сочинения К. Маркса и Ф. Енгелса, I тнд.,
т. XVI, ч. II, 1936 г.*

Печата се по ръкописа

Повод от немски

Сегашният проект²³¹ е значително по-добър от досегашната програма²³². Големите остатъци от отживяла традиция — както специфично ласалианска, така и вулгарно-социалистическа — общо взето са отстранени, в теоретическо отношение проектът като цяло е съставен въз основа на съвременната наука, което дава възможност той да бъде обсъден на тази основа.

Проектът се дели на три раздела: I. Мотиви. II. Политически искания. III. Искания, отнасящи се до защитата на правата на работниците.

I. МОТИВИ В ДЕСЕТ АБЗАЦА

Те страдат общо от този недостатък, че се опитват да съчетаят две несъвместими неща: да бъдат и програма, и *коментар* към програмата. Човек се страхува, че е недостатъчно ясен, ако пише кратко и убедително, и затова вмъква обяснения, които правят изложението многословно и провлечено. Според мен програмата трябва да бъде колкото е възможно по-кратка и по-точна. Не вреди, ако понякога се среща някоя чужда дума или фраза, цялото значение на която не може да се схване от пръв поглед. Устните доклади на събранията, писменото разяснение в печата ще дадат всичко, което е необходимо, и тогава кратката, изразителна фраза, веднъж разбрана, се запечатва в паметта, става лозунг, което никога не се случва с многословното изложение. Не трябва да се жертвува прекалено много заради популярността, не трябва да се подценяват

умствените способности и образователното равнище на нашите работници. Те разбраха далеч по-трудни неща от това, което може да им даде най-кратката, най-сбитата програма; и ако периодът на изключителния закон затрудни, а на места направи невъзможно всестранното развитие на нововлезлите в движението маси, сега, когато нашата пропагандна литература може отново да се съхранява и чете безпрепятствено, това ще бъде бързо наваксано под ръководството на старите кадри.

Ще се опитам да изложа целия този раздел по-кратко и ако успее, ще го приложа или ще го изпратя по-късно, а сега ще премина към отделните абзаци, номерирани от 1 до 10.

Абзац 1. — „Отделянето“ и т. н., „на рудниците, шахтите, мините“ — три думи за едно и също понятие; двете трябва да отпаднат. Аз бих оставил *рудниците* [Bergwerke], които у нас се наричат така дори да се намират на най-пласка равнина, и бих обозначил всичко с този най-употребяван израз. Затова пък бих добавил: „железопътните линии и другите средства за съобщение“.

Абзац 2. — Тук бих вмъкнал: „В ръцете на техните присвоители (или на техните собственици) обществените средства на труда“, а също по-долу „зависимост... от собствениците (или присвоителите) на средствата на труда“ и т. н.

Че тези господа са присвоили всички тези средства като „индивидуално притежание“, е вече казано в пункт 1-ви и може да бъде повторено тук само ако се настоява непременно да се вмъкне думата „монополисти“. Но нито едната, нито другата дума не прибавя абсолютно нищо към смисъла. А което е излишно в една програма, то я отслабя.

„Необходимите за съществуването на обществото средства на труда“

— това са винаги тъкмо ония, които са налице. Преди появата на парната машина се справяха и без нея, сега това би било вече невъзможно. Тъй като в наши дни всички средства на труда пряко или косвено — било по своето устройство, било в резултат на общественото разделение на труда — са *обществени средства на труда*, тези четири думи достатъчно изразяват понятието: наличното в даден момент, и то правилно и без всякакъв повод за погрешно тълкуване.

Ако края на този пункт е заимствуван от мотивите на Устава на Интернационала, бих предпочел това да стане *изцяло*: „на социалната мизерия (това е № 1), умствената изостаналост и политическата зависимост“²³³. Физическата изостаналост влиза в политическата социална мизерия, а политическата *зависимост* е факт, докато по-

Знае се да е по програмата на Ф. Енгелс 1891 г.

Ова е првиот дел од програмата на Ф. Енгелс 1891 г. којшто е составен од неколку програми. Најважната е програмата на Ф. Енгелс 1891 г. која е составена од неколку програми. Најважната е програмата на Ф. Енгелс 1891 г. која е составена од неколку програми.

Програмата е составена од неколку програми. Најважната е програмата на Ф. Енгелс 1891 г. која е составена од неколку програми.

I. Социјалдемократичка програма

Социјалдемократичката програма е составена од неколку програми. Најважната е програмата на Ф. Енгелс 1891 г. која е составена од неколку програми.

Началото на рџкописа на Ф. Енгелс „Към критиката на социалдемократическата проектопрограма от 1891 г.“

литическото *безправие* е декламаторска фраза, която има *относителна* валидност, затова за нея няма място в програмата.

Абзац 3. Първата фраза трябва според мен да бъде изменена.

„При господството на индивидуалните собственици“.

Първо, това, за което се говори по-нататък, е икономически факт, който трябва да бъде обяснен икономически. Но изразът „господството на индивидуалните собственици“ създава погрешната представа, че то е предизвикано от *политическото* господство на тази разбойническа банда. Второ, към тези индивидуални собственици спадат не само „капиталистите и едрите земевладелци“ (какво трябва да означават следващите подир това „буржоа“? Са ли те трета класа индивидуални собственици? Са ли едрите земевладелци също „буржоа“? Може ли, щом вече става дума за едрите земевладелци, да бъдат игнорирани огромните остатъци от феодализма, които слагат своя специфичен реакционен отпечатък върху цялата наша политическа свинщина в Германия?). *Селяните и дребните буржоа* са също „индивидуални собственици“, поне още засега; но в програмата те никъде не фигурират и затова трябва да се каже, че те изобщо не са включени в категорията индивидуални собственици, за които става дума.

„Натрупване на средствата на труда и на създаваното от експлоатираните богатство.“

„Богатството“ се състои от: 1) средства на труда и 2) средства за живот. Затова е неграмотно и нелогично да се говори отначало за една *част* от богатството, а след това не за другата му част, а за целокупното богатство, и да се съединяват двете със съюза *и*.

... се увеличава ... в ръцете на *капиталистите* с растяща *бъзрина*“.

Но къде останаха „едрите земевладелци“ и „буржоата“, за които се говореше по-горе? Ако тук капиталистите стигат, значи и по-горе е било достатъчно да бъдат споменати само те. Ако пък трябва да се дават подробности, капиталистите изобщо не стигат.

„Числеността и *мизерията* на пролетариите все повече нарастват.“

Така абсолютно казано, това не е вярно. Организацията на работниците, тяхната постоянно растяща съпротива ще противопоставят по възможност известна преграда на *нарастването на мизерията*. Но това, което *сигурно* нараства, е *несигурността на съществуването*. Аз бих добавил това.

Абзац 4. Фразата :

„Коренящата се в самата същност на частното капиталистическо производство безплановост“

се нуждае от значително подобрене. Аз познавам капиталистическо производство като обществена форма, като икономическа фаза, и *частно* капиталистическо производство като срещащо се така или иначе в рамките на тази фаза *явление*. Но какво значи *частно* капиталистическо производство? — Производство, което се води от *отделния* капиталист; но то вече все повече и повече става изключение. Капиталистическо производство, което се води от *акционерни дружества*, не е вече *частно* производство, а производство в асоциирания интерес на мнозина. Ако преминем от акционерните дружества към тръстовете, които подчиняват и монополизират цели отрасли на промишлеността, тук престава не само *частното производство*, но и *безплановостта*. Зачеркне ли се думата „частно“ фразата може в краен случай да мине.

„Разоряването на широки слоеве от населението“.

Вместо тази декламаторска фраза, която създава впечатлението, че ние още съжаляваме за това разоряване на буржоата и дребните буржоа, бих казал простия факт: „които в резултат на разоряването на средните градски и селски слоеве, на дребните буржоа и дребните селяни разширяват (или задълбочават) пропастта между имотни и безимотни“.

Двете заключителни фрази повтарят два пъти едно и също нещо. В приложението към раздел I аз давам предложение за изменение*.

Абзац 5. — Вместо „причини“ трябва да бъде „неговите причини“ — навярно това е просто грешка при писането.

Абзац 6. — „Рудници, мини, шахти“ — виж по-горе бележката към абзац 1. „Частно производство“ — виж бележката по-горе. Аз бих казал: „Превръщане на съвременното капиталистическо производство, което се води в интерес на отделни лица или акционерни дружества, в социалистическо производство, водено в интерес на цялото общество и по предварително начертан план — превръщане, ... за което и т. н. ... се създават ... и чрез което единствено може да бъде осъществено освобождението на работническата класа, а с него и освобождението на всички членове на обществото без изключение.“

* Виж настоящия том, стр. 234. *Ред.*

Абзац 7. — Аз бих казал така, както се предлага в приложението към раздел I*.

Абзац 8. — Вместо „класосъзнателни“ — макар в нашите кръгове това съкращение да е лесно разбираемо — в интерес на улесняването на неговото разбиране и на превеждането му на чужди езици бих казал: „с осъзнали своето класово положение работници“ или нещо подобно.

Абзац 9. — Заключителната фраза: „... поставя... и по този начин обединява в едни ръце силата на икономическата експлоатация и на политическото потискане“.

Абзац 10. — След думите „класовото господство“ липсва: „и на самите класи“. Премахването на класите е нашето основно искане, без него премахването на класовото господство икономически е безсмислица. Вместо „за равно право на всички“ предлагам: „за равни права и равни задължения на всички“ и т. н. *Равните задължения* са за нас особено съществено допълнение към буржоазнодемократическите *равни права*, което лишава последните от техния специфично буржоазен смисъл.

Заключителната фраза: „В своята борба... са способни“, аз бих зачеркнал. При своята неопределеност — „които са способни да подобрят положението на народа изобщо (кой се има предвид?)“ — тя може да обхваща всичко: покровителствени мита и свобода на търговията, цехове и свобода на промишлената дейност, поземлен кредит, разменни банки, задължително ваксиниране срещу едра шарка и забрана на ваксинирането срещу едра шарка, алкохолизъм и забрана на спиртните напитки и т. н. и т. н. Това, което би *трябвало* да се каже в нея, е вече казано в предишната фраза, а да се казва специално, че като искаме цялото, ние имаме предвид и всяка отделна негова част, не е необходимо; според мен това отслабя впечатлението. Но ако тази фраза е нужна като преминаване към отделните искания, би могло да се каже приблизително така: „социалдемократията води борба за всички искания, които я *приближават до тази цел*“ („мерки и начинания“ да се зачеркне като повторение). Или пък, което е още по-добре, да се каже направо за какво се касае, а именно, че трябва да се навакса това, което буржоазията е пропуснала да направи; в този смисъл съм формулирал една заключителна фраза в приложение I*. Аз считам това за важно във връзка с моите бележки към следващия раздел и за мотивиране на наравените там от мен предложения.

Виж настоящия том, стр. 235. *Ред.*

Виж пак там *Ред.*

II. ПОЛИТИЧЕСКИ ИСКАНИЯ

Политическите искания на проекта страдат от един голям недостатък. *В него не се съдържа това*, което всъщност е трябвало да се каже. Ако всички тези 10 искания биха били задоволени, ние бихме разполагали наистина с повече разнообразни средства за постигане на нашата главна политическа цел, но в никой случай не би била постигната самата главна цел. От гледна точка на правата, които се дават на народа и на неговото представителство, конституцията на Германската империя е просто копие на пруската конституция от 1850 г. — конституция, в чиито членове намери израз най-крайната реакция и съгласно която правителството притежава цялата действителна власт, а камарите нямат дори правото да отхвърлят данъците; конституция, с която, както показва периодът на конституционния конфликт, правителството може да прави всичко, каквото си иска²³⁴. Правата на райхстага са абсолютно същите, както и правата на пруската камара, и затова Либкнехт нарече този райхстаг смокиновия лист на абсолютизма. Върху основата на тази конституция и на санкционираното от нея дребнодържавие, на един „съюз“ между Прусия и Ройс-Грайц-Шлайц-Лобенщайн²³⁵, първата от които има толкова квадратни мили, колкото втората — квадратни дюйма, — върху такава основа искането да се осъществи „превръщането на всички оръдия на труда в обща собственост“ е очевидна безсмислица.

Да се засяга тази тема е опасно. И все пак така или иначе работата трябва да се подхване. Колко необходимо е това, показва тъкмо сега ширещият се в голяма част от социалдемократическия печат опортюнизм. От страх от възобновяване на закона против социалистите или при спомена за някои направени при господството на този закон преждевременни изявления сега някои изведнъж почват да твърдят, че сегашният законен ред в Германия бил достатъчен за партията да осъществи по мирен път всичките си искания. Някои убеждават себе си и партията, че „съвременното общество враща в социализма“, без да си задават въпроса, няма ли то да надрасне по този начин също тъй необходимо своя стар обществен строй; не трябва ли то да разбие тази стара обвивка също тъй насилствено, както ракът — своята, и не му ли предстои освен това да разбие оковите на все още полуабсолютистичния и отгоре на това неизразимо объркан политически строй. Може да се допусне, че старото общество би могло да врасне мирно в новото в страни, където народното представителство съсредоточава в своите ръце цялата власт, където по конституционен път можеш да направиш всичко, каквото пожелаеш, щом имаш зад себе си мнозинството на

народа: в демократични републики като Франция и Америка, в монархии като Англия, където предстоящото абдикиране на династията срещу парично възнаграждение се обсъжда всеки ден в печата и където тази династия е безсилна срещу волята на народа. Но в Германия, където правителството е почти всесилно, а райхстагът и всички други представителни учреждения нямат действителна власт, в Германия да провъзгласиш подобно нещо, и то без всякаква нужда, значи да смъкнеш смокиновия лист от абсолютизма и сам да застанеш да прикриваш голотата.

Подобна политика може само да доведе в края на краищата партията на погрешен път. На преден план излизат общите, абстрактните политически въпроси и по този начин се закриват непосредствените конкретни въпроси, които още при първите големи събития, при първата политическа криза сами се поставят на дневен ред. Какво може да излезе от това, освен че партията внезапно, в решителния момент, ще се окаже безпомощна, че по решаващите въпроси в нея ще господствува неяснота и липса на единство, защото тези въпроси никога не са били обсъждани? Няма ли да се повтори отново онова, което стана на времето с покровителствените мита, които бяха обявени тогава за въпрос, интересуваш само буржоазията и незасягащ ни най-малко работниците, когато следователно всеки можеше да гласува както си иска, докато сега мнозина изпадат в противоположната крайност и в противовес на избилите в протекционизъм буржоа отново поднасят икономическите софизми на Кобден и Брайт, проповядвайки като най-чист социализъм... най-чисто манчестерство²³⁶? Това забравяне на големите, главните съображения заради моментните интереси на деня, това домогване до моментни успехи и борбата за тях без оглед на по-късните последици, това принасяне на бъдещето на движението в жертва на неговото настояще може да става и от „честни“ подбуди, но това е и си остава опортюнизъм, а „честният“ опортюнизъм е може би най-опасният от всички.

Кои са тези деликатни, но твърде съществени пунктове?

Първо. Ако нещо е несъмнено, то е, че нашата партия и работническата класа могат да стигнат до господство само при такава политическа форма като демократичната република. Тази последната е дори специфична форма за диктатурата на пролетариата, както показва още Великата френска революция. Защото немислимо е нашите най-добри хора да станат министри при император, както Микел. От законна гледна точка като че ли не върви да се включи направо в програмата искането за република, макар това да бе допустимо във Франция дори при Луи Филип, както сега в Италия. Но фактът, че в Германия не може дори да се излезе с открито републиканска

партийна програма, доказва колко голяма е илюзията, че републиката може да се установи там по идилично мирен път, и то не само републиката, но и комунистическото общество.

Впрочем, въпросът за републиката може в краен случай да бъде заобиколен. Но това, което според мен е трябвало да влезе и може да влезе в програмата, е искането за *съсредоточаване на цялата политическа власт в ръцете на народното представителство*. И засега това би било достатъчно, ако не може да се отиде подалеко.

Второ. Преустройството на Германия. От една страна, трябва да бъде ликвидирано дребнодържавието: опитайте се да революционизирате обществото, докато съществуват резерватните права на Бавария и Вюртемберг²³⁷, а картата напр. на Тюрингия представлява жалка гледка! От друга страна, Прусия трябва да престане да съществува, тя трябва да се разпадне на самоуправляващи се провинции, за да може специфичното прусачество да престане да тегне над Германия. Дребнодържавието и специфичното прусачество са двете страни на противоположността, в чиито клещи се намира сега Германия, при което едната от тези страни трябва винаги да служи като извинение и оправдание за съществуването на другата.

Какво трябва да дойде на мястото на сегашна Германия? Според мен пролетариатът може да употреби само формата на единната и неделима република. Федеративната република сега е, общо взето, все още необходимост на гигантската територия на Съединените щати, макар на изток да става вече пречка. Тя би била крачка напред в Англия, където на двата острова живеят четири нации и въпреки че има един парламент, вече съществуват редом три системи на законодателство. В малка Швейцария тя отдавна вече е станала пречка и се търпи само защото Швейцария се задоволява с ролята на чисто пасивен член на европейската държавна система. За Германия федералистичното ѝ ошвейцаряване би било огромна крачка назад. Два пункта отличават съюзната държава от единната държава: първо, че всяка отделна държава, влизаща в съюза, всеки кантон има свое собствено гражданско и наказателно законодателство, свое собствено съдоустройство, и, второ, че наред с народната камара съществува камара на представителите на държавите, в която всеки кантон, бил той голям или малък, гласува като такъв. Първото ние благополучно преодоляхме и няма да бъдем толкова наивни да го въвеждаме отново; второто имаме в лицето на бундесрата и можем прекрасно да минем без него, както и изобщо нашата „съюзна държава“ е вече преход към единната държава. И ние не трябва да отхвърляме извършената през 1866 и 1870 г. ре-

волюция от горе, а да внесем в нея необходимите допълнения и подобрения чрез движение от долу.

И така единна република. Но не в духа на сегашната Френска република, която не е нищо друго освен основаната в 1798 г. империя без император²³⁸. От 1792 до 1798 г. всеки френски департамент, всяка община се ползваше с пълно самоуправление по американски образец и това трябва да имаме и ние. Как трябва да се организира самоуправлението и как може да се мине без бюрокрация, това ни показва и доказва Америка и първата Френска република, а днес Австралия, Канада и другите английски колонии. И такова провинциално и общинско самоуправление е далеч по-свободно, отколкото например швейцарският федерализъм, където кантонът наистина е много независим по отношение на федеративната държава, но и по отношение на окръга и общината. Кантоналните правителства назначават окръжните управители и префектите, което не е познато в говорещите английски език страни и което ние в бъдеще трябва да премахнем така решително, както и пруските ландрати и регирунгсрати.

От всичко това в програмата трябва да се включи само малко. Аз го споменавам също главно за да характеризирам отношенията в Германия, където за подобни неща не бива да се говори открито, а с това да подчертая едновременно самоизмамата на ония, които искат по законен път да преобразуват подобни отношения в комунистическо общество. Споменавам го освен това, за да напомня на ръководството на партията, че има и други важни политически въпроси освен прякото участие на народа в законодателството и безплатното правораздаване, без които ние в края на краищата ще минем. При общата несигурност тези въпроси всеки ден могат да станат неотложни и какво ще стане, ако не сме ги обсъдили и не сме се споразумели по тях?

Което обаче може да влезе в програмата и което поне косвено може да служи като намек за това, за което не може да се говори, е искането:

„Пълно самоуправление в провинцията, окръга и общината чрез чиновници, избрани въз основа на всеобщо изборително право. Отменяване на всички местни и провинциални власти, назначавани от държавата.“

Дали освен това във връзка с разгледаните по-горе пунктове могат да се формулират още някои програмни искания, аз тук мога да преценя по-трудно, отколкото вие там на място. Но би било желателно тези въпроси да бъдат обсъдени в партията, докато още не е късно.

1) Разликата между „избирателно право и право на глас“, респективно между „избори и гласуване“, за мен не е ясна. Ако трябва да се прокара някаква разлика, това би трябвало поне да се изрази поясно или да се обясни в коментар, придружаващ проекта.

2) „Право на народа да внася и отхвърля законопроекти“. *До какво се отнася това?* Би трябвало да се добави — до всички закони или постановления на народното представителство.

5) Пълно отделяне на църквата от държавата. Към всички религиозни общества без изключение държавата се отнася като към частни сдружения. Те се лишават от всяка подкрепа от държавните средства и от всякакво влияние върху държавните училища. (Все пак не може да им се забрани да основават *собствени* училища със *собствени* средства и да преподават там своите глупости.)

6) Пунктът за „светския характер на училището“ в такъв случай отпада, той се отнася към предишния параграф.

8) и 9) Тук бих искал да обърна внимание на следното: тези пунктове изискват одържавяване 1) на *адвокатурата*, 2) на *санитарното дело*, 3) на *аптеките*, *зъболечението*, *акушерското дело*, *болничното дело* и т. н. и т. н., а освен това по-долу се издига искането за пълно одържавяване на осигуряването на работниците. Може ли всичко това да се повери на г. Каприви? И съгласува ли се то с провъзгласения по-горе отказ от всякакъв държавен социализъм?

10) Тук бих казал: „Прогресивен... данък за покриване на всички разходи в държавата, окръга и общината, доколкото за това са нужни данъци. Отменяване на всички косвени държавни и местни данъци, мита и т. н.“ Останалото е излишен и отслабящ впечатлението коментар, респ. мотивировка.

III. ИКОНОМИЧЕСКИ ИСКАНИЯ

Към пункт 2. В Германия повече от където и да било правото на сдружения се нуждае и от гарантиране от *държавата*.

Заклучителната фраза: „за регулиране“ и т. н. би трябвало да се добави *като пункт 4*, като ѝ се даде съответна форма. Във връзка с това би трябвало да се отбележи, че с камари на труда, съставени наполовина от работници и наполовина от работодатели, ние бихме се изиграли. При това положение години наред мнозинството ще бъде винаги на страната на работодателите, за което стига една черна овца сред работниците. Ако не се направи уговорката, че в спорни случаи *двете половини* дават мнение *отделно*,

много по-добре би било да имаме камара на работодателите и *редом с нея независима камара на работниците.*

Завършвайки, бих помолил да се сравни проектът още веднъж с френската програма²³⁹, където тъкмо в раздел III някои неща изглеждат по-добре. Испанската програма²⁴⁰ по липса на време, за съжаление, не мога да намеря, тя също в много отношения е твърде добра.

ПРИЛОЖЕНИЕ КЪМ РАЗДЕЛ I

1) „Шахтите, мините“ — да отпадне, да се прибави „железопътните линии и другите средства за съобщение“.

2) В ръцете на техните присвоители (или на техните собственици) обществените средства на труда са се превърнали в средства за експлоатация. Обусловеното от това икономическо подчинение на работника на присвоителите на средствата на труда, т. е. на източниците на живот, е основата на робството във всичките му форми: социалната мизерия, умствената изостаналост, политическата зависимост.

3) При господството на тази експлоатация натрупването на създаваното от експлоатираните богатство се увеличава в ръцете на експлоататорите — капиталистите и едрите земевладелци — с растяща бързина, все по-неравно става разпределението на продукта на труда между експлоататори и експлоатирани, все повече нарастват числеността на пролетариата и несигурността на неговото съществуване и т. н.

4) „Частното“ (производство) да се зачеркне... още повече влошават... в резултат на разоряването на градските и селските средни слоеве, на дребните буржоа и дребните селяни, още повече разширяват (или задълбочават) пропастта между имотни и безимотни, превръщат всеобщата несигурност в нормално състояние на обществото и доказват, че класата на собствениците на обществените средства на труда е загубила призванието и способността за стопанско и политическо ръководство.

5) „неговите“ причини.

6)... и превръщане на капиталистическото производство, което се води в интерес на отделни лица или акционерни дружества, в

социалистическото производство, водено в интерес на цялото общество и по предварително начертан план — превръщане, материалните и духовните условия за което се създават от самото капиталистическо общество и чрез което единствено може да бъде осъществено освобождението на работническата класа, а с него и освобождението на всички членове на обществото без изключение.

7) Освобождението на работническата класа може да бъде дело само на самата работническа класа. От само себе си се разбира, че тя не може да повери делото на своето освобождение нито на капиталистите и едрите земевладелци, нейни противници и експлоататори, нито на дребните буржоа и дребните селяни, които, смазани от конкуренцията на големите експлоататори, нямат друг избор, освен да застанат на страната или на последните, или на работниците*.

8)... с осъзнали своето класово положение работници и т. н.

9)... поставя... и по този начин обединява в едни ръце силата на икономическата експлоатация и на политическото потискане на работника.

10)... класовото господство и на самите класи** и за равни права и равни задължения на всички без разлика и т. н... на произход (краят да се зачеркне). Но на нейната борба за... на човечеството пречат назадничавите политически отношения в Германия. Тя трябва преди всичко да завоюва свободно пространство за движение, да унищожи многобройните остатъци от феодализма и абсолютизма, с една дума, да свърши работата, която германските буржоазни партии са били и си остават прекалено страхливи да свършат. Затова тя трябва поне днес да включи в своята програма и искания, които в другите културни страни са вече осъществени от самата буржоазия.

* Краят на фразата от думите „да застанат“ е написан с молив вместо зачеркнатите думи: „или да се вкочват в последните, или да изпаднат в редовете на пролетариата, следователно да станат или противник на работническата класа, или нейн прилазък“. *Ред.*

** Думите „и на самите класи“ са написани с молив. *Ред.*

ЗА БРЮКСЕЛСКИЯ КОНГРЕС И ПОЛОЖЕНИЕТО В ЕВРОПА

(ИЗ ЕДНО ПИСМО ДО П. ЛАФАРГ)²⁴¹

Лондон, 2 септември 1891 г.

БРЮКСЕЛСКИЯТ КОНГРЕС

Имаме всички основания да бъдем доволни от Брюкселския конгрес.

Конгресът направи добре, че гласува за изключването на анархистите: с това завърши старият Интернационал, с това започва новият. С това деветнадесет години по-късно чисто и просто са потвърдени решенията на Хагския конгрес²⁴².

Не по-малко важно беше, че бяха широко отворени вратите за английските трейдюниони. Тази стъпка показва колко правилно е била схваната обстановката. А резултатите от гласуването, които свързаха трейдюнионите с „класовата борба и премахването на наемния труд“, показват, че от наша страна не е направена каквато и да било концесия.

Инцидентът с Домела Нювънхейс показа, че европейските работници окончателно са оставили зад себе си периода на господството на гръмките фрази и че те си дават сметка за отговорността, която им се възлага: те са класа, организирана в „боева“ партия, партия, която държи сметка за „фактите“. А фактите вземат все по-революционен обрат.

ПОЛОЖЕНИЕТО В ЕВРОПА

В Русия вече цари глад; в Германия той ще настъпи след няколко месеца; другите страни ще страдат по-малко от глад по следната причина: дефицитът на реколтата през 1891 г. се оценява

на 111/2 милиона хектолитра пшеница и на 87 или 100 милиона хектолитра ръж, а последният дефицит засяга главно двете страни, които потребяват ръж — Русия и Германия.

Това ни гарантира мир до пролетта на 1892 г. Дотогава Русия няма да се помръдне; следователно, ако в Париж или Берлин не извършат невероятни глупости, война няма да има.

Но ще издържи ли царизмът тази криза? Аз се съмнявам в това. В големите градове, и особено в Петербург, има прекалено много бунтовни елементи, така че сигурно ще бъде направен опит да се използва случаят, за да бъде свален пияницата Александър III или поне да бъде поставен под контрола на национално събрание; може би той сам ще бъде принуден да вземе инициативата за свикване на такова събрание. Русия — т. е. правителството и младата буржоазия — положи големи усилия за създаването на едра национална промишленост (виж статията на Плеханов в „Neue Zeit“²⁴³). Развитието на тази промишленост изведнъж ще спре, защото гладът ще я лиши от единствения пазар за пласмент — вътрешния пазар. Царят ще види до какво води превръщането на Русия в самозадоволяваща се и независима от чужбина страна; той ще бъде изправен пред селскостопанска криза, задълбочена от промишлена криза.

В Германия правителството ще се реши, както винаги прекалено късно, да премахне или да отмени временно житните мита. Това ще предизвика разцепление в протекционистското мнозинство на райхстага. Едрите земевладелци, „gigaux“*, няма да искат вече да поддържат митата върху промишлените изделия, ще искат да ги купуват колкото е възможно по-евтино. Така ще се повтори вероятно това, което стана на времето при гласуването на закона против социалистите: протекционистското мнозинство ще се разцепи поради възникналата при новите условия противоположност на интересите и няма да бъде в състояние да се споразумее по отделните пунктове на протекционистката система. Всички възможни предложения ще събират само малцинство на гласовете; ще се наложи или връщане към системата на свободната търговия, което също е невъзможно, или разтуряне на райхстага, в резултат на което старите партии и предишното мнозинство ще загубят своите позиции и ще се стигне до образуване на ново фритредерско мнозинство, намиращо се в опозиция срещу сегашното правителство. Това ще означава действителния и окончателен край на Бисмарковия период и на политическия застои в страната — не говоря тук за нашата партия, а за възможните правителствени партии; ще се стигне до борба между аристократите

* — „земевладелски депутати“ (презрително прозвище на мнозинството на реакционното Национално събрание от 1871 г. във Франция, което Енгелс употребява за германските юнкери). *Ред.*

земевладелци и буржоазията, както и между промишлената буржоазия, настроена протекционистки, и търговците, както и онази част от промишлената буржоазия, която е за свобода на търговията; стабилитетът на правителството и на вътрешната политика ще бъде ликвидиран, ще има най-после движение, борба, живот и всички плодове от това ще почне да събира нашата партия; ако събитията вземат такъв обрат, още около 1898 г. нашата партия ще може да дойде на власт.

Такова е положението! Аз не говоря за другите страни, защото селскостопанската криза не ги засяга толкова силно. Но ако тази селскостопанска криза предизвика промишлена криза в Англия, която ние чакаме от 25 години... тогава!

Ф. Енгелс

*Напечатано във вестник „Le Socialiste“,
бр. 51 от 12 септември 1891 г.*

*Печата се по текста на вестника
Превод от френски*

СОЦИАЛИЗМЪТ В ГЕРМАНИЯ²⁴⁴

Написано : основната част — през октомври 1891 г., уводът и заключението към немския превод — през януари 1892 г.

Напечатано в „Almanach du Parti Ouvrier pour 1892“. Lille, 1892 (без увода и заключението) и в списание „Die Neue Zeit“, Bd. 1, кн. 19, 1891—1892 г.

Подпис : Ф р . Е н г е л с

Печата се : основната част по текста на „Almanach du Parti Ouvrier pour 1892“, сверен с немския превод в списание „Die Neue Zeit“ ; уводът и заключението по текста на списание „Die Neue Zeit“

Превод от френски и немски

Следващото представлява преводът на една статия, която написах по молба на наши парижки приятели на френски език за „Almanach du Parti Ouvrier pour 1892“. Смятам се задължен както към френските, така и към немските социалисти да публикувам тази статия и на немски език. Към френските — защото в Германия трябва да стане известно колко открито може да се обсъжда с тях случаят, когато германските социалисти безусловно биха участвували в една война, дори и против Франция, и колко свободни са тези французи от шовинизма и жаждата за реванш, с които така парадират всички буржоазни партии, от монархистите до радикалите. Към германските — защото те имат право да узнаят автентично от мен самия какво съм разказал за тях на французите.

От само себе си се разбира — но аз го повтарям изрично, — че в тази статия аз говоря само от свое име, а съвсем не от името на германската партия. Право на това имат само изборните органи на тази партия, нейните представители и пълномощници. При това положението, което заемам в международното движение в резултат на петдесетгодишната си дейност, ми забранява да говоря като представител на една или друга национална социалистическа партия в противовес на другите, макар и да не ми пречи да помня, че съм германец, и да се гордея с положението, което преди всички други си извоюваха нашите германски работници.

I

Германският социализъм възникна дълго преди 1848 г. Отначало в него съществуваха две независими течения. От една страна — чисто работническо движение, разклонение на френския пролетарски комунизъм; плод на това движение беше утопичният комунизъм на Вайтлинг, който беше един от етапите на неговото развитие. След това едно теоретично движение, възникнало в резултат на разпадането на Хегеловата философия; в това направление от самото начало господствува името на Маркс. „Комунистическият манифест“, който се появи през януари 1848 г., бележи сливането на двете течения, сливане, което бе завършено и подпечатано в горнилото на революцията, когато всички те, и работници, и бивши философи, еднакво рискуваха живота си в името на общото благо.*

След поражението на европейската революция в 1849 г. социализмът в Германия трябваше да се ограничи с нелегално съществуване. Едва в 1862 г. Ласал, ученик на Маркс, отново вдигна социалистическото знаме. Но това вече не беше смелият социализъм на „Манифеста“; това, което Ласал искаше в интерес на работническата класа, се свеждаше до учредяването на кооперативни производителни дружества с държавен кредит — ново издание на програмата на оная част от парижките работници, която преди 1848 г. поддържаше „National“ на Мараст**, т. е. програма, издигната от *чистите републиканци* в противовес на „Организацията на труда“

В текста на немския превод, публикуван в списание „Die Neue Zeit“, вместо думите „еднакво рискуваха живота си“ е напечатано: „с чест доказаха на какво са способни“. *Ред.*

** В немския текст е добавено: „органът на чистите републиканци“. *Ред.*

на Луи Блан²⁴⁵. Както се вижда, социализмът на Ласал беше много умерен. И все пак неговото появяване на сцената бележи изходната точка на втория етап от развитието на социализма в Германия. Защото благодарение на своя талант, усърдие и неукротима енергия Ласал успя да извика на живот работническо движение, с което чрез положителни или отрицателни, приятелски или враждебни връзки е свързано всичко, което вълнуваше германския пролетариат в продължение на десет години.*

И наистина, можеше ли чистото ласалианство, каквото си беше, да задоволи социалистическите изисквания на нацията, която бе създала „Манифеста“. Това беше невъзможно. Затова скоро благодарение преди всичко на усилията на Либкнехт и Бебел възникна работническа партия, която открито провъзгласи принципите на „Манифеста“ от 1848 г.²⁴⁶ След това, в 1867 г., три години след смъртта на Ласал, се появи „Капиталът“ на Маркс и от този момент датира упадъкът на специфичното ласалианство. Възгледите, развити в „Капиталът“, все повече и повече ставаха достойние на всички германски социалисти — на ласалианците не по-малко, отколкото на другите. Неведнъж цели групи ласалианци преминаваха с развети знамена, с музика и тълпани в редовете на новата партия на Бебел и Либкнехт**, наричана айзенахска партия. Тази партия числено непрекъснато растеше, така че скоро се стигна до открита вражда между нея и ласалианците; и най-ожесточена борба се водеше — дори с тояги — тъкмо в момента, когато между борещите се не съществуваше вече никакъв действително спорен пункт, когато принципите, аргументите и дори средствата за борба на едните и другите съвпадаха по всички съществени пунктове.

А това беше тъкмо моментът, когато депутатите от двете социалистически фракции седяха едни до други в райхстага и необходимостта от съвместни действия се чувствуваше двойно по-силно. Пред буржоазните депутати*** тази традиционна взаимна вражда изглеждаше просто смешна. Положението стана направо нетърпимо. Тогава, в 1875 г., стана обединението²⁴⁷. Оттогава враждуващите преди братя постоянно образуват единно, сплотено семейство. А и да имаше още и най-малък шанс да бъдат те разединени, Бисмарк беше тъй любезен да го предотврати, като обяви в 1878 г. германския социализъм извън закона със своя прословут изключителен

* В немския текст вместо думите „всичко, което вълнуваше германския пролетариат в продължение на десет години“ е напечатано: „всичко, което германският пролетариат е направил самостоятелно в продължение на десет години“. *Ред.*

** В немския текст думите „на Бебел и Либкнехт“ са изпуснати. *Ред.*

*** В немския текст вместо думите „буржоазните депутати“ е напечатано „партиите на реда“. *Ред.*

закон. Преследванията, които като удари с чук се стовариха върху едните и другите, окончателно изковаха от айзенахци и ласалианци единна еднородна маса. И днес социалдемократическата партия публикува с едната ръка официално издание на съчиненията на Ласал²⁴⁸, докато в същото време с другата — и с помощта на бившите ласалианци — изкоренява от своята програма последните следи от специфичното ласалианство.

Трябва ли да изброявам подробно всички перипетии, борби, поражения и победи, с които бе отбелязан пътят на германската партия? Когато в 1866 г. всеобщото изборително право ѝ отвори вратите на райхстага, тя бе представена от двама депутати* и сто хиляди избиратели; сега тя наброява 35 депутати и един милион и половина избиратели, т. е. повече избиратели, отколкото имаше която и да било партия в изборите от 1890 г. Единадесетте години нелегално съществуване и обсадно положение учетвориха редовете ѝ и я превърнаха в най-силната партия в Германия. В 1867 г. буржоазните депутати** можеха още да гледат на своите социалистически колеги като на странни същества, дошли от друга планета; сега, все едно дали им се харесва или не, те са принудени да виждат в тях представителите на силата, на която принадлежи бъдещето. Социалдемократическата партия, която свали един Бисмарк и след единадесетгодишна борба събори закона против социалистите, партията, която като порой помита всички прегради и наводнява градове и села, включително и най-реакционните Ванден*** — тази партия е достигнала днес такова положение, че може с почти математическа точност да се определи времето, когато ще дойде на власт.

Броят на подадените за социалистите гласове беше:

1871 г.....	101 927	1884 г.....	549 990
1874 г.....	351 670	1887 г.....	763 128
1877 г.....	493 447	1890 г.....	1 427 298

От последните избори насам правителството прави всичко възможно, за да гласне народните маси към социализма: преследва професионалните съюзи и стачките, поддържа — дори при сегашното поскъпване — митата, които оскъпяват хляба и месото на бедните в интерес на едрите земевладельци. Затова в изборите през 1895 г. ние можем да разчитаме на поне 2¹/₂ милиона

* — А. Бебел и В. Либкнехт. *Ред.*

** В немския текст вместо думите „буржоазните депутати“ е напечатано: „депутатите на партиите на реда“. *Ред.*

*** В немския текст вместо думата „Ванден“ е напечатано: „селски райони“. *Ред.*

гласа; тази цифра може обаче към 1900 г. да се увеличи на $3\frac{1}{2}$ — 4 милиона при 10 милиона избиратели, вписани в списъците.* Приятен „край на века“ за нашите буржоа!

На тази компактна и непрекъснато растяща маса от социалдемократи противостоят само разцепените буржоазни партии. В 1890 г. консерваторите (двете фракции заедно) имаха 1 377 417 гласа; националлибералите — 1 177 807; прогресистите (радикалите)** — 1 159 915; католиците*** — 1 342 113. А това означава положение, при което една солидна партия, разполагаща с повече от $2\frac{1}{2}$ милиона гласа, може да застави да капитулира всяко правителство.

• Но главната сила на германската социалдемократия съвсем не е в броя на нейните избиратели. У нас човек става избирател едва на 25 години, а войник — още на 20. А тъй като тъкмо младото поколение дава най-голямо попълнение на партията, от това следва, че германската армия все повече и повече се заразява от социализма. Сега от всеки пет войника един е социалист, след няколко години на всеки три войника един ще бъде социалист, а към 1900 г. армията, която по-рано беше най-пруският елемент в страната, ще бъде мнозинството си социалистическа. Това идва неудържимо като по повелята на съдбата. Берлинското правителство разбира това не по-зле от нас, но е безсилно. Армията се изплъзва от ръцете му.

Колко пъти буржоазията е искала от нас при всички обстоятелства да се отказваме от употребата на революционни средства и да се държим в рамките на законността, особено сега, когато изключителният закон падна и общото право е възстановено за всички, включително и за социалистите! За съжаление ние не сме в състояние да направим тази услуга на буржоата, макар и да е вярно, че в настоящия момент не ние сме ония, които „законността съсипе“²⁴⁹. Напротив, тя така превъзходно работи за нас, че ние бихме били глупци, ако я нарушим, докато работата върви все така. По-скоро възниква въпросът, дали тъкмо буржоазията и нейното правителство няма да нарушат тази законност, за да ни смажат със сила? Ще поживеем — ще видим. А засега: „стреляйте първи, господа буржоа!“²⁵⁰

Несъмнено, те ще стрелят първи. Един прекрасен ден на германските буржоа и тяхното правителство ще омръзне да наблюдават със скръстени ръце непрекъснатия подем на социализма; те ще прибягнат до беззакония, до насилия. Каква полза от това? Наси-

* В немския текст думите „при 10 милиона избиратели, вписани в списъците“, са изпуснати. *Ред.*

** В немския текст вместо думите „прогресистите (радикалите)“ е напечатано: „германските свободомислещи“. *Ред.*

*** В немския текст вместо думите „католиците“ е напечатано: „центърът“. *Ред.*

лието може да смаже малка секта, действаща на ограничена територия; но няма още сила, която да е в състояние да унищожи партия от два милиона* души, простираща се на цяла огромна империя. Контрареволуционната сила** може да забави победата на социализма, може би с няколко години, но само за да бъде тя тогава още по-силна и окончателна.

* В немския текст вместо думите „два милиона“ е напечатано: „два-три милиона“. *Ред.*

** В немския текст вместо думите „Контрареволуционната сила“ е напечатано: „Временният превес на контрареволуционните сили“. *Ред.*

II

Казаното по-горе важи само при уговорката, че икономическото и политическото развитие на Германия ще продължи в условия на мир. Една война би изменила всичко това. А войната може да избухне днес-утре.

Какво значи днес една война, знае всеки. То значи: Франция и Русия — от една страна, Германия, Австрия и може би Италия — от друга. Социалистите от всички тези страни, призовани против волята си в армията, ще трябва да се сражават едни против други; какво би направила в такъв случай Германската социалдемократическа партия?*

Германската империя е монархия с полуфеодални отношения, в която обаче решаваща роля играят в последна сметка икономическите интереси на буржоазията. Тази империя направи благодарение на Бисмарк огромни грешки. Нейната полицейска, дребнава, придиричлива вътрешна политика, недостойна за правителството на велика нация, ѝ навлече презрението на всички буржоазно-либерални страни, а външната ѝ политика — недоверието, дори омразата на съседните народи. С насилственото анексиране на Елзас и Лотарингия германското правителство направи невъзможно за дълги години всяко помирение с Франция, а Русия — арбитър на Европа, без да получи действителна изгода за себе си. Това бе толкова очевидно, че още на другия ден след Седан²⁵¹ Генералният съвет на Интернационала можа да предскаже сегашното положение в Европа. В неговото възвание от 9 септември 1870 г. се казва: „Нима тевтонските патри-

* В немския текст е добавено: „Какво би станало с нея?“ Ред.

оти наистина смятат, че ако тласнат Франция в обятията на Русия, ще осигурят свобода и мир за Германия? Ако военното щастие, опиянието от успеха и династични интриги увлекат Германия в заграбване на френски области — за нея остават открити само два пътя. Тя или ще трябва да стане явно оръдие на руската завоевателна политика, или след кратка почивка ще трябва да се подготви за нова „отбранителна“ война, но не за някаква от онези новоизобретени „локализирани“ войни, а за расова война срещу обединените славянска и романска раси.“²⁵²

Несъмнено в сравнение с *тази* Германска империя дори днешната Френска република представлява революцията — наистина само буржоазната революция, но все пак революцията. Но щом тази република се поставя под заповедите на руския царизъм, работата се променя. Руският царизъм е враг на всички западни народи, дори на буржоазията на тези народи. Ако царските орди нахлуят в Германия, те биха донесли не свобода, а робство, не развитие, а опустошение, не напредък, а подивяване. Действайки ръка за ръка с царя, Франция не може да донесе на Германия каквато и да било освободителна идея; френският генерал, който би заговорил за германска република, би бил осмян от цяла Европа и Америка. Франция би се отрекла от революционната си роля* и би позволила на Бисмарковата империя да играе ролята на представителка на западния прогрес в противовес на ориенталското варварство.

Но сега зад официална Германия стои Германската социалдемократическа партия, партията, на която принадлежи бъдещето, близкото бъдеще на страната. Щом тази партия дойде на власт, тя няма да може нито да я упражнява, нито да я задържи в своите ръце, ако не поправи несправедливостите, извършени от нейните предшественици спрямо другите нации. Тя ще трябва да подготви възстановяването на днес тъй подло предадената от френската буржоазия Полша, ще трябва да даде на Северен Шлезвиг и на Елзас и Лотарингия възможност да решат свободно политическото си бъдеще. Всички тези въпроси ще бъдат следователно лесно решени, и то в близко бъдеще, само ако Германия бъде предоставена на самата себе си. Между социалистическа Франция и социалистическа Германия не може да възникне никакъв въпрос за Елзас и Лотарингия, този въпрос ще бъде решен моментално. Касае се само за това, да се почака някакви си десет години. Във Франция, Англия и Германия целокупният пролетариат все още чака своето освобождение; не могат ли и елзас-лотарингските патриоти да почакаат малко? Трябва

* В немския текст вместо думата „от революционната си роля“ е напечатано: „от цялата си революционна роля в историята“. *Ред.*

ли заради тяхното нетърпение да бъде опустошен един цял континент и в края на краищата предаден под властта на царския кнут? Заслужава ли играта такъв залог?

Ако се стигне до война, преди всичко Германия, а след това и Франция ще бъдат главен театър на военните действия; тези две страни ще почувствуват преди всички други бремето на военните разходи и опустошенията. При това тази война от самото начал ще се отличава с редица взаимни предателства между съюзниците, каквито не са отбелязани досега дори в анализите на архипредателската дипломация; и главните жертви на тези предателства ще бъдат пак Франция или Германия, или и двете заедно. Почти сигурно е, че при тези рискове никоя от тези две страни няма да предизвика открит конфликт. Русия, напротив, защитена благодарение на своето географско и икономическо положение срещу най-пагубните последици на редица поражения, само официална Русия може да има интерес от една такава страшна война и тя действа в това направление. Но във всеки случай при сегашното политическо положение можем да се обзаложим десет срещу едно, че при първия оръдеен изстрел на Висла френските войски ще се насочат към Рейн.

А тогава Германия ще се бори просто за своето съществуване. Ако победи, тя никъде няма да намери обект за анексии; на запад и на изток тя ще попадне само на области с другоезично население, а такива тя има вече повече от достатъчно. Ако бъде победена, смазана между френския чук и руската наковалня, тя ще трябва да отстъпи на Русия стара Прусия и полските провинции, на Дания — целия Шлезвиг, на Франция — целия ляв бряг на Рейн. Дори Франция да се откаже от това завоевание, то би й било натрапено от Русия. *Защото на Русия е нужен преди всичко източник на постоянна вражда между Франция и Германия.** Помирете тези две големи страни, и с руското надмощие в Европа ще бъде свършено. Но една разпокъсана по този начин Германия не би била в състояние да даде своя принос в мисията, която Европа изпълнява за развитието на цивилизацията.** Сведена до положението, което Наполеон й наложи след Тилзит, тя би могла да съществува само ако подготвя нова война за възстановяване на условията за своето национално съществуване. А през това време тя би останала послушно оръдие на царя, който не би пропуснал да го използва против Франция.

* В немския текст е добавено: „вечна ябълка на раздора“. *Ред.*

** В немския текст край на тази фраза след думите „не би била в състояние“ е даден в следната редакция: „да изпълни падащата й се роля в историческото развитие на Европа“. *Ред.*

Какво би станало при такива обстоятелства с Германската социалдемократическа партия? Несъмнено е едно: нито царят, нито френските буржоазни републиканци, нито самото германско правителство биха пропуснали такъв прекрасен случай да смажат единствената партия, която е враг и за трите. Видяхме как Тиер и Бисмарк си подадоха ръка над развалините на Париж на Комуната; ще имаме случай да видим как царят, Констан и Каприви (или който и да било от техните приемници) се хвърлят взаимно в обятията си над трупата на германския социализъм.

Но благодарение на непрекъснатите тридесетгодишни усилия* и понесените през това време жертви Германската социалдемократическа партия си извоюва такова положение, каквото не заема никоя друга социалистическа партия в света, положение, което ѝ гарантира за кратък срок преминаването на политическата власт в нейни ръце. Социалистическа Германия заема в международното работническо движение най-челния, най-почетния, най-отговорния пост; неин дълг е да защитава този пост** против всякакво нападение.

Но ако победата на русите над Германия означава смазването на германския социализъм, какъв ще бъде при такава перспектива дългът на германските социалисти? Трябва ли те да се подчинят пасивно на хода на събитията, които заплашват да ги унищожат, трябва ли да изоставят без съпротива завоювания пост, за който носят отговорност пред пролетариата от целия свят?

Съвсем не. В интерес на европейската революция те са длъжни да защитават всички завоювани позиции и да не капитулират нито пред външния, нито пред вътрешния враг. А те ще могат да изпълнят това само в непримирима борба с Русия и с всичките ѝ съюзници, които и да са те. Ако Френската република се постави в служба на негово величество царя и самодържеца на цяла Русия, то германските социалисти биха се сражавали против нея със съжаление, но все пак биха се сражавали. По отношение на Германската империя Френската република може евентуално да представлява буржоазната революция. Но по отношение на републиката на един Констан, на един Рувие и дори на един Клемансо, а особено по отношение на република, поставила се в служба на руския цар, германският социализъм безусловно представлява пролетарската революция.

Една война, при която руси и французи биха нахлули в Германия, би била за нея борба на живот и смърт, борба, в която тя би

* В немския текст вместо думата „усилия“ е напечатано: „боеве“. *Ред.*

** В немския текст е добавено: „до последния човек“. *Ред.*

могла да осигури националното си съществуване само чрез употребата на най-революционните средства. Сегашното правителство, ако не бъде принудено, сигурно няма да даде простор на революцията. Но ние имаме силна партия, която може да го принуди към това или в случай на нужда да заеме неговото място — Социалдемократическата партия.

Ние не сме забравили забележителния пример, който Франция ни даде в 1793 г.²⁶³ Стогодишният юбилей на 1793 г. приближава. Ако завоевателните ламтежи на царя и шовинистическото нетърпение на френската буржоазия спрат победоносното, но мирно настъпление на германските социалисти, последните — бъдете сигурни в това — са готови да покажат на света, че сегашните германски пролетарии са достойни за френските санкюлоти от миналото столетие и че 1893 година може да бъде поставена редом с 1793 г. И ако войниците на г. Констан стъпят на германска земя, те ще бъдат посрещнати с думите от „Марсилезата“:

Quoi, ces cohortes étrangères
Feraient la loi dans nos foyers!*

Да обобщим. Мирът ще осигури победата на Германската социалдемократическа партия след около десет години. Войната ще й донесе или победа след две-три години, или пълен разгром, от който тя няма да се оправя поне петнадесет-двадесет години. При това положение германските социалисти би трябвало да са луди да предпочетат войната, в която всичко ще бъде поставено на карта, пред сигурната победа, която им гарантира мирът. Нещо повече. Никой социалист, от която и националност да е той, не може да желае военната победа нито на сегашното германско правителство, нито на френската буржоазна република и най-малко — на царя, която би била равносилна на поробването на Европа. Затова социалистите от всички страни са за мир. Но ако войната все пак избухне, тогава е сигурно само едно: тази война, в която петнадесет-двадесет милиона въоръжени хора биха се изстребвали взаимно и биха опустошили цяла Европа, както никога досега — тази война трябва или да доведе до незабавната победа на социализма, или така да разтърси стария ред на нещата и да остави след себе си такава грамада от развалини, че старото капиталистическо общество би станало още по-невъзможно от когато и да било и социалната революция, макар и отложена с десет или петнадесет години, би трябвало след това да удържи по-бърза и по-пълна победа.

* Как, нима тези чужди орди
ще се разпореждат в нашите домове!

* * *

Тук завършва моята статия във френския работнически календар. Тя бе написана в края на лятото, когато главите на френските буржоа още бяха разгорещени от изпитото в Кронщад шампанско²⁵⁴, а големите маневри между Сена и Марна на полесраженията от 1814 г. бяха довели патриотичното въодушевление до крайност. Тогава Франция — онази Франция, рупор на която е големият печат и парламентарното мнозинство — бе наистина готова на твърде отчаяни глупости в служба на Русия и възможността за война бе станала твърде реална. И с цел, ако тази възможност стане действителност, да не възникнат в последния момент никакви недоразумения между френските и германските социалисти, аз сметнах за необходимо да разясня на първите каква позиция би трябвало по мое убеждение да заемат вторите по отношение на подобна война.

Но оттогава войнственият жар на Русия значително изстина. Най-напред стана известна лошата реколта в Русия, след която трябваше да се очаква глад. След това дойде провалът на парижкия заем²⁵⁵, който означава окончателния крах на руския държавен кредит. Както се съобщаваше, четиристотинте милиона марки бяха покрити при подискката няколко пъти; но когато парижките банкери поискаха да пробутат на публиката облигациите от заема, всичките им опити претърпяха неуспех; господа участниците в подискката трябваше да разпродават под номиналната стойност своите добри ценни книжа, за да могат да изплатят вноските по тези лоши книжа, и то в такъв мащаб, че в резултат на това масово разпродаване паднаха ценните книжа и в другите големи борси на Европа; новите „руски“ книжа паднаха няколко процента под номиналната цена — с една дума, настъпи такава криза, че руското правителство бе принудено да изтегли облигации за 160 милиона, така че заемът бе покрит само в размер на 240 милиона вместо на 400 милиона. С това жалко се провали и новият, тържествено разтръбен из целия свят опит на Русия да склучи заем — този път в размер на цели 800 милиона марки. А с това пролича също, че френският капитал не притежава абсолютно никакъв „патриотизъм“, но затова пък — колкото и да дрънка оръжие в печата — изпитва спасителен страх от войната.

След това лошата реколта действително предизвика глад, и то от такъв мащаб, какъвто ние в Западна Европа отдавна вече не знаем, глад, какъвто не се случва често дори в Индия, типичната страна за подобни бедствия, и каквито размери той едва ли е вземал в светая Рус в предишните времена, когато още нямаше железници. На какво се дължи това? Как се обяснява то?

Много просто. Руският глад е не само резултат от лоша реколта, той е елемент на дълбоката социална революция, която става в Русия след Кримската война; той е само предизвиканото от тази лоша реколта превръщане на хроническата болест, свързана с тази революция, в акутна.

Стара Русия безвъзвратно влезе в гроба в деня, в който цар Николай, отчаян от себе си и от стара Русия, взе отрова. Върху нейните развалини се изгражда буржоазна Русия.

Наченки на буржоазия съществуваха още тогава. Това бяха отчасти банкери и търговци вносители — предимно германци и порусени германци или техни потомци, отчасти руси, натрупали пари от вътрешна търговия, главно откупчици на данъците върху алкохола и доставчици на армията, забогатели за сметка на държавата и народа, а също така и известен брой фабриканти. От този момент нататък тази буржоазия, особено промишлената, бе буквално отглеждана с щедра държавна помощ, субсидии, премии и покровителствени мита, доведени постепенно до краен предел. Необятната руска империя трябваше да се превърне в задоволяваща се със собствената си продукция страна, напълно или почти напълно независеща от вноса от чужбина. И не само за да расте непрекъснато вътрешният пазар, но и във вътрешността на самата страна да се произвеждат и продукти на по-топли зони, възниква постоянният стремеж към завоевания на Балканския полуостров и в Азия, при което крайната цел в първия случай е Цариград, а във втория — Британска Индия. Това е тайната, това е икономическата основа на така силно ширещия се сред руската буржоазия стремеж към разширяване, който — насочен към югозапад — се нарича панславизъм.

Но с подобни промишлени планове бе абсолютно несъвместима крепостната зависимост на селяните. Тя падна в 1861 г. Но как! За образец бе взет пруският начин на отменяване личната зависимост и ангарията, провеждано бавно от 1810 до 1851 г.²⁵⁶; но в Русия всичко трябваше да бъде свършено за няколко години. Затова, за да бъде сломена съпротивата на едрите земевладелци и собственици на „души“, на тях трябваше да бъдат направени още по-големи отстъпки от ония, които пруската държава и нейните продажни чиновници направиха на времето на господата земевладелците. А що се отнася до продажността, пруският бюрократ беше невинен младенец в сравнение с руския чиновник*. Така при подялбата на земята дворянството получи лъвския пай, като по начало му се даваше направената плодородна от труда на много поколения селяни земя, а селяните получиха само нищожни парцели, и то най-

* В оригинала руската дума, написана с готически букви. *Ред.*

вече лоша, необработваема земя. Общинските гори и общинските пасища се паднаха на помещика; ако селянинът пожелаеше да ги използва — а без тях той не можеше да съществува, — трябваше да плаща за това на помещика.

А за да се разорят колкото може по-бързо и едните, и другите — и помещиците, и селяните, — дворяните получиха от правителството цялата капитализирана изкупна сума в държавни облигации наведнъж, докато селяните трябваше да я плащат дълги години на части. Както и трябваше да се очаква, дворянството незабавно прахоса по-голямата част от получените пари, докато селянинът поради прекомерно порасналите за неговото положение парични плащания бе внезапно изхвърлен от натуралното стопанство в паричното стопанство.

Руският селянин, на когото по-рано почти не се налагаше да прави парични плащания освен сравнително малките данъци, трябва сега — от това орязано и по-лошо по качество парче земя, което му е отредено, и след отменяването на свободното използване на гората и пасището на общинските земи — не само да живее, да храни работния си добитък през зимата и да подобрява своето парче земя, но и да плаща повишените данъци и отгоре на това — годишните вноски по изкупуването, и то с налични пари. Така той бе поставен в положение, при което не може нито да живее, нито да умре. Към това се прибави и конкуренцията на нововъзникналата едра промишленост, която му отне пазара за неговите домашни занаяти — а домашните занаяти бяха главният източник на парични доходи за безброй руски селяни, — или, където това още не е станало напълно, предаде тези домашни занаяти на милостта на търговеца, т. е. на посредника, на саксонския *Verleger* или на английския *sweater*, превръщайки селяните занаятчии направо в роби на капитала. С една дума, който иска да узнае какво е претърпял руският селянин през последните тридесет години, трябва само да прочете в първия том на „Капиталът“ от Маркс главата за „създаването на вътрешния пазар“ (гл. 24, раздел 5)²⁵⁷.

Разоряването на селяните, предизвикано от преминаването от натурално към парично стопанство, това главно средство за създаването на вътрешен пазар за промишления капитал, е класически описано от Боагилбери Вобан въз основа на примера на Франция по времето на Людовик XIV²⁵⁸. Но това, което е било тогава, е детска игра в сравнение с това, което става сега в Русия. Първо, мащабът е три-четири пъти по-голям и, второ, неизмеримо по-дълбок е превратът в производствените условия, заради който се натрапва на селяните това преминаване от натуралното стопанство към паричното. Френският селянин бе бавно въввлечен в сферата на мани-

фактурното производство, а руският селянин веднага попада в бурния водовъртеж на едрата промишленост. Ако манифактурното производство убиваше селяните с кремъклийката, едрата промишленост върши това с магазинната пушка.

Такова беше положението, когато лошата реколта от 1891 г. моментално разкри целия преврат, протичащ безшумно от години, но останал незабелязан за европейския филистер, както и неговите последици. Това положение бе именно такова, че първата лоша реколта трябваше да предизвика криза в мащаба на цялата страна. И криза настъпи — криза, която няма да бъде преодоляна дълги години. Пред такъв глад е безсилно всяко правителство, но най-вече руското, което специално дресира своите чиновници да крадат. Старите комунистически обичаи и институции на руските селяни след 1861 г. бяха отчасти погребани от икономическото развитие, отчасти системно унищожени от правителството. Старата комунистическа община се разпадна или във всеки случай се разпада, но в момента, в който отделният селянин се изправя на краката си, в същия момент му бива изтръгвана почвата изпод краката. Чудно ли е, че миналата есен зимните култури бяха засети в много малко околии? А където бяха засети, бяха унищожени в по-голямата си част от лошото време. Чудно ли е, че работният добитък, главното оръдие на селяните, отначало сам нямаше какво да яде, а след това по същата неумолима причина бе изяден от самия селянин? Чудно ли е, че селянинът напуска родната си къща и бяга в града, където напразно търси работа, но толкова по-сигурно носи гладния тиф?

С една дума, ние имаме тук пред нас не пореден глад, а дълбока криза, подготвена от дългогодишна, безшумна икономическа революция и само изострена в резултат на лошата реколта. Но тази остра криза на свой ред отново става хроническа и застрашава да трае дълги години. В икономическо отношение тя ускорява разлагането на старата комунистическа селска община, обогатяването на селските лихвари (kulaki) и превръщането им в едри земевладелци, изобщо преминаването на поземлените владения на дворянството и селяните в ръцете на новата буржоазия.

За Европа тази криза означава засега мир. Военните машинации на Русия са парализирани за редица години. Вместо милиони войници да умират на бойните полета, милиони селяни умират от глад. Но как ще свърши всичко това за руския деспотизъм? Ще поживеем — ще видим.

ДО РЕДАКЦИЯТА НА ВЕСТНИК „VOLKSFREUND“²⁵⁹

Лондон, 13 ноември 1891 г.

Скъпи другари!

Приемете най-искрената ми благодарност за любезната ви покана за празнуването на десетгодишния юбилей на вестник „Volkfreund“. За съжаление не мога да присъствам лично, тъй като ме задържа тук работата върху третия том на „Капиталът“ от Маркс, който трябва най-после да излезе. Така че нека ме заместят тези редове.

Ползвам се обаче от възможността да ви поздравя от все сърце с вашия славен юбилей. Зная какво значи да се поддържа десет години съществуването на един боеви социалдемократически орган като „Volkfreund“ при условията на австрийските закони за печата и другите полицейски закони и имам представа също, поне в общи черти, за жертвите, които е трябвало да бъдат понесени за това през тези десет години. И *това*, че въпреки всичко вие успяхте да запазите вестника, толкова повече ви прави чест, защото австрийското законодателство за печата, изхождайки от това, че органите на *имотните* класи общо взето не представляват опасност, цели, изглежда, именно чрез натиск върху *паричните средства* на работническите вестници или да ги разори, или да ги направи послушни. И ако работниците от Брюн* все пак успяха въпреки този финансов натиск да издават своя вестник цели десет години, и то без ни най-малко да се отричат от своето знаме, това е още едно доказателство за оная упоритост и пожертвователност, които днес се срещат само сред работниците.

* Брюно. Ред.

Не мога да завърша тези редове, без да изразя още веднъж голямата си радост от това, че докато младочешките²⁶⁰ и старонемските буржоа навсякъде враждуват помежду си, чешките и немските работници се борят единомдушно, рамо до рамо за освобождението на целокупния пролетариат.

Още веднъж сърдечно ви благодаря и ви поздравявам
Вашият стар

Фр. Енгелс

*Напечатано във вестник „Volksfreund“,
бр. 22 от 25 ноември 1891 г.*

*Печата се по текста на вестника; сверен
с ръкописа*

Превод от немски

СЪПРОВОДИТЕЛНО ПИСМО
КЪМ ЕДНА ДЕКЛАРАЦИЯ ДО РЕДАКТОРА
НА ВЕСТНИК „DAILY CHRONICLE“

Уважаеми господине!

В интерес на историческата истина Ви моля да публикувате приложения отговор* на една от най-гнусните клевети, които са били скалпвани някога²⁶¹.

Съжалявам, че „Daily Chronicle“, който оказва такива големи услуги на работническата класа в Англия, позволява на своите чуждестранни кореспонденти да разпространяват клеветнически измислици за работническото движение на континента и неговите вождове.

Със съвършено уважение

Написано на 17 ноември 1891 г.

*Печата се по ръкописа
Превод от английски*

* Виж настоящия том, стр. 259—260. *Ред.*

ЗА ПОКОЙНАТА г-жа МАРКС

ДО РЕДАКТОРА НА ВЕСТНИК „DAILY CHRONICLE“

Уважаеми господине!

В днешното Ви сутрешно издание покрай другите неверни работи за семейството на моя покоен приятел Карл Маркс Вашият парижки кореспондент твърди, че след падането на Комуната френският министър на правосъдието издал заповед за арестуването на г. Пол Лафарг, който неотдавна бе избран за депутат от Лил. Кореспондентът продължава:

„Тогава г-жа Маркс издала на властите местонахождението на един склад с оръжие, за да бъде пощаден зет ѝ от преследвания. След това г. Лафарг премина испанската граница.“

Тъй като г-жа Евелинг, дъщерята на г-жа Маркс, в момента не е в Лондон, на мен се пада задължението да опровергая горното клеветническо обвинение срещу нейната майка. Ето фактите: Когато г. Лафарг с жена си* и двете си балдъзи** се намираше в Баниердьо-Люшон, един приятелски настроен към него чиновник от републиканската полиция го предупреди за застрашаващото го арестуване. Още същия ден Лафарг избяга на кон през Пиренеите в Испания²⁶². Следователно г-жа Маркс, която тогава беше в Лондон, дори да е възнамерявала, изобщо не е можела да се намеси в полза на Лафарг, като издаде нещо на френското правителство — каквото и да било то. Цялата история с мнимия склад на оръжие не е нищо друго освен басня, съчинена, за да се очерни паметта на една жена, ко-

* — Лаура Лафарг. *Ред.*

** — Жени и Елеонора Маркс. *Ред.*

ято със своя благороден и самопожертвователен характер бе абсолютно неспособна за ниска постъпка.

Оставам, уважаеми господине, Ваш покорен слуга

Фридрих Енгелс

122, Риджънтс парк роуд, Норд Уест,
17 ноември

*Напечатано във вестник „Daily Chronicle“,
бр. 9269 от 26 ноември 1891 г.*

*Печата се по текста на вестника, сверен
с ръкописа*

Превод от английски

ДО ПЕВЧЕСКИЯ КРЪЖОК
НА ЛОНДОНСКОТО КОМУНИСТИЧЕСКО ПРОСВЕТНО
ДРУЖЕСТВО НА ГЕРМАНСКИТЕ РАБОТНИЦИ²⁶³

ТОТЪНХЕМ СТРИЙТ

122, Риджънтс парк роуд,
Норд Уест, 28 ноември 1891 г.

Уважаеми другари!

Г-жа Кауцка току-що ми съобщи, че както я уведомих моят приятел Леснер, вие възнамерявате да ми устроите довечера музикално чествуване по случай седемдесет и първия ми рожден ден. Но аз още преди това се бях уговорил с един приятел да прекарам вечерта у него и тъй като там са поканени и други хора, сега ми е абсолютно невъзможно да се откажа. Затова, колкото и да съжалявам, довечера няма да мога да бъда в къщи.

Така че аз съм принуден, уважаеми другари, да ви изразя с тези редове най-искрената си благодарност за вашето тъй приятелско и тъй почетно за мен намерение и същевременно съжалението си, че не бях предварително осведомен за вашето начинание. И Маркс, и аз винаги сме били против всякакви публични демонстрации, посветени на отделни лица — освен ако по този начин може да бъде постигната някаква голяма цел; но ние сме били най-вече против такива демонстрации, които биха се отнасяли лично до нас приживе. Следователно, ако бях имал и най-малката представа, че ми се готви подобно чествуване, аз щях да побързам своевременно да отправя най-покорна, но и най-настойчива молба другарите певци да се откажат от осъществяването на това си намерение. За съжаление аз узнах за това едва днес и ако против волята си съм принуден да ви помоля да се откажете от вашето тъй приятелско и почетно за мен намерение, аз мога да поправам това, доколкото е възможно, само с уверението, че малкото години, на които мога

още да разчитам, и всичките сили, с които още разполагам, ще бъдат, както и преди, изцяло посветени на великото дело, на което служа вече близо петдесет години — делото на международния пролетариат.

Искрено ваш

Фридрих Енгелс

Печата се по ръкописа

Превод от немски

ПРЕДГОВОР КЪМ АНГЛИЙСКОТО ИЗДАНИЕ
НА „ПОЛОЖЕНИЕТО НА РАБОТНИЧЕСКАТА КЛАСА
В АНГЛИЯ“ ОТ 1892 г.²⁶⁴

Книгата, чийто английски превод излиза сега отново, бе издадена за пръв път в Германия в 1845 г. Авторът беше тогава млад, на двадесет и четири години, и неговото произведение носи печата на неговата младост в доброто и в лошото, от което той съвсем не се срамува. То бе преведено на английски в 1886 г. от една американка, г-жа Ф. Кели-Вишневецка, и публикувано следващата година в Ню Йорк. Тъй като американското издание е почти изчерпано, а и никога не е било широко разпространено отсам Атлантическия океан, настоящото английско стереотипно издание се издава с пълното съгласие на всички заинтересовани страни.

За американското издание авторът написа на английски нов предговор²⁶⁵, както и едно приложение. Предговорът имаше малко общо със самата книга; в него се говореше за съвременното американско работническо движение и затова тук той е изпуснат като неотнасящ се към предмета; приложението — първоначално написано като предговор — е широко използвано в настоящите встъпителни бележки.

Описаното в тази книга положение на нещата, що се отнася до Англия, днес в много отношения принадлежи към миналото. Макар и неспоменат изрично в общопризнатите учебници, закон на съвременната политическа икономия е, че колкото по-развито е капиталистическото производство, толкова по-малко може то да прибъгва до дребните хитрини на измамничеството и мошеничеството, които характеризират ранните му стадии. Дребните шмекерии на полския еврей, представител на европейската търговия на най-ниското стъпало на нейното развитие, същите шарлатани, които така добре му

служат в неговата родина и се практикуват там широко, се оказват остарели и неуместни, щом той попадне в Хамбург или Берлин. По същия начин комисионерът, който идва от Берлин или Хамбург, бил той еврейн или християнин, след като посещава няколко месеца наред манчестерската борса, открива, че за да купува евтино памучна прежда или тъкан, той трябва да се откаже от ония малко по-изтънчени, но все още твърде жалки хитрини и шмекерии, които в неговата родина се смятат за връх на мъдростта. И действително, тези хитрини вече не се рентират на голям пазар, където времето е пари и където известно равнище на търговска честност неизбежно се развива просто за да се пести време и труд. Същото е с отношенията между фабриканта и неговите работници.

Съживяването на деловия живот след кризата от 1847 г. беше началото на нова промишлена епоха. Отменяването на житните закони¹⁶⁶ и обусловените от него финансови реформи дадоха на английската промишленост и търговия необходимия за тяхното развитие простор. Много скоро след това бяха открити златните находища в Калифорния и Австралия. Все повече се развиваше способността на колониалните пазари да поглъщат английските промишлени стоки. В Индия милиони ръчни тъкачи бяха окончателно унищожени от ланкаширския механически тъкачен стан. Китай ставаше все по-достъпен. И най-главното, Съединените щати — тогава от търговско гледище просто колониален пазар, макар и далеч превъзхождащ всички останали — развиваха своята икономика със скорост, поразителна дори за тази страна на бързия прогрес. И, най-последно, новите съобщителни средства, които се появиха в края на предшестващия период — железници и океански параходи, — се използваша сега в международен мащаб и фактически създадоха онова, което преди това съществуваше само потенциално: световния пазар. Този световен пазар се състоеше отначало от известен брой главно или изключително земеделски страни, групирани около един промишлен център — Англия, която потребяваше по-голямата част от излишните им суровини и срещу това задоволяваше по-голямата част от техните потребности от промишлени изделия. Не е чудно, че промишленият прогрес на Англия бе колосален и нечуван и че състоянието, в което тя се намираше в 1844 г., ни изглежда сега сравнително примитивно и нищожно. И колкото повече се осъществяваше този прогрес, толкова повече във фабричната промишленост привидно се установяваха някакви морални норми. Прилаганото в конкуренцията между фабрикантите ограбване на работниците на дребно вече не се рентираше. Размахът на работите бе надрасъл подобни жалки средства за печелене на пари; за фабриканта милионер те не си заслужаваха труда и бяха добри само за поддържане

на конкуренцията между собствениците на по-дребни предприятия, петимни да приберат всяко пени, където това е възможно. Така бе ликвидирана системата на заплащане на труда със стоки [truck-system], приет бе законът за десетчасовия работен ден²⁶⁷ и бяха прокарани редица други, второстепенни реформи — съвсем не в духа на свободната търговия и неограничената конкуренция, но затова пък съвсем изгодни за едрия капиталист в неговата конкурентна борба с по-малко облагодприятствуваните му събратя. Освен това, колкото по-голямо е едно промишлено предприятие и съответно броят на заетите в него работници, толкова по големи загуби и затруднения причиняваше всеки конфликт между работодател и работници. Затова работодателите, особено големите, бяха овладени от нов дух. Те се научиха да избягват ненужните спорове, да се примиряват със съществуването и силата на трейдюнионите и в края на краищата дори да виждат в стачките, ако те стават в подходящ момент, мощно средство за осъществяване на собствените си цели. Най-големите фабриканти, които по-рано даваха тон в борбата против работническата класа, сега първи почнаха да проповядват мир и хармония. И те имаха твърде сериозни основания за това. Всички тези концесии на справедливостта и човеколюбието бяха всъщност само средство да се ускори концентрацията на капитала в ръцете на малцината, за които мизерните изнудвания от предишните години бяха загубили всякакво значение и бяха станали истинска пречка, средство да смажат най-бързо и най-сигурно дребните си конкуренти, които без такива странични доходи не можеха да свързват двата края. И така развитието на производството на базата на капиталистическата система бе само по себе си достатъчно — поне в главните отрасли на промишлеността, защото в по-малко важните това далеч не е така — да премахне всички ония по-дребни притеснения, които толкова влошаваха участието на работника в по-ранните етапи на това развитие. Така става все по-очевиден и по-очевиден големият основен факт, че причината за бедственото положение на работническата класа трябва да се търси не в тези по-дребни притеснения, а в *самата капиталистическа система*. Наемният работник продава на капиталиста своята работна сила срещу известна сума на ден. За няколко часа работа той възпроизвежда стойността на тази сума. Но съгласно същността на своя договор той трябва да работи още редица часове, за да запълни работния си ден; стойността, която той създава през тези допълнителни часове принадлеен труд, е принадлежна стойност, която не струва нищо на капиталиста, но въпреки това влиза в неговия джоб. Такава е основата на системата, която все повече и повече води към разделяне на цивилизованото общество на две части: от една страна,

шепа ротшилдовци и вандербилтовци, собствениците на всички средства за производство и потребление, а от друга — огромна маса от наемни работници, които не притежават нищо освен своята работна сила. Че този резултат се дължи не на едни или други незначителни притеснения на работниците, а на самата система — този факт бе разкрит най-ярко в хода на развитието на капитализма в Англия след 1847 г.

По-нататък. Повтарящите се бедствия, предизвиквани от холера, тиф, едра шарка и други епидемични заболявания, показаха на английския буржоа наложителната необходимост да оздрави своите градове, ако иска да спаси себе си и своето семейство от опасността да станат жертва на тези болести. Съобразно с това най-крещящите недъзи, описани в тази книга, сега са или отстранени, или направени по-малко очебийни. Прокарана е канализацията или е подобрена съществуващата; през много от най-лошите „бордеи“, които аз трябваше да опиша, са прокарани широки улици; изчезна „Малка Ирландия“; сега идва редът на „Седемте стрелки“²⁶⁸. Но какво значи това? Цели райони, които в 1844 г. можех още да опиша като почти идилични, сега, с разрастването на градовете, изпаднаха в същото състояние на упадък, запустение и мизерия. Сега не се търпят повече само свинете и купищата смет. Буржоазията постигна нови успехи в изкуството да скрива бедственото положение на работническата класа. Но че що се отнася до жилищата на работниците, не е станало никакво съществено подобрене, напълно доказва отчетът на кралската комисия „за жилищните условия на бедните“²⁶⁹ от 1885 г. Така е във всяко друго отношение. Полицейските заповеди ваят като дъжд; те могат обаче само да ограничат мизерията на работниците, но не и да я премахнат.

Но докато Англия е нарасла сега този описан от мен юношески стадий на капиталистическата експлоатация, други страни едва са го достигнали. Франция, Германия и особено Америка са страшните съперници, които, както предвидих в 1844 г., все повече и повече подкопават промишления монопол на Англия. Тяхната промишленост е млада в сравнение с английската, но расте далеч по-бързо от нея; и сега — това е интересно за отбелязване — тя е достигнала почти същата степен на развитие, на която английската промишленост се намираще в 1844 г. По отношение на Америка сравнението е особено поразително. Разбира се, външните условия, в които е поставена работническата класа в Америка, са твърде различни, но там действуват същите икономически закони и резултатите, макар и не тъждествени във всяко отношение, трябва все пак да са от едно и също естество. Затова ние намираме в

Америка същите борби за по-кратък работен ден, за законодателно ограничаване на работното време, особено за жените и децата във фабриките; намираме в пълен разцвет системата на заплащане на труда със стоки и системата на котеджи в селските райони²⁷⁰ — системи, които „босовете“ използват като средство за господство над работниците. Когато в 1886 г. получих американските вестници със съобщенията за голямата стачка на 12 000 пенсилвански миньори в Ковълсвилски окръг, стори ми се, че чета собственото си описание на стачката на миньорите в Северна Англия от 1844 г.²⁷¹ Същото мамене на работниците с фалшиви мерки и теглилки; същата система на заплащане на труда със стоки; същият опит да се сломи съпротивата на миньорите с последното, но съкрушително средство на капиталистите — изхвърляне на работниците от техните жилища, от котеджите, принадлежащи на компаниите.

В този превод аз не се опитах да осъвременя книгата, т. е. да изброя подробно всички изменения, станали след 1844 г. Не направих това по две причини: първо, за да го направя, както следва, трябваше почти да удвоя обема на книгата, и, второ, първият том на „Капиталът“ от Карл Маркс, който е преведен на английски²⁷², дава твърде подробно описание на положението на работническата класа в Англия около 1865 г., т. е. по времето, когато промишленият разцвет на Англия бе достигнал връхната си точка. Следователно трябваше да повтарям неща, които са вече казани в знаменитото произведение на Маркс.

Едва ли е необходимо да отбелязвам, че общото теоретическо становище на тази книга във философско, икономическо и политическо отношение не съвпада напълно със сегашното ми становище. В 1844 г. още не съществуваше съвременният международен социализъм, който оттогава, преди всичко и почти изключително благодарение на усилията на Маркс, напълно се разви като наука. Моята книга представлява само една от фазите на неговото ембрионално развитие. И както в най-ранните стадии на своето развитие човешкият зародиш все още възпроизвежда хрилните дъги на нашите прадеди — рибите, така и в тази книга навсякъде личат следите на произхода на съвременния социализъм от един от неговите прадеди — немската философия. Така особено се подчертава тезата, че комунизмът е не само партийна доктрина на работническата класа, но теория, чиято крайна цел е освобождението на цялото общество, включително и на класата на капиталистите, от тесните рамки на съвременните отношения. В абстрактен смисъл това е правилно, но на практика е абсолютно безполезно, ако не и по-лошо. Докато имотните класи не само не изпитват никаква необходимост от освобождението, но и се противопоставят с всички сили на самоосвобождението

на работническата класа, дотогава работническата класа ще бъде принудена сама да подготви и осъществи социалната революция. Френските буржоа от 1789 г. също обявяваха освобождението на буржоазията за освобождение на цялото човечество; но аристокрацията и духовенството не пожелаха да се съгласят с това и това твърдение — макар и абстрактна историческа истина за момента, доколкото се отнасяше до феодализма — скоро се превърна в чисто сантиментална фраза и съвсем се изпари в огъня на революционната борба. И днес има хора, които от „безпристрастността“ на своето по-висше гледище проповядват на работниците социализъм, който се рее високо над техните класови интереси и класови борби и се стреми да примири в една по-висша хуманност интересите на двете борещи се класи. Но тези хора са или новаци, които трябва още много да учат, или най-зли врагове на работниците, вълци в овча кожа.

Цикълът на големите промишлени кризи се определя в моята книга на пет години. Такъв период сочеше привидно развоят на събитията от 1825 до 1842 г. Но историята на промишлеността от 1842 до 1868 г. показва, че в действителност този период е десет години; че промеждутъчните сътресения имаха второстепенен характер и все повече и повече изчезват. След 1868 г. положението на нещата отново се измени, но за това по-долу.

Умишлено не зачеркнах от текста многото предсказания, включително предсказанието за предстояща социална революция в Англия, което ми бе внушено от моята младежка пламенност. Удивително е не това, че доста много от тези предсказания се оказаха погрешни, а това, че толкова много от тях се сбъднаха и че критичното положение на английската промишленост в резултат на континенталната и особено американската конкуренция, което предвиждах тогава — наистина в много близко бъдеще, — сега действително е настъпило. В това отношение аз мога и трябва да осъвременя моята книга, като възпроизведа тук една статия, която публикувах в лондонското списание „Commonwealth“²⁷³ на 1 март 1885 г. под заглавие „Англия в 1845 и 1885 г.“ В тази статия се дава същевременно кратък очерк на историята на английската работническа класа през тези четиридесет години. Ето нейния текст:

„Преди четиридесет години Англия беше изправена пред криза, която по всичко изглеждаше, че може да бъде разрешена само с насилие. Гигантското и бързо развитие на промишлеността далеч беше изпреварило разширяването на външните пазари и увеличаването на търсенето. Всеки десет години ходът на производството биваше насилствено прекъсван от обща търговска криза, пидир която след дълъг период на хронически застой следваха няколко

години на процъфтяване, завършващи всеки път с трескаво свръхпроизводство и на края с нов крах. Класата на капиталистите гръмко настояваше за свобода на търговията със зърнени храни и заплашваше да постигне това, като върне гладуващите градски жители обратно в ония селски райони, откъдето са дошли, при това, както се изрази Джон Брайт, „не като бедняци, които просят хляб, а като армия, разполагаща се на територията на неприятеля“. Работническите маси от градовете поискаха своя дял в политическата власт — Народна харта²⁷⁴; те бяха подкрепени от мнозинството от дребната буржоазия и единственото разногласие между тях и нея се състоеше в това, как трябва да постигнат осъществяването на Хартата: с физическа или с морална сила. Междувременно настъпиха търговската криза от 1847 г. и гладът в Ирландия, а заедно с тях и перспективата за революция.

Френската революция от 1848 г. спаси английската буржоазия. Социалистическите лозунги на победоносните френски работници изплашиха английската дребна буржоазия и внесоха дезорганизация в движението на английската работническа класа, което протичаше в по-тесни рамки, но имаше по-непосредствено практически характер. Тъкмо в момента, когато чартисткото движение трябва да се разгърне с пълна сила, то се оказа разбито отвътре, още преди да бъде настъпило външното поражение от 10 април 1848 г.²⁷⁵ Дейността на работническата класа беше изтласкана на заден план. Класата на капиталистите удържа победа по цялата линия.

Парламентарната реформа от 1831 г.²⁷⁶ беше победа на цялата класа на капиталистите над земевладелската аристокрация. Отменяването на митата върху зърнените храни беше победа на промишлените капиталисти не само над едрото земевладение, но и над онези групи капиталисти, чиито интереси бяха повече или по-малко тясно свързани с интересите на земевладението, т. е. банкери, борсови агенти, рентриери и т. н. Свободата на търговията означаваше реорганизиране на цялата вътрешна и външна търговия и на финансовата политика на Англия съобразно с интересите на промишлените капиталисти, класата, която сега представляваше нацията. И тази класа енергично се залови за работа. Всяка пречка за промишленото производство се отстраняваше безпощадно. В митническата тарифа и в цялата данъчна система бе извършен пълен преврат. Всичко беше подчинено на една цел, но цел крайно важна за промишлените капиталисти: поевтиняване на всички видове суровини и особено на средствата за живот на работническата класа, намаляване на разходите за суровини и запазване на предишното равнище — ако не и *понижаване* — на работната заплата. Англия трябва да

стане „работилница на света“; всички други страни трябваше да станат за Англия онова, което вече беше Ирландия — пазари за пласмент на нейните промишлени изделия, снабдяващи я от своя страна със суровини и продоволствие. Англия — големият промишлен център на селскостопанския свят, промишленото слънце, около което се върти постоянно увеличаващо се число Ирландии, произвеждащи зърнени храни и памук. Каква величествена перспектива!

Промишлените капиталисти пристъпиха към осъществяването на тази своя велика цел с оня силен здрав разум и с онова презрение към традиционните принципи, с които те винаги са се отличавали от своите по-ограничени континентални конкуренти. Чартизмът умираше. Започналият период на процъфтяване на промишлеността, естествен, след като крахът от 1847 г. беше напълно изживян, се приписваше изключително на влиянието на свободата на търговията. По тези две причини английската работническа класа се оказа политически в опашката на „великата либерална партия“ — партия, ръководена от фабрикантите. Веднъж постигнато, това изгодно положение трябваше да бъде увековечено. А опозицията на чартистите не против свободата на търговията като такава, а против превръщането на свободата на търговията в единствен жизнен въпрос за нацията показва на фабрикантите и с всеки изминат ден им показва все повече, че без помощта на работническата класа буржоазията никога няма да успее да постигне пълно социално и политическо господство над нацията. Така постепенно се измениха взаимните отношения между двете класи. Фабричните закони, които някога бяха страшилище за всички фабриканти, сега не само се съблюдаваха доброволно от тях, но дори бяха повече или по-малко разпространени върху почти всички отрасли на промишлеността. Трейдюнионите, които до неотдавна още бяха смятани за адско изчадие, сега започнаха да се ползват с вниманието и покровителството на фабрикантите като съвсем законни учреждения и като средство, полезно за разпространяване на здрави икономически възгледи сред работниците. Дори стачките, които до 1848 г. се преследваха, сега постепенно също бяха признати за твърде полезни понякога, особено когато господа фабрикантите сами ги предизвикаха в подходящ момент. Бяха отменени поне най-възмутителните от законите, които поставяха работника в по-ниско или в неизгодно положение спрямо неговия работодател, а някога тъй страшната „Народна харта“ стана всъщност политическа програма на същите фабриканти, които до неотдавна бяха въставали срещу нея. „Отменяването на имуществения ценз“ и „тайното гласуване“ бяха прокарани по законодателен път. Парламентарните реформи от 1867 и 1884 г.²⁷⁷ вече много се приближават до „всеобщото избирателно

право“, поне в онзи вид, в който съществува сега в Германия; новият законопроект за преразпределяне на местата в избирателните окръзи, който се обсъжда сега от парламента, създава „равни избирателни окръзи“, общо взето не по-малко равни, отколкото във Франция или в Германия. Вече се очертават в най-близкото бъдеще „възнаграждение на депутатите“ и намаляване срока на мандатите, макар и да не се е дошло до „ежегодно преизбран парламент“; и въпреки това намират се хора, които казват, че чартизмът бил мъртъв.

Революцията от 1848 г., както и много нейни предшественички, имаше своеобразни спътници и наследници. Същите хора, които я смазаха, станаха — както обичаше да казва Карл Маркс — нейни душеприказчици.²⁷⁸ Луи Наполеон беше принуден да създаде единна и независима Италия, Бисмарк беше принуден да извърши своего рода преврат в Германия и да върне на Унгария независимостта, а английските фабриканти бяха принудени да дадат на Народната харта силата на закона.

За Англия последиците от това господство на промишлените капиталисти отначало бяха поразителни. Промишлеността отново се съживи и започна да се развива с бързина, нечувана дори и за тази люлка на съвременната индустрия. Всички предишни изумителни успехи, постигнати чрез използването на парата и машините, бледнееха в сравнение с могъщия подем на производството през двадесетте години от 1850 до 1870 г., с колосалните цифри на вноса и износа, с несметното количество на богатствата, събрани в ръцете на капиталистите, и с човешката работна сила, концентрирана в гигантските градове. Наистина този подем се прекъсваше, както и преди, от кризи, повтарящи се всеки десет години: през 1857 г., а също и през 1866 г.; но тези рецидиви сега се смятаха за естествени, неизбежни явления, през които трябва да се мине, но след които в края на краищата всичко се връща в предишния коловоз.

А какво беше положението на работническата класа през този период? Понякога настъпваше подобрене дори и за широките маси. Но това подобрене всеки път отново се изпаряваше поради притока на огромен брой хора от резерва на безработните, поради непрекъснатото изместване на работници от новите машини и прилива на селско население, което сега също биваше все повече и повече измествано от машините.

Продължително подобрене намираме единствено в положението на двете „привилегировани“ категории на работническата класа. Към първата категория спадат фабричните работници. Законодателното установяване на относително рационални граници на техния работен

ден възстанови физическото им състояние и им даде морално преимущество, засилено още повече от тяхното концентриране в определени места. Тяхното положение е несъмнено по-добро, отколкото преди 1848 г. Това се потвърждава най-вече от факта, че от десет стачки, които се провеждат, девет са предизвикани от самите фабриканти в техен собствен интерес като единствено средство да осигурят съкращаване на производството. Вие никога няма да убедите фабрикантите да се съгласят с намаляване на работното време, макар техните стоки съвсем да не намират пласмент; но докарайте работниците до стачка — и капиталистите до един ще затворят фабриките си.

Към втората категория спадат големите трейдюниони. Това са организации на такива производствени отрасли, в които се прилага изключително или поне преобладава трудът на *възрастни мъже*. Нито конкуренцията на женския и детския труд, нито конкуренцията на машините можаха досега да сломят тяхната организирана сила. Организацията на механиците, дърводелците и мебелистите, на зидарите представляват всяка поотделно такава сила, че могат дори, както например зидарите и техните помощници, успешно да се противопоставят на въвеждането на машини. Несъмнено положението им от 1848 г. насам се е подобрило значително; най-добро доказателство за това е, че в течение на повече от петнадесет години не само работодателите им бяха в извънредно добри отношения с тях, но и те — със своите работодатели. Те образуват аристокрацията в работническата класа; те успяха да си извоюват сравнително осигурено положение и смятат това за окончателно. Това са образцовите работници на господата Леон Леви и Джифен и всъщност те са много мили, сговорчиви хора за всеки неглупав капиталист поотделно и за класата на капиталистите изобщо.

Но що се отнася до широката работническа маса, степента на нейната мизерия и на необезпечеността на нейното съществуване сега е толкова голяма, както е била винаги, ако не и по-голяма. Лондонският Ист-Енд представлява постоянно разширяващо се тресавище на безизходна мизерия и отчаяние, на глад в период на безработица, на физическа и морална деградация при наличие на работа. Така е — ако не се смята едно привилегировано малцинство от работници; — и във всички други големи градове, така е и в по-малките градове и в селските райони. Законът, който свежда *стойността* на работната сила до стойността на необходимите средства за съществуване, и другият закон, който по правило свежда нейната *средна цена* до минимума на тези средства за съществуване — тези два закона действуват върху работниците с непреодолимата сила на автоматична машина, която ги смазва между своите колела.

Такова беше следователно положението, създадено от установилата се в 1847 г. политика на свобода на търговията и от двадесетгодишното господство на промишлените капиталисти. Но след това настъпи обрат. Действително след кризата от 1866 г. последва слабо и краткотрайно оживление около 1873 г., но то беше непродължително. Наистина пълна криза не настъпи тогава, когато трябваше да се очаква — през 1877 или 1878 г., но от 1876 г. всички главни отрасли на промишлеността се намират в състояние на хронически застои. Не настъпва нито пълен крах, нито дългоочакваният период на процъфтяване, на който можеше да се разчита както преди краха, така и след него. Убийствен застои, хроническо препълване на всички пазари във всички отрасли — такова е състоянието, в което живеем вече почти десет години. От какво е предизвикано това?

Теорията за свобода на търговията се основаваше върху едно предположение: Англия трябва да стане единственият голям промишлен център на селскостопанския свят. Фактите показаха, че това предположение е чиста заблуда. Условия за съществуване на съвременна промишленост — силата на парата и машините — могат да бъдат създадени навсякъде, където има гориво, особено въглища, а освен в Англия въглища има и в други страни: във Франция, Белгия, Германия, Америка, дори и в Русия. И жителите на тези страни не виждаха никакъв интерес в това, да се превърнат в гладни ирландски арендатори единствено заради по-голямата слава и за обогатяването на английските капиталисти. Те сами започнаха да произвеждат, при това не само за себе си, но и за останалия свят; и в резултат на това промишленият монопол, който Англия притежаваше почти цяло столетие, сега е безвъзвратно загубен.

Но промишленият монопол на Англия е крайгълният камък на съществуващата в Англия обществена система. Дори през времето, когато господствуваше този монопол, пазарите не успяваха да вървят в крак с растящата производителност на английската промишленост; резултатът от това бяха кризите през всеки десет години. А сега с всеки изминат ден новите пазари стават все по-голяма рядкост, така че дори на негрите в Конго цивилизацията се натрапва във вид на памучни тъкани от Манчестер, глинени съдове от Стафордшир и метални изделия от Бирмингам. А какво ще стане, когато континенталните и особено американските стоки нахлуят в непрекъснато увеличаващо се количество, когато лъвската част в снабдяването на целия свят, все още принадлежаща на английските фабрики, започне от година на година да намалява? Нека на това даде отговор свободата на търговията, това универсално средство!

Не съм аз първият, който изтъква това. Още в 1883 г. на съб-

ранието на Британската асоциация в Саутпорт председателят на нейната икономическа секция г. Инглис Палгрейв открито заяви, че

„за Англия дните на големите печалби вече минаха и по-нататъшното развитие на различните големи отрасли на промишлеността спря. Би могло почти да се твърди, че страната навлиза в състояние на застой.“²⁷⁹

Но какъв ще бъде резултатът? Капиталистическото производство *не може* да стои на едно място: то трябва да расте и да се разширява или да умре. Сега само едно намаляване на лъвската част на Англия в снабдяването на световния пазар със стоки означава застой и мизерия, излишък от капитал — от една страна, излишък от незаети работни ръце — от друга. А какво ще стане, когато съвсем няма да има ежегоден прираст на производството?

Ето къде е уязвимото място, ахилесовата пета на капиталистическото производство. Постоянното разширяване е необходимо условие за неговото съществуване, а това постоянно разширяване сега става невъзможно. Капиталистическото производство е в задънена улица. Всяка година пред Англия все по-настойчиво се поставя въпросът: трябва да загине или страната, или капиталистическото производство; кой от тях е обречен?

А работническата класа? Щом дори през времето на нечувания подем на търговията и промишлеността от 1848 до 1868 г. тя трябваше да живее в такава нищета, щом дори тогава нейната широка маса в най-добрия случай се ползваше само от кратковременно подобряване на своето положение, докато само едно незначително, привилегировано, „опазвано“ малцинство имаше продължителни изгоди, какво пък ще бъде, когато този блестящ период окончателно свърши, когато днешният потискащ застой не само се засили, а и когато това засилващо се състояние стане хроническо, нормално състояние на английската промишленост?

Истината е следната: докато съществуваше промишленият монопол на Англия, английската работническа класа до известна степен вземаше участие в изгодите на този монопол. Тези изгоди се разпределяха между работниците твърде неравномерно: привилегированото малцинство прибираще най-голямата част, но и на широките маси понякога се падаше по нещичко. Ето защо, след като умря суенизмът, в Англия вече нямаше социализъм. С краха на този монопол английската работническа класа ще загуби привилегированото си положение; цялата тя, включително привилегированото и ръководещо малцинство, ще се окаже на същото равнище, на което се намират работниците в другите страни. И затова именно социализмът отново ще се появи в Англия.“

Към тази характеристика на положението на нещата, както то ми изглеждаше през 1885 г., трябва да прибавя само още малко. Не е нужно да се казва, че днес „социализмът действително се е появил отново в Англия“, и то масово, социализъм от всички оттенъци: съзнателен и несъзнателен социализъм, социализъм в проза и стихове, социализъм на работническата класа и на буржоазията. И наистина това страшилище на всички страшилища — социализмът, не само е станал респектабилен, но вече си е сложил официално облекло и небрежно се изтяга на диваните в салоните. Това показва непоправимото непостоянство на ужасния деспот на „доброто общество“ — буржоазното обществено мнение, и още веднъж оправдава презрението, с което ние, социалистите от миналото поколение, винаги сме се отнасяли към него. Но иначе ние нямаме основание да се оплакваме от самия симптом.

Това, което аз смятам за много по-важно от тази мимолетна мода в буржоазните кръгове да се парадират с разводнен социализъм и дори за по-важно от действителните успехи, които социализмът е постигнал изобщо в Англия, е пробуждането на лондонския Ист-Енд. Това огромно сборище на мизерията не е вече застоялата локва, каквато беше преди шест години. Ист-Енд се отърси от своето апатично отчаяние; той се върна към живот и стана родината на така наречения „нов юнионизъм“, т. е. организацията на широките маси „неквалифицирани“ работници. Тази организация може да вземе до голяма степен формата на старите съюзи на „квалифицираните“ работници, но все пак е съществено различна по характер. Старите съюзи запазват традициите на времето, когато са били основани; те гледат на системата на наемния труд като на установен веднъж завинаги окончателен факт, който те в най-добрия случай могат малко да смекчат в интерес на своите членове. Новите съюзи, напротив, бяха основани по време, когато вярата във вечността на системата на наемния труд беше вече силно разклатена. Техните основатели и ръководители бяха или съзнателни социалисти, или социалисти по чувство; масите, които се стичаха към тях и които съставляват тяхната сила, бяха груби, пренебрегвани, гледани от високо от аристокрацията на работническата класа. Но те имат това неизмеримо предимство, че *умовете им са още девствена почва*, напълно свободна от наследените „респектабилни“ буржоазни предразсъдъци, които объркват главите на по-добре поставените „стари“ юнионисти. И така ние сега виждаме как тези нови съюзи поемат ръководството на работническото движение изобщо и все повече и повече вземат на буксир богатите и високомерни „стари“ съюзи.

Несъмнено хората от лондонския Ист-Енд направиха колосални грешки; но същото правеха и техните предшественици, същото

правят сега и социалистите доктринери, които ги гледат с пренебрежителна гримаса. Голяма класа, както и голяма нация се учат най-бързо от последиците на собствените си грешки. И въпреки всевъзможните грешки в миналото, настоящето и бъдещето пробуждането на лондонския Ист-Енд си остава едно от най-великите и най-плодоносни събития от *fin de siècle** и аз се радвам и се гордея, че го доживях.

Ф. Енгелс

11 януари 1892 г.

Напечатано в книгата: F. Engels. „The Condition of the Working-Class in England in 1844.“ London, 1892

Печата се по текста на книгата
Превод от английски

CRITICA SOCIALE

RIVISTA QUINDICINALE

di studi sociali, politici, filosofici e letterari

Nel Regno: Anno L. 6 - Semestre L. 4 - All'Estero: Anno L. 10 - Semestre L. 5,50

Lettere, vaglia, cartoline-vaglia all'Ufficio di CRITICA SOCIALE: MILANO: Portici Galleria V. E., 23 (2° piano MILIE)

PER MILANO gli abbonamenti si ricevono anche presso la Libreria Fratelli Dumolard: Corso V. E., 31.

Anno II - N. 4.

La Rivista non si vende a numeri separati.

Milano, 16 febbraio 1892.

ОТГОВОР ДО ПОЧТЕНИЯ ДЖОВАНИ БОВИО²⁸⁰

В една статия, публикувана във вестник „Трибуна“ от 2 февруари т. г., известният Джовани Бовио упреква италианските републикански депутати, които преминаха в последно време в монархическия лагер, че се отнасят с прекалено голямо пренебрежение към въпроса за формата на управление. Това не ме засяга много; но това, което ме засяга, е, че той използва моята статия за германския социализъм („Critica Sociale“ от 16 януари 1892 г.)*, за да направи същия упрек на германските социалисти изобщо и на мен по-специално. Ето какво казва той по този повод:

„Оттук се вижда също как и защо грешат ония социалисти, които заедно с Фридрих Енгелс говорят за предстоящото идване на социалистите на власт, но не определят каква е тази власт. Енгелс стига дотам, че с цифри (а цифрите в историята винаги са ми изглеждали убедително доказателство) доказва, че не е далеч годината, когато социалистическата партия ще получи мнозинство в германския парламент. Прекрасно: а после?

— Тя ще завземе властта.

— Великолепно: но коя? Дали това ще бъде кралска власт, републиканска, или партията ще се върне към преодоляната от „Комунистическия манифест“ през януари 1848 г. утопия на Вайтлинг?

— За нас формата е безразлична.

— Наистина ли? ... Но за власт може да се говори само тогава, когато тя има конкретна форма. Може да се смята, че новата субстанция, новата идея сама ще си създаде форма и ще я произведе от самата себе си, но формата не може и не бива да се изпуща изпредвид.*

В отговор на това заявявам, че съвсем не приемам тълкуванието на почтения Бовио.

* Виж настоящия том, стр. 242—246. Ред.

Преди всичко не съм казал, че „социалистическата партия ще получи мнозинство и след това ще завземе властта“. Напротив, аз съм подчертавал, че има десет шанса срещу един нашите управници още дълго преди този момент да употребят насилие против нас; това обаче ще ни пренесе от арената на парламентарната борба върху революционната арена. Но да минем по-нататък.

„Тя ще завземе властта — но коя? Дали това ще бъде кралска власт, републиканска, или партията ще се върне към преодоляната от „Комунистическия манифест“ през януари 1848 г. утопия на Вайтлинг?“

Тук ще си позволя да се възползвам от един израз на почитения Бовио. Човек трябва наистина да е „отшелник“, за да има и най-малкото съмнение относно характера на тази власт.

Цялата правителствена, аристократична и буржоазна Германия обвинява нашите приятели в райхстага, че са републиканци и революционери.

От четиридесет години Маркс и аз непрекъснато сме повтаряли, че за нас демократичната република е единствената политическа форма, при която борбата между работническата класа и капиталистическата класа може отначало да вземе всеобщ характер и след това да завърши с решителната победа на пролетариата.

Разбира се, почитеният Бовио не е толкова наивен да допуска, че който и да било германски император би назначил своите министри от средата на социалистическата партия и че — дори да би искал — би приел условията, предполагащи абдикирането му от престола, без което тези министри не биха могли да разчитат на поддръжката на своята партия. Впрочем неговото опасение, че ние можем да „се върнем към утопията на Вайтлинг“, ми дава, откровено казано, добра представа за наивността на моя събеседник.

Или може би, както говори за Вайтлинг, почитеният Бовио иска да каже, че германските социалисти придават на *социалната* форма не по-голямо значение, отколкото те според него придават на *политическата*? В такъв случай той отново се лъже. Той би трябвало да познава достатъчно германския социализъм, за да знае, че той настоява за обобществяването на всички средства за производство. Как ще бъде осъществена тази икономическа революция? Това ще зависи от обстоятелствата, при които нашата партия ще завземе властта, от момента, в който ще стане това, и от начина, по който то ще бъде постигнато. Както заявява самият Бовио, „новата субстанция, новата идея сама ще си създаде форма и ще я произведе от самата себе си“. Но ако, да речем, утре в резултат на някакъв неочакван обрат на събитията нашата партия бъде призована на

власт, аз знам много добре какво бих предложил като програма за действие.

„За нас формата е безразлична“ ?

Смятам за необходимо да заявя, че нито аз, нито който и да било от германските социалисти никога не е казвал това или нещо подобно; това е казал само почтеният Бовио. И аз бих искал да знам с какво право той ни приписва подобна „sciocchezza“*.

Впрочем, ако почтеният Бовио бе дочакал втората половина на моята статия („Critica Sociale“ от 1 февруари)** и я бе прочел, той може би нямаше да си направи труда да смесва революционните германски социалисти с монархическите италиански републиканци.

Фридрих Енгелс

6 февруари 1892 г.

Напечатано в списание „Critica Sociale“,
кн. 4 от 16 февруари 1892 г.

Печата се по ръкописа, сверен с текста
на италианското списание

Превод от френски

* — „глупост“. Ред.

** Виж настоящия том, стр. 247—251. Ред

ПРЕДГОВОР КЪМ ПОЛСКОТО ИЗДАНИЕ
НА „МАНИФЕСТА НА КОМУНИСТИЧЕСКАТА ПАРТИЯ“
ОТ 1892 г.²⁸¹

Фактът, че е станало необходимо ново полско издание на „Комунистическия манифест“, дава повод за разни размишления.

На първо място трябва да се отбележи, че напоследък „Манифестът“ до известна степен стана мерило за развитието на едрата индустрия на европейския континент. Колкото повече се развива в дадена страна едрата индустрия, толкова повече сред работниците от тази страна расте стремежът да си изяснят своето положение като работническа класа спрямо собственическите класи, разпространява се между тях социалистическото движение и расте търсенето на „Манифеста“. Така че по броя на разпространените на езика на дадена страна екземпляри от „Манифеста“ може с твърде голяма точност да се определи не само състоянието на работническото движение, но и степента на развитието на едрата индустрия в тази страна.

Поради това новото полско издание на „Манифеста“ отбелязва решителен напредък на полската индустрия. А не може да има никакво съмнение, че такъв напредък действително е бил постигнат през десетте години от излизането на последното издание. Полското царство, конгресна Полша²⁸², стана големият индустриален окръг на Руската империя. Докато руската едра индустрия е разпръсната в различни места — една част край Финския залив, друга част в центъра (Москва и Владимир), трета част покрай Черно и Азовско море и т. н., — полската едра индустрия е съсредоточена на сравнително малко пространство и изпитва произтичащите от тези концентрации изгоди и недостатъци. Конкуриращите руски фабриканти признаха изгодите, когато поискаха защитни мита про-

Przedmowa do 2^{go} wydania polskiego

EN fakt, że nowe wydanie „Manifestu Komunistycznego“ stało się potrzebnem, pobudza do różnych uwag.

Najpierw godnem jest zaznaczenia, że Manifest w ostatnich czasach stał się do pewnego stopnia probierzem rozwoju wielkiego przemysłu na lądzie europejskim. W miarę, jak w pewnym kraju wzrasta wielki przemysł, wśród robotników tego kraju wzmaga się pragnienie wyjaśnienia swego stanowiska, jako klasy robotniczej w obec klas posiadających, rozszerza się wśród nich ruch socyalistyczny, i rośnie popyt na Manifest. W ten sposób ilością egzemplarzy Manifestu, w języku krajowym rozszerzonych, można z dostateczną ścisłością mierzyć nie

tylko stan ruchu robotniczego, lecz również stopień rozwoju wielkiego przemysłu w każdym kraju.

Tak więc nowe wydanie polskie oznacza stanowczy postęp polskiego przemysłu. A że ten postęp w ciągu dziesięciu lat od ukazania się ostatniego wydania miał miejsce w rzeczywistości, o tem wątpić nie można. Królestwo Polskie, Kongresówka, stała się wielkim okręgiem przemysłowym państwa rosyjskiego.

Gdy wielki przemysł rosyjski rozsiany jest sporadycznie — część nad zatoką fińską, część w guberniach środkowych (Moskwa i Władimir), to znowu nad Czarnem i Azowskim morzem, — polski przemysł skupił się na stosunkowo małej przestrzeni i korzysta zarówno z wygod, jak i niedogodności takiego ześrodkowania. Wygody uznali konkurujący fabrykanci rosyjscy, żądając przeciwko Polsce ceł ochronnych, bez względu na swe gorące chęci przerobienia Polaków na Rosyjan. Niedogodności — dla polskich fabrykantów i rosyjskiego rządu — ujawniają się w szybkim rozroście idej socjalistycznych wśród polskich robotników i w coraz większym popycie na Manifest.

Lecz szybki rozwój polskiego przemysłu, przerażającego o głowę przemysł rosyjski, jest swoją drogą nowym dowodem niespożytej siły żywotnej polskiego ludu i nową gwarancją przyszłego odrodzenia narodowego. Odrodzenie zaś niezależnej, silnej Polski jest sprawą, która nietylko Polaków, lecz wszystkich nas obchodzi. Szczere współdziałanie międzynarodowe ludów europejskich jest możliwem tylko wtedy, gdy każdy

тив Полша, въпреки горещото си желание да превърнат поляците в руси. Недостатъците — за полските фабриканти и за руското правителство — се проявяват в бързото разпространение на социалистическите идеи сред полските работници и в растящото търсене на „Манифеста“.

Но бързото развитие на полската индустрия, която надрасна руската индустрия, от своя страна е ново доказателство за неизчерпаемата жизнена сила на полския народ и нова гаранция за неговото предстоящо национално възстановяване. А възстановяването на една независима, силна Полша е дело, което засяга не само поляците, а и всички нас. Искрено интернационално сътрудничество между европейските нации е възможно само ако всяка от тези нации е напълно автономна в собствения си дом. Революцията от 1848 г., която под пролетарско знаме накара пролетарски борци в последна сметка да вършат само работата на буржоазията, осъществи чрез изпълнителите на своето завещание Луи Бонапарт и Бисмарк независимостта на Италия, Германия и Унгария; но Полша, която от 1792 г. насам е направила за революцията повече, отколкото тези страни, взети заедно — Полша бе оставена сама, когато в 1863 г. падна под десеторно превъзхождащите я руски сили. Шляхтата не може нито да защити, нито да извоюва наново независимостта на Полша; буржоазията днес е най-малкото равнодушна към тази независимост. И все пак тя е необходимост за хармоничното сътрудничество на европейските нации*. Тя може да бъде извоювана само от младия полски пролетариат и в неговите ръце тя ще бъде добре запазена. Защото за работниците от цялата останала Европа независимостта на Полша е също тъй необходима, както и за самите полски работници.

Ф. Енгелс

Лондон, 10 февруари 1892 г.

*Напечатано в списание „Przedswit“,
кн. 35 от 27 февруари 1892 г. и в книгата:
K. Marx i F. Engels, „Manifest
komunistyczny“.
London, 1892*

*Печата се по ръкописа, сверен с текста
на полското издание от 1892 г.*

Превод от немски

* В немското издание тази фраза е пропусната. *Ред*

ПРИВЕТСТВИЕ ДО ФРЕНСКИТЕ РАБОТНИЦИ ПО СЛУЧАЙ 21-та ГОДИШНИНА НА ПАРИЖКАТА КОМУНА

Лондон, 17 март 1892 г.

Гражданки и граждани!

Днес се навършват 21 години от деня, в който народът на Париж издигна червеното знаме, като хвърли предизвикателство едновременно на френското трицветно знаме, което се развяваше във Версай, и на германското трицветно знаме, което се развяваше на окупираниите от прусаците фронтове.

Червеното знаме символизираше парижкия пролетариат, издигнал се на висота, на която победители и победени стават еднакво невидими.

Това, което придава историческо величие на Комуната, е нейният подчертано интернационален характер, войната, обявена на всяка дрява на буржоазен шовинизъм. И пролетариатът от всички страни безпогрешно разбра това. Нека буржоата празнуват своя 14 юли или своя 22 септември²⁸³. Празникът на пролетариата винаги и навсякъде ще бъде 18 март.

Затова мръсната буржоазия натрупа маса мръсни клевети върху гроба на Комуната. Но затова също Международната работническа асоциация единствена се осмели да се отъждествява от първия до последния ден с парижките въстаници, а след това — с победените пролетарии. Наистина, когато падна Комуната, не можеше да продължава своето съществуване и Интернационалът. С призива „дръжте комунарите!“ той бе разгромен в цяла Европа.

И ето че изтекоха двадесет и една години, откакто бяха завзети оръдията на монмартърското възвишение*. Родените в 1871 г.

* Виж настоящия том, стр. 187. *Ред.*

деца са днес пълнолетни и благодарение на глупостта на управляващите класи са *войници*, учат се да боравят с оръжията, изучават изкуството да се организират и защитават с пушка в ръце. Комуната, която бе обявена за мъртва, Интернационалът, който се смяташе за унищожен завинаги — те са сред нас, те са живи и двадесет пъти по-мощни, отколкото в 1871 г. Стотиците станаха хиляди, хилядите — милиони, които се откликват на нашия зов. Съюзът на световния пролетариат, който Първият интернационал можеше само да предвиди и да подготви, днес е действителност. Нещо повече, милиони синове на същите пруски войници, които в 1871 г. окупираха фортовете около Париж на Комуната, днес се сражават в първите редици, рамо до рамо със синовете на парижките комунари, за пълното и окончателно освобождение на работническата класа.

Да живее Комуната!

Да живее международната Социална Революция!

Фридр. Енгелс

*Напечатано във вестник „Le Socialiste”,
бр. 79 от 26 март 1892 г.*

*Печата се по текста на вестника,
сверен с ръкописа*

Превод от френски

УВОДНА БЕЛЕЖКА КЪМ ВТОРОТО НЕМСКО ИЗДАНИЕ
НА ПРОИЗВЕДЕНИЕТО НА К. МАРКС
„НИЩЕТА НА ФИЛОСОФИЯТА“²⁸⁴

Относно второто издание трябва само да отбележа, че погрешно даденото във френския текст име Хопкинс (на стр. 45) е заместено с правилното Ходскин и че пак там годината на изданието на книгата на Уилям Томпсън е поправена на 1824²⁸⁵. С това, да се надяваме, библиографската съвест на господин професор Антон Менгер ще бъде успокоена.

Фридрих Енгелс

Лондон, 29 март 1892 г.

*Напечатано в книгата : Karl Marx.
„Das Elend der Philosophie.“ Stuttgart
1892*

*Печата се по текста на книгата
Превод от немски*

УВОД КЪМ АНГЛИЙСКОТО ИЗДАНИЕ
НА „РАЗВИТИЕТО НА СОЦИАЛИЗМА ОТ УТОПИЯ
КЪМ НАУКА“²⁸⁶

Предлаганата брошура бе отначало част от по-голямо цяло. Около 1875 г. д-р О. Дюринг, *частен доцент* в Берлинския университет, внезапно и доста шумно оповести преминаването си към социализма и поднесе на немската публика не само подробно разработена социалистическа теория, но и пълен практически план за преобразуване на обществото. От само себе си се разбира, че той се нахвърли върху своите предшественици; той удостои най-вече Маркс, като изля върху него пълната чаша на своя гняв.

Това стана по времето, когато двете секции на социалистическата партия в Германия — айзенахци и ласалианци²⁸⁷ — току-що се бяха слели и по този начин партията не само се засили извънредно много, но — което е още по-важно — получи възможност да насочи всичките си сили против общия враг. Социалистическата партия в Германия бързо ставаше сила. Но първото условие, за да стане тя сила, беше да не се излага на опасност новозавоюваното единство. А д-р Дюринг открито започна да създава около себе си секта, ядрото на една бъдеща отделна партия. Затова се наложи да вдигнем хвърлената ни ръкавица и да влезем в бой, все едно дали това ни беше приятно или не.

Но това бе, макар и не прекалено трудна, все пак явно отегчителна работа. Добре известно е, че на нас, немците, е присъща една страшно солидна *Gründlichkeit* — изчерпателна задълбоченост или задълбочена изчерпателност — все едно как ще я наречете. Винаги, когато някой от нас излага нещо, което смята за нова доктрина, той непременно трябва да го разработи най-напред във

всеобхватна система. Той трябва да докаже, че както главните принципи на логиката, така и основните закони на вселената са съществували от памтивека само за да доведат в края на краищата до тази новооткрита и увенчаваща всичко теория. И в това отношение д-р Дюринг беше скроен напълно по тази национална мярка. Това, с което трябваше да се заема, беше не нещо друго, а една пълна „Система на философията“ — философия на духа, на морала, на природата и на историята; една пълна „Система на политическата икономия и на социализма“ и, най-последно, една „Критическа история на политическата икономия“²⁸⁸ — три дебели тома в осмина, тежки и по тегло, и по съдържание — три армейски корпуса от аргументи, мобилизирани против всички предшествуващи философи и икономисти изобщо и особено против Маркс — наистина опит да бъде извършен пълен „преврат в науката“. Трябваше да разгледам всевъзможни предмети: от понятието за времето и пространството — до биметализма²⁸⁹; от вечността на материята и на движението — до преходната природа на моралните идеи; от Дарвиновия естествен подбор — до възпитанието на младежта в бъдещото общество. Все пак всеобхватната система на моя опонент ми даваше повод да изложа в полемика с него застъпваните от Маркс и от мен възгледи по всички тези тъй различни предмети, и то в много по-сбита форма, отколкото когато и да било по-рано. И това беше главната причина да се заема с тази иначе неблагодарна задача.

Моят отговор се появи отначало в поредица от статии в лайпцигския „Vorwärts“, централен орган на социалистическата партия, а по-късно като книга: „Herrn Eugen Dühring's Umwälzung der Wissenschaft“ („Превратът в науката, извършен от господин Ойген Дюринг“²⁹⁰), второ издание на която излезе в Цюрих през 1886 г.

По молба на моя приятел Пол Лафарг — сега депутат от Лил във френската камара на депутатите — аз съставих от три глави на тази книга брошура, която той преведе и издаде през 1880 г. под заглавие „Утопичен социализъм и научен социализъм“.²⁹¹ По този френски текст бяха подготвени едно полско и едно испанско издание.²⁹² През 1883 г. нашите немски приятели издадоха брошурата на езика на оригинала. Оттогава насам въз основа на немския текст бяха публикувани преводи на италиански, руски, датски, холандски и румънски език.²⁹³ Така че като се прибави настоящото английско издание, тази брошура е разпространена на десет езика. Не знам някое друго социалистическо произведение — без да изключвам дори нашия „Комунистически манифест“ от 1848 г. и Марксовия „Капитал“ — да е било превеждано толкова пъти.

SOCIALISM

UTOPIAN AND SCIENTIFIC

BY

FREDERICK ENGELS

TRANSLATED BY EDWARD AVELING

D.Sc., Fellow of University College, London

WITH A SPECIAL INTRODUCTION BY THE AUTHOR

LONDON :
SWAN SONNENSCHNEIN & CO.
NEW YORK: CHARLES SCRIBNER'S SONS

1892

Заглавната страница на английското издание на „Развитието на социализма от утопия към наука“ от 1892 г. с увода на Ф. Енгелс

В Германия брошурата претърпя четири издания с общ тираж от около 20 000 екземпляра.

Приложението „Марката“ бе написано с цел да се разпространят сред Германската социалистическа партия някои елементарни сведения относно историята на възникването и развитието на поземлената собственост в Германия. Тогава това беше особено необходимо, защото обединението на градските работници от партията беше на път да се завърши и се поставяше задачата да бъдат спечелени селскостопанските работници и селяните. Това приложение беше включено в изданието, тъй като първобитните форми на земевладение, общи у всички тевтонски племена, и историята на тяхното разложение са известни в Англия още по-малко, отколкото в Германия. Аз оставих текста в оригиналния му вид, без да засягам неотдавна създадената от Максим Ковалевски хипотеза, според която разделянето на орната земя и ливадите между членовете на марката е било предшествувано от тяхното общо съвместно обработване от голяма патриархална семейна община, обхващаща няколко поколения (като пример за което може да служи съществуващата все още южнославянска задруга), а разделянето е станало по-късно, когато общината се разраснала толкова, че станала прекалено голяма за съвместно водене на стопанството²⁹⁴. Навярно Ковалевски е напълно прав, обаче въпросът е още *sub judice**.

Употребяваните в този труд икономически термини, доколкото са нови, съвпадат с терминологията на английското издание на Марксовия „Капитал“²⁹⁵. Под „стоковото производство“ ние разбираме онази фаза на икономическо развитие, при която предметите се произвеждат не само за задоволяване нуждите на производителите, но и за размяна, т. е. произвеждат се *като стоки*, а не като потребителни стойности. Тази фаза води началото си от първите наченки на производството за размяна и стига до наше време; тя достига своето пълно развитие едва при капиталистическото производство, т. е. при условия, когато капиталистът, собственикът на средствата за производство, наема работници — хора, които са лишени от каквито и да било средства за производство освен от собствената си работна сила — и прибира в джоба си разликата между продажната цена на продуктите и техните производствени разходи. Ние делим историята на промишленото производство, като се почне от средните векове, на три периода: 1) занаят — дребни майстори занаятчии с по няколко калфи и чираци, при което всеки работник произвежда предмета изцяло; 2) манифактура, при която по-голям

* — нерешен. *Ред.*

брой работници, събрани в голямо предприятие, произвеждат целия предмет по принципа на разделението на труда, т. е. всеки работник извършва само една частична операция, така че продуктът е готов едва след като премине последователно през ръцете на всички; 3) съвременна промишленост, при която продуктът се произвежда от машини, привеждани в движение от някаква сила, а ролята на работника се ограничава до надзираване и регулиране манипулациите на механизмите.*

Аз знам много добре, че съдържанието на тази книга ще бъде посрещнато неодобрително от значителна част от британската публика. Но ако ние, жителите на континента, се бяхме съобразявали макар и малко с предразсъдъците на британската „респектабилност“**, щяхме да бъдем още по-зле, отколкото сме. Тази книга е написана в защита на това, което ние наричаме „исторически материализъм“, а думата материализъм дразни слуха на огромното мнозинство британски читатели. „Агностицизъм“ — както и да е, но материализмът е съвършено недопустим.

И все пак прародината на целия съвременен материализъм, като се почне от XVII век, е именно Англия.

„Материализмът е роден син на Великобритания. Още нейният схоластик Дънс Скот се е питал дали материята не може да мисли?

За да направи възможно такова чудо, той прибегнал до всемогъществото на бога, т. е. заставил самата теология да проповядва материализма. При това той бил номиналист.²⁹⁶ Номинализмът е един от главните елементи у английските материалисти и изобщо е първият израз на материализма.

Истинският родоначалник на английския материализъм е Бейкън. За него природознанието е истинската наука, а опиращата се на сетивния опит физика — най-важната част на природознанието. Той често сочи за свои авторитети Анаксагор с неговите хомеомери²⁹⁷ и Демокрит с неговите атоми. Според неговото учение сетивата са непогрешими и са източник на всички познания. науката е опитна наука и се състои в прилагане на един рационален метод към сетивните данни. Индукцията, анализът, сравнението, наблюдението, експериментът са главните условия на рационалния метод. Първото и най-важното от вродените свойства на материята е движението — не само като механическо и математическо движение, но още повече като импулс, като жизнен дух, като напрежение или —

* В немския текст, публикуван в списание „Die Neue Zeit“, началото на увода до думите „на механизмите“ е изпуснато. *Ред.*

** В немския текст след думата „респектабилност“ е прибавено: „т. е. на британското филистерство“. *Ред.*

да употребим израза на Якоб Бьомер, като „мъка“ [„Qual“]* на материята.**

У Бейкън като пръв негов създател, материализмът крие в себе си в още наивна форма зародишите на всестранно развитие. Материята се усмихва в поетично-сетивен блясък на цялостния човек. Но самото учение, изложено в афоризми, още гъмжи от теологически непоследователности.

В своето по-нататъшно развитие материализмът става едностранчив. Хобс е систематикът на Бейкъновия материализъм. Сетивността загубва своите ярки краски и се превръща в абстрактната сетивност на геометрика.*** Геометрията се обявява за главна наука. Материализмът става враждебен на човека. За да преодолее враждебния на човека безплътен дух в собствената си сфера, материализмът трябва сам да умъртви своята плът и да стане аскет. Той се явява като разсъдъчно същество, но затова пък с безогледна последователност развива всички изводи на разсъдъка.

Щом нашите сетива са източник на всички наши знания — разсъждава Хобс, като изхожда от Бейкън, — то нашите представи и идеи са само призраци на телесния свят, лишен повече или по-малко от своята сетивна форма. Науката може само да даде имена на тези призраци. Едно и също име може да бъде употребено за няколко призрака. Възможно е дори да съществуват имена на самите имена. Но би било противоречие, от една страна, да виждаме в сетивния свят произхода на всички идеи, а от друга — да твърдим, че думата е нещо повече от дума, че освен отразяваните в нашата представа винаги отделни същности има още и някакви всеобщии същности. Една безтелесна субстанция е също такава противоречие, както и едно безтелесно тяло. Тяло, битие, субстанция — всичко това е една и съща реална идея. *Мисленето не може да бъде отделено от материята, която мисли.* Тази материя е су-

* „Qual“ е философска игра на думи. „Qual“ означава буквално мъка, болка, която подтиква към някакво действие: същевременно мистикът Бьомер внася в немската дума нещо от значението на латинската дума *qualitas* [качество]; неговото „Qual“ в противоположност на причиняваната отвън болка е активен принцип, който възниква от спонтанното развитие на нещото, на отношението или на личността, които са подложени на неговото въздействие, и който от своя страна въздейства благоприятно върху това развитие. [Енгелс не дава тази бележка в немския текст. *Ред*]

** В немския текст след думата „материята“ се възпроизвежда следната изпусната в английското издание фраза от „Светото семейство“: „Първичните форми на материята са живи, индивидуализиращи, вътрешно присъщи ѝ, пораждащи специфичните различия същностни сили“ *Ред*.

*** В немския текст по-нататък се възпроизвеждат следните изпуснати в английското издание думи: „Физическото движение се принеся в жертва на математическото или на математическото движение.“ *Ред*.

бектът на всички промени. Думата безкраен е безсмислена, ако не означава способността на нашия дух да прибавя без край към дадена величина. Тъй като можем да възприемаме и познаваме само материалното, ние нищо не знаем за съществуването на бога. Само моето собствено съществуване е сигурно. Всяка човешка страст е механично движение, което има начало и край. Обектите на импулсите са онова, което наричаме благо. Човекът е подчинен на същите закони, както и природата. Властта и свободата са идентични.

Хобс систематизира учението на Бейкън, но не обоснова подробно неговия основен принцип — произхода на знанията и идеите из сативния свят. Лок обоснова принципа на Бейкън и Хобс в своето „Есе върху произхода на човешкия разум“.²⁹⁸

Както Хобс унищожи теистическите предразсъдъци на Бейкъновия материализъм, така Колинс, Додуел, Кауърд, Хартли, Пристли и др. унищожиха последните теологически прегради на Локовия сенсуализъм. Деизмът²⁹⁹, поне за материалиста, не е нещо повече от удобен и лек начин да се отърве от религията.*

Така се изказа Карл Маркс за британския произход на съвременния материализъм. И ако в днешно време англичаните не се чувствуват особено поласкани от това признание на заслугите на техните прадеди, за това можем само да съжаляваме. Все пак не може да се отрича, че Бейкън, Хобс и Лок са бащите на онази блестяща школа френски материалисти, които въпреки всички победи, удържани от германците и англичаните по суша и по море над французите, направиха XVIII век предимно френски век, и то дълго преди оная увенчаваща края на този век френска революция, към чиито резултати ние както в Англия, така и в Германия, все още се стремим да се аклиматизираме.

Това съвсем не може да се отрича. Когато към средата на нашия век някой образован чужденец се заселеше в Англия, едно нещо го поразяваше най-вече, а именно — другояче той не можеше да го схване — лицемерната набожност и тъпотата на английската респектабилна средна класа. Тогава всички ние бяхме материалисти или поне твърде радикални свободомислещи и за нас беше непонятен фактът, че почти всички образовани хора в Англия вярваха във всевъзможни невероятни чудеса и че дори геолози като Бъкленд и Мантел изопачаваха данните на своята наука, за да не противоречат прекалено много на митовете от Книгата на бигието. Струваше ни се непонятно, че хора, които по въпросите за религията се осмеляваха да се опират на собствения си разум, се намираха

* Маркс и Енгелс. „Светото семейство“, Франкфурт на Майн, 1845 г., стр. 201—204³⁰⁰.

само сред необразованите, сред „неумитата тълпа“, както се изразяваха тогава — сред работниците, особено социалистите, последователи на Оуен.

Но оттогава Англия се „цивилизова“. Изложбата през 1851 г.³⁰¹ прозвуча като погребален звън над английската островна изолация. Англия постепенно се интернационализираше — в яденето и пиенето, в обичаите, в представите, и то толкова много, че на мен все повече и повече ми се иска някои английски обичаи да се възприемат на континента също така всеобщо, както други обичаи на континента — в Англия. Едно е сигурно: разпространението на дървеното масло (до 1851 г. познато само на аристокрацията) бе съпроводено от едно фатално разпространяване на континенталния скептицизъм по религиозните въпроси; стигна се дори дотам, че агностицизмът, макар да не се смята още за тъй „добър“ като английската държавна църква, все пак, що се отнася до респектабилността, стои почти на същото стъпало, както и сектата на баптистите, и във всеки случай има по-горен ранг от Армията на спасението³⁰². И аз не мога да се освободя от мисълта, че за мнозина, които от сърце съжаляват за този напредък на неверието и го проклинат, ще бъде утеха да узнаят, че тези „новоизпечени идеи“ не са от чуждестранен произход, не носят марката *made in Germany** като много други предмети за всекидневна употреба, но че те, напротив, са от стар английски произход и че техните британски родоначалници преди двеста години са отивали много по-далеч, отколкото се осмеляват днес техните потомци.

И наистина, какво е агностицизмът, ако не — да употребим изразителната ланкаширска дума** — „срамежлив“ материализъм? Възгледът на агностика върху природата е изцяло материалистичен. Целият природен свят се управлява от закони и абсолютно изключва всяко въздействие отвън. Но — предпазливо прибавя агностикът — ние не сме в състояние нито да докажем, нито да опровергаем съществуването на каквото и да било върховно същество отвъд познатия ни свят. Тази уговорка може да е имала известна стойност по времето, когато Лаплас — на въпроса на Наполеон, защо в „Небесната механика“³⁰³ на този велик астроном дори не е споменато името на твореца — е дал гордия отговор: „Je n'avais pas besoin de cette hypothèse***“. Но днес в нашата представа за развитието на вселената няма абсолютно никакво място нито за творец, нито за управник. А да се говори за някакво върховно същество, изолирано

* — произведено в Германия. *Ред.*

** В немския текст думите „да употребим изразителната ланкаширска дума“ са изпуснати. *Ред.*

*** „Нямах нужда от тази хипотеза“. *Ред.*

от целия съществуващ свят — това само по себе си би било противоречие и освен това, както ми се струва, незаслужена обида за чувствата на религиозните хора.

Нашият агностик също признава, че цялото ни знание се основава на съобщенията, които ние получаваме от нашите сетива. Но, прибавя той, откъде знаем, че нашите сетива ни дават верни изображения на възприеманите чрез тях неща? И по-нататък той ни съобщава, че когато говори за нещата или за техните свойства, той имал предвид в действителност не самите тези неща и техните свойства, за които не можел да знае нищо положително, а само впечатленията, които те са произвели на неговите сетива. Наистина този възглед изглежда трудно оборим по пътя на чистата аргументация. Но преди да са аргументирали, хората са действували. „Im Anfang war die That“*. И човешката дейност е разрешила това затруднение много преди човешкото мъдруване да го е измислило. Пудингът се изпробва, като се яде.** В момента, когато употребяваме за собствените си нужди един предмет съобразно със свойствата, които сме възприели в него — в същия този момент ние подлагаме на безпогрешно изпробване истинността или погрешността на нашите сетивни възприятия. Ако тези възприятия са били погрешни, то и нашата преценка за използваемостта на предмета по необходимост ще бъде погрешна и всеки опит да бъде той използван неизбежно ще се провали. Но ако постигнем целта си, ако намерим, че предметът отговаря на нашата представа за него, че той служи на целта, за която сме го употребили — тогава това е положително доказателство, че в тези граници нашите възприятия за предмета и за неговите свойства съвпадат със съществуващата извън нас действителност. Ако, напротив, открием, че сме направили грешка — то обикновено скоро намираме причината на тази грешка; ние намираме, че възприятието, въз основа на което сме действували, е било или непълно и повърхностно, или свързано с резултатите от други възприятия по начин, който не е оправдан от положението на нещата; ние наричаме това погрешно умозаклучение.*** Дотогава, докато правилно развиваме и използваме своите сетива и се стараем да действуваме в границите, поставени от правилно получени и използвани възприятия — докато ние ще намираме, че успехът на нашите действия доказва съответствието на нашите въз-

* „В началото бе делото“ (Гьоте. „Фауст“, I част, сцена трета („Кабинетът на Фауст“)). *Ред.*

** В немския текст този афоризъм е даден на английски език: The proof of the pudding is in the eating. *Ред.*

*** В немския текст думите „ние наричаме това погрешно умозаклучение“ са изпуснати. *Ред.*

приятия с предметната природа на възприеманите неща. Доколкото ни е известно досега, в нито един случай не сме били принудени да заключим, че нашите научно проверени сетивни възприятия произвеждат в нашия мозък такива представи за външния свят, които по своята природа се отклоняват от действителността, или че между външния свят и нашите сетивни възприятия за него съществува вредно несъответствие.

Но тук идва неокантианският агностик и казва: Възможно е да сме в състояние да възприемаме правилно свойствата на дадено нещо, но не и да познаем самото нещо чрез някакъв сетивен или мисловен процес. Това „нещо в себе си“ е отвъд нашето познание. На това още Хегел твърде отдавна е отговорил: Ако знаете всички свойства на едно нещо, вие знаете и самото нещо; тогава остава само фактът, че това нещо съществува вън от нас, и щом като вашите сетива ви уверят в този факт, вие сте познали без остатък това „нещо в себе си“ — познали сте прочутото Кантово непознаваемо „Ding an sich“. Към това днес можем само да прибавим, че по времето на Кант нашето познание за природните неща е било още толкова откъслечно, че е давало основание зад малкото, което се е знаело за всяко от тях, да се допуска някакво тайнствено „нещо в себе си“. Но оттогава насам в резултат на гигантския напредък на науката тези непознаваеми неща са вече познати едно след друго, анализирани и дори нещо повече — *възпроизведени*. А онова, което ние сами можем да направим, не можем, разбира се, да считаме за непознаваемо. За химията от първата половина на нашия век такива тайнствени неща бяха органичните вещества. Сега ние се учим да ги синтезираме едно след друго от химическите елементи и без помощта на органични процеси. Съвременните химици заявяват, че щом е известен химическият състав на каквото и да е тяло, то може да бъде съставено от неговите елементи. Ние сме наистина още твърде далеч от точното познаване състава на висшите органични вещества — белтъчните тела; но няма никаква причина да се съмняваме, че макар и след векове, ще овладеем това знание и с негова помощ ще правим изкуствен белтък. А стигнем ли дотам — това значи, че същевременно ние ще сме произвели органичен живот, тъй като животът от най-низшите до най-висшите му форми не е нищо друго освен нормалния начин на съществуване на белтъчните тела.

Но нашият агностик, след като направи тези формални уговорки, говори и действа вече като най-закоравял материалист, какъвто е всъщност. Той може би ще каже: Доколкото *ни* е известно, материята и движението, или, както се казва сега, енергията, не може да бъде нито създадена, нито унищожена, но ние нямаме никакво доказателство, че и материята, и енергията не са били сътворени в ня-

какво неизвестно за нас време. Но ако се опитате в даден случай да използвате това признание срещу него, той моментално ще ви застави да замълчите. Ако той *in abstracto** допуска възможността за спиритуализъм, то *in concreto*** той не иска и да знае за тази възможност. Той ще ви каже: Доколкото знаем и можем да знаем, няма никакъв творец или управник на вселената; доколкото ни е известно, материята и енергията са както несътворими, така и неразрушими; за нас мисленето е форма на енергията, функция на мозъка; всичко, което *ние* знаем, се свежда до това, че материалният свят се управлява от неизменни закони, и т. н. и т. н. Така че доколкото е човек на науката, доколкото *знае* нещо — дотолкова той е материалист; но във от своята наука, в ония области, в които не знае нищо, той превежда своето незнание на гръцки език и го нарича агностицизъм.

Във всеки случай едно изглежда сигурно: дори да бях агностик, аз не бих могъл да нарека скицираното в тази книжка схващане за историята „исторически агностицизъм“. Религиозните хора биха ме осмели, а агностиците с негодувание биха ме запитали дали не се подигравам с тях. И аз се надявам, че британската респектабилност*** няма да бъде прекомерно възмутена, ако употребя на английски, както и на толкова много други езици, израза „исторически материализъм“ за обозначаване на онова схващане за хода на световната история, което вижда първопричината и решаващата движеща сила на всички важни исторически събития в икономическото развитие на обществото, в промените на начина на производство и размяна, в произтичащото оттук разделяне на обществото на различни класи и в борбите между тези класи.

Може би към мене ще се отнесат още по-снизходително, ако докажа, че историческият материализъм може да бъде полезен дори за британската респектабилност****. Аз вече изтъкнах факта, че преди около четиридесет или петдесет години на всеки образован чужденец, който се заселеше в Англия, правеше неприятно впечатление онова, което трябваше да му изглежда религиозно лицемерие или глупост на английската респектабилна средна класа. Сега ще изтъкна, че тогавашната респектабилна английска средна класа все пак не е била толкова глупава, както се е струвало на интеллигент-

* — абстрактно. *Ред.*

** — конкретно. *Ред.*

*** В немския текст след думата „респектабилност“ е прибавено: „която на немски се нарича филистерство“. *Ред.*

**** В немския текст вместо думите „британската респектабилност“ е напечатано: „респектабилността на британския филистер“. *Ред.*

ния чужденец. Религиозните тенденции на тази класа могат да бъдат обяснени.

Когато Европа излизала от Средновековието, нейният революционен елемент била възходящата градска средна класа.* Признатото положение, което тя си била завоювала в рамките на средновековния феодален строй, било станало вече много тясно за нейната експанзионна сила. Свободното развитие на средната класа, на *буржоазията*, вече станало несъвместимо с феодалната система и затова феодалната система трябвало да падне.

Но големият интернационален център на феодалната система била римо-католическата църква. Въпреки всички вътрешни войни тя обединявала цялата феодална Западна Европа в едно голямо политическо цяло, което се намирало в противоречие както със схизматичния гръкоправославен, така и с мохамеданския свят. Тя окръжавала феодалния строй с ореола на божественото посвещение. Тя изградила своята собствена йерархия по феодален образец и, най-сетне, била най-големият феодален владетел, тъй като най-малко една трета от цялото католическо земеделие било нейна собственост. Преди да е можело да се започне борба със светския феодализъм във всяка страна и в отделните му сфери, трябвало да бъде разрушена тази негова централна свещена организация.

Но паралелно с възхода на средната класа мощно се развивала науката. Отново почнали да се занимават с астрономия, механика, физика, анатомия и физиология. За развитието на своето промишлено производство буржоазията се нуждаела от наука, която да изследва свойствата на физическите тела и формите на проявление на природните сили. Но дотогава науката била само смирена слугиня на църквата, на която не било позволено да престъпва поставените ѝ от вярата прегради — накъсо, тя била всичко друго, но не и наука. Сега науката въстанала против църквата; буржоазията имала нужда от науката и взела участие в това въстание.

Горните редове, макар и да засягат само две от точките, по които възхсждащата буржоазия трябвало да се сблъска със съществуващата църква, ще бъдат достатъчни, за да се докаже, първо, че класата, която е вземала най-голямо участие в борбата против претенциите на католическата църква, е била буржоазията; второ, че всяка борба против феодализма тогава е трябвало да вземе религиозна форма, да се насочи преди всичко против църквата. Но при

* В немския текст от това място до абзаца, който почва с думите „Новата изходна точка бил един компромис“ (стр. 299 на настоящия том), употребяваните от Енгелс изрази „middle class“, „bourgeoisie“ са преведени с термина „бюргерство“ („Bürgerthum“); по-нататък той превежда тези изрази с термина „буржоазия“ („Bourgeoisie“) *Ред.*

все че бойният зов изхождал от университетите и от градските търговци — той неизбежно намирал силен отзвук сред масите на селското население, сред селяните, които навсякъде водели ожесточена борба със своите духовни и светски феодални господари, и то борба за самото си съществуване.

Продължителната* борба на европейската буржоазия против феодализма достигнала връхната си точка в три големи решаващи битки.

Първата била това, което ние в Германия наричаме протестантска реформация. Отговор на призива на Лутер за бунт против църквата били две политически въстания: огначало въстанието на низшата аристокрация под водачеството на Франц фон Зикинген (1523), а след това — великата селска война в 1525 г.³⁰⁴ И двете били смазани главно поради нерешителността на най-заинтересованата партия — градското бюргерство, — нерешителност, върху причините на която тук не можем да се спираме. От този момент борбата се изродила в ежби между отделните князе и централната власт** и в резултат Германия за 200 години била заличена от списъка на политически активните нации в Европа. Във всеки случай лутеранската реформация установила нова религия — и то тъкмо такава, каквато била нужна на абсолютната монархия. Едва приели лутеранството, селяните от Североизточна Германия били превърнати от свободни хора в крепостни.

Но където не сполучил Лутер — там победил Калвин. Неговата догма отговаряла на изискванията на най-смелата част от тогавашната буржоазия. Неговото учение за предопределението е религиозният израз на факта, че в света на търговията и конкуренцията успехът или банкрутът не зависят от дейността или ловкостта на отделния човек, а от обстоятелства, които не зависят от него. „Така че всичко зависи не от волята или действието на отделния човек, а от милосърдието“ на могъщи, но неизвестни икономически сили. И това било особено вярно в един период на икономически преврат, когато всички стари търговски пътища и търговски центрове били изместени от нови, когато били открити Америка и Индия и когато дори най-свещеният икономически символ на вярата — стойността на златото и среброто — се разклатил и претърпял крах. При това църковното устройство на Калвин било напълно демократично и републиканско; а където било републиканизирано царството божие, можели ли са там земните царства да останат верноподани на крале,

* В немския текст вместо думата „Продължителната“ е напечатано: „Голямата“ *Ред.*

** В немския текст вместо думите „централната власт“ е напечатано: „императорската централна власт“. *Ред.*

епископи и феодали? Ако германското лутеранство станало послушно оръдие в ръцете на князете*, то калвинизмът създаде република в Холандия и силни републикански партии в Англия и особено в Шотландия.

Второто голямо въстание на буржоазията намерило в калвинизма гогова бойна теория. Това въстание станало в Англия. То било започнато от градската буржоазия, а йомънри** от земеделските окръзи го довели до победа. Наистина странно: и в трите големи въстания на буржоазията*** селяните дават бойната армия. А тъкмо селяните са класата, която след извоюване на победата неизбежно бива разорявана от икономическите последици от тази победа. Сто години след Кромвел английските йомънри почти изчезнали. Във всеки случай само благодарение на намесата на тези йомънри и на *плебейския* елемент от градовете борбата била доведена до последния решителен край и Чарлз I се озовал на ешафода, което буржоазията сама никога не би могла да направи****. За да може буржоазията да прибере макар и само ония плодове на победата, които тогава били узрели, революцията трябвало да бъде доведена значително по-далеч — точно както в 1793 г. във Франция и в 1848 г. в Германия. Изглежда, че това наистина е един от законите на развитието на буржоазното общество.

Тази прекомерна революционна дейност била последвана от неизбежната реакция, която от своя страна отишла далеч отвъд точката, в която е можела да се задържи сама.***** След редица колебания се установил най-после нов център на тежестта, който послужил като изходна точка за по-нататъшното развитие. Забележителният период от английската история, който респектабилността***** нарича „великия бунт“, и последвалите го борби завършват със сравнително незначителното събитие от 1689 г., което либералната историография нарича „славната революция“.³⁰⁵

Новата изходна точка бил един компромис между възходящата средна класа***** и бившите феодални едри земевладелци. Последните —

* В немския текст вместо думата „князете“ е напечатано: „древните германски князе“. *Ред.*

** В немския текст вместо думата „йомънри“ е напечатано: „средните селяни (yomenry)“. *Ред.*

*** В немския текст вместо думите „въстания на буржоазията“ е напечатано: „буржоазни революции“. *Ред.*

**** В немския текст думите „което буржоазията сама никога не би могла да направи“ са изпуснати. *Ред.*

***** В немския текст вместо думите „отишла далеч отвъд точката, в която можела да се задържи сама“, е напечатано: „далеч надминала целта си“. *Ред.*

***** В немския текст вместо думата „респектабилността“ е напечатано: „филистерството“. *Ред.*

***** В немския текст тук и по-нататък изразът „middle class“ се превежда, както и изразът „bourgeoisie“, с термина „буржоазия“. *Ред.*

макар че и тогава, както и сега, били наричани аристокрация — отдавна вече били на път да станат онова, което Луи Филип стана много по-късно във Франция — първите буржоа на нацията. За щастие на Англия старите феодални барони се избили взаимно във войните между Червената и Бялата роза.³⁰⁶ Техните наследници, в по-голямата си част издънки от същите стари фамилии, все пак произхождали от толкова далечни странични линии, че образували съвършено нов слой; техните навици и стремежи били много повечеч буржоазни, отколкото феодални. Те много добре знаели цената на парите и веднага се заели да повишават своята поземлена рента, като изгънили стотици дребни арендатори и ги заменили с овце. Хенрих VIII масово създавал нови буржоазни лендлордове, като раздавал и продавал на безценица църковните имоти; до същия резултат водели непрекъснато продължаващите се до края на XVII век конфискации на големите имения, които след това били раздавани на парвенюта или полупарвенюта. Затова английската „аристокрация“ още от времето на Хенрих VII не само не противодействувала на развитието на промишленото производство, но напротив — гледала да извлече полза от него. Също така част от едрите земевладелци по икономически или политически подбуди всякога била готова да сътрудничи с водачите на финансовата и промишлената буржоазия. По такъв начин лесно е могъл да бъде осъществен компромисът от 1689 г. Политическите трофеи — доходни и топли местенца* — били предоставени на знатните земевладелски семейства при условие да пазят достатъчно икономическите интереси на финансовата, промишлената и търговската средна класа. А тези икономически интереси още тогава били твърде могъщи; те определяли в края на краищата общата политика на нацията. По отделни въпроси можело да има разпри — но, общо взето, аристократическата олигархия прекалено добре разбирала, че нейният собствен икономически просперитет е неразделно свързан с просперитета на промишлената и търговската буржоазия.

От това време буржоазията станала скромна, но призната съставна част от господстващите класи в Англия. Заедно с всички тях тя била заинтересована от потискането на широките трудещи се народни маси. Търговецът или фабрикантът заемал по отношение на своите служещи, своите работници и своята прислуга положението на господар или, както до неотдавна се изразяваха в Англия, на „естествен началник“. Той трябвало да изстиска от тях колкото може повече и колкото може по-доброкачествен труд; за тази цел

* В немския текст вместо думите „доходни и топли местенца“ е напечатано „длъжности, синекури и големи заплати“. Ред.

той трябвало да ги възпитава в съответна покорност. Той сам бил религиозен; неговата религия му доставила знамето, под което той победил краля и лордовете. Не след дълго той открил, че тази религия му дава и средството да обработва съзнанието на своите естествени подчинени и да ги прави послушни на заповедите на господарите, които непостижимият божи промисъл бил поставил над тях. Накъсо английският буржоа станал сега съучастник в потискането на „низшите съсловия“ — на огромната производителна народна маса, и едно от употребяваните за тази цел средства било влиянието на религията.

Но тук се прибавило и едно друго обстоятелство, което засилило религиозните наклонности на буржоазията: разцветът на материализма в Англия. Това ново* учение не само ужасило благочестивата средна класа, но на всичко отгоре се обявило за философия, подходяща само за учени и образовани хора в противоположност на религията, която била достатъчно добра за необразованите маси, включително и буржоазията. С Хобс това учение се явило в защита на кралската прерогатива и всемогъщество и призовавало абсолютната монархия да укроти това *ruer robustus sed malitiosus***, т. е. народа.³⁰⁷ Също и у последователите на Хобс — у Болингброк, Шефтсбъри и т. н. — новата, деистичната форма на материализма си останала аристократическо езотерично*** учение и затова то било омразно на средната класа не само поради неговата религиозна ерес, но и поради неговите антибуржоазни политически връзки. Ето защо в противоположност на материализма и деизма на аристокрацията именно протестантските секти, които доставяли знамето и бойците в борбата против Стюартите, давали също главните бойни сили на прогресивната средна класа, а и до днес образуват гръбнака на „голямата либерална партия“.

Междувременно материализмът преминал от Англия във Франция, където намерил втора материалистическа философска школа, разклонение на картезианството³⁰⁸, с която той се слял. И във Франция той си оставал в началото изключително аристократическо учение. Но неговият революционен характер скоро се проявил. Френските материалисти не ограничили своята критика само в областта на религията; те критикували всяка научна традиция, всяка политическа институция на своето време. За да докажат всеобщата приложимост на своята теория, те избрали най-краткия път: смело я приложили върху всички обекти на знанието в гигантския труд, от който водят своето име — в „Енциклопедията“. По такъв начин ма-

* В немския текст след думата „ново“ е добавено „безбожно“. *Ред.*

** — здраво, но лошо момче. *Ред.*

*** — за посветените. *Ред.*

териализмът в една или друга форма — като открит материализъм или като деизъм — станал мироглед на цялата образована младеж във Франция. И влиянието му било толкова голямо, че през време на великата революция това учение, рожба на английските роялисти, дало на френските републиканци и терористи теоретичното знаме и текста на „Декларацията за правата на човека“.³⁰⁹

Великата френска революция била третото въстание на буржоазията, но първото, което напълно захвърлило религиозната мантия и в което борбата била водена на открита политическа почва. Но тя била и първото въстание, в което борбата действително била доведена до пълното унищожение на едната от борещите се страни — аристокрацията — и до пълната победа на другата — буржоазията. В Англия приемствената връзка между предреволюционните и следреволюционните институции и компромисът между едрите земевладелци и капиталистите намерили своя израз в приемствеността на съдебните прецеденти, както и в почтителното запазване на феодалните правни форми. Във Франция, напротив, революцията окончателно скъсала с традициите на миналото, унищожила и последните следи от феодализма и в Code civil³¹⁰ майсторски приспособила към съвременните капиталистически отношения старото римско право — този почти съвършен израз на юридическите отношения, съответстващи на оная степен на икономическо развитие, която Маркс нарича „стоково производство“; така майсторски, че този революционен френски кодекс и днес още служи във всички други страни -- без да изключваме и Англия — за образец при реформиране на правото на собственост. Но нека не забравяме, че ако английското право продължава да изразява икономическите отношения в капиталистическото общество на варварски феодален език, който отговаря на изразявания от него предмет, колкото английският правопис отговаря на английското произношение — vous écrivez Londres et vous prononcez Constantinople*, казваше един французин, — то все пак същото английско право е единственото, което в течение на векове е запазило в неизопачен вид и е пренесло в Америка и в колониите най-добрата част от ония стари германски свободи — лична свобода, местно самоуправление и гаранция срещу всяка намеса освен съдебната, които на континента съвсем са изчезнали в периода на абсолютните монархии и досега още никъде не са напълно завоювани отново.

Но да се върнем в нашия британски буржоа. Френската революция му дала великолепна възможност да разруши с помощта на континенталните монархии френската морска търговия, да заграби

* — пише се Лондон, а се произнася Цариград. *Ред.*

френски колонии и да унищожи и последните претенции на французите за морско съперничество. Това била една от причините, които го тласнали на борба против революцията. Втората била, че методите на тази революция съвсем не му били по вкуса — и то не само нейният „проклет“ терор, но и самият ѝ опит да доведе докрай господството на буржоазията. Какво би правил британският буржоа без своята аристокрация, която го учела на маниери — маниери, достойни за учителя, — изобретявала му моди и му доставяла офицери за армията — тази пазителка на реда в страната, и за флотата — завоевателката на нови колониални владения и нови пазари? Наистина сред буржоазията имало и едно прогресивно малцинство — хора, които не получили особени изгоди от компромиса. Това малцинство, съставено главно от по-малко състоятелните слоеве на средната класа, се отнасяло със симпатии към революцията³¹, но в парламента било безсилно.

По този начин колкото повече материализмът ставал верую на Френската революция, толкова по-здраво се държал богобоязливият английски буржоа за своята религия. Не показало ли господството на терора в Париж какво става, когато народът загуби религията си? Колкото повече се разпространявал материализмът от Франция в съседните страни и получавал подкрепление от сродни теоретически течения, особено от германската философия; колкото повече материализмът и изобщо свободомислието фактически ставали на континента необходим признак на образования човек — толкова по-упорито английската средна класа се държала за своите разнообразни религиозни вярвания. Колкото и много да се различавали едно от друго, те всички били ярко изразени религиозни, християнски вярвания.

Докато във Франция революцията осигурила политическото тържество на буржоазията, в Англия Уат, Аркрайт, Картрайт и други дали първия тласък на една промишлена революция, която съвършено изместила центъра на тежестта на икономическите сили. Богатството на буржоазията нараствало сега несравнено по-бързо, отколкото богатството на поземлената аристокрация. Вътре в самата буржоазия финансовата аристокрация, bankerите и т. н. били все повече и повече изтиквани на заден план от фабрикантите. Компромисът от 1689 г., дори след постепенно извършените изменения в полза на буржоазията, вече не отговарял на съотношението на силите на участниците в него. Характерът на тези участници също се изменил; буржоазията от 1830 г. твърде много се различавала от буржоазията на предишния век. Политическата власт — която все още оставала в ръцете на аристокрацията и била използвана от последната против претенциите на новата промишлена буржоазия —

станала несъвместима с новите икономически интереси. Станало необходимо да се възобнови борбата против аристокрацията и тази борба можела да завърши само с победата на новата икономическа сила. Под влиянието на Френската революция от 1830 г. за пръв път въпреки всяка съпротива била прокарана парламентарната реформа³¹². Това дало на буржоазията признато и могъщо положение в парламента. След това дошло отменяването на житните закони, което веднъж завинаги установило надмощието на буржоазията, особено на нейната най-дейна част, фабрикантите, над поземлената аристокрация. Това било най-голямата победа на буржоазията, но и последната, която тя спечелила изключително в свой собствен интерес. Всички свои по-късни триумфи тя вече трябвало да дели с една нова социална сила, отначало нейна съюзница, но след това нейна съперница.

Промишлената революция създала класата на едрите капиталисти фабриканти, но същевременно и много по-многобройната класа на фабричните работници. Тази класа непрекъснато нараствала по численост, колкото повече промишлената революция обхващала последователно клоновете на производството. А с нейната численост растяла и нейната сила и тази сила се проявила още в 1824 г., когато принудила упорстващия парламент да отмени законите, които забранявали работническите съюзи³¹³. През време на агитацията за реформа работниците съставлявали радикалното крило на партията на реформата. Когато със закона от 1832 г. те били лишени от избиращо право, те изложили своите искания в Народната харта и в противовес на силната буржоазна Лига против житните закони³¹⁴ се организирали в независима партия на чартистите, първата работническа партия на нашето време.

След това дойдоха континенталните революции от февруари и март 1848 г., в които работниците играха такава забележителна роля и в които те, поне в Париж, издигнаха искания, безусловно недопустими от гледище на капиталистическото общество. А след това настъпи всеобщата реакция. Най-напред поражението на чартистите на 10 април 1848 г., след това смазването на парижкото работническо въстание през юни същата година, по-нататък несполуките през 1849 г. в Италия, Унгария, Южна Германия, най-после, победата на Луи Бонапарт над Париж на 2 декември 1851 г. Така поне за известно време бе пропъдено страшилището — работническите искания, — но на каква цена! Така че ако британският буржоа и по-рано бе убеден в необходимостта да държи простия народ във властта на религиозните представи — колко по-силно трябва да е чувствувал той тази необходимост след всичко преживяно! И без да обръща ни най-малко внимание на присмеха на

своите континентални събратя, той продължаваше да изразходва от година на година хиляди и десетки хиляди за пропаганда на евангелието сред низшите съсловия. Недоволен от собствения си религиозен апарат, той се обърна към „брата Джонатан“, тогавашния най-голям организатор на религиозните спекулации, и внесе от Америка ревивализма, Муди, Сенки и тем подобни³¹⁵; най-после, той прие дори опасната помощ на „Армията на спасението“, която възражда пропагандните средства на ранното християнство, обръща се към бедните като към богоизбрани, бори се против капитализма по свой религиозен начин и така развива един елемент на ранно-християнската класова борба, който един ден може да създаде много трегови на състоятелните хора, които плащат сега за това в брой.

Изглежда, че е закон на историческото развитие в нито една европейска страна буржоазията да не може — поне за по-продължително време — да завладее политическата власт по същия изключителен начин, по който я е държала феодалната аристокрация през средните векове. Дори във Франция, където феодализмът бил напълно изкоренен, буржоазията като цяло е владяла напълно държавната власт само за кратки периоди. При Луи Филип, от 1830 г. до 1848 г., господствувала само малка част от буржоазията; далеч по-голямата част била лишена от избирателни права поради високия ценз. През време на Втората република, 1848—1851 г., господствуваше цялата буржоазия, но само три години; нейната неспособност разчисти пътя на Втората империя. Едва сега, при Третата република, целокупната буржоазия се задържа на власт двадесет години — но вече проявява отрадни признаци на упадък. Продължително господство на буржоазията досега е било възможно само в страни като Америка, където никога не е имало феодализъм и обществото от самото начало се е създавало на буржоазна основа. Но във Франция и Америка вече силно тропат по вратите наследниците на буржоазията — работниците.

В Англия буржоазията никога не е притежавала властта изцяло. Дори нейната победа в 1832 г. оставила почти изключително в ръцете на аристокрацията всички ръководни правителствени постове. Покорността, с която богатата средна класа се е помирявала с това, оставаше необяснима за мен, докато чух един ден как либералният едър фабрикант г. У. Е. Форстър призова в една реч брадфордските младежи в името на собственото им преуспяване да учат френски език и разказа колко глупаво изглеждал, когато като станал министър, изведнъж се озовал в общество, където френският език бил поне също така необходим, както английският! И наистина тогавашните представители на английската средна класа бяха по начало съвсем необразовани парвенюта, които щат не щат трябваше да предоставят на аристокра-

цията всички ония високи правителствени постове, където се изискваха по-други качества от островна ограниченост и островна надменност, подправени с търговско лукавство*. И сега още безкрайните вестникарски спорове относно буржоазното възпитание [middle-class education] показват, че английската средна класа все още се смята за неподготвена за по-добро възпитание, а търси нещо по-скромно. Затова дори след отменяването на житните закони изглеждаше напълно естествено, че хората, които извоюваха победата — кобденовци, брайтовци, форстърровци и т. н., — бяха отстранени от всякакво участие в официалното правителство на страната, докато двадесет години по-късно един нов закон за реформа³¹⁶ им отвори най-после вратата на правителството. До ден днешен английската буржоазия е така дълбоко проникната от чувството за своето пониско обществено положение, че за своя собствена сметка и за сметка на народа издържа една парадна каста от лентяи, която трябва достойно да представлява нацията при всички тържествени случаи; при това буржоата считат за най-висока чест, когато някой от тях бъде сметнат за достоен да бъде допуснат в тази избрана и привилегирована корпорация, изфабрикувана в края на краищата от тях самите.

По такъв начин промишлената и търговската средна класа още не бе успяла да отстрани окончателно земеделската аристокрация от политическата власт, когато на сцената се появи новият конкурент — работническата класа. Реакцията, настъпила след чартисткото движение и след континенталните революции, както и небивалият разцвет на английската промишленост от 1848 до 1866 г. (този раз-

* Дори в търговските работи национално-шовинистическата надутост е съвсем лощ съветник. До неотдавна обикновеният английски фабрикант смяташе за уничително за един англичанин да говори на друг език освен на своя собствен и донякъде се гордеше с това, че „нешастни“ чужденци се заселват в Англия и го избавят от труда да пласира своите продукти в чужбина. Той дори не забелязваше, че тези чужденци, най-вече немци, по този начин взеха в ръцете си голяма част от английската външна търговия — вноса не по-малко, отколкото износа — и че пряката външна търговия на англичаните постепенно се ограничаваше с колонните, Китай, Съединените щати и Южна Америка. Още по-малко забелязваше той, че тези немци търгуваха с други немци в чужбина, които с течение на времето образуваха цяла мрежа от търговски колонии по целия свят. Но когато преди около четиридесет години Германия сериозно започна да произвежда стоки за износ, тази мрежа от немски търговски колонии ѝ послужи прекрасно за нейното превръщане в толкова късо време от страна, която изнася жито, в първостепенна индустриална страна. Едва тогава, преди десетина години, английският фабрикант бе обзет от безпокойство и почна да разпитва своите пълномощни министри и консули как се е случило така, че той вече не може да задържи своите клиенти. Единодушиният отговор беше: 1) вие не изучавате езика на вашия клиент, а искате от него той да говори на вашия, и 2) вие дори не се опитвате да задоволите нуждите, навичките и вкусовете на своя клиент, а искате от него да възприеме вашите, английските.

цвет се обяснява обикновено само със свободната търговия, но той се дължи много повече на колосалното развитие на железопътните линии, на океанските параходи и изобщо на съобщителните средства) отново поставиха работниците в зависимост от либералната партия, в която те, както и преди чартисткото движение, образуваха радикалното крило. Постепенно обаче исканията на работниците за изборителни права станаха непреодолими. Докато вигите — водачите на либералите — все още се плашеха, Дизраели доказа своето превъзходство; той използва благоприятния за торите момент, като въведе в градските изборителни окръзи изборително право за наемателите на жилищни помещения [household suffrage]* и свързва това с едно изменение на изборителните окръзи. Скоро след това бе въведено тайното гласоподаване; по-нататък, в 1884 г., изборителното право на наемателите на жилищни помещения бе разпространено върху графствата и бе извършено ново разпределение на изборителните окръзи, което до известна степен ги изравни.³¹⁷ В резултат на всички тези мерки силата на работническата класа в изборите порасна до такава степен, че сега в поне 150—200 изборителни окръга мнозинството от изборителите са работници. Но няма по-добра школа за преклонение пред традицията от парламентарната система! Ако средната класа гледа с благоговение и страхопочитание на това, което лорд Джон Менърс на шега наричаше „нашата стара аристокрация“, то и работническата маса с уважение и почитание гледаше тогава на така наречената по онова време „по-добра класа“, средната класа. И наистина преди около петнадесет години британският работник беше образцовият работник, чието почтително отношение към положението на неговия работодател и чието самоограничаване и смирение в случаите, когато искаше права за себе си, слагаша балсам на раните, които нанасяха на нашите германски икономисти от школата на *катедер-социалистите*³¹⁸ неизлечимите комунистически и революционни стремежи на техните съотечественици — германските работници.

Но представителите на английската средна класа бяха добри търговци и по-далновидни от германските професори. Само под натиска на обстоятелствата те бяха отстъпили част от своята власт на работниците. През време на чартисткото движение те разбраха на какво е способен народът, това *puer robustus sed malitiosus*. Оттогава те бяха принудени да превърнат по-голямата част от исканията на Народната харта в закон на Обединеното кралство. Сега повече от когато и да било народът трябваше да бъде държан в юзда с мо-

* В немския текст след думите „жилищни помещения“ е добавено: „(което обхващаше всеки, който обитава отделна къща)“. *Ред.*

рални средства. А първото и най-важно морално средство за въздействие върху масите си оставаше религията. Оттук и попското надмощие в училищните съвети, оттук и нарастващото самооблагане на буржоазията за поддържане на всевъзможните видове ревивализъм* — от ритуализма³¹⁹ до „Армията на спасението“.

И сега настъпи тържеството на британската респектабилност** над свободомислието и религиозната индиферентност на континенталния буржоа. Френските и германските работници бяха станали бунтовни. Те бяха напълно заразени от социализма и при това по твърде важни съображения съвсем не бяха така ревностни в съблюдаване на законността при избора на средствата за завоюване на властта. *Puer robustus* там наистина ставаше от ден на ден по-*malitiosus*. За френската и немската буржоазия не оставаше друго крайно средство, освен да захвърли тихомълком своето свободомислие, също като младежа, който, чувствайки, че все повече и повече го надвива морската болест, незабелязано захвърля запалената пура, с която се е перчил на борда на парахода? Един след друг богохулниците започнаха да приемат външно благочестив вид, да говорят почитателно за църквата, за нейните учения и обреди и дори сами да ги съблюдават, доколкото това беше неизбежно. Френските буржоа ядяха *paigge**** в петък, а германските буржоа търпеливо слушаха в неделя на своите църковни столове безкрайните протестантски проповеди. Със своя материализъм те си бяха навлекли беда. „*Die Religion muss dem Volk erhalten werden*“ — „Религията трябва да бъде запазена за народа“ — такова е последното и единствено средство за спасяване на обществото от пълна гибел. За тяхно нещастие те откриха това едва след като бяха направили от своя страна всичко възможно да разрушат религията завинаги. И тогава настъпи моментът, когато дойде редът на британския буржоа да им се присмее и да им извика: „Глупци, аз можех да ви кажа това още преди двеста години!“

Но аз се опасявам, че нито религиозното тъпоумие на британския буржоа, нито настъпилото *post festum***** обръщане в друга вяра на континенталния буржоа ще могат да задържат надигашата се пролетарска вълна. Традицията е могъща възпираща сила, тя е *vis inertiae****** на историята; но тя е само пасивна и затова неизбежно ще

* В немския текст вместо думите „за поддържане на всевъзможните видове ревивализъм“ е напечатано: „за използване на всевъзможните видове благочестива демагогия“. *Ред.*

** В немския текст вместо думите „британската респектабилност“ е напечатано: „британското респектабилно филистерство“. *Ред.*

*** — постно *Ред.*

**** — буквално: след празника, т. е. със закъснение. *Ред.*

***** — силата на инерцията. *Ред.*

бъде надделяна. Затова религията няма да може да служи дълго за опора на капиталистическото общество. Ако нашите юридически, философски и религиозни представи са по-близки или по-далечни издънки на господстващите в дадено общество икономически отношения — то тези представи няма да могат да се задържат дълго време, след като икономическите отношения са се променили из основи. Ние трябва или да вярваме в някакво свръхестествено откровение, или да признаем, че никакви религиозни проповеди не са в състояние да спасят едно загниващо общество.

И наистина и в Англия работниците отново започнаха да се раздвижат. Несъмнено те са сковани от различни традиции. Преди всичко от буржоазни традиции като например широко разпространения предразсъдък, че били възможни само две партии — консервативна и либерална, и че работническата класа трябвало да извоюва освобождението си с помощта на великата либерална партия. После от работнически традиции, наследени от времето на първите неуверени опити за самостоятелни акции на работническата класа, като например изключването от много стари трейдъниони на всички ония работници, които не са преминали редовно обучение — а това значи, че всеки такъв професионален съюз сам си създава своите собствени стачкоизменници. Но въпреки всичко английската работническа класа се движи напред, както сам господин професор Брентано³²⁰ бе принуден с прискърбие да докладва на своите събратя — катедер-социалисти. Тя се движи, както всичко в Англия, с бавни, отмерени крачки, ту колебаейки се, ту правейки повече или по-малко безплодни, неуверени опити; тя се движи на места с прекомерно недоверие към думата „социализъм“, възприемайки постепенно неговата същност. Тя се движи и нейното движение обхваща един работнически слой след друг. Сега тя пробуди от сън необучените работници от лондонския Ист-Енд и ние видяхме какъв великолепен гласък ѝ дадоха от своя страна тези нови сили. И ако ходът на движението не догонва нетърпеливите искания на тези или онези, нека те не забравят, че именно работническата класа запази живи най-добрите страни на английския национален характер и че в Англия всяка крачка напред, веднъж спечелена, по начало никога няма да бъде загубена. Ако синовете на старите чартисти по споменатите по-горе причини не бяха напълно такива, каквито можеше да се очаква — по всичко изглежда, че внуците ще бъдат достойни за своите деди.

Но победата на европейската работническа класа не зависи само от Англия. Тя може да бъде осигурена само със съвместните усилия поне на Англия, Франция и Германия. В последните две страни работническото движение значително е изпреварило английското. В Гер-

мания дори вече може да се определи времето на неговото тържество. Успехите, които то постигна там през последните двадесет и пет години, нямат равни на себе си. То напредва с непрекъснато растяща бързина. Ако германската средна класа доказва колко жалко ѝ липсват политически способности, дисциплина, смелост, енергия, то германската работническа класа напълно показва, че притежава всички тези качества в достатъчна степен. Преди около четиристотин години Германия беше изходната точка на първото голямо въстание на европейската средна класа; ако се съди по сегашното положение на нещата, нима е невъзможно Германия да стане и арена на първата велика победа на европейския пролетариат?

Ф. Енгелс

20 април 1892. г.

Напечатано в книгата: *Frederick Engels. „Socialism Utopian and Scientific“*. London, 1892 и с някои съкращения в превод на автора на немски език в сп. „Die Neue Zeit“. Вд. 1, кн. 1 и 2, 1892—1893 г.

Печата се по текста на книгата, сверен с немския превод.

Превод от английски

ДО ТРЕТИЯ АВСТРИЙСКИ ПАРТИЕН КОНГРЕС

Лондон, 31 май 1892 г.

Уважаеми другари!

Благодаря ви за вашата любезна покана да присъствавам на два пъти забранявания партиен конгрес, който, надявам се, сега ще се състои³²¹. И макар че не ми е възможно да присъствавам като гост на вашите заседания, все пак с радост се ползвам от случая да предам на събраните австрийски другари моя поздрав и да им засвидетелствавам моето живо участие. Ние, които се ползваме тук със свобода на движението, каквато не съществува на целия континент, можем, разбира се, да оценим факта, че въпреки многобройните пречки, които затрудняват тяхното движение, австрийските работници си извоюваха славното положение, което заемат днес. И аз мога да ви уверя, че и тук, в родината на едрата промишленост, делото на работниците върви напред; а и изобщо най-забележителното и най-радостното явление в наши дни е, че където и да хвърлим поглед, навсякъде работниците са в неудържимо настъпление.

Вашият стар

Фридрих Енгелс

Напечатано в „Arbeiter-Zeitung“, бр. 24
от 10 юни 1892 г.

Печата се по текста на вестника, сверен
с ръкописа

Превод от немски

Verleger: **H. W. Meyer**, Berlin, Unter den Linden 10. Druck: **H. W. Meyer**, Berlin, Unter den Linden 10. Expedition: **H. W. Meyer**, Berlin, Unter den Linden 10. Preis: 1 Mark 50 Pfennig. Einzelhefte: 15 Pfennig. Abonnement: 1 Mark 50 Pfennig. Ausland: 1 Mark 75 Pfennig. Postamt: Berlin, Unter den Linden 10. No. 10. 1892.

Vorwärts

Verleger: **H. W. Meyer**, Berlin, Unter den Linden 10. Druck: **H. W. Meyer**, Berlin, Unter den Linden 10. Expedition: **H. W. Meyer**, Berlin, Unter den Linden 10. Preis: 1 Mark 50 Pfennig. Einzelhefte: 15 Pfennig. Abonnement: 1 Mark 50 Pfennig. Ausland: 1 Mark 75 Pfennig. Postamt: Berlin, Unter den Linden 10. No. 10. 1892.

Berliner Volksblatt.

Zentralorgan der sozialdemokratischen Partei Deutschlands.

Redaktion: SW. 19, Neuhof-Straße 2.

Sonntag, den 3. Juli 1892.

Expedition: SW. 19, Neuhof-Straße 3.

КАРЛ ШОРЛЕМЕР³²²

Не само хората на науката във всички страни, но и германската социалдемократия скърби над гроба, засипан днес в южните градски гробища на Манчестер. Големият химик, който почива в него, беше комунист, преди Ласал да се появи в Германия; без ни най-малко да крие своите убеждения, той беше до самата си смърт активен и редовно плащаш членския си внос член на германската социалистическа партия.

Карл Шорлемер е роден на 30 септември 1834 г. в Дармшат; той завърши гимназия в родния си град, а след това следва химия в Гисен и Хайделберг. След завършване на образованието си се пресели в 1858 г. в Англия, където тогава за талантиливи химици от школата на Либих се откриваха широки възможности за кариера. Докато повечето от неговите млади колеги се хвърлиха в промишлеността, той остана верен на науката; отначало беше асистент на частния химик Ангъс Смит, след това на Роско, който малко преди това бе назначен за професор по химия в новоосновения колеж на Оуенс³²³. В 1861 г. Шорлемер, дотогава частен асистент на Роско, беше назначен за редовен асистент в лабораторията на колежа на Оуенс.

През шестдесетте години бяха направени неговите епохални открития в областта на химията. Органичната химия отиде, най-после, толкова далеч, че от куп разпокъсани, повече или по-малко несвършени сведения за състава на органичните тела можа да се превърне в действителна наука. Шорлемер си избра за предмет на изследване най-простите от тези тела, убеден, че тук трябва да се положи основата на новата наука, а именно ония тела, които първоначално се състоят само от въглерод и водород, но при заменяване на част от

техният водород с други, прости или сложни вещества се превръщат в съвсем други тела с най-разнообразни свойства; това бяха парафините, по-известните от които се съдържат в петрола и от които се получават алкохоли, мастни киселини, етер и т. н. Това, което ни е известно днес за тези парафини, ние дължим главно на Шорлемер. Той изследва наличните вещества, които принадлежат към реда на парафините, отдели едните от другите и получи много от тях за пръв път в чист вид; той откри и получи също други вещества, които теоретически трябваше да съществуват, но в действителност не бяха още известни. Така той стана един от основоположниците на съвременната научна органична химия.

Но наред с тези свои специални изследвания той се занимаваше твърде много и с така наречената теоретична химия, т. е. с основните закони на тази наука, и с връзката, която съществува между нея и сродните науки, т. е. физиката и физиологията. И в тази област той прояви особена дарба. Той бе може би единственият известен природоизследовател на своето време, който не пренебрегваше изучаването на презириания тогава от мнозина, но високо ценен от него Хегел. И напълно основателно. Който желае да постигне нещо в областта на теоретичното, общото природознание, той трябва да разглежда природните явления не като неизменни величини, както правят повечето изследователи, но като променливи, текущи величини. А това и днес все още най-лесно може да се научи у Хегел.

Когато в началото на шестдесетте години се запознах с Шорлемер — за кратко време Маркс и аз бяхме близки приятели с него, — той често идваше при мен с рани и драскотини по лицето. С парафините няма шега; тези в по-голямата си част още непознати тела избухваха всеки миг в ръцете му и така той получи немалко почетни рани. Само на очилата си трябва той да благодари, че не загуби при това очите си.

Тогава той беше вече завършен комунист, на когото оставаше само да възприеме от нас икономическото обоснование на отдавна придобити убеждения. След това, когато се запозна благодарение на нас с успехите на работническото движение в различните страни, той го следеше постоянно и с голям интерес, особено движението в Германия, след като то преодоля първоначалния, чисто ласалиански стадий. Когато в края на 1870 г. заминах за Лондон, нашата оживена кореспонденция се въртеше главно около природознанието и партийните въпроси.

Дотогава въпреки своята вече общопризната световна известност Шорлемер си оставаше в Манчестер човек с много скромно положение. Но след това работите се промениха. Предложен в 1871 г. за член на Кралското дружество, английската академия на науките, той бе веднага избран, което не се случва често; в

1874 г. колежът на Оуенс създаде, най-после, специално за него нова професорска длъжност по органична химия, а скоро след това университетът в Глазгоу го избра за почетен доктор. Но външните почести никак не го промениха. Той беше най-скромният човек в света именно защото неговата скромност се основаваше върху правилното разбиране на собствената му стойност. И тъкмо затова той приемаше тези прояви на признателност като нещо, което се разбира от само себе си, и поради това — равнодушно.

Ваканциите си той редовно прекарваше в Лондон при Маркс и при мен, с изключение на времето, което прекарваше в Германия. Преди четири години той ме придружи в един „излет“ до Америка³²⁴. Но още тогава здравето му бе разклатено. В 1890 г. ние можахме все още да заминем за Норвегия и Нордкап, но в 1891 г., още в началото на едно съвместно предприето пътуване³²⁵, здравето му рухна и оттогава той не е идвал вече в Лондон. От февруари 1892 г. почти напълно прикован в къщи, а от май — на легло, той почина на 27 юни от рак в белите дробове.

Този човек на науката също трябваше да изпита лично действието на закона против социалистите. Преди шест или седем години той замина от Швейцария за Дармщат. По това време в ръцете на полицията попаднал някъде сандък с вестник „Sozialdemokrat“, който излизаше в Цюрих. Кой друг е можел да извърши тази контрабанда, ако не професорът социалдемократ? Нали по полицейските разбирания един химик е във всеки случай научно школуван контрабандист. С една дума, направен бе обиск у майка му и у брат му; но професорът беше в Хьохст. Незабавно бе телеграфирано; извършен бе обиск и там, но беше намерено нещо съвсем неочаквано, а именно английски паспорт. Работата е там, че след издаването на закона против социалистите в Германия Шорлемер бе приел английско поданство. Пред този английски паспорт полицията се спря; от дипломатически усложнения с Англия все пак се пазеха. Цялата работа свърши с голям скандал в Дармщат, в резултат на който в следващите избори ние спечелихме поне още 500 гласа.

От името на Ръководството на партията аз положих на гроба на верния приятел и партиен другар венец с червени панделки и надпис: „From the Executive of the Social-Democratic Party of Germany“*.

Лондон, 1 юли 1892 г.

Напечатано в приложение към вестник
„Vorwärts“, бр. 153 от 3 юли 1892 г.

Подпис: Фридрих Енгелс

Печата се по текста на вестника

Превод от немски

* — „От Ръководството на Германската социалдемократическа партия“ Ред.

ПРЕДГОВОР КЪМ ВТОРОТО НЕМСКО ИЗДАНИЕ
НА „ПОЛОЖЕНИЕТО НА РАБОТНИЧЕСКАТА КЛАСА
В АНГЛИЯ“ ОТ 1892 г.³²⁶

Книгата, която тук отново правим достойние на германската публика, излезе за пръв път през лятото на 1845 г. Както в положителните, така и в отрицателните си черти тя носи печата на младостта на автора. Тогава бях на двадесет и четири години; днес съм три пъти по-стар, но като препрочитам този младежки труд, намирам, че съвсем няма за какво да се срамувам от него. Затова не мисля да заличавам по какъвто и да било начин този печат на младостта. Предлагам го отново на читателя без изменения. Само формулирах по-точно някои не съвсем ясни места и прибавих тук-там по някоя кратка бележка под линия, означена с настоящата (1892) година.

За съдбата на тази книга ще спомена само, че тя се появи през 1887 г. в Ню Йорк в превод на английски (на госпожа Флоренс Кели-Вишневецка) и че този превод бе преиздаден през 1892 г. в Лондон от Суон Зоненщайн и Ко. Предговорът към американското издание³²⁷ лежи в основата на предговора към английското издание*, а последният — в основата на настоящия предговор към немското издание. Съвременната едра промишленост изравнява икономическите условия във всички обхванати от нея страни в такъв гигантски мащаб, че едва ли трябва да кажа на германския читател нещо по-друго, отколкото на американския и английския.

Описаното в тази книга положение на нещата — поне що се отнася до Англия — принадлежи днес в много отношения към миналото. Макар и неспоменат изрично в общопризнатите учебници,

* Виж настоящия том, стр. 263—276. *Ред.*

закон на политическата икономия е, че колкото по-развито е капиталистическото производство, толкова по-малко може то да прибъгва до дребните хитрини на измамничеството и мошеничеството, които характеризират ранните му стадии. Дребните шмекерии на полския евреин, представител на европейската търговия на най-ниското стъпало на нейното развитие, същите шарлатани, които така добре му служат в неговата родина и се практикуват там широко, му изневеряват, щом той попадне в Хамбург или Берлин. По същия начин комисионерът, бил той евреин или християнин, който идва от Берлин или Хамбург на борсата в Манчестер, се е убеждавал, поне до не твърде отдавна, че за да купи евтино памучна прежда или тъкан, той трябва преди всичко да се откаже от ония малко позитънчени, но все още жалки хитрини и шмекерии, които в неговата родина се смятат за връх на цялата търговска мъдрост. Впрочем, с развитието на едрата промишленост и в Германия трябва да са се променили някои неща, а особено след промишлената Йена, преживяна от германците във Филаделфия³²⁸, трябва да се е дискредитирал дори добропорядъчният старогермански принцип, че на хората може да е само приятно, когато най-напред им изпращаме добра мостра, а след това лоша стока! И в действителност тези хитрини вече не се рентират на голям пазар, където времето е пари и където известно равнище на търговска честност неизбежно се развива не от любов към добродетелта, а просто за да не се губи напразно време и труд. Същото стана в Англия с отношението на фабриканта към неговите работници.

Съживяването на деловия живот след кризата от 1847 г. беше началото на нова промишлена епоха. Отменяването на житните закони и неизбежно следващите от това по-нататъшни реформи създадоха на английската промишленост и търговия целия необходим за тяхното развитие простор. Много скоро след това бяха открити златните находища в Калифорния и Австралия. Все повече се развиваше способността на колониалните пазари да поглъщат английските промишлени стоки. В Индия милиони ръчни тъкачи бяха окончателно унищожени от ланкаширския механически тъкачен стан. Китай ставаше все по-достъпен. Но на първо място се развиваше Америка, и то с една бързина, нечувана дори за тази страна на гигантския прогрес; а Америка — нека не забравяме това — беше тогава само колониален пазар, и то най-големият от всички, т. е. страна, която доставяше суровини, а получаваше промишлени изделия отвън — в дадения случай от Англия.

И, най-после, новите съобщителни средства, които се появиха в края на предшестващия период — железници и океански параходи, — се използваха в международен мащаб и фактически съз-

дадоха онова, което преди това съществуваше само потенциално — световния пазар. Този световен пазар се състоеше тогава още от известен брой главно или изключително земеделски страни, групирани около един голям промишлен център — Англия, която потребяваше по-голямата част от излишните им суровини и срещу това задоволяваше по-голямата част от техните потребности от промишлени изделия. На е чудно, че промишленият прогрес на Англия беше толкова колосален и нечуван и че състоянието, в което тя се намираше в 1844 г., ни изглежда сега сравнително нищожно, едва ли не първобитно.

И колкото повече се осъществяваше този прогрес, толкова повече във фабричната промишленост привидно се установиха някакви морални норми. Прилаганото в конкуренцията между фабрикантите ограбване на работниците на дребно вече не се рентираще. Размахът на работите бе надрасъл подобни жалки средства за печелене на пари; фабрикантът милионер имаше да върши по-важна работа, отколкото да си губи времето с подобни дребни хитрини. Те бяха добри само за дребни, нуждаещи се от пари хора, принудени да прибират всеки грош, ако не искаха да загинат от конкуренцията. Така във фабричните райони бе ликвидирана системата на заплащане на труда със стоки, приет бе законът за десетчасовия работен ден и бяха прокарани цяла редица по-дребни реформи, все неща, които открито противоречаха на духа на свободната търговия и неограничената конкуренция, но затова пък бяха напълно изгодни за едрия капиталист и неговата конкурентна борба с по-малко облагодприятствуваните му събрата.

Освен това колкото по-голямо е едно промишлено предприятие и съответно броят на заетите в него работници, толкова по-големи загуби и затруднения причиняваше всеки конфликт с работниците. Затова с течение на времето фабрикантите, особено най-едрите, бяха овладени от нов дух. Те се научиха да избягват ненужните спорове, да се примиряват със съществуването и силата на трейдюнионите и в края на краищата дори да виждат в стачките, ако те стават в подходящ момент, ефикасно средство за осъществяване на собствените си цели. Стана така, че най-големите фабриканти, които по-рано даваха тон в борбата против работническата класа, сега първи почнаха да проповядват мир и хармония. И те имаха твърде сериозни основания за това.

Всички тези концесии на справедливостта и човеколюбието бяха всъщност само средство за ускоряване концентрацията на капитала в ръцете на малцина и за задушаване по-дребните конкуренти, които не можеха да свързват двата края без такива странични доходи. За тези малцина дребните изнудвания от предишните го-

дини не само бяха загубили всяко значение, но бяха станали истинска пречка за предприятия от голям мащаб. И така развитието на капиталистическото производство бе само по себе си достатъчно — поне в главните отрасли на промишлеността, защото в по-малко важните това далеч не е така — да премахне всички ония по-дребни притеснения, които в предишните години влошаваха участта на работника. Така става все по-очевиден и по-очевиден големият основен факт, че причината за бедственото положение на работническата класа трябва да се търси не в тези по-дребни притеснения, а в *самата капиталистическа система*. Работникът продава на капиталиста своята работна сила срещу известна сума на ден. За няколко часа работа той възпроизвежда стойността на тази сума. Но неговият трудов договор гласи, че той трябва да работи още редица часове, за да запълни работния си ден; стойността, която той създава през тези допълнителни часове принадлеен труд, е принадлезна стойност, която не струва нищо на капиталиста, но въпреки това влиза в неговия джоб. Такава е основата на системата, която все повече и повече води към разделяне на цивилизованото общество на две части: от една страна, шепа ротшилдовци и вандербилтовци, собствениците на всички средства за производство и потребление, а от друга — огромна маса от наемни работници, които не притежават нищо освен своята работна сила. Че този резултат се дължи не на едни или други незначителни притеснения на работниците, а на самата система — този факт е разкрит днес най-ясно от развитието на капитализма в Англия.

По-нататък. Повтарящите се бедствия, предизвиквани от холера, тиф, едра шарка и други епидемични заболявания, показаха на английския буржоа наложителната необходимост да оздрави своите градове, ако иска да спаси себе си и своето семейство от опасността да станат жертва на тези болести. Съобразно с това най-крещящите недъзи, описани в тази книга, сега са или отстранени, или направени по-малко очебийни. Прокарана е канализацията или е подобрена съществуващата; през много от най-лошите „борден“ са прокарани широки улици; изчезна „Малка Ирландия“, сега идва редът на „Седемте стрелки“. Но какво значи това? Цели райони, които в 1844 г. можех още да опиша като почти идилични, сега, с разрастването на градовете, изпаднаха в същото състояние на упадък, запустение и мизерия. Не се търпят повече, разбира, се, свинете и купищата смет. Буржоазията постигна нови успехи в изкуството да скрива бедственото положение на работническата класа. Но че що се отнася до жилищата на работниците, не е станало никакво съществено подобрене — напълно доказва отчетът на кралската комисия „за жилищните условия на бедните“ от 1885 г. Така е във

всяко друго отношение. Полицейските заповеди ваят като дъжд; те могат обаче само да ограничат мизерията на работниците, но не и да я премахнат.

Но докато Англия е надрасла сега този описан от мен юношески стадий на капиталистическата експлоатация, други страни едва са го достигнали. Франция, Германия и особено Америка са страшните съперници, които, както предвидих в 1844 г., все повече и повече подкопават промишления монопол на Англия. Тяхната промишленост е млада в сравнение с английската, но расте далеч по-бързо от нея; и сега тя е достигнала почти същата степен на развитие, на която английската промишленост се намираще в 1844 г. По отношение на Америка сравнението е особено поразително. Разбъра се, външните условия на живота на работническата класа в Америка са твърде различни от тези условия в Англия, но и тук, и там действуват същите икономически закони и резултатите, макар и не тъждествени във всяко отношение, трябва все пак да са от едно и също естество. Затова ние намираме в Америка същите борби за по-кратък работен ден, за законодателно ограничаване на работното време, особено за жените и децата, във фабриките; намираме в пълен разцвет системата на заплащане на труда със стоки и системата на котеджи в селските райони — системи, които „босовете“, капиталистите и техните агенти използват като средство за господство над работниците. Когато в 1886 г. получих американските вестници със съобщенията за голямата стачка на пенсилванските миньори в Конълсвилски окръг, стори ми се, че чета собственото си описание на стачката на миньорите в Северна Англия от 1844 г. Същото мамене на работниците с фалшиви мерки и теглилки; същата система на заплащане на труда със стоки; същият опит да се сломат съпротивата на миньорите с последното, но съкрушително средство на капиталистите — изхвърляне на работниците от техните жилища, които принадлежат на компаниите.

Нито тук, нито в английските издания съм се опитал да пригоя книгата към съвременното състояние на нещата, т. е. да изброя подробно настъпилите от 1844 г. насам промени, и то по две причини. Първо, трябваше да удвоя обема на книгата и, второ, първият том от „Капиталът“ от Маркс дава подробно описание на положението на работническата класа в Англия около 1865 г., т. е. по времето, когато промишленият разцвет на Англия бе достигнал връхната си точка. Следователно трябваше да повтарям това, което е вече казано от Маркс.

Едва ли е необходимо да отбелязвам, че общото теоретическо становище на тази книга във философско, икономическо и политическо отношение съвсем не съпада напълно със сегашното ми становище.

В 1844 г. още не съществуваше съвременният международен социализъм, който оттогава, преди всичко и почти изключително благодарение на усилията на Маркс, напълно се разви в наука. Моята книга представлява само една от фазите на неговото ембрионално развитие. И както в най-ранните стадии на своето развитие човешкият зародиш все още възпроизвежда хрилните дъги на нашите прадеди — рибите, така и в тази книга навсякъде личат следите на произхода на съвременния социализъм от един от своите прадеди — немската класическа философия. Така в книгата, особено в края, специално се подчертава тезата, че комунизмът е не само партийна доктрина на работническата класа, но теория, чиято крайна цел е освобождението на цялото общество, включително и на капиталистите, от тесните рамки на съвременните отношения. В абстрактен смисъл това е правилно, но на практика в повечето случаи е по-лошо от безполезно. Докато имотните класи не само не изпитват никаква потребност от освобождение, но и се противопоставят с всички сили на самоосвобождението на работническата класа, дотогава работническата класа ще бъде принудена сама да подготви и осъществи социалната революция. Френските буржоа от 1789 г. също обявяваха освобождението на буржоазията за освобождение на цялото човечество; но аристокрацията и духовенството не пожелаха да се съгласят с това и това твърдение — макар и тогава, доколкото се отнасяше до феодализма, да беше неопровержима, абстрактна историческа истина — скоро се изроди в чисто сантиментална фраза и съвсем се изпари в огъня на революционната борба. И днес има доста хора, които от безпристрастността на своето по-висше гледище проповядват на работниците социализъм, който стои над всички класови противоположности и класови борби. Но те са или новаци, които трябва още много да учат, или най-зли врагове на работниците, вълци в овча кожа.

Цикълът на големите промишлени кризи се определя в книгата на пет години. Такъв период сочеше привидно развоят на събитията от 1825 до 1842 г. Но историята на промишлеността от 1842 до 1868 г. показва, че в действителност този период е десет години, че промеждутъчните кризи имаха второстепенен характер и от 1842 г. насам все повече и повече изчезват. След 1868 г. положението на нещата отново се измени, но за това по-долу.

Умишлено не зачеркнах от текста многото предсказания, включително предсказанието за предстояща социална революция в Англия, което ми бе внушено от моята младежка пламенност. Нямам повод да представям своя труд и себе си за по-добри, отколкото бяхме тогава. Удивително е не това, че много от тези предсказания се оказаха погрешни, а това, че толкова много от тях се сбъд-

наха и че критичното положение на английската промишленост в резултат на континенталната и особено на американската конкуренция, което предвиждах тогава — наистина в много близко бъдеще, — сега действително е настъпило. В това отношение аз съм длъжен да съгласувам книгата със съвременното положение на нещата в Англия. За тази цел възпроизвеждам тук една моя статия, която излезе на английски в лондонското списание „Commonweal“ от 1 март 1885 г. и на немски в „Neue Zeit“ от юни същата година (книжка 6).

„Преди четиридесет години Англия беше изправена пред криза, която по всичко изглеждаше, че може да бъде разрешена само с насилие. Гигантското и бързо развитие на промишлеността далеч беше изпреварило разширяването на външните пазари и увеличаването на търсенето. Всеки десет години ходът на производството биваше насилствено прекъсван от обща търговска криза, подир която след дълъг период на хронически застой следваха няколко години на процъфтяване, завършващи всеки път с трескаво свръхпроизводство и на края с нов крах. Класата на капиталистите гръмко настояваше за свобода на търговията със зърнени храни и заплашваше да постигне това, като върне гладуващите градски жители обратно в ония селски райони, откъдето са дошли, при това, както се изрази Джон Брайт, „не като бедняци, които просят хляб, а като армия, разполагаща се на територията на неприятеля“. Работническите маси от градовете поискаха своя дял в политическата власт — Народна харта; те бяха подкрепени от мнозинството от дребната буржоазия и единственото разногласие между тях и нея се състоеше в това, как трябва да постигнат осъществяването на Хартата: по насилствен или законен път. Междувременно настъпиха търговската криза от 1847 г. и гладът в Ирландия, а заедно с тях и перспективата за революция.

Френската революция от 1848 г. спаси английската буржоазия. Социалистическите лозунги на победоносните френски работници изплашиха английската дребна буржоазия и внесоха дезорганизация в движението на английската работническа класа, което протичаше в по-тесни рамки, но имаше по-непосредствено практически характер. Тъкмо в момента, когато чартистското движение трябваше да се разгърне с пълна сила, то се оказа разбито отвътре, още преди да беше настъпило външното поражение от 10 април 1848 г. Политическата дейност на работническата класа беше изтласкана на заден план. Класата на капиталистите удържа победа по цялата линия.

Парламентарната реформа от 1831 г. беше победа на цялата класа на капиталистите над замевладелската аристокрация. Отменя-

ването на митата върху зърнените храни беше победа на *промишлените* капиталисти не само над едрото земевладение, но и над онези групи капиталисти, чиито интереси бяха повече или по-малко тъждествени или тясно свързани с интересите на земевладението, т. е. банкери, борсови агенти, рентриери и т. н. Свободата на търговията означаваше реорганизиране на цялата вътрешна и външна търговия и на финансовата политика на Англия съобразно с интересите на промишлените капиталисти, класата, която сега представляваше нацията. И тази класа енергично се залови за работа. Всяка пречка за промишленото производство се отстраняваше безпощадно. В митническата тарифа и в цялата данъчна система бе извършен пълен преврат. Всичко беше подчинено на една цел, но цел крайно важна за промишлените капиталисти: поевтиняване на всички видове суровини и особено на средствата за живот на работническата класа, производство на евтини суровини и запазване на предишното равнище — ако не и *понижаване* — на работната заплата. Англия трябваше да стане „работилница на света“; всички други страни трябваше да станат за Англия онова, което вече беше Ирландия — пазари за пласмент на нейните промишлени изделия, снабдяващи я от своя страна със суровини и продоволствие. Англия — големият промишлен център на селскостопанския свят, промишленото слънце, около което се върти постоянно увеличаващ се брой спътници, произвеждащи зърнени храни и памук. Каква величествена перспектива!

Промишлените капиталисти пристъпиха към осъществяването на тази своя велика цел с онзи силен здрав разум и с онова презрение към традиционните принципи, с които те винаги са се отличавали от своите по-филистерски конкуренти на континента. Чартизмът умираше. Започналият период на процъфтяване на промишлеността, естествен и едва ли не разбиращ се от само себе си, след като крахът от 1847 г. беше напълно изживян, се приписваше изключително на влиянието на свободата на търговията. По тези две причини английската работническа класа се оказа политически в опашката на „великата либерална партия“ — партия, ръководена от фабрикантите. Веднъж постигнато, това изгодно положение трябваше да бъде увековечено. А силната опозиция на чартистите не против свободата на търговията като такава, а против превръщането на свободата на търговията в единствен жизнен въпрос за нацията, показва на фабрикантите и с всеки изминат ден все повече им показва, че без помощта на работническата класа буржоазията никога няма да успее да постигне пълно социално и политическо господство над нацията. Така постепенно се изменяха взаимните отношения между двете класи. Фабричните закони, които някога бяха

страшилище за всички фабриканти, сега не само се съблюдаваха доброволно от тях, но дори бяха повече или по-малко разпространени върху почти всички отрасли на промишлеността. Трейдюнионите, които до неотдавна още бяха смятани за адско изчадие, сега започнаха да се ползват с вниманието и покровителството на фабрикантите като съвсем законни учреждения и като средство, полезно за разпространяване на здрави икономически възгледи сред работниците. Дори стачките, които до 1848 г. се преследваха, сега също бяха признати за твърде полезни понякога, особено когато господа фабрикантите сами ги предизвикваха в подходящ момент. Бяха отменени поне най-възмутителните от законите, които поставяха работника в неравноправно положение спрямо неговия работодател, някога страшната Народна харта стана всъщност политическа програма на същите фабриканти, които до неотдавна бяха въставали срещу нея. *Отменяването на имуществения ценз и тайното гласуване* бяха прокарани по законодателен път. Парламентарните реформи от 1867 и 1884 г. вече много се приближават до *всеобщото изборително право* поне в онзи вид, в който то съществува сега в Германия; новият законопроект за преразпределяне на местата в изборителните окръзи, който се обсъжда сега от парламента, създава *равни изборителни окръзи*; общо взето не по-малко равни, отколкото във Франция или в Германия. Вече се очертават в най-близкото бъдеще *възнаграждение на депутатите* и намаляване срока на мандатите, макар и да не се е дошло до *ежегодно преизбиран парламент*; и въпреки това намират се хора, които казват, че чартизмът бил мъртъв.

Революцията от 1848 г., както и много нейни предшественици, имаше странна съдба. Същите хора, които я смазаха, станаха — както обичаше да казва Карл Маркс — нейни душеприказници. Луи Наполеон беше принуден да създаде единна и независима Италия, Бисмарк беше принуден да извърши своего рода преврат в Германия и да върне на Унгария известна независимост, а на английските фабриканти не оставаше нищо друго, освен да дадат законна сила на Народната харта.

За Англия последиците от това господство на промишлените капиталисти отначало бяха поразителни. Промишлеността отново се съживи и започна да се развива с бързина, нечувана дори и за тази люлка на съвременната индустрия. Всички предишни изумителни успехи, постигнати чрез използването на парата и машините, бледнееха в сравнение с могъщия подем на производството през двадесетте години от 1850 до 1870 г., с колосалните цифри на вноса и износа, с несметното количество на богатствата, натрупващи се в ръцете на капиталистите, и с човешката работна сила, концентрирана

в гигантските градове. Наистина този подем се прекъсваше, както и преди от кризи, повтарящи се всеки десет години: през 1857 г., а също и през 1866 г.; но тези рецидиви сега се смятаха за естествени, неизбежни явления, през които трябва да се мине, но след които в края на краищата всичко се връща в предишния коловоз.

А какво беше положението на работническата класа през този период? Понякога настъпваше подобрене дори и за широките маси. Но това подобрене всеки път отново се изпаряваше поради притока на огромен брой хора от резерва на безработните, поради непрекъснатото изместване на работници от новите машини и прилива на селскостопански работници, които сега също биваха все повече и повече измествани от машините.

Продължително подобрене намираме единствено в положението на двете привилегировани категории на работническата класа. Към първата категория спадат фабричните работници. Законодателното установяване на относително рационални граници на техния работен ден възстанови физическото им състояние и им даде морално преимущество, засилено още повече от тяхното концентриране в определени места. Тяхното положение е несъмнено по-добро, отколкото преди 1848 г. Това се потвърждава най-вече от факта, че от десет стачки, които те провеждат, девет са предизвикани от самите фабриканти в техен собствен интерес като единствено средство да осигурят съкращаване на производството. Вие никога няма да убедите фабрикантите да се съгласят с намаляване на работното време, макар техните стоки съвсем да не намират пласмент; но докарайте работниците до стачка — и капиталистите до един ще затворят фабриките си.

Към втората категория спадат големите трейдюниони. Това са организации на такива производствени отрасли, в които се прилага изключително или поне преобладава трудът на *възрастни мъже*. Нито конкуренцията на женския и детския труд, нито конкуренцията на машините можаха досега да сломят тяхната организирана сила. Организациите на механиците, дърводелците и мебелистите, на зидарите представляват всяка поотделно такава сила, че могат дори, както например зидарите, успешно да се противопоставят на въвеждането на машини. Несъмнено положението им от 1848 г. насам се е подобрило значително; най-добро доказателство за това е, че в течение на повече от петнадесет години не само работодателите им бяха крайно доволни от тях, но и те от своите работодатели. Те образуват аристокрацията в работническата класа; те успяха да си извоюват сравнително осигурено положение и смятат това за окончателно. Това са образцовите работници на господата Леон Леви и Джифен (а също и на почитения Луйо Брентано) и всъщност те са

много мили, сговорчиви хора за всеки неглупав капиталист поотделно и за класата на капиталистите изобщо.

Но що се отнася до широката работническа маса, степента на нейната мизерия и на необезпечеността на нейното съществуване сега е толкова голяма, както е била винаги, ако не и повече. Лондонският Ист-Енд представлява постоянно разширяващо се тресавище на безизходна мизерия и отчаяние, на глад в период на безработица — на физическа и морална деградация при наличие на работа. Така е — ако не се смята едно привилегировано малцинство от работници — и във всички други големи градове, така е и в по-малките градове и в селските райони. Законът, който свежда стойността на работната сила до стойността на необходимите средства за съществуване, и другият закон, който по правило свежда нейната средна цена до минимума на тези средства за съществуване — тези два закона действуват върху работниците с непреодолимата сила на автоматична машина, която ги смазва между своите колела.

Такова беше следователно положението, създадено от установилата се в 1847 г. политика на свобода на търговията и от двадесетгодишното господство на промишлените капиталисти. Но след това настъпи обрат. Действително след кризата от 1866 г. последва слабо и краткотрайно оживление около 1873 г., но то беше непродължително. Наистина пълна криза не настъпи тогава, когато трябваше да се очаква — през 1877 или 1878 г., но от 1876 г. всички главни отрасли на промишлеността се намират в състояние на хронически застои. Не настъпва нито пълен крах, нито дългоочакваният период на процъфтяване, на който можеше да се разчита както преди краха, така и след него. Убийствен застои, хроническо препълване на всички пазари във всички отрасли — такова е състоянието, в което живеем вече близо десет години. От какво е предизвикано това?

Теорията за свобода на търговията се основаваше върху едно предположение: Англия трябва да стане единственият голям промишлен център на селскостопанския свят. Фактите показаха, че това предположение е чиста заблуда. Условия за съществуване на съвременна промишленост — силата на парата и машините — могат да бъдат създадени навсякъде, където има гориво, особено въглища, а освен в Англия въглища има и в други страни: във Франция, Белгия, Германия, Америка, дори и в Русия. И жителите на тези страни не виждаха никакъв интерес в това, да се превърнат в гладни ирландски арендатори единствено заради по-голямата слава и за обогатяването на английските капиталисти. Те сами започнаха да произвеждат, при това не само за себе си, но и за останалия свят; и

в резултат на това промишленият монопол, който Англия притежаваше почти цяло столетие, сега е безвъзвратно загубен.

Но промишленият монопол на Англия е крайгълният камък на съществуващата в Англия обществена система. Дори през времето, когато господствуваше този монопол, пазарите не успяваха да вървят в крак с растящата производителност на английската промишленост; резултатът от това бяха кризите през всеки десет години. А сега с всеки изминат ден новите пазари стават все по-голяма рядкост, така че дори на негрите в Конго се натрапва цивилизацията във вид на памучни тъкани от Манчестер, глинени съдове от Стафордшир и метални изделия от Бирмингам. А какво ще стане, когато континенталните и особено американските стоки нахлуят в непрекъснато увеличаващо се количество, когато лъвската част в снабдяването на целия свят, все още принадлежаща на английските фабрики, започне от година на година да намалява? Нека на това даде отговор свободата на търговията, това универсално средство!

Не съм аз първият, който изтъква това. Още в 1883 г. на събранията на Британската асоциация в Саутпорт председателят на икономическата ѝ секция г. Инглис Палгрейв открито заяви, че

„за Англия дните на големите печалби вече минаха и по-нататъшното развитие на различните големи отрасли на промишлеността спря. Би могло почти да се твърди, че страната навлиза в състояние на застой.“

Но какъв ще бъде резултатът? Капиталистическото производство *не може* да стои на едно място, то трябва да расте и да се разширява или да умре. Сега само едно намаляване на лъвската част на Англия в снабдяването на световния пазар със стоки означава застой и мизерия, излишък от капитал — от една страна, излишък от незаети работни ръце — от друга. А какво ще стане, когато съвсем няма да има ежегоден прираст на производството? Ето къде е уязвимото място, ахилесовата пета на капиталистическото производство. Постоянното разширяване е необходимо условие за неговото съществуване, а това постоянно разширяване сега става невъзможно. Капиталистическото производство е в задънена улица. Всяка година пред Англия все по-настойчиво се поставя въпросът: трябва да загине или страната, или капиталистическото производство; кой от тях е обречен?

А работническата класа? Щом дори през времето на нечувания подем на търговията и промишлеността от 1848 до 1868 г. тя трябваше да живее в такава нищета, щом дори тогава нейната широка маса в най-добрия случай се ползваше само от кратковременно подобряване на своето положение, докато само едно незначително, привилегировано, „опазвано“ малцинство имаше продължителни из-

годи, какво пък ще бъде, когато този блестящ период окончателно свърши, когато днешният потискащ застой не само се засили, а и когато това засилващо се състояние стане хроническо, нормално състояния на английската промишленост?

Истината е следната: докато съществуваше промишленият монопол на Англия, английската работническа класа до известна степен вземаше участие в изгодите на този монопол. Тези изгоди се разпределяха между работниците твърде неравномерно: привилегированото малцинство прибираще най-голямата част, но и на широките маси понякога се падаше по нещичко. Ето защо след като умря оуенизмът, в Англия вече нямаше социализъм. С краха на този монопол английската работническа класа ще загуби привилегированото си положение; цялата тя — без да се изключва привилегированото и ръководещо малцинство — ще се окаже на същото равнище, на което се намират работниците в другите страни. И затова именно социализмът отново ще се появи в Англия.“

Така писах аз в 1885 г. В предговора към английското издание от 11 януари 1892 г. продължавах:

„Към тази характеристика на положението на нещата, както то ми изглеждаше през 1885 г., трябва да прибавя само още малко. Не е нужно да се казва, че днес „социализмът действително се е появил отново в Англия“, и то масово, социализъм от всички оттенъци: съзнателен и несъзнателен социализъм, социализъм в проза и стихове, социализъм на работническата класа и на буржоазията. И наистина това страшилище на всички страшилища — социализмът, не само е станал респектабилен, но вече си е сложил официално облекло и небрежно се изтяга на диваните в салоните. Това доказва непоправимото непознание на ужасния деспот на „доброто общество“ — буржоазното обществено мнение, и още веднъж оправдава презрението, с което ние, социалистите от миналото поколение, винаги сме се отнасяли към него. Но иначе ние нямаме основание да се оплакваме от самия симптом.

Това, което аз смятам за много по-важно от тази мимолетна мода в буржоазните кръгове да се парадират с разводнен социализъм и дори за по-важно от действителните успехи, които социализмът е постигнал изобщо в Англия, е пробуждането на лондонския Ист-Енд. Това огромно сборище на мизерията не е вече застоялата локва, каквато беше преди шест години. Ист-Енд се отърси от своето апатично отчаяние; той се върна към живот и стана родина на така наречения „нов юнионизъм“, т. е. организацията на широките маси „неквалифицирани“ работници. Тази организация може да вземе до голяма степен формата на старите съюзи на „квалифицираните“ работници, но все пак е съществено различна по характер. Старите

съюзи запазват традициите на времето, когато са били основани; те гледат на системата на наемния труд като на установен веднъж завинаги окончателен факт, който те в най-добрия случай могат малко да смекчат в интерес на своите членове. Новите съюзи, напротив, бяха основани по време, когато вярата във вечността на системата на наемния труд беше вече силно разклатена. Техните основатели и ръководители бяха или съзнателни социалисти, или социалисти по чувство; масите, които се стичаха към тях и които съставляват тяхната сила, бяха груби, пренебрегвани, гледани отвисоко от аристокрацията на работническата класа. Но те имат това неизмеримо предимство, че умовете им са още девствена почва, напълно свободна от наследените „респектабилни“ буржоазни предразсъдъци, които объркват главите на по-добре поставените „стари“ юнионисти. И така ние сега виждаме как тези нови съюзи поемат ръководството на работническото движение изобщо и все повече и повече вземат на буксир богатите и високомерни „стари“ съюзи.

Несъмнено хората от лондонския Ист-Енд направиха колосални грешки; но същото правеха и техните предшественици, същото правят сега и социалистите доктринери, които ги гледат с пренебрежителна гримаса. Голяма класа, както и голяма нация се учат най-бързо от последиците на собствените си грешки. И въпреки всевъзможните грешки в миналото, настоящето и бъдещето пробуждането на лондонския Ист-Енд си остава едно от най-великите и най-плодоносни събития от fin de siècle* и аз се радвам и се гордея, че го доживях.“

Откакто написах тези редове преди шест месеца, английското работническо движение отново направи голяма крачка напред. Парламентарните избори, които завършиха преди няколко дни, най-нагледно показаха на двете официални партии — на консерваторите и либералите, че отсега нататък ще трябва да държат сметка за една трета партия, работническата партия. Тази работническа партия тепърва се формира; нейните елементи са още заети с това, да се отърсят от всевъзможните наследени предразсъдъци — буржоазни, староянионистки, дори вече доктринерско-социалистически, за да могат най-после да ги обединят на общата за всички тях почва. И все пак обединяващият ги инстинкт и сега е толкова силен, че даде изборни резултати, нечувани досега в Англия. В Лондон за изборите се кандидатираха двама работници**, и то открито като социалисти; либералите не посмяха да им противопоставят свой кандидат и двамата социалисти бяха избрани с огромно и неочаквано мнозинство. В

* — края на века. *Ред.*

** — Дж. К. Харди и Дж. Бърнс. *Ред.*

Мидълсбро един работнически кандидат* излезе срещу един либерал и един консерватор и спечели победа над двамата; затова пък новите работнически кандидати, които сключиха съюз с либералите, се провалиха безнадеждно с изключение на един единствен. Между досегашните така наречени работнически представители, т. е. хората, на които се прощава принадлежността им към работническата класа, защото сами са готови да я удавят в океана на своя либерализъм, най-значителният представител на стария юнионизъм — Хенри Бродхърст, се провали с трясък, защото се обяви против осемчасовия работен ден. В два избирателни окръга на Глазгоу, в един на Солфорд и в още много други излязоха независими работнически кандидати срещу кандидатите на двете стари партии; те бяха бити, но либералните кандидати също. С една дума, в редица избирателни окръзи в големите градове и промишлените центрове работниците решително се отказаха от всякакво споразумение с двете стари партии и с това постигнаха такива преки или косвени успехи, каквито не са имали досега в нито едни избори. И радостта на работниците от това е неизказана. Те за пръв път видяха и почувстваха какво могат, ако използват избирателното си право в интерес на своята класа. Сломено е суеверното преклонение пред „великата либерална партия“, което господства сред английските работници близо четиридесет години. Убедителни примери им показаха, че когато искат и знаят какво искат, те, работниците, са решаващата сила в Англия; а в изборите от 1892 г. те вече започнаха да знаят и да искат. За останалото ще се погрижи работническото движение на континента; германците и французите, които са вече така широко представени в парламентите и в муниципалните съвети, с по-нататъшните си успехи достатъчно ще поддържат духа на съревнованието у англичаните. И когато във вече недалечно бъдеще се окаже, че този нов парламент не може да предприеме нищо с г. Гладстон и г. Гладстон не може да предприеме нищо с този парламент, тогава английската работническа партия ще бъде вече достатъчно организирана, за да сложи в скоро време край на този кадрил на двете стари партии, които се сменят една друга на кормилото на управлението и тъкмо с това увековечават господството на буржоазията.

Ф. Енгелс

Лондон, 21 юли 1892 г.

Напечатано в книгата: F. Engels, „Die Lage der Arbeitenden Klasse in England“.
Zweite Auflage. Stuttgart, 1892

Печата се по текста на книгата
Превод от немски

* — Дж. Х. Уилсън. Ред.

*ЗА НЯКОИ ОСОБЕНОСТИ НА ИКОНОМИЧЕСКОТО И ПОЛИТИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ НА АНГЛИЯ³²⁹

Постепенното, мирно политическо развитие, което наблюдаваме в Англия, води с вечните компромиси до изпълнено с противоречия положение, което в известни граници е практически търпимо поради значителните си предимства, но логическите несъвместимости на което създават на мислещия разум голямо мъчение. Оттук необходимостта за всички „държавни“ партии от теоретическо маскиране, дори оправдание, което, разбира се, е възможно само чрез софизми, изопачения, най-после просто чрез плоски извъртания. Така в политическата област се въди литература, която повтаря цялото жалко лицемерие и лъжливост на теологичната апологетика и пресажда теологичните интелектуални пороци на светска почва. Така консерваторите сами наторяват, засяват и обработват почвата на специфично либералното лицемерие. Така също за теологичната апологетика се открива един почерпан от съзнанието на обикновения човек аргумент, който ѝ липсва в другите страни: какво от това, че фактите, за които се говори в евангелията, и догмите, проповядвани изобщо в Новия завет, открито си противоречат? Значи ли това, че те не са истинни? В английската конституция има много повече противоречия, тя си противоречи отначало докрай и все пак съществува, следователно е истина!

Липсата на кризи от 1868 г. е обусловена също от разширяването на световния пазар, в резултат на което излишният английски, респективно европейски капитал се разпределя във вложения в

съобщителни средства и т. н. по целия свят и между множество сфери на приложение. Затова една криза е станала невъзможна поради прекомерната спекулация в железопътното, банковото дело и т. н., в специфично американските сфери на приложение на капитала или в *индийската* търговия, но са станали възможни малки кризи като аржентинската, която продължава вече три години³³⁰. Но всичко това доказва, че назрява *гигантска криза*.

Написано на 12 септември 1892 г.

*Печата се по ръкописа
Превод от немски*

ДО НАЦИОНАЛНИЯ СЪВЕТ НА ИСПАНСКАТА СОЦИАЛИСТИЧЕСКА РАБОТНИЧЕСКА ПАРТИЯ³³¹

Скъпи другари!

Конгресът на английските трейдюниони, който се състоя в Глазгоу, е приел на заседанието си от 8 септември резолюция, която социалистите от континентална Европа едва ли могат да отминат с мълчание.

Цюрихският комитет, който съгласно решенията на Брюкселския конгрес от 1891 г. бе натоварен с подготовката на следващия конгрес на Интернационала през 1893 г., бе изпратил писмена покана до конгреса на трейдюнионите. Въпреки нееднократните искания от страна на секретаря на Съюза на работниците от газовите предприятия другаря Уйлям Торн това писмо не бе прочетено на тридневните заседания на конгреса, поради което конгресът нямаше възможност да се изкаже относно поканата на цюрихския комитет.

Най-после, Меткин предложи резолюция, съгласно която Парламентарният комитет на Конгреса на трейдюнионите³³² се натоварваше да свика международен конгрес, който да обсъди въпроса за законодателно установяване на осемчасов работен ден в международен мащаб и да вземе съответно решение.

Другарите Парнел (участник в Парижкия конгрес от 1889 г.) и Куелч отговориха, че за 1893 г. са свикани вече два международни работнически конгреса: единият — в Цюрих, другият — в Чикаго³³³; че цюрихският временен комитет е поканил Конгреса на трейдюнионите да вземе участие в този конгрес и че вместо да се свиква трети конгрес, трябва да се приеме поканата за конгреса в Цюрих.

Представителите на старите, консервативните трейдюниони възразиха, че конгресите в Цюрих и Чикаго не се свиквали от англий-

ските трейдюниони; че в сравнение с английските работници работниците от континента били зле организирани, слаби и безпомощни; че англичаните не трябвало да поемат отговорността за всички безсмислени теории (*wild theories*) на континенталния социализъм и т. н. и т. н. Едва след всичко това бе прочетена поканата на нашия цюрихски комитет.

В края на краищата поканата на цюрихския комитет бе отхвърлена със 189 гласа срещу 97 и бе прието предложението да се свика „незабавно“ международен конгрес, който да обсъди въпроса за законодателно установяване на осемчасов работен ден в международен мащаб и да вземе съответно решение.

Тези две резолюции са обидна за организирания социалистически пролетариат на целия европейски континент. Да се надяваме, че по-съзнателните елементи на английския пролетариат, които по *чувство* са вече социалисти, но засега още се страхуват от тази *дума* и се оставят да бъдат предумани от старите консерватори, че тези поразумни и по-решителни елементи ще успеят на следващия конгрес да поправят извършената грешка.

Би трябвало обаче континенталните работници да защитят своето достойнство от обидите, които се съдържат в споменатите резолюции. Аз информирах нашите приятели във Франция и Германия за събитията в Глазгоу и се надявам, че те ще стигнат до споразумение относно линията на поведение, към която трябва да се придържат; тъй като френските другари ще имат след няколко дни свой конгрес в Марсилия³³⁴, те могат да дадат там за пръв път отпор на трейдюнионите.

Като бивш секретар за Испания на Генералния съвет на славния Интернационал смятам във всеки случай за свой дълг да уведомя испанския Национален съвет за едно събитие, което засяга испанските другари не по-малко, отколкото другарите от другите страни.

Привет и социална революция!

Написано на 16 септември 1892 г.

Печата се по ръкописа:

Превод от испански

ПРЕЗИДЕНТСКИТЕ ИЗБОРИ В АМЕРИКА³³⁵

Античният свят се намираше под властта на фатума, на heimat-тене, на неизбежната тайнствена съдба. Така наричаха гърците и римляните онази непонятна всемогъща сила, която унищожаваше волята и стремежа на човека и водеше всяко негово действие до съвсем други резултати от целените, онази непреодолима сила, която оттогава се нарича провидение, предопределение и т. н. Тази мистериозна сила постепенно взе по-понятна форма и ние дължим това на господството на буржоазията и капитала, на първото класово господство, което се стремеше да си изясни причините и условията на собственото си битие и по този начин отвори вратите към познанието на неизбежността на собствената си предстояща гибел. Съдбата, провидението, както знаем сега, са икономическите условия на производството и размяната, които днес се обединяват от понятието *световен пазар*.

Значението на президентските избори в Америка се състои именно в това, че за световния пазар те са събитие от първостепенна важност.

Преди четири години публикувах в Бостон на английски, а в Шутгарт — на немски, една статия за протекционизма и свободата на търговията*. В нея аз изтъквах, че промишленият монопол на Англия е несъвместим с икономическото развитие на другите цивилизовани страни; че въведената в Америка след Гражданската война протекционистка система свидетелствува за стремежа на американците да

* Фр. Енгелс. „Протекционизъм и свобода на търговията, „Neue Zeit“, юли 1888³³⁶.

отхвърлят игото на този монопол; че благодарение на огромните природни ресурси и на интелектуалните и нравствените способности на американската раса тази цел сега вече е постигната и че в Америка не по-малко, отколкото в Германия протекционизмът е станал окови за промишлеността. След това аз заявявах: ако Америка въведе свобода на търговията, след десет години тя ще бие Англия на световния пазар.

И така президентските избори от 8 ноември 1892 г. откриха пътя към свободата на търговията. Във формата, която му даде Мак-Кинли, протекционизмът се е превърнал в непоносими окови; безсмисленото надуване на цените на всички вносни суровини и производствени стоки, което се отрази и върху цените на много местни стоки, затвори до голяма степен световния пазар за американската промишленост, докато вътрешният пазар вече бе задръстен от изделия на американската промишленост. И наистина през последните години протекционистката система беше само средство за разоряване на дребните производители в резултат на натиска на едрите, обединени в картели и тръстове, и за предоставяне на последните, т. е. на организирания монопол, възможност да се разпореждат с пазара, а с това да експлоатират потребяващата част от нацията. Тази перманентна вътрешна промишлена криза, породена от протекционистката система, Америка може да преодолее само като отвори вратите си за световния пазар, а за тази цел тя трябва да се освободи от протекционизма, поне в сегашната му безсмислена форма. Че тя е решила да направи това, показва пълният обрат в общественото мнение, който пролича в изборите. Установила се веднъж на световния пазар, Америка — подобно на Англия и посредством Англия — неудържима ще тръгне по-нататък по пътя на свободната търговия.

И тогава ние ще бъдем свидетели на една още небивала промишлена борба. На всички пазари изделията на английската промишленост, особено текстилната и металургическата, ще бъдат принудени да влязат в борба с изделията на американската промишленост и в края на краищата ще претърпят поражение. И сега вече американските памучни и ленени тъкани изтикват английските тъкани. Искате ли да знаете по какво чудо работниците от памучните фабрики в Ланкашир се превърнаха за някаква си година от върли противници на законодателното установяване на осемчасов работен ден в негови горещи привърженици? Отворете „Neue Zeit“, книжка 2 от октомври тази година, стр. 56, и там ще видите, че американските памучни и ленени тъкани крачка по крачка изтикват английските от китайския пазар, че след 1881 г. английският внос никога вече не е достигал американския, а в 1891 г. е възлизал само на около една

трета от последния³⁸⁷. А Китай наред с Индия е главният пазар за тези тъкани.

Това е още едно доказателство, че с настъпването на новия век всички условия се изменят. Пренесете центъра на тежестта на текстилната и металургическата промишленост от Англия в Америка — и Англия или ще се превърне във втора Холандия, страна, чиято буржоазия живее от минало величие и чийто пролетариат линее, или ще се реорганизира върху социалистически начала. Първото е невъзможно, защото няма да го допусне английският пролетариат — прекалено многоброен и прекалено развит за това. Остава следователно само второто. *Падането на протекционистката система в Америка означава в края на краищата победата на социализма в Англия.*

А Германия? Ще настоява ли тя, която още в 1878 г. си извоюва положение на световния пазар, което тя сега губи постепенно поради своята глупава протекционистка политика — ще упорствували ли тя чрез облагането на суровините и продоволствените стоки и занаят пред твърдоглаво да си затваря сама достъпа до световния пазар, и то при американската конкуренция, която ще бъде далеч по-осезателна от английската? Ще има ли германската буржоазия разума и смелостта да последва примера на Америка, или ще чака, както досега, пасивно, докато станалата мощна американска промишленост смаже протекционисткия картел между юнкера и едрият фабрикант³⁸⁸? И ще разберат ли най-после правителството и буржоазията колко удивително неуместно е тъкмо в този момент да задушават икономическите сили на Германия с нови, прекомерни военни тежести, когато се касае за това, да се влезе в промишлено съревнование с най-младата и най-силна нация в света, която за няколко години без особени усилия изплати колосалните си военни дългове и чието правителство не знае какво да прави с постъпленията от данъците?

Германската буржоазия — може би за последен път — има възможност да извърши най-после едно голямо дело. Сто срещу едно, че тя е прекалено ограничена и прекалено страхлива, за да я използва за нещо друго, освен за да докаже, че окончателно си е изпяла песента.

Написано между 9 и 15 ноември 1892 г.

Печата се по текста на вестника

*Напечатано във вестник „Vorwärts“, бр. 269
от 16 ноември 1892 г.*

Превод от немски

Подпис : Фридрих Енгелс

МАРКС, ХАЙНРИХ КАРЛ³³⁹

е роден на 5 май 1818 г. в Трир, в семейството на Хайнрих Маркс, адвокат, а по-късно юстицрат, който, както се вижда от кръщелното свидетелство на неговия син, в 1824 г. преминал със семейството си от юдейската религия към протестантизма. След като завърши трирската гимназия, от 1835 г. Карл Маркс следва в Бон, след това в Берлин отначало право, след това философия и в 1841 г. получи в Берлин степента доктор по философия, като представи дисертация за философията на Епикур³⁴⁰. Същата година той се пресели в Бон, за да се хабилитира там като доцент, но пречките, които правителството създаваше на неговия приятел *Бруно Бауер*, доцент по теология в тамошния университет, и които в края на краищата доведоха до уволнението на Бауер от университета, скоро показаха на Маркс, че за него няма място в пруско висше училище. — По същото време някои младохегелиански настроени представители на младото поколение на рейнската радикална буржоазия в съгласие с водачите на либералите *Кампахузен* и *Ханземан* дадоха идеята за основаването на голям опозиционен вестник в Кьолн; за главни постоянни сътрудници бяха привлечени също Маркс и Бауер. Необходимото по онова време разрешение беше получено тихо-мълком, по заобиколен път и така от 1 януари 1842 г. започна да излиза „*Rheinische Zeitung*“. Маркс написа от Бон редица големи статии за новия вестник; най-важните от тях бяха: критика на дебатите на рейнския провинциален ландтаг, статия за положението на мозелските селяни лозари и друга за кражбата на дърва и съответното законодателство³⁴¹. През октомври 1841 г. Маркс пое ръководството на вестника и се пресели в Кьолн. От този момент вест-

никът придоби рязко опозиционен характер. Но ръководството му беше толкова ловко, че въпреки отначало двойната, а по-късно тройна цензура (отначало от страна на обикновения цензор, след това — на регирунгспрезидента, най-после на някой си, изпратен ad hoc* от Берлин, г. фон Сен-Пол), на която бе подложен вестникът, правителството трудно можеше да хване в нещо подобен печат и затова реши да забрани от 1 януари 1845 г. по-нататъшното издаване на вестника. С цената на излизането на Маркс от редакцията, което стана същия ден, бе постигната отсрочка от три месеца, но след това вестникът бе все пак окончателно забранен.

Тогава Маркс реши да замине за Париж, където искаше да отиде и *Арнолд Руге* след забраняването почти по същото време на списанието „*Deutsche Jahrbücher*“³⁴². Но преди това Маркс се ожени в Кройцнах за Жени фон Вестфален, негова приятелка от детинство, с която бе сгоден още от началото на следването си в университета. През есента на 1843 г. младата двойка пристигна в Париж, където Маркс и Руге почнаха да издават „*Deutsch-Französische Jahrbücher*“, списание, от което обаче излезе само първата книжка; издаването му трябваше да бъде преустановено отчасти поради огромните трудности на нелегалното му разпространение в Германия, отчасти поради много скоро възникналите принципи разногласия между двамата редактори³⁴³. Руге си оставаше във фарватера на Хегеловата философия и на политическия радикализъм. Маркс се залови с жар за изучаването на политическа икономия, на френските социалисти и историята на Франция. Резултатът беше преминаването му към социализма. През септември 1844 г. в Париж при Маркс пристигна за няколко дни Фр. Енгелс; те бяха почнали да си кореспондират от времето на съвместната им работа в „*Deutsch-Französische Jahrbücher*“ и оттогава датира тяхното сътрудничество, което завърши едва със смъртта на Маркс. Първият плод на това сътрудничество беше едно полемично произведение против *Бруно Бауер*, с когото те също бяха скъсали принципиално в процеса на разпадането на Хегеловата школа, а именно: „Светото семейство. Против Бруно Бауер и компания“. Франкфурт на Майн, 1845³⁴⁴.

Маркс участвуваше в редактирането на един малък немски седмичник, който излизаше в Париж под заглавие „*Vorwärts!*“³⁴⁵ и обсипваше с язвителни подигравки мизерията на тогавашния германски абсолютизъм и лъжеконституционализъм. Това даде повод на пруското правителство да поиска от правителството на Гизо екстернирането на Маркс от Франция. Искането беше задоволено; в началото на 1845 г. Маркс се пресели в Брюксел, където скоро след това

* — специално за целта. *Ред.*

Marx Werke

- 1/ Abhandlung über die Grundriss der Philosophie
2/ Ueber die Philosophie von Kant, Fichte, Schlegel, Hegel, Schopenhauer in
dem Jahr 1841.
3/ die in Briefen, Gesprächen, Briefen, etc. über die Philosophie
19. Jahrgang. 1844.
4/ einige Briefe, die sich auf die Philosophie von 1845
5/ Kritik der reinen Vernunft 1840.
6/ die Philosophie in der Philosophie. 1840-41.
7/ die Philosophie der Philosophie, 1840-41. in der Philosophie der Philosophie
1840-41. 1847.
8/ die Philosophie der Philosophie, 1840-41.
9/ die Philosophie der Philosophie, 1840-41. in der Philosophie der Philosophie
10/ die Philosophie der Philosophie, 1840-41. in der Philosophie der Philosophie
11/ die Philosophie der Philosophie, 1840-41. in der Philosophie der Philosophie
12/ die Philosophie der Philosophie, 1840-41. in der Philosophie der Philosophie
13/ die Philosophie der Philosophie, 1840-41. in der Philosophie der Philosophie
14/ die Philosophie der Philosophie, 1840-41. in der Philosophie der Philosophie
15/ die Philosophie der Philosophie, 1840-41. in der Philosophie der Philosophie
16/ die Philosophie der Philosophie, 1840-41. in der Philosophie der Philosophie
17/ die Philosophie der Philosophie, 1840-41. in der Philosophie der Philosophie
18/ die Philosophie der Philosophie, 1840-41. in der Philosophie der Philosophie
19/ die Philosophie der Philosophie, 1840-41. in der Philosophie der Philosophie
20/ die Philosophie der Philosophie, 1840-41. in der Philosophie der Philosophie
21/ die Philosophie der Philosophie, 1840-41. in der Philosophie der Philosophie
22/ die Philosophie der Philosophie, 1840-41. in der Philosophie der Philosophie
23/ die Philosophie der Philosophie, 1840-41. in der Philosophie der Philosophie

Списък на произведенията на К. Маркс,
съставен от Ф. Енгелс³⁴⁶

пристигна и Енгелс. Тук Маркс публикува: „Нищета на философията. Отговор на „Философия на нищетата“ от г. Прудон.“ Брюксел и Париж, 1847, както и „Реч за свободата на търговията“, Брюксел, 1848³⁴⁷. Освен това Маркс пишеше от време на време статии в „Deutsche-Brüsseler-Zeitung“³⁴⁸. През януари 1848 г. той завърши заедно с Енгелс „Манифеста на комунистическата партия“ по поръчение на Централния комитет на Съюза на комунистите, тайно пропагандно дружество, в което Маркс и Енгелс бяха влезли през пролетта на 1847 г.³⁴⁹ Оттогава „Манифестът“ е излязъл в безброй авторизирани и неавторизирани немски издания и е преведен на почти всички европейски езици.

Когато избухна Февруарската революция от 1848 г., която предизвика народни вълнения и в Брюксел, Маркс беше арестуван и екстерниран от Белгия; междувременно временното правителство на Френската република го бе поканило отново в Париж, така че той се върна там.

В Париж Маркс се обяви преди всичко заедно със своите приятели против несериозното начинание с легионите, което даваше на мнозинството на новото правителство удобно средство да се отърве от „неудобните“ чуждестранни работници. Ясно беше, че организиранията така открито белгийски, германски и т. н. легиони можеха да преминат границата само за да попаднат в предварително поставен капан, както и стана фактически. Маркс и другите ръководители на Съюза на комунистите издействуваха за четиристотин безработни германци същата помощ за път, както и за легионерите, така че те също можеха да се върнат в Германия.

През април Маркс замина за Кьолн, а от 1 юни под негово ръководство там почна да излиза „Neue Rheinische Zeitung“, последният брой на който излезе на 19 май следващата година; редакторите бяха застрашени или от арестуване въз основа на съдебно постановление, или от екстерниране като непруски поданици. Последната участ сполетя Маркс, който през брюкселския си период беше загубил пруското си поданство. През време на съществуването на вестника той трябваше да се яви два пъти пред съдебните заседатели: на 7 февруари 1849 г. за нарушение на законите за печата и на 8 февруари — за призоваване към въоръжена съпротива срещу правителството (по времето на отказа от плащане на данъци, ноември 1848 г.); и двата пъти той беше оправдан³⁵⁰.

След забраняването на вестника Маркс отново се върна в Париж, но след демонстрацията от 13 юни³⁵¹ той бе изправен пред избора: или да се остави да бъде интерниран в Бретан, или отново да напусне Франция. Разбира се, той предпочете второто и замина за Лондон, където се установи за постоянно.

В Лондон той издаваше „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue“, Хамбург, 1850, от което излязоха само шест книжки³⁶². Главната му работа в този орган: „От 1848 до 1849“ е посветена на изясняването на причините и на вътрешната връзка между събитията през тези години, особено във Франция; освен това той написа (заедно с Енгелс) редица рецензии и политически прегледи. След първата работа скоро последва като нейно продължение „Осемнадесети брюмер на Луи Бонапарт“, Ню Йорк, 1852; нови издания — Хамбург, 1869 и 1885³⁶³. Големият процес срещу комунистите в Кьолн даде повод за издаване на брошурата „Разкрития относно кьолнския процес на комунистите“, Бостон, 1853, последно издание — Цюрих, 1885³⁶⁴. От 1852 г. Маркс беше лондонски кореспондент и години наред от известна степен редактор на европейския отдел на вестник „New-York Tribune“³⁶⁵. Една част от неговите статии се подписваха с неговото име, а друга част се печатаха като уводни статии; това не са обикновени кореспонденции, а основани на задълбочено изследване, състоящи се често от цяла серия статии подробни прегледи на политическото и икономическото положение на отделните европейски страни. Военните статии между тях — за Кримската война, въстанието в Индия и т. н. — са написани от Енгелс. Някои от статите на Маркс за лорд Палмерстон бяха преиздадени в Лондон в отделни брошури³⁶⁶. Това сътрудничество в „Tribune“ завърши едва със започването на Гражданската война в Америка.

1859 година, от една страна, въввлече Маркс в една свързана с Италианската война полемика с Карл Фогт, която намери своя завършек в книгата: Карл Маркс. „Господин Фогт“, Лондон, 1860³⁶⁷. Но, от друга страна, тази година донесе първия плод на неговите дългогодишни занимания с политическа икономия в Британския музей в лицето на първия свитък на „Към критиката на политическата икономия“, Берлин, 1859³⁶⁸. Но едва бе излязъл първият свитък, и Маркс откри, че още не е съвсем на ясно по всички подробности на развитието на основните идеи по следващите свитъци; запазеният досега ръкопис е най-доброто доказателство за това³⁶⁹. Тогава той незабавно почна работа отново и така, вместо онова продължение, едва в 1867 г. излезе „Капиталът. Книга I: Процесът на производството на капитала“, Хамбург, 1867³⁶⁰.

Докато разработваше целите три тома на „Капиталът“ — втория и третия поне на чернова, — Маркс намери най-после отново и възможност за практическа дейност сред работниците. В 1864 г. бе основана Международната работническа асоциация. За честа да бъдат основатели на тази Асоциация претендираха мнозина, особено французите. От само себе си се разбира, че такова нещо не можеше

да бъде основано от един единствен човек. Но едно е несъмнено: между всички участници имаше само един, който беше на ясно по това, какво трябваше да стане и какво трябваше да бъде основано: това беше човекът, който още в 1848 г. бе хвърлил на света призива: „Пролетарии от всички страни, съединявайте се!“

При основаването на Интернационала Джузепе Мадзини също се опита да спечели обединилите се в него елементи за провъзгласената от него мистична, проникната от дух на заговорничество демократия с нейния лозунг „Dio e popolo“* и да ги използва в неин интерес. Но предложеният от негово име проект за устав и учреди телен манифест бе отхвърлен и в противовес на него бе приет съставеният от Маркс проект³⁶¹; оттогава на Маркс бе осигурено ръководството на Интернационала. От него са написани всички възвания на Генералния съвет, включително и публикуваното след падането на Парижката комуна и преведено на повечето европейски езици възвание „Гражданската война във Франция“.³⁶²

Тук не е мястото да разказваме историята на Интернационала. Достатъчно е да отбележим, че Маркс успя да състави устав и принципна мотивировка, при които можеха единодушно да сътрудничат френските прудонисти, германските комунисти и членовете на новите английски трейдюниони, и че хармонията в това обединение нито веднъж не бе нарушена, докато на сцената не се появиха хората, които оттогава насам се опитват да дезорганизират всяко работническо движение — анархистите, възглавявани от Бакунин. От само себе си се разбира, че силата на Асоциацията почиваше само на нечуван досега факт — на стремежа на европейския и американския пролетариат към обединение; Генералният съвет не разполагаше с никакви други средства освен морални, той нямаше дори парични средства: вместо прословутите „милиони на Интернационала“ Съветът имаше обикновено само дългове. Навярно никога не е било направено толкова много с толкова малко пари.

След падането на Комуната съществуването на Интернационала в Европа стана невъзможно. Продължаването на борбата против правителствата и еднакво разярената във всички страни буржоазия щеше да струва колосални жертви. Към това се прибави борбата вътре в самата Асоциация против анархистите и клонящите към тях прудонистки елементи. „Le jeu ne valait pas la chandelle“**. Затова, след като на Хагския конгрес над анархистите бе удържана и формална победа³⁶³, Маркс предложи седалището на Генералния съвет да бъде преместено в Ню Йорк. Така се гарантираше „по-нататъш-

* — „Бог и народ“ *Ред.*

** — Играта не си струваше свещите. *Ред.*

ното съществуване на Асоциацията, в случай че изменение на обстоятелствата наложиеше възстановяването ѝ в Европа. Но когато такива обстоятелства настъпиха, предишната форма беше остаряла; движението беше далеч надраснало стария Интернационал.

От това време Маркс стоеше настрана от публичната агитация, но неговото участие в европейското и американското работническо движение не беше по-малко дейно. Той си кореспондираше с почти всичките му ръководители в различните страни, които при важни случаи се обръщаха лично за съвет към него, когато това беше възможно; той все повече и повече ставаше общопризнатият и винаги готов да се отзове съветник на борещия се пролетариат. Но същевременно Маркс можеше сега отново да се върне към своите научни занимания, чиято област междувременно се беше много разширила. У този човек, който изследваше всеки предмет в неговия исторически произход и неговите предпоставки, всеки отделен въпрос пораждаше, разбира се, цяла редица нови въпроси. Той изучаваше първобитна история, агрономия, руските и американските поземлени отношения, геология и т. н., главно за да разработи раздела за поземлената рента в третия том на „Капиталът“ с пълнота, с каквато никой преди него не се е опитвал да стори това. В допълнение към всички германски и романски езици, на които свободно четеше, той научи и старославянски, руски и сръбски. Но за съжаление засилващата се болест му попречи да използва така събрания материал. На 2 декември 1881 г. умря жена му*, на 11 януари 1883 г. — най-голямата му дъщеря**, а на 14 март същата година той тихо заспа навеки в своето кресло.

Повечето от публикуваните биографии на Маркс гъмжат от грешки. Автентична е само биографията, напечатана в Бракевия „Volks-Kalender“ за 1878 г. в Брауншвайг (написана от Енгелс)³⁶⁴.

Следва възможно най-пълният списък на публикуваните произведения на Маркс:

„Rheinische Zeitung“, Кьолн, 1842: статии за дебатите на рейнския провинциален ландтаг, за положението на мозелските лозари, за кражбата на дърва; уводни статии от октомври до декември 1842 г. „Deutsch-Französische Jahrbücher“, издавани от А. Руге и К. Маркс, Париж, 1844: „Увод към критиката на Хегеловата философия на правото“; „По еврейския въпрос“. — К. Маркс и Ф. Енгелс. „Светото семейство. Против Бруно Бауер и компания“. Франкфурт на М., 1845. — По-малки статии (анонимни) в парижкия вестник „Vorwärts“, 1844. — Различни статии, неподписани и подписани, в

* — Жени Маркс. *Ред.*

** — Жени Лонге. *Ред.*

- 4) *Handwritten text, possibly a title or author name.*
 - 5) *Handwritten text, possibly a title or author name.*
 - 6) *Handwritten text, possibly a title or author name.*
 - 7) *Handwritten text, possibly a title or author name.*
 - 1) *Handwritten text, possibly a title or author name.*
 - 2) *Handwritten text, possibly a title or author name.*
 - 3) *Handwritten text, possibly a title or author name.*
- Handwritten text, possibly a title or author name.*
- Handwritten text, possibly a title or author name.*
- Handwritten text, possibly a title or author name.*
- Handwritten text, possibly a title or author name.*

Списък на произведенията на Ф. Енгелс, съставен от него самия (втора страница)

„Deutsche-Brüsseler-Zeitung“, Брюксел, 1847—1848. — „Нищета на философията. Отговор на „Философия на нищетата“ от г. Прудон“, Брюксел и Париж, 1847. Немско издание: Штутгарт, второ издание, 1892. Испанско издание: Мадрид, 1891. — „Реч за свободата на търговията“, Брюксел, 1848. Английско издание: Бостон, 1888. Немско: в немското издание на „Нищета на философията“. — Съвместно с Ф. Енгелс: „Манифест на комунистическата партия“, Лондон, 1848. Последно немско издание: Лондон, 1890; преведен на почти всички европейски езици. — Статии в „Neue Rheinische Zeitung“, уводни и т. н., Кьолн, 1848—1849. От тях много пъти са печатани отделно: „Наемен труд и капитал“, последно издание: Берлин, 1891; издаден на руски, полски, италиански и френски езици. — „Два политически процеса“. Кьолн, 1849 (две защитни речи на Маркс). — „Neue Rheinische Zeitung. Revue“, Хамбург, 1850, шест книжки. В тях от Маркс: „От 1848 до 1849“. В сътрудничество с Енгелс: рецензии и месечни прегледи. — „Осемнадесети брюмер на Луи Бонапарт“, Ню Йорк, 1852. Трето издание: Хамбург, 1885. Излязъл също на френски език. — „Разкрития относно кьолнския процес на комунистите“. Базел, 1853 (изданието конфискувано); Бостон, 1853. Последно издание: Цюрих, 1885. — Статии в „New-York Tribune“ 1852—1861. От тях няколко статии за Палмерстон излязоха — в допълнено издание — в Лондон през 1856 г. в отделни брошури. — „Free Press“, Шефилд, юни 1856 и Лондон, до април 1857: „Разкрития на дипломатическата история на XVIII век“ (за постоянната користна зависимост на английските министри виги от Русия)³⁶⁶. — „Das Volk“, Лондон, 1859: статии за дипломатическата история на Италианската война от 1859 г.³⁶⁷ — „Към критиката на политическата икономия“, първи свитък, Берлин, 1859. Полско издание от 1890. — „Господин Фогт“, Лондон, 1860. — „Учредителен манифест на Международната рабогническа асоциация“, Лондон, 1864; освен това всички публикации на Генералния съвет, включително и „Гражданската война във Франция“, Лондон, 1871 (последно немско издание: Берлин, 1891; издадена също на френски, италиански и испански език). — „Капиталът. Критика на политическата икономия“. Първи том, Хамбург, 1867; последно, четвърто издание, 1890. Издаден на руски, френски, английски, полски и датски език. — Същото. Втори том, Хамбург, 1885; второ издание под печат. Издаден на руски език. Третият том ще излезе през 1893 г.

Написано между 9 и 25 ноември 1892 г.

Напечатано в „Handwörterbuch der Staatswissenschaften“, Bd. 4, 1892

Подпис: Фридрих Енгелс

Печата се по текста на „Handwörterbuch der Staatswissenschaften“

Превод от немски

ДО РЕДАКЦИЯТА НА ВЕСТНИК
„BERLINER VOLKS-TRIBÜNE“³⁶⁸

Излизащата във „Volks-Tribüne“ поредица от статии под заглавие „Юрската федерация и Михаил Бакунин“ ме принуждава да напиша кратко опровержение.

Макар авторът* да се старае, изглежда, да осветлява своята тема по същество и безпристрастно, в действителност той я излага така, както я излагат и биха искали да бъде изложена сами господата анархистите. Така той разполага с твърде обширен бакунистки материал; от публикациите на женевските противници на бакунистите той използва много малко, а от публикациите на лондонския Генерален съвет — абсолютно нищо.

Ще приведа най-очевидните измислици само от една статия (X, от 12 ноември).

Не е вярно, че Генералният съвет свикал в 1871 г. „тайна“ конференция в Лондон³⁶⁹, за която

„не бяха известни само швейцарските анархистки секции; последните все пак узнаха за това намерение“ и т. н.

Конференцията беше толкова открита и толкова тайна, колкото което и да било заседание на ръководството на която и да била социалдемократическа партия; тя не бе разтръбена във вестниците и в помещението, където се състояха заседанията, не бяха канени репортери.

Юрските секции бяха в открито въстание против Генералния съвет и нямаха каквито и да било официални връзки с него. Напро-

* — Л. Еритие. *Ред.*

тив, в Генералния съвет влизаха *двама анархисти бакунисти*, членове на бакунисткото тайно дружество, избрани по предложение на „диктатора“ Маркс: Робен и Бастелика. Специално Робен поддържаше връзка с юрските секции, предложи от тяхно име още през март 1871 г. да се свика същата конференция, от която те по-късно се отказаха, и ги осведоми също за нейното свикване. Всичко друго е анархистка лъжа.

Конференцията,

„която трябваше да се събере у Маркс... се състоя... в жилището на Маркс“.

Глупава лъжа; конференцията се състоя в кръчмата „Блю постс“, близо до Тотнъм Корт-роуд, в така наречения френски квартал.

Съставът на конференцията също е посочен погрешно, както и спорният пункт относно един абзац не от Устава, а от неговия мотивиращ увод. Този абзац, който гласи: „Икономическото освобождение на работническата класа е великата цел, на която всяко политическо движение трябва да бъде подчинено като средство“, бе изопачен от първия местен Парижки (прудонистки) комитет в неговия френски превод по следния начин:

... великата цел, пред която трябва да отстъпи всяко политическо движение³⁷⁰.

Докато документите на Женевския конгрес³⁷¹ бяха конфискувани от Бонапартовата полиция при превозването им през Франция и бяха освободени най-после едва след намесата на английското министерство на външните работи, в Женева набързо бе отново отпечатан старият парижки превод и анархистите можеха по-късно въз основа на това да твърдят, че така е решил Женевският конгрес. На тази шарлатания бе сложен край — разбира се, за голямо съжаление на анархистите — с издаването на автентичен английски, френски и немски текст на Устава, което бе осъществено в 1871 г. от Генералния съвет по поръчение на същия Женевски конгрес³⁷². Пред мен е екземплярът от Устава, в който Маркс е внесъл приетите от Женевския конгрес изменения; те се ограничават само със самите членове на Устава и абсолютно не засягат мотивиращия увод.

Не е вярно, по-нататък, че Лондонската конференция е решила да постави

„анархисткото движение в Юра под командването на Женевския комитет“.

И тук у мен възникват известни съмнения в честността на намеренията на автора. Той или може да чете, или не. Ако може да чете, в резолюцията на конференцията той може да прочете само: 1) че на Юрския комитет се отнема (присвоеното от него) *име* Романски

комитет и това име се дава на стария Женевски комитет; 2) че юрците се призовават да уредят споровете си с женевците; 3) ако това е невъзможно, те трябва да образуват своя собствена федерация под името „Юрска федерация“³⁷³. Следователно конференцията само предостави напълно както на женевците, така и на юрците тяхната собствена автономия.

С една дума, авторът е или се преструва на невинен младенец и вярва на всяка дума на оклеветеното анархистко агънце. За това, което тези господа сметнаха за добре да не кажат, нашият осведомител не знае нищо, следователно не знае нищо и за подкладката на целия спор. Зад *открития* „Алианс на социалистическата демокрация“, основан от Бакунин, се криеше *таен* Алианс, който имаше за цел да предаде господството над целия Интернационал в ръцете на анархистите³⁷⁴. Този таен Алианс бе широко разпространен в Юра, в Италия и Испания. Генералният съвет получи доказателства за това най-напред от Испания, а след това получи от Женева устава и множество други документи за този невинен заговор против европейското работническо движение. Въз основа на тези именно документи Хагският конгрес произнесе в 1872 г. своята присъда, като изхвърли Бакунин и Гийом от Интернационала³⁷⁵. Всичко това и нещо повече за опровергаване на сега отново поднесената анархистка фалшификация на историята може да се прочете в издадената по поръчение на Хагския конгрес брошура: „Алиансът на социалистическата демокрация и Международната работническа асоциация“. Лондон, Хамбург, 1873, преведена на немски от Кокоски: „Заговор против Интернационала“, Брауншвайг, Браке, 1874³⁷⁶.

Фридрих Енгелс

Лондон, 15 ноември 1892 г.

Напечатано в приложение към вестник
„Berliner Volks-Tribüne“,
бр. 47 от 19 ноември 1892 г.

Печата се по текста на вестника, сверен
с ръкописа

Превод от немски

НОВООТКРИТ СЛУЧАЙ НА ГРУПОВ БРАК³⁷⁵

В противовес на модното напоследък у някои рационалистични етнографи отричане на груповия брак представлява интерес следващият по-долу доклад, който аз превеждам от московския вестник „Russkija Vjedomosti“ („Русские Ведомости“) от 14 октомври 1892 г. В него се констатира изрично като напълно валиден не само груповият брак, т. е. правото на взаимно полово общуване между редица мъже и редица жени, но и една негова форма, която много се приближава до пуналуалния брак у хавайците, т. е. до най-развитата и класическа степен на груповия брак. Докато типичното пуналуално семейство се състои от редица братя (едноутробни или по-далечни по родство), които се намират в брачно съжителство с редица едноутробни или по-далечни по родство сестри, тук, на остров Сахалин, виждаме, че мъжът се намира в брачно съжителство с всички жени на своите братя и с всички сестри на своята жена, което — разгледано от женска страна — означава, че неговата жена има право да влиза в полово общуване с братята на своя мъж и с мъжете на своите сестри. Следователно разликата от типичната форма на пуналуалния брак се състои само в това, че братята на мъжа и мъжете на сестрите не са непременно едни и същи лица.

Трябва по-нататък да отбележим, че и тук се потвърждава това, което казах в „Произход на семейството“, 4 изд., стр. 28—29, а именно, че груповият брак съвсем не изглежда така, както си го представя перверсната фантазия на нашия филистер; че лицата, живеещи в групов брак, съвсем не водят открито такъв развратен живот, какъвто той практикува тайно; че, напротив, тази форма на брак, поне във все още срещащите се днес случаи, се отличава на

практика от неустойчивия брак по двойки или от многоженството само по това, че редица случаи на полово общуване, които при други условия се наказват строго, тук са позволени от обичая³⁷⁸. Обстоятелството, че фактическото използване на тези права постепенно отмира, доказва само, че самата тази форма на брак се намира в стадий на отмиране, което се потвърждава и от това, че тя се среща рядко.

Иначе цялото описание е интересно с това, че още веднъж показва колко сходни, дори тъждествени в основните си черти са обществените институции на такива намиращи се на почти еднакво стъпало на развитие първобитни народи. По-голямата част от това, което е разказано за тия монголоиди от Сахалин, може да се отнесе към дравидските племена в Индия, към жителите на тихоокеанските острови по времето на тяхното откриване, към американските червенокожи. Докладът гласи:

„На заседанието на антропологическото отделение на Дружеството на приятелите на природните науки в Москва* на 10 октомври“ (стар стил; нов стил 22 октомври) „Н. А. Янчук докладва едно интересно съобщение на г. Щернберг за сахалинските гиляки³⁷⁹, племе, малко изследвано и намиращо се на културното стъпало** на дивациите. Гиляките не познават земеделието и грънчарското изкуство, препитават се главно от лов и риболов; топят вода в дървено корито, като пушат в него нажежени камъни и др. Особено интересни са техните семейно-родови институции. Гилякът нарича баща не само родния си баща, но и всички братя на последния; жените на тия братя, както и сестрите на своята майка той нарича майки, а децата на всички тези „бащи“ и „майки“*** — свои братя и сестри. Този начин на обръщение**** съществува, както е известно, също и у ирокезите и другите индиански племена в Северна Америка, както и у някои племена в Индия, но у тях той отдавна вече не отговаря на действителните отношения, докато у гиляките служи за обозначаване на *съществуващо и днес състоящие*. И днес всеки гиляк има съпружески права върху жените на своите братя и върху сестрите на своята жена*****, поне тяхното упражняване не се смята за нещо забранено*****. Тези остатъци от почиващия на родовия строй групов брак*****напомнят известното пуналуално семейство, което още съществуваше на Сандвичевите острови през първата половина на нашия век. Тази форма на семейно-родови*****отношения лежи в основата на обществената организация на гиляките, в основата на тяхното родово устройство.

* „Думите „в Москва“ са прибавени от Енгелс. *Ред.*

** В „Русские Ведомости“ вместо думата „стъпало“ е напечатано „степен“.

Ред.

*** В „Русские Ведомости“ вместо думите „всички тези „бащи“ и „майки““ е напечатано: „всички изброени роднини“. *Ред.*

**** В „Русские Ведомости“ вместо думите „начин на обръщение“ е напечатано: „терминология“. *Ред.*

***** Курсивът е на Енгелс. *Ред.*

***** В „Русские Ведомости“ вместо думите „нещо забранено“ е напечатано: „грях“. *Ред.*

***** В „Русские Ведомости“ вместо думите „почиващия на родовия строй групов брак“ е напечатано: „родовия брак“. *Ред.*

***** В „Русские Ведомости“ вместо думите „семейно-родови“ е напечатано „семейно-родствени“. *Ред.*

Родът на гиялка се състои от всички братя на неговия баща от по-близки и по-далечни степени на родство, действителни и номинални*, от техните бащи и майки, от децата на неговите братя и от собствените му деца. Ясно е, че един образуван по такъв начин род може да обхваща огромно множество членове. Животът на рода протича по следните принципи. Бракът в рамките на рода е безусловно забранен. Жената на умрелия гиялк преминава по решение на рода към един от едноутробните или номиналните му братя**. Родът издържа всички свои неработоспособни членове. „У нас няма бедни — казал на референта един гиялк, — ако някой е беден, храни го халът“ (родът). Членовете на рода са свързани чрез общи жертвоприношения и празненства, чрез общи гробища и т. н.

Родът гарантира живота и безопасността на всеки един от своите членове от посягателствата на лица, принадлежащи към рода.*** Като наказателно средство служи кръвната мъст****, но под влиянието на русите прилагането на тази институция е значително намалело. Жените са напълно изключени от родовата мъст. — В отдели, впрочем много редки случаи, родът осиновява лица от чужд род. По общо правило имуществото на умрелия не трябва да излиза от рода. В това отношение у гиялците действа буквално известното правило на Дванадесетте таблици: „Sous heredes non habet, gentiles familiam habent“ (Ако той няма свои наследници, трябва да го наследят членовете на рода)³⁰. Ни едно важно събитие в живота на гиялка не става без участието на рода. До не много отдавна — преди едно-две поколения — най-старият член на рода е бил глава на общността, старейшина на рода. Днес ролята на старейшината на рода се свежда почти само до ръководене на религиозните обреди. Родовете са често разпръснати в много отдалечени един от друг пунктове, но и разделени, членовете на рода продължават да си спомнят един за друг, да си ходят на гости, да си оказват взаимно помощ и покровителство и н. т. Впрочем, без особена нужда гиялцът няма да напусне своите съродственици, гробищите на своя род. Родовият бит е сложил съвсем определен отпечатък върху цялото духовно устройство на гиялка, върху неговия характер, нрави и институции. Навикът да обсъжда всичко задружно, необходимостта да се застъпва постоянно в интерес на своите съродственици, солидарността в кръвната мъст****, необходимостта и навикът да живее в големи юрти с десет и повече от себеподобните си, така да се каже, да бъде винаги сред народа, са изработили у гиялка извънредно общителен, разговорлив характер. Гиялцът е извънредно гостопримен, той обича да приема гости и сам да ходи на гости. Благородният обичай на гостопримството се проявява особено ярко в дни на бедствие. В лоша година, когато гиялцът няма храна нито за себе си, нито за кучетата си, той не протъга ръка за милостиня; той уверено тръгва на гости и бива хранен там понякога доста дълго време.

Сред сахалинските гиялки почти съвсем не се среща престъпления от користен характер. Ценностите си гиялцът пази в хамбара, който никога не се заключва. Гиялцът е толкова чувствителен към позора, че щом бъде уличен в срамна постъпка,

* В „Русские Ведомости“ вместо думите „от по-близки и по-далечни степени на родство, действителни и номинални“ е напечатано: „(от всички степени)“. *Ред.*

** В „Русские Ведомости“ вместо думите „едноутробните или номиналните му братя“ е напечатано: „братята (от която и да било степен)“. *Ред.*

*** В „Русские Ведомости“ вместо думата „Родът“ е напечатано: „Халът“; вместо думите „лица, принадлежащи към рода“, е напечатано: „лица от друг хал“. *Ред.*

**** В „Русские Ведомости“ вместо думите „Като наказателно средство“ е напечатано: „Като средство“; вместо думите „кръвната мъст“ е напечатано: „родовата мъст“. *Ред.*

***** В „Русские Ведомости“ вместо думите „кръвната мъст“ е напечатано: „мъста“. *Ред.*

отива в тайгата и се обесва. Убийствата при гияляките са много редки и се извършват най-често в раздразнено състояние; във всеки случай те никога нямат користна цел. В своите отношения с другите хора* гиялякът проявява правдивост, вярност на думата си и добросъвестност.

Макар и дълго подчинени на поakitайчените манчжурци, макар и изложени на гибелното влияние на колонизацията** на Амурския край, гияляките са запазили в нравствено отношение много добродетели, свойствени на едно първобитно племе. Но участва на техния обществен строй е решена безвъзвратно. Още едно-две поколения и гияляките от континента съвсем ще се порусят и заедно с изгодите на културата ще усвоят и нейните недъзи. Сахалинските гияляки, повече или по-малко отдалечени от центровете, където са се установили русите, имат шанс да запазят чистотата си малко по-дълго. Но и върху тях съседното руско население почва да оказва своето влияние. Те идват в селата да търгуват и отиват в Николаевск да работят, а всеки гияляк, който се връща от такава работа в родното си селище, носи със себе си същата атмосфера, каквато работникът донася в своето руско село от града. Освен това работата в града със своето променливо щастие все повече и повече унищожава онова първобитно равенство, което е преобладаваща черта на несложния стопански живот на народи като гияляките.

Статията на г. Щериберг, която съдържа и данни за религиозните възгледи на гияляките, за техните обреди и правни институции***, ще бъде напечатана в „*Этнографическое обозрение*“ („*Etnografitscheskoje Obozrenie*“).³⁸¹

Написано в края на ноември — 4 декември
1892 г.

Печата се по текста на списанието
Превод от немски

Напечатано в списание „*Die Neue Zeit*“,
Вд. 1, кн. 12 от 1892 — 1893 г.

Подпис: Фридрих Енгелс

* В „Русские Ведомости“ вместо думите „отношения с другите хора“ е напечатано: „граждански отношения“. *Ред.*

** В „Русские Ведомости“ вместо думата „колонизацията“ е напечатано: „чергарското население“. *Ред.*

*** В „Русские Ведомости“ вместо думите „правни институции“ е напечатано: „юридически обичаи“. *Ред.*

ДО РЪКОВОДСТВОТО НА УНГАРСКАТА СОЦИАЛДЕМОКРАТИЧЕСКА ПАРТИЯ³⁸³

Уважаеми другари!

Много ви благодаря за любезната ви покана за партийния конгрес на унгарската социалдемокрация, на който за съжаление ми е невъзможно да присъствувам.

Изпращайки ви тези редове, не мога да не изразя дълбокото си съжаление относно раздорите, които са избухнали във вашите редове. Далеч съм от мисълта да се намесвам в работи, за чието решаване не съм нито призван, нито способен, тъй като не съм достатъчно запознат с тях. Мога само да изкажа пожеланието да успеете на партийния конгрес да уредите разногласията и* да отстраните опасността от разцепление.

С най-добри пожелания за успех на партийния конгрес.

Ваш *Ф. Е*

Написано в началото на януари 1893 г.

*Печата се по ръкописа
Превод от немска*

* В ръкописа по-нататък е зачеркнато: „да запазите за унгарската партия един тъй способен сътрудник, какъвто несъмнено е другарят П. Енгелман“. *Ред.*

ПО ПОВОД НЕОТДАВНАШНАТА МАШИНАЦИЯ НА ПАРИЖКАТА ПОЛИЦИЯ³⁸³

Парижкият буржоазен печат оповести с голяма помпозност, че полицията разкрила извънредно подъл заговор. Няколко „руски нихилисти“ направили заговор да изпратят на оня свят кроткия цар и самодържец на цяла Русия; но полицията бдяла, „престъпниците, които били организатори на атентата“, били заловени и великодушният баща на руското отечество бил спасен.

Ако разгледаме цялата работа по-отблизо обаче се оказва, че „руските нихилисти“ са удостоени с това име само защото нямат нищо [nihi] общо с руския нихилизъм. Това са просто поляци, които имат нещастие да са се родили под скиптъра на петербургския цар отец; те си живееха много мирно и скромно в Париж и не бяха толкова наивни да устройват заговори с цел за атентат — разумните хора предоставят сега тази работа на полицията. И простата необходимост да бъдат оповестени полските имена на тези „руски нихилисти“ беше достатъчна, за да се направи версията за атентат и заговор несъстоятелна дори за полицията. Тя трябваше да нареди на своите агенции Хавас и Ройтер да съобщят, че тези хора само се екстернират от Франция.

За какво беше целият този шум? Много просто.

Управниците на опортюнистическо-радикалната буржоазна република — министри, сенатори, депутати — са до един замесени в панамския скандал³⁸⁴: едни като подкупени, други като съучастници и укриватели. Но те смятат, че общественото мнение достатъчно дълго се е занимавало с *тази* страна на тяхната нечиста дейност. Те разсъждават така: светът вече достатъчно е говорил, че със своите мошеничества сме подкопали доверието към републиката.

Нека покажем сега, че сме в състояние също да дискредитираме тази република и в политическо отношение. Нека покажем, че в пълзенето по корем пред царя ние далеч бием блаженопочившия Бисмарк. Руското посолство желае да се запознае с книгата на полските емигранти, нека докажем нашето горещо желание да сложим в краката му всичко, което то пожелае, не само книгата, но с тях и самите поляци, а ако трябва, и цяла Франция!

Нямаме нищо против буржоазната република сама да подготвя по този начин своята гибел. Нейните наследници са вече на прага — но тези наследници не са монархистите, които именно отново много усилено съзаклятничат, но въпреки това не са опасни, а социалистите. Но и на нас може да навреди глупостта на тези хора, сегашните управници на Франция. Те изпросват благоволение и милостта на официална Русия, ближат ѝ ботушите, унижават се пред тази руска банда от мошеници, произвеждат царя в истински владетел на Франция и ръководител на френската политика, а този цар се намира в безпомощно положение, което съвсем не му позволява да оказва каквито и да било реални услуги на Франция. Сегашната зима доказва, че гладът в Русия години наред ще бъде непрекъснат; ресурсите на страната са изчерпани за дълго време, финансовото положение е просто отчаяно. Не Франция се нуждае от Русия, а, напротив, именно Русия би била напълно парализирана без моралната подкрепа на Франция. Ако тези френски буржоа имаха малко разум, те биха могли да принудят своя руски съюзник към всичко, което не изисква пари и война. Вместо това те лежат в краката му и се оставят да бъдат използвани за държавните цели на Русия, което Прусия не позволяваше дори в периодите на най-голямо унижение. И при това те се мислят за много хитри и не подозират как се надсмиват на тях, на тези глупци, в Петербург!

Paris vaut bien une messe — Париж струва една литургия, казал Хенрих IV, когато чрез преминаване към католичеството постигнал капитулацията на Париж. La France vaut bien une Marseillaise — Франция струва една Марсилеза, казал Александър III, когато в момента на неговата най-голяма политическа безпомощност и безизходност адмирал Жерве хвърли Франция в краката му³⁸⁵.

Написано на 10 януари 1893 г.

Напечатано във вестник „Vorwärts“, бр. 11
от 13 януари 1893 г.

Печата се по текста на вестника

Превод от немски

ЗА ИТАЛИАНСКАТА ПАНАМА³⁶⁶

I

„Италия, Италия, ти пълна си с канали!“ — се казва в една немска студентска песен за италианските дървеници и бълхи. Но наред с шестоногите канали там има и двуноги и *la bella Italia** по всякакъв начин се стреми да покаже, че в това отношение не стои по-назад нито от *la belle France*** с нейната Панама, нито от благонравната и богобоязлива Германия, страната на благочестивите прави и велфския фонд³⁶⁷.

В Италия книжни пари се издават от шест банки — две тоскански, една неаполитанска, една сицилианска и две римски: Римската банка и Националната банка. Банкнотите на тези шест привилегировани банки циркулират като пълноценно платежно средство по силата на един закон, срокът на чието действие изтече преди няколко години, но след това от година на година бе продължен до 31 декември 1892 г. и най-после с три месеца — до 31 март 1893 г.

Още при правителството на Криспи, в 1889 г., във връзка с необходимостта от възобновяване на тази банкова привилегия, както и поради носещите се тревожни слухове, бе издадена заповед за разследване управлението на тези банки. Националната банка бе разследвана от сенатора Консилио, Римската банка — от сенатора Алвизи, честен човек, към когото като експерт бе придаден един способен чиновник от министерството на финансите, Биаджини. Какво е открил Консилио, и досега не е известно; но от отчета на Алвизи заедно с всички документи след смъртта на Алвизи се намери един препис, който обикновено се смята за юридически невалиден, оттук

* — Прекрасната Италия. *Ред.*

** — Прекрасната Франция. *Ред.*

и възникна малката Панама — „Панамино“, както я наричат италианците.

Тогава правителството на Криспи мълчаливо предаде доклада на Алвизи в архивата. Алвизи няколко пъти споменава за това дело в сената, заплашва със скандал, но всеки път се оставяше да му запушат устата. Той мълча и тогава, когато министър Мичели, който бе издал заповедта за разследването, изнесе в парламентарната комисия, във връзка със следващото продължаване с една година на действието на закона за банките, твърде украсен отчет за Римската банка и настоятелно помоли своя приятел Алвизи да не компрометира със своите разкрития него, а също и кредитните институти на страната. Криспи падна и бе сменен от Рудини; Рудини падна и бе образувано сега управляващото правителство на Джолити. Приемането на окончателния закон за банките, който трябваше да реорганизира банките и да продължи привилегиите им с шест години, все още висеше във въздуха. Никой не искаше да се хване на тази опасна примамка. Като тлеещата тресчица в детската игра „искрицата е жива още!“ този закон преминаваше от ръка в ръка, докато най-после на 21 декември последната искрица бе жестоко стъпкана по най-противозаконен начин.

Още на 6 декември 1892 г. по предложение на Джолити бе внесен законопроект за продължаване срока на банковата привилегия с *шест години*. Но поради негласно разпространяваните тревожни слухове за груби злоупотреби в управлението на банките още на 21 декември Джолити поиска последно продължаване с три месеца — до 31 март. През време на дебатите се изказа депутатът Коляяни и за всеобща изненада прочете отделни места от общия доклад на Алвизи за Римската банка и от специалния доклад на Биаджини за резултатите от извършената от него проверка на счетоводните книги и касовата наличност. Разкриха се поразителни неща! Незаконно издадени в повече банкноти за 9 милиона франка; крайно удобно за директора на банката и за касиера, но забранено от устава на банката смесване на банковата каса със златния резерв; портфейл, натъпкан с икономически полици, на чието плащане не може да се разчита; заеми на сума 73 милиона, отпуснати от фондовете на банката на 179 привилегирани лица, от които 36½ милиона — само на 19 лица. Между длъжниците на банката фигурираха банковият директор Танлонго със задължение от повече от един милион и председателят на контролния съвет княз Джулио Торлониа със задължение от 4 милиона и т. н. и т. н. Впрочем Коляяни не назова нито едно име, но даде да се разбере, че знае повече, отколкото казва, и поиска парламентарно разследване на дейността на банките.

След това друг депутат, Гавацци, прочете още едно място от доклада на Алвизи, съгласно което Римската банка отпуснала големи заеми на адвокати, журналисти и политически дейци и тези специални клиенти получили пари в размер на около 12 милиона, които не фигурираха в публикуваните баланси.

Тогавя бившият министър Мичели, който при правителството на Криспи бе издал заповедта за разследването, скочи от мястото си. Един след друг скочиха Джолити, Криспи, Рудини, тримата замесени в тази работа министър-председатели, и обявиха тези разкрития за чиста измислица.

И какво силно нравствено негодувание демонстрираха те! Поблагороден гняв не би могъл да прояви дори германски търговски пътник, упрекнат, че доставената от него стока, поръчана му по добри мостри, се е оказала от лошо качество.

Същия ден депутатите обмениха в касата на парламента банкноти на Римската банка за повече от 50 000 фр., а акциите на банката (с номинална стойност 1 000 фр.) паднаха със 100 франка. Но след героичните министерски речи борсовите спекуланти още вечерта отново се съживиха. Смяташе се, че скандалът е потушен и погребан.

II

А всяка дума, казана от Коляяни, беше истина и той каза едва една трета от онова, което се съдържаеше в доклада за разследването. Директорът на банката Танлонго, главният касиер Лацарони и председателят на контролния съвет Торлония съвсем по семейно си бяха отпуснали заеми до девет милиона. Изобщо банката се е управлявала „семейно“ — *patriarcalmente*, по израза на Танлонго; толкова семейно, че от фондовете, предназначени за кредитиране на търговията и промишлеността при изгодни условия, са били отпуснати заеми срещу ненадеждни, практически негарантирани ипотeki или просто на хора, които под промишленост са разбирали само занимаване с всевъзможни афери, и то срещу постоянно отсрочвани полици или дори по открити текущи сметки. Толкова семейно, че постепенно почти всички журналисти и не по-малко от *сто и петдесет члена на сегашната камара на оепутатите*, хора, в голямата си част ноторно неплатежоспособни или дори живеещи само от дългове, почнали да фигурират в счетоводните книги на банката като длъжници. Списъкът на тези клиенти също бе приложен към доклада на Алвизи; в този списък наред с един единствен депутат на десните, Арбиб, фигурират леви депутати от почти всички направления, като дългът на всеки един възлиза на 500—600 хиляди фран-

ка. Между тях е и едно лице, което носи високо уважавано в целия свят име*, а също и *двама министри от сегашното правителство* — Грималди и Мартини; Грималди е дори един от юрисконсултите на банката с 25 000 франка годишна заплата. Това е вече напълно достатъчно, но то се отнасяше към 1889 г., това беше едва началото, то не беше още дори Панамино, а само Панаминето, една съвсем, съвсем малка Панама.

Слуховете за тези и други афери — между които имаше, разбира се, и преувеличени, — почнаха един след друг да се разпространяват постепенно сред публиката, след като речта на Коляяни бе дала веднъж повода. Публиката почна да изтегля влоговете си от Римската банка — за няколко дни бяха изтеглени над 9 милиона от общо 14 милиона — и да приема с недоверие нейните банкноти. Правителството почувствува, че сега е дошло времето да действа. Това, което от години едно правителство бе стоварвало на друго — уреждането на въпроса за банките и книжните пари, — сега трябваше да бъде решено на бърза ръка. В началото на януари почнаха преговори за сливането на двете римски и двете тоскански банки в един голям кредитен институт, а същевременно правителството издаде заповед за нова ревизия на банките. Националната банка, която трябваше да образува ядрото на новия институт, отказа, разбира се, да поеме безрезервно греховете на Римската банка; тя създаваше трудности и усилено се пазареше. Всичко това стана известно на публиката; недоверието прерасна в паника. Град Рим изтегли от Римската банка авоарите си в размер на повече от един милион, Спестовната банка също изтегли влога си от повече от 500 000 франка. Акциите на Римската банка, които след речта на Коляяни паднаха на 670 фр., се котираха на 15 януари вече само по 504 фр. при номинална стойност 1 000 франка. В северната част на страната вече почнаха да отказват да приемат банкнотите на тази банка.

Но сега сред публиката проникнаха слухове за още по-поразителните резултати от новата ревизия на Римската банка. Наистина княз Джулио Торлониа плати своя дълг: на 13 януари той внесе 4 милиона, на 14 януари още 600 000 фр., а на 15 януари — остатъка от 2 милиона. Наистина директорът Танлонго и касиерът Лацарони прехвърлиха на банката срещу своите дългове цялото си голямо имущество. Наистина „едно много високопоставено лице“ — вестник „Corriere di Napoli“³⁸⁸ направи прозрачен намек за краля** — плати банковия дълг на министър Грималди и на членовете на негово семейство. Наистина конституционно-радикалният депутат Фортис заяви, че кредитът му е бил отпуснат като на юрисконсулт на бан-

* — Меноти Гарибалди. *Ред.*

** — Умберто I. *Ред.*

ката. Но какво значение имаше това при новината, че в резултат на новата ревизия било установено, че Римската банка, която имаше право да издава банкноти за 70 милиона, е пуснала в обръщение банкноти за 133 милиона; че за да се скрие този факт, в книгите на банката са фигурирали фиктивни кредитори на сума до 49 милиона и че директорът Танлонго е взел 25 милиона срещу обикновена квитанция, носеща дата само 3 януари 1893 г. („Secolo“³⁸⁹ от 21—22 януари). Шушукаше се също, че златният резерв наистина се оказал в ред, но само защото барон Микеле Лацарони, племенник на главния касиер, взел назаем за няколко дни специално за тази цел няколко милиона в брой от близки фирми в Швейцария, като обещал да върне тези пари *in natura* веднага след ревизията; впрочем, това ще струва известни усилия, тъй като междувременно правителството секвестира всички фондове на Римската банка. И ето че навсякъде се вдигна шум относно разкритията, имената на 150-те депутати се назоваваха с по-голяма или по-малка точност и положителност и вече не можеше да се отрича, че всичко това е било известно поне на трите последни правителства, че те редовно и масово са предоставяли парите на банката в разпореждане на своите привърженици за изборни цели, че те често са обсъждали тези злоупотреби в министерския съвет и съзнавайки напълно отговорността, която са поемали с тях, умислено са ги прикривали, следователно санкционирали са тяхното продължаване.

Колко блед изглеждаше след това докладът на Биаджини, публикуван най-после в „Corriere di Napoli“ на 19—20 януари! Панамино беше налице.

III

Кризата не можеше вече да се избегне. Една част от хората, които бяха вършили мошеничества заедно с банката и бяха прахосали и прогуляли нейните фондове — разбира се, по пътя на честния кредит, — разполагаха с държавната власт, другата — не. Какво по-ясно от това, че щом на всички тях ножът опря до гърлото, първите принесоха в жертва вторите? Един от съучастниците взе възвишеното решение да стане палач на другия. Точно както във Франция. И там Рувие, Флоке, Фрейсине и К^о принесоха в жертва същите Лесепс и Фонтан, на които те и техните съучастници доста често „бяха опирали ножа до гърлото“, както, казва Шарл Лесепс, за да направят от Панама капитал за политически цели. Точно така Джолити и Грималди пожертвуваха своя интимен приятел Танлонго, след като те и техните предшественици бяха измъквали от него банковите пари за своите избирателни и агитационни цели дотогава.

докато не остана нищо друго освен краха. И когато дълговете на Грималди бяха платени по гореспоменатия тайнствен начин, именно той закрепва най-силно за арестуването на Танлонго.

Но Танлонго е хитър и много отракан стар италианец, а съвсем не зелен новак в мошеничествата като Шарл Лесепс и другите марионетки, които трябваше да правят Панама за Рейнак и К°. Танлонго е благочестив човек, който всяка сутрин в четири часа ходеше на литургия, където уговаряше сделчиците с ония пълномощници и посредници, които не искаше да вижда в кантората на своята банка — „не ме излагай, мило дете“*; Танлонго беше в много добри отношения с Ватикана и в този неприкосновен за италианската полиция Ватикан, както се говори, той предал на съхранение касетка, съдържаща ония документи, които му дават гаранция срещу неговите могъщи приятели и покровители и които той не иска да повери прибързано на правосъдието. Защото в Италия при Панамино, както и във Франция при Панама, правосъдието бива силно подозирано, че върши понякога домашни обиски не за да излязат наяве едни или други документи, а изобщо да изчезнат. И Танлонго реши, че известни документи, които трябва да му послужат за защита и да разкрият истинското положение на нещата, ще бъдат сигурни не в ръцете на италианския съдебен следовател, а само във Ватикана.

Едва правителството бе постигнало споразумението с Националната банка, съгласно което последната поема всички активи и пасиви на Римската банка и се задължава да плати на акционерите за всяка акция от 1000 фр. по 450 франка; едва бе помислило, че по този начин е предотвратило разгласяването на имената на политическите длъжници на банката, и добрият Танлонго трябваше да се убеди, че наградата за услуга в буржоазната политика е неблагодарността. От 16 януари вечерта пред къщата му бе поставена стража; на 19 януари той и главният касиер Лацарони бяха арестувани.

Това съвсем не беше изненада за него. Още преди това той бе казал на един от редакторите на „Parlamento“³⁹⁰:

„Те могат да ме тикнат в затвора, но нека нмат предвид, че залагат на лоша карта... ако искат да стоварят върху мен отговорността за вината на други, ще ме принудят да направя скандал... Да ме разорят ли искат? Тогава аз ще разглася имената на хората, които измъкнаха от мен милион след милион. Колко често съм казвал, че не мога да ги дам, но единственият отговор беше: те са необходими (оссогнопо). И аз имам доказателства за това... така е винаги; колкото повече услуги им правех, толкова повече ме плюеха в лицето; но, ако падна, ще имам добра компания.“

* Хайне. Из допълненията към цикъла „Завръщане в родината“. Ред.

И когато този болен стар човек, държан най-напред под арест в неговия дворец, бе откаран на 25 януари в затвора Реджина Чели, той заяви на придружаващия го чиновник: „Аз идвам, но си запазвам правото да направя разкрития.“ На членовете на своето семейство той каза: „На тях им се иска да умра в затвора, но аз имам още достатъчно сили, за да отмъстя за себе си.“

Този човек няма вид, че ще се огъне на открития съдебен процес, както замесените в парижката Панама директори, които, вместо да сразят своите обвинители с десеторно по-тежките изобличителни факти, с които разполагаха, с мълчанието си молеха за снизходителна присъда. Макар Танлонго да страда от подагра, вестниците го описват като висок и як човек, „истински кирасир на седемдесет години“; цялото му минало със сигурност показва, че той знае, че може да намери спасение само в най-ожесточена борба и най-упорита съпротива. Така че един прекрасен ден прословутата *cassetta d'oro** ще се прехвърли от Ватикана в съдебната зала, а нейното съдържание ще бъде поставено на съдийската маса. Тогава да видим!

Междувременно на същия 25 януари бе отново открита сесията на парламента и скандалът избухна и там. Джолити може да извика на своите 150 депутати само това, което Рувие извика на своите 104: ако не бяхме вземали тези пари, вие нямаше да сте тук! И това е така. Криспи и Рудини могат да кажат само същото. Но това не е всичко. Неизбежно ще последват нови разкрития — както в камарата, така и в съда. Панамино, както и Панама, е едва в началния си стадий.

Какъв е моралът от тази история? — И Панама, и Панамино, и велфският фонд доказват, че цялата днешна буржоазна политика — както милите разпри между буржоазните партии, така и съвместната им съпротива срещу натиска на работническата класа — не може да бъде водена без колосални парични разходи; че тези огромни пари се изразходват за цели, за които не може да се говори открито, и че поради скъперничеството на господата буржоата правителствата все повече и повече се виждат принудени да набавят средствата за тези неизповедими цели по неизповедими пътища. „Ние вземаме парите там, където ги намираме“ — казваше Бисмарк, който е специалист в тази работа. А „къде ги намираме“, ние току-що видяхме.

Написано между 26 и 29 януари 1893 г.

Печата се по текста на вестника

Напечатано във вестник „Vorwärts“, бр. 27, 28 и 29 от 1, 2 и 3 февруари 1893 г.

Превод от немски

* — златна касетка. *Ред.*

CARLO MARX e FEDERICO ENGELS

IL MANIFESTO

DEL

PARTITO COMUNISTA

CON UN NUOVO PROEMIO AL LETTORE ITALIANO

di

FEDERICO ENGELS

Centesimi 25

MILANO

Uffici della CRITICA SOCIALE

Portici Galleria, N.° 23

1893

Заглавната страница на италианското издание на „Манифеста на комунистическата партия“ от 1893 г.

КЪМ ИТАЛИАНСКИЯ ЧИТАТЕЛ

ПРЕДГОВОР КЪМ ИТАЛИАНСКОТО ИЗДАНИЕ НА
„МАНИФЕСТА НА КОМУНИСТИЧЕСКАТА ПАРТИЯ“ от 1893 г.³⁹¹

Обнародването на *„Манифеста на комунистическата партия“*, може да се каже, съвпадна с 18 март 1848 г., с революциите в Милано и в Берлин, които представляваха въоръжени въстания на две нации, от които едната се намира в центъра на европейския континент, а другата — в центъра на средиземноморските страни; две нации, които дотогава поради териториалната си разпокъсаност и вътрешните си ежби бяха отслабени и поради това бяха попаднали под чуждо господство. Докато Италия бе подчинена на австрийския император, Германия, макар и косвено, трябваше да носи не по-малко осезателното иго на царя на всички руси. В резултат на събитията от 18 март 1848 г. Италия и Германия бяха освободени от този позор; и ако тези две велики нации през времето от 1848 г. до 1871 г. бяха възстановени и повече или по-малко върнати на самите себе си, това стана, както каза Карл Маркс, защото същите хора, които бяха смазали революцията от 1848 г., по-късно против волята си станаха изпълнители на нейното завещание³⁹².

Тази революция навсякъде беше дело на работническата класа; именно работническата класа издигаше барикадите и жертвуваше живота си. Но само парижките работници, събаряйки правителството, имаха изричното намерение да съборят и господството на буржоазията. Но макар и да съзнаваха неизбежния антагонизъм, който съществуваше между тяхната собствена класа и буржоазията — нито стопанският напредък на страната, нито духовното развитие на френските работнически маси бяха достигнали онова стъпало, което би дало възможност за преустройство на обществото. Затова в последна сметка капиталистическата класа прибра в джоба си плодовете на

революцията. В другите страни — в Италия, в Германия, в Австрия — работниците всъщност не направиха нищо друго освен това, че доведоха буржоазията на власт. Но в никоя страна господството на буржоазията не е възможно без национална независимост. Така че революцията от 1848 г. трябваше да доведе до обединението и самостоятелността на ония нации, които дотогава бяха лишени от тях: Италия, Германия и Унгария. Сега е редът на Полша.

И тъй, при все че революцията от 1848 г. не беше социалистическа революция, тя все пак разчисти пътя за социалистическата революция и подготви почвата за нея. Буржоазният строй — с гласъка, който той във всички страни даде на едрата индустрия — през последните 45 години навсякъде създаде многоброен, сплотен и силен пролетариат; по този начин той, да си послужим с един израз от „Манифеста“, сам породил своите собствени гробокопачи. Без възстановяване на самостоятелността и единството на всяка нация не би могло да се осъществи нито интернационалното обединение на пролетариата, нито спокойното, разумно сътрудничество на тези нации за постигането на общи цели. Опитайте се да си представите общо интернационално действие на италианските, унгарските, германските, полските и руските работници при политическите условия от преди 1848 г.!

По този начин битките от 1848 г. не отидоха напразно; също така не изминаха напразно 45-те години, които ни делят от този революционен период. Плодовете му съзряват и аз бих искал само обнародването на този италиански превод да бъде добро предзнаменование за победата на италианския пролетариат, също както обнародването на оригинала беше добро предзнаменование за международната революция.

„Манифестът“ отдава пълна справедливост на революционната роля, която капитализмът е играл в миналото. Първата капиталистическа нация беше Италия. Краят на феодалното средновековие и началото на съвременната капиталистическа ера са олицетворени в един грандиозен образ: това е италианецът Данте — последният поет на Средновековието и същевременно първият поет на новото време. Днес, както по времето около 1300 г., настъпва нова историческа ера. Ще ни даде ли Италия нов Данте, който ще възвести часа на раждането на тази нова пролетарска ера?

Лондон, 1 февруари 1893 г.

Фридрих Енге лс

МОЖЕ ЛИ ЕВРОПА ДА СЕ РАЗОРЪЖИ?²⁸⁹³

Написано през февруари 1893 г.

Напечатано като серия от статии (без предговора) във вестник „Vorwärts“, бр. 31—56, 58 и 59 от 1—5, 7, 9 и 10 март 1893 г. и в отделна брошура с предговора (от 28 март) в края на март 1893 г.

Подпис: Фридрих Енгелс

Печата се по текста на брошурата

Превод от немски

ПРЕДГОВОР

Препечатваните тук статии бяха публикувани в берлинския вестник „Vorwärts“ през март 1893 г., по време на дебатите в райхстага относно проекта за военен закон.

В тези статии аз изхождам от предпоставка, която все повече и повече печели всеобщо признание: че системата на постоянни армии в цяла Европа е доведена до такава крайност, че или ще разори народите икономически с бремето на военните разходи, или ще доведе до всеобща изстребителна война, освен ако постоянните армии не бъдат своевременно преустроени в милиция, основана върху всеобщото въоръжаване на народа.

Ще се опитам да докажа, че такова преустройство е възможно и сега, дори при днешните правителства и при сегашното политическо положение. И така аз изхождам от това положение и предлагам засега само такива средства, които всяко сегашно правителство може да приеме, без да бъде застрашена сигурността на неговата страна. Аз се стремя само да установя, че от чисто военно гледище няма абсолютно никакви пречки за постепенното премахане на постоянните армии и че ако въпреки това тези армии се запазват, това се прави не от военни, а от политически съображения — с една дума, че армиите са предназначени за защита не толкова от външния, колкото от вътрешния враг.

Постепенното намаляване на срока на военната служба по силата на международно споразумение, което е осноеният пункт на моето изложение, е според мен изобщо най-простият и най-късият път към всеобщо преминаване от постоянната армия към организирания в милиция въоръжен народ. Условиата на такова споразу-

мение биха били, разбира се, различни в зависимост от характера на ключващите споразумението правителства и от съответната политическа обстановка. А по-благоприятни от сега обстоятелствата не могат да бъдат; така че ако още днес може да се приеме за изходен пункт *най-много* двегодишен срок на военната служба, то след няколко години ще може навярно да се установи вече значително по-кратък срок.

Като поставям гимнастическото и военното обучение на всички младежи като съществено условие за преминаването към новата система, аз изрично изтъквам, че предлаганата тук милиционна система не трябва да се смесва с която и да било съществуваща сега милиция, например с швейцарската.

Лондон, 28 март 1893 г.

Ф. Енгелс

I

От двадесет и пет години насам цяла Европа се въоръжава в нечувани досега размери. Всяка велика държава се стреми да изпревари другата по военна мощ и готовност за война. Германия, Франция и Русия напрягат всички сили, за да се надминат една друга. Тъкмо в настоящия момент германското правителство отново иска от народа такова прекомерно напрежение на силите, което довежда в ужас дори сегашния кротък райхстаг. Не е ли глупост тогава да се говори за разоръжаване?

И все пак широките слоеве от населението на всички страни, които почти изключително трябва да доставят масата от войници и да плащат масата от данъци, призовават към разоръжаване. А напрежението е достигнало навсякъде онази степен, когато силите — тук рекрутите, там парите, на трето място — и едните, и другите — почват да изневеряват. Няма ли друг изход от тази задънена улица освен опустошителна война, каквато светът още не е виждал?

Аз твърдя: разоръжаването, а с това и гарантирането на мира е възможно; то е дори сравнително лесно осъществимо и Германия повече от която и да било друга цивилизована държава има и възможността, и призванието да го проведе.

След войната от 1870—1871 г. бе окончателно доказано превъзходството на системата на всеобща военна повинност с резерв и ландвер³⁹⁴ — дори в тогавашната ѝ недоразвита пруска форма — над системата на събиране новобранци с право на заместителство. Всички континентални страни приеха тази система с по-големи или по-малки изменения. Само по себе си това не би било голяма беда.

Армията, чийто главен резерв са женените мъже на средна възраст, е по природа по-малко агресивна, отколкото беше съдържачата голям брой заместници — професионални наемни войници — и основана върху системата на събиране новобранци армия на Луи Наполеон. Но към това се прибави анексията на Елзас — Лотарингия, която превърна Франкфуртския мир за Франция в просто примирие, каквото Тилзитският мир бе за Прусия³⁹⁵. И ето че започна трескавата надпревара във въоръжаването между Франция и Германия, в която постепенно бяха въввлечени и Русия, Австрия и Италия.

Отначало бе удължен срокът на службата в ландвера. Във Франция териториалната армия получи резерв от по-възрастни хора; в Германия бе възстановен вторият набор на ландвера и дори ландшурмът³⁹⁶. И така продължаваше стъпка по стъпка, докато бе достигната и дори надхвърлена установената от самата природа пределна възраст.

След това бе увеличен контингентът на събираните новобранци и съобразно с това бяха формирани нови кадри за тяхното обучение; но и тук пределната възраст е почти или напълно достигната, а във Франция дори надмината. Последните набори на френската армия включват значителен брой младежи, които още не са или изобщо не са дорасли за негодите на военната служба. Безпристрастните в това отношение английски офицери, които присъствуваха на големите маневри в Шампан в 1891 г. и напълно признаха, понякога дори с възхищение, високите бойни качества на сегашната френска армия, единодушно отбелязват, че несъразмерно голям брой млади войници са излезли от строя през време на походите и тактическите учения. В Германия наистина още не е напълно изчерпан годният за военна служба редови състав на запаса, но за да се подобри положението именно е внесен новият проект за военен закон. С една дума, и в това отношение ние сме достигнали предела на възможното.

Съвременната, *революционната* страна на пруската военна система се състои именно в искането силите на всеки годен да носи оръжие мъж да се поставят в служба на националната отбрана през цялата му годна за служба възраст. И единствено революционното, което може да се открие в цялото развитие на армиите от 1870 г., се състои именно в това, че правителствата се виждаха принудени — често пъти против волята си — действително да провеждат все повече и повече това осъществявано досега само във въображението на шовинистите искане. Както продължителността на срока, през който мъжете са военно задължени, така и събирането на всички годни за служба младежи днес е нещо непоклатимо, поне в Германия, и може да срещне противодействие най-малко от страна

на Социалдемократическата партия, която, напротив, е единствено способна в Германия да осъществи напълно на практика и това искане.

Остава следователно само още една точка, където потребността от разоръжаване може да постави лоста в действие: срокът на действителната военна служба. И тук всъщност се намира Архимедовата опорна точка: *международно установяване* — по споразумение между великите сили на континента — *на максималния срок на действителната военна служба* за всички родове войска, да речем, отначало на две години, но с уговорката за незабавно по-нататъшно намаляване на този срок, щом това се сметне за възможно, и с провъзгласяването на *милиционната система като крайна цел*. И аз твърдя, че именно Германия трябва първа да направи това предложение и че Германия първа ще получи изгода от това, че ще го направи, дори то да не бъде прието.

II

Международното установяване на максимален срок на военната служба би засегнало армиите на всички държави еднакво. Общопризнато е, че за армии, редовият състав на които още не е помирисал барут, продължителността на действителната военна служба — в известни рамки — е в началото на една компания най-доброто мерило за тяхната годност за действия при всяка военна обстановка, особено при стратегическо или тактическо настъпление. В 1870 г. нашите бойци достатъчно се запознаха с *fugia francese** на атаката на нож на преминалата продължителна служба императорска пехота и с мощта на кавалерийските атаки при Вьорт и Седан; но същевременно при Шпихерн, в самото начало на войната, те доказаха, че дори превъзхождани по численост, те са способни да изтикат същата пехота от силно укрепена позиция³⁹⁷. И така трябва изобщо да признаем: в известни граници, които се изменят в зависимост от националните особености, срокът на действителната военна служба определя степента на общата бойна подготовка на още не изпитаните в сражение войски и особено степента на тяхната годност за настъпателни действия.

Ако се удаде да бъде установен в международен мащаб максимален срок на действителната военна служба, съотношението между боеспособността на различните армии ще си остане приблизително същото, както и сега. Това, което една ще загуби от непосредствената си годност за бойни действия, ще загубят и другите. Доколкото днес е изключена възможността за внезапно нападение на

* — френската ярост. Ред.

една държава върху друга, дотолкова това ще бъде изключено и тогава. Разликата в срока на действителната военна служба например във Франция и в Германия досега не е била такава, че да има някакво значение; и при съкратен срок на службата, точно както днес, всичко ще зависи от това, как ще бъде използван във всяка от двете армии установеният със споразумение срок на службата. Впрочем относителната численост на двете армии ще отговаря напълно на съотношението между населението на двете страни; и след като всеобщата военна повинност бъде най-после действително проведена, в страни с приблизително еднакво равнище на икономическо развитие (от което е обусловен процентът на негодните за военна служба) броят на населението винаги ще бъде мерило за числеността на армията. Тогава няма да има вече място за такива фокуси, каквито Прусия правеше в 1813 г.; *този каймак е обран.*

Но твърде много зависи от това, как ще се използва установеният срок на военната служба. В почти всички армии има хора, които има какво да разкажат по този повод, ако . . . смеят; защото постоянната липса на пари навсякъде е налагала част от новобранците да се обучават само „как да е“, за няколко месеца. И човек трябва да се ограничава върху същественото, като отхвърля настрана цял куп от традиционна глупост, и тогава открива за голяма своя изненада колко малко време е необходимо от един сносно развит млад човек да се направи войник. Как са били поразени от това офицерите, които обучават германския ерзац-резерв, Бебел разказа в райхстага³⁹⁸. В австрийската армия има много офицери, които открито твърдят, че ландверът, където срокът на военната служба е приблизително същият, както и в германския ерзац-резерв, превъзхожда по качество линейните войски. Нищо чудно. В ландвера липсва времето, което в линейните войски се пражосва за традиционните и поради това свещени глупости, и тъкмо затова то не се пропилява.

Германският строеви устав за пехотата от 1888 г. ограничава тактическите построения за боя само с най-необходимото. В него няма нищо ново. Австрийците умееха да запазват своята боеспособност при всички изменения на бойния ред още от 1859 г.; почти по същото време хесен-дармшатци въведоха образуването на батальонни колони от всички видове чрез просто съединяване на четирите ротни колони, но след 1866 г. бяха принудени да се откажат от това рационално построение по искане на Прусия³⁹⁹. В останалото новият устав отстранява маса допотопни церемонии, толкова безполезни, колкото и осветени от обичая; тъкмо аз нямам абсолютно никакъв повод да го критикувам за това. След войната от

1870 г. аз си позволих лукса да нахвърля една схема на сгъстени построения и придвижвания на ротата и батальона, които да отговарят на съвременния начин на водене на война, и бях немало учуден, като открих, че този елемент на „държавата на бъдещето“ е едва ли не напълно въплътен в съответните параграфи на новия устав.

Но уставът е едно, а изпълнението му е друго. Строевашкият дух, който е процъфтявал в пруската армия във всички периоди на мир, отново вкарва премахнатото с устава прахосване на времето през задната врата на парадите. Изведнъж се оказва, че парадната мушровка е абсолютно необходима като противовес на разпуснатостта на разпръснатия боен ред, като единствено средство за създаване на истинска дисциплина и т. н. и т. н. Излиза, че ред и дисциплина могат да се установят само като се заставят войниците да се занимават със съвсем безполезни работи. В резултат на премахването само на „парадната стъпка“ биха се освободили цели седмици за разумни занятия, да не говорим за това, че чуждите офицери тогава няма да са принудени да сдържат смеха си, когато наблюдават германските военни паради.

Подобна остаряла институция е караулната служба, която и според традиционната представа развива интелигентността на войниците и особено способността им да мислят самостоятелно, като ги учи на изкуството — ако те не са го още усвоили — да стоят цели два часа на пост, без да мислят абсолютно за нищо. При общоприетото сега правило службата по стражева охрана да се изучава в полски условия караулната служба в града, където има всякакъв вид полиция, охраняваща безопасността, е загубила всякакъв смисъл. Премахнете караулната служба и вие ще спечелите поне 20 процента от срока на военната служба за военно обучение и ще осигурите безопасността на гражданското население по улиците на градовете.

Освен това навсякъде има множество войници, които под различни предлози носят колкото е възможно по-малка част от службата: занаятчийци на ротата, офицерски ординарци и други. Тук също могат да се променят много неща.

Да — но как стои работата с кавалерията? Нали срокът на службата тук трябва да е по-продължителен? — Това, разбира се, е желателно, когато имаш работа с новобранци, които не умеят нито да язят, нито да се грижат за конете. Но и в това отношение също може да се направи много нещо. Ако конските дажди не се отмерваха толкова мизерно — защото за маневри конете трябва да бъдат тепърва охранени, за да достигнат нормата! — и ако при всеки ескадрон имаше известен брой коне в повече, за да могат

войниците по-често и по-дълго да се упражняват в езда, с една дума, ако най-последно се постаряха сериозно да компенсират съкращаването на срока на военната служба чрез по-интензивни занятия със съществените неща и чрез отстраняване на излишните, много скоро би се установило, че и така работата върви. Също и за обучението на ремонтните коне, на което сега толкова много се позовават и безусловната необходимост от което аз охотно признавам, могат да се намерят пътища и средства. Впрочем нищо не пречи дотогава, докато се смята за необходимо, да се запази и разпространи в кавалерията системата на три- или четиригодишни доброволци или дори свръхсрочно служещи срещу съответни компенсации относно военнотзадължеността в запаса и ландвера, без които такива няма да се намерят.

Ако слушаме военните авторитети, работата стои, разбира се, другояче. Според тях всичко това е абсолютно невъзможно, нищо не бива да се изменя, тъй като иначе всичко ще рухне. Но от петдесет години вече аз наблюдавам как много военни институции, провъзгласявани днес за неприкосновени и свещени, утре безцеремонно се изхвърлят на бунището като остарели, и то от същите авторитети; освен това често съм виждал как това, което в една армия се е превъзнасяло до небесата, в друга се е обявявало за абсолютно негодно; имал съм много често случай да наблюдавам как най-изпитаните и най-високо ценени правила и наредби са се оказвали глупост пред неприятеля; най-последно много често от личен опит съм се убеждавал, че във всяка армия съществува особена конвенционална традиция, предназначена за низшите чинове, редниците и публиката и поддържана от по-висшите началства, но осмивана от самостоятелно мислещите офицери и изпаряваща се още при първия поход — с една дума, имам в това отношение такъв богат исторически опит, че съветвам всекиго към нищо да не се отнася с по-голямо недоверие, отколкото към военното *„авторитетно мнение“*

III

Удивителен контраст : нашите висши военни авторитети са тъкмо в своята област в по-голямата си част страшно консервативни, а днес едва ли има друга тъй революционна област, както военната. Между гладкоцевните шестфунтови оръдия и седемфунтовите гаубици, с които на времето имах работа край Купферграбен⁴⁰⁰, и днешните набраздени, пълнещи се отзад оръдия, между тогавашната едрокалибрена гладкоцевна пушка и днешната петмилиметрова, пълнеща се отзад магазинна пушка сякаш има столетия; и това далеч още не е пределът, всеки ден техниката безцеремонно отхвърля като вече негодно всичко, дори това, което е било току-що въведено в употреба. Тя премахва сега дори романтичния барутен дим и по този начин придава на сражението съвсем друг характер и друг ход, които абсолютно не могат да бъдат предвидени предварително. А за подобни непредвидими величини ние ще трябва все повече да държим сметка при това непрекъснато революционизиране на техническата основа на воденето на войната.

До преди четридесет години обсегът на ефикасния огън на пехотата не надвишаваше 300 крачки; на такова разстояние отделният боец можеше без всякаква опасност да издържи залпа на цял батальон, дори да приемем, че всички стрелци действително са се целили в него. Огънят на полската артилерия бе практически неефикасен вече на разстояние 1500—1800 крачки. През време на Френско-пруската война обсегът на ефикасния огън на пушката беше 600—1000 крачки, на оръдието — максимум 3000—4000 крачки. А новите, още неизпробвани в бой малокалибрени пушки се приближават по далекобойност до далекобойността на оръдията, при

което пробивната сила на техните куршуми нарасна четири до шест пъти; магазинната пушка дава на един взвод ефикасността на огъня, каквато по-рано притежаваше една рота; наистина артилерията не може да се похвали с подобно увеличение на далекобойността на огъня, но затова пък нейните избухливи снаряди са напълнени сега със съвсем нови експлозивни вещества с нечувано по-рано действие; наистина още не е съвсем сигурно кой ще трябва да издържи това действие — стрелящият или обстрелваният.

И при този непрекъснат, все по-бързо развиващ се преврат в цялото военно дело се срещат военни авторитети, които до преди пет години втъпяваха на своите войски всевъзможните традиционни церемонии и изкуствени трикове на отдавна изчезналата от полесражението линейна тактика на стария Фриц* и свето тачеха устави, според които поражение може да се претърпи само защото войската се е разгърнала на десния фланг и не е имало място за разгръщане на левия! Авторитети, които и до днес още не се осмеляват да посегнат на лъскавите копчета и металическите обковки на екипировката на войника — тези магнити за куршумите на петмилиметровите винтовки; авторитети, които изпращат под пушечния огън уланите с широки червени наградници, а кирасирите, наистина без кираси — най-послед! — но в бели мундири, и които с голяма, много голяма мъка решиха, че все пак е по-добре да принесат в жертва на олтара на отечеството макар и страшно безвкусните, но затова пък свято почитани еполети, отколкото самите носители на тези еполети.

Струва ми се, че не е в интерес нито на германския народ, нито дори на германската армия тези консервативни предразсъдъци да продължават да господствуват във войската при сегашната бурна техническа революция. Ние имаме нужда от по-свежи, посмели глави и аз бих сгрешил, ако кажа, че няма достатъчно такива глави сред нашите най-способни офицери, че няма достатъчно такива, които се стремят да се освободят от рутината и строевашкия дух, които отново пишно разцъфтяха през двадесетте години на мир. Но докато тези хора намерят смелост и удобен случай да изложат своите убеждения, ние, хората отстрана, трябва да се намесим и да направим всичко възможно, за да докажем, че и ние сме научили нещо от военното дело.

По-горе се опитах да покажа, че двугодишният срок на действителната военна служба още сега може да се установи за всички родове войска, ако войниците се обучават само на онова, от което може да имат нужда във война, и бъдат избавени от отнемашите

* — Фридрих II. *Ред.*

много време традиционни вехтории. Но още в самото начало аз казах, че работата не трябва да спре на двете години. Напротив, касае се за това, предложението за установяване на двугодишен срок на военната служба в международен мащаб да бъде само първата стъпка към по-нататъшно постепенно намаляване срока на службата — да речем, най-напред на осемнадесет месеца — две лета и една зима, след това на една година, след това...? Тук вече започва държавата на бъдещето, установява се истинска милиционна система, но за това ще говорим по-подробно, когато работата действително тръгне.

А да тръгне работата — това е главното. Достатъчно е да погледнем фактите в очите и да се уверим, че съкращаването на срока на военната служба е необходимо за икономическото развитие на всички страни и за запазването на мира в Европа, за да прозрем веднага, че *центърът на тежестта на военното обучение трябва да се пренесе върху възпитанието на младежта.*

Когато след десетгодишно изгнание отново дойдох на Рейн⁴⁰¹, бях приятно изненадан, като видях навсякъде в дворовете на селските училища успоредки и лостове. Това беше много добре, но за съжаление не се отиде много далеч. В действително пруски дух гимнастическите уреди бяха набавени съгласно предписанието, но използването им винаги куцаше. Те не се използваха както трябва, или по-точно в повечето случаи изобщо не се използваха. Толкова много ли е нужно, за да се заемат с това най-после сериозно? Учащите се от всички класове да се обучават системно и основно на свободна и уредна гимнастика, докато крайниците им са още еластични и гъвкави, вместо офицерите да съсипват напразно, както сега, двадесетгодишните момчета с пот на тяхното — и на собственото си лице, за да направят задебелите им от работа кости, мускули и сухожилия отново подвижни и гъвкави? Всеки лекар ще ви каже, че разделението на труда осакатява всеки изложен на неговото действие човек, като развива цяла редица мускули за сметка на други, и че във всеки отделен отрасъл на труда това се проявява различно, всеки вид труд осакатява по своему. Не е ли глупост най-напред да се оставят хората да се осакатяват, а вече след това, във военната служба, да се правят отново стройни и подвижни? Или истината, че войниците ще бъдат три пъти по-добри, ако това осакатяване бъде навреме предотвратено в началните и средните училища, се отнася към непостижима за официалния кръгозор степен на разбиране?

Но това е само началото. Младежите могат лесно да усвоят в училищете военното построяване и движение в съгъстен строй. Ученикът по природа стои и ходи изправен, особено ако се занимава с

гимнастика; а как стоят в строя нашите новобранци и колко трудно е да бъдат обучени някои от тях да стоят и да ходят изправени, това всеки от нас е наблюдавал през време на военната си служба. Движенията в състав на взвод и рота могат да се упражняват във всяко училище, и то с леснота, за която в армията нямат представа. Това, което за новобранца е омразна, често почти непреодолима трудност, за ученика е игра и развлечение. Умението да се поддържа дистанцията и равнението при движение в разгърнат строй, както и при завиване, което така трудно се постига при възрастни новобранци, ще бъде усвоено от учениците много лесно, ако упражненията се водят с тях системно. Ако една част от лятото се използва за походи и упражнения на открито, това ще бъде от полза както за физическото и духовното развитие на учениците, така и за военното ковчезничество, което ще спести по този начин цели месеци военна служба. Че такива военни разходки могат отлично да се използват, за да се научат учениците да решават задачи, свързани с полевата служба, и че това в голяма степен съдействува за умственото развитие на учениците и им дава възможност в сравнително кратък срок да преминат специална военна подготовка — това доказва на практика в своето училище в Цюрих моят стар приятел Бойст, сам бивш пруски офицер. При сложния характер на съвременното военно дело без предварителна военна подготовка на младежта не може да се мисли за преминаване към милиционна система и тъкмо в това отношение успешният опит на Бойст има огромно значение.

А сега ще си позволя да докосна една специфично пруска струна. Жизнено важен въпрос за пруската държава е какво да прави с изслужилия подофицер. Досега той бе използван като жандарм, граничар, портиер, писар, граждански чиновник; в пруската бюрократична система няма жалка дупка, в която да не са били пъхани подофицерите, които имат право на гражданско обезпечение. Е добре: вие се съсипвахте, за да настаните някъде подофицерите; вие упорито ги поставяхте на длъжности, за които те не са годни, възлагахте им работа, за която те нямат и понятие; не е ли време да бъдат използвани те най-после в областта, в която разбират нещо и в която могат да принесат някаква полза? Те трябва да станат учители, но да преподават не четене, писане и смятане, а гимнастика и строева подготовка — това ще бъде полезно и за тях, и за учениците. И щом подофицерите се озоват от затворената казарма на открития училищен двор и станат подсъдни вместо на военния на гражданския наказателен съд — тогава, обзалагам се, нашата бунтовна училищна младеж ще научи на добро поведение и подофицера, този някогашен най-зъл мъчител на войниците.

IV

По-долу пак ще се върнем на въпроса, има ли изгледи да бъде прието подобно предложение за всеобщо, равномерно и постепенно съкращаване на срока на военната служба посредством международно споразумение. Засега обаче изхождаме от предпоставката, че то е прието. Ще се изпълнява ли то действително или ще си остане на книга, ще се изпълнява ли честно от всички страни?

Общо взето, несъмнено. Първо, едно или друго заобикаляне на споразумението ще изисква доста усилия и няма да може да остане скрито. И, второ, населението на всяка страна вече само ще следи за неговото изпълнение. Нито един човек няма да остане доброволно в казармата, ако бъде държан там свръх законно установения срок.

Що се отнася до отделните страни, Австрия и Италия, както и второстепенните и третостепенните държави, които въведоха всеобщата военна повинност, ще приветствуват такова споразумение като акт на избавление и със задоволство ще го спазват буквално. За Русия ще говорим в следващия раздел. Но как стои въпросът с Франция? А в това отношение Франция безусловно е решаващата страна.

Ако Франция подпише споразумението и го ратифицира, тя несъмнено ще трябва, общо взето, да го спазва. Но да допуснем, че стремежът към реванш, който съществува у имотните класи и още несоциалистическата част от работническата класа, надделее временно и доведе до преки или основани на буквоедство нарушения на условията на споразумението. Такива нарушения никога не могат да бъдат от значение, иначе в Париж биха предпочели да се откажат от споразумението. Германия пък се намира в щастливото положение

ние да може да си затваря великодушно едното око за такива дребни измами. Въпреки всички много сериозни усилия на Франция да направи невъзможно едно повтаряне на пораженията от 1870 г., Германия все още я превъзхожда далеч повече, отколкото изглежда на пръв поглед. Първо, увеличаващото се всяка година превишение на населението на Германия, което сега възлиза вече на повече от дванадесет милиона души. Второ, обстоятелството, че в Прусия сегашната военна система съществува вече повече от седемдесет години, че населението е свикнало с нея, че тя бе проверена във всички подробности в редица мобилизации, че всички възникващи при това трудности и начините на тяхното преодоляване са проверени на практика и добре известни — предимства, от които се ползват и останалите германски армии. Във Франция, напротив, първата всеобща мобилизация тепърва предстои да се изпробва, и то при много по-объркана за тази цел организация. И, трето, недемократичната институция на едногодишните доброволци се натъкна във Франция на непреодолими пречки; войниците с тригодишна служба просто направиха невъзможно стоеето на привилегированите едногодишници в армията. Това показва колко по-долу в сравнение с Франция стоят в Германия обществено-политическото съзнание и допусканията от него политически институции. Но това, което от политическо гледище е недостатък, в този случай във военно отношение е предимство. Вън от всякакво съмнение е, че пропорционално на населението в никоя страна не завършват средни и висши училища толкова много младежи, както именно в Германия, и колкото и недемократична и осъдителна от политическо гледище да е институцията на едногодишните доброволци, тя дава на военното командване превъзходно средство да обучи повечето от тези младежи, вече получили достатъчна общообразователна подготовка, и военно за офицерска служба. Кампанията от 1866 г. за пръв път показва това нагледно, но оттогава, особено след 1871 г., на тази страна на военната мощ на Германия се отделя съвсем особено, едва ли не изключително внимание. И макар толкова много от германските запасни офицери да направиха напоследък всичко, за да изложат своето съсловие, все пак няма съмнение, че в своята маса, сравнени човек за човек, те превъзхождат своите френски колеги във военно отношение и че — което е най-главното — сред своите запасни и личния състав на ландвера Германия има далеч по-голям процент подготвени за офицерска служба хора, отколкото която и да било друга страна.

Това своеобразно изобилие на офицери ще позволи на Германия да изкара в момент на мобилизация несравнено по-голям брой вече подготвени в мирно време нови формации от която и да било друга

страна. Съгласно твърдението на Рихтер („Freisinnige Zeitung“, 26 ноември 1892 г.⁴⁰²), което, доколкото ми е известно, не бе опровергано нито в райхстага, нито във военната комисия, в случай на война всеки германски пехотен полк ще може да изкара един подвижен резервен полк, два батальона ландвер и два батальона ерзац-резерв. Следователно всеки три батальона дават десет, с други думи, 519-те батальона на 173-те мирновременни полкове се превръщат през време на война в 1730 батальона, без да се смятат при това егерите и стрелците. И това в толкова кратък срок, който е дори приблизително недостижим за която и да било друга страна.

Във Франция броят на запасните офицери, както ми призна един от тях, е значително по-малък; но те трябва да стигнат за запълване кадрите на новите формации, които се предвиждат съгласно официалните съобщения. Същият човек призна още, че половината от тези офицери не ги бива много. Но споменатите нови формации далеч не могат да се мерят с онова, което съгласно казаното е в състояние да изкара Германия. И при това всички офицери, които Франция може да изкара, ще бъдат заети, докато Германия все още ще има излишък от тях.

Във всички предишни войни липсата на офицери почваше да се чувства няколко месеца след започване на кампания. Във всички други страни така ще бъде и сега. Само Германия разполага с неизчерпаем запас от офицери. Не може ли тогава да се гледа през пръсти на това, че французите ще обучават понякога своите войници две-три седмици свръх установения от споразумението срок?

V

Да се обърнем сега към Русия. И тук трябва направо да кажем, че е твърде безразлично не само дали Русия ще спазва едно споразумение за постепенно равномерно съкращаване срока на военната служба, но и дори дали ще се присъедини изобщо към него. Във връзка с интересувания ни въпрос ние всъщност можем почти съвсем да не обръщаме внимание на Русия, и то по следните причини.

Руската империя наистина наброява над сто милиона население, т. е. над два пъти повече, отколкото Германската империя, но е далеч от това, да притежава една приблизително равняваща се на германската военна настъпателна сила. Петдесетмилионното население на Германия е сбито върху 540 000 квадратни километра, а 90-те или най-много 100-те милиона в Русия, които ни интересуват от военно гледище, са разпръснати — по скромно пресмятане — върху $3\frac{1}{2}$ милиона квадратни километра; това предимство на германците, което е резултат от далеч по-голямата гъстота на населението, още повече нараства поради несравнено по-добрата им железопътна мрежа. Въпреки това си остава фактът, че с течение на времето сто милиона могат да дадат повече войници, отколкото петдесет милиона. При съществуващото положение на нещата ще бъде нужно твърде много време, докато те пристигнат на местоназначението си; но в края на краищата те все пак трябва да пристигнат. Какво ще стане тогава?

За армията са нужни не само новобранци, но и офицери. А с тях Русия е много зле. В Русия до офицерски чин се допускат само дворяните и градското съсловие; но дворянството е

сравнително малобройно, а градовете са малко; на десет жители най-много един живее в град, а от тези градове само малко заслужават това име; броят на средните училища и на учащите в тях е много малък; откъде да се вземат офицери за целия редников състав?

Което е добро за един, не става за други. Системата на всеобщата военна повинност предполага определено равнище на икономическо и духовно развитие; там, където това липсва, тази система носи повече вреда, отколкото полза. Така очевидно е с Русия.

Първо, за да се направи от средния руски новобранец обучен войник, нужно е изобщо сравнително много време. Руският войник несъмнено е много храбър. Докато тактическото решение беше в настъплението на пехотни маси, действащи в състен строй, руският войник беше в своята стихия. Целият му жизнен опит го е научил да се държи здраво за своите другари. В селото — още полукомунистическата община, в града — кооперираният труд на артела, навсякъде — *krugova*ja roгика, т. е. взаимната отговорност на другарите; с една дума, самият обществен строй нагледно показва, от една страна, че спасението е в сплотеността, а, от друга страна, че обособеният, предоставен на собствената си инициатива индивид е обречен на пълна безпомощност. Тази черта на русина се запазва и във военното дело; обединените в батальони маси почти не могат да се разбият; колкото по-голяма е опасността, толкова по-здраво се събират те в едно цяло. Но този инстинкт към сплотяване, който по времето на Наполеоновите походи имаше още не-оценима стойност и компенсираше някои от по-малко добрите страни на руския войник, е станал днес за него непосредствена опасност. Днес действащите в състен строй маси изчезнаха от полесражението; днес се касае за поддържането на връзка между разпръснати стрелкови вериги, когато поделения от най-различни войсковы части се разбъркват и командването често и доста бързо се поема от офицери, съвсем непознати на повечето редници; сега всеки войник трябва да може да направи самостоятелно това, което изисква моментът, без да губи при това връзката с цялото поделение. Това е връзка, която става възможна не благодарение на примитивния стаден инстинкт на руския войник, а само в резултат на умственото развитие на всеки отделен човек; предпоставките за това ние намираме само на едно стъпало на по-високо „индивидуалистическо“ развитие, каквото са достигнали капиталистическите нации на Запада.

Малокалибрната магазинна пушка, пълнеща се отзад, и бездимният барут превърнаха качеството, което досега беше най-голя-

мата сила на руската армия, в една от най-големите ѝ слабости. Следователно при сегашните условия ще бъде нужно още по-вече време, отколкото преди, докато руският новобранец стане боеспособен войник; а с войниците на Запада той вече изобщо не може да се мери.

Второ: откъде да се вземат офицери, които при война да организират цялата тази маса в нови формации? Ако дори за Франция е трудно да намери достатъчен брой офицери, как ще се справи с това Русия? Русия, където образованата част от населението, от която единствено могат да наберат кадърни офицери, е такъв несъразмерно малък процент от общия му брой и където при това войниците, дори обучените, се нуждаят от по-голям процент офицери, отколкото във всяка друга армия?

И трето: при ноторно известната в Русия всеобща система на злоупотреби и кражби, разпространена сред чиновниците, а доста често и сред офицерите, как ще протече там една мобилизация? Във всички досегашни войни на Русия веднага се оказваше, че дори част от мирновременната армия и част от нейното снаряжение са съществували само на книга. Какво ще стане, когато под знамената бъдат призвани уволнените запасни и опълчението* (ландверът) и трябва да им се дадат униформи, оръжие, мунции? А ако при мобилизация не всичко върви гладко, не всичко се доставя навреме и където трябва, настъпва пълна бъркотия. Но може ли всичко да върви гладко, ако всичко минава през ръцете на крадливите и продажни руски чиновници? Мобилизацията в Русия — това ще бъде великолепно зрелище.

С други думи: дори от чисто военни съображения ние можем да позволим на русите да набират толкова войници и да ги държат на действителна служба толкова време, колкото царят намери за добре. Но той едва ли ще набере много повече свръх войските, които се намират вече под знамената, и то едва ли навреме. Един експеримент с всеобщата военна повинност може да излезе скъпо на Русия.

Освен това в случай на война руската армия по цялата граница от Ковно до Каменец ще се намира в собствената си страна на неприятелска територия, сред поляци и евреи, защото царското правителство превърна и евреите в свои смъртни врагове. Достатъчно е Русия да загуби едно-две сражения — и театърът на военните действия ще се премести от Висла на Двина и Днепър; в тила на германската армия, под нейна защита, ще се формира войска на полски съюзници; и Прусия ще бъде справедливо наказана, когато

* В оригинала руската дума, написана с готчески букви. *Ред.*

за собствената си сигурност бъде принудена да възстанови силна Полша.

Досега разглеждахме само чисто военната страна на проблемата и установихме, че по интересувания ни въпрос Русия може да не се взема под внимание. Но това ще стане по-ясно, щом хвърлим поглед върху икономическото положение на Русия изобщо и особено върху финансовото ѝ положение.

VI

Вътрешното положение на Русия в момента е почти отчаяно. Освобождението на селяните в 1861 г. и свързаното с него — отчасти като причина, отчасти като следствие — развитие на едрата капиталистическа промишленост хвърлиха тази най-неподвижна от всички страни, *този европейски Китай*, в икономическа и социална революция, която сега неудържимо следва своя ход; и този процес засега е предимно разрушителен.

С освобождението на селяните дворяните получиха обезщетение под формата на държавни облигации, които те прахосаха в извънредно кратък срок. Когато това свърши, новите железопътни линии им откриха пазар за дървения материал на техните гори; те се заеха със сеченето и продаването на дървения материал и докато прибираха пари от продажбите, отново си живяха разкошно и весело. При новосъздадените условия обработването на помещициските имения със свободно наемани работници си оставаше обикновено твърде незадоволително; нищо чудно, че руските поместни дворяни са съвсем затънали в дългове, ако не са направо фалирали, и че приходите на техните имения по-скоро падат, отколкото нарастват.

Селянинът получи по-малко и в повечето случаи по-лоша земя, отколкото бе притежавал досега; той бе лишен от правото да ползва общинските пасища и гори, а с това и от базата за изхранване на добитъка; данъците бяха повишени значително и селянинът трябваше сега навсякъде да ги плаща с пари; освен това той трябваше да прави периодични вноски — също в пари — срещу лихвите и за погасяване на авансираната от държавата сума за изкупуването (выкуп); с една дума, към цялото влошаване на общото му иконо-

мическо положение внезапно се прибавя принудителното преминаване от натурално стопанство към парично, което вече само по себе си е достатъчно, за да разори селяните на една страна. Резултат от това бе голямото засилване на експлоатацията на селянина от селските богаташи, заможните селяни и кръчмарите, *pirojeđi* (буквално хора, които изяждат общината) и *kulaki* (лихварите). И сякаш всичко това не стигаше, дойде и новата едра промишленост, която окончателно разори натуралното стопанство на селяните. Със своята конкуренция тя не само подкопа домашното производство на селянина, предназначено за задоволяване на собствените му потребности, но и лиши от пазар предназначения за продажба продукт на неговия занаят, или в най-добрия случай постави този занаят в зависимост от капиталиста „изкупчик“, или, което е още по-лошо, от неговия посредник. Руският селянин с неговото примитивно земеделие и древнокомунистически общинен строй влезе внезапно в колизия с най-развитата форма на съвременната едра промишленост, която трябваше насилствено да си създава вътрешен пазар; при това положение той беше безнадеждно обречен на гибел. Но селянинът — това са близо девет десети от населението на Русия, и разоряването на селяните е равностойно — поне временно — на разоряването на Русия*.

След като този процес на коренно обществено изменение продължи двадесет години, проявиха се и други резултати. Безогледното изсичане на горите унищожи хранилищата на почвена влага; дъждовната и снежната вода, която не успяваше да попие в почвата, бързо се стичаше на ручей и потоци, предизвиквайки големи наводнения; през лятото пък реките ставаха маловодни и почвата пресъхваше. В много от най-плодородните области на Русия нивото на почвената влага е паднало, както се съобщава, с цял метър, така че корените на житните растения вече не го достигат и изсъхват. Така не само хората се разориха, но и самата земя в много области се изтощи поне за живота на цяло поколение.

Гладът от 1891 г. изостри този досега хронически протичащ процес на разоряване и по този начин го разкри пред целия свят. И затова от 1891 г. Русия не се избавя от глада. Тази лоша година до голяма степен погуби последното и най-важно средство за производство на селяните — добитъка — и увеличи бремето на техните дългове до степен, която неизбежно трябва да сломи последните им съпротивителни сили.

В такова положение една страна би могла да започне война само от отчаяние. Но и за това липсват средства. В Русия дворян-

* За всичко това вече писах преди една година в „Neue Zeit“, кн. 19 от 1891 — 1892 г. в статията „Социализъмът в Германия“ [виж настоящия том, стр. 251—255. *Ред.*]

ството живее от дългове, сега от дългове живее и селянинът, но преди всичко от дългове живее държавата. Колко пари дължи руската държава в чужбина, е известно: над четири милиарда марки. Колко дължи тя в страната — не знае никой; първо, защото никой не знае нито сумата на сключените заеми, нито сумата на намиращите се в обръщение книжни пари; второ, защото стойността на тези книжни пари се променя всеки ден. Но едно е несъмнено: кредитът на Русия в чужбина и изчерпан. Четирите милиарда марки руски държавни облигации съвсем наситиха западноевропейския паричен пазар. Англия вече отдавна, а Германия напоследък се отърва от голяма част от своите „руски“ книжа. С тяхното купуване Холандия и Франция също си развалиха стомасите, както пролича при последния руски заем в Париж; от 500-те милиона франка можеха да бъдат пласирани само 300 милиона, а облигации за 200 милиона руският министър на финансите трябваше да вземе обратно от bankerите, записали и презаписали суми по заема⁴⁰³. Това доказва, че дори във Франция един нов руски заем няма в близко време никакви шансове за успех.

Това е положението на страната, която привидно ни застрашава с непосредствена война, но която в действителност не е в състояние да започне война дори от отчаяние, стига само ние самите да не бъдем толкова глупави да ѝ хвърлим в устата необходимите за тази цел пари.

Трудно е да се разбере невежеството на френското правителство и на господстващото над него френско *буржоазно* обществено мнение. Не Франция има нужда от Русия — напротив, Русия има нужда от Франция. Без Франция царят със своята политика би бил изолиран в Европа и безсилен да предприеме каквото и да било, би трябвало да се примири с всичко, което става на Запад и на Балканите. С малко ум Франция би могла да получи от Русия всичко, каквото поиска. Но вместо това официална Франция пълзи по корем пред царя.

Износът на руска пшеница е вече подкопан от конкуренцията на евтината американска пшеница. Главен експортен артикул си остава само ръжта, а тя отива почти изключително в Германия. *Щом Германия почне да яде бял хляб вместо черен, сегашната официална царско-едробуржоазна Русия веднага ще фалира.*

VII

Ние достатъчно критикуваме граничните с нас наши миролюбиви врагове. Но как стои работата у нас самите?

И тук трябва направо да кажем, че едно постепенно съкращаване на срока на военната служба може да бъде полезно за армията само тогава, когато веднъж завинаги бъде сложен край на *зверското третиране* на войниците, което е пунало корени през последните години и е станало правило в армията в далеч по-голяма степен, отколкото искат да признаят.

Това зверско третиране на войниците е неизменен спътник на педантичната служба и парадната мушровка; и двете се разпространяват широко в пруската армия, щом тя става за известен период мирновременна армия, а от прусците това преминава след това и към саксонците, баварците и т. н. Това третиране на войниците е наследство от доброто „старопруско“ време, когато войникът беше или загербуван скитник, или син на крепостен селянин и затова трябваше безропотно да понася всяка гавра и унижение от своите офицери-юнкери. И именно разореното, обедняло и паразитиращо дворянство, което съвсем не е слабо представено източно от Елба, и днес още доставя най-лошите мъчителни на войниците и в това отношение го достигат само надутите буржоазни синчета, които обичат да се правят на юнкери.

Това дребнаво-придирчиво отношение към войника никога не е изчезвало от пруската армия. Но по-рано то се наблюдаваше по-рядко и имаше по-умерен, а понякога хумористичен характер. Но откакто, от една страна, на войниците трябваше да се вгълпяват все повече и повече неща, докато, от друга страна, не се мислеше

да бъде премахната цялата безполезна вехтория на отживели времето си и загубили всякакъв смисъл тактически упражнения — оттогава подофицерът все повече и повече придобива негласното право да си служи с всякакъв метод на обучение, който му изглежда подходящ, а, от друга страна, бе принуден косвено да прибегва до насилствени средства от заповедта да втълпи задоволително за кратко време туй-онуй на своето поделение. Като прибавим към това правото на войника да се оплаква, което е чиста подигравка, нищо чудно, че любимият старопруски метод отново пишно разцъфтя там, където войниците се подчиняваха покорно. Защото аз съм сигурен, че в полковете в западната част на страната или със значителен примес от жители на големите градове войниците не се третират толкова зле, колкото в полковете, съставени предимно от източноелбски селяни.

Против това по-рано имаше — поне на практика — едно противосредство. С гладкоцевната, пълнеща се отпред пушка беше лесно на маневри да се пъхне в цевта някое камъче върху халосния патрон, така че често се случваше омразни началници да бъдат застреляни на маневри по недоглеждане. Понякога ставаха и грешки; познавах един младеж от Кьолн, който в 1849 г. загина така от изстрел, предназначен за неговия командир. Сега, с малокалибрена пушка, която се пълни отзад, това вече не става така лесно и незабелязано; затова пък статистиката на самоубийствата в армията е доста точен показател за зверското третиране на войниците. Но когато в „сериозен момент“ влязат в употреба бойните патрони, тогава вече, разбира се, се пита, дали няма да се намерят отново привърженици на старата практика, каквито случаи са били наблюдавани тук-таме през време на последните войни; впрочем за победата това не би допринесло много⁴⁰⁴.

В своите доклади английските офицери единодушно изказват похвала на изключително добрите отношения между началници и войници, които са наблюдавали във френската армия през време на маневрите в Шампан през 1891 г. В тази армия биха били направо невъзможни ония неща, които у нас толкова често проникват от казармите на страниците на печата. Още преди великата френска революция се провали опитът да бъде въведен боен с пръчки по пруски образец. В най-лошите времена на алжирските походи и на Втората империя никои началник не би посмял да си позволи по отношение на френския войник и една десета от това, което пред очите ни се върши с германския войник. А сега, след въвеждането на всеобщата военна повинност, бих искал да видя оня френски подофицер, който би се осмелил да заповяда на войниците да си удрят плесници или да си плюят в лицето. Какво презрение обаче

трябва да изпитват френските войници към бъдещите си противници, когато слушат и четат за всичко, което те безропотно позволяват да вършат с тях. А да могат войниците във всяка френска казарма да го прочетат и чуят — за това има кой да се погрижи.

Във френската армия царят също такъв дух и отношения между офицер, подофицер и войник, каквито царяха в пруската армия през 1813—1815 г. и два пъти доведоха нашите войници в Париж. У нас, напротив, всичко все повече и повече се приближава до положението от 1806 г., когато войникът почти не бе смятан за човек, когато той беше пребиван с пръчки и измъчван и когато между него и офицера зееше непреодолима пропаст — и тези отношения доведоха пруската армия до Йена⁴⁰⁵, а след това и във френски плен.

Толкова много се говори за решаващото значение на моралните фактори през време на война! А какво друго се прави в мирно време, ако не да се унищожават те почти системно.

VIII

Досега изхождахме от предпоставката, че предложението за постепенно равномерно съкращаване на срока на военната служба с преминаване в края на краищата към малощенна система е прието от всички. Но въпросът е преди всичко, ще бъде ли то прието.

Да допуснем, че Германия направи такова предложение най-напред на Австрия, Италия и Франция. Австрия с радост ще приеме един максимален срок на службата от две години, а на практика вероятно ще го съкрати още повече. В австрийската армия се изказват, изглежда, далеч по-открито, отколкото в германската, за благоприятните резултати от краткосрочната служба, която се практикува за част от войската. Много австрийски офицери направо обявяват ландвера, който служи само два-три месеца, за по-добър побойните си качества от линейните войски; във всеки случай те са прави в това отношение, че един батальон на ландвера, както ме уверяват, може да бъде приведен в бойна готовност за 24 часа, докато един линеен батальон се нуждае за тази цел от няколко дни. Това е лесно обяснимо: в линейните войски се боят да посегнат на отличаващия се с педантизъм староавстрийски рутинен ред, а в ландвера, където цялата организация се създава отново, имаха смелостта да не го въведат. Във всеки случай в Австрия както народът, така и правителството страстно желаят облекчаване на военното бреме, което, както показва собственият им опит, може да бъде осъществено най-сигурно чрез съкращаване срока на военната служба.

Италия също ще се хване с две ръце за това предложение. Тя изнемогва под бремето на военния бюджет, и то в такава сте-

пен, че трябва да намери някакъв изход, и колкото е възможно по-скоро. Съкращаването на максималния срок на службата и тук е най-краткият и най-прост път. И така, може да се каже, че Тройният съюз⁴⁰⁶ или ще се разпадне, или ще трябва да прибегне до средство, което повече или по-малко ще се сведе до нашето предложение.

Но ако Германия, опирайки се на съгласието на Австрия и Италия, направи това предложение на френското правителство, последното ще изпадне в голямо затруднение. Ако приеме предложението, то ни най-малко няма да влоши своето военно положение в сравнение с другите страни. Напротив, то ще получи възможност да подобри относително това положение. В известно отношение е минус за Франция, че всеобщата военна повинност бе въведена там едва преди 20 години. Но този минус съдържа предимството, че всичко е още ново, че старите порядки от незапомнени времена са ликвидирани едва неотдавна, че лесно могат да се въведат нови подобрения, без да се среща упорита съпротива от страна на вкоренени предразсъдъци. Всички армии са необикновено способни за обучение след *големи поражения*. Затова установеният с договор срок на военната служба би могъл да се използва във Франция по-добре, отколкото другаде, а тъй като и училищното дело се намира в също такава състояние на революционно преобразуване, както и армията, то и общата физическа и специална военна подготовка на младежта ще може да се организира там далеч по-бързо и по-лесно, отколкото другаде. Но това би означавало засилване на военната мощ на Франция в сравнение с Германия. При все това възможно и дори твърде вероятно е шовинистическото течение — а френският шовинизъм е също тъй тъп, както и германският — да се окаже достатъчно силно да събори всяко правителство, което приеме подобно предложение, особено ако то изхожда от Германия. И така да приемем, че Франция отхвърли предложението. Какво ще стане тогава?

Тогава Германия ще получи огромна изгода по силата на простия факт, че е направила това предложение. Не трябва да забравяме, че двадесет и седем годишното хазяйничене на Бисмарк навлече на Германия — и не без основание — омразата на целия свят. Нито анексирането на датския Северен Шлезвиг, нито несъблюдаването и в последна сметка ликвидирането по мошенически начин на отнасящата се до датчаните клауза на Пражкия мирен договор⁴⁰⁷, нито анексирането на Елзас и Лотарингия, нито дребнавите мерки срещу пруските поляци имаха нещо общо с възстановяването на „националното единство“. Бисмарк съумя да създаде на Германия репутацията на алчна за завоевания страна; германският буржоа шо-

винист, който изхвърли австрийските немци и въпреки това все още поставя над всичко желанието да обедини братски Германия „от Еч до Мемел“* и който охотно би присъединил към Германската империя Холандия, Фландрия, Швейцария и така наречените „немски“ прибалтийски провинции на Русия — този германски шовинист добросъвестно помагаше на Бисмарк и с такъв блестящ успех, че днес никой в Европа не вярва вече на „честните германци“. Където и да отидете, навсякъде ще срещнете симпатии към Франция и недоверие към Германия, която се смята за причина на сегашната военна опасност. На всичко това би се сложило край, ако Германия се реши да направи нашето предложение. Тя би се явила като ревностна защитница на мира по начин, който не би предизвикал никакви съмнения. Тя би показала, че е готова да върви начело в делото на разоръжаването, което по право се пада на страната, която е дала сигнала за въоръжаване. Недоверието би трябвало да се превърне в доверие, антипатията — в симпатия. Би станала най-последно реалност не само общата фраза, че Тройният съюз е мирен съюз, но и самият Троен съюз, който сега е само привидност. Цялото обществено мнение на Европа и Америка би се обявило на страната на Германия. И това би било морална победа, която с излишък би компенсирала всички недостатъци на нашето предложение във военното отношение, които биха могли да бъдат открити в него след дълго мъдруване.

Напротив, Франция, ако отхвърли предложението за разоръжаване, би изпаднала в същото неблагоприятно положение на страна, бъдеща подозрение, в което се намира сега Германия. Сега ние всички виждаме, би казал европейският филистер — а той е най-голямата велика сила, — сега ние всички виждаме кой иска мир и кой — война. И ако се случи тогава във Франция да дойде на власт действително войнствено настроено правителство, то би се сблъскало с обстановка, при която то — при малко разум — би решило, че войната е абсолютно невъзможна. Както и да се преструва, Франция би била за цяла Европа страната, която е предизвикала, наложила войната. С това тя не само би настроила против себе си малките държави и Англия, но и не би могла дори да бъде сигурна в помощта на Русия, в оная традиционна помощ на Русия, която се състои в това, че Русия отначало въвлича своите съюзници във война, а след това ги изоставя на произвола на съдбата.

Да не забравяме, че *изходът на следващата война ще се решава от Англия*. Тройният съюз във война против Русия и Фран-

* Перифразирани думи от „Песен на германците“ от Хофман фон Фалерслебен. *Ред.*

ция, както и Франция, отделена от Русия чрез неприятелска територия, ще могат да разчитат да получат необходимото им голямо количество вносно жито само по морски път. А над този път Англия господства безусловно. Ако Англия предостави своя флот на разположение на една от воюващите страни, другата ще бъде просто уморена с глад, тъй като вносът на жито ще бъде отрязан; това ще бъде повторение на парижкия глад⁴⁰⁸ в колосално увеличен мащаб и уморената с глад страна ще трябва да капитулира, което е тъй сигурно, както и това, че две по две прави четири.

Да минем по-нататък; в този момент в Англия взема надмощие либералното течение, а английските либерали решително симпатизират на Франция. При това старият Гладстон е приятел на Русия. Ако избухне европейска война, Англия ще пази неутралитет колкото е възможно по-дълго; но дори нейният „доброжелателен“ неутралитет може при споменатите обстоятелства да означава решаваща помощ за една от воюващите страни. Ако Германия направи нашето предложение и то бъде отхвърлено от Франция, Германия не само ще преодолее всички враждебни и английски настроения и ще си осигури доброжелателния неутралитет на Англия, но и освен това ще направи почти невъзможно за английското правителство да се присъедини в случай на война към противниците на Германия.

И така стигаме до следното заключение:

Или Франция ще приеме предложението. Тогава опасността от война, порождавана от постоянно растящото въоръжаване, ще бъде фактически отстранена, народите ще се успокоят, а Германия ще се ползва със славата, че е предприела тази стъпка.

Или Франция няма да го приеме. Тогава тя ще влоши собственото си положение в Европа и ще подобри положението на Германия в такава степен, че последната няма да има вече защо да се страхува от война и дори ще може, без да се бои от каквото и да било опасност, заедно със своите съюзници, които едва тогава ще ѝ станат истински съюзници, да пристъпи на собствена отговорност към постепенно съкращаване срока на военната служба и към подготовка за въвеждането на милиционна система.

Ще се намери ли достатъчно смелост да се направи спасителната крачка? Или ще се чака, докато Франция, изяснила си положението на Русия, направи първата стъпка и пожъне славата за себе си?

ДО ГЕРМАНСКИТЕ РАБОТНИЦИ ПО СЛУЧАЙ ПЪРВИ МАЙ 1893 г.

Какво по-интересно мога да разкажа днес на германските работници освен за предстоящото тук, в Англия, празнуване на Първи май, което тъкмо тази година ще има особено значение?* Ако Германия сега не е вече „благочестивата детска стая“, за която говореше Хайнрих Хайне**, днешна Англия също не е вече образцовата страна на мекотелите германски катедер-социалисти, страната, където добрите трейдюниони и привържениците на движението в рамките на закона полагат усилия „социалистическите фантазии“ да нямат почва. Всичко това сега е отминало веднъж завинаги. Много време беше нужно на работническата класа в Англия — след славните, завършили с поражение битки от времето на чартизма, — докато се раздвижи отново. Но сега тя несъмнено се е раздвижила. Що се отнася до тукашните социалистически организации, до неотдавна те не бяха нищо повече от секти, редом с които старите

* В ръкописа тази фраза се предхожда от един абзац, който липсва в печатния текст (изпуснат или при преписването на ръкописа, или — поради изменилата се обстановка — при публикуването): „В момента, когато ми предстои да изпратя тези редове до германския първомайски вестник, в Берлин се очаква криза във връзка с обсъждането на проекта за военен закон. Какво може да стане? Ако проектът бъде отхвърлен, ще последва разтуряне на райхстага и тогава изборителната кампания ще доминира над майския празник, ще го засенчи и за това ще има всички основания. Сега наистина човек може да се обзаложи пет срещу едно, че тъй желаният компромис ще бъде все пак постигнат и райхстагът ще продължи съществуването си с още две години. Но в същото време една незначителна случайност може да се окаже достатъчна, за да попречи на това. К: кво мога да кажа в такъв случай на германските работници по случай техния Първи май, щом е неизвестно при какви обстоятелства ще го празнуват те?“ *Ред.*

** Из стихотворението на Хайне „За успокоение“. *Ред.*

трейдюниони действително можеха да изглеждат внушителна сила. Оттук уверенията на кратките германски студентчета, че английските работници не искали да премахнат системата на наемен труд, а само да я „облагородят“. Но как стои работата днес? Работническите маси все повече се проникват от съзнанието, че тяхното спасение не е толкова в изтръгването на по-висока работна заплата и по-къс работен ден в борбата с отделните работодатели, а преди всичко в завоюването на политически права, на парламента* от организираната в самостоятелна партия работническа класа. Това пролича за пръв път във всеобщите избори през 1892 г. Работниците, борейки се против *двете* стари партии, прокараха трима свои кандидати** и отгоре на това в повече от двадесет избирателни окръга дадоха на тези партии здравата да предвкусят тяхната досега неизползвана сила⁴⁰⁹. Това необикновено повиши самочувствието на работниците.

В Англия дори при сегашното ограничено избирателно право работниците имат абсолютно мнозинство в най-малко 150 избирателни окръга. Ако бъде прокаран внесеният от правителството проект за избирателна реформа⁴¹⁰, те ще имат мнозинство в 200 окръга. Освен това в повечето избирателни окръзи гласовете на работниците и сега решават резултата от изборите. Съвсем очевидно е какво означава при тези условия пробуждането на класово съзнание у работниците. Работниците трябва само да поискат — и Англия няма да може да бъде управлявана против тяхната воля.

Това пробуждане на класовото съзнание се проявява и в подготовката на тазгодишния майски празник. За пръв път преговорите протичат гладко, без разпри и дребнаво съперничество, при всеобщ ентузиазъм. И което е по-важно: ръководството принадлежи на социалистите и за пръв път празникът ще има безспорно социалдемократически характер.

Фридрих Енгелс

13 март 1893 г.

*Напечатано в публикуваното от
издателството на вестник „Vorwärts“
специално издание „Mai-Feier“, 1 май 1893 г.*

*Печата се по текста на първомайското
издание, сверен с ръкописа*

Превод от немски

* В ръкописа вместо думите „в завоюването на политически права, на парламента“ е написано: „в завоюването на парламента, на политическата власт“. *Ред.*

** — Дж. К. Харди, Дж. Ърнс и Дж. Х. Уилсън. *Ред.*

ПРИВЕТСТВИЕ ДО АВСТРИЙСКИТЕ РАБОТНИЦИ ПО СЛУЧАЙ ПЪРВИ МАЙ 1893 г.⁴¹¹

Лондон. Помолен съм да напиша няколко думи до австрийските другари за първомайския им вестник. Какво мога да ви кажа? Как трябва да се празнува Първи май, вие знаете по-добре от мен. Вие го доказахте от самото начало. От 1890 г. насам австрийските работници от година на година показват на своите братя във всички други страни какво значи истински първомайски празник в пролетарски дух. Никъде не можах да организирам отпразнуването му като вас или поне подобно на вас.

И наистина първомайският празник има в Австрия далеч по-голямо значение от другаде. В Германия в 1890 г. можеха да се позоват на току-що завършилите избори за райхстага, които бяха такъв грандиозен преглед на бойните сили на германската работническа класа, че пред него бледнееше всяко първомайско празненство. Във Франция на 1 май 1892 г. се паднаха общинските избори, които се провеждаха въз основа на всеобщо изборително право и също донесоха на работниците огромни победи⁴¹²; на Първи май тогава трябваше да се работи за делото на пролетариата, а не да се празнува. Но в Австрия работниците нямат още изборително право, а как стои въпросът със свободата на печата и с правото на съюзи и събрания, личи от разяснението, което е направил в отговор на едно запитване в райхсрата г. правителственият съветник барон фон Чапка⁴¹³. Затова австрийските работници са прави и винаги ще бъдат прави, когато при всички обстоятелства настояват за неотклонното провеждане на майския празник. За работниците от другите страни този празник има предимно интернационално значение; затова може да се наложи поради специфични вътрешни обстоятел-

ства той да отстъпи на втори план. За австрийците той има не само интернационално, но и — и може би предимно — вътрешно значение; затова при тях той безусловно и винаги стои на преден план.

Нека той мине и тази година така блестящо, както досега.

*Написано през март — началото на април
1893 г.*

*Печата се по текста на първомайското
издание*

*Напечатано в публикуваното от
издателството на „Arbeiter-Zeitung“
специално издание „Zum 1. Mai 1893“*

Превод от немски

ДО ЧЕШКИТЕ ДРУГАРИ ПО СЛУЧАЙ ПЪРВИ МАЙ⁴¹⁴

СПОМЕН ОТ 1848 г.

Тогава Карл Маркс се срещна във Виена⁴¹⁵ с пражкия книжар Борош, водача на немско-бохемската фракция в австрийското Национално събрание. Борош много се оплака от националните разпри в Бохемия и от мнимата фанатична вражда на чехите към бохемските немци. Маркс го попита как стои работата с бохемските работници. „Е — отговори Борош, — това е съвсем друго нещо; щом работниците влязат в движението, това престава; не става вече дума за чехи или немци, всички държат един за друг.“

Това, което бохемските работници от двете националности тогава само *чувстваха*, сега го *знаят*: че всички тези национални разпри са възможни само при господството на едрите феодали и капиталистите; че те служат само за това, да увековечат това господство; че чешките и немските работници имат едни и същи общи интереси и че щом работническата класа завоюва политическо господство, ще бъде отстранен всякакъв повод за национални ежби. Защото работническата класа е интернационална по самата си природа и *тя ще докаже това отново на този Първи май*.

Фридрих Енгелс

Лондон, 8 април 1893 г.

Напечатано в специално издание: „*Prolet*
Máj 1893“, Praha

Печата се по ръкописа, сверен с чешкото
издание

Превод от немски

ВЪПРЕКИ ВСИЧКО

ПРИВЕТСТВИЕ ДО ФРЕНСКИТЕ РАБОТНИЦИ ПО СЛУЧАЙ ПЪРВИ МАЙ 1893 г.

Може би се лъжа, но ми се струва, че тази година Първи май няма да играе в живота на международния пролетариат оная доминираща роля, както през предишните три години.

От големите европейски страни само в Австрия, изглежда, искат да запазят първостепенното значение на първомайската демонстрация. Работниците там действително нямат друго средство за борба.

Значението на Първи май тази година се измества на заден план във Франция сигурно, в Германия много вероятно, в Англия може би — от общите избори, в които пролетариатът ще трябва да завоюва нови позиции и без съмнение ще ги завоюва*.

Следователно, ако първомайският празник бъде в известно отношение — макар и съвсем слабо — засенчен от приближаващите всеобщи избори, това не трябва да ни безпокои. То в никакъв случай няма да означава, че сме станали по-слаби. Напротив.

Демонстрациите са прекрасно нещо, но само когато нямаме по-добри средства за борба.

Нека буржоазията не тържествува преждевременно.

Ние пак ще се срещнем с нея в избирателните урни, а по-късно и в Бурбонския дворец!¹⁷

Лондон, 14 април

Фридрих Енгелс

*Напечатано във вестник „Le Socialiste“,
бр. 134 от 23 април 1893 г.*

*Печата се по текста на вестника, сверен
с ръкописа*

Превод от френски

* В ръкописа по-нататък е зачеркнат следният абзац: „В Белгия непосредствено в навечерието на Първи май едно бездарно правителство и една късогледна буржоазия си играят с огъня, сякаш се стремят да предизвикат пожар, който би запалил цяла Европа“¹⁶. *Ред.*

ДО ИСПАНСКИТЕ РАБОТНИЦИ ПО СЛУЧАЙ ПЪРВИ МАЙ 1893 г.⁴¹⁸

Пролетарската революция, изглежда, преобръща всичко, дори хронологията. Така поне в Испания 1 май идва след 2 май⁴¹⁹, каквото и да показва календарът. По-рано испанските работници празнуваха 2 май, а сега празнуват 1-о число на същия месец.

От 2 до 1 май — какъв голям прогрес за нас! Всъщност какво се е случило на 2 май 1808 г.? От една страна — чуждото нашествие, от друга — народът на Мадрид*. Това изглежда твърде просто. В действителност положението беше извънредно объркано. За да се бори против чуждото нашествие и тиранията на Наполеон, испанският народ трябваше едновременно да води борба против френската революция**, а за да завоюва отново своята независимост, същият испански народ бе принуден да възстанови деспотизма на фанатичния идиот Фердинанд VII, който бе поддържан от аристокрацията и духовенството.

Същото ставаше и в Италия, и в Германия, и дори в самата Франция. Италия и Германия можеха да се освободят от игото на Наполеон само като се предадат без съпротива на монархическата, феодална и клерикална реакция.

Така войните между народите отежняват и усложняват положението, което на пръв поглед е тъй просто и ясно.

* В ръкописа по-нататък е зачеркнато: „Зад чуждата армия — Наполеон, така нареченият представител на буржоазната революция, а в действителност деспот в своята страна, завоевател по отношение на съседните народи. Зад мадридския народ — кралската династия на слабоумните Бурбони, феодалната аристокрация, духовенството. Странна неразбория!“ *Ред.*

** В ръкописа по-нататък е зачеркнато: „чието дете беше Наполеон“. *Ред.*

Но прогресът от 2 май до 1 май е огромен! 1 май означава недвусмислена и ясна ситуация — два рязко различаващи се и противоположни си лагера: на едната страна международният пролетариат, който върви към победа под червеното знаме на всеобщото освобождение, на другата — имотните и реакционни класи: във всички страни, обединили се за защита на своите експлоататорски привилегии. Борбата пламва, червеното знаме е развято, победата е сигурна. Напред!

Написано през април 1893 г.

Печата се по ръкописа

Превод от френски

ДО РЕДАКЦИЯТА НА БЪЛГАРСКОТО СПИСАНИЕ „СОЦИАЛЪ-ДЕМОКРАТЪ“⁴²⁰

Лондон, 9 юни 1893 г.
122, Риджънтс парк роуд, Норд Уест

Скъпи другари!

Благодаря ви сърдечно, че сте ми изпратили кн. 2 на вашето списание „Социалъ-демократъ“; с надписа над тези редове искам да ви покажа, че залочвам поне да разбирам вашия език*. Изискванията, предявявани от интернационализма, растат всяка година. До 1848 г. човек можеше да смята, че е направил достатъчно, ако разбира отчасти основните езици на Западна и Централна Европа, но сега работата е стигнала дотам, че на стари години трябва да уча още дори румънски и български език, за да следя напредването на социализма към Изток и Югоизток. И все пак ние на Запад от душа се радваме на тези наши югоизточни форпостове на границата на Азия, които носят до бреговете на Черно и Егейско море развятото от Маркс знаме на съвременния пролетариат — ех, да можеше Маркс сам да доживее това! — и които отговарят на примамките и заплахите на руския царизъм, като противопоставят на царските прокламации социалистическите произведения на челните борци на руския пролетариат. Много се зарадвах да видя работи на Плеханов, преведени на български език⁴²¹.

Да живее международният социализъм!**

Ваш Ф. Енгелс

Напечатано в списание „Социалъ-демократъ“,
кн. 3 от 1893 г.

Печата се по ръкописа, сверен с текста на
списанието

Превод от немски

* В писмото на Енгелс надписът до редакцията е написан на български: „До редакцията на сборникъ „Социалъ-демократъ““. Ред.

** Възгласът е написан от Енгелс на български: „Да живѣе интернационалният социализъм!“ Ред.

ЗАКЛЮЧИТЕЛНО СЛОВО НА МЕЖДУНАРОДНИЯ
СОЦИАЛИСТИЧЕСКИ РАБОТНИЧЕСКИ КОНГРЕС В ЦЮРИХ
НА 12 АВГУСТ 1893 г.⁴²²

ПРОТОКОЛЕН ЗАПИС

Граждани и гражданки!

Позволете ми да превода това слово (което ораторът току-що бе произнесъл на английски и френски език) на моя роден немски език. Аз схващам неочаквано блестящия прием, който ми оказахте и който ме трогна дълбоко, не като оказан на мен лично, а като на сътрудник на великия човек, чийто портрет е окачен там горе (Маркс). Минаха точно 50 години, откакто Маркс и аз влязохме в движението, като публикувахме първите социалистически статии в „Deutsch-Französische Jahrbücher“. От малки секти по онова време социализмът се разви в могъща партия, която кара да трепере целият официален свят. Маркс умря, но ако сега беше още жив, нямаше да има човек в Европа и Америка, който би могъл със също такава законна гордост да хвърли поглед върху делото на своя живот. Има още една паметна дата. В 1872 г. се състоя последният конгрес на Интернационала⁴²³. На него станаха две събития. Първо, окончателното разграничаване от анархистите. Беше ли това излишно решение или не? Парижкят, Брюкселският и настоящият конгрес бяха принудени да направят същото⁴²⁴. Второ, прекратяването на дейността на Интернационала в старата му форма. Беше време, когато яростта на реакцията, опиянена от кръвта на славната Комуна, бе достигнала връхната си точка. Продължаването на дейността на стария Интернационал щеше да доведе само до жертви, несъразмерни с нейните резултати; Интернационалът премести седалището си в Америка, т. е. оттегли се от сцената. На пролетариата в отделните страни бе дадена възможност да се организира в самостоятелна форма. Това стана и сега Интернационалът е далеч по-силен,

отколкото преди. В този дух ние трябва да продължаваме да работим върху обща основа. За да не се изродим в секта, ние трябва да допускаме дискусиите, но общите принципи трябва неизменно да се спазват. Свободното обединение, доброволната връзка, поддържана от конгресите — това е достатъчно да ни осигури победата, която никоя сила в света не може вече да изтръгне от нашите ръце.

Особено се радвам, че англичаните са представени тук така многобройно, защото те бяха наши учители в организирането на работниците; но колкото и много да научихме ние от тях, навярно и те са видели тук нещо ново, от което и те биха могли да се поучат.

Като пътувах през Германия, чух неведнъж да се изказва съжаление, че законът против социалистите е паднал. Много по-интересно било да се води борба с полицията. С такива борци няма да се справи никоя полиция, никое правителство в целия свят.

По поръчение на бюрото обявявам конгреса за закрит. Да живее международният пролетариат! (Бурни приветствени възгласи на цялото събрание. Продължителни овации. Присъстващите стават прави и пеят „Марсилезата“.)

*Непечатано като съобщение или протокол
запис в редица социалистически и
работнически вестници през август —
септември 1893 г., както и в брошурата:
„Protokoll des Internationalen Sozialistischen
Arbeiterkongresses in der Tonhalle, Zürich,
vom 6. bis 12. August 1893“.
Zürich, 1894*

*Печата се по текста на брошурата
Превод от немски*

РЕЧ НА СОЦИАЛДЕМОКРАТИЧЕСКО СЪБРАНИЕ ВЪВ ВИЕНА НА 14 СЕПТЕМВРИ 1893 г.⁴²⁵

ВЕСТНИКАРСКИ ОТЧЕТ

Скъпи другари и другарки!

Не мога да напусна тази зала, без да изразя своята дълбока сърдечна благодарност за незаслужения прием, с който бях удостоен тази вечер. Мога само да кажа, че за съжаление на мен е съдено да пожъна славата на моя покоен приятел. В този смисъл аз приемам вашите овации. Ако съм успял да направя нещо за движението през 50-те години, които прекарах в него, не искам никаква награда за това. Най-добрата награда сте вие! Наши другари има навсякъде: в затворите на Сибир, в златните мини на Калифорния, чак до Австралия. Няма страна, няма голяма държава, където социалдемократията да не е сила, за която всички трябва да държат сметка. Всичко, което става в целия свят, става с оглед на нас. Ние сме велика сила, която вдъхва страх и от която зависи повече, отколкото от другите велики сили. С това се гордея аз. Не сме живели напразно и можем с гордост и задоволство да хвърлим поглед върху своите дела*. В Германия искаха да задушат движението със сила и всеки път социалдемократията отговаряше така, както буржоазията изобщо не очакваше. Всеки нови избори са сигурно неудържимо увеличение на социалдемократическите гласове, което плаши буржоазията, плаши Каприви, плаши всички власти (бурни ръкопляскания). Предишният оратор** отбеляза, че в чужбина социалдемократическото дви-

* В отчета, публикуван във вестник „Neue Freie Presse“, вместо тази фраза е даден следният текст: „Сега вие се борите за всеобщо изборително право; то е едно от най-мощните оръжия в ръцете на пролетариата. Всеобщото изборително право е единственото средство, за да се провери влиянието и силата на партията. На това ни учи историята на Германия през последните двадесет години“. *Ред.*

** — Лойтнер. *Ред.*

жение винаги е било подценявано. Скъпи другари, аз обикалях по улиците на Виена, гледах прекрасните здания, които буржоазията е била тъй любезна да построи за пролетариата на бъдещето (бурно оживление), и помолих да ми покажат също великолепната сграда на кметството, което вие тъй достойно овладяхте. От деня, в който го овладяхте, вече никой не ви подценява (гръмки ръкопляскания). Този ден беше начало на нова епоха. Аз бях тогава в Лондон и видях ужаса, който обхвана кореспондентите на английските вестници, когато съобщаваха, че на 9 юли пролетариатът е завладял Виена⁴²⁶, и то по-умело, отколкото тя е била завладявана когато е да било. (Бурни, дълго нестихващи ръкопляскания. Многократно повтарящи се възгласи: „ура за Енгелс!“)

*Напечатано във вестник „Neue Freie Presse“,
бр 10440 от 15 септември 1893 г., и в
„Arbeiter-Zeitung“, бр. 38 от 22 септември
1893 г.*

*Печата се по текста на „Arbeiter-Zeitung“,
сверен с текста на вестник „Neue Freie
Presse“*

Превод от немски

РЕЧ НА СОЦИАЛДЕМОКРАТИЧЕСКО СЪБРАНИЕ...
В БЕРЛИН НА 22 СЕПТЕМВРИ 1893 г.⁴²⁷

ВЕСТНИКАРСКИ ОТЧЕТ

Другарки и другари!

Благодаря ви от сърце за блестящия и незаслужен прием, който ми оказахте. Аз мога тук само да повторя това, което казах вече в Цюрих и Виена*. Аз гледам на този прием като на оказан не лично на мен, а на мен като сътрудник и съратник на един велик човек, като боен другар на Карл Маркс, и в този смисъл го посрещам с благодарност. Вие знаете, че не съм оратор, нито парламентарен деец, че работя в друга област, най-вече в своя кабинет и с перото. Все пак бих искал да ви кажа няколко думи. Изминаха почти точно 51 години, откакто видях Берлин за последен път⁴²⁸. Оттогава Берлин съвсем се е променил. Тогава той беше малка така наречена „резиденция“, която наброяваше едва 350 хиляди жители и живееше от двора, аристокрацията, гарнизона и чиновниците. Днес той е голям столичен град с близо два милиона население, което живее от промишлеността; днес дворът, аристокрацията, гарнизонът и чиновниците биха могли да се преместят на друго място — Берлин все пак ще си остане Берлин. Промишленото развитие на Берлин е предизвикало и още една коренна промяна. Тогава в Берлин още нямаше нито един социалдемократ; дори не се знаеше какво е социалдемократия; сега, преди няколко месеца, тук се състоя преглед на берлинската социалдемократия и тя манифестира с близо 160 000 гласа⁴²⁹; от шестте представители на Берлин петимата са социалдемократи. В това отношение Берлин стои начело на всички големи градове в Европа и далеч изпревари дори Париж.

* Виж настоящия том, стр. 410—413. *Ред.*

Но не само Берлин, а и цяла останала Германия е преживяла тази промишлена революция. Аз не съм бил в Германия шестнадесет години⁴³⁰. Както ви е известно — впрочем вие сте го изпитали лично, — от 1878 г. тук действуваше законът против социалистите, който вие сега благополучно ликвидирахте. Докато този закон беше в сила, аз се въздържах да идвам в Германия; исках да спестя на властите грижата да ме изгонят, което сигурно щеше да се случи (весело оживление, възгласи: „сигурно!“). И ето че при сегашното ми пътуване аз можах да се убедя колко грандиозен е превратът, станал в икономическото положение на Германия. При миналото поколение Германия беше земеделска страна, две трети от населението на която бяха селяни; днес тя е първостепенна промишлена страна и по целия Рейн, от холандската до швейцарската граница, аз не намерих нито едно кътче, от което да не се виждат димящи фабрични комини. На пръв поглед това засяга само капиталистите. Но като развиват промишлеността, капиталистите създават не само принадлежна стойност, те създават и пролетарии, те разоряват дребнобуржоазните и дребноселските средни слоеве, довеждат до крайност класовия антагонизъм между буржоазията и пролетариата, а който създава пролетарии, той създава и социалдемократи. При всеки нови избори за райхстага буржоазията е поразена от неудържимото нарастване на социалдемократическите гласове, тя пита: на какво се дължи това? Ако имаше малко ум, тя трябваше да разбере, че това е нейно собствено дело! Стана така, че германската социалдемократия е най-единната, най-сплотената, най-силната в целия свят и върви от победа към победа благодарение на спокойствието, дисциплината и бодрия дух, с които води своята борба. Другари социалдемократи, убеден съм, че вие и занапред ще изпълнявате своя дълг, и завършвам с призива: *Да живее международната социалдемократия!*

Напечатано в приложение към вестник „Vorwärts“, бр. 226 от 26 септември 1893 г., и в „Arbeiter-Zeitung“, бр. 40 от 6 октомври 1893 г.

Печата се по текста на вестник „Vorwärts“ сверен с текста на „Arbeiter-Zeitung“
Превод от немски

ДО ЛОНДОНСКОТО КОМУНИСТИЧЕСКО
ПРОСВЕТНО ДРУЖЕСТВО НА ГЕРМАНСКИТЕ РАБОТНИЦИ

Лондон, 1 декември 1893 г.
122, Риджънтс парк роуд, Норд Уест

Уважаеми другарю,

Моля Ви да предадете на Ръководството и членовете на Комунистическото работническо просветно дружество най-искрената ми благодарност за любезните им поздравления по случай 73-я ми рожден ден. Нека Дружеството процъфтява още дълги години и винаги държи високо старото червено знаме, което то развя най-напред тук, в Англия!

С искрен поздрав

Ф. Енгелс

*Печата се по ръкописа
Превод от немски*

ДО МЕЖДУНАРОДНИЯ КОНГРЕС НА СТУДЕНТИТЕ СОЦИАЛИСТИ⁴³¹

Лондон, 19 декември 1893 г.

Драги граждани!

Благодаря ви за вашата любезна покана за конгреса на студентите социалисти и извънредно много съжалявам, че не мога да се възползвам от нея, тъй като съм зает с важни и неотложни работи. Затова мога само да пожелаая на вашия конгрес всички успех, който той заслужава. Нека вашите усилия породят сред студентите съзнанието, че от техните редове трябва да излезе онзи пролетариат на умствения труд, който е призван рамо до рамо и в общи редици със своите братя работници, заети с физически труд, да играе значителна роля в приближаващата революция.

Буржоазните революции на миналото искаха от университетите само адвокати като най-добрия суров материал за политици; освобождението на работническата класа ще се нуждае освен това от лекари, инженери, химици, агрономи и други специалисти, защото се касае да бъде овладяно управлението не само на политическата машина, но и на цялото обществено производство, а тук ще бъдат нужни не звънки фрази, а солидни знания.

Братски привет.

Ф. Енгелс

Напечатано във вестник „L'Etudiant socialiste“, бр. 8 от 25 март — 10 април 1894 г.

Печата се по текста на вестника, сверен с ръкописа

Превод от френски

ПРЕДГОВОР КЪМ СБОРНИКА
„СТАТИИ ПО МЕЖДУНАРОДНИ ВЪПРОСИ
ОТ ВЕСТНИК „VOLKSSTAAT“
(1871—75)“⁴³²

Освен това, че са писани за „Volksstaat“, следващите по-долу статии имат общо и това, че всички те са посветени на извънгермански, международни въпроси.

Първата статия, „*Още веднъж „господин Фогт“*“, е завършък на полемиката относно Италианската война, която се води през 1859—1860 г. между този мним природоизследовател и републиканец, но истински вулгарно-либерален бонапартист и фабрикант на книги, от една страна, и Маркс — от друга. В тази статия въпросният г. Фогт бе окончателно заклеймен като платен бонапартистки агент, за което в своя памфлет „Господин Фогт“ в 1860 г. Маркс можеше да приведе, разбира се, само косвени доказателства⁴³³.

Втората статия, „*Бакунистите на работа*“, в която се описва дейността на анархистите през време на юлското въстание през 1873 г. в Испания, се появи преди това в отделна брошура⁴³⁴. Макар анархизмът, тази карикатура на работническото движение, да е преминал отдавна кулминационната точка на своето развитие, все пак правителствата в Европа и Америка са толкова много заинтересовани от по-нататъшното му съществуване и пръскат толкова много пари за неговото поддържане, че ние не можем да оставим без внимание подвизите на анархистите. Затова отново препечатваме тук тази статия.

„*Полската прокламация*“⁴³⁵ засяга една страна на отношенията на Германия към Източна Европа, която сега прекалено често се изпуска изпредвид, но която не бива да се пренебрегва, за да може да се съди правилно за тези отношения.

Критиката на *програмата на бланкистките емигранти* от 1874 г.⁴³⁶ отново представлява особен интерес тъкмо сега, когато

наред с представители на другите социалистически групи във френската камара на депутатите получиха достъп и няколко бланкисти начело с нашия приятел Вайян⁴³⁷. След завръщането си във Франция в 1880 г.⁴³⁸ бланкистите се намесиха веднъж решаващо в събитията, именно в 1887 г., в деня на последните президентски избори след оставката на Греви. Мнозинството на Националното събрание беше за Жул Фери, един от най-подлите сред подлите палачи на Комуната и един от най-завършените представители на онази опортюнистическа буржоазия⁴³⁹, която иска да управлява Франция само за да експлоатира нея и нейните колонии. Тогава в Париж се подготвяше въстание, което по споразумението с депутатите радикали трябваше да се ръководи от парижкия общински съвет; но военната организация се намираще в ръцете на бланкистите, които даваха офицерските кадри и чийто военен ръководител, генералът на Комуната Йод, пое командването и установи генералния си щаб в едно кафене до кметството. Пред опасността от въстание опортюнистите отстъпиха и избраха за президент Карно.

И напоследък, по време на гостуването на моряци от руската флота в Париж, седмичникът на бланкистите „Le Parti socialiste“⁴⁴⁰ се отличил със своето смело, недържащо сметка за каквито и да било шовинистически предразсъдъци поведение. Това ни дава гаранцията, че бланкистката група в камарата на депутатите под ръководството на Вайян ще положи всички усилия, за да осигури съвместните действия на всички представени там социалистически групи и тяхното обединение в една силна социалистическа фракция.

Читателят ще забележи, че във всички тези статии, и особено в последната, аз навсякъде наричам себе си не социалдемократ, а комунист. Това е, защото тогава в различни страни се наричаха социалдемократи такива хора, които съвсем не бяха написали на своето знаме лозунга за преминаването на всички средства за производство в ръцете на обществото. Във Франция под социалдемократ се разбираше демократът-републиканец с повече или по-малко трайни, но винаги неопределени симпатии към работническата класа, т. е. хората от 1848 г. от типа на Ледрю-Ролен и прудонистки настроените „радикални социалисти“ от 1874 г. В Германия социалдемократи се наричаха ласалианците; но макар в своята маса те все повече и повече да осъзнаваха необходимостта от обобществяване на средствата за производство, все пак единствената официално призната точка от тяхната програма си оставаха специфично Ласаловите производителни кооперации с държавна помощ. Затова за Маркс и за мен беше абсолютно невъзможно да употребяваме един толкова разтеглив израз за обозначаване на нашето специално гледище. Днес положението е друго и тази дума може да мине, колкото и неподходяща да си остава тя за една пар-

тия, чиято икономическа програма е не просто социалистическа изобщо, а направо комунистическа, и чиято политическа крайна цел е преодоляването на цялата държава, следователно и на демокрацията. Но названията на *действителните* политически партии никога не им отговарят напълно; партията се развива, името остава.

Последната статия, „За социалния въпрос в Русия“⁴⁴¹, която също излезе в 1875 г. в отделна брошура, не можеше да бъде преиздадена без повече или по-малко подробен послеслов*. Въпросът за бъдещето на руската селска община занимава повече от когато и да било всички руси, които се интересуват от икономическото развитие на своята страна. Цитираното от мен писмо на Маркс** бе изтълкувано от руските социалисти по най-различен начин. Доскоро към мен неведнъж се обръщаха руси, които живеят както в Русия, така и в чужбина, с молба да изкажа възгледите си по този въпрос. Аз дълго отказвах, защото прекалено добре знам колко недостатъчно съм запознат с подробностите на икономическото положение на Русия; можех ли да подготвям за печат третия том на „Капиталът“ и едновременно да проучвам действително колосалната литература, в която стара Русия — както Маркс обичаше да казва — прави преди смъртта си опис на своето имущество? Но мен настойчиво ме молят да преиздам „За социалния въпрос в Русия“ и това обстоятелство ме принуждава да се опитам в допълнение на тази стара статия да направя някои изводи от историко-сравнителното изследване на днешното икономическо положение на Русия. Макар тези изводи да не обещават безусловно голямо бъдеще на руската община, то, от друга страна, те ще послужат за обосноваване на възгледа, че приближаващата се гибел на капиталистическото общество на Запад ще даде и на Русия възможност да съкрати значително преминаването си през стадия на капитализма, което сега става неизбежно.

Ф. Енгелс

Лондон, 3 януари 1894 г.

Напечатано в книгата:
F. Engels. „Internationales aus dem
„Volksstaat“ (1871—75)“. Berlin, 1894

Печата се по текста на книгата
[Превод от немски

* Виж настоящия том, стр. 423—437. *Ред.*

** Виж настоящия том, стр. 432—434. *Ред.*

ПРЕДВАРИТЕЛНА БЕЛЕЖКА КЪМ СТАТИЯТА „БАКУНИСТИТЕ НА РАБОТА“⁴⁴²

За да улесним разбирането на следващите записки, ще приведем няколко хронологически данни.

На 9 февруари 1873 г. на крал Амадей бе омръзнала испанската му корона; той е първият стачкуващ крал — отказа се от престола. На 12-и бе провъзгласена република; веднага след това в баските провинции избухна ново карлистко въстание.

На 10 април бе избрано Учредително събрание, което бе открито в началото на юни, а на 8 юни провъзгласи федеративна република. На 11-и се конституира ново правителство начело с Пи и Маргал. Същевременно бе избрана комисия, която да състави проекта за нова конституция, от която обаче бяха изключени крайните републиканци, така наречените интрансиженти. И когато на 3 юли тази нова конституция бе провъзгласена, интрансижентите намериха, че тя не отива достатъчно далеко в раздробяването на Испания на „независими кантони“. Поради това интрансижентите незабавно вдигнаха въстания в провинциите: в Севиля, Кордова, Гранада, Малага, Кадикс, Алкой, Мурсия, Картагена, Валенсия и т. н. те победиха от 5 до 11 юли навсякъде и създадоха във всеки от тези градове независимо кантонално правителство. На 18 юли Пи-и-Маргал подаде оставка и бе сменен от Салмерон, който веднага изпрати войски против въстаниците. След слаба съпротива въстаниците бяха победени за няколко дни; още на 26 юли поради падането на Кадикс в цяла Андалузия бе възстановена властта на правителството; почти едновременно бяха покорени Мурсия и Валенсия; само Валенсия се бори с известна енергия.

Държеше се само Картагена. Това голямо военно пристанище на Испания, което падна заедно с флота в ръцете на въстаниците, бе защитено откъм сушата освен от крепостен вал и от 13 отделни форта и затова не можеше да бъде превзето лесно. И тъй като правителството се пазеше да не разруши базата на собствения си флот, „суверенният кантон Картагена“ просъществува до 11 януари 1874 г., когато най-после капитулира, тъй като всъщност не беше способен за абсолютно нищо друго.

В цялото това позорно въстание тук ни интересуват само още по-позорните дела на бакунистките анархисти; само те са описани тук повече или по-малко подробно за назидание на съвременниците.

Написано в началото на януари 1894 г.

Печата се по текста на книгата

Напечатано в книгата:

Превод от немски

*F. Engels. „Internationales aus dem
„Volksstaat“ (1871—75)“. Berlin, 1894*

ПОСЛЕСЛОВ КЪМ ПРОИЗВЕДЕНИЕТО
„ЗА СОЦИАЛНИЯ ВЪПРОС В РУСИЯ“⁴⁴³

Преди всичко трябва да поправа една грешка — г. П. Ткачов, точно казано, не беше бакунист, т. е. анархист, а се представяше за „бланкист“. Тази грешка беше естествена, тъй като по тогавашния обичай на руските емигранти въпросният господин се обяви пред Западна Европа за солидарен с цялата руска емиграция и в брошурата си действително защитаваше също и Бакунин и К^о от моята критика така, сякаш тя беше насочена лично против него⁴⁴⁴.

Възгледите за руската комунистическа селска община, които той застъпваше в полемиката с мене, бяха по същество възгледите на Херцен. Този раздут в революционер панславистки белетрист бе узнал от „Етюдите за Русия“ на Хакстхаузен⁴⁴⁵, че крепостните селяни в неговите имения не познават частна собственост върху земята, а от време на време си преразделят помежду си орната земя и ливадите. Като белетрист той нямаше нужда да проучи това, което скоро стана всеобщо известно, а именно, че общинната собственост върху земята е форма на собственост, която в първобитната епоха е господствувала у германците, келтите, индийците, с една дума, у всички индоевропейски народи, в Индия съществува и до днес, в Ирландия и Шотландия бе едва неоглавна насилствено унищожена и дори в Германия се среща все още тук и там, че това е отмираща форма на собственост, която в действителност е обща за всички народи на известно стъпало на развитие. Но като панславист Херцен, който бе социалист в най-добрия случай на думи, видя в общината нов предлог да представи в още по-ярка светлина предгнилия Запад своята „света“ Русия и нейната мисия — да подмлади и възроди в случай на необходимост дори със силата на оръжието

този прогнил, отживял времето си Запад. Това, което изхабените французи и англичани не могат да постигнат с най-големи усилия, русите имат в готов вид в своята страна.

„Да се запази общината и да се даде свобода на личността, да се разпростре селското самоуправление върху градовете и цялата държава, като се запази народното единство — ето в какво се състои въпросът за бъдещето на Русия, т. е. въпросът за същата социална антиномия, чието решение занимава и вълнува умовете на Запада“ (Херцен, Писма до Линтон)⁴⁴⁶.

И така за Русия може да съществува политически въпрос; „социалният въпрос“ за Русия е вече разрешен.

Също тъй просто, както и Херцен, гледаше на въпроса робски подражаващият му Ткачов. Макар че в 1875 г. той не можеше вече да твърди, че „социалният въпрос“ в Русия е вече разрешен, той все пак заявяваше, че руските селяни като родени комунисти стоят безкрайно по-близо до социализма и отгоре на всичко живеят несравнено по-добре от бедните, забравени от бога западноевропейски пролетарии. Ако френските републиканци по силата на стогодишната си революционна дейност смятаха своя народ за политически избрания народ, то мнозина от тогавашните руски социалисти провъзгласяваха Русия за социално избрания народ; не от борбите на западноевропейския пролетариат, а от самите недра на руското селячество щяло да дойде възраждането на стария икономически свят. Против този детински възглед именно беше насочена моята критика.

Но руската община си е спечелила уважение и признание и сред хора, които стоят несравнено по-високо от херценовци и ткачовци. Между тях беше и Николай Чернишевски, този велик мислител, на когото Русия дължи безкрайно много и чието бавно убийство с дългогодишно заточение сред сибирските якути ще остане навеки позорно петно върху паметта на Александър II „Освободител“.

Поради интелектуалната бариера, която отделяше Русия от Западна Европа, Чернишевски никога не можа да се запознае с произведенията на Маркс, а когато се появи „Капиталът“, той отдавна вече се намираше в Средне-Вилюйск, сред якутите. Цялото му духовно развитие трябваше да протича при условията, които бяха създадени от тази интелектуална бариера. Това, което руската цензура не пушаше, почти или дори съвсем не съществуваше за Русия. Затова макар и у него да намираме отделни слаби места, известна ограниченост на кръгозора, трябва само да се учудваме, че те не са повече.

Чернишевски също вижда в руската селска община средство за преминаване от съществуващата обществена форма към ново съ-

Lettres de Frédéric Engels sur la Russie.

БИБЛИОТЕКА СОВРЕМЕННОГО СОЦИАЛИЗМА

Серія II. — Выпуск III.

ФРИДРИХЪ ЭНГЕЛЬСЪ О РОССИИ

1) Отвѣтъ П. Н. Ткачеву (1875 г.)

2) Послѣсловіе къ нему (1894 г.)

ПЕРЕВОДЪ СЪ НѢМЕЦКАГО

В. ЗАСУЛИЧЪ

ЖЕНЕВА

Типографія „СОЦІАЛЬ-ДЕМОКРАТА“, Route de Lancy, 6

1894

Зоглавната страница на брошурата, издадена от групата „Освобождение на труда“, с послеслова на Ф. Енгелс към неговото произведение „За социалния въпрос в Русия“

пало на развитие, което стои по-високо, от една страна, от руската община, а от друга — от западноевропейското капиталистическо общество с неговите класови противоположности. И в това, че Русия притежава това средство, докато Западът го няма, в това Чернишевски вижда едно предимство на Русия.

„Въвеждането на по-добър ред на нещата в Западна Европа извънредно много се затруднява от безграничното разширяване на правата на отделната личност... човек не се отказва лесно дори от незначителна част от това, от което е свикнал да се ползва, а на Запад отделната личност е вече свикнала с неограничеността на частните права. На ползата и необходимостта от взаимни отстъпки учи само горчивият опит и дългото размисляне. На Запад един по-добър ред на икономическите отношения е свързан с жертви и затова е трудно да бъде установен. Той противоречи на навиците на английския и френския селянин.“ Но: „Това, което в една страна изглежда утопия, в друга съществува като факт... ония навици, чието провеждане в народния живот изглежда извънредно трудно на англичанина и французина, съществуват у русина като факт на неговия народен живот... Редът на нещата, към който по толкова труден и дълъг път се стреми сега Западът, още съществува у нас в могъщия народен обичай на нашия селски бит... Ние виждаме какви печални последици имаше на Запад загубването на общинната поземлена собственост и колко трудно ще бъде за западните народи да си върнат загубеното. Ние трябва да си вземем добра поука от примера на Запада.“ (Чернишевски. Съчинения, женево издание, т. V, стр. 16—19; цитирано у Плеханов, „Наши разногласия“*, Женева, 1885.)⁴⁴⁷

А за уралските казаци, при които още господствуваше общественото обработване на земята и разделянето на продукта между отделните семейства, той казва:

„Ако уралците със сегашното си устройство доживеят времето, когато в земеделието ще бъдат въведени машини, тогава те ще бъдат много радостни, че са запазили една форма на собственост, допускаща употребата на такива машини, които предполагат стопанства с огромни размери, от стотици десетини.“ (Ibidem**, стр. 131.)

При това не трябва само да се забравя, че със своето обществено обработване на земята — предпазвано от гибел по военни съображения (ние също имаме казармен комунизъм) — уралците съществуват в Русия съвсем обособено, приблизително както у нас обединените стопанства [Gehöferschaften] край Мозел с техните периодични преразделяния. И ако те запазят сегашното си устройство, докато узреят за въвеждане на машините, от това ще имат изгода не те, а руският военен фиск, чиито слуги са те.

Във всеки случай фактът е следният: по същото време, когато в Западна Европа капиталистическото общество се разпада и е застрашено да загине от неотстранимите противоречия на собственото си развитие, по същото това време около половината от цялата

* В оригинала заглавието на книгата е написано на руски с латински букви Ред.

** Пак там. Ред.

обработваема земя в Русия все още се намира като обща собственост в ръцете на селските общини. Ако на Запад разрешението на противоречията чрез нова организация на обществото има за предпоставка преминаването на всички средства за производство, следователно и на земята, в собственост на цялото общество, в какво отношение към тази на Запад тепърва подлежаща на създаване обща собственост се намира вече, или по-точно, все още съществуващата в Русия общинна собственост? Не може ли тя да послужи като изходна точка на едно народно движение, което, прескачайки целия капиталистически период, веднага ще преобразува руския селски комунизъм в съвременна социалистическа обща собственост върху всички средства за производство, като го обогати с всички технически постижения на капиталистическата ера? Или, както Маркс е обобщил мисълта на Чернишевски в едно цитирано по-долу писмо*: „Трябва ли Русия най-напред да разруши селската община, както искат нейните либерални икономисти, за да премине след това към капиталистическия строй, или, напротив, тя може, без да изпита мъките на този строй, да завладее всичките му плодове, развивайки собствените си, исторически дадени условия?“

Самото поставяне на въпроса вече показва направлението, в което трябва да се търси неговото решение. Руската община е съществувала стотици години, без от нея да е излязъл когато и да било някакъв подтик да изработи от самата себе си една по-висока форма на обща собственост; така беше и с германската марка, келтския клан, индийската и другите общини с първобитно-комунистически отношения. С течение на времето, под влиянието на заобикалящото ги, както и на възникващото вътре в тях и постепенно завладяващо ги стоково производство и размяна между отделните семейства и отделните лица, всички те все повече и повече губеха своя комунистически характер и се превръщаха в общини на независими един от друг земеделци. Затова ако изобщо може да се поставя въпросът, дали руската община ще има друга и по-добра съдба, причината за това е не тя самата, а единствено обстоятелството, че в една европейска страна тя е запазила относителна жизнена сила до времето, когато в Западна Европа не само стоковото производство изобщо, но дори неговата най-висока и последна форма — капиталистическото производство, влезе в противоречие със създадените от него самото производителни сили, когато то се оказва неспособно да управлява повече тези сили и когато то загива от тези вътрешни противоречия и от обусловените от тях класови конфликти. Вече от това следва, че инициативата за подобно преобразуване на руската

* Виж настоящия том, стр. 432—434. *Ред.*

община може да изхожда не от самата нея, а единствено от промишления пролетариат на Запада. Победата на западноевропейския пролетариат над буржоазията и свързаното с това заместване на капиталистическото производство с обществено управлявано производство — това е необходимото предварително условие за издигането на руската община на същото стъпало на развитие.

И наистина: никъде и никога наследеният от родовия строй аграрен комунизъм не е пораждал от себе си нещо друго освен собственото си разложение. Самата руска селска община още в 1861 г. представляваше сравнително отслабена форма на този комунизъм; съвместното обработване на земята, което все още съществува в отделни области на Индия и в южнославянската задруга, вероятната родоначалница на руската община, трябваше да отстъпи място на водене на стопанството от отделните семейства; общинната собственост се проявяваше още само в повтарящите се преразделяния на земята, които в различните области се извършваха в най-различни интервали от време. Достатъчно е тези преразделяния да се прекратят от само себе си или със специално постановление — и селото с парцелни селяни е готово.

Но само фактът, че като съществува редом с руската селска община, капиталистическото производство в Западна Европа същевременно се приближава към момента, когато ще загине и когато то самото сочи вече една нова форма на производство, при която средствата за производство като обществена собственост ще се прилагат планоно — само този факт не може да вдъхне на руската община силата да развие тази нова обществена форма от самата себе си. Как може руската община да присвои гигантските производителни сили на капиталистическото общество като обществена собственост и обществено оръдие, преди още самото капиталистическо общество да е извършило тази революция? Как може руската община да покаже на света как се води едра промишленост на обществени начала, когато тя е отвикнала вече да обработва собствената си земя на обществени начала?

Наистина в Русия има доста хора, които добре познават западното капиталистическо общество с всичките му непримирими противоположности и конфликти и са наясно и относно изхода от тази привидна задънена улица. Но, първо, няколкото хиляди души, които разбират това, не живеят в общината, а може би петдесетте милиона, които живеят във Великобритания все още в условията на общинна собственост върху земята, нямат и най-смътна представа за всичко това. За тях възгледите на тези няколко хиляди души са най-малкото така чужди и непонятни, както за английските пролетарии от 1800—1840 г. бяха чужди и непонятни плановете, които Роберт Оуен

измисляше за тяхното спасение. И сред работниците, които работеха във фабриката на Оуен в Ню Ланарк, мнозинството се състоеше също от хора, израснали в условията и обичаите на един разпадащ се комунистически родов строй, в келтско-шотландския клан, но Оуен не споменава нито дума да е бил разбран по-добре от тези хора. А, второ, исторически невъзможно е едно общество, което стои на по-ниско стъпало на икономическо развитие, да разреши задачите и конфликтите, които са възникнали и са можели да възникнат едва в общество, намиращо се на далеч по-високо стъпало на развитие. Всички форми на родовата община, възникнали преди появата на стокото производство и частната размяна, имат с бъдещото социалистическо общество само това общо, че известни неща, средства за производство, се намират в обща собственост и в общо ползване на известни групи. Но само това общо свойство не прави по-ниската обществена форма способна да създаде от самата себе си бъдещото социалистическо общество, този собствен и последен продукт на капиталистическото общество. Всяка дадена икономическа формация трябва да решава свои собствени, възникващи от нея самата, проблеми; да се опитва да решава проблемите, стоящи пред друга съвсем чужда формация, би било абсолютна безсмислица. И това важи за руската община не по-малко, отколкото за южнославянската задруга, за индийската родова община или за всяка друга обществена форма от периода на дивачеството или варварството, която се характеризира с обща собственост върху средствата за производство.

Но затова пък е не само възможно, но и несъмнено, че след победата на пролетариата и преминаването на средствата за производство в обща собственост у западноевропейските народи страните, които току-що са тръгнали по пътя на капиталистическото производство и в които все още са се запазили родови отношения или остатъци от тях, имат в тези остатъци от общинната собственост и в съответстващите им народни обичаи мощно средство да съкратят значително процеса на своето развитие в социалистическо общество и да си спестят по-голямата част от страданията и борбите, през които ние в Западна Европа трябва да си проправяме път. Но необходимо условие за това са примерът и активната подкрепа на засега все още капиталистическия Запад. Само когато капиталистическото стопанство бъде преодоляно в своята родина и в страните, където е достигнало разцвет, само когато изостаналите страни видят от този пример „как става това“, как производителните сили на съвременната промишленост като обществена собственост се поставят в служба на цялото общество — само тогава тези изостанали страни ще могат да тръгнат по пътя на такъв съкратен процес на развитие. Но тогава успе-

хът им ще бъде сигурен. И това важи не само за Русия, но и за всички страни, които се намират на докапиталистическо стъпало на развитие. В Русия обаче това ще бъде сравнително най-лесно, защото тук част от местното население вече е усвоила интелектуалните резултати от капиталистическото развитие и поради това става възможно в период на революция общественото преустройство да бъде извършено тук почти едновременно със Запада.

Това беше вече изказано от Маркс и от мен на 21 януари 1882 г. в предговора към направения от Плеханов руски превод на „Комунистически манифест“. В него се казва:

„Но наред с бързо процъфтяващото капиталистическо търгашество и с едва сега развиващата се буржоазна поземлена собственост ние намираме в Русия по-голямата част от земята в общинна собственост на селяните. Пита се сега: може ли руската община — тази в действителност вече силно разложена форма на първобитната обща собственост върху земята — да премине направо във висшата, комунистическа форма на земевладение? Или, напротив, тя най-напред трябва да мине през същия процес на разложение, който е присъщ на историческото развитие на Запада? Единственият възможен днес отговор на този въпрос е следният: ако руската революция даде сигнала за пролетарска революция на Запад, така че двете да се допълнят една друга, тогава съвременната руска общинна собственост върху земята може да стане изходна точка на едно комунистическо развитие“⁴⁴⁸.

Не трябва обаче да се забравя, че споменатото тук силно разложение на руската общинна собственост е направило оттогава значителна крачка напред. Пораженията в Кримската война ясно показаха необходимостта от бързо промишлено развитие за Русия. Преди всичко бяха нужни железопътни линии, а те не могат да се развият в голям мащаб без местна едра промишленост. Предварително условие за възникване на последната беше така нареченото освобождение на селяните; с него за Русия настъпи капиталистическата ера, но с това и ерата на бързото разрушаване на общинната собственост върху земята. Наложените на селяните изкупни плащания наред с повишените данъци и едновременно намаляване и влошаване качеството на отредените им земи ги хвърлиха в ръцете на лихварите, в мнозинството си забогатели членове на селската община. Железопътните линии откриха за много досега отдалечени области пазар за пласмент на тяхното жито, но и докараха тук евтините продукти на едрата промишленост, които изтикваха домашната индустрия на селяните, изработвала досега подобни изделия отчасти за собствено потребление, отчасти за продажба. Съществували от край време стопански отношения бяха нарушени, настъпи разстрой-

ството, което навсякъде придружава преминаването от натурално стопанство към парично, сред членовете на общината се появиха големи имуществени различия — бедните ставаха заробени длъжници на богатите. С-една дума, същият процес на проникване на паричното стопанство, който по времето преди Солон разложи атинския род*, започна да разлага сега руската община. Наистина Солон можа чрез революционно посегателство върху тогава още твърде младото право на частна собственост да освободи заробените длъжници, като просто анулира техните дългове. Но той не можа да върне към живот древноатинския род, така както няма сила в света, способна да възстанови руската община, щом нейното разложение е достигнало определено равнище. А на всичко отгоре руското правителство забрани земята да се преразделя между членовете на общината на интервали, по-малки от 12 години, с цел селянинът все повече и повече да отвиква от това и да почне да гледа на себе си като на частен собственик на своя дял земя.

Маркс се изказа в този смисъл още в 1877 г. в едно писмо до Русия. Някой си г. Жуковски, същият, който сега като касиер на Държавната банка скрепява с подписа си руските кредитни билети, бе напечатал нещо за Маркс във „Вестник Европы“ (Vystnik Jevropě.), на което друг писател** му бе отговорил в „Отечественные Записки“ (Otetschestvennyja Zapiski)⁴⁵⁰. Като поправка на тази статия Маркс написа едно писмо до редактора на „Записки“, което, след като циркулира дълго време в Русия в преписи от френския оригинал, бе публикувано в руски превод през 1886 г. във „Вестник Народной Воли“ (Věstnik Narodnoj Voli) в Женева, а по-късно и в самата Русия⁴⁵¹. Това писмо, както и всичко, което излизаше от перото на Маркс, направи голямо впечатление в руските кръгове и се тълкуваше най-различно; затова ще предам тук най-същественото от неговото съдържание.

Преди всичко Маркс отхвърля твърдението на „Отечественные Записки“, че той споделял възгледа на руските либерали, според който за Русия нямало нищо по-неотложно от това, да унищожи селската общинна собственост и да се впусне в капитализма. Неговата кратка бележка за Херцен в допълнението към първото издание на „Капиталът“ не доказва нищо. Тази бележка гласи: „Ако на европейския континент влиянието на капиталистическото производство, което подкопава човешкия род... се развива, както досега, ръка за ръка с конкуренцията във величината на националната военщина, на държавните дългове и данъците, в елегантния начин на

* Виж Енгелс. „Произход на семейството и т. н.“, 5 изд., Шутгарт, 1892, стр. 109—113⁴⁴⁹.

** — Н. К. Михайловски. *Ред.*

воюване и т. н. — може би в края на краищата ще стане действително неизбежно подмладяването на Европа с кнута и задължителното вливане на калмукска кръв, така сериозно пророкувано от полурусина, но затова пък пълен московец Херцен (ще отбележим между другото, че този белетрист направи своите открития относно „руския комунизъм“ не в Русия, а в съчинението на пруския регистратор Хакстхаузен)⁴⁵² („Капиталът“, т. I, първото немско издание, стр. 763)⁴⁵³. След това Маркс продължава⁴⁵³: Това място „в никой случай не може да служи като ключ за моя възглед относно усилията“ (по-нататък в оригинала се цитира на руски език) „на руските хора да намерят за своето отечество път на развитие, различен от оня, по който е вървяла и още върви Западна Европа“ и т. н. — „В послеслова към второто немско издание на „Капиталът“ аз говоря за „великия руски учен и критик““ (Чернишевски) „с високото уважение, което той заслужава“⁴⁵⁴. В забележителни статии този учен изследваше въпроса — трябва ли Русия, както искат нейните либерални икономисти, да започне с разрушаването на селската община и след това да премине към капиталистическия строй, или, напротив, тя може, без да изпита мъките на този строй, да завладее всичките му плодове, развивайки собствените си исторически дадени условия. Той се изказва в смисъл на последното решение.“

„Впрочем, тъй като не обичам да оставям „място за догадки“, ще се изкажа направо. За да мога напълно компетентно да съдя за икономическото развитие на Русия, аз научих руски и след това дълги години наред проучвах официалните и други издания, които се отнасят до този предмет. Изводът, до който стигнах, е следният. *Ако Русия продължава да върви по пътя, по който тръгна в 1861 г., тя ще изпусне най-добрия случай, който историята е предлагала някога на един народ, за да изпита в замяна на това всички фатални превратности на капиталистическия строй.*“*

По-нататък Маркс разяснява още някои грешки на своя критик; единственото място, което се отнася до разглеждания от нас въпрос, гласи:

„И така, какво приложение за Русия можеше да намери моят критик в този исторически очерк?“ (Изложението за първоначалното натрупване в „Капиталът“). „Само следното. Ако Русия се стреми да стане капиталистическа нация по западноевропейски образец — а през последните години тя положи твърде много усилия в това направление, — тя няма да постигне това, без да превърне предварително значителна част от своите селяни в пролетарии; а тогава, въвлечена веднъж във водовъртежа на капиталистическото стопан-

* Курсивът е на Енгелс. Ред.

ство, тя ще бъде подчинена на неумолимите закони на тази система, както и другите нечестиви народи. Това е всичко.“

Така писа Маркс в 1877 г. Тогава в Русия имаше две правителства: правителството на царя и правителството на тайния изпълнителен комитет (ispolnitel'nyj komitet) на заговорниците терористи⁴⁵⁵. Властта на това второ, тайно правителство растеше от ден на ден. Събарянето на царизма изглеждаше предстоящо; една революция в Русия трябваше да лиши цялата европейска реакция от най-силната ѝ опора, от голямата ѝ резервна армия, и по този начин да даде нов могъщ тласък на политическото движение на Запада, като му създаде отгоре на това несравнено по-благоприятни условия за борба. Нищо чудно, че в своето писмо Маркс съветва русите да не бързат много със скока в капитализма.

Революция в Русия не стана. Царизмът възтържествува над тероризма, който в момента дори е тласнал отново в обятията му всички имотни, „обичащи реда“ класи. И през 17-те години, които изтекоха, откакто бе написано писмото на Маркс, направиха огромна крачка напред както развитието на капитализма, така и разпадането на селската община в Русия. Как стои въпросът днес, в 1894 г.?

Тъй като след пораженията в Кримската война и самоубийството на император Николай I старият царски деспотизъм си оставаше неизменен, имаше само един път: колкото е възможно по-бързото преминаване към капиталистическа промишленост. Армията загина от гигантските размери на империята, в дългите преходи към театъра на военните действия; разстоянията трябваше да бъдат премахнати със стратегическа железопътна мрежа. Но железниците означават създаване на капиталистическа промишленост и революционизиране на примитивното земеделие. От една страна, земеделските продукти дори на най-отдалечените краища на страната влизат в пряка връзка със световния пазар, от друга страна, не може да се построи и експлоатира широка железопътна мрежа без местна промишленост, която доставя релси, локомотиви, вагони и т. н. Но не може да се създаде *един* отрасъл на едрата промишленост, без да се приеме цялата система; текстилната промишленост от сравнително съвременен тип, която още преди това бе пунала корени в Московска и Владимирска губерния, както и в Прибалтийския край, получи тласък за нов подем. Към строежа на железопътни линии и фабрики се прибавяше разширението на вече съществуващите банки и създаването на нови; освобождението на селяните от крепостна зависимост създаваше свобода на движението в очакване, че скоро от само себе си ще последва освобождението на голяма част от тези селяни и от притежаването на земя. По този начин за

кратко време в Русия бяха положени всички основи на капиталистическия начин на производство. Но с това бяха отсечени корените на руската селска община.

Оплакванията от това сега са безполезни. Ако след Кримската война царският деспотизъм беше заместен с непосредствено парламентарно господство на дворянството и бюрокрацията, този процес може би щеше да бъде малко забавен; дойде ли на власт зараждащата се буржоазия, той сигурно щеше да бъде ускорен. При създаването се положение на нещата друг избор нямаше. При наличността на Втората империя във Франция, при блестящото процъфтяване на капиталистическата промишленост в Англия не можеше наистина да се иска от Русия да се хвърли в държавносоциалистически експерименти върху основата на селската община. Нещо трябваше да стане. И стана това, което бе възможно при съществуващите обстоятелства; както навсякъде и винаги в страните със стоково производство, хората действаха обикновено само полусъзнателно или съвсем механически, без да знаят какво правят.

Но ето че настъпи новият период на революции отгоре, началото на който постави Германия, а с него периодът на бързо разрастване на социализма във всички европейски страни. Русия взе участие в общото движение. Както и трябваше да се очаква, това движение взе тук формата на решителен шурм за събаряне на царския деспотизъм, за завоюване свобода на интелектуалното и политическото развитие на нацията. Вярата в чудодейната сила на селската община, от която можело и трябвало да дойде социалното възраждане — вяра, от която не бе съвсем свободен, както видяхме, и Чернишевски, — тази вяра направи своето, за да повиши въодушевлението и енергията на героичните руски борци. Тези хора, които — едва няколкостотин на брой — със своята самоотверженост и смелост докараха царския абсолютизъм дотам, че той трябваше да помисли за възможността и за условията на една капитулация, няма да съдим тези хора за това, че смятаха своя руски народ за избрания народ на социалната революция. Но затова пък не сме длъжни да споделяме техните илюзии. Времето на избраните народи мина безвъзвратно.

Но докато се водеше тази борба, капитализмът в Русия бойко вървеше напред и все повече и повече постигаше това, в което терористите не успяха: да принудят царизма да капитулира.

Царизмът имаше нужда от пари. Не само за дворцовия разкош, за бюрокрацията и преди всичко за армията и основаната на покупка външна политика, но особено за жалкото си финансово стопанство и съответстващата му глупава политика в областта на железопътното строителство. В чужбина вече не желаеха и не мо-

жеха да отговарят за всички дефицити на царското съкровище; трябваше да се търси помощ вътре в страната. Част от железопътните акции трябваше да бъдат пласирани в самата страна, също и част от заемите. Първата победа на руската буржоазия бяха железопътните концесии, които струпаха на акционерите всички бъдещи печалби, а на държавата стовариха всички бъдещи загуби. След това дойдоха субсидиите и премиите за учредяването на промишлени предприятия, както и покровителствените мита в интерес на местната промишленост, които направиха в края на краищата направо невъзможен вноса на много артикули. Затънала безнадеждно в дългове и с почти съвършено подкопан кредит в чужбина, руската държава има пряк фискален интерес да развива изкуствено местната промишленост. Тя постоянно се нуждае от злато, за да плаща лихвите по своите дългове в чужбина. Но в Русия няма златно обръщение, в обръщение там се намират само книжни пари. Известно количество злато постъпва от задължителното плащане на митата в злато, което между другото, повишава тези мита с 50 процента. Но най-голямо количество злато трябва да постъпва от превишението на износа на руски суровини над вноса на чужди промишлени изделия; издаваните от чуждестранните купувачи срещу това превишение полици руското правителство изкупува вътре в страната с книжни пари и получава за тях злато. За това ако правителството не желае да покрива лихвите по чуждестранните дългове с нови чуждестранни заеми, то трябва да се погрижи руската промишленост да укрепне бързо до такава степен, че да задоволява цялото вътрешно търсене. Оттук искането Русия да стане независима от чужбина, самозадоволяваща се промишлена страна; оттук трескавите усилия на правителството да доведе за няколко години капиталистическото развитие на Русия до връхната му точка. Защото ако това не стане, няма да остане нищо друго, освен да се посегне на натрупания в Държавната банка и в държавното съкровище металически военен фонд или един държавен банкрут. И в двата случая това би било краят на руската външна политика.

Едно е ясно: при такива обстоятелства държавата се намира напълно във властта на младата руска буржоазия. По всички важни икономически въпроси тя е принудена да се подчинява на нейните желания. Ако буржоазията все още се примирява с деспотичното самодържавие на царя и неговите чиновници, то е само защото това самодържавие, изобщо смекчено от подкупността на бюрокрацията, ѝ дава повече гаранции, отколкото някакви промени — дори в буржоазнолиберален дух, които последни при сегашното положение на Русия никога не може да предвиди. Така Русия все по-бързо се превръща в капиталистическо-промишлена страна, все по-

бързо се пролетаризира значителна част от селяните и се руши старата комунистическа община.

Дали от тази община е оцеляло все още толкова много, че при случай, както Маркс и аз още се надявахме в 1882 г., да може — в унисон с един преврат в Западна Европа — да стане изходна точка на комунистическо развитие, на този въпрос не се решавам да отговоря. Но едно е сигурно: за да оцелее нещо от тази община, първото условие е събарянето на царския деспотизъм, революцията в Русия. Тази революция не само ще изтръгне по-голямата част от нацията, селяните, от изолираността на техните села, които образуват техния мир*, техния „свят“, и ще ги изведе на широката арена, където те ще познаят външния свят, а с това и самите себе си, ще разберат собственото си положение и средствата за спасение от сегашната мизерия — но и ще даде нов тласък и на работническото движение на Запад, ще му създаде нови, по-добри условия за борба и по този начин ще ускори победата на съвременния промишлен пролетариат, без която днешна Русия не може да стигне до социалистическо преустройство на обществото нито върху основата на общината, нито върху основата на капитализма.

*Написано през първата половина на януари
1894 г.*

*Печата се по [текста на книгата
Превод от немски*

*Напечатано в книгата: F. Engels,
„Internationales aus dem „Volksstaat“
(1871—1875)“. Berlin, 1894*

* В оригинала руската дума, написана с латински букви. *Ред.*

„КАПИТАЛЪТ“ НА МАРКС. ТРЕТИ ТОМ⁴⁵⁶

Третият том на „Капиталът“ от Маркс се намира понастоящем под печат и ще излезе, надяваме се, най-късно през септември тази година. Съдържанието на този дългоочакван трети том ще приключи теоретичната част на целия труд и тогава ще остане още да се очаква само последният, четвъртият том, който ще съдържа историко-критически преглед на теориите за принадлежната стойност⁴⁵⁷. Първият том показва как капиталистът изкарва принадлежната стойност от работника, а вторият — как тази първоначално съдържаща се в стоката принадлежна стойност се реализира в пари. Следователно в първите два тома става дума за принадлежната стойност само докато тя се намира в ръцете на своя пръв присвоител, промишления капиталист; но тя остава в ръцете на този пръв присвоител само отчасти; по-късно тя се разпределя между различните заинтересовани под формата на търговска печалба, предприемачески доход, лихва, поземлена рента; в третия етап се излагат именно законите за разпределението на принадлежната стойност. Но с производството, обръщението и разпределението на принадлежната стойност завършва целият ѝ жизнен път и за нея няма какво повече да се говори. Освен общите закони на капиталистическата норма на печалбата в този том се изследват: търговският капитал, лихвоносният капитал, кредитът и банките, поземлената рента и поземлената собственост — въпроси, с които — като се прибавят и разработените в първите два тома теми — се изчерпва обещаната в заглавието „Критика на политическата икономия“.

Написано около 9 януари 1894 г.

Печата се по текста на вестника

*Напечатано във вестник „Vorwärts“ бр. 9
от 12 януари 1894 г.*

Превод от немски

*ЗА СЪДЪРЖАНИЕТО НА ТРЕТИЯ ТОМ НА „КАПИТАЛЪТ“

Третият том на „*Капиталът*“ от *Маркс*: „Процесът на цялостното капиталистическо производство“, ще излезе — както бе вече съобщено във вестник „*Vorwärts*“* — тази есен. Както е известно, в първия том се разглеждаше „Процесът на производството на капитала“, докато във втория се изследваше „Процесът на обръщението на капитала“. В третия том ще бъде изследван „Процесът на цялостното капиталистическо производство“. Следователно отделните процеси на производството и обръщението ще се разглеждат тук вече не всеки за себе си, а в тяхната връзка, като предпоставки и прости звена на единния общ процес на движението на капитала. Тъй като всеки от първите два тома разглеждаше само *едната* от двете главни страни на този процес, по съдържание те се нуждаеха от допълнение, а по форма бяха едностранчиви и абстрактни. Това се проявяваше по-специално в обстоятелството, че и в двата тома принадлежната стойност можеше да бъде изследвана само дотолкова и докогато оставаше в ръцете на своя пръв присвоител, промишления капиталист; само общо можеше да се изтъкне, че този пръв присвоител не е непременно или дори само по правило нейният окончателен собственик. Но тъкмо в разпределението на принадлежната стойност между различните заинтересовани страни — търговци, парични кредитори, поземлени собственици и т. н., целокупното движение на капитала се извършва най-очевидно и, така да се каже, на повърхността на обществото. Разпределението на принадлежната стойност, след като тя е преминала изследваните в

* Виж настоящия том стр. 438. *Ред.*

първите два тома процеси, минава следователно като червена нишка през целия трети том. Законите на това разпределение се разглеждат поотделно; отношението на нормата на принадлежната стойност към нормата на печалбата; образуването на единна средна норма на печалбата; тенденцията на тази средна норма на печалбата към все по-голямо понижаване в процеса на икономическото развитие; обособяването на търговската печалба; намесата на заемния капитал и разделянето на печалбата на лихва и предприемачески доход; възникващата въз основа на заемния капитал кредитна система с главните ѝ носители — банките, и със спекулативния ѝ център — борсата; възникването на добавъчната печалба и превръщането на тази добавъчна печалба в известни случаи в поземлена рента; поземлената собственост, която носи тази рента; като резултат — общото разпределение на новосъздадената стойност между три вида доходи: работна заплата, печалба (включително лихвата) и поземлена рента; накрай, получателите на тези три вида доходи: работници, капиталисти, земевладелци — класите на съвременното общество. За съжаление този последен раздел — класите — не бе разработен от Маркс.

Този кратък преглед на съдържанието все пак е напълно достатъчен, за да покаже, че всички отнасящи се към предмета на изследването въпроси, които по необходимост трябваше да бъдат оставени открити в първите два тома на произведението, намират тук своето разрешение.

Написано около 9 януари 1894 г.

Печата се по текста на списанието

*Напечатано в списание „Die Neue Zeit“, Bd. 1,
кн. 16 от 1893—1894 г., и в „Arbeiter-Zeitung“,
бр. 8 от 26 януари 1894 г.*

Превод от немски

Подпис: Ф. Е.

БЪДЕЩАТА ИТАЛИАНСКА РЕВОЛЮЦИЯ И СОЦИАЛИСТИЧЕСКАТА ПАРТИЯ⁴⁵⁸

Положението в Италия според мен е следното.

Буржоазията, която дойде на власт в периода на борбата за национална независимост и след него, не можеше и не искаше да доведе победата си докрай. Тя нито унищожи остатъците от феодализма, нито реорганизира националното производство по съвременен буржоазен образец. Неспособна да осигури на страната относителните и временни предимства на капиталистическия строй, буржоазията стовари върху нея всички тежести, всички недостатъци на този строй. На всичко отгоре тя проигра в мръсни финансови афери завинаги последния остатък от уважение и доверие.

Трудовият народ — селяни, занаятчии, селскостопански и промишлени работници — е смазан под бремето, от една страна, на стари форми на потисничество, наследени не само от феодалните времена, но и дори от античния свят (*mezzadria**, латифундиите на юг, където добитъкът измества човека), от друга — на най-хищническата данъчна система, която един буржоазен строй е изобретявал някога. Тук можем да кажем заедно с Маркс: „Ние, както и цялата останала континентална Западна Европа, страдаме не само от развитието на капиталистическото производство, но и от недостатъчното му развитие. Освен съвременните бедствия ни потискат цяла редица наследени бедствия, които произхождат от продължаващото се вегетиране на старовремски, отживели начини на производство със съпътстващите ги *остарели* обществени и политически отно-

* — изполища. *Ред.*

шения. Ние страдаме не само от живите, но и от мъртвите. Мъртвият сграбчва живия!⁴⁶⁰

Това положение тласка към криза. Навсякъде масите производители се вълнуват; тук и там те вече въстават. Къде ще ни заведе тази криза?

Очевидно социалистическата партия е прекалено млада и в резултат на икономическите условия прекалено слаба, за да може да се надява на една незабавна победа на социализма. Селското население в тази страна далеч надвишава градското; в градовете едрата промишленост е развита слабо и поради това *истинският* пролетариат е малоброен; мнозинството се състои от занаятчии, дребни бакали и декласирани елементи, т. е. от маса, която заема неустойчиво положение между дребната буржоазия и пролетариата. Средновековната дребна и средна буржоазия се намира в упадък и разложение — това са предимно утрешни пролетарии, но още не днешни. Само тази класа, която постоянно се намира под заплахата от икономическо разорение, а сега е доведена до отчаяние, ще може да достави както главната маса от борци, така и вождовете на едно революционно движение. То ще бъде подкрепено от селяните, които поради тяхната териториална разпокъсаност и неграмотност са неспособни да проявяват истинска инициатива, но които все пак ще бъдат силни и необходими съюзници.

В случай на повече или по-малко мирно извоюван успех ще стане обикновена смяна на правителството и на власт ще дойдат „обърнатите“ републиканци⁴⁶⁰, Кавалоти и К°; в случай на революция ще възникне буржоазна република.

Каква роля трябва да играе при тези възможности социалистическата партия?

Тактиката, която от 1848 г. най-често е осигурявала успех на социалистите, е тактиката на *„Комунистическия манифест“*. На различните степени на развитие, през които минава борбата между пролетариата и буржоазията, социалистите* винаги застъпват интересите на целокупното движение... те се борят за постигане непосредствените цели и интереси на работническата класа, но в сегашното движение те отстояват същевременно и бъдещето на движението⁴⁶¹. — Затова те вземат активно участие във всеки стадий от развитието на борбата между двете класи, без никога да изпускат изпредвид, че тези стадии са само етапите, които водят към главната велика цел: завоюването на политическата власт от пролетариата като средство за преобразуване на обществото. Тяхното място е в редовете на ония, които се борят за всеки непосредствен успех

* Енгелс е заменил думата „комунистите“ в цитата с думата „социалистите“. *Ред.*

в интерес на работническата класа; но те приемат всички тези политически или икономически успехи само като *частични плащания*. Затова те гледат на всяко революционно или прогресивно движение като на крачка напред по собствения им път; тяхната специална задача е да тласкат напред другите революционни партии и — в случай че една от тези партии победи — да защитават интересите на пролетариата. Тази тактика, която никога не изпуска из очи великата цел, предпазва социалистите от разочарованията, на които неизбежно са изложени другите, по-малко далновидни партии, били те чисти републиканци или сантиментални социалисти, защото вземат един прост етап за крайната цел на движението.

Да приложим това към Италия.

И така, победата на намиращата се в разложение дребна буржоазия и селяните ще доведе може би до образуването на правителство на „обърнатите“ републиканци. Това ще ни даде всеобщо изборително право и значително по-голяма свобода на движение (свобода на печата, събранията, съюзите, премахване на *ammonizione** и т. н.), т. е. ново оръжие, което не е за пренебрегване.

Или ще бъде създадена буржоазна република начело със същите хора и неколцина мадзинисти. Това още повече би разширило нашата свобода и нашето поле за дейност, поне за известно време. Буржоазната република, казваше Маркс, е политическата форма, в която борбата между пролетариата и буржоазията единствено може да намери своето разрешение⁴⁶². Да не говорим за въздействието, което това би оказало на Европа.

И така, победата на сегашното революционно движение може само да ни засили и да създаде по-благоприятна за нас *ambiente***. Следователно ние бихме извършили огромна грешка, ако решим да проявим въздържание и ако сведем нашето отношение към „*affini****“ партии до чисто негативна критика. Може да дойде момент, когато ще трябва да сътрудничим с тях положително, а кой знае кога ще дойде той?

Разбира се, не е наша работа да подготвяме непосредствено едно движение, което не е движение именно на класата, която представяме. Ако радикалите и републиканците смятат, че е дошъл моментът да излязат на улицата, нека дадат простор на своята разпаленост. Що се отнася до нас, ние прекалено често сме били мачени от големите обещания на тези господа, за да се хванем отново в капана. Нито техните прокламации, нито техните заговори трябва да ни трогват. Ако сме длъжни да поддържаме всяко *действително*

* — полицейския надзор. *Фед.*

** — обстановка. *Фед.*

*** — „сродните“. *Фед.*

народно движение, ние сме длъжни също да не жертвуваме напразно едва формираното се ядро на нашата пролетарска партия и да не допускаме пролетариатът да бъде изстребан в безплодни местни метежи.

Ако, напротив, движението се окаже действително национално, нашите хора ще участвуват в него, без да става нужда да бъдат призовани за това, и нашето участие в такова движение се разбира от само себе си. Но в такъв случай ние трябва да бъдем наясно — и трябва да заявим това открито, — че участвуваме *като независима партия*, която временно се намира в съюз с радикалите и републиканците, но коренно се различава от тях; че в случай на победа не си правим никакви илюзии относно резултата от борбата; че подобен резултат, далеч от това, да ни задоволи, ще бъде за нас само един спечелен етап, нова операционна база за по-нататъшни завоевания; че още в деня на победата нашите пътища ще се разделят; че от този ден ние ще образуваме по отношение на новото правителство *нова опозиция*, не реакционна, а прогресивна опозиция, опозиция на крайната левица, която ще подтиква към нови завоевания, надхвърлящи рамките на вече завоюваното.

След съвместно удържаната победа може би ще ни предложат няколко места в новото правителство, но винаги така, че да бъдем *в малцинство. Това е най-голямата опасност.* След февруарската революция от 1848 г. френските демократи-социалисти (от вестник „Réforme“, Ледрю-Ролен, Луи Блан, Флокон и др.) направиха грешката да приемат подобни постове⁴⁶³. Като малцинство в правителството те доброволно споделиха отговорността за всички подлости и предателства, които състоящото се от чисти републиканци мнозинство извърши спрямо работниците; в същото време участието на тези господа в правителството напълно парализира революционните действия на работническата класа, която те претендираха да представляват.

С всичко това изказвам само моето лично мнение, тъй като бях помолен за това, и го изказвам най-резервирано. Що се отнася до общата тактика, аз съм се убеждавал в нейната правилност през целия си живот; тя никога не ми е изневерявала. Що се отнася обаче до прилагането ѝ към сегашните условия в Италия, това е друго нещо; този въпрос трябва да се решава на самото място, и то от ония, които се намират в центъра на събитията.

Написано на 26 януари 1894 г.

Напечатано в превод на италиански в списание „Critica Sociale“, кн. 3 от 1 февруари 1894 г.

Подпис: Фридрих Енгелс

Печата се по ръкописа, сверен с италианския превод

Превод от френски

ДО НАЦИОНАЛНИЯ СЪВЕТ
НА ФРЕНСКАТА РАБОТНИЧЕСКА ПАРТИЯ
ПО СЛУЧАЙ 23-ГОДИШНИНАТА НА ПАРИЖКАТА КОМУНА

Лондон, 18 март 1894 г.

Вдигам с вас чашата за скорошното идване на един международен 18 март, който, осигурявайки тържеството на пролетариата, ще унищожи класовите антагонизми и войните между народите и ще осъществи мир и щастие в цивилизованите страни.

Енгелс

*Напечатано във вестник „Le Socialiste“,
бр. 183 от 25 март 1894 г.*

*Печата се по текста на вестника
Превод от френски*

ДО ЧЕТВЪРТИЯ АВСТРИЙСКИ ПАРТИЕН КОНГРЕС⁶⁴

Лондон, 22 март 1894 г.

Сърдечно благодаря за любезно изпратената ми покана да присъствувам на австрийския партиен конгрес, от която аз за съжаление не мога да се възползвам. Все пак аз изпращам на събраните делегати на партията моите най-искрени и най-горещи пожелания за успешна работа.

Тази година партийният конгрес трябва да изпълни особено важни задачи. В Австрия се касае да бъде извоювано всеобщо избирателно право, онова оръжие, което в ръцете на класосъзнателните работници бие по-далеко и поразява по-сигурно от малокалибрената магазинна пушка в ръцете на школуван войник. Господстващите класи — както феодалната аристокрация, така и буржоазията — с всички сили се съпротивяват срещу това, да се даде това оръжие на работниците. Борбата ще бъде продължителна и ожесточена. Но ако работниците проявят политическа проницателност, търпение и упоритост, единодушие и дисциплина — качества, на които те вече дължат толкова много блестящи успехи, крайната победа им е сигурна. На тяхна страна всецяло действа историческата необходимост, както икономическата, така и политическата. И макар да е възможно всеобщото и равно избирателно право да не бъде извоювано с един удар, все пак ние можем още сега да извикаме „ура!“ за бъдещите представители на пролетариата в австрийския райхсрат.

Ф. Енгелс

Напечатано в брошурата: „Verhandlungen
des vierten österreichischen
sozialdemokratischen Parteitagcs“.
Wien, 1894

Печата се по текста на брошурата
Превод от немски

ДО РЪКОВОДСТВОТО НА УНГАРСКАТА СОЦИАЛДЕМОКРАТИЧЕСКА ПАРТИЯ ВЪВ ВРЪЗКА С ТРЕТИЯ ПАРТИЕН КОНГРЕС⁴⁶⁵

Лондон, 15 май 1894 г.

Уважаеми другари!

Любезната ви покана за вашия партиен конгрес получих на 8 май. За съжаление временно неразположение ми попречи да отговоря веднага и затова едва днес със задна дата мога да ви изкажа своята благодарност и да ви пожелаая най-добър успех във вашата работа.

Аз също следях с най-голям интерес движението в Унгария през последно време*. В Унгария, както и навсякъде, капиталът все повече и повече овладява цялото национално производство. Той не само създава нова промишленост, той подчинява и селското стопанство, като прави преврат в неговите традиционни методи, разорява независимия селянин, разделя селското население на едри земеделци и капиталистически посредници, от една страна, и маса безимотни селски пролетарии — от друга. Какви успехи е постигнала вече тази революция на капитала в Унгария, видяхме неотдавна в Ходмезьовашархей⁴⁶⁶. Ние все някога трябва да преживеем тази капиталистическа революция. Тя носи със себе си неизразими страдания за огромната маса на народа, но само тя създава също условията, които правят възможен един нов обществен строй, както

* В ръкописа по-нататък е зачеркнато: „То свидетелствува за непреодолимата сила, с която капиталът навсякъде овладява националното производство и не само в областта на промишлеността, но и в областта на селското стопанство, а последното в Източна Европа е несравнено по-важен отрасъл“. *Ред.*

и хората, мъже и жени, които сами ще имат силата и волята да построят това ново, по добро общество.

С искрен поздрав

Ф. Енгелс

Напечатано във вестниците „Arbeiterpresse“, бр. 20 от 18 май 1894 г. и (на унгарски език) „Népszava“, бр. 20 от 18 май 1894 г.

Печата се по текста на вестник „Arbeiterpresse“, сверен с ръкописа

Превод от немски

КЪМ ИСТОРИЯТА
НА РАННОТО ХРИСТИЯНСТВО⁴⁶⁷

*Написано между 19 юни и 16 юли
1894 г.*

*Напечатано в списание „Die Neue Zeit“,
Вд. 1, кн. 1 и 2 от 1894—1895 г.*

Подпис : Ф р и д р и х Е н г е л с

Печата се по текста на списанието

Превод от немски

I

Историята на ранното християнство има достойни за внимание допирни точки със съвременното работническо движение. Както и последното, християнството възниква като движение на потиснатите: то се проявява отначало като религия на робите и пуснатите на свобода, на бедняците и безправните, на покорените или разпръснатите от Рим народи. И християнството, и работническият социализъм проповядват бъдещото спасение от робството и мизерията; християнството вижда това спасение в задгробния живот след смъртта, на небето, а социализмът — в този свят, в преустройството на обществото. И християнството, и работническият социализъм са подлагани на преследвания и гонения, техните последователи са презирани, към тях се прилагат изключителни закони: към едните — като към врагове на човешкия род, към другите — като към врагове на държавата, религията, семейството и обществения ред. И въпреки всички преследвания, а често дори непосредствено благодарение на тях и християнството, и социализмът победоносно и неудържимо си проправят път напред. Триста години след своето възникване християнството става призната от държавата религия на римската световна империя, а социализмът за някакви шестдесет години извоюва положение, което абсолютно му гарантира победата.

Следователно, ако г. професор Антон Менгер в книгата си „Право на пълен продукт на труда“ се учудва защо при колосалната централизация на земевладението през време на римските императори и при безграничните страдания на тогавашната работническа класа, която се състояла почти изключително от роби, „след падането на Западната Римска империя не настъпил социализъм“⁴⁶⁸,

той не разбира именно, че този „социализъм“, доколкото е бил тогава възможен, действително е съществувал и дори е достигнал господство — в лицето на християнството. Само че това християнство — а по силата на историческите предпоставки другояче не е можело да бъде — искаше да осъществи социалното преустройство не в този свят, а в задгробния свят, на небето, във вечния живот след смъртта, в „хилядолетното царство“, което трябвало да настъпи в недалечно бъдеще.

Паралелът между тези две исторически явления се налага още в средните векове, при първите въстания на потиснатите селяни и особено на градските плебеи. Тези въстания, както и всички масови движения в средните векове, неизбежно носеха религиозна маска, явявайки се като борба за възстановяване на ранното християнство, претърпяло масово израждане*; но всеки път зад религиозната екзалтация се криеха твърде осезателни светски интереси. Най-ярко пролича това в организацията на чешките таборити под ръководството на славния Ян Жишка⁴⁷⁰; но тази черта минава през цялото средновековие, като изчезва постепенно след Селската война в Германия, за да се пробуди отново у работниците комунисти след 1830 г. Както френските революционни комунисти, така по-специално и Вайтлинг и неговите последователи се позоваваха на ранното християнство дълго преди Ернест Ренан да каже:

„Ако искате да добиете представа за първите християнски общини, вгледайте се в някоя местна секция на Международната работническа асоциация.“

* Своеобразна противоположност на това представляват религиозните въстания на мохамеданския свят, особено в Африка. Ислямът е религия, приспособена за жителите на Изтока, особено за арабите, т. е., от една страна, за гражданите, занимаващи се с търговия и занаяти, а от друга — за номадите-бедуини. Но в това се крие зародишът на периодично повтарящите се сблъсквания. Гражданите забогатяват, отдават се на разкош, проявяват небрежност в спазването на „закона“. Бедуините, които са бедни и поради бедността си са със строги нрави, гледат на тези богатства и удоволствия със завист и алчност. Тогава те се обединяват под предводителството на някой пророк, махди, за да накажат отстъпниците, да възстановят уважението към обредите и към истинската вяра и като възмездие да си присвоят богатствата на вероотстъпниците. След сто години естествено те се оказват точно в същото положение, в което са били тези вероотстъпници; налага се ново очистване на вярата, появява се нов махди, играта започва отначало. Така е вървяло от времето на завоевателните походи на африканските Алморавидовци и Алмохадовци в Испания до последния махди от Хартум, който така успешно се съпротивляваше на англичаните⁴⁶⁹. Също така или почти така е било с въстанието в Персия и в другите мохамедански страни. Всички тези извършващи се под религиозна маска движения се дължаха на икономически причини; но дори когато победят, те оставят незаसेгнати старите икономически условия. Така всичко си остава по старому и сблъскванията стават периодични. Напротив, в народните въстания в християнския Запад религиозната маска служи само като знаме и прикритие за настъпление срещу остаряващия икономически строй; последният в края на краищата гива съборен, заменя го нов и светът върви напред.

Този френски белетрист, съчинил църковно-историческия роман „Произходът на християнството“⁴⁷¹ въз основа на безпримерно даже в съвременната журналистика използване на германската критика на Библията, сам не е знаел колко много истина има в горните думи. Бих искал да видя стар член на Интернационала, у когото при четенето например на така нареченото Второ послание на Павел до коринтяните да не се отворят стари рани най-малко в едно отношение. В цялото послание, като се почне от осма глава, звучи вечният и уви толкова добре известен жаловен мотив: *les cotisations ne repèrent pas* — вноски не постъпват! Колко много от най-ревностните пропагандисти от 60-те години биха стиснали с дълбоко разбиране ръката на автора на това послание, който и да е той, изричайки: „И с теб значи е било така!“ Ние също можем да разкажем нещо на тази тема — нашата Асоциация също гъмжеше от коринтяни; тези непостъпващи вноски, които неуловимо пърхаха пред нашите Танталови погледи, това бяха именно знаменитите „милиони на Интернационала“!

Един от нашите най-добри източници за първите християни е Лукиан от Самосата, този Волтер на класическата древност, който се отнасял еднакво скептично към всички видове религиозно суевие и който поради това не е имал нито езическо-религиозни, нито политически основания да гледа на християните другояче, освен както на всяка друга религиозна община. Напротив, той осмива всички за тяхното суевие — поклонниците на Юпитер не помалко, отколкото поклонниците на Христос; от неговото плоско-рационалистическо гледище и единият, и другият вид суевие са еднакво нелепи. Този във всеки случай безпристрастен свидетел разказва между другото историята на живота на един авантюрист, някоя си Перегрин, който наричал себе си Протей, родом от Париж край Хелеспонт. Въпросният Перегрин на младини започнал кариерата си в Армения с прелюбодеяния, бил хванат на местопрестъплението и според обичая на страната трябвало да бъде линчуван. Спасил се щастливо с бягство, той удушил в Париж баща си и бил принуден да се скрие.

„И тук се случва“ — цитирам по превода на Шот⁴⁷², — „че той се запознал също със странното учение на християните, срещайки се в Палестина с техните свещеници и книжници. И скоро той постига такива успехи, че учителите му се оказват деца в сравнение с него. Той става пророк, старейшина на община, ръководител на молитвени събрания — с една дума, във всичко той е бил всичко; той гълкува техните писания и сам съчинява такива в голямо количество, така че в края на краищата християните започват да виждат в него висше същество, прибягват до неговата помощ като законодател и го провъзгласяват за свой ръководител (епископ). . . По тази причина“ (т. е. като християнин) „Протей бил веднъж заловен от властите и хвърлен в затвора. . . Докато бил окован във вериги, християните, на които не-

говото затваряне се сторило голямо нещастие, правели ~~все~~ възможни опити да го освободят, но не успели и тогава започнали по всякакъв начин да се грижат за него с изключително старание. Още prizори пред вратата на неговия затвор стоели старици, вдовици и деца-сирачета; по-влиятелните християни дори подкупували стражата на затвора и прекарвали цели нощи при него; те му донасяли тук своето ядене, четели при него своите свещени книги — с една дума, любимият им Перегрин (тогава той все още се наричал така) бил за тях най-малкото нов Сократ. Дори от някои малоазийски градове идвали при него пратеници на християнските общини, за да му протегнат ръка за помощ, да го утешат и да се застъпят за него пред съда. Просто невероятно е колко бързо тези хора навсякъде се оказват под ръка, щом само се касае за тяхната община; те не жаят тогава нито труд, нито средства. По този начин Перегрин получавал тогава пари от всички страни, така че хвърлянето му в затвора станало за него източник на големи доходи. Тези нещастници се оставили да ги убедят именно в това, че душите и телата им са безсмъртни и че ще живеят вечно; затова те се отнасят с презрение към смъртта, а мнозина от тях ѝ се отдават дори доброволно. При това техният най-главен законодател им внушил мисълта, че те всички ще бъдат братя, щом приемат друга вяра, т. е. щом се откажат от гръцките богове и почнат да се покланят на този разпнат софист и да живеят по неговите предписания. Ето защо те презират всички външни блага без разлика и ги притежават общо — учение, което са приели на вяра, без проверка и доказателства. Затова когато при тях идва ловък мошеник, който умее хитро да използва обстоятелствата, той скоро може да стане богат човек, подсмивайки се под мустак над тези простаци. Впрочем Перегрин бил отново пуснат на свобода от тогавашния префект на Сирия."

След като се описват някои по-нататъшни негови приключения, по-нататък се казва:

"И ето че нашият мъж отново потеглил" (от Парий) „из страната, при което вместо всякакви пари за път той се задоволявал с радушността на християните, които навсякъде му служели като защита и не оставяли да му липсва нищо. Известно време той се прехранявал по този начин. Но когато нарушил и законите на християните — навярно са забелязали да яде нещо забранено у тях, — те го отлъчили от своята община."⁴⁷³

Колко спомени от младежките години изплуват пред мен, когато чета това място у Лукиан! Ето преди всичко „пророк Албрехт“, който от около 1840 г. в течение на няколко години в буквалния смисъл на думата държа в трепет Вайтлинговите комунистически общини в Швейцария⁴⁷⁴; едър, здрав мъж с дълга брада, който изходи пеша цяла Швейцария, търсейки слушатели за своето тайнствено ново евангелие за спасяване на света; впрочем той е бил, изглежда, доста безобидна объркана глава и умря наскоро. Ето неговия по-малко безобиден последовател, „доктор“ Георг Кулман от Холцайн, който използва времето, когато Вайтлинг лежеше в затвора, за да обърне в *своето* евангелие общините във Френска Швейцария, и вършеше това известно време с такъв успех, че примами дори най-способния, макар и най-безпътния от тях — Август Бекер. Този Кулман им четеше лекции, издадени през 1845 г. в Женева под заглавие: „Новият свят, или царството на духа на земята. Възвестяване“. А в

предговора, съставен от негови последователи (вероятно от Август Бекер), се казва:

„Липсваше човек, който да изрази всичките ни страдания, всичките ни копнежи и надежди — с една дума, всичко, което вълнува нашата епоха в нейната съкровена дълбочина... Този човек, когото нашата епоха чака, се появи. Той е доктор Георг Кулман от Холщайн. Той излезе с учението за новия свят или за царството на духа в действителността.“⁴⁷⁵

Не е необходимо, разбира се, да добавям, че това учение за новия свят не е нищо друго освен най-обикновена сантиментална глупост, облечена à la Ламне в полубиблейски изрази и поднесена с високомерието на пророк. Това не попречи на наивните вайтлингянци да носят на ръце този мошеник така, както азиатските християни са носели Перегрин. Те, тия архидемократи и последователи на уравнителността до такава крайна степен, че хранеха неизкоренима подозрителност към всеки даскал, журналист, изобщо не-занайтчия като към „учен“, който желае да ги експлоатира — позволяваха на мелодраматичния лигльо Кулман да им внушава, че в „новия свят“ най-мъдрият, *id est** Кулман, ще регулира разпределението на богатата и затова още сега, в стария свят, учениците трябва да носят на тоя най-мъдър пълни кривачи с всички блага, а те самите да се задоволят с трохи. И Перегрин-Кулман си живя славно и весело за сметка на общините... докато това продължаваше. Наистина то не продължи твърде много; нарастващият ропот на съмняващите се и невярващите, опасността от преследвания от страна на правителството на кантона Ваадт сложиха край на „царството на духа“ в Лозана и... Кулман изчезна.

Всеки, който познава от опит началния период на европейското работническо движение, ще си спомни десетки подобни примери. Сега такива крайности, поне в големите центрове, са станали невъзможни, но в отдалечени райони, където движението завоюва нова почва, такъв Перегрин в миниатюр още може да разчита на временен и ограничен успех. И ако в работническата партия във всички страни проникват всевъзможни елементи, които няма какво да очакват от официалния свят или са изиграли вече своята роля в него — противници на ваксинирането против вариола, въздържатели, вегетарианци, антививисекционисти, лекари-природолечители, проповедници на свободните общини⁴⁷⁶, чиито общини са се разпаднали, съчинители на нови теории за произхода на света, безплодни или несретни изобретатели, жертви на действителни или мними несправедливости, наричани от бюрократите „нищожни професионални тъжители“, честни глупци и безчестни лъжци, — то така е било и с първите хри-

* — т. е. *Ред.*

ствияни. Всички елементи, които процесът на разложение на стария свят освободил, т. е. изхвърлил като ненужни, един след друг попадали в притегателната сфера на християнството като единствения елемент, който противостоял на този процес на разложение — защото то самото било негов собствен необходим продукт — и който поради това се запазвал и разраствал, докато другите елементи били само пеперудки-еднодневки. Нямаło е фанатизъм, глупост или мошеничество, които да не са проникнали в младите християнски общини и да не са намирали поне на някои места и за известно време благосклонни слушатели и ревностни поборници. И както нашите първи комунистически работнически общини, така и първите християни се отличавали с безпримерно лековерие по отношение на всичко, което им подходило, така че ние дори не сме сигурни дали в нашия Нов завет не се е промъкнал един или друг откъс от „голямото количество писания“, съставени за християните от Перегрин.

II

Германската критика на библията — единствената досега научна основа на нашите познания в областта на историята на ранното християнство — вървеше по две направления.

Едното направление е *Тюбингенската школа*⁴⁷⁷, към която в по-широк смисъл трябва да бъде причислен и Д. Ф. Щраус. В критическото изследване тя отива толкова далеч, колкото е възможно за една *теологична* школа. Тя признава, че четирите евангелия не са разкази на очевидци, а по-късни преработки на изгубени писания и че от посланията, които се приписват на апостол Павел, оригинални са не повече от четири и т. н. Тя зачерква от историческото повествование всички чудеса и всички противоречия като неприемливи, но от останалото се опитва „да спаси онова, което още може да се спаси“, и в това много ясно се проявява характерът ѝ като школа на теолози. С това тя даде възможност на Ренан, който се опира най-вече на нея, прилагайки същия метод, „да спаси“ още много повече и да се опита да ни натрапи като исторически достоверни освен множеството повече от съмнителни разкази от Новия завет още и много други легенди за мъчениците. Но във всеки случай всичко, което Тюбингенската школа отхвърля в Новия завет като неисторическо или фалшифицирано, може да се смята за окончателно отстранено за науката.

Другото направление е представено само от един човек — *Бруно Бауер*⁴⁷⁸. Неговата голяма заслуга се състои не само в безпощадната критика на евангелията и посланията на апостолите, но и в това, че той пръв се зае сериозно да изследва не само еврейските и гръцко-александрийските, но и чисто гръцките и гръцко-римските

елементи, които именно са проправили за християнството пътя към превръщането му в световна религия. Легендата за християнството, което изведнъж и в готов вид възникнало от юдейството и което от Палестина завладяло света със своята установена в главни линии догматика и етика — от времето на Бруно Бауер тази легенда вече беше невъзможно да се отстоява; тя може още да влачи жалко съществуване само в теологическите факултети и сред хора, които искат „да запазят религията за народа“, макар дори в ущърб на науката. Огромното влияние на александрийската Филонова школа и на гръцко-римската вулгарна философия — Платоновата и особено стоическата⁴⁷⁹ — върху християнството, което при Константин станало държавна религия, далеч още не е установено във всички подробности, но наличието на това влияние е доказано и това е заслуга предимно на Бруно Бауер; той доказва главно, че християнството не е било внесено отвън, от Юдея, и натрапено на гръцко-римския свят, но че то — най-малкото във формата на световна религия — е най-характерен продукт на този свят. Разбира се, Бауер, както и всички, които се борят със закоравели предразсъдъци, попрекали в това отношение. За да установи въз основа също и на литературни източници влиянието на Филон и особено на Сенека върху възникващото християнство, а новозаветните писатели да представи като истински плагиатори на споменатите философи, Бауер трябваше да отнесе възникването на новата религия с половин век по-късно, да отхвърли противоположните съобщения на римските историци и изобщо да си позволява големи волности в изложението на историята. Според него християнството като такова възниква едва при Флавианите, а новозаветната литература — едва при Адриан, Антонин и Марк Аврелий. Вследствие на това у Бауер изчезва и всякаква историческа почва за новозаветните сказания за Исус и неговите ученици; тези сказания се превръщат в легенди, в които фазите на вътрешното развитие и духовната борба вътре в първите общини се пренасят върху повече или по-малко измислени личности. Според Бауер местата на зараждането на новата религия са не Галилея и Ерусалим, а Александрия и Рим.

И така, ако Тюбингенската школа в неподложения от нея на критика остатък от новозаветната история и литература ни даде крайния максимум на онова, което науката в днешно време може да се съгласи да признае за още спорно, то Бруно Бауер ни дава максимума на онова, което тя може да разкритикува. Между тези граници лежи действителната истина. Дали тя може да бъде установена при сегашните данни, е твърде съмнително. Новите находки, особено в Рим, на Изток и преди всичко в Египет ще дадат по този въпрос много повече от всяка критика.

В Новия завет има обаче една единствена книга, времето на написването на която може да се установи с точност до няколко месеца: тя вероятно е била написана между юни 67 г. и януари или април 68 година; тази книга следователно се отнася към най-ранните времена на християнството и отразява представите на тогавашните християни с най-наивна правдивост и съответен идиоматичен език; ето защо тя според мен е много по-важна за установяването на истинската същност на ранното християнство, отколкото всички останали книги на Новия завет, текстът на които — в оня вид, в който е стигнал до нас — е написан много по-късно. Тази книга е така нареченото Откровение на Йоан; и тъй като тази книга, привидно най-мъглявата в цялата библия, стана сега благодарение на германската критика най-понятната и най-ясната, аз искам да разкажа на моите читатели за нея.

Достатъчно е човек да прегледа бегло тази книга, за да се убеди колко екзалтиран е бил не само нейният съчинител, но и оная „околна среда“, в която той е действувал. Нашето „Откровение“ не е единственото по своя род и в своята епоха явление. Като се почне от 164 г. преди нашето летоброене, когато е била написана първата стигнала до нас книга, така наречената Книга на Данаил, и едва ли не до 250 г. от нашето летоброене, приблизителната дата на „Песента“ от Комодиан⁴⁸⁰, Ренан наброява не по-малко от 15 стигнали до нас класически „апокалипсиса“, без да се смятат по-късните подражания. (Позовавам се на Ренан, защото неговата книга е най-известна и вън от кръга на специалистите, а също така и най-лесно достъпна.) Това е било време, когато дори в Рим и Гърция, а още много повече в Мала Азия, Сирия и Египет абсолютно безкритичното смешение на най-груби суеверия на най-различни народи се приемало на доверие и се допълвало с благочестива лъжа и открито шарлатанство; време, когато най-видна роля са играели чудесата, екстазите, виденията, привиденията, гадаенето на бъдещето, алхимията, кабалата⁴⁸¹ и други мистически глупости. Такава е била атмосферата, в която е възникнало ранното християнство, при това възникнало сред хората на такава класа, която повече от всяка друга е била възприемчива към тези фантазии за свръхестествени неща. Та не напразно в Египет християнските гностици⁴⁸² през второто столетие от християнското летоброене, както доказват наред с другите източници и лайденските папируси, са се занимавали усърдно с алхимия и са въвеждали в ученията си алхимически представи. А халдейските и еврейските mathematici*, които според Тацит са били два пъти — при Клавдий, а след това при Вителий — изгонвани

* — математици. Ред.

от Рим за магьосничество⁴⁸⁸, са се занимавали само с такъв вид геометрия, която, както ще видим, представлява сърцевината на Откровението на Йоан.

Към това трябва да се добави и следното. Всички апокалипсиси смятат, че имат право да лъжат читателите си. Те не само са написани като правило от съвсем други хора, повечето от които са живели много по-късно от техните мними съчинители, като например Книгата на Даниил, Книгата на Енох, апокалипсисите на Ездра, Барух, Юда и др., книгите на Сибила⁴⁸⁴; но отгоре на това те често пророкуват главно за такива събития, които са станали вече отдавна и са прекрасно известни на действителния съчинител. Така например съчинителят на Книгата на Даниил в 164 г., малко преди смъртта на Антиох Елифан, влага в устата на Даниил, който уж живял в епохата на Навуходоносор, предсказанието за възхода и гибелта на персийската и македонската и за началото на Римската световна империя, за да може чрез това доказателство на своята пророческа сила да направи читателя възприемчив към заключителното пророчество, че народът на Израил ще преодолее всички страдания и в края на краищата ще победи. И така, ако Откровението на Йоан действително би било съчинение на споменатия в него автор, то би било единствено изключение от цялата апокалипсическа литература.

Йоан, който се представя за съчинител, е бил във всеки случай твърде уважавано лице сред малоазиатските християни. За това свидетелствува тонът на посланията до седемте общини. Възможно е следователно това да е апостол Йоан, историческото съществуване на когото наистина не е напълно достоверно, но все пак е твърде вероятно. И ако автор е бил действително този апостол, това само би подкрепило нашето гледище. Това би било най-добро потвърждение, че християнството на тази книга е действително същинското ранно християнство. Но мимоходом трябва да отбележим, че Откровението очевидно не принадлежи на автора на евангелието или трите послания, които също се приписват на Йоан.

Откровението се състои от редица видения. В първото видение се появява Христос, облечен като първосвещеник; той минава между седем светилника, представляващи седемте азиатски общини, и диктува на „Йоан“ послания до седемте „ангела“ на тези общини. Още в самото начало тук се проявява рязко разликата между *това* християнство и световната религия на император Константин, формулирана от Никейския събор⁴⁸⁵. Светата троица не само е неизвестна, тя тук е невъзможна. Вместо по-късния *един* свети дух ние имаме тук „седем духове божии“, конструирани от равните въз основа на Книгата на Исая, гл. XI, стих 2. Христос е син божи, първият и последният, алфа и омега, но съвсем не е самият бог или равен на

бога; напротив, той е „начало на божиято *създание*“, значи съществуваща от веки, но подчинена еманация на бога, както и споменатите седем духове. В гл. XV, стих 3, мъчениците пеят на небето „песента на Мойсей, божия раб, и песента на агнеца“ за прославяне на бога. По този начин тук Христос се явява не само като подчинен на бога, но дори като поставен в известно отношение на едно стъпало с Мойсей. Христос е разпънат в Ерусалим (XI, 8), но възкръсва (I, 5, 18); той е „агнец“, принесен в жертва за греховете на света, и с неговата кръв са изкупени пред бога вярващите от всички племена и езици. Тук ние намираме основната представа, благодарение на която ранното християнство е могло да се развие по-късно в световна религия. По него време на всички религии на семитите и европейците бил присъщ един общ възглед, според който боговете, оскърбени от постъпките на хората, могат да бъдат умилостивени с жертва; първото революционно (заимствувано от Филоновата школа) основно положение на християнството се е състояло в това, че за всички вярващи са изкупени веднаж завинаги греховете на всички времена и всички хора чрез една голяма доброволна жертва на посредник. Поради това отпадала необходимостта от всякакви по-нататъшни жертви, а заедно с това отпадало и основанието за множеството религиозни обреди; но освобождението от обредностите, които затруднявали или правели невъзможни връзките с друговеци, било първото условие за световна религия. И все пак обичаят на жертвоприношението пуснал толкова дълбоки корени в народните нрави, че католицизмът, който възстановил толкова много езически неща, сметнал за нужно да се приспособи към този обичай, като въведе поне символично принасяне на дарове. Напротив, от догмата за първородния грях няма и помен в книгата, която разглеждаме.

Но най-характерното в тези послания, както и в цялата книга, е това, че на автора никога и никъде не му идва на ум да нарича себе си или своите едновеци иначе освен *юдеи*. На сектантите в Смирна и Филадельфия, против които се бори, той хвърля следния укор:

„Те казват, че са юдеи, а не са, но са сатанинско сборище“.

За пергамските сектанти е казано, че се придържат към учението на Валаам, който учел Валак да вкарва в съблазн *децата Израилеви*, та да ядат животните, принасяни в жертва на идолите, и да блудствуват. И така тук имаме работа не със съзнателни християни, а с хора, които представят себе си за юдеи; разбира се, тяхното юдейство е нова степен на развитие по отношение на старото юдейство, но именно затова то е единствено истинско. Ето защо при явяването на светиите пред престола божи напред вървят

144,000 юдеи, по 12 000 от всяко коляно, и едва след това безбройната маса езичници, обърнати в това обновено юдейство. Ето колко малко е съзнавал още нашият автор в 69 г. от християнското летоброене, че той е представител на свършено нова фаза на религиозното развитие, на която предстояло да стане един от най-революционните елементи в историята на човешкия дух.

И така ние виждаме, че християнството от онова време, неосъзнало още самото себе си, е било далеч, както небето от земята, от по-късната, закрепена в догми световна религия на Никейския събор; в последната то е съвсем неузнаваемо. В него няма нито догматиката, нито етиката на по-късното християнство; затова пък тук има съзнанието, че борбата се води с целия свят и че тази борба ще се увенчае с победа; има радостта от борбата и увереността в победата, напълно изчезнали у съвременните християни и съществуващи в наше време само на другия полюс на обществото — у социалистите.

И наистина борбата с всесилния в началото свят и същевременно борбата на новаторите помежду им са еднакво присъщи както на първите християни, така и на социалистите. И двете велики движения са създадени не от вождовете и пророците, макар и двете да имат достатъчно много пророци, и двете те са масови движения. А масовите движения на първо време по необходимост са безредни; безредни са поради това, че всяко мислене на масите в началото е противоречиво, неясно, несвързано; безредни са те обаче и поради ролята, която на първо време играят още в тях пророците. Тази безредност се изразява в образуването на многобройни секти, борещи се една с друга поне със същата ожесточеност, както и с общия външен враг. Така е било в периода на ранното християнство, така беше и през първите години на социалистическото движение, колкото и да опечаляваше това благомислещите филистерии, които проповядваха единство там, където не можеше да има никакво единство.

Нима Интернационалът се обединяваше от единна догма? Напротив. Там бяха комунистите с френска традиция от епохата преди 1848 г., а и те също от различни нюанси; комунистите от Вайтлинговата школа, както и другите — от възродения Съюз на комунистите; прудонистите, които преобладаваха във Франция и Белгия; бланкистите; Германската работническа партия; най-сетне, анархистите-бакунисти, които за известен момент бяха надделели в Испания и Италия — и това бяха само главните групи. От основаването на Интернационала бяха нужни цели двадесет и пет години, за да се извърши навсякъде и окончателно отделянето от анархистите и да може да се установи единство поне на най-общите икономически гледища. И това при нашите съобщителни средства, при железни-

ците, телеграфа, гигантските промишлени градове, при периодичния печат и организираните народни събрания.

Първите християни са били също разцепени на безбройни секти, което именно е служело като средство да се предизвикват спорове и по този начин да се постига в края на краищата единство. Вече в този наш несъмнено най-древен християнски документ ние намираме това разцепление и нашият автор се опълчва против него със също такава непримирила ожесточеност, както и против целия затънал в грехове външен свят. Тук са преди всичко николаитите в Ефес и Пергам; после в Смирна и Филадельфия — онези, които казват, че са юдеи, а не са, но са сатанинско съборище; в Пергам — привържениците на учението на лъжепророка, наричан Валаам; в Ефес — онези, които казват, че са апостоли, а в действителност не са апостоли; най-сетне, в Тиатира — привържениците на лъжепророчищата, наричана Йезавел. По-подробно за тия секти ние нищо не знаем, само за последователите на Валаам и Йезавел се казва, че те ядели животните, които се принасяли в жертва на идолите, и блудствували. Опитвали са се да представят всичките тези пет секти като християни, последователи на Павел, а всичките тези послания — като послания против Павел, лъжеапостола, мнимия Валаам и „Николай“. Съответните твърде слабо убедителни аргументи са събрани у Ренан, „Св. Павел“, Париж, 1869, стр. 303—305, 367—370⁴⁸⁶. Те всички се свеждат до опита да се обяснят тези послания, като се изхожда от Деянията на апостолите и от така наречените Послания на Павел, т. е. съчинения, които във всеки случай в техния сегашен вид са написани най-малкото 60 години по-късно от Откровението, така че съдържащите се в тях съответни фактически данни са не само крайно съмнителни, но и напълно противоречат едни на други. Но решаващо е съображението, че на нашия автор не е могло да дойде на ум да нарича една и съща секта с пет различни имена, при това с две — само за Ефес (лъжеапостоли и николаити), за Пергам — също с две (валаамити и николаити), и при това всеки път напълно отчетливо като две различни секти. Не може впрочем да се отрича вероятността, че в състава на тези секти са влизали и такива елементи, които в днешно време биха били наречени последователи на Павел.

И в двата случая, където авторът влиза в подробности, неговото обвинение се свежда до това, че ядат животните, принасяни в жертва на идолите, и блудствуват — два пункта, относно които евреите — както древните, така и християнските — са водели вечен спор с преминалите в юдейство езичници. Месото на езическите жертви не само се е поднасяло на трапезите, където отказването от угощението било непристойно и е можело дори да стане опасно, но се е прода-

вало също и на обществените пазари, където не всякога е можело да се разбере дали то е кошерно* или не. Под блудство същите евреи разбирали не само извънбрачните полови връзки, но и брака между лица, намиращи се в забранена от юдейския закон степен на родство, както и брака между юден и езичници; такъв именно смисъл обикновено се приписва на тази дума в гл. XV, стих 20 и 29 от Деяния на апостолите. Но нашият Йоан има свой възглед и върху ония полови връзки, които са разрешени на правоверните юдеи. В гл. XI V, стих 4 той говори за 144000 евреи на небесата:

„Тия са, които се не оскверниха с жени, защото са девствени.“

И наистина в небесата на нашия Йоан няма нито една жена. Той принадлежи значи към онова течение, което често се среща и в други писания на ранното християнство и което е считало половите връзки изобщо за греховни. И ако вземем под внимание още и това, че Рим той нарича голяма блудница, с която блудствуват земните царе, опивайки се с виното на блудството ѝ, и че римските търговци разбогатяват от големия ѝ разврат, то ние съвсем не ще можем да вземаме посочената по-горе дума в посланията в оня ограничен смисъл, който теолозите-апологети биха искали да ѝ придадат, за да намерят по този начин потвърждение за други места от Новия завет. Напротив, тези места на посланията ясно показват едно общо за всички епохи на дълбоки сътресения явление, а именно, че наред с всички други прегради се разклащат и традиционните вериги на половите връзки. През първите векове на християнството наред с аскетизма, умъртвяващ плътта, доста често се проявява и тенденцията да се разпростре християнската свобода и върху повече или по-малко неограничена свобода на връзките между мъжа и жената. Също така стоеше въпросът и в съвременното социалистическо движение. Какъв невероятен ужас предизвика през 30-те години в тогавашна Германия, тази „благонравна детска стая“**, сенсимонистката „réhabilitation de la chair“***, която в превод на немски се превърна във „възстановяване правата на плътта“! Но най-вече изпаднаха в ужас господстващите тогава благородни съсловия (класи у нас тогава още нямаше), които не можеха да живеят нито в Берлин, нито в своите имения, без да възстановяват постоянно правата на своята плът! Какво ли би било, ако тези добри хора знаеха още и Фурие, който предвиждаше за плътта не само такива волности! Но паралелно с преодоляването на утопизма тези екстравагантности отстъпиха място на по-рационални и в действителност

* — т. е. чисто, разрешено, позволено от еврейския закон. *Бълг. ред.*

** Из стихотворението на Хайне „За успокоение“. *Ред.*

*** — „реабилитация на плътта“. *Ред.*

много по-радикални понятия; и откакто Германия се разви от „благонравната детска стая“ на Хайне в център на социалистическото движение — над лицемерното негодувание на благонравния висш свят започнаха само да се присмиват.

Такова е цялото съдържание на посланията, що се отнася за догмите. В останалото те подбуждат съмишлениците си към ревностна пропаганда, към смело и гордо изповядване на своята вяра пред лицето на противника, към неуморна борба с вътрешните и външните врагове — и доколкото става дума за това, те със също такъв успех биха могли да бъдат написани от някакъв пророчески настроен ентузиаст от Интернационала.

III

Посланията са само увод към същинската тема на обръщението на нашия Йоан до седемте малоазиатски общини, а чрез тях и до останалото реформирано юдейство от 69 г., от което по-късно се развило християнството. И тук именно ние навлизаме в светая светих на ранното християнство.

Измежду какви хора са били вербувани първите християни? Предимно измежду „страдащите и обременените“, които принадлежат към низшите слоеве на народа, както и подобава на един революционен елемент. А от кого се състояли тези последните? В градовете — от изпаднали свободни, най-разнообразни хора, подобни на теап whites* в южните робовладелски щати или на европейските скитници или на авантюристите в колониалните и китайските пристанища, след това от пуснати на свобода и главно от роби; в латифундиите на Италия, Сицилия, Африка — от роби; в селските окръзи на провинциите — от дребни селяни, които все повече и повече изпадали в дългово робство. Нямамо е абсолютно никакъв общ път за освобождаване на всички тези елементи. За всички тях загубеният рай останал в миналото; за разоряващите се свободни това е бил старият полис, едновременно и град, и държава, в който техните прадеди са били някога свободни граждани; за военнопленниците роби — свободният живот преди поробването и пленяването им; за дребните селяни — унищоженият родов строй и общото владееие на земята. Всичко това е помел от лицето на земята нивелиращият железен юмрук на римския завоевател. Най-големите обществени

* — белите от низните. *Ред.*

групи, до които стигнала античността, били племето и съюзът на родствени племена; у варварите те били организирани по родови връзки, а у гърците и италите, създали градовете — в полиси, които обхващали едно или няколко родствени племена. Филип и Александър придали на елинския полуостров политическо единство, но с това още не била създадена гръцката нация. Нациите станали възможни едва в резултат на падането на римското световно господство. Това господство веднаж завинаги сложило край на малките съюзи; военното насилие, римското съдопроизводство, римският данъчен апарат съвсем разложили традиционната вътрешна организация. Към загубата на независимостта и самотитната организация се прибавил насилственият грабеж от страна на военните и цивилните власти, които отначало отнемали от покорените техните съкровища, а след това отново им ги давали назаем срещу кождерска лихва, за да им дадат възможност да изплащат новите данъци. Данъчното бреме и предизвиканата от него нужда от пари в районите на чистото или преобладаващото натурално стопанство все по-дълбоко хвърляли селяните в робска зависимост от лихварите, пораждали големи имуществени различия, обогатявали богатите, довеждали до пълна мизерия бедните. А всяка съпротива на отделните малки племена или градове срещу гигантската римска световна държава била безнадеждна. А къде е бил изходът, къде е било спасението за поробените, потиснатите и обеднелите — изход, общ за всички тези различни групи хора с чужди или дори противоположни едни на други интереси? И все пак необходимо е било да се намери такъв изход, за да може едно велико революционно движение да обхване всички тях.

Такъв изход бил намерен. Но не на тоя свят. При тогавашното положение на нещата изходът е можел да бъде само в областта на религията. И тогава се открил друг свят. По-нататъшното съществуване на душата след смъртта на тялото постепенно станало навсякъде в римския свят общопризнат символ на вярата. Също така все по-общопризнато ставало и това, че умрелите души ги чака някаква награда или наказание за постъпките им на земята. Впрочем по отношение на наградата работата е била доста ненадеждна; древните хора са били твърде стихийно материалистични, за да не ценят земния живот безкрайно по-високо от царството на сенките; у гърците задгробният живот се е смятал по-скоро за нещастие. Но ето появило се християнството, отнесло се сериозно към наградите и наказанията в задгробния свят, създадо небото и ада — и бил намерен изходът, който водел страдащите и обременените от нашия земен свят направо във вечния рай. И наистина само чрез надеждата за награда на оня свят е било възможно да се издигнат отричането от света и аскетизмът на стоико-филоновото уче-

ние в основен етически принцип на новата световна религия, способна да увлече потиснатите народни маси.

Но този небесен рай съвсем не се открива за вярващите направо със смъртта. Ние ще видим, че царството божие, столицата на което е новият Ерусалим, се завоюва и разкрива едва след ожесточена борба със силите на ада. Но в представата на първите християни тази борба не била далече. Нашият Йоан в самото начало характеризира книгата си като откровение на онова, „което трябва да стане *скоро*“; след това, в стих 3, той възвестява:

„Блажен е оня, който чете, и ония, които слушат думите на пророчеството, защото *времето наближава*“;

Христос му повелява да напише на общината във Филаделфия: „Ще се явя *скоро*.“ А в последната глава ангелът казва, че той показал на Йоан онова, „което трябва да стане *наскоро*“, и му повелява;

„Не запечатвай пророчествените думи на тая книга, понеже времето *наближава*“;

и Христос сам казва два пъти (стих 12 и стих 20): „Ще се явя *скоро*“. По-нататък ще видим колко скоро се е очаквало това пришествие.

Апокалиптическите видения, които авторът разкрива след това пред нас, са без изключение буквално заимствувани от по-ранни образци. Заимствувани са отчасти от класическите пророци на Стария завет, особено от Иезекиил, отчасти — от по-късните юдейски апокалипсиси, съчинени по образец на Книгата на Даниил, особено от Книгата на Енох, която тогава била вече написана поне частично. Критиката най-подробно установи откъде нашият Йоан е заимствувал всяка картина, всяко страшно предназначение, всяко бедствие, изпратено на невярващото човечество — с една дума, целия материал на своята книга; така че Йоан не само проявява извънредно голяма бездарност, но и показва явно, че той дори във въображението си не е преживявал своите мними екстази и видения така, както ги описва.

Последователността на тези видения накратко е такава. Отначало Йоан вижда бога, който седи на престол и държи в ръка книга, запечатана със седем печата, а пред него — заклан, но оживял агнец (Христос), който е признат за достоен да снесе печатите. При тяхното снемане стават всякакви страшни чудесни поличби. При снемането на петия печат Йоан вижда под божия олтар душите на Христовите мъченици, убити за словото божие, и те викат с висок глас:

„Докога, владико, не ще съдиш и не ще отмъщаваш за нашата кръв на ония, които живеят на земята?“

След това на тях се дават бели дрехи и им се казва да почакаат още малко време, тъй като трябва да бъдат убити още повече мъченици.

И така, тук още не става и дума за „религията на любовта“, не се казва: „Обичайте враговете си, благославяйте ония, които ви мразят“ и т. н.; тук се проповядва неприкрита мъст, здрава, честна мъст срещу гонителите на християните. И така е в цялата книга. Колкото повече се приближава кризата, толкова по-често се сипят от небето бедствия и наказания, с толкова по-голяма радост съобщава нашият Йоан, че огромно множество хора все още не искат да се покаят за греховете си, че над тях отново трябва да плюци бичът божи, че Христос трябва да управлява тези хора с железен жезъл и да ги мачка в пресата на виното на яростта и гнева на бога вседържител, но че безбожниците все пак ще упорствуват в сърцата си. Това е естествено, свободно от всякаква лицемерна набожност чувство, че се води бой и че à la guerre compe à la guerre*.

При снемането на седмия печат се появяват седем ангела с тръби; всеки път, когато един от тях затръбвява, се появяват нови страшни поличби. След като затръбвява седмият, на сцената излизат нови седем ангела със седем чаши с гнева божи, които се изливат върху земята; пак нови бедствия и наказания, повечето от които са по същество уморително повторение на казаното вече много пъти. След това се появява жена — Вавилон, великата блудница, седяща над води, облечена в багреница, пиана от кръвта на светиите и на мъчениците Исусови; това е великият град върху седем планини, който царува над всички земни царе. Тя седи на звяр със седем глави и десет рога. Седемте глави означават седемте планини, а също и седем „царе“. От тези царе петима паднали, единият стои, а седмият още не е дошъл, след него пък ще дойде един от първите петима, смъртно ранен, но оздравял. Последният ще царува на земята 42 месеца, или 3¹/₂ години (половината от свещените 7 години), ще преследва до смърт вярващите и ще настъпи безбожие. Но след това ще последва велик решителен бой; за светиите и мъчениците ще бъде отмъстено чрез разрушаването на великата блудница — Вавилон, и на всичките ѝ привърженици, т. е. на огромно множество хора; дяволът ще бъде хвърлен в пъкъла и затворен там за хиляда години, в продължение на които ще възцарува Христос заедно с възкръсналите из мъртвите мъченици. Но след изтичането на хиляда

* — на война като на война. *Ред.*

години дяволът пак ще се освободи и ще стане ново голямо сражение на духовете, в което той ще бъде окончателно победен. Тогава ще стане второ възкресение на мъртвите, когато и останалите мъртви ще се пробудят и ще се явят пред божия съд (забележете — божия, а не Христовия!) и вярващите ще стъпят на ново небе, на нова земя и в нов Ерусалим за вечен живот.

Всичко това е построено изключително от юдейскодохристиянски материал и затова дава почти само чисто еврейски представи. Откакто за израилския народ настъпили на тоя свят тежки времена — като се почне от данъка на асирийците и вавилонците, разрушаването на двете царства, Израил и Юдея, и се свърши със селевкидското поробване, следователно от Исайя до Даниил, — всеки път през време на бедствие се предсказва появяване на спасител. Още у Даниил, гл. XII, стих 1—3, ние намираме предсказание, че ще се спусне Михаил, ангел-пазител на евреите, който ще ги спаси от голямо бедствие; много от мъртвите ще възкръснат, ще се извърши своего рода страшен съд и учителите, които са напътствували народа към праведния път, вечно ще сияят като звезди. Християнски характер има само подчертаването на скорошното настъпване на царството Христово и на блаженството на възкръсналите вярващи, главно на мъчениците.

Обяснението на това предсказание, доколкото то се отнася за събития от онова време, ние дължим на германската критика, особено на Евалд, Люке и Фердинанд Бенари. Благодарение на Ренан това обяснение стана достъпно също и за небогословските кръгове. Че великата блудница — Вавилон, означава Рим — града върху седем планини, — това ние вече видяхме. За звяра, на който тя седи, в гл. XVII, стихове 9—11, се казва следното:

„седемте глави“ (на звяра) „са седем планини, върху които седи жената, и са седем царе; петима от тях паднаха, единият стои, а другият още не е дошъл, а когато дойде, той ще трябва малко да остане. И звярът, който беше и който го няма, е осми и е от седемтах и ще загине.“

Тук звярът означава римското световно господство, представявано последователно от седем императора, един от които бил смъртно ранен и не царува повече, но е оздравял и ще се върне, за да осъществи в качеството си на осми царството на светотатството и богохулството. На него ще му бъде дадено:

„да воюва против светните и да ги победи; и ще му се поклонят всички жители земни, чиито имена не са написани в книгата на живота при агнеца; на всички — малки и големи, богати и сиромаси, свободни и роби — ще бъде ударен белегът на звяра на дясната им ръка или на челото им, та никой да не може нито да купува нито да продава; освен она, която има тоя белег или името на звяра, или числото на името му. Тук е мъдростта. Който има ум, нека пресметне числото на звяра, понеже е число на човек, и числото му е 666“ (гл. XIII, стихове 7—18).

Ние само констатираме, че тук по този начин се споменава бойкотът като едно от средствата, които се прилагали против християните от страна на римската световна държава, следователно ясно е, че това е изобретение на дявола, и преминаваме към въпроса — кой е този римски император, който вече е управлявал веднаж, бил смъртно ранен и изчезнал, но ще се завърне като осми по ред и ще играе ролята на антихрист.

Като смятаме Август за първи по ред, втори ще бъде Тиберий, трети — Калигула, четвърти — Клавдий, пети — Нерон, шести — Галба. „Петима паднаха, единият стои“. Значи Нерон вече е паднал, а Галба съществува. Галба е управлявал от 9 юни 68 г. до 15 януари 69 г. Но веднага след неговото възкачане на трона се разбунтували рейнските легиони, предвождани от Вителий, докато в другите провинции военните бунтове се подготвяли от други пълководци. В самия Рим се разбунтували преторианците, убили Галба и провъзгласили за император Отон.

От това може да се направи заключението, че нашето Откровение е било написано при Галба, вероятно в края на неговото управление или най-късно през време на тримесечното (до 15 април 69 г.) управление на Отон, на „седмия“. Но кой е осмият, който е бил и който го няма? Това ще ни изясни числото 666.

У семитите — халдейците и юдеите — тогава било разпространено магическо изкуство, което се основавало на двойственото значение на буквите. Приблизително 300 години преди нашето летоброене древноеврейските букви се употребявали и като числа: $a=1$; $b=2$; $g=3$; $d=4$ и т. н. Кабалистическите гадатели пресмятали сбора на цифровите значения на буквите на някое име и по този сбор се опитвали да пророкуват; например, като образували думи или словосъчетания със същото цифрово значение, те правели за носителя на това име изводи относно неговото бъдеще. На същия език на числата се изразявали и тайни думи и т. н. Това изкуство било наричано с гръцката дума *gematria*, геометрия; халдейците, които се занимавали с това по професия и били наречени от Тацит *mathematici*, при Клавдий, а след това отново при Виталий били изгонени от Рим вероятно за „грубо безчинство“.

Числото 666 също така е възникнало посредством същата математика. Зад него се крие името на един от първите петима римски императори. Но Иринея в края на второто столетие е знаел освен числото 666 и варианта — 616, появил се тогава, когато във всеки случай на мнозина е била още известна загадката на това число⁴⁸⁷. Ако търсеното решение излезе еднакво за двете тези числа — по този начин то ще бъде проверено.

Това решение е дадено от Фердинанд Бенари в Берлин.

Името е Нерон. Числото е основано на **נרון קסר**, Нерон кесар,

т. е. на потвърждаването от талмуда и палмирските надписи еврейско изчисване на гръцките думи *Neron Kaisar*, император Нерон — думи, които били издълбани като надпис на Нероновите монети в източната половина на империята. Именно: н (нун) = 50; р (реш) = 200; в (вав) вместо о = 6; н (нун) = 50; к (коф) = 100; с (самех) = 60; и р (реш) = 200; сума = 666. А ако вземем за основа латинското изписване *Nero Caesar*, ще отпадне второто нун = 50 и ще получим $666 - 50 = 616$, т. е. варианта на Иринеѝ.

Наистина при Галба цялата Римска империя е била обхваната от внезапен смут. Самият Галба начело на испанските и галските легиони, потеглил срещу Рим, за да събори Нерон; последният избягал и заповядал на един пуснат на свобода да го убие. Обаче против Галба са били в заговор не само преторианците в Рим, но и командущите в провинциите; навсякъде се появявали нови претенденти за трона, които се приготвяли да тръгнат с легионите си срещу столицата. Столицата сякаш била хвърлена в междуособна война, сякаш приближавало разпадането ѝ. Освен всичко това именно на Изток се разпространил слух, че Нерон не е убит, а само ранен, избягал при партяните и ще се върне с войски през Ефрат, за да започне ново, още по-кръваво и страшно управление. Ахая и Азия били особено изплашени от тези известия. И именно около това време, когато, както се вижда, е било написано Откровението, се появил лъже-Нерон, който с доста многобройни привърженици се настанил близо до Патмос и Мала Азия, на остров Китнос в Егейско море (в сегашна Термия), докато — още при Отон — бил убит. Какво чудно има, че сред християните, срещу които Нерон насочил първото сериозно гонение, се разпространил възгледът, че той ще се върне отново като антихрист и че неговото връщане и неизбежно свързаният с него решителен опит за кръваво изстребление на новата секта ще бъдат предзнаменование и пролог на ново пришествие на Христос, на велика победоносна битка със силите на ада, на „скорошно“ установяване на хилядолетното царство, увереността в пришествието на което кара ла мъчениците с радост да отиват на смърт?

Християнската и намиращата се под влиянието на християнството литература от първите две столетия дава достатъчно данни, че тайната на числото 666 е била тогава известна на мнозина. Иринеѝ наистина не е знаел вече тази тайна, но той, както и много други хора, живели включително до края на третото столетие, е знаел, че под

апокалиптическия звяр се подразбира завръщащият се на престола Нерон. След това се губи и тази следа и нашето произведение се подлага на фантастични тълкувания на правоверни предсказвачи на бъдещето; в детството си аз сам познавах старци, които очакваха, както и старият Йохан Албрехт Бенгел, гибелта на света и страшния съд в 1836 година. Това пророчество се сбъдна, и то точно в същата година. Само че страшният съд се разрази не над грешния свят, а над най-благочестивите тълкуватели на Откровението. Защото именно в 1836 г. Ф. Бенари даде ключа за числото 666 и с това сложи страшния край на всякакви пророчески изчисления, на тази нова gematriah.

Относно царството небесно, което очаква вярващите, нашият Йоан може да даде само най-външно описание. Новият Ерусалим, разбира се, е доста голям, поне според понятията на онова време; той представлява квадрат, всяка страна на който е равна на 12 хиляди стадии = 2 227 км, значи площта му е равна на почти 5 милиона кв. км, повече от половината на Съединените американски щати; той е построен от чисто злато и скъпоценни камъни. Там живее бог сред своите верни, той им свети вместо слънце и там няма вече нито смърт, нито скръб, нито страдания; поток животворна вода тече през града и на бреговете му растат дървета на живота, които дават 12 пъти плодове, узряващи всеки месец отново; а листата им „служат за изцеление на езичниците“ (според Ренан това е вид лековит чай. „Антихрист“, стр. 542)⁴⁸⁸. Светиите живеят тук вечно.

Такова е било християнството, доколкото то ни е известно, създадено в Мала Азия, главната му резиденция, около 68 година. Никаква следа от светата троица — напротив, старият единен и неделим Йехова на по-късното юдейство, развил се от юдейско национално божество във всеединен висш бог на небето и земята, който претендира да господства над всички народи, обещава милост на праведните и безжалостно съкрушава непокорните, верен на античното правило: *pacere subjectis ac debellare superbos**. Ето защо в деня на страшния съд съди самият този бог, а не Христос, както изобразяват по-късните евангелия и послания. Според персийското учение за еманацията, усвоено от по-късното юдейство, Христос-агнецът отначало произхожда от бога, също от него произхождат — но стоят по ранг по-долу — и „седемте духове божи“, които дължат съществуването си на погрешното разбиране на едно поетично място у Исая (гл. XI, стих 2). Те всички не са бог или равни на бога, а подчинени на него. Агнецът сам се принася в изкупителна жертва за греховете на света и получава за това на не-

* — да се щадят покорните и да се укротяват надменните. *Ред.*

бето значително повишение; защото тази негова доброволна смърт в качеството на жертва му се признава в цялата книга като изключителен подвиг, а не като нещо, което по необходимост произтича от дълбините на неговата вътрешна същност. От само себе си се разбира, че не липсва и целият небесен придворен щат: архангели, херувими, ангели и светии. За да стане религия, монотеизмът от паметвека трябвало да прави отстъпки на политеизма, като се почне още от Зенд-Авеста⁴⁸⁹. У евреите хронически продължавало отпадането от юдейството към езическите чувствени богове, докато след изгнанието⁴⁹⁰ небесният придворен щат, по персийски образец, малко повече приспособява религията към народната фантазия. И даже християнството, след като заменило вечно равния на себе си, неподвижен юдейски бог с вътрешно диференцираното, тайнствено триединно божество, е могло да изтласка у народните маси култа към старите богове само чрез култа към светиите; така според думите на Фалмерайер култът към Юпитер е изчезнал в Пелопонес, в Майна, в Аркадия само около IX век („История на полуостров Морея“, т. I, стр. 227⁴⁹¹). Едва съвременната буржоазна епоха с нейния протестантизъм отново отстранява светиите и взема най-сетне сериозно диференцирания монотеизъм.

Също така малко е известно на нашето съчинение учението за първородния грях и за очистването с вяра. Вярата на тези воинствувачи първи общини съвсем не прилича на вярата на по-късната възтържествувала църква. Наред с изкупителната жертва на агнеца нейно най-важно съдържание са близкото второ пришествие на Христос и хилядолетното царство, което ще настъпи скоро, и тази вяра се утвърждава само в дейна пропаганда, в неуморна борба с външните и вътрешните врагове, в гордото провъзгласяване на своето революционно гледище пред лицето на езическите съдии, в готовността да се приеме мъченическата смърт в името на бъдещата победа.

Ние видяхме, че нашият автор съвсем още не знае, че той е нещо по-друго от юдей. Поради това в цялата книга никъде няма нито дума за кръщението, а и много други неща ни убеждават, че кръщението е институция от втория период на християнството. 144 хиляди вярващи евреи се подлагат на „отбелязване с печати“, а не на кръщение. За светиите на небето и вярващите на земята се казва, че измили греховете си и опрали белите си дрехи и ги избелили с кръвта на агнеца; за светата купел няма и дума. И двамата пророка, предшествуващи появяването на антихриста (гл. XI), също не подлагат никого на кръщение и според гл. XIX, стих 10, знаменieto на Исус е не кръщението, а духът на пророчеството. Във всички тия случаи би било естествено да се спомене за кръщението, ако то тогава се е прилагало вече; ето защо ние можем с

почти абсолютна сигурност да заключим, че нашият автор не е знаел кръщението, че то се е появило едва тогава, когато християните се отделили окончателно от юдеите.

Също толкова малко знае авторът за второто, по-късно тайнство — причастието. Ако в лутеранския текст Христос обещава на всеки твърд във вратата тиатирец да отиде при него и да се причести с него, то това само вкарва в заблуждение. В гръцкия текст е написано *deirpēsō* — аз ще вечерям (с него), и английската библия съвсем вярно предава това с думите: „I shall *sup* with him“. За причастието дори като проста трапеза-помен тук абсолютно не става и дума.

В това, че нашата книга с нейната толкова своеобразно установена дата — 68 или 69 г. — е най-старата от цялата християнска литература, не може да има съмнение. Няма нито една друга книга, която да е написана на такъв варварски език, гъмжащ от хебраизми, невъзможни конструкции и граматически грешки. Така в гл. I, стих 4, се казва буквално следното:

„Благодат вам и мир от оногова, който е и който е бил и който иде“.

Че евангелията и Деянията на апостолите представляват по-късни преработки на загубени сега писания, слабото историческо ядро на които сега е станало вече неузнаваемо под легендарните наслоения; че дори няколкото така наречени „същински“ послания на апостолите са според Бруно Бауер или по-късни писания*, или в най-добрия случай изменени чрез вмъквания и добавки обработки на стари произведения на неизвестни автори — това сега отричат само професионални теолози или други заинтересовани историци. Толкова по-важно е обстоятелството, че тук ние имаме книга, времето на написването на която е установено с точност до няколко месеца — книга, която ни показва християнството в неговата най-неразвита форма, във формата, в която то има също такова отношение към държавната религия на IV век с нейната разработена догматика и митология, каквото неустойчивата още митология на германците от времето на Тацит има към учението за боговете в „Еда“⁴⁹², оформило се под влиянието на християнските и античните елементи. Зародиш на световна религия тук има, но той зародиш още съдържа в еднаква степен всички ония хиляди възможности на развитие, които се осъществиха в без-

* В авторизирания френски превод, публикуван в списание „Le Devenir Social“, началото на тази фраза е дадено в следната редакция: „че дори трите или четири послания на апостолите, които все още се признаваха за автентични от Тюбингенската школа, не са, както показва с дълбокия си анализ Бруно Бауер, нищо друго освен късни писания“; по-нататък както в немския текст. *Red.*

бройните по-късни секти. И този най-древен паметник от епохата на формирането на християнството е за нас особено важен именно защото ни дава в чист вид онова, което юдейството — под силното александрийско влияние — е внесло в християнството. Всичко по-късно е западен, гръцко-римски примес. Само чрез монотеистичната юдейска религия просветеният монотеизъм на по-късната гръцка вулгарна философия е можел да вземе оная религиозна форма, само в която именно е можел да увлече масите. Но веднъж това опосредствувашо звено намерено, той можел да стане световна религия само в гръцко-римския свят, развивайки по-нататък изработения от този свят кръг идеи и сливайки се с него.

ДО АНГЛИЙСКИТЕ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИ И РАБОТНИЧЕСКИ ОРГАНИЗАЦИИ⁴⁹³

Скъпи другари!*

Натоварен съм от Изпълнителния съвет на Испанската социалистическа работническа партия да уведомя английските работнически и социалистически организации, че четвъртият годишен конгрес на Испанската социалистическа партия ще се състои в Мадрид на 29 август и следващите дни и че няколко приветствени редове по този повод — на испански или френски език. — изпратени от английските приятели на посочения в края на това писмо адрес, ще бъдат посрещнати с голяма радост.

Тъй като конгресът на трейдюнионите, състоял се в 1893 г. в Белфаст⁴⁹⁴, прие резолюция, която иска социализирането на всички средства за производство и размяна, и по този начин се присъедини към международното социалистическо движение, смятам за свой дълг да включа и техния орган — Парламентарния комитет — в списъка на организациите, до които се адресира тази покана**.

Тази покана се адресира до:

Лигата за борба за осемчасов работен ден,
Социалдемократическата федерация,
Независимата работническа партия,
Фабианското дружество,

* Във варианта, адресиран до секретаря на Фабианското дружество, вместо думите „Скъпи другари“ е написано „Драги сър“. *Ред.*

** В ръкописа този абзац е поставен в квадратни скоби; във варианта, адресиран до секретаря на Фабианското дружество, той липсва. *Ред.*

Парламентарния комитет на Конгреса на трейдюнионите,
Професионалния съюз на работниците от газовите предприятия
и общите работници⁴⁹⁶.

С уважение *Ф. Енгелс*

Пабло Иглесиас, улица Ернан Кортес, 8. Мадрид

Написано на 6 август 1894 г.

*Печата се по ръкописа, сверен
с варианта, адресиран до секретаря
на Фабианското дружество*

Превод от английски

ДО ТРЕТИЯ КОНГРЕС
НА СОЦИАЛИСТИЧЕСКАТА ПАРТИЯ
НА ИТАЛИАНСКИТЕ ТРУДЕЩИ СЕ

(ПИСМО ДО К. ДЕЛ'АВАЛЕ)⁴⁹⁶

Истбърн, 6 септември

Драги гражданино!*

... Но ако не мога да участвувам лично във вашия конгрес, все пак ви изпращам моите най-добри пожелания за успех във вашата работа в интерес на международния социализъм.

Италианските социалисти са поставени под действието на нечуван изключителен закон⁴⁹⁷, който несъмнено ще им донесе няколко години на жестоки страдания. Но какво от това! И други трябваше да минат през подобни изпитания.

След падането на Парижката комуна буржоазната реакция във Франция бе опиянена от кръвта на пролетариите и ето резултата: 50 депутати-социалисти във френската камара.

В Германия Бисмарк държа социалистите в н от закона цели дванадесет години, но в края на краищата социалистите пометоха изключителния закон, изгониха Бисмарк и сега са най-силната партия в империята.

Това, което направиха френските и германските работници, ще направят също и италианските работници. Там, където Тиер, Мак-

* В ръкописа след обръщението следва текст, изпуснат при публикуването: „Вашето писмо от 30 август не ме завари в Лондон и ми бе препратено тук — това е причината за закъснението на отговора, за което дълбоко съжалявам. Благодаря лично на Вас и на италианските социалисти, които Ви представляват, за любезно изпратената ми покана. За съжаление, не ми е възможно да се възползвам от нея.“ *Ред.*

Махон и Бисмарк не можаха да постигнат успех, сигурно няма да успее и един Криспи. Победата ще бъде ваша!*

Да живее международният революционен социализъм!
Братски поздрав

Фридрих Енгелс

*Напечатано в превод на италиански
във вестник „Lotta di classe“,
бр. 38 от 22—23 септември 1894 г.*

*Печата се по текста на вестника, сверен
с черновата на френски език
Превод от италиански*

* В ръкописа вместо думата „ваша“ е написано „наша“. *Ред.*

ПРИВЕТСТВИЕ ДО СОЦИАЛИСТИТЕ В СИЦИЛИЯ⁴⁹⁸

Привет и пожелания за дълъг живот на вашия вестник, органа на сицилианските работници, привет на вашата реорганизираща се партия*.

Природата е направила от Сицилия земен рай. И това беше достатъчно основание за разделеното на противоположни класи човешко общество да я превърне в ад.

Гръко-римският античен свят награди Сицилия с робство заради експлоатирането на големите имена и рудници.

Средните векове замениха робството с крепостничество и феодален строй.

Съвременната епоха, която претендира да е разрушила тези окови, всъщност е изменила само тяхната форма. Тя не само запази старите форми на робство, но и прибави към тях една нова форма на експлоатация, най-жестоката, най-безмилостната от всички — капиталистическата експлоатация.

Античните** поети на Сицилия Теокрит и Мосх възпяваха идиличния живот на робите-пастири, своите съвременници; несъмнено това бяха поетични мечти. Но ще се намери ли съвременен поет, който би се осмелил да възпее идиличния живот на „свободните“ трудещи се в днешна Сицилия? Нямахме ли селяните на този остров да бъдат щастливи, ако можеха да обработват своите парцели дори при тежките условия на римската изполичарска система? Ето до

* В ръкописа тази фраза е дадена в следната редакция: „Привет и пожелания за дълъг живот на органа на сицилианските работници, току-що отиово появил се на бял свят!“ *Ред.*

** В ръкописа вместо думата „Античните“ е написано „Древногръцките“. *Ред.*

какво доведе капиталистическата система: свободните хора оплакват някогашното робство!

Но нека те не падат духом. За потиснатите класи на всички страни изгрява зората на ново, по-добро общество. И навсякъде потиснатите сплотяват своите редове, навсякъде те си подават ръка въпреки границите, въпреки различните езици. Формира се армията на международния пролетариат — и приближаващият нов век ще я доведе до победа!

Ф. Енгелс

(Лондон)

Написано на 26 септември 1894 г.

Напечатано в превод на италиански във вестник „Riscossa“ на 30 юни 1895 г. и в списание „Critica Sociale“, кн 16 от 16 август 1895 г.

Печата се по текста на списанието, сверен с черновата на френски език

Превод от италиански

МЕЖДУНАРОДЕН СОЦИАЛИЗЪМ И ИТАЛИАНСКИ СОЦИАЛИЗЪМ

(ПИСМО ДО РЕДАКЦИЯТА НА СПИСАНИЕ „CRITICA SOCIALE“)⁹⁹

В момента, когато младата Италианска социалистическа партия търпи ударите на най-жестоката правителствена реакция, наш дълг, дълг на социалистите отвъд Алпите, е да се опитаме да ѝ помогнем. Срещу разтурянето на секциите и дружествата не можем да направим нищо, но нашият глас може би няма да бъде съвсем безполезен по отношение на гнусните и безсрамни клевети, разпространявани от един официозен и корумпиран печат.

Този печат обвинява италианските социалисти, че си давали вид, че водят марксистка пропаганда*, за да крият под тази маска съвсем друга политика, политика, която провъзгласява „класовата борба“ (която „би ни върнала в средновековието“) и се стреми към образуването на политическа партия, чиято цел е „завоюването на държавната власт“; обаче социалистическите партии в другите страни и особено германските социалисти „не се занимават с политика, не нападат съществуващата форма на управление“, с една дума; са съвсем безобидни добри момчета, с които можеш да се пошегуваш!

Ако тук се шегуват изобщо с някого, то е именно с италианската публика. Не биха се осмелили да ѝ поднасят подобни глупости, ако не смятаха, че тя абсолютно нищо не знае за това, което става по света. Ако италианските социалисти провъзгласяват „класовата борба“ за господстващ фактор в обществото, в което живеем, ако те се организират в „политическа партия, която си по-

* В ръкописа след думата „пропаганда“ е прибавено: „по образеца на германските социалисти“. Ред.

стави за цел да завоюва държавната власт и да ръководи националните работи“, то те водят марксистка пропаганда в истинския смисъл на думата; те строго се придържат към линията, посочена в „Манифеста на комунистическата партия“, публикуван от Маркс и от мен в 1848 г.; те вършат точно същото, което вършат социалистическите партии във Франция, Белгия, Швейцария*, Испания и преди всичко в Германия. Между тези партии няма нито една, която да не се стреми към завоюването на политическата власт, което правят и другите партии, консервативни, либерални, републикански и т. н. и т. н.

Що се отнася до „класовата борба“, тя ни връща не само в „средновековието“, но и към вътрешните конфликти в античните републики — Атина, Спарта, Рим. Всички тези конфликти бяха класова борба. От времето на разлагането на първобитните общини борбата между класите, от които се състои всяко общество, винаги е била великата движеща сила на историческото развитие. Тази борба ще изчезне само с изчезването на самите класи, т. е. след победата на социализма. А дотогава противостоящите си класи, пролетариатът, буржоазията, поземлената аристокрация**, ще продължават да водят борба помежду си, каквото и да казва официозният италиански печат.

Впрочем Италия трябва да издържи сега същото изпитание, което Германия*** издържа през дванадесетте години на изключителния закон. Германия удържа победа над Бисмарк. Социалистическа Италия ще се справи с Криспи****.

Фридрих Енгелс

Лондон, 27 октомври 1894 г.

Напечатано в превод на италиански в списание „Critica Sociale“, кн. 21 от 1 ноември 1894 г.

Печата се по текста на списанието, сверен с черновата на френски език

Превод от италиански

* В ръкописа думата „Швейцария“ липсва. *Ред.*

** В ръкописа: думите: „пролетариатът, буржоазията, поземлената аристокрация“ липсват. *Ред.*

*** В ръкописа вместо думата „Германия“ е написано: „социалистическа Германия“. *Ред.*

**** В ръкописа последната фраза е дадена в следната редакция: „Германците победиха Бисмарк, италианците ще се справят с Криспи“. *Ред.*

ПИСМО ДО РЕДАКЦИЯТА НА ВЕСТНИК „VORWÄRTS“

Според съобщения на партийния печат през време на дебатите по аграрния въпрос на Франкфуртския партиен конгрес на 25 октомври другарият Фолмар се позовавал на решенията на конгреса на френските социалисти в Нант⁵⁰⁰, „които имаха *изричното одобрение на Фридрих Енгелс*“. Според съобщение на вестник „Vorwärts“ от 10 ноември това твърдение се разпространява и от печата на нашите противници⁵⁰¹. Поради това аз съм принуден да заявя, че тук има грешка и че Фолмар трябва да е съвсем погрешно информиран за мене.

Доколкото си спомням, във връзка с Нантската програма съм изпратил във Франция само две съобщения. Първото *преди* конгреса, в отговор на запитването на един френски другар* — се свеждаше до следното: развитието на капитализма неизбежно води до унищожението на дребноселската поземлена собственост. Нашата партия е съвсем наясно по това, но тя няма абсолютно никакви основания да ускорява още повече този процес със собствената си намеса. Затова против правилно набелязаните мерки, които имат за цел да направят по-малко мъчителна за дребните селяни неизбежната им гибел, принципиално нищо не може да се възрази; но ако се отива по-далеч, ако се желае дребният селянин да бъде запазен навеки, според мен се иска икономически невъзможно, жертвува се принципът и се застава на реакционно гледище.

Във второто съобщение, *след* конгреса, изказах само предположението, че нашите френски приятели биха били сами в социалисти-

* Очевидно П. Лафарг. Ред.

ческият свят със своя опит да увековечат не само дребния селянин-собственик, но и дребния арендатор, експлоатиращ чужд труд.

И така, доколкото изобщо съм се изказвал по въпроса, аз съм заявявал обратното на онова, което са предали на Фолмар.

Но щом вече са ме замесили в тази работа, изглежда, не ми остава нищо друго, освен да изкажа по-определено своите възгледи. Затова аз възнамерявам да поместя в „Neue Zeit“ малка статия, в която ще изложа и обоснова своето гледище*.

Ф. Енгелс

Лондон, 12 ноември 1894 г.

*„Напечатано във вестник „Vorwärts“,
бр. 268 от 16 ноември 1894 г., и в
приложение към вестник „Der Sozial-
demokrat“, бр. 43 от 22 ноември 1894 г.*

*Печата се по текста на вестник „Vorwärts“
Превод от немски*

* Виж настоящия том, стр. 487—509. Ред.

СЕЛСКИЯТ ВЪПРОС
ВЪВ ФРАНЦИЯ И ГЕРМАНИЯ⁵⁰²

Написано между 15 и 22 ноември 1894 г.

*Напечатано в списание „Die Neue Zeit“,
Вд. I, кн. 10, 1894—1895 г.*

Подпис: Фридрих Енгелс

Печата се по текста на списанието

Превод от немски

Буржоазните и реакционни партии се чудят извънредно много, че сега социалистите внезапно и навред поставят на дневен ред селския въпрос. Всъщност те би трябвало да се чудят, че това не е станало отдавна. От Ирландия до Сицилия, от Андалузия до Русия и България селянинът е твърде съществен фактор на населението, производството и политическата власт. Изключение правят само две области в Западна Европа. В същинска Великобритания едрото земевладение и едрото земеделие напълно изтласкаха живеещия от своето стопанство селянин; в източноевропейска Прусия същият процес се извършва от векове и тук също селянинът все повече и повече се „отстранява“* или поне измества на заден план в икономическо и политическо отношение.

Като фактор на политическата власт селянинът се проявява досега обикновено само със своята апатия, която се корени в изолацията на селския живот. Тази апатия на широката маса на населението е най-силната опора не само на парламентарната корупция в Париж и Рим, но и на руския деспотизъм. Но тя съвсем не е непреодолима. Откакто възникна работническото движение, за буржоата в Западна Европа, особено там, където преобладава парцелната селска собственост, не беше много трудно да възбудят в селяните подозрение и омраза към социалистическите работници, представяйки ги като partageux, като привърженици на „разделянето“, като лениви, алчни граждани, посягащи върху селската соб-

* Wird „gelegt“. Bauernlegen — технически термини за изгонване, експроприране на селяните в историята на Германия. (Бележка на В. И. Ленин към преводния от него превод на началото на произведението на Енгелс.)

ственост. Неясните социалистически пориви на Февруарската революция от 1848 г. бяха бързо пометени от реакционното гласуване на френските селяни; селянинът, който искаше да го оставят на спокойствие, измъкна от спомените си легендата за селския император Наполеон и създаде Втората империя. Всички знаем колкострува на френския народ този подвиг на селяните; той и досега страда от неговите последици.

Но оттогава се промениха много неща. Развитието на капиталистическата форма на производство преряза жизнения нерв на дребното производство в селското стопанство; то запада и загива неудържимо. Конкуренцията на Северна и Южна Америка и Индия наводни европейския пазар с евтино жито, толкова евтино, че с него не може да конкурира нито един европейски производител. И над едрият земевладелец, и над дребния селянин еднакво надвисва гибел. А тъй като и двамата са земевладелци и селски жители, едрият земевладелец се представя за борец за интересите на дребния селянин и дребният селянин — общо взето — го признава за борец за неговите интереси.

Но през това време на Запад израсна могъща социалистическа работническа партия. Смътните предчувствия и стремежи от епохата на Февруарската революция се проявиха, разшириха и задълбочиха, превръщайки се в отговаряща на всички научни изисквания програма с определени, осезателни искания; тези искания се отстояват в германския, френския и белгийския парламент от непрекъснато растящ брой социалистически депутати. Завоюването на политическата власт от социалистическата партия е въпрос на недалечното бъдеще. Но за да завоюва политическата власт, тази партия трябва най-напред да отиде от града в селото, трябва да стане сила в селото. Социалистическата партия, която превъзхожда другите партии с ясното разбиране на връзката между икономическите причини и политическите последици, която благодарение на това отдавна откри вялка под овчата кожа на едрият земевладелец, натрапващ своето приятелство на селянина — може ли тази партия да остави спокойно обречения на гибел селянин в ръцете на неговите лъжезащитници, да го остави дотогава, докато той се превърне от пасивен в активен противник на индустриалните работници? И тук ние сме в центъра на селския въпрос.

I

Селското население, към което можем да се обърнем, се състои от твърде различни съставни части, които на свой ред се различават в зависимост от отделните местности.

В Западна Германия, както във Франция и Белгия, господствува дребното производство на парцелните селяни, които в повечето случаи са собственици, а по-рядко арендатори на своите парчета земя.

На северозапад — в Долна Саксония и Шлезвиг-Холщайн, преобладават едри и средни селяни, които не могат без ратаи, ратайкини и дори надничари. Същото е и в една част на Бавария.

Източноелбска Прусия и Мекленбург е област на едро земевладение и едро производство с домашна прислуга, ратаи и надничари, а тук-там, в сравнително малък и постоянно намаляващ брой, намираме дребни и средни селяни.

В Средна Германия всички тези форми на производство и земевладение са смесени в различни пропорции в зависимост от местността, без една или друга от тях да преобладава на по-голяма площ.

Освен това има области с различни размери, където собствената или арендованата орна земя е недостатъчна за изхранване на семейството и служи само като основа за някакъв домашен занаят, осигурявайки му ония необяснимо ниски при друго положение надници, които гарантират на продуктите постоянен пласмент при каквато и да било чуждестранна конкуренция.

Кои от тия подразделения на селското население могат да бъдат спечелени за социалдемократическата партия? Ние ще изслед-

ваме тоя въпрос, разбира се, само в общи черти; ще разгледаме само рязко изразените форми; липсата на място не ни позволява да се спираме на междинните степени и на случаите на смесен състав на селското население.

Да почнем с дребния селянин. Той е не само най-важният от всички селяни за Западна Европа изобщо, но и представлява критичния случай за целия въпрос. Изясним ли си нашето отношение към дребния селянин, ние имаме вече всички опорни точки, за да определим поведението си към другите съставни части на селското население.

Под среден селянин ние разбираме тук собственика или арендатора — особено собственика — на парче земя, не по-голямо от онова, което той може по начало да обработва със собственото си семейство, и не по-малко от онова, което изхранва семейството му. Следователно този дребен селянин, както и дребният занаятчия, е работник, който се различава от съвременния пролетарий по това, че още притежава своите средства на труда; следователно той е остатък от начин на производство, който принадлежи вече на миналото. От своя прадядо — крепостен, зависим или — като рядко изключение — свободен, но задължен да плаща данък и да работи ангария селянин, той се различава в три отношения. Първо, по това, че френската революция го освободи от феодалните тегоби и повинности, които той дължеше на едрия земевладелец, и в повечето случаи — поне на левия бряг на Рейн — му предаде неговия участък земя като свободна собственост. Второ, по това, че той загуби защитата на самоуправляващата се община, чийто член беше, а с това и своя дял от правото да се ползва от някогашната общинна земя. Общинната земя му беше мошенически отнета отчасти от бившия му феодален господар, отчасти от просветеното, основано върху римското право, бюрократично законодателство и по този начин съвременният дребен селянин беше лишен от възможността да изхранва работния си добитък, без да купува фураж. А в стопанско отношение лишаването му от правото да ползва общинната земя далеч превишава отменяването на феодалните тегоби; броят на селяните, които не могат да държат работен добитък, расте непрекъснато. Трето, сегашният селянин се отличава с това, че е загубил половината от предишната си производителна работа. По-рано той произвеждаше със семейството си от собствено ръчно добити суровини по-голямата част от индустриалните продукти, от които се нуждаеше; останалите му нужди задоволяваха съселяните, които покрай земеделие се занимаваха и със занаят и на които се плащаше обикновено с продукти или насрещни услуги. Семейството, а още повече селото, се задоволяваше само, произвеждайки почти всичко, от което се нуждаеше. Това беше почти чисто натурално стопан-

ство, от пари съвсем не се чувствуваше нужда. Капиталистическото производство сложи край на това чрез паричното стопанство и едрата промишленост. И ако общинната земя беше първото основно условие за съществуването на селянина, то промишленото странично производство беше второто. Така селянинът потъва все по-дълбоко и по-дълбоко. Данъци, неурожай, наследствени делби и съдебни процеси тласкат селяните един след друг към лихваря, дълговете стават все по-масово явление, а за всеки отделен длъжник — все по-тежки — с една дума, нашият дребен селянин, както и всеки остатък от минал начин на производство, върви неудържимо към гибел. Той е бъдещ пролетарий.

Като такъв той би трябвало охотно да се вслушва в социалистическата пропаганда. Но за това засега все още му пречи неговото дълбоко вкоренено чувство за собственост. Колкото по-тежка става за него борбата за неговото застрашено парче земя, с толкова поупорито отчаяние се вкопчва той в него, толкова по-склонен е да вижда в социалдемократа, който му говори за предаване на поземлената собственост в ръцете на цялото общество, също тъй опасен враг, както в лихваря и адвоката. Как трябва да се бори социалдемократията с този предразсъдък? Какво може да предложи тя на загиващия среден селянин, без да измени на себе си?

Ние имаме една практическа опорна точка в аграрната програма на френските социалисти от марксистко направление, която заслужава толкова по-голямо внимание, защото изхожда от класическата страна на дребното селско стопанство.

На Марсилския конгрес в 1892 г. беше приета първата аграрна програма на партията⁶⁰³. Тя иска за безимотните селскостопански работници (т. е. надничарите и домашната прислуга): минимална работна заплата, установена от професионалните съюзи и общинските съвети; селски занаятчийски съдилища, състоящи се наполовина от работници; забраняване продажбата на общинската земя и даване държавните земи под аренда на общините, които трябва да дават цялата тая земя — и своята собствена, и арендованата — под наем на асоциации на семействата на безимотните селскостопански работници за съвместно обработване при забрана да се използват наемни работници и под контрол на общината; пенсии за старост и инвалидност, които да се покриват от специален данък върху едрата поземлена собственост.

За дребните селяни, към които тук се отнасят специално и арендаторите, програмата иска: доставяне на селскостопански машини от общините, които да ги дават под наем на селяните на костуеми цени; образуване на селски сдружения за купуване на тор, дренажни тръби, семена и т. н. и за продажба на продуктите; от-

меняване на данъка, събиран при прехвърляне на поземлена собственост, чиято стойност не надминава 5000 фр.; арбитражни комисиони по ирландски образец за понижаване на прекомерно високата аренда и за обезщетяване на оттеглящите се арендатори и изполичари (*métayers*) за извършените от тях подобрения на поземления участък; отменяване на член 2102 на *Code civil**, който дава на земевладелеца заложно право върху реколтата, и отменяване правото на кредиторите да налагат запор върху растящата реколта; установяване на един неподлежащ на заповиране минимум от земеделски сечива, реколта, семена, тор, работен добитък, с една дума, от всичко, което е необходимо на селянина да води своето стопанство; ревизиране на отдавна остарелия общ поземлен кадастър, а дотогава — локално ревизиране във всяка община; накрай, безплатно селскостопанско специално образование и създаване на селскостопански опитни станции.

Виждаме, че исканията в интерес на селяните — исканията в полза на работниците тук засега не ни интересуват — не отиват много далеч. Една част от тях са вече осъществени в други страни. Арбитражните съдилища за арендаторите изрично са изградени по ирландски образец. Селските сдружения съществуват вече в областите край Рейн. Ревизирането на кадастърта е в цяла Западна Европа постоянно добро пожелание на всички либерали и дори на бюрократите. Останалите точки на програмата също могат да бъдат осъществени, без да се нанесе особена вреда на съществуващия капиталистически строй. Казваме това само да характеризираме програмата, а не като упрек — напротив.

С тази програма партията постигна сред селяните от най-различните области на Франция такива големи успехи, че — апетитът идва с яденето — нашите френски другари решиха да я нагодят още повече към вкуса на селяните. При това те чувстваха, разбира се, че тръгват по опасен път. Как може да се помогне на селянина — на селянина не като бъдещ пролетарий, а като сегашен селянин собственик, — без да се нарушат основните принципи на общата социалистическа програма? За да се предотврати това възражение, новите практически предложения се предхождаха от теоретически мотиви, в които се прави опит да се докаже, че в социалистическите принципи влиза защитата на дребната селска собственост от гибел при капиталистическия начин на производство, макар на самите автори да е съвсем ясно, че тази гибел е неизбежна. Тези мотиви, както и самите искания, приети през септември тая година на Нантския конгрес, ще разгледаме сега по-подробно.

* — Гражданския кодекс. *Ред.*

Мотивите започват така :

„Като взема под внимание, че съгласно дословния текст на общата програма на партията производителите могат да бъдат свободни само доколкото притежават средствата за производство ;

като взема под внимание, че макар в областта на индустрията тези средства за производство да са достигнали вече такава степен на капиталистическа централизация, че могат да бъдат върнати на производителите само в колективна или обществена форма, все пак — поне в съвременна Франция — това съвсем не е така в областта на селското стопанство, където средството за производство, именно земята, в твърде много места се намира още като индивидуална собственост в ръцете на отделните производители ;

като взема под внимание, че макар това положение, характеризиращо се с парцелната собственост, да е неизбежно обречено на гибел (*est fatalement appelé à disparaître*), все пак социализмът не трябва да ускорява тази гибел, защото неговата задача не е да отдели собствеността от труда, а, обратното, да съедини в едни и същи ръце тези два фактора на всяко производство, чието разделяне води към робство и мизерия на сведенияте до пролетарии работници ;

като взема под внимание, че ако, от една страна, дълг на социализма е да направи отново селскостопанските пролетарии собственици — в колективна или обществена форма — на големите имения след експроприране на сегашните им безделни собственици, то, от друга страна, не по-малко повелителен негов дълг е да защити парцелната собственост на живеещите от своя труд селяни срещу фиска, лихваря и посегателствата на нововъзникналите едри земеделци ;

като взема под внимание, че е целесъобразно тази защита да се разпрости и върху ония производители, които под името арендатори или изполничари (*métayers*) обработват чужда земя и които, дори когато експлоатират наемничари, са до известна степен принудени да вършат това от тежестта над тях самите експлоатация —

Работническата партия — която противоположно на анархистите не разчита за преобразуването на обществения строй на разрастването и разпространяването на мизерията, а очаква освобождението на труда и на обществото изобщо само от организацията и съвместните усилия на работниците както от града, така и от селото, от завземането на изпълнителната и законодателната власт от тях — при следната аграрна програма, за да обедини всички елементи на селското производство и всички видове дейност, които на различни юридически основания експлоатират земята на страната, за съвместна борба против общия враг : феодалното земевладение.“

Нека разгледаме сега тези „мотиви“ малко по-подробно.

Преди всичко положението във френската програма, че свободата на производителя предполага притежаването на средствата за производство, трябва да бъде допълнено с непосредствено следващото положение, че собствеността върху средствата за производство е възможна само в две форми — или като индивидуална собственост, която никога и никъде не е съществувала като обща форма за всички производители и която промишленият прогрес с всеки изминат ден прави все повече невъзможна, или като обща собственост, т. е. във форма, чиито материални и интелектуални предпоставки са създадени вече от самото развитие на капиталистическото общество ; че следователно трябва да се води борба за преминаването на средствата за производство в *обща* собственост с всички средства, които се намират в разпореждане на пролетариата.

Следователно общото притежаване на средствата за производство се поставя в програмата като единствената главна цел, която трябва да се преследва. И то не само в промишлеността, където почвата е вече подготвена, а навсякъде, следователно и в земеделието. Съгласно програмата индивидуалната собственост никога и никъде не е съществувала като форма, обща за всички производители; тъкмо затова и защото промишленият прогрес и без това я премахва, социализмът няма интерес да я поддържа, а да я премахне; защото там, където и доколкото съществува, тя прави общата собственост невъзможна. Щом се позоваваме на програмата, трябва да се позоваваме на цялата програма, което съществено променя цитираното от нантските мотиви положение, защото поставя изразената в него общоисторическа истина в зависимост от такива условия, само при които тази истина може да бъде валидна сега за Западна Европа и Северна Америка.

Притежаването на средствата за производство от отделните производители днес не им дава вече истинска свобода. Занаятът в градовете е вече разорен, а в такива големи градове като Лондон е дори съвсем изчезнал, заместен от едрата индустрия, потогонната система и жалките, живеещи от фалити шарлатани. Преживяващият от своето стопанство дребен селянин нито притежава сигурно своето парче земя, нито е свободен. Той, както и неговата къща, неговият стопански двор, неговите малко ниви принадлежат на лихваря; съществуването му е по-несигурно от съществуването на пролетария, който поне от време на време преживява спокойни дни, което никога не се случва на измъчения, заробен от дългове селянин. И да зачеркнете член 2102 на Гражданския кодекс и да осигурите на селянина със закон един неподлежащ на запориране минимум от земеделски сечива, добитък и т. н., вие няма да го спасите от безизходното положение, което го принуждава да продава „доброволно“ своя добитък, да продава себе си телом и духом на лихваря, за да получи последна отсрочка. Опитът ви да защитите собствеността на дребния селянин защитава не неговата свобода, а само особената форма на неговото робство; той продължава едно положение, при което селянинът не може нито да живее, нито да умре; затова позоваването на първия абзац от вашата програма тук е съвсем неуместно.

В мотивите се казва, че в днешна Франция средството за производство, именно земята, в твърде много места се намира още като индивидуална собственост в ръцете на отделните производители; задачата на социализма обаче не била да отдели собствеността от труда, а, обратното, да съедини в едни и същи ръце тези два фактора на всяко производство. — Както вече отбелязахме, последното

в такава обща форма съвсем не е задача на социализма; неговата задача по-скоро е да предаде средствата за производство на производителите като *обща собственост*. Изпуснем ли това изпредвид, горното положение направо ни води до погрешната мисъл, че социализмът е призван да превърне сегашната мнима собственост на дребния селянин върху неговите ниви в действителна, т. е. да превърне дребния арендатор в собственик, а затъналия в дългове собственик — в свободен от дългове собственик. Социализмът, разбира се, има интерес да изчезне тази фалшива привидност на селската собственост, но не по този начин.

Във всеки случай стига се дотам, че в мотивите направо се заявява, че дълг на социализма, и то негов повелителен дълг е

„да защитава парцелната собственост на живеещите от своя труд селяни срещу фиска, лихваря и посегателствата на нововъзникналите едри земевладелци“.

С това мотивите възлагат на социализма повелителния дълг да извърши нещо, което в предишния абзац те са обявили за невъзможно. Те му възлагат да „защищава“ парцелната собственост на селяните, макар сами да твърдят, че тази собственост е „неизбежно обречена на гибел“. Фискът, лихварят, нововъзникналите едри земевладелци — какво са те, ако не само инструментите, с които капиталистическото производство осъществява тази неизбежна гибел? С какви средства „социализмът“ трябва да защитава селянина от това триединство, ще видим по-долу.

Но трябва да се защитава собствеността не само на дребния селянин. Наред с това е

„целесъобразно тази защита да се разпростре и върху ония производители, които под името арендатори или изпозичари (*métayers*) оръбват чужда земя и които дори когато експлоатират надничари, са до известна степен принудени да вършат това от тегнещата над тях самите експлоатации.“

Тук минаваме вече на съвсем особена почва. Социализмът е специално насочен против експлоатацията на наемния труд. А тук се обявява за повелителен дълг на социализма да защитава френските арендатори, „когато *експлоатират* надничари“ — така е казано дословно! И то, защото тези арендатори били до известна степен принудени да вършат това от „тегнещата над тях самите експлоатация!“

Колко лесно и приятно е да се плъзгаш надолу, щом вече си се озовал веднъж върху наклонената плоскост! Ами ако едрият и средният немски селянин отиде при френските социалисти и ги помоли да ходатайствуват пред ръководството на германската партия Социалдемократическата партия на Германия да го подкрепи в експлоатацията на неговите ратаи и ратайкини, позовавайки се на „тегнещата

над тях самите експлоатация“ от страна на лихваря, бирника, спекуланта със зърнени храни и търговеца на добитък — какво ще му отговорят те? И кой гарантира, че и нашите едри земевладелци няма да пратят при тях граф Каниц (нали и той внесе аналогично предложение за държавен монопол на зърнените храни) и също да молят социалистите за защита при експлоатацията на селскостопанските работници, позовавайки се на „тегнешата над тях самите експлоатация“ от страна на борсата, лихваря и спекуланта със зърнени храни?

Трябва впрочем да кажем, че нашите френски приятели далеч нямат лош умисъл, както може да изглежда. Горният абзац има предвид само един съвсем особен случай, а именно: в Северна Франция, както и в нашите произвеждащи захарно цвекло райони, на селяните се дава под наем земя със задължението да отглеждат захарно цвекло при крайно тежки условия: те трябва да продават цвеклото на определена фабрика и по установена от нея цена, трябва да купуват определени семена, да влагат определено количество строго предписан тор и на всичко отгоре са безсрамно мамени при предаването на цвеклото. Всичко това е добре познато и на нас в Германия. Но ако френските социалисти са имали намерение да вземат под своя защита именно тази категория селяни, те е трябвало да кажат това направо и изрично. Така, както е формулиран сега — съвсем общо, — този абзац е пряко нарушение не само на френската програма, но и на основния принцип на социализма изобщо, и нека неговите автори се сърдят на себе си, ако тази небрежна редакция бъде използвана от най-различни среди в нежелателен за тях смисъл.

На същото превратно тълкуване се поддават и заключителните думи на мотивите, според които социалистическата работническа партия има задачата

„да обедини всички елементи на селското производство и всички видове дейност, които на различни юридически основания експлоатират земята на страната, за съвместна борба против общия враг: феодалното земевладение“.

Аз решително отричам, че социалистическата работническа партия на която и да било страна има задачата да приема в своите редове освен селските пролетарии и дребните селяни още и средните и едрите селяни или дори арендаторите на големи имения, капиталистическите скотовъдци и другите капиталистически експлоататори на земята на страната. Феодалното земевладение може да е общ враг за всички тях. По някои въпроси ние можем да вървим заедно с тях, за определени цели можем известно време да се борим на тяхна страна. В нашата партия можем да приемаме отделни лица от всяка об-

ществена класа, но в никой случай групи, представляващи интересите на капиталистите, средната буржоазия или средните селяни. И тук няма толкова лош умисъл, както може да изглежда; за всичко това авторите очевидно съвсем не са помислили; но за съжаление страстта към обобщаване ги е подвела, и нека не се чудят, ако се хващат за думите им.

След мотивите идват новоприетите допълнения към самата програма. Те издават същата небрежност на редакцията, както и мотивите.

Пунктът, според който общините трябва да се снабдяват със селскостопански машини и да ги дават под наем на селяните на костуема цена, се променя в смисъл, че, първо, общините получават за тази цел субсидия от държавата, и, второ, те трябва да оставят машините в разпореждане на дребните селяни безплатно. От тази нова отстъпка дребните селяни, чиито ниви и начин на водене на стопанството не позволяват да се използва голямо количество машини, няма особено да прокопсат.

По-нататък:

„Заместване на всички съществуващи косвени и преки данъци с един единствен прогресивен данък върху всички доходи над 3 000 франка.“

Подобно искане от дълги години се среща в почти всяка социалдемократическа програма. Но това, че то се издига специално в интерес на дребните селяни, е ново и доказва само колко зле е преценено истинското му значение. Да вземем например Англия. Там държавният бюджет възлиза на 90 милиона фунта стерлинги. От тях 13 1/2 до 14 милиона постъпват от подоходния данък, от останалите 76 милиона малка част постъпва от облагане на деловите операции (поща, телеграф и гербов налог), но далеч преобладаващата част — от данъците върху предметите за масово потребление, от постоянното късане на малки — незабележими, обаче даващи в последна сметка много милиони — части от доходите на всички граждани, но предимно на бедните. И в съвременното общество едва ли е възможно държавните разходи да се покриват по друг начин. Да приемем, че всички тези 90 милиона се събират в Англия чрез пряко прогресивно облагане на доходите от 120 ф. ст. (3 000 фр.) и нагоре. Средното годишно натрупване, годишното увеличение на цялото национално богатство през 1865—1875 г. е възлизало според Джи-фън на 240 милиона фунта стерлинги. Да допуснем, че сега то е равно на 300 милиона годишно; едно данъчно бреме от 90 милиона би погълнало в такъв случай почти една трета от цялото натрупване. С други думи, нито едно правителство освен социалистическо не може да предприеме нещо подобно; когато социалистите дойдат

на власт, те ще трябва да проведат такива мероприятия, при които тази данъчна реформа ще фигурира само като моментно, съвсем незначително частично плащане и при които пред дребните селяни ще се открият съвсем други перспективи.

Авторите на програмата, изглежда, разбират сами, че селяните ще трябва дълго да чакат тази данъчна реформа, и затова „засега“ (en attendant) им обещават:

„Отменяване на поземления данък за всички живеещи от своя труд селяни и намаляване на този данък за всички ипотекирани земи.“

Втората половина на това искане може да се отнася само за *по-големите* селски имоти, които семейството не може да обработва самò; следователно те е изгодно пак за ония селяни, които „експлоатират надничари“.

По нататък:

„Свобода на лова и риболова без всякакви ограничения освен ония, които се налагат от необходимостта да се пазят дивечът, рибата и посевите.“

Това звучи много популярно, но втората част на фразата унищожава пъреата. Колко зайци, яребици, шуки и шарани се падат и сега на всяко селско семейство в цялата мера? Толкова много ли, че на всеки селянин да може да се даде повече от *един* ден за лов и риболов в годината?

„Намляване на законната и обичайната лихва“ —

следователно нови закони против лихварството, нов опит да се проведе една полицейска мярка, която от 2 000 години винаги и навсякъде се проваляла. Изпадне ли дребният селянин в положение, когато прибъгването до лихваря е за него по-малкото зло, лихварят винаги ще намери начин да го ограби, без да попадне под действието на закона против лихварството. Тази мярка би могла в най-добрия случай да послужи за успокояването на дребния селянин, но полза няма да му донесе; напротив, тя ще затрудни получаването на кредит тъкмо тогава, когато той ще има най-голяма нужда от него.

„Безплатно лекуване и отпускане на лекарства на костюеми цени“ —

това във всеки случай не е специално селско искане; германската програма отива по-далеко и иска и безплатни лекарства.

„Обезщетяване на семействата на призованите запасни войници, докато трае службата им“ —

това вече съществува в Германия и Австрия, макар и в крайно незадоволителна форма и също не е специално селско искане.

„Намаляване таксите за превозване на тор, селскостопански машини и продукти“ —

това, общо взето, е вече прокарано в Германия, и то главно в интерес на... едрите земевладелци.

„Незабавна подготовка за съставяне на план за обществени работи за подобряване на почвата и повдигане на селскостопанското производство“ —

всичко това не излиза извън рамките на неопределеността и хубавите обещания и също е от интерес преди всичко за едрото земевладение.

С една дума, след цялата голяма теоретическа претенциозност на мотивите практическите предложения на новата аграрна реформа съвсем не ни обясняват как френската Работническа партия възнамерява да запази парцелната собственост на дребните селяни, която по собствения ѝ израз е неизбежно обречена на гибел.

II

В едно нашите френски другари са безусловно прави: какъвто и да било траен преврат във Франция е невъзможен *против волята* на дребния селянин. Струва ми се само, че в своя опит да се приближат до селянина, те не насочват усилията си в правилната насока.

Както изглежда, те изхождат от стремежа да спечелят дребния селянин колкото може по-скоро, ако е възможно още за следващите общи избори. Те могат да се надяват да постигнат това само посредством много рисковани широки обещания, за чието обосноваване са принудени да пуснат в ход още по-рисковани теоретични съображения. Ако се вгледаме обаче по-отблизо, ще видим, че тези широки обещания противоречат сами на себе си (обещание да се поддържа едно положение, което веднага се обявява за неизбежно обречено на гибел) и че отделните мерки или са съвсем неефикасни (закони против лихварството), или са общи работнически искания, или такива, които са в интерес и на едрото земевладение, или, най-сетне, съвсем не са от полза за дребния селянин; така че чисто практическата част на програмата сама поправя първоначалната неуместна претенциозност и свежда страшните наглед големи думи на мотивите до фактически безобидни мероприятия.

Ще кажем направо: при предразсъдъците, които произтичат от цялото икономическо положение на дребния селянин, от неговото възпитание и изолиран начин на живот и които се подхранват от буржоазния печат и едрите земевладелци, ние можем да спечелим много скоро масата на дребните селяни само ако им обещаем нещо, за което сами знаем, че не можем да го изпълним. Ние трябва да

им обещаем именно не само да защитаваме тяхната собственост при всички обстоятелства срещу всички надигащи се против нея икономически сили, но и да я освободим от тежестите, с които тя сега е обременена: да превърнем арендатора в свободен собственик, а изнемогващия от ипотеките собственик да освободим от неговите дългове. Дори да можехме да направим това, ние пак бихме били там, откъдето неизбежно отново ще се развият днешните отношения. Ние не бихме освободили селянина, а само бихме отсрочили за кратко време неговата гибел.

Но съвсем не е в наш интерес да спечелим селянина на своя страна още днес, за да го загубим утре, когато няма да можем да изпълним обещанията си. Селянинът, който очаква от нас да увековечим неговата парцелна собственост, не ни е нужен като член на партията, така както и дребният майстор-занаятчия, който иска да увековечи своето положение като майстор. Мястото на такива хора е при антисемитите. Нека идат при тях, нека получават от тях обещания за спасяване на дребното им стопанство; когато узнаят там колко струват тези блестящи фрази и какви мелодии свирят антисемитските цигулки, обещавайки им райско блаженство, тогава те все повече и повече ще почнат да разбират, че ние, които обещаваме по-малко и търсим спасение в съвсем друга посока, сме все пак по-надеждни хора. Ако във Франция имаше такава шумна антисемитска демагогия, както у нас, французите едва ли щяха да направят нантската грешка.

Какво е нашето отношение към дребните селяни? И как трябва да постъпим с тях в деня, когато държавната власт ще бъде в наши ръце?

Първо, безусловно правилно е положението на френската програма, че ние предвиждаме неизбежната гибел на средния селянин, но в никой случай не сме призвани да я ускорим със своята намеса.

И, второ, очевидно е също, че когато държавната власт бъде в наши ръце, ние няма да мислим за насилственото експроприиране на дребните селяни (безразлично дали със или без обезщетение), както ще бъдем принудени да направим с едрите земевладелци. Нашата задача по отношение на дребните селяни се състои преди всичко в това, да превърнем тяхното частно производство, тяхната собственост в кооперативна, но не насилствено, а с пример и предлагане на обществена помощ за тази цел. И тогава ние ще имаме, разбира се, достатъчно средства, за да посочим на дребния селянин изгоди, които би трябвало да му бъдат ясни и сега.

Още преди близо 20 години датските социалисти, в чиято страна има само *един* същински град, Копенхаген, така че извън него те трябва да водят пропаганда почти изключително сред селяни, изра-

ботиха подобни планове. Селяните на едно село или енория — в Дания има много големи еднолични стопанства — трябваше да съединят земите си в едно голямо имение, да го обработват за обща сметка и да делят добива пропорционално на вложената земя, пари и труд. В Дания дребното земевладение играе само второстепенна роля. Но ако приложим тая идея към област на парцелно стопанство, ще намерим, че при съединяване на парцелите и водене на едро стопанство върху цялата им площ една част от заетите досега работни ръце става излишна; в това спестяване на труд именно се състои едно от главните предимства на едрото стопанство. Заестост за тези работни ръце може да се намери по два начина: или да се дадат в разпореждане на селската кооперация и други участъци земя от съседните големи имения, или пък да им се дадат средства и възможност за промишлена странична работа по възможност и предимно за собствено потребление. В двата случая те ще бъдат поставени в по-добро икономическо положение и това ще осигури същевременно на централната обществена власт необходимото влияние, за да издигне постепенно селската кооперация в една по-висша форма и да изравни правата и задълженията както на кооперацията изобщо, така и на отделните ѝ членове с правата и задълженията на останалите части на цялото общество. Как ще се осъществи това в подробност във всеки отделен случай, ще зависи вече от обстоятелствата на дадения случай и от обстоятелствата, при които ще завоюваме политическата власт. Така ние ще бъдем може би в състояние да предложим на тези кооперации още по-големи предимства: поемане на целия им ипотекарен дълг от народната банка при голямо намаление на лихвения процент; заеми от обществените средства за организиране на едро производство (заеми не непременно или предимно в пари, но и в необходимите продукти: машини, изкуствен тор и т. н.) и други предимства.

При всичко това най-важното е да се разясни на селянина, че ние можем да спасим, да запазим неговата къща и неговите ниви само като ги превърнем в кооперативна собственост и кооперативно производство. Именно едноличното стопанство, обусловено от едноличната собственост, води селяните към гибел. Ако държат упорито на своето еднолично стопанство, те неизбежно ще загубят и къща, и стопански двор и техният остарял начин на производство ще бъде изтласкан от капиталистическото едро стопанство. Така стои въпросът. И ето че идваме ние и даваме на селяните възможност да водят сами едро стопанство не в полза на капиталистите, а в своя собствена обща полза. Не може ли да се разясни на селяните, че това е в техен собствен интерес, че то е единственото им средство за спасение?

Ние никога не можем да обещаем на дребните селяни да поддържаме тяхната еднолична собственост и еднолично стопанство срещу превъзходящите сили на капиталистическото производство. Ние можем да им обещаем само, че няма да се месим против волята им в имуществените им отношения. Ние можем по-нататък да съдействуваме борбата на капиталистите и едрите земевладелци против дребните селяни да се води и сега по възможност с по-малко несправедливи средства и по възможност да се пречи на открития грабеж и измама, които се срещат прекалено често. В това ще успяваме само по изключение. При развития капиталистически начин на производство никой не знае къде свършва честността и къде почва мошеничеството. Но винаги ще има голямо значение дали политическата власт е на страната на измамника или на измамения. Ние обаче стоим решително на страната на средния селянин; ние ще опитаме всичко възможно, за да направим участта му по-поносима, да улесним преминаването му към кооперацията, ако той се реши на това, и дори да му дадем време да си помисли върху своя парцел, ако не може да вземе още това решение. Ние ще направим това не само защото гледаме на живеещите от своя труд дребен селянин като на виртуално принадлежащ към нас, но и изхождайки от непосредствените интереси на партията. Колкото по-голям е броят на селяните, на които ще спестим действителното превръщане в пролетарии и които ще можем да спечелим на своя страна още като селяни, толкова по-бързо и полесно ще се осъществи общественият преврат. Няма защо да чакаме този преврат дотогава, докато капиталистическото производство се развие навсякъде в своите крайни форми, докато и последният дребен занаятчия и последният дребен селянин станат жертва на едрото капиталистическо производство. Материалните жертви, които ще трябва в това отношение да се принесат от обществените средства в интерес на селяните, могат от гледище на капиталистическата икономика да изглеждат просто хвърлени на вятъра пари, но те ще бъдат всъщност отлично приложение на капитала, защото ще спестят, може би, десет пъти по-голяма сума при разходите за общественото преустройство изобщо. Следователно в този смисъл ние можем да бъдем твърде либерални към селяните. Тук не е мястото да влизаме в подробности, да правим определени предложения в тази насока; тук може да става дума само за общите положения.

И така, ние не бихме могли да направим не само на партията, но и на самите дребни селяни по-лоша услуга от тази, да им дадем обещания, които биха давали макар и най-малък повод да се помисли, че възнамеряваме да запазим за дълго време парцелната

собственост. Това би значело направо да се прегради пътят на селяните към освобождение и да се принизи партията до равнището на кресливия антисемитизъм. Напротив. Дълг на нашата партия е все отново и отново да разяснява на селяните абсолютната безнадеждност на тяхното положение, докато господствува капитализмът, абсолютната невъзможност да се запази тяхната парцелна собственост като такава, абсолютната сигурност, че капиталистическото едро производство ще смаже тяхното безсилно, остаряло дребно стопанство, както железницата — ръчната количка. Така ние ще действаме съобразно с неизбежното икономическо развитие, а то ще проясни мозъците на дребните селяни, за да разберат нашите думи.

Впрочем не мога да приключа този въпрос, без да изразя убеждението, че и авторите на Нантската програма по същество са на същото мнение като мен. Те са прекалено разумни, за да не разбират, че и намиращата се сега в парцелна собственост земя ще премине в обща собственост. Те сами признават, че парцелната собственост е обречена на изчезване. Съставеният от Лафарг доклад на Националния съвет пред Нантския конгрес също напълно потвърждава този възглед. Той е публикуван на немски в берлинския „Soz aldemokrat“ от 18 октомври тази година.⁵⁰⁴ Самата противоречивост на формулировките в Нантската програма издава, че в действителност авторите ѝ не казват това, което искат да кажат. Ако не бъдат разбрани и с изказванията или почне да се злоупотребява, както вече стана в действителност, за това, разбира се, са виновни те самите. Във всеки случай те ще трябва да разяснят по-подробно своята програма, а следващият френски конгрес ще трябва да я ревизира основно.

Да преминем сега към по-едрите селяни. Тук ние виждаме — главно в резултат на наследствените делби, но също и на обременеността с дългове и принудителните продажби на земя — една цяла мострена карта от междинни степени — от парцелния селянин до едрия селянин, който е запазил и дори увеличил стария си участък земя. Там, където средният селянин живее сред парцелни селяни, той не се отличава съществено от тях по своите интереси и възгледи; собственият му опит не може да не му показва колко много от подобните нему са изпаднали вече в положението на дребните селяни. Но там, където преобладават средните и едрите селски стопани и където воденето на стопанството навсякъде изисква помощта на ратаи и ратайкини, работата стои съвсем другояче. Една работническа партия трябва, разбира се, да отстоява на първо място интересите на наемните работници, т. е. на ратаите, ратайкините и надничарите; вече само поради това тя не може да дава на селяните каквито и да било обещания, които предполагат по-нататъш-

ното съществуване на наемното робство на работниците. Но докато съществуват едрите и средните селяни като такива, те не могат без наемни работници. И ако от наша страна би било просто глупост да даваме на парцелните селяни надежда за продължителното им съществуване като парцелни селяни, то да обещаваме същото на едрите и средните селяни би граничило вече направо с измяна.

Тук пак има сходство с градските занаятчии. Макар те да са разорени вече повече от селяните, все пак между тях все още се намират такива, които покрай чираци държат и калфи или при които чираци вършат работа на калфи. Нека ония от тези майстори занаятчии, които искат да увековечат своето положение, отидат при антисемитите, докато се убедят, че и там няма да им помогнат. Останалите, които съзнават неизбежната гибел на своя начин на производство, идват при нас, но са готови да споделят в бъдеще съдбата, която чака всички други работници. Същото е и с едрите и средните селяни. Техните ратаи, ратайкини и надничари ни интересуват, разбира се, много повече от тях. Ако тези селяни искат да им гарантираме по-нататъшното съществуване на тяхното стопанство, ние съвсем не можем да им предложим това. Тяхното място тогава е при антисемитите, членовете на селския съюз и подобните на тях партии, които намират удоволствие в това, да обещават всичко и да не изпълняват нищо. Ние знаем добре икономическата истина, че едрият и средният селянин също неизбежно ще загине от конкуренцията на капиталистическото стопанство и на евтиното задморско производство на зърнени храни, което се доказва от растящите дългове и повсеместно наблюдавания упадък и на тези селяни. Против този упадък ние не можем да направим нищо, освен да препоръчаме и тук обединяването на стопанствата в кооперации, в които би могло все повече и повече да се премахва експлоатацията на наемния труд и които биха могли да бъдат постепенно превърнати в имащи еднакви права и задължения съставни части на великата общонационална производителна асоциация. Ако тези селяни осъзнаят неизбежната гибел на техния сегашен начин на производство и направят необходимите изводи от това, те ще дойдат при нас и наш дълг ще бъде да улесним според силите си и тяхното преминаване към новия начин на производство. В противен случай ще трябва да ги предоставим на собствената им съдба и да се обърнем към техните наемни работници, при които, разбира се, ще намерим съчувствие. От насилствена експроприация ние и тук вероятно ще се откажем, но ще можем, впрочем, да разчитаме на това, че икономическото развитие ще вразуми и тези корави глави.

Съвсем просто стои работата само с едрото земевладение. Тук имаме неприкрито капиталистическо предприятие, а щом е тъй, не можем да имаме каквито и да било скрупули. Пред нас тук е масата на селските пролетарии и нашата задача е ясна. Щом нашата партия завоюва държавната власт, тя ще трябва просто да експроприира едрите земевладелци, както и промишлените фабриканти. Дали тази експроприация ще стане със или без обезщетение, ще зависи до голяма степен не от нас, а от обстоятелствата, при които ще дойдем на власт, и особено от поведението на самите господа едри земевладелци. Ние съвсем не гледаме на едно обезщетение като на недопустимо при всички обстоятелства; Маркс ми е казал — и колко често! — като свое мнение, че бихме се отървали най-евтино, ако можем да изкупим цялата банда. Но тук това не ни интересува. Върнатите по този начин на обществото големи имения ние ще предадем за използване под контрола на обществото на селскостопанските работници, които и сега ги обработват и които тогава ще бъдат организирани в кооперации. При какви условия — това сега не може още да се каже. Във всеки случай превръщането на капиталистическото стопанство в обществено тук вече е напълно подготвено и може да бъде осъществено изведнъж, както например при заводите на г. Круп или г. фон Шум. И примерът на тези земеделски кооперации ще убеди в предимствата на кооперативното едро стопанство и последните може би още съпротивяващи се парцелни селяни, а вероятно и някои едри селяни.

Тук следователно можем да разкрием пред селските пролетарии също такава блестяща перспектива, каквато се усмихва на индустриалните работници. И затова да спечелим на наша страна селскостопанските работници от източноелбска Прусия за нас е само въпрос на време, и то на най-късо време. А когато източноелбските селскостопански работници бъдат с нас, веднага в цяла Германия ще повее друг вятър. Фактически полукрепостното положение на източноелбските селскостопански работници е главната основа на господството на пруските юнкери, а с това и на специфично пруското господство в Германия. Именно източноелбските юнкери — все повече и повече затъващи в дългове, обедняващи, водещи паразитно съществуване на държавна и частна сметка и именно затова толкова по-силно вкопчващи се в своето господство — създадоха и поддържат специфично пруския характер на бюрокрацията и на офицерския състав на армията; тяхното високомерие, ограниченост и арогантност направиха Германската империя на пруската нация — при цялата очевидност на това, че в момента тя е неизбежна като единствено осъществимата сега форма на национално единство — тъй омразна в страната и тъй малко уважавана в чужбина, въпреки

всичките ѝ блестящи победи. Властта на тези юнкери почива върху това, че на компактната територия на седемте старопруски провинции, т. е. на близо една трета от територията на цялата империя, те разполагат с поземлената собственост, която тук се съпътствува от обществената и политическата власт, и не само с поземлената собственост, но посредством захарните и спиртоварните фабрики и с най-важните промишлени отрасли на тая област. Нито едрите земевладелци, нито едрите индустриалци в останалата част на Германия се намират в такава благоприятно положение; нито едните, нито другите разполагат с цяло кралство. Те са пръснати върху обширно пространство и водят конкурентна борба за икономическо и политическо надмощие както помежду си, така и с другите заобикалящи ги обществени елементи. Но това могъщество на пруските юнкери все повече и повече губи своята икономическа основа. Дълговете и обедняването въпреки цялата държавна помощ (а от времето на Фридрих II последната влиза във всеки редовен юнкерски бюджет) и тук се разпространяват неудържимо; само санкционираните от законодателството и обичая фактически полукрепостни отношения и обусловената от тях възможност за безгранична експлоатация на селскостопанските работници държат потъващото юнкерство все още на повърхността. Хвърлете семената на социалдемократията сред тези работници, въдушевете ги и ги сплотете на борба за техните права и ще се свърши с господството на юнкерите. Голямата реакционна сила, която представлява за Германия същия варварски, завоевателен елемент, какъвто руският царизъм — за цяла Европа, ще изчезне като пробит мехур. „Елитните полкове“ на пруската армия ще станат социалдемократически и тогава ще стане такава изменение в съотношението на силите, в което е заложена предпоставката за пълен преврат. Но именно затова спечелването на източноелбските селски пролетарии на наша страна има далеч по-важно значение от спечелването на западногерманските дребни селяни или дори на южногерманските средни селяни. Тук, в източноелбска Прусия, е нашето решаващо бойно поле и затова правителството и юнкерството ще положат всички усилия, за да преградят достъпа ни тук. И ако — както ни заплашват — се стигне до нови насилствени мерки, за да се попречи на разрастването на нашата партия, това ще стане преди всичко, за да се ограда източноелбският селски пролетариат от нашата пропаганда. За нас това е безразлично. Ние все пак ще го спечелим на наша страна.

ЗА ЧЕТВЪРТИЯ ТОМ НА „КАПИТАЛЪТ“ НА МАРКС⁵⁰⁶

В съобщението за излизането на третия том на „Капиталът“ на Маркс, публикувано от вестник „Vorwärts“, се казва, че издаването на четвъртия том, който трябваше да съдържа историята на теорията, ще се наложи, изглежда, да бъде изоставено, тъй като

„с изключение на няколко малки бележки не са намерени никакви предварителни работи за заключителния том на неговото произведение.“

Надяваме се, че в това отношение вестник „Vorwärts“ донякъде греши. Поне Фр. Енгелс в предговора към втория том на „Капиталът“ ни дава малко по-обнадеждащи сведения. Според тези сведения един датиращ от 1861—1863 г. ръкопис: „Към критиката на политическата икономия“, състоящ се от 1472 страници на четвъртина лист, съдържа от стр. 220 до 972 един раздел: „Теория за принадлежната стойност“, за който Енгелс казва: „Този раздел съдържа *подробна критическа история* на централния въпрос на политическата икономия, теорията за принадлежната стойност. . . Аз си запазвам правото да публикувам критическата част на този ръкопис като книга IV на „Капиталът“, след като от нея бъдат отстранени множеството места, вече изчерпани в книги II и III“⁵⁰⁶.

Написано на 22 ноември 1894 г.

*Напечатано в списание „Die Neue Zeit“, Bd. I,
кн. 9, 1894—1895 г.*

Печата се по текста на списанието

Превод от немски

ДО ЛОНДОНСКОТО КОМУНИСТИЧЕСКО
ПРОСВЕТНО ДРУЖЕСТВО НА ГЕРМАНСКИТЕ РАБОТНИЦИ

Лондон, 6 декември 1894 г.
41, Риджънтс парк роуд. Норд Уест

Уважаеми другарю!

Моля Ви да предадете на Дружеството искрената ми благодарност за сърдечните пожелания по случай рождения ми ден. Надявам се, че Дружеството, което преди четири години отбеляза половинвековното си съществуване, ще доживее и моите 74 години и че тогава ще има още достатъчно сили и младежка бодрост, за да навърши и пълно столетие.

С искрен привет

Ваш *Ф. Енгелс*

*Печата се по ръкописа
Превод от немски*

ПРИВЕТСТВИЕ ДО АВСТРИЙСКИТЕ РАБОТНИЦИ
ПО СЛУЧАЙ ПРЕВРЪЩАНЕТО НА „ARBEITER-ZEITUNG“
В ЕЖЕДНЕВНИК⁵⁰⁷

Първият ежедневник винаги означава огромна крачка напред в живота на една партия, особено на една работническа партия!* Това е първата позиция, от която тя може, поне в областта на печата, да се бори със своя противник с равностойно оръжие. Вие си извоювахте тази позиция; сега трябва да завоювате втората: изборително право, парламент. И тук успехът ви е сигурен, ако използвате със същото умение, както през последните петнадесет месеца, все по-благоприятното за вас политическо положение, ако умеете своевременно да пристъпвате към решителни действия, но и — както често се налага — своевременно да изчаквате, т. е. да оставяте обстоятелствата да работят за вас.

Желая щастие и успех на ежедневния „Arbeiter-Zeitung“.

Фридрих Енгелс

Лондон, 27 декември 1894 г.

*Напечатано в „Arbeiter-Zeitung“, бр. 1
от 1 януари 1895 г.*

*Печата се по текста на вестника, сверен
с ръкописа*

Превод от немски

* В текста на писмото до В. Адлер тази фраза се предлага от следните думи, които липсват в печатния текст: „Моля те да предадеш на австрийските работници моите поздравления за техния ежедневник“. *Ред.*

УВОД КЪМ ПРОИЗВЕДЕНИЕТО НА К. МАРКС
„КЛАСОВАТА БОРБА ВЪВ ФРАНЦИЯ
ОТ 1848 ДО 1850 г.“⁵⁰⁸

Преиздаването тук произведение беше първият опит на Маркс да обясни въз основа на материалистическото си разбиране един определен период от историята, изхождайки от даденото икономическо положение. В „Комунистическия манифест“ тази теория беше приложена в общи черти към цялата нова история; в статиите в „Neue Rheinische Zeitung“ Маркс и аз постоянно я използвахме за обясняване на текущите политически събития. Тук обаче се касаеше да се разкрие вътрешната причинна връзка в течение на един многогодишен период от историческото развитие, който беше критичен и същевременно типичен за цяла Европа, т. е. съгласно концепцията на автора — да се сведат политическите събития до действието на причини, в последна сметка икономически.

При преценката на събития и на редица събития от текущата история никога няма да можем да стигнем до *крайните* икономически причини. Дори днес, когато съответните специални органи на печата дават такъв обилен материал, дори в Англия е невъзможно да се проследи ден по ден ходът на развитието на промишлеността и търговията на световния пазар и измененията, които стават в методите на производството така, че за всеки момент да може да се направи общата равностетка на тези сложни и постоянно изменящи се фактори, най-важните от които отгоре на това обикновено дълго време действуват скрито, преди да се проявят внезапно със сила. Ясна картина на икономическата история на даден период никога не може да се получи едновременно със самите събития, а само покъсно, след като материалът бъде събран и проверен. Необходимо спомагателно средство тук е статистиката, а тя винаги куца след

събитията. Затова при анализа на текущите събития прекалено често се налага този най-решителен фактор да се разглежда като постоянен, а икономическото положение, създадо се в началото на разглеждания период, да се приема като дадено и неизменно за целия период или да се вземат под внимание само такива изменения на това положение, които сами произтичат от наличните очевидни събития и поради това са също напълно очевидни. Затова материалистическият метод тук много често е принуден да се ограничава с това, да свежда политическите конфликти до борба на интереси между създадените от икономическото развитие налични обществени класи и класови фракции, а отделните политически партии да разглежда като повече или по-малко адекватен политически израз на самите тези класи и класови фракции.

От само себе си се разбира, че това неизбежно пренебрегване на измененията, които стават през това време в икономическото положение — същинската основа на всички подлежащи на изследване процеси, — не може да не бъде източник на грешки. Но всички условия на едно обобщаващо изложение на текущата история неизбежно включват източници на грешки, което обаче не възпира никого да пише история на текущите събития.

Когато Маркс се зае с този труд, споменатият източник на грешки беше още по-неизбежен. През време на революцията от 1848—1849 г. беше просто невъзможно да се следят извършващите се през това време икономически изменения или дори да се обхванат с поглед. Така беше и през първите месеци на изгнанието в Лондон, през есента и зимата на 1849—1850 г. Но Маркс започна своя труд тъкмо по това време. И въпреки тези неблагоприятни обстоятелства, благодарение на точното познаване както на икономическото положение на Франция преди Февруарската революция, така и на политическата история на тази страна след Февруарската революция, Маркс можа да даде такова изложение на събитията, което разкрива тяхната вътрешна връзка по ненадминат досега начин и което блестящо издържа предприетото по-късно от самия Маркс двукратно изпитание.

Първото изпитание бе извършено във връзка с това, че от пролетта на 1850 г. Маркс отново намери свободно време за икономически изследвания и се залови преди всичко с икономическата история на последните десет години. В резултат на това от самите факти му стана напълно ясно онова, което досега бе извеждал наполовина априорно от далеч непълнен материал, а именно, че всъщност световната търговска криза от 1847 г. е породила февруарската и мартенската революция и че индустриалното процъфтяване, настъпило отново от средата на 1848 г. и стигнало постепенно

през 1849 и 1850 г. до връхната си точка, беше жителната сила на отново закрепналата европейска реакция. Това имаше решаващо значение. Докато в първите три статии (появили се в януарската, февруарската и мартенската книжка на списание „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue“, Хамбург 1850) все още прозира очакване на скорошен нов подем на революционната енергия, историческият преглед (май—октомври), написан от Маркс и от мен за последната двойна книжка, която излезе през есента на 1850 г., веднъж завинаги скъсва с тези илюзии: „Една нова революция е възможна само след една нова криза. Но нейното настъпване е също тъй неизбежно, както и настъпването на тази последната.“⁵⁰⁹ Това беше обаче и единственото съществено изменение, което трябваше да направим. Както показва даденото в същия преглед продължение на изложението на събитията от 10 март до есента на 1850 г., в тълкуването на събитията, дадено в предишните статии, и в установените в тях причинни връзки нямаше абсолютно нищо за изменение. Затова аз включих това продължение като четвърта статия в настоящото издание.

Второто изпитание беше още по-строго. Веднага след държавния преврат на Луи Бонапарт от 2 декември 1851 г. Маркс разработи отново историята на Франция от февруари 1848 г. до това събитие, което временно завърши революционния период („Осемнадесети брюмер на Луи Бонапарт“, трето издание, Хамбург, Майснер, 1885 г.⁵¹⁰). В тази брошура отново се анализира, макар и по-накратко, разгледаният в преиздавания от нас труд период. Сравнете това второ изложение, написано в светлината на станалото повече от една година по-късно решаващо събитие, с първото изложение и ще се убедите, че авторът е трябвало да измени само много малко неща.

Това, което придава на нашия труд съвсем особено значение, е обстоятелството, че в него за пръв път е дадена формулата, в която работническите партии от всички страни на света единодушно резюмират накратко своето искане за икономическо преобразование: присвояване на средствата за производство от обществото. Във втората глава по повод „правото на труд“, което се окачествява като „първата нескъпосна формула, в която се резюмират революционните искания на пролетариата“, се казва: „Но зад правото на труд се крие властта над капитала, а зад властта над капитала — *присвояването на средствата за производство*, подчиняването им на асоциираната работническа класа, следователно унищожаването на наемния труд, на капитала и техните взаимностношения.“⁵¹¹ По такъв начин тук за пръв път е формулирано положението, по което съвременният работнически социализъм рязко се отличава както от

всички разновидности на феодалния, буржоазния, дребнобуржоазния и т. н. социализъм, така и от мъглявата „общност на имуществото“, прокламирана от утопичния и стихийния работнически комунизъм. Ако по-късно Маркс разпростря тази формула и върху присвояването на средствата за размяна, това разширяване на формулата, което впрочем след „Комунистическия манифест“ се разбираше от само себе си, представляваше само извод от основното положение. Неотдавна някои мъдrecи в Англия прибавиха към това, че на обществото трябва да бъдат предадени и „средствата за разпределение“. Тези господа едва ли биха могли да кажат кои са тези икономически средства за разпределение, различни от средствата за производство и от средствата за размяна; освен ако те имат предвид *политическите* средства за разпределение: данъци, подпомагане на бедните, включително саксенвалдските⁵¹² и други дотации. Но, първо, тези средства за разпределение и сега вече са обществено достояние, принадлежат на държавата или общината и, второ, тъкмо тях ние искаме да премахнем.

* * *

Когато избухна Февруарската революция, всички ние, що се отнася до представите ни за условията и хода на революционните движения, се намирахме под влиянието на досегашния исторически опит, главно на опита на Франция. Нали тя именно бе играла главна роля в цялата европейска история от 1789 г., именно тя бе дала сега сигнал за общ преврат. Затова беше напълно естествено и неизбежно, че нашите представи за характера и хода на провъзгласената през февруари 1848 г. в Париж „социална“ революция, революция на пролетариата, носеха яркия отпечатък на спомените за първообразите от 1789—1830 г. А когато парижкото въстание намери отзвук в победоносните въстания на Виена, Милано, Берлин; когато цяла Европа до самата руска граница бе въвлечена в движението; когато след това през юни в Париж стана първото голямо сражение за господство между пролетариата и буржоазията; когато дори победата на нейната класа така разтърси буржоазията във всички страни, че тя отново се хвърли в обятията на току-що съборената монархическо-феодална реакция, за нас при тогавашните обстоятелства не можеше да има никакво съмнение, че е започнал великият решителен бой, че той трябва да бъде доведен докрай в един единствен продължителен и изпълнен с превратности революционен период, че той обаче може да завърши само с окончателната победа на пролетариата.

След пораженията от 1849 г. ние съвсем не споделяхме илюзиите на вулгарната демокрация, групирана *in partibus** около временните правителства на бъдещето. Тя разчиташе на скорошна и окончателна победа на „народа“ над „тираните“, а ние на продължителна борба — след премахване на „тираните“ — между криещите се тъкмо в този „народ“ противоположни елементи. Вулгарната демокрация очакваше всеки ден новото избухване; ние още през есента на 1850 г. заявихме, че във всеки случай *първият* етап на революционния период е приключен и че нищо не може да се очаква до настъпването на нова световна икономическа криза. Затова ние бяхме отлъчени като изменници на революцията от същите хора, които по-късно почти без изключение сключиха мир с Бисмарк, доколкото Бисмарк ги удостои с това.

Но историята показва, че и ние не бяхме прави, че възгледът, към който се придържахме тогава, е бил илюзия. Историята отиде още по-далеч: тя не само разсея тогавашната ни заблуда, но измени напълно и условията, при които трябва да се бори пролетариатът. Начинът на борба в 1848 г. сега е остарял във всяко отношение и този пункт заслужава в случая да бъде разгледан по-подробно.

Всички предишни революции се свеждаха до заместване господството на една определена класа с господството на друга; но всички господстващи досега класи бяха само нищожно малцинство в сравнение с подвластната народна маса. Така едно господстващо малцинство биваше събаряно, друго малцинство заставаше вместо него на кормилото на държавната власт и преобразуваше държавния ред съобразно със своите интереси. Това всеки път е бивала онази малцинствена група, която при даденото равнище на икономическото развитие е била способна и призвана да господства, и именно затова и само затова подвластното малцинство или е вземало участие в преврата в полза на тази група, или пък безропотно се е примирявало с преврата. Но ако се абстрахираме от конкретното съдържание на всеки отделен случай, общата форма на всички тези революции се е състояла в това, че те били революции на малцинството. Ако мнозинството е вземало участие в тях, то е действувало — съзнателно или несъзнателно — само в полза на малцинството; а именно това, или дори просто пасивното поведение на мнозинството, липсата на съпротива от негова страна е създавало илюзията, че това малцинство е представител на целия народ.

След първия голям успех победилото малцинство обикновено се разцепвало: една част от него се задоволявала с постигнатото,

* *in partibus infidelium* — извън реалната действителност (буквално: „в страната на неверните“ — прибавка към титлата на католическите епископи, назначавани на чисто номиналните длъжности епископи в нехристиянските страни). *Ред.*

другата искала да отиде по-далеч, издигала нови искания, които поне отчасти съответствували на истинските или привидните интереси на широките народни маси. В отделни случаи тези по-радикални искания действително били осъществявани, но това ставало най-често само за момента; по-умерената партия отново вземала надмощие и последните завоевания бивали отново загубвани изцяло или отчасти; тогава победените крещели, че има измяна, или приписвали поражението на случайността. Но в действителност работата в повечето случаи стояла така: завоеванията от първата победа бивали осигурявани едва чрез втората победа на по-радикалната партия; щом било постигнато това, а заедно с него и необходимото за момента, радикалите и техните постижения отново слизали от сцената.

Тези черти, които изглеждаха неделими от всяка революционна борба, се откриват във всички революции от по-новото време, като се почне от великата английска революция през XVII век. Изглеждаше, че те са свойствени и на борбата на пролетариата за неговото освобождение, толкоз повече че тъкмо в 1848 г. на пръсти можеха да се преброят хората, които поне до известна степен разбираха в коя посока трябва да се търси това освобождение. Дори в Париж на самите пролетарски маси и след победата не беше съвсем ясно по кой път да тръгнат. И все пак движението беше налице — инстинктивно, спонтанно, неудържимо. Не беше ли тъкмо това положението, при което трябваше да се увенчае с успех революцията, ръководена наистина от едно малцинство, но този път не в интерес на малцинството, а в истинските интереси на мнозинството? Ако във всички що-годе продължителни революционни периоди широките народни маси са се оставяли тъй лесно да бъдат увеличани чрез празни, лъжливи примамки от стремежите се с всички сили напред малцинства, как тогава да бъдат по-малко възприемчиви спрямо идеи, които бяха най-точно отражение на тяхното икономическо положение, които не бяха нищо друго освен ясни, разумен израз на техните неразбрани още, но вече смъртно усещани от самите тях потребности? Наистина след това революционно настроение на масите почти винаги и в повечето случаи твърде скоро беше настъпвала умора или дори обрат, веднага щом се разсейвали илюзиите и настъпвало разочарованието. Но тук се касаеше не за лъжливи примамки, а за осъществяването на истинските интереси на самото грамадно мнозинство, интереси, които наистина тогава съвсем не бяха ясни на тоза грамадно мнозинство, но които доста скоро вследствие на убедителната очевидност трябваше да му станат ясни в процеса на практическото им осъществяване. А при това, както е доказано в третата статия на Маркс, към пролетта на 1850 г. развитието на буржоазната ре-

публика, възникнала от „социалната“ революция през 1848 г., доведе до съсредоточаване на истинското господство в ръцете на едрата буржоазия, настроена при това монархически, а, напротив, всички други обществени класи, селяни и дребни буржоа, така се сгрупираха около пролетариата, че при общата победа и след нея решаващ фактор трябваше да се окажат не те, а поумнелият от опита пролетариат — нима при тези условия не можеше да се разчита напълно, че революцията на малцинството ще се превърне в революция на мнозинството?

Историята показва, че и ние, и всички ония, които мислеха като нас, бяхме неправи. Тя ясно показва, че състоянието на икономическото развитие на европейския континент в онова време далеч още не беше узряло за премахването на капиталистическия начин на производство; тя доказва това с икономическата революция, която след 1849 г. обхваща целия континент и която фактически за пръв път въведе едрата индустрия във Франция, Австрия, Унгария, в Полша и неотдавна в Русия, а от Германия просто направи първокласна индустриална страна — и всичко това на капиталистическа основа, която значи в 1848 г. все още е притежавала голяма способност да се разширява. Но именно тази промишлена революция внесе навсякъде яснота в класовите отношения; тя премахна много промеждутъчни форми, които бяха наследени от мануфактурния период, а в Източна Европа — дори от времето на цеховата организация на занаятите, тя породила истинска буржоазия и истински едроиндустриален пролетариат и ги издигна на авансцената на общественото развитие. Но вследствие на това борбата между тези две големи класи, която в 1848 г. освен в Англия се водеше само в Париж, а може би още в някои големи индустриални центрове, сега се разпространи по цяла Европа и достигна такава интензивност, каквато в 1848 г. беше още немислима. Тогава — множество смътни сектантски евангелия с техните всеизцериращи средства, сега — една общопризната, прозрачно ясна теория на Маркс, която точно формулира крайните цели на борбата; тогава — маси, разделени и разпокъсани от местни и национални особености, свързани само от чувството, че страданията им са общи, неразвити, преминаващи безпомощно от въодушевление към отчаяние; сега — *единната* велика интернационална армия от социалисти, крачеща неудържимо напред, засилваща се всекидневен по численост; организираност, дисциплинираност, съзнателност и вяра в победата. Ако дори тази могъща армия на пролетариата все още не е постигнала целта си, ако тя — далеч от това да извоюва победата само с *един* решителен удар — е принудена в тежка, упорита борба да си пробива бавно път напред, от една позиция до друга, това веднаж завинаги доказва колко невъзможно

е било в 1848 г. да се постигне социалното преобразуване чрез просто внезапно нападение.

Една разпаднала се на две династическо-монархически части буржоазия⁶¹³, която обаче преди всичко искаше спокойствие и сигурност за паричните си сделки, а срещу нея един макар и победен, но все още застрашаващ пролетариат, около който все повече се групираха дребните буржоа и селяните — постоянна опасност от насилствено избухване, което при това не даваше никакви надежди за окончателно разрешаване на въпроса — такова беше положението, създадено сякаш за държавния преврат на третия, псевдodemократическия претендент Луи Бонапарт. На 2 декември 1851 г. той с помощта на армията сложи край на напрегнатото състояние и осигури на Европа вътрешно спокойствие, като в замяна я ощастливи с нова ера на войни. Периодът на революциите отдолу беше временно завършен; последва период на революции отгоре.

Връщането към империята в 1851 г. даде ново доказателство за незрелостта на пролетарските стремежи от онова време. Но самата империя бе принудена да създава условията, при които те трябваше да достигнат до зрелост. Вътрешното спокойствие осигуряваше пълното развитие на новия индустриален подем; необходимостта да се даде работа на армията и да се насочат революционните стремежи към външната политика породиха войните, чрез които Бонапарт, под предлог че защитава „принципа на националностите“⁶¹⁴, се стараше да постигне анексии за Франция. Подражателят му Бисмарк усвои същата политика за Прусия; в 1866 г. той извърши своя държавен преврат, своята революция отгоре спрямо Германския съюз и Австрия, а тъй също и спрямо пруската камара, която бе влязла в конфликт с правителството. Но Европа беше много малка за двама бонапартовци и ето че по ирония на историята стана така, че Бисмарк смъкна Бонапарт, а крал Вилхелм Пруски създаде не само малогерманската империя, но и Френската република. Но обият резултат от това беше, че самостоятелността и вътрешното единство на великите европейски нации, с изключение на Полша, станаха действителност — наистина в сравнително скромни граници, но все пак дотолкова, че процесът на развитието на работническата класа да не се спъва вече от национални усложнения. Гробокопачите на революцията от 1848 г. станаха нейни душеприказчици, изпълнители на нейното завещание. А редом с тях застрашително се надигаше вече наследникът от 1848 г. — пролетариатът, в лицето на *Интернационала*.

След войната от 1870—1871 г. Бонапарт изчезва от сцената и мисията на Бисмарк се оказва изпълнена; така че той може да се превърне отново в обикновен юнкер. Но завършък на този период

е Парижката комуна. Вероломният опит на Тьер да открадне артилерията на парижката национална гвардия предизвика победоносно въстание. Отново стана ясно, че в Париж вече не е възможна друга освен пролетарска революция. След победата господството съвсем естествено, съвсем неоспорвано се падна на работническата класа. И отново стана ясно колко невъзможно беше това господство на работническата класа дори и тогава, двадесет години след периода, разгледан в настоящата брошура. От една страна, Франция изостави Париж на произвола на съдбата, наблюдавайки равнодушно как му изтича кръвта под снарядите на Мак-Махон; от друга страна, Комуната се изтощаваше в бесплодната борба на двете очертаващи се партии — бланкистите (мнозинството) и прудонистите (малцинството), които — и едните, и другите — не знаеха какво трябва да се прави. Лесната победа през 1871 г. се оказа толкова бесплодна, колкото и внезапното нападение през 1848 г.

Заедно с Парижката комуна трябваше да бъде погребан окончателно и борецният се пролетариат. Но тъкмо обратното — неговият най-мощен подем започва от времето на Комуната и Френско-пруската война. Пълният преврат в цялото военно дело, дължащ се на включването на цялото способно да носи оръжие население в армии, наброяващи вече милиони войници, на въвеждането на огнестрелно оръжие, артилерийски снаряди и взривни вещества с нечувана още сила, от една страна, рязко сложи край на бонапартисткия период на войни и осигури мирното индустриално развитие, като направи невъзможна всяка друга война освен една нечувана по жестокост световна война, изходът от която съвсем не се поддава на пресмятания. От друга страна, този преврат, увеличавайки военните разходи в геометрическа прогресия, предизвика прекомерно покачване на данъците и с това тласна безимотните класи на населението в обятията на социализма. Анексията на Елзас-Лотарингия, една от най-близките причини за лудешкото надпреварване във военните въоръжения, можеше да разпали шовинизма на френската и германската буржоазия една срещу друга, но за работниците от двете страни тя стана само ново свързващо звено. И денят на годишнината на Парижката комуна стана първият общ празничен ден за целия пролетариат.

Както предсказваше Маркс, войната от 1870—1871 г. и поражението на Комуната временно пренесоха центъра на тежестта на европейското работническо движение от Франция в Германия. Разбира се, трябваше да минат години, докато Франция се съвземе от кръвопускането през май 1871 г. Напротив, в Германия, където индустрията, подхранвана като в парник от благодатните френски

милиарди⁵¹⁵, се развиваше все по-бърже, още по-бърже и неотклонно нарастваше социалдемократията. Благодарение на умението, с което германските работници използваха въведеното в 1866 г. общо избирателно право, удивителният растеж на партията се вижда ясно от целия свят по следните безспорни цифри: в 1871 г. — 102 000, в 1874 г. — 352 000, в 1877 г. — 493 000 социалдемократически гласа. След това дойде признаването на тези успехи отгоре във вид на закона против социалистите; партията беше временно разбита, броят на гласовете спадна в 1881 г. на 312 000. Но партията се справи бърже с това и ето под гнета на изключителния закон, без печат, без легална организация, без право на съюзи и събрания, сега тепърва започна бърз растеж: в 1884 г. — 550 000, в 1887 г. — 763 000, в 1890 г. — 1 427 000 гласа. Тук вече ръката на държавата отслабна. Законът против социалистите изчезна, броят на социалистическите гласове се увеличи на 1 787 000, което съставляваше повече от една четвърт от всичките подадени гласове. Правителството и господстващите класи бяха изчерпали всичките си средства — безполезно, безцелно, безрезултатно. Представителите на властта, от нощния пазач до райхсканцлера, получиха — и то от презрените работници! — осезателни доказателства за своето безсилие и тези доказателства наброяваха милиони. Държавата навлезе в задънена улица, а работниците едва започваха своя път.

Но наред с тази първа услуга, която германските работници оказаха на делото на работническата класа само със своето съществуване като най-силна, най-дисциплинирана и най-бързо растяща социалистическа партия, те му оказаха още и втора голяма услуга. Те дадоха на своите другари от всички страни ново, едно от най-острите, оръжие, като им показаха как трябва да се използва общото избирателно право.

Общото избирателно право отдавна вече съществуваше във Франция, но там то придоби лоша репутация вследствие на това, че бонапартисткото правителство злоупотребяваше с него. След Комуната не съществуваше работническа партия, която би могла да го използва. В Испания то също бе въведено от времето на републиката⁵¹⁶, но в Испания въздържането от участие в изборите отдавна беше общо правило за всички сериозни опозиционни партии. Швейцарските опити с общото избирателно право също така най-малко от всичко можеха да ободрят работническата партия. Революционните работници от романските страни бяха привикнали да смятат, че избирателното право е клопка, инструмент за правителствена измама. В Германия работата стоеше иначе. Още „Комунистическият манифест“ провъзгласи завоюването на общо избирателно право, завоюването на демокрацията за една от първите и най-важни задачи на боре-

щия се пролетариат и Ласал издигна отново това искане. А когато Бисмарк се оказа принуден да въведе това общо изборително право като единствено средство да заинтересува народните маси за своите планове, нашите работници изведнъж взеха работата сериозно и изпратиха Август Бебел в първия учредителен райхстаг. И оттогава те така използваха изборителното право, че то принесе грамадна полза на самите тях и стана образец за работниците от всички страни. Говорейки за изборителното право с думите на френската марксистка програма, те l'ont transformé de moyen de duperie qu'il a été jusqu'ici en instrument d'emancipation — го превърнаха от средство за измама, каквото беше досега, в оръдие за освобождение⁵¹⁷. И ако общото изборително право не би дало никаква друга изгода освен че всеки три години ни позволява да правим преброяване на своите сили; че благодарение на редовно отбелязвания неочаквано бърз растеж на броя на гласовете то еднакво засилваше както вярата на работниците в победата, така и страха у враговете и по такъв начин стана наше най-добро средство за пропаганда; че то ни даваше точни сведения за нашите собствени сили и за силите на всички вражески партии и с това ни даваше незаменим мащаб за разчитане нашите действия, предпазвайки ни както от несвоевременна боязливост, тъй и от несвоевременна дързост — ако изборителното право би имало само тази единствена изгода, то и това би било вече повече от достатъчно. Но то даде много повече. През изборителната агитация то ни даде неизменно средство да влезем в контакт с народните маси там, гдето те са още далеч от нас, да принудим всички партии да защищават възгледите и действията си от нашата критика пред целия народ; и освен това то предостави на нашите представители в райхстага трибуна, от която те можеха много по-авторитетно и по-свободно, отколкото в печата и на събранията да се обръщат както към противниците си в парламента, така и към масите във от неговите стени. Каква полза имаха правителството и буржоазията от техния закон против социалистите, щом като изборителната агитация и социалистическите речи в райхстага правеа непрестанно пробиви в него?

Но с това успешно използване на общото изборително право влезе в действие свършено нов начин на борба на пролетариата, който начин бързо се разви по-нататък. Оказа се, че в държавните учреждения, където буржоазията организира господството си, има още много нещо, което работническата класа може да използва за борба против самите тези учреждения. Работниците започнаха да вземат участие в изборите за някои ландтази, за общински съвети, за индустриални съдилища, започнаха да оспорват на буржоазията всяка изборна длъжност, ако в гласуването за заемането

й участвуваше достатъчно количество работнически гласове. И стана така, че буржоазията и правителството започнаха много повече да се боят от легалната дейност на работническата партия, отколкото от нелегалната, много повече от успехите в изборите, отколкото от успехите на въстанието.

Защото и тук условията на борбата се бяха съществено изменили. Въстанието от стария тип, уличната борба с барикади, която до 1848 г. играеше навсякъде решаваща роля, беше значително остаряла.

Нека не си правим илюзии по този повод: истинската победа на въстанието над войската в улична борба, победа, както между две армии, е извънредно голяма рядкост. Но и въстаниците са разчитали на такава победа също тъй рядко. За тях цялата работа се е състояла само в това, да разколебаят духа на войските чрез морални въздействия, които в борбата между армиите на две воюващи страни не играят никаква роля или във всеки случай играят много по-малка роля. Ако това се удаде, войската отказва да се сражава или пък командирите загубват ума и думата и въстанието побеждава. Ако това не се удаде, то на страната на войската, дори и ако тя е по-малобройна, се проявяват преимуществата на подоброто ѝ въоръжение и обучение, на единното ръководство, на планомерното използване бойните сили и на дисциплината. Най-много, което въстанието може да постигне в чисто тактически смисъл, е уметлото изграждане и защита на някоя отделна барикада. Взаимната поддръжка, разположението и използването на резервите — с една дума, обединяването и съгласуването на действията на отделните отреди, необходими даже за защитата на някой градски район, а още повече за защитата на цял голям град, са постижими само в много слаба степен, а в повечето случаи и съвсем непостижими; съсредоточаването на бойните сили в един решаващ пункт тук отпада само по себе си. Поради това пасивната защита е преобладаваща форма на борба; ако тук-там се провежда настъпление, това става само като изключение, за случайни нападения и флангови атаки, а като правило настъплението се ограничава само със заемането на позициите, изоставени от отстъпващите войски. И при това войските разполагат с артилерия и с добре въоръжени и обучени пионерски части, бойни средства, които почти винаги съвсем липсват на въстаниците. Затова не е чудно, че даже най-геройски водените барикадни боеве — в Париж през юни 1848 г., във Виена през октомври 1848 г. и в Дрезден през май 1849 г. — са свършвали с поражение на въстанието, щом ръководителите на настъпващите войски действували, несмушавани от политически съображения, по чисто военни принципи и могли да се осланят на войниците си.

Многобройните успехи на въстаниците до 1848 г. се дължат на твърде разнообразни причини. В Париж през юли 1830 г. и февруари 1848 г., както в повечето испански улични боеве, между въстаниците и войските стоеше националната гвардия, която или направо минаваше на страната на въстаналите, или със своето вяло, нерешително поведение разколебаваше и войските, като при това доставяше оръжие на въстаналите. Там, където тази национална гвардия от самото начало действуваше против въстанието, както през юни месец 1848 г. в Париж, въстанието претърпяваше поражение. В Берлин в 1848 г. народът победи отчасти поради това, че през нощта и на сутринта на 19 март към него се присъединиха много пресни бойни сили, отчасти вследствие умората и лошото снабдяване на войските, отчасти най-сетне вследствие заповедите, парализиращи действията им. Но във всички случаи въстаналите побеждаваха, защото войските отказваха да се бият, защото на командирите липсваше решителност или защото им бяха вързани ръцете.

И така, даже и в класическата епоха на уличните боеве барикадата е действувала повече морално, отколкото материално. Тя е била средство за разклащане устойчивостта на войските. Ако тя е успявала да се задържи, докато тази цел е била постигана — победата е била спечелвана; ако не е успявала — борбата е завършвала с поражение. Ето главния пункт, който трябва да се има предвид също и при изследването на шансовете на евентуални бъдещи улични боеве*.

Впрочем още в 1849 г. тези шансове бяха вече доста лоши. Буржоазията навсякъде беше минала на страната на правителствата; представителите на „просветата и собствеността“ поздравяваха и угощаваха войските, които потегляха против въстанията. Барикадата беше изгубила обаянието си; войниците виждаха зад нея вече не „народа“, а метежници, бунтовници, грабители, плячкаджии, измета на обществото; офицерите с течение на времето усвоиха тактиката на уличната борба: те вече не вървяха направо и без прикритие срещу импровизирания бруствер, а го заобикаляха през градини, дворове и къщи. И при известна ловкост това се удаваше в девет случая от десет.

Но оттогава станаха още много други изменения, и то все в полза на войската. Ако големите градове са станали значително по-големи, още по-големи са станали армиите. От 1848 г. населението на Париж и Берлин не е нараснало четири пъти, но техните гарнизони са се увеличили повече от четири пъти. Благодарение на же-

* В текста, напечатан в списание „Die Neue Zeit“ и в отделното издание на „Класовата борба във Франция“ от 1895 г., тази фраза е изпусната. *Ред.*

лезниците числеността на тези гарнизони може за 24 часа да бъде увеличена повече от два пъти, а за 48 часа да бъде доведена до размерите на граматни армии. Въоръжението на тази извънредно много нараснала армия стана несравнено по-ефикасно. В 1848 г. имаше гладкоцевна ударна пушка, която се пълнеше откъм дулото; сега — малкокалибрена магазинна пушка, пълнена откъм затвора, пушка, която стреля четири пъти по-далеч, десет пъти по-точно и десет пъти по-бърже, отколкото старата. Тогава — артилерия с относително слабо действащи снаряди и картеч; сега — експлодиращи гранати, една от които е достатъчна, за да разруши най-добрата барикада. Тогава — кирката на пионера за пробиване на пожарозащитни стени; сега — динамитния патрон.

Напротив, всички условия откъм страната на въстаниците са се влошили. Въстание, на което да съчувствуват всички слоеве на народа, едва ли ще се повтори; в класовата борба около пролетариата навярно никога няма да се сплотят всички средни слоеве без изключение така, че в сравнение с тях почти да изчезва формиращата се около буржоазията реакционна партия. Така че „народът“ всякога ще се окаже разделен и следователно ще липсва оня мощен лост, който се оказва тъй ефикасен в 1848 г. Ако на страната на въстаналите се окажат повече хора, минали военна служба, въоръжаването им ще бъде по-трудно. Ловните и любителски пушки от оръжейните магазини — даже в случай че те по разпореждане на полицията не са били предварително приведени в негодно състояние чрез измъкване на една или друга част от затвора — далеч не могат да се мерят и при бой от близко разстояние с войнишката бойна пушка. До 1848 г. човек можеше с барут и олово сам да си приготви необходимите мунции, а сега за всяка пушка са нужни различни патрони, които си приличат само по това, че всички те са сложен продукт на едрата индустрия и следователно не могат да бъдат приготвени импровизирано, така че повечето пушки остават безполезни, ако няма специално подходящи за тях бойни патрони. Най-сетне, дългите, прави, широки улици в новопостроените след 1848 г. квартали на големите градове сякаш нарочно са приспособени за действието на новите оръдия и пушки. Луд би бил оня революционер, който сам би избрал за барикадна борба новите работнически квартали в северната и източната част на Берлин. Значи ли това, че в бъдеще уличната борба няма да играе повече никаква роля? Ни най-малко. Това означава само, че от 1848 г. насам условията са станали много по-неблагоприятни за войците от гражданското население, а много по-благоприятни за войската. Така че една бъдеща улична борба може да доведе до победа само ако това неизгодно положение бъде компенсирано от други моменти. Затова улична борба ще се води

по-рядко в началото на една голяма революция, отколкото в по-нататъшното ѝ развитие и ще трябва да се предприема с по-значителни сили. А тези сили, както през цялата Велика френска революция, както на 4 септември и на 31 октомври 1870 г. в Париж⁶¹⁸, ще предпочетат, разбира се, откритото настъпление пред пасивната барикадна тактика*.

Ясно ли е сега на читателя защо господстващите власти искат да ни примамят непременно там, където стреля пушката и сече сабята? Защо сега ни упрекуват в страхливост, понеже не излизаме току-тъй на улицата, където отнапред знаем, че ни очаква поражение? Защо тъй настоятелно ни молят да изиграем ролята на пушечно месо?

Тези господа съвсем напразно прахосват молбите и предизвикателствата си. Ние не сме тъй глупави. Също така те биха могли в следващата война да поискат от своя неприятел да построи войските си в една линия, както по времето на стария Фриц**, или в колони от цели дивизии, както през дните на Ваграм и Ватерло⁶¹⁹, и то с кремъклии пушки в ръка. Ако са се изменили условията за война между народите, те не по-малко са се изменили и за класовата борба. Мина времето на внезапните нападения, на революциите, извършвани от малобройно съзнателно малцинство начело на безсъзнателни маси. Там, където се касае за пълно преобразуване на обществения строй, масите трябва сами да участвуват в това, сами да са разбрали за какво се води борбата, за какво проливат кръвта си и жертвуват живота си***. На това ни учи историята на последните петдесет години. Но за да разберат масите какво трябва да правят, необходима е продължителна, настойчива работа и именно тази работа ние провеждаме сега и вършим това с такъв успех, който довежда до отчаяние нашите противници.

И в романските страни започват все повече да разбират, че старата тактика трябва да бъде ревизирана. Германският пример на използване избирателното право, на завоюване всички достъпни за нас позиции намира навсякъде подражание; навсякъде неподготвените атаки изостанаха на заден план****. Във Франция, където почвата в течение на повече от сто години е доста разорана от редица революции, където няма нито една партия, която да не е участвувала в заговори,

* В текста на „Die Neue Zeit“ и на отделното издание на „Класовата борба във Франция“ от 1895 г. целият този абзац е изпуснат. *Ред.*

** — Фридрих II. *Ред.*

*** В текста на „Die Neue Zeit“ и на отделното издание на „Класовата борба във Франция“ от 1895 г. вместо думите „за какво проливат кръвта си и жертвуват живота си“ е напечатано: „за какво трябва да агитират“. *Ред.*

**** В текста на „Die Neue Zeit“ и на отделното издание на „Класовата борба във Франция“ от 1895 г. думите „навсякъде неподготвените атаки изостанаха на заден план“ са изпуснати. *Ред.*

въстания и всякакви други революционни акции; във Франция, където вследствие на това правителството съвсем не може да се осланя на войската и където изобщо обстоятелствата са много по-благоприятни за внезапни въстания, отколкото в Германия — дори във Франция социалистите все повече и повече идват до убеждението, че за тях трайната победа е възможна само ако предварително привлекат на своя страна огромната маса на народа, т. е. в дадения случай селяните. Бавната пропагандаторска работа и парламентарната дейност и там са признати за най-близка задача на партията. Успехите не закъсняха. Завоювани са не само цяла редица общински съвети; в двете камари заседават 50 социалисти и те вече сваляха три правителства и един председател на републиката. В Белгия работниците миналата година си извоюваха изборителното право⁵²⁰ и победиха в една четвърт от изборителните окръзи. В Швейцария, Италия, Дания, дори в България и Румъния социалистите имат свои представители в парламентите. В Австрия всички партии дойдоха до единодушния извод, че е вече невъзможно да ни се прегражда достъпът в райхсрата. Ние ще проникнем там, това е сигурно, спорът е само — през коя врата. И даже ако в Русия се събере прословутият Земски събор* — онова национално събрание, на чието свикване младият Николай напразно се противопоставя, — ние можем с увереност да разчитаме, че и там ще имаме свои представители.

От само себе си се разбира, че поради това нашите другари в чужбина съвсем не се отказват от правото си на революция. Та нали правото на революция е единственото *действително* „историческо право“ — единственото, върху което без изключение са основани всички съвременни държави, в това число и Мекленбург, където дворянската революция завърши в 1755 г. със „споразумението за наследяване“, това все още валидно прочуто признаване на феодализма с официален документ⁵²¹. Правото на революция е влязло дотолкова здраво в общото съзнание, че даже генерал фон Богуславски извежда правото на държавен преврат за своя император само от това народно право.

Но каквото и да става в другите страни, германската социал-демократия заема особено положение и поради това поне засега има и особена задача. Двата милиона избиратели, които тя изпраща към урните, наред с младежите и жените, които, без да са избиратели, стоят зад тях, съставляват най-многобройната, най-компактната маса, решаващия „ударен отряд“ на интернационалната пролетарска армия. Тази маса още сега дава повече от една четвърт от подадените гласове и тя непрестанно расте, както доказват допъл-

* В оригинала руският израз, написан с латински букви. *Ред.*

нителните избори за райхстага, изборите за ландтазите на отделните държави, за общинските съвети и за индустриалните съдилища. Нейният растеж става тъй спонтанно, тъй непрекъснато, тъй неудържимо и същевременно тъй спокойно като природен процес. Всички опити на правителството да попречи на това се оказаха безуспешни. Ние отсега вече можем да разчитаме на $2\frac{1}{4}$ милиона избиратели. Ако това продължава така, към края на това столетие ние ще завоеваме по-голямата част от средните слоеве на обществото, дребната буржоазия и дребните селяни и ще израснем до решаваща сила в страната, пред която щат не щат ще трябва да се преклонят всички други сили. Да поддържаме този растеж непрекъснато, докато той надрасне господстващата правителствена система, да не унищожаваме в авангардни схватки този от ден на ден крепнещ ударен отряд, а да го пазим невредим до решителния ден* — ето нашата главна задача. Само едно средство би могло да задържи временно и даже за известно време да върне назад непрекъснатия растеж на социалистическите бойни сили в Германия: сблъскване с войската от голям мащаб, кръвопускане, както през 1871 г. в Париж. С течение на времето бихме преодолели и това. Не може да се заличи от лицето на земята партия, наброяваща милиони, за това не биха стигнали всички магазинни пушки в Европа и Америка. Но това би спънало нормалния ход на развитието, може би в критичния момент не бихме разполагали с ударния отряд, решителната битка** би била отложена, отдалечена и би ни струвала по-тежки жертви.

Иронията на световната история поставя всичко надолу с главата. Ние, „революционерите“, „превратаджиите“, виреем много по-добре при легалните средства, отколкото при нелегалните или при преврата. Партиите на реда, както се наричат сами, загиват от легалното положение, създадено от самите тях. Заедно с Одилон Баро те извикват в отчаяние: *la légalité nous tue* — законността ни убива⁵²², а при тази законност ние добиваме здрави мускули и румени бузи и цъфтим като вечния живот. И ако *ние* не бъдем толкова безумни да позволим в угода на тези партии да бъдем въввлечени в улична борба, на тях в края на краищата ще им остане само едно: сами да нарушат тази фатална законност.

* В текста на „Die Neue Zeit“ и на отделното издание на „Класовата борба във Франция“ от 1895 г. думите „да не унищожаваме в авангардни схватки този от ден на ден крепнещ ударен отряд, а да го пазим невредим до решителния ден“, са изпуснати. *Ред.*

** В текста на „Die Neue Zeit“ и на отделното издание на „Класовата борба във Франция“ от 1895 г. думите „може би в критичния момент не бихме разполагали с ударния отряд“ са изпуснати, а вместо думите „решителната битка“ е напечатано „решението“. *Ред.*

Засега те още изработват нови закони срещу преврата. И пак всичко е поставено с главата надолу. Нима днешните фанатични врагове на преврата не са били вчера сами превратаджии? Нима *ние* предизвикахме гражданската война от 1866 г.? Нима *ние* прогонихме хановския крал, хесенския курфюрст и насауския херцог от техните родове, законни, наследствени земи и анексирахме тези земи?⁵²³ И именно тези, които извършиха преврата в Германския съюз, които събориха три богопомазани корони, се оплакват от преврат! *Quis tulerit Gracchos de seditione querentes?** Кой може да позволи на поклонниците на Бисмарк да хулят преврата?

Но нека те прокарват своите законопроекти срещу преврата, нека ги правят още по-свирепи, нека превръщат целия наказателен закон в каучук — те ще постигнат само това, че ще дадат ново доказателство за своето безсилие. За да навредят сериозно на социалдемократията, те ще трябва да прибегнат до съвсем други мерки. Против социалдемократическия преврат, за който в настоящия момент е от полза спазването на законите, те могат да пуснат в ход само преврат от страна на партиите на реда, преврат, който не може да стане без нарушение на законите. Г-н Рьослер, пруски бюрократ, и г-н фон Богуславски, пруски генерал, им показаха единствения начин, по който може би биха могли да бъдат уязвени работниците, които не позволяват да бъдат въввлечени в улична борба. Нарушение на конституцията, диктатура, връщане към абсолютизма, *regis voluntas suprema lex!*** Така че кураж, господа, тук закани не помагат, тук трябва да се действа!

Но не забравяйте, че Германската империя, както и всички малки държави и както всички съвременни държави изобщо, е *продукт на договор*: първо, на договор между князете и, второ — между князете и народа. Ако едната страна наруши договора, унищожава се целият договор, така че и другата страна се освобождава от задълженията си. Това великолепно ни продемонстрира Бисмарк в 1866 г. Значи ако вие нарушите имперската конституция, социалдемократията ще има развързани ръце, ще може да постъпи спрямо вас, както си иска. Но какво ще направи тогава, тя едва ли ще ви издаде сега***.

Почти точно преди 1 600 години в Римската империя също тъй хазайничела една опасна партия на преврата. Тя подкопавала религията и всички основи на държавата; тя просто отричала, че

* Кой би позволил на Гракхите да се оплакват от метеж? (Ювенал, втора сатира). *Ред.*

** — волята на монарха е висш закон! *Ред.*

*** В текста на „Die Neue Zeit“ и на отделното издание на „Класовата борба във Франция“ от 1895 г. последните три фрази от този абзац са изпуснати. *Ред.*

волята на императора е висш закон, тя нямала отечество, била интернационална; тя се разпространила по всички провинции на империята, от Галия до Азия, и проникнала във всички предели ѝ. Дълго време тя работила подмолно, потайно, но от доста дълго време вече се чувствувала достатъчно силна, за да излезе на открита борба. Тази партия на преврата, известна под името християни, имала много привърженици и във войската — цели легиони били християнски. Когато ги изпращали за почетна стража на тържествени жертвоприношения на езическата официална църква, войниците, принадлежащи към партията на преврата, имали дързостта за знак на протест да прикрепват към шлемовете си особени знаци — кръстове. Даже обикновените казармени притеснения от страна на началниците оставали безрезултатни. Император Диоклециан не можел повече да гледа спокойно как във войската му се подкопават редът, послушанието и дисциплината. Той взел енергични мерки, докато било още време. Той издал закон против социалистите — т. е. против християните. Събранията на привържениците на преврата били забранени, местата на техните събрания били затворени или дори разрушени, християнските емблеми — кръстовете и др. т. — били забранени, както в Саксония са забранени червените носни кърпички. Християните били лишени от правото да заемат държавни длъжности, не можели да стават даже и ефрейтори. Тъй като по онова време още не е имало съдии, добре дрсирани да съдят „според човека“, каквито съдии се предвиждат от внесения от г-н фон Кьолер законопроект против преврата, то на християните чисто и просто било забранено да търсят защита в съда. Но и този извънреден закон останал безрезултатен. Християните се надсмивали, като смъквали текста на закона от стените, и дори казват, че в Никомедия подпалили двореца, в който по това време се намирал императорът. Тогава той с масово преследване отмъстил на християните в 303 година от нашата ера. Това било последното преследване от този род. И то оказало толкова силно въздействие, че 17 години по-късно войската в граматното си мнозинство се състояла от християни и следващият самодържец на цялата Римска империя Константин, наречен от поповете велик, провъзгласил християнството за официална религия.

Лондон, 6 март 1895 г.

Напечатано (със съкращения) в списание „Die Neue Zeit“, Bd. 2, кн. 27 и 28, 1894—1895 г. и в книгата: Karl Marx. „Die Klassenkämpfe in Frankreich 1848 bis 1850“. Berlin 1895

Печата се по пълния текст на коректурите на книгата, съхранен с ръкописа.

Превод от немски.

ДО РЪКОВОДСТВОТО
НА ЛОНДОНСКОТО КОМУНИСТИЧЕСКО ПРОСВЕТНО
ДРУЖЕСТВО НА ГЕРМАНСКИТЕ РАБОТНИЦИ

Лондон, 11 март 1895 г.
41, Риджънтс парк роуд, Норд Уест

Уважаеми другарю!

За съжаление, този път не мога да участвам във вашия мартенски празник. Поради нов пристъп на едно страдание, което ми е сериозно, но трябва да се лекува само с абсолютно спокойствие, аз отново съм прикован за няколко седмици в къщи. Надявам се и желая обаче моето отсъствие да не повлияе на успеха на вашия празник.

С най-добри пожелания

Ваш *Ф. Енгелс*

*Печата се по ръкописа
Превод от немски*

ДО РЪКОВОДСТВОТО НА НЕЗАВИСИМАТА
РАБОТНИЧЕСКА ПАРТИЯ⁵²⁴

Изказвам на ръководството сърдечна благодарност за любезната покана, която за съжаление не мога да приема, тъй като моят лекар тъкмо сега ми е забранил строго да посещавам каквито и да било празненства. Тъй като билетът може да бъде използван от някой друг, позволявам си да го върна, приложен към настоящото.

*Написано през втората половина на април
1895 г.*

*Печата се по ръкописа
Превод от английски*

ПРИЛОЖЕНИЯ

ИНТЕРВЮ НА Ф. ЕНГЕЛС
С КОРЕСПОНДЕНТ НА ФРЕНСКИЯ ВЕСТНИК
„L'ECLAIR“ ОТ 1 АПРИЛ 1892 г.⁵²⁵

... Г-н Енгелс, който е противник на всякакви интервюта, има любезността да направи за нас едно изключение и да сподели своите впечатления.

— Какво мислите — попитахме го ние — за неотдашните агенти, извършени от анархистите в Париж?

— Аз виждам в това само дело на агент-провокатори, на които се плаща, за да се опитват да дискредитират партиите, в които играят известна роля. Правителството несъмнено е заинтересовано от тези експлозии, защото те служат едновременно на интересите на буржоазията изобщо и на интригите на определени политически групи по-специално. Това, което всъщност се цели, е да се спласи населението, да се въведе терор и по този начин да се установи господство на реакцията.

Същият метод бе приложен неотдавна в Германия през време на „безредиците в Берлин“⁵²⁶. И тук няма да сгрешим, ако смятаме, че в това има пръст полицията. Разбира се, възможно е първия ден на тези мними социалистически демонстрации някои наши заблудени приятели да са взели участие в движението, но те бързо разбраха истинския характер на демонстрацията и веднага се оттеглиха.

Доказателство за това е ограбването на няколко магазина, принадлежащи на известни социалисти. Процесът срещу арестуваните метежници показва, че инициаторите са били антисемити, които са се стремили да използват глада на някои бедняци, за да ги накарат да крещат: „Долу евреите!“

В Италия — пак същата система при процеса против Чиприани и другите анархисти. И там машиниците на агент-провокаторите бяха разобличени пред съда със съдебни заседатели.

Но това не винаги е възможно. В Париж се намериха двама-трима мерзавци, които помогнаха на полицията, но никоой с изключение на самата полиция няма да посмее да твърди, че те принадлежат към социалистическата партия.

РУСКАТА ДИПЛОМАЦИЯ

— Не се ли опасявате, че всички тези вътрешни сътресения ще накарат правителствата да търсят изход в една европейска война? Например вашият император Вилхелм...

— Не. Аз искам император Вилхелм да живее дълго за най-голямо благо на германските социалисти — смеейки се, каза Енгелс. — Впрочем, не вярвам в една непосредствено предстояща война.

— Не Ви ли влѣхва съюзът на Русия и Франция никакво опасение в това отношение?

— Никакво. Миналата година Русия имаше може би агресивни намерения. Кронщадските демонстрации⁵²⁷, прекомерно явната отзивчивост на императорска Русия към републиканска Франция можеха да изглеждат подозрителни. Съсредоточаването на войски на границата, изглежда, също предизвика известна тревога. Но днес положението е съвсем друго.

Всъщност ако Русия би поискала да води война, тя не би била в състояние да я води. В момента тя трябва да се бори с по-страшен противник от всички други — с глада.

Този бич не е резултат от преходно бедствие, предизвикано от лоши атмосферни условия. Той е продукт на новите обществени отношения в Русия.

Положението в Русия се промени много след Кримската война, през време на която цели полкове загиваха в снеговете. Тази война бележи началото на огромен прелом в руската история. След пълното поражение, което демонстрира слабостта на Русия пред цяла Европа, на император Николай, доведен до отчаяние от жалкото състояние на своята империя, не оставаше нищо друго, освен да се отрови. Александър II, който го замести на престола, трябваше да предприеме нещо, за да поправи ужасното положение, в което се намираше неговата страна.

ПРИЧИНИТЕ ЗА ГЛАДА В РУСИЯ

Именно тогава царят осъществи освобождението на крепостните, което послужи като предлог за преразпределяне на земята.

между дворяните и селяните. На дворяните бяха дадени най-добрите земи, както и горите и водохранилищата. На селяните се паднаха най-лошите земи, при това в съвсем недостатъчно количество; отгоре на това селяните трябваше да изкупят своите участъци земя, като правят годишни вноски в продължение на 49 години. Какво излезе от това?

Селяните не можеха да плащат данъците на държавата и бяха принудени да правят дългове; те имаха прекалено много, за да умрат, и прекалено малко, за да живеят. Една банда от *кулаци** (лихвари) се нахвърли върху тези труженици на земята и постепенно те толкова затънаха в дългове, че загубиха всякаква надежда да се разплатят някога. А когато лихварите не искаха вече да дават заеми, селяните бяха принудени да продават реколтата си, за да получат пари, и те продаваха не само зърнените храни, необходими за изхранването им, но и зърното, необходимо за посев, така че бъдещата реколта също е застрашена.

При тези условия първата лоша реколта трябваше да доведе до истински глад. И този глад настъпи, за да нанесе на свой ред тежък удар на селскостопанското производство на Русия. Селянинът, който не можеше повече да изхранва добитъка си, бе фактически принуден или да го коли, или да го продава. А без работен добитък земята не може нито да се обработва, нито да се тори. По този начин селскостопанското производство е подкопано за дълги години.

Освобождението на селяните бе само едната страна на икономическата революция, която стана в Русия; другата страна е изкуственото създаване на промишлена буржоазия, предназначена да служи като междинна класа. За да се стигне по-скоро до това, бе установена истинска покровителствена система, която създаваше извънредно благоприятни условия за развитието на руската промишленост; но тъй като тази промишленост не можеше да работи за износ, тя се нуждаеше от вътрешен пазар. Руският селянин обаче не купува почти нищо, тъй като е свикнал да изработва всичко сам: къщи, инструменти, дрехи и т. н.; до неотдавна той произвеждаше дори множество изделия от дърво, желязо и кожа, които продаваше на панаирите. Но когато селяните бяха лишени от дървен материал, тъй като горите бяха дадени на помещиците, селските занаяти западнаха. Развитието на фабричното производство ги съсипа окончателно и селяните трябваше сега да купуват фабрични изделия. Но в момента, когато фабричната промишленост се готвеше да празнува победа, настъпи гладът, който ѝ нанесе смъртоносен удар: селяните

* В оригинала руската дума, написана с латински букви. *Ред.*

не могат вече да купуват фабрични изделия и тяхното разорение води до нейното разорение.

ИКОНОМИЧЕСКОТО И ВОЕННОТО ПОЛОЖЕНИЕ

— И така според Вас икономическото положение на Русия няма да ѝ позволи да мисли за война?

— Да. Аз не преувеличавам, като казвам, че картината на живота на френския селянин от седемнадесетия век, нарисувана от Вобан и Боагилбер⁵²⁸, може да бъде отнесена и за руския селянин, принуден днес да яде трева. Преминаването от феодалния строй към буржоазния във Франция не мина без сътресения; в Русия то току-що предизвика криза, която застрашава да се превърне от остра в хроническа. По всички тези причини русите мислят сега много повече как да се изхранят, отколкото да се бият.

— Последният руски заем...

— Тъкмо исках да говоря за него. Това е колосален провал. Френската буржоазия, която много обича да приказва за реванш, не отиде в своя патриотизъм толкова далеко, че да си отвори кесията. Царското правителство молеше за 20 милиона фунта стерлинги; то получи само дванадесет...

— Говори се, че Ротшилдовци допринесли за провалянето на този заем, за да отмъстят за своите едновеерци, преследвани от руското правителство?

— Аз достатъчно съм нападал Ротшилдовци, за да мога да ги зашищам от твърдението, че са толкова глупави. Ротшилдовци изхождаха изключително от своите банкерски интереси, интереси, които се свеждат до това, да получават колкото е възможно по-големи комисиони и да експлоатират колкото е възможно повече лековерни, това е всичко.

— И така, Вие не вярвате в могъществото на Русия?

— Русия е силна в отбрана, но не е силна в нападение, нито по суша, нито по море. Аз Ви показах, че икономическото ѝ положение не ѝ позволява да се впуска в опасни и скъпи авантюри. Ако хвърлим поглед върху организацията на руската армия, ще видим, че и от тази страна Русия не е страшна.

В случай на война тя не би могла да изпрати на фронта повече войници, отколкото има сега под знамената. Резервите ѝ съществуват само на книга и макар и да може да изкара хиляди и хиляди войници, на нея ѝ липсват запасни офицери, за да ги сформира. Но откъде да ги вземе? От кои среди?

В Германия ние имаме 50% повече запасни офицери, отколкото ни са нужни. Не е ли и Франция в това отношение сравнително по-зле? — каза нашият събеседник.

СИЛНАТА ФРАНЦИЯ

— Съвсем не — отговаряме ние. — Във Франция нямаме прекалено много офицери, но кадровата армия е комплектувана.

— Това съвсем не може да ми бъде неприятно — каза г. Енгелс. — Не бих искал да виждам германската армия толкова силна, че да може да завоюва цяла Европа. За да постигнем своята цел, освобождението на работническата класа в Европа, на нас може да бъде нужна както една силна Франция, господарка на самата себе си, така и една Германия, която има същите предимства. Вашият велик съотечественик Сен-Симон пръв провъзгласи необходимостта от съюз между Франция, Англия и Германия като първо условие за спокойствието в Европа. Това би било истинският „троен съюз“⁵²⁹.

— За да завършим, позволете ни да Ви кажем, че Вие нарисовахте малко мрачна картина на положението в Русия.

— Ни най-малко. Искате ли да Ви разкажа един анекдот? Вие знаете, че за да се подпомогнат гладуващите руски селяни, бе решено да се изпратят зърнени храни от Кавказ, където имаше в излишък. Издадени бяха съответни заповеди; доставени бяха големи количества зърнени храни и бяха изпратени вагони за тяхното извозване. Но случи се така, че вагоните, които се изпращаха празни, се натрупаха в такова количество, че стана задръстване. Зърното лежеше до вагоните, те не можеха да потеглят. Когато узна за това, царят* изпадна в ярост и изпрати един генерал на самото място; този военен вдигна голям шум, обяви, че всичко върви добре, но успя да отправи само няколко влака: по-голямата част от зърното изгни на място! Какво би означавало това в случай на мобилизация? Русия няма още толкова много железопътни линии, но нейните офицери не умеят дори и тях да използват.

ВЪПРОСЪТ ЗА ЕЛЗАС—ЛОТАРИНГИЯ

* — Още един въпрос: а какво ще стане с Елзас и Лотарингия, тази причина за всички раздори? Вярвате ли в едно мирно разрешение на този въпрос, което би задоволило едновременно и Франция, и Германия?

— Надявам се, че след около десет години Германската социалистическа партия ще дойде на власт. Първата ѝ грижа ще бъде

— Александър III. *Ред.*

да даде на жителите на Елзас и Лотарингия възможност сами да определят своето политическо бъдеще. Следователно въпросът ще бъде решен, без да се помръдне и един единствен френски войник. Обратното, една война между Германия и Франция би била единственото средство да се попречи на социалистите да дойдат на власт. А ако Франция и Русия, съюзени помежду си, нападнат Германия, последната би защищавала на живот и смърт своето национално съществуване, от което германските социалисти са заинтересовани много повече, отколкото буржоата. Социалистите биха се сражавали до последния човек и не биха се поколебали да прибягнат до революционните средства, които Франция употреби в 1793 г.

*Напечатано във вестник „L'Eclair“
от 6 април 1892 г. и със съкращения
във вестник „Le Socialiste“, бр. 82
от 16 април 1892 г.*

*Печата се по текста на вестник „L'Eclair“,
сверен с текста на вестник „Le Socialiste“*

Превод от френски

ИНТЕРВЮ НА Ф. ЕНГЕЛС
С КОРЕСПОНДЕНТ НА ФРЕНСКИЯ ВЕСТНИК
„LE FIGARO“ ОТ 11 МАЙ 1893 г.⁵³⁰

...Като се осведоми за целта на моето посещение, Енгелс ми заяви :

— Германия навлиза в един от най-сериозните периоди на своята история, но аз трябва веднага да прибавя, че ние, социалистите, няма от какво да се боим в създалото се положение. Напротив, ние ще го използваме в свой интерес. Военните кредити бяха отхвърлени главно благодарение на нашата агитация⁵³¹. За различните парламентарни партии бе невъзможно да ни игнорират, а още по-малко за правителството, което много добре знае, че ние сме най-опасният му противник. Когато в Германия стана известно, че правителството е решило да иска нови военни кредити, населението бе възмутено и позицията, която центърът и радикалите⁵³² заеха при гласуването, сигурно бе повлияна от натиска на общественото мнение.

Виждате ли — прибави Енгелс, подчертавайки особено думите си, — в Германия народът казва : *„Имаме достатъчно войници ! На това трябва да се сложи край !*

— А новият райхстаг, г. Енгелс ?

— *В момента, в който разговаряме с вас*, ми се струва, че новият райхстаг ще бъде още по-малко склонен да гласува кредитите, отколкото предишният. Но аз си давам сметка за това, че е възможно новите депутати, които имат пред себе си петгодишен мандат, да влязат в преговори с правителството, което с помощта на *„мекото насилие“* ще постигне компромисно решение. Ако райхстагът откаже да гласува кредитите, което е вероятно, ще се наложи повторно разтуряне ; според мен то би довело до избирането на един райхстаг,

който би се опъвал още повече срещу приемането на правителствените предложения. Това окончателно ще изостри конфликта и тогава вече ще бъде неизвестно кой ще надделеe — райхстагът или императорът. Ще се повтори конфликтът между Бисмарк и пруския ландтаг от 1864 г., който завърши с войната с Австрия⁵³³.

Със своя отговор Енгелс ме наведе на нов въпрос — как гледа на двете вече разисквани в европейския печат възможности за разволя на събитията: държавен преврат на Вилхелм II вътре в страната или външна война.

— Един държавен преврат — живо отговори моят събеседник — днес не е вече толкова лесна работа, както по-рано. В 1864 г., по времето на конфликта между Бисмарк и пруския ландтаг, Прусия беше централизирана държава, а днес Германската империя е федерална държава. Централното правителство би рискувало прекалено много, ако се опита да извърши държавен преврат. За да бъде сигурно, че може да го извърши, то би се нуждало от *единодушното* съгласие на всички правителства на федерацията. Ако *едно* от тях не приеме държавния преврат, то ще бъде свободно от своите задължения към империята, а това ще означава разпадане на федералната държава. Но това още не е всичко. Федералната конституция е единствената гаранция, която малките държави имат срещу господството на Прусия; нарушат ли я те сами, ще се предадат с вързани ръце и крака на произвола на централната власт. Може ли да се предположи, че Бавария ще се съгласи да се откаже от своите права? Не, и за да уточня своята мисъл, ще ви кажа следното: за да може да извърши държавен преврат в Германия, императорът би трябвало да има на своя страна или народа — а той го няма, — или всички правителства на федерацията — *а тях той никога няма да ги има всички*.

Тъй като последното обяснение на Енгелс не ме убеди, аз настоявах на възможността за държавен преврат вътре в страната.

— Аз съвсем не твърдя — отговори той, — че това, което бих нарекъл „*революция отгоре*“, не представлява заплаха за бъдещето. Бебел и други наши приятели вече казаха, че предвиждат посегателство върху всеобщото избирателно право.

— В този случай ще отговорите ли на насилието с насилие?

— Ние няма да бъдем толкова глупави да се хванем в капана, който ни поставя правителството, защото германското правителство не желае нищо така страстно, както едно въстание, за да може да ни унищожи. Ние прекалено добре познаваме сегашното съотношение между нашите сили и силите на правителството, за да се решим

лекомислено на такъв ход. Впрочем, ще се осмели ли Вилхелм II да огмени *напълно* всеобщото избиращо право? Не вярвам. Може би той ще повиши възрастовия ценз за избиращите и ще ни ошастливи с едно *ревидирано и поправено* избиращо право (при тези думи Енгелс се разсмя), с което сега предстои да се запознае Белгия⁵⁴.

— Не се ли опасявате от масови арести на депутати от опозицията?

— Не — отговори Енгелс, — никой в Германия не смята, че това е възможно. Някои правителства на федерацията, например баварското, никога не биха се съгласили да санкционират такова крещящо нарушение на конституцията. Не забравяйте, че имперската конституция и райхстагът са за малките държави единственото оръжие, с което те могат да попречат на Прусия да ги погълне.

След това преминахме към хипотезата за външна война. По този пункт Енгелс далеч не е песимист.

— Разбира се — заяви ми той, — една война може да избухне внезапно. Но кой би се осмелил днес да поеме върху себе си отговорността да я провокира, освен може би Русия, чиято територия поради огромните ѝ размери не може да бъде завокувана?... И все пак!... В момента Русия се намира в такова положение, че не би могла да издържи една война и четири седмици, ако не получи пари от чужбина.

* * *

Тук моят събеседник помълча известно време, след което продължи с едва слържан гняв:

— Наистина, аз не разбирам френското правителство. Та нали Русия има нужда от Франция, а не Франция — от Русия. Русия е разорена, земята ѝ е изтощена. Ако френското правителство съзнаваше действителното положение на нещата, то би получило от Русия всичко, каквото поиска, всичко... всичко... освен пари и ефективна военна помощ. Без Франция Русия би била изолирана, напълно изолирана... И нека не ми разправят за военната мощ на Русия! Спомнете си турската война. Без помощта на румънците русите щяха да бъдат безсилни при Плевен...⁵⁵ Не, колкото повече мисля по това, толкова по-малко вярвам във възможността за война. Днес е толкова трудно да се предвиди нейният изход! Армиите са поставени при съвсем нови условия, които не се поддават на каквото и да било предвиждане. Има винтовки, с които могат да се дават десет изстрела в минута, чиято далекост се приближава до далекостта

ността на оръдие и чиито куршуми имат невиджана пробивна сила! Има артилерийски снаряди, направени от мелинт, робурит и т. н.! Всички тези страшни средства за разрушение още никога не са били изпробвани в една война. Затова ние изобщо не можем да си представим какво въздействие ще има този преврат във въоръжението върху тактиката и морала на войниците.

Ако Вилхелм II реши да се хвърли във война, той би срещнал съпротива в собствения си генерален щаб; биха му дали да *почувствува* огромния риск на една война. По времето на Наполеон III все още можеха да се водят локализирани войни; днес войната би била всеобща и *Европа би се оказала във властта на Англия*, защото Англия би могла по желание да умори от глад едната или другата воюваща страна. Нито Германия, нито Франция произвеждат сами достатъчно зърнени храни; те са принудени да внасят необходимите зърнени храни от чужбина. Доставят ги именно от Русия. В случай на война с Русия Германия няма да може да получи нито един хектолитър зърнени храни. От друга страна, ако Централна Европа предприеме военни действия срещу Франция, последната би била откъсната от руското жито. Следователно би останал открит само морският път. Но през време на война морето би било повече откогато и да било във властта на англичаните. Тъй като английското правителство отпуска средствата на параходните компании, които изпълняват различните презморски служби, то се разпорежда с техните построени *под негов контрол* кораби; следователно в случай на обявяване на война Англия би разполагала освен със собствената си могъща флота още с 50—60 крайцера, специално предназначени да не допускат доставките за една или друга воюваща страна, против която тя би действувала. Дори да остане неутрална, тя би била главният арбитър на положението. Докато воюващите страни биха се изтощавали в сраженията, тя би могла в подходящия момент да диктува своите мирни условия. Впрочем можете да не се безпокоите, че Вилхелм II може да провокира една война. Германският император е загубил много от някогашната си войнственост.

* * *

Оставаше ми да задам на г. Енгелс още един важен въпрос — за шансовете на германските социалисти в предстоящите избори.

— Убеден съм — отговори той на този въпрос, — че ще получим 700 000 до един милион гласа повече, отколкото в изборите през 1890 г. Следователно ние ще съберем общо два и четвърт, ако не

и два и половина милиона гласа. Но броят на депутатските места, които ще получим, няма да отговаря на тази цифра. Ако местата се разпределяха равномерно, след изборите, които ни донесоха един и половина милиона гласа, ние трябваше да имаме в последния райхстаг осемдесет депутата вместо тридесет и шест. След основаването на империята, когато бяха установени изборителните окръзи, разпределението на населението по окръзи се измени в наша вреда. Изборителните окръзи бяха образувани по следния принцип: един депутат на 100 000 жители. Но Берлин, който и досега изпраща в райхстага само шест депутати, има сега население над един милион и половина души. Следователно днес Берлин по право би трябвало да избира шестнадесет депутати. Друг пример: Кьолн, които наброява сега 250 000 жители, избира, както и преди, само един депутат.

— Ще има ли социалистическата партия кандидати във всички изборителни окръзи?

— Да, ние ще издигнем кандидати във всички 400 окръга. За нас е важно да направим преглед на своите сили.

— А каква крайна цел си поставяте вие, германските социалисти? Г-н Енгелс ме погледна, а след това каза:

— Ние нямаме крайна цел. Ние сме *привърженици на постоянното, непрекъснато развитие* и нямаме намерение да диктуваме на човечеството окончателни закони. Предварително готови мнения относно подробностите на организацията на бъдещото общество? Вие няма да намерите у нас и намек за такова нещо. Ние ще бъдем вече доволни, когато успеем да предадем средствата за производство в ръцете на цялото общество, но ние много добре знаем, че при сегашното монархическо и федерално правителство това е невъзможно.

Позволих си да забележа, че времето, когато германските социалисти ще бъдат в състояние да осъществят своите теории, ми се струва още много далече.

— Не толкова, колкото мислите — възрази г. Енгелс. — Смятам, че приближава времето, когато нашата партия ще бъде призвана да вземе управлението на страната в своите ръце... Към края на века Вие може би ще бъдете свидетели на такова нещо.

И действително! Вземете броя на нашите привърженици от началото на нашата парламентарна борба. При всички избори той постоянно расте. Що се отнася до мен, убеден съм, че ако последният райхстаг бе просъществувал своя законен срок, т. е., ако изборите се бяха състояли едва през 1895 г., ние щяхме да съберем три милиона и половина гласа. Но в Германия има десет милиона

избиратели, от които гласуват средно седем милиона. Ако за нас бъдат 3,5 милиона избиратели от общо 7 милиона, Германската империя няма да може да съществува повече в сегашния си вид. И... не забравяйте това, то е много важно — броят на нашите избиратели ни сочи броя на нашите привърженици в армията. Тъй като вече един милион и половина от десет милиона избиратели, което прави около една седма от цялото население, гласуват за нас, можем да бъдем сигурни, че от всеки шест войници един е наш. Когато имаме три милиона и половина гласа — а това време вече не е далечно, — на наша страна ще бъде половината от армията.

Когато изразих съмнение дали в случай на революция войниците социалисти в армията ще останат верни на своите принципи, г. Енгелс ми заяви дословно:

— В деня, в който ще бъдем мнозинство, нашата армия съзнателно ще направи същото, което френската армия направи инстинктивно, когато отказа да стреля срещу народа. Да, каквото и да приказват изплашените буржоа, ние можем да определим времето, когато по-голямата част от населението ще бъде на наша страна; нашите идеи се разпространяват навсякъде, както сред работниците, така и сред учителите, лекарите, адвокатите и т. н. Ако се наложи да вземем утре властта в своите ръце, ще имаме нужда от инженери, химици и агрономи. Впрочем, аз съм убеден, че много от тях са вече с нас. След пет или десет години ние ще имаме повече инженери, химици и агрономи, отколкото ни са необходими.

И след тези думи, изпълнени с оптимизъм, аз се сбогувах с г. Ф. Енгелс.

Напечатано във вестник „Le Figaro“
от 13 май 1893г. и във вестник „Le Socialiste“,
бр. 140 от 20 май 1893 г.

Печата се по текста на вестник „Le Figaro“,
сверен с текста на вестник „Le Socialiste“

Превод от френски

ИНТЕРВЮ НА Ф. ЕНГЕЛС
С КОРЕСПОНДЕНТ НА АНГЛИЙСКИЯ ВЕСТНИК
„DAILY CHRONICLE“ В КРАЯ НА ЮНИ 1893 г.⁵³⁶

... Намерих г. Енгелс в дома му на Риджънтс парк роуд и го заварих, разбира се, в прекрасно настроение от резултатите от изборите за германския райхстаг.

— Ние спечелихме десет места — каза той в отговор на моите въпроси. — В първия тур получихме 24 места, а от нашите 85 кандидати, които останаха за втория тур, бяха избрани 20. Спечелихме 16 места и загубихме шест, така че имаме чиста печалба от 10 места. От шестте места в Берлин петте са наши.

— Колко гласа получихте всичко ?

— Ще узнаем това едва когато се събере райхстагът и бъдат представени отчетите за изборите, но можете да смятате, че са над 2 000 000. В 1890 г. получихме 1 427 000 гласа. И трябва да имате предвид, че това са чисто социалистически гласове! Против нас се обединиха всички партии с изключение на една малка част от народната партия, която е един вид радикално-републиканска партия⁵³⁷. Ние издигнахме 391 кандидати и не влязохме в споразумения с която и да било друга партия. Ако бяхме пожелали такова нещо, може би щяхме да получим още двадесет или тридесет места, но ние решително отхвърлихме каквито и да било компромиси и тъкмо това прави нашата позиция толкова силна. Нито един от нашите депутати не е задължен да поддържа която и да била партия или каквото и да било мероприятие освен програмата на собствената ни партия.

— Но вашите 2 000 000 гласа е трябвало да ви дадат повече места ?

— Това се дължи на порочната система на разпределение на депутатските места. Когато се създаваше райхстагът, предполагаше се, че изборителните окръзи ще бъдат еднакви и че един депутат ще се избира на всеки 100 000 жители; но в резултат на грешки, допуснати при създаването на окръзите, както и на нарастването и движението на населението броят на изборителите в отделните окръзи сега далеч не е еднакъв. Това много ни вреди. Вземете например кандидатурата на Либкнехт в Берлин. Той получи 51 000 гласа в окръг, чието население възлиза на около 500 000 души.

— А как стои въпросът с шестте места, които сте загубили ?

— Загубата на всяко от тези места се обяснява с особени обстоятелства. И в 1890 г. ние считахме Бремен само за щастлива случайност. В Любек, както току-що узнах от Бебел, много работници се били разотишли, така че ако изборите се бяха състояли през зимата, ние щяхме да запазим това място. Освен това трябва да се има предвид, че търговските депресии ни засягат повече от вас и че ние трябваше да водим борба против ожесточената враждебност на работодателите. Макар гласуването да е тайно, заинтересованите лица успяха да сведат тази тайна до нула. У нас изборителят не гласува, като попълва една изборителна бланка, както у вас в Англия, а с изборителни бюлетини, които носи със себе си. Освен това търговската депресия и епидемията на холера в 1892 г. принудиха много работници да приемат държавна помощ, което ги лишава от изборително право за една година.

Но аз се гордея с нашите поражения повече, отколкото с нашите победи — продължи г. Енгелс. В Дрезден (селския изборителен окръг) ние получихме само 100 гласа по-малко от избрания кандидат, за когото гласуваха всички други партии, и това при общо 32 000 изборители. В Отензен при общ брой на изборителите 27 000 души нашият кандидат получи само 500 гласа по-малко от избрания депутат, който също бе подкрепен от всички други партии. В Шутгарт нашият кандидат събра 13 315 гласа — само 128 по-малко от избрания кандидат. В Любек при общ брой на изборителите 19 000 души не ни достигнаха само 154 гласа. И това, както вече казах, са все социалистически гласове против една коалиция на всички други партии.

— Кажете каква е вашата политическа програма ?

— Нашата програма почти напълно съвпада с програмата на английската Социалдемократическа федерация⁵³⁸, но политиката ни е съвсем друга.

— Навярно тя се доближава повече до политиката на Фабианското дружество ?

— Съвсем не — живо отговори г. Енгелс, — според мен Фабианското дружество⁶³⁹ не е нищо друго освен филиал на либералната партия. То се стреми към социално обновление само с ония средства, които тази партия одобрява. Ние сме в опозиция срещу всички други политически партии и имаме намерение да водим борба против всички тях. Английската Социалдемократическа федерация е само малка секта и действува като такава. Тя е затворена организация. Тя не съумя да възглави цялото работническо движение и да го насочи към социализма. Тя превърна марксизма в ортодоксия. Така например през време на стачката на докерите тя упорито настояваше Джон Бърнс да вдигне червеното знаме, макар че подобен акт щеше да погуби цялото движение и вместо да спечели докерите на наша страна, щеше да ги тласне в обятията на капиталистите. Ние не правим такива неща. Все пак нашата програма е чисто социалистическа. Първото ни искане е обобществяването на всички средства и оръдия за производство. Наистина ние приемаме всичко, което ни дава всяко правителство, но само като частично плащане, за което не дължим каквато и да било благодарност. Ние винаги гласуваме против бюджета и против всяко искане за кредити за армията или за увеличаване на нейната численост. В ония избирателни окръзи, където няхахме кандидати за втория тур на изборите, нашите привърженици получиха указание да гласуват само за ония кандидати, които се задължиха да се борят против законопроекта за армията, против всякакво повишение на данъците и всяко ограничение на правата на народа.

— А какво влияние ще окажат изборите върху политическото положение в Германия?

— Законопроектът за армията ще бъде прокаран⁶⁴⁰. Опозицията е изправена пред пълен крах. В действителност единствената реална и сплотена опозиция сега сме ние. Националлибералите се присъединиха към консерваторите. Партията на свободомислещите се разцепи на две части, а след изборите от нея не остана почти нищо. Католиците и малките партии се страхуват от ново разтуряне на райхстага и за да го избягнат, са готови на всякакви отстъпки.

— А как ще се отразят според Вас изборите върху политическото положение в Европа?

— Ако законопроектът за армията бъде приет, Франция и Русия очевидно ще предприемат нещо в същото направление. Франция и сега вече е натикала в армията цялото мъжко население, дори ония, които са негодни за военна служба, но несъмнено тя ще се заеме с усъвършенствуването на своята армия като военна машина. Русия

ще срещне трудности при попълването на офицерския състав. Австрия и Германия ще действуват, разбира се, съвместно.

— Значи Вие смятате, че има твърде малко изгледи за мир в Европа?;

— Всеки незначителен инцидент може, разбира се, да доведе до въоръжено сблъскване, но аз не мисля, че управниците на тези страни искат война. Точността и далекобойността на новото скорострелно оръжие и въвеждането на бездимен барут бележат такъв преврат във военното дело, че никой не може да предскаже коя ще бъде правилната тактика за бой при тези нови условия. Това ще бъде скок в неизвестността. И армиите, които в бъдеще ще бъдат изправени една срещу друга, ще бъдат толкова огромни, че в сравнение с бъдещата война всички минали войни ще изглеждат детска игра.

— А какво влияние ще има според Вас социалдемократическата партия в Европа?

— Разбира се, ние сме за мир. Ние винаги сме протестирали против анексията на Елзас и Лотарингия, а след Седан Маркс и аз написахме едно въззвание на Интернационала, в което изтъквахме, че между германския народ и Френската република няма спор, настоявахме за мир при почетни условия и предсказвахме това, което действително стана, а именно, че тази анексия ще хвърли Франция в обятията на Русия и ще бъде постоянна заплаха за мира в Европа⁵⁴¹. В райхстага нашата партия винаги е настоявала на населението на Елзас и Лотарингия да се даде възможност само да реши своята съдба — дали да се присъедини отново към Франция, да остане в състава на Германия, да се присъедини към Швейцария, или да стане независима държава.

— Значи Вие смятате, че не е далеч времето, когато ще бъдат създадени „Съединени европейски щати“?

— Разбира се; всичко върви към това, тъй като нашите идеи се разпространяват из цяла Европа. Ето — той посегна към един дебел том — нашето ново списание за Румъния*. Ние имаме такова и за България**. Работниците от целия свят бързо се учат да се обединяват.

— Можете ли да ми посочите някои цифри, които илюстрират разрастването на социализма в Германия?

Г-н Енгелс извади една грижливо изработена диаграма, показваща броя на гласовете, които всяка партия е получила във всички избори, проведени след създаването на райхстага в сегашния му вид.

* — „Contemporanul“. Ред.

** — „Социалъ-демократъ“. Ред.

— В 1877 г. — каза той — получихме 500 000 гласа; в 1881 г. в резултат на жестокия закон против социалистите — само 300 000; в 1884 г. — 550 000 и в 1890 г. — 1 427 000. Този път получихме над 2 000 000 гласа.

— Как обяснявате това необикновено бързо увеличение ?

— Главно с икономически причини. След 1860 г. у нас, в Германия, стана също такава грандиозна промишлена революция с всички съпътстващи я отрицателни явления, както у вас, в Англия, от 1760 до 1810 г. Вашите индустриалци много добре знаят това. Освен това сегашната търговска депресия засегна нашата млада в промишлено отношение страна повече от вашата — стара промишлена страна. Затова и натискът върху работниците у нас беше посилен. Когато казвам „работниците“, имам предвид трудещите се от всички класи. Дребните търговци, разорявани от големите търговски фирми, канторските служещи, занаятчиите, градските и селскостопанските работници почват да чувствуват гнета на нашата сегашна капиталистическа система. А ние им сочим научно обоснован изход и тъй като всички те могат да четат и да мислят самостоятелно, те бързо правят нужните изводи и се присъединяват към нашите редове. Нашата организация е безупречна, тя възхищава и отчайва нашите противници. Тя стана безупречна благодарение на Бисмарковия закон против социалистите, който много приличаше на вашите изключителни закони за Ирландия. Освен това огромно значение имат нашата военна подготовка и дисциплина. Всички 240 000 избиратели в Хамбург получиха нашите предизборни позиви и литература за четвърт час. Миналата година властите на този град дори се обърнаха с молба към нас да им помогнем при разпращането на инструкциите за борба против холерата.

— Значи Вие се надявате да видите скоро това, което всеки очаква с нетърпение — социалистическо правителство на власт ?

— Защо не? Ако нашата партия продължава да расте, както досега, между 1900 и 1910 г. ние ще имаме мнозинство. А стане ли това, можете да бъдете сигурен, че на нас няма да ни липсват нито идеи, нито хора, които да ги осъществят. По това време, както предполагам, вие ще имате правителство, в което г. Сидни Уеб ще побелее, опитвайки се да врасне в либералната партия. Ние не вярваме във вращаването в буржоазните партии. Ние вращаваме в народа.

БЕЛЕЖКИ
ДАТИ ИЗ ЖИВОТА И ДЕЙНОСТТА
НА Ф. ЕНГЕЛС
ПОКАЗАЛЦИ

БЕЛЕЖКИ

¹ Енгелс написал настоящата статия под непосредственото впечатление от голямата победа, удържана от Германската социалдемократическа партия в първия тур на общите избори за райхстага на 20 февруари 1890 г. В резултат на този тур партията събрала 1 427 323 гласа и получила 20 места (по първоначалните сведения 21 места) в райхстага. На 1 март бил проведен също успешният за социалдемократията втори тур на гласуването (пребалотиране в ония избирателни окръзи, в които нито един от кандидатите не бил получил абсолютно мнозинство в първия тур), резултатите от който станали известни на Енгелс вече след паписването на настоящата статия. В резултат на двата тура социалдемократите събрали всичко 1 427 298 гласа и получили 35 места в райхстага.

Статията била публикувана във вестник „Newcastle Daily Chronicle“ на 3 март 1890 г. без подпис в рубриката: „Германски социалдемократи“, със следната встъпителна бележка от редакцията: „Публикуваната по-долу статия се получи от един от най-влиятелните членове на германската социалистическа партия. Благодарение на своите продължителни връзки с тази партия, на личната си близост с Карл Маркс и социалистическите ръководители изобщо авторът има пълното право да тълкува техните възгледи и може би повече от всеки друг.“

След публикуването ѝ в „Newcastle Daily Chronicle“ статията била напечатана във вестник „Berliner Volksblatt“ на 6 април 1890 г. под заглавие „Статия на Фридрих Енгелс“. При публикуването на немския превод на статията редакцията смекчила малко отделни изрази на Енгелс, като обяснила в редакционна встъпителна бележка, че това било предизвикано от условията, създадени от изключителния закон против социалистите.

„Newcastle Daily Chronicle“ („Нюкайълска ежедневна хроника“) — английски ежедневник, излизал от 1858 (под това заглавие от 1862) до 1922 г.

„Berliner Volksblatt“ („Берлински народен вестник“) — германски социалдемократически ежедневник, основан в 1884 г. От 1891 г. по решение на партийния конгрес в Хале станал централен орган на Германската социалдемократическа партия и излизал под заглавие „Vorwärts Berliner Volksblatt“ („Напред. Берлински народен вестник“). За главен редактор бил утвърден В. Либкнехт. Като сътрудничел във вестника и поправял грешките и колебанията на неговата редакция, Енгелс му помагал да води борба против опортюнизма. От втората половина на

90-те години, след смъртта на Енгелс, редакцията на „Vorwärts“ попаднала в ръцете на дясното крило на партията. — 3.

² *Изключителният закон против социалистите* бил въведен в Германия на 21 октомври 1878 г. и бил в сила до 1 октомври 1890 г., когато бил отменен под натиска на масовото работническо движение. — 3.

³ „*Der Sozialdemokrat*“ („Социалдемократ“) — германски ежедневник, централен орган на Германската социалдемократическа партия, излизал през периода на действието на изключителния закон против социалистите от септември 1879 до септември 1888 г. в Цюрих и от октомври 1888 до 27 септември 1890 г. в Лондон. През 1879—1880 г. вестникът излизал под редакцията на Г. Фолмар, а от 1881 до 1890 г. под редакцията на Е. Бернщайн. Маркс, както и Енгелс, който сътрудничел във вестника през целия период на неговото издаване, активно помагали на редакцията на вестника да провежда партийната пролетарска линия, критикували и поправяли отделни нейни грешки и колебания. — 3.

⁴ *Национал-либерали* — партия на германската, на първо място на пруската буржоазия, образувана през есента на 1866 г. в резултат на разцеплението на буржоазната партия на прогресистите. Национал-либералите се отказвали от претенциите на буржоазията за политическо господство в името на задоволяването на икономическите интереси на тази класа и си поставяли за главна цел обединението на германските държави под хегемонията на Прусия; тяхната политика отразявала капитулацията на германската либерална буржоазия пред Бисмарк. След обединението на Германия национал-либералната партия окончателно се оформила като партия на едрата буржоазия, на първо място на промишлените магнати. Вътрешната политика на национал-либералите вземала все по-верноподанически характер, а освен това национал-либералите фактически се отказали от издиганите от тях по-рано либерални искания.

Център — политическа партия на германските католици, образувана през 1870—1871 г. в резултат на обединението на католическите фракции на пруския ландтаг и германския райхстаг (местата на депутатите от тези фракции се намирили в центъра на заседателните зали). Партията на центъра заемала обикновено междинна позиция, като лавирала между партиите, които поддържали правителството, и левите опозиционни фракции в райхстага. Тя обединявала под знамето на католицизма различни по социалното си положение слоеве на католическото духовенство, едрите земевладелци, буржоазията, част от селяните от предимно дребните и средни държави на Западна и Югозападна Германия, поддържала техните сепаратистки и антипруски тенденции. Центърът бил в опозиция към правителството на Бисмарк, като същевременно гласувал за неговите мерки против работническото и социалистическото движение. Подробна характеристика на центъра Енгелс дава в произведението си „Ролята на насидието в историята“ (виж настоящото издание, т. 21, стр. 474—475), както и в статията „Какво да се прави сега?“ (виж настоящия том, стр. 8—9).

Консерватори — партия на пруското юнкерство, военните, върхушката на бюрокрацията и лутеранското духовенство. Произхождала от крайната десница на монархическата фракция в пруското Национално събрание от 1848 г. Политиката на консерваторите, насочена към запазване на остатъците от феодализма и на реакционния политически строй в страната, била проникната от дух на войнстващ шовинизъм и милитаризъм. След създаването на Северно-германския съюз и през първите години след образуването на Германската империя те били в опозиция срещу правителството на Бисмарк отядно, опасявайки се, че неговата политика ще доведе до „разтварянето“ на Прусия в Германия. Но още от 1866 г. от тази партия се отделила така наречената партия на „свободните кон-

серватори* (или „имперската партия“), която изразявала интересите на едрите земевладелци и на част от промишлените магнати и застанала на позицията на безрезервното поддържане на Бисмарк. — 4.

- ⁵ Енгелс има предвид два указа на Вилхелм II, издадени на 4 февруари 1890 г. в навечерието на изборите за германския райхстаг и предназначени да служат като предизборна правителствена програма.

В първия указ до райхсканцлера императорът му нареждал да се обърне към правителствата на редица европейски страни с предложение за свикване на международна конференция за обсъждане на въпроса за създаване на единно работническо законодателство. Такава конференция действително се състояла през март 1890 г. в Берлин. Освен Германия в нея взели участие представители на правителствата на Англия, Франция, Австро-Унгария, Италия и други страни. Конференцията приела редица постановления: за забрана на труда на децата под 12 години, за намаляване на работния ден за младежите и жените и други. Тези решения обаче нямали задължителна сила за участниците в конференцията.

Във втория указ до министрите на благоустройството и търговията и промишлеността императорът изказвал желанието да се ревизира действащото работническо законодателство, за да се подобряло положението на работниците, заети в държавните и частните предприятия.

Публикуването на тези укази показвало краха на Бисмарковите методи на борба против работническото движение с предимно наказателни мерки и отразявало опитите на управляващите класи в Германия да спрат неговото разрастване чрез засилена социална демагогия и по-гъвкаво провеждане на традиционната политика на „камшика и банничката“. — 4.

- ⁶ Статията „Какво да се прави сега?“, както и статията „Изборите през 1890 г. в Германия“, е написана от Енгелс във връзка с изборите за германския райхстаг, първият тур на които се състоял на 20 февруари 1890 г. (виж бележка 1). След публикуването ѝ във вестник „Sozialdemokrat“ статията била препечатана в „Arbeiter-Zeitung“, бр. 11 от 14 март 1890 г. Последният абзац на статията бил препечатан във вестник „Berliner Volksblatt“, бр. 61 от 13 март 1890 г., под формата на малка бележка под заглавие „Фридрих Енгелс за съвременното положение“.

„Arbeiter-Zeitung“ („Работнически вестник“) — орган на австрийската социалдемократия, излизал във Виена от 1889 до 1893 г. всяка седмица, през 1894 г. — два пъти седмично, от 1 януари 1895 г. — всеки ден. Редактор на вестника бил В. Адлер. През 90-те години на страниците на вестника били публикувани редица статии на Ф. Енгелс. Във вестника сътрудничели А. Бебел, Еленора Маркс-Евелинг и други дейци на работническото движение. — 7.

- ⁷ *Картел* — поддържащият правителството на Бисмарк блок на двете консервативни партии („консерваторите“ и „свободните консерватори“) и национал-либералите, образуван след разтурянето на райхстага от Бисмарк през януари 1887 г. Картелът удържал победа в изборите през февруари 1887 г., като получил мнозинство в райхстага (220 места). Опирайки се на този блок, Бисмарк прокарал редица реакционни закони в интерес на юнкерите и едрата буржоазия (въвеждане на протекционистки тарифи, увеличение на редица данъци и т. н.). Но той не успял да наложи в 1890 г. продължаването на изключителния закон против социалистите. Изострянето на прогиворечията между влизашите в картела партии и поражение в изборите през 1890 г. (получил само 132 места) довели до разпадането на картела. — 7.

- ⁸ Става дума за *Германската свободомислеща партия*, образувана в 1884 г. в резултат на сливането на прогресистката партия с лявото крило на национал-

либералите. Един от лидерите на партията бил депутатът от райхстага Рихтер; отразявайки интересите на средната и дребната буржоазия, тя се намирала в опозиция срещу правителството на Бисмарк. — 8.

⁹ *Велфи* — хановерска партия, образувана в 1866 г. след присъединяването на Хановер към Прусия (името произхожда от древното хановерско княжество на рода на Велфите). Партията си поставяла за цел да възстанови правата на хановерската кралска династия и автономията на Хановер в Германската империя. Към центъра се присъединила главно от партикуларистки и антипруски подбуди.

Малките национални фракции в германския райхстаг, включително елзасците и поляците, които представлявали потиснатите национални малцинства в Германската империя и недоволните от водената от правителството политика на национално потисничество, поддържали в райхстага големите опозиционни партии и често влизали в блок с партията на центъра. — 8.

¹⁰ Енгелс иронично наемква за крайните резултати от мероприятията на правителството на Бисмарк, проведени през 70-те години на XIX век под знамето на борбата за светска култура (оттук и наименованието „културкампф“, дадено от буржоазните либерали) и насочени против католическата църква и партията на центъра, които поддържали сепаратистките и антипруските тенденции. Бисмарк, който в началото на конфликта с католическата църква заявил в райхстага през май 1892 г.: „в Каноса няма да отидем“, в края на 70-те години, нуждаейки се от поддръжката на католическата партия на центъра за борба преди всичко с работническото движение и растящото влияние на германската социалдемократическа партия, отменил почти всички издадени през време на конфликта антикатолически закони и уволнил главните привърженици на антикатолическата политика. Отстъпките, които Бисмарк направил през 1878—1887 г. на клерикалните кръгове и папа Лъв XIII, били равностойни на признаване безплатността на „културкампфа“.

Изразът „отивам в Каноса“ води произхода си от унизителното пътуване на германския император Хайрих IV в 1077 г. до замъка Каноса (Северна Италия), за да помоли папа Григорий VII да отмени отлъчването му от църквата. — 9.

¹¹ Енгелс написал статията „*Външната политика на руския царизъм*“ във връзка с изострянето на международната обстановка в Европа в края на 80-те — началото на 90-те години на XIX век и със засилването на опасността от световна война, дължащи се на формирането на два военно-политически блока: Тройния съюз (Германия, Австро-Унгария и Италия) и Френско-руския съюз, който в момента на написването на статията се намирал в стадий на окончателно оформяване. С това преди всичко се обяснява рязката насоченост на статията против руския царизъм. Статията на Енгелс е продължение на неговите статии в печатана на изказванията му в писма до социалисти от различни страни, в които сериозно разобличавали милитаризмът, надпреварата във въоръжаването и завоевателната политика на европейските велики сили. Като непосредствен повод за написването на статията послужила молбата, отправена до Енгелс от В. Засулич (чрез С. Кравчински (Степняк)) от името на редакцията на подготвяното по това време за издаване в Лондон руско марксистко списание „Социал-демократ“, да сътрудничи в това списание. В отговор на тази молба Енгелс изпратил статията си на редакцията, за да бъде публикувана на руски (в превод от немски), като едновременно решил да я отпечата в други социалистически органи.

Първата глава на статията била напечатана отначало в списание „Социал-демократ“, книжка първа, февруари 1890 г. (тя била публикувана под заглавие „Външната политика на руското царство“). Краят на статията влязъл във втората книжка на списанието, която излязла едва през август 1890 г. През това време

първите две глави били публикувани на езика на оригинала в априлската книжка на списание „Neue Zeit“, но с изменения, направени без знанието на Енгелс от редакцията на списанието. Измененията целели да се смекчат дадените от Енгелс характеристики на управляващите кръгове в Русия и Прусия, на представителите на династията на Хохенцолерните и т. н. За тази редакционна намеса Енгелс узнал, след като получил първата книжка на списание „Социал-демократ“ (около 1 април 1890 г.) и сравнил превода на статията с немския текст. В писмо до редактора на списанието Кауцки и до издателя Диц от 1 април 1890 г. Енгелс решително протестираше против подобен произвол с неговия текст и поискал първите глави да се препечатат съгласно оригинала. В майската книжка на списанието тези глави били публикувани без изменения заедно с третата глава, при което редакцията на списанието дала под линия следната бележка: „При печатането на I и II глава в априлската книжка на „Neue Zeit“ са допуснати по недоразумение някои отклонения от оригинала, които съществено са повлияли върху характера на статията. Нашите читатели навърно ще ни бъдат благодарни, ако вместо да даваме поправки на отделните места, възпроизведем цялата статия още веднъж в първоначалния ѝ вид. В тази книжка тя се публикува сега изцяло“. В края на публикацията била поставена датата на завършването на работата — „Лондон, края на февруари 1890 г.“

На английски език статията била напечатана в списание „Time“ в априлската и майската му книжка от 1890 г. При работата върху превода на статията за английското списание Енгелс направил редица изменения и допълнения в текста. Преводът на втората и третата глава за „Time“, ако се съди по съдържанието на някои направени в тях изменения, е бил направен от Енгелс след февруари 1890 г., очевидно през март същата година.

Докато Енгелс бил жив, неговата статия била широко разпространена; в 1893 г. тя била издадена в отделно издание на полски език, публикувана била в румънското списание „Contemporanul“ („Съвременник“), кн. 7 от 1890 г., във френското списание „Idée nouvelle“ („Нова мисъл“) от 1890 г. (първите две глави), както и в българския орган „Балканска зора“ на 21 февруари — 3 март 1891 г.

Заклучителната част на статията, в която се осветлява положението на Европа, била публикувана като отделна статия във вестниците „Nord-Wacht“ („Северен страж“), бр. 28 от 13 юли 1890 г., и „Wähler“ („Избирател“), бр. 113 от 1 юли 1890 г.

„Социал-демократ“ — марксистко литературно-политическо списание, издавано от групата „Освобождение на труда“ през 1890 г. в Лондон и през 1892 г. в Женева; излизало нередовно, издадени били всичко четири книжки. В редакцията влизали В. И. Засулич, Г. В. Плеханов и П. Б. Акселроп.

„Die Neue Zeit“ („Ново време“) — теоретично списание на германската социалдемократия, излизало в Щутгарт от 1883 до октомври 1890 г. всеки месец, след това до есента на 1923 г. всяка седмица. Редактор на списанието от 1883 до октомври 1917 г. бил К. Кауцки, от октомври 1917 до есента на 1923 г. — Х. Куно. През 1885—1894 г. Ф. Енгелс публикувал в списанието редица свои статии и постоянно помагал със своите съвети на редакцията му, като често я критикувал за допусканията в списанието отстъпления от марксизма. От втората половина на 90-те години, след смъртта на Енгелс, в списанието почнали редовно да се печатат статии на ревизионистите. През време на Първата световна война списанието заемало центристка позиция, като фактически поддържало социалшовинистите.

„Time“ („Време“) — английско месечно списание със социалистическо направление; излизало в Лондон през 1879—1891 г. — 11.

¹² Енгелс има предвид въвеждането в Русия през 1874 г. на всеобща военна повинност вместо системата на рекрутски набори. Съгласно въведения от 1 януари

- 1874 г. Устав за военната повинност цялото мъжко население на Русия на възраст от 21 до 43 години, с изключение на жителите на Средна Азия, Казахстан и редица народности на Сибир, Поволжието и Крайния Север, било длъжно да служи военна служба в редовната армия, запаса или опълчението. Събирането на набора за военна служба ставало чрез жребий. Тази система трябвало да допринесе за превръщането на руската армия в масова армия от буржоазен тип. Но в условието на самодържавно-дворянския строй на царска Русия за провеждането на принципа на всеобщата военна повинност прецели съсловните привилегии, многобройните улеснения, които се правели само на имотните класи, нееднаквите условия за отбиване на военната служба за различните слоеве на населението и т. н. — 16.
- ¹³ Става дума за войните на шестата (1813—1814) и седмата (1815) коалиция на европейските държави против Наполеонова Франция. Във войната през 1813—1814 г. руските войски съставлявали над една трета от армията на съюзниците (Русия, Австрия, Прусия и други държави) и изиграли най-голяма роля за освобождението на Германия от Наполеоновото господство, както и за разгромяването на Наполеоновите войски на територията на Франция, което довело до краха на Първата империя. — 16.
- ¹⁴ Характеризирайки политиката на царска Русия по отношение на Полша през XVIII век, Ф. Енгелс употребява термин, който станал израз на един от принципите на външната политика на управляващите кръгове на бонапартистката Втора империя (1852—1870). Този така наречен „принцип на националностите“ бил широко използван от господстващите класи на големите държави като идеологическо прикритие на техните завоевателни планове и външнополитически авантюри. Нямайки нищо общо с призоваването на правото на нациите на самоопределение, „принципът на националностите“ бил насочен към разпалването на национална вражда, към превръщането на националното движение, особено на движението на малките народи, в оръдие на контрареволуционната политика на съперническите си големи държави. Разобличение на „принципа на националностите“ виж в памфлета на К. Маркс „Господин Фогт“ (настоящото издание, т. 14, стр. 507—558) и в произведението на Енгелс „Какво общо има работническата класа с Полша? (настоящото издание, т. 16, стр. 158—168). — 18.
- ¹⁵ Става дума за Великото литовско княжество — феодална държава, образувана в началото на XIII век. От средата на XIII век до началото на XV век под властта на литовските князе попаднали украински, белоруски и западноруски земи. Заграбвайки тези земи, литовските феодали използвали тяхното отслабване, предизвикано от татаро-монголското нашествие, феодалната раздробеност и междусоборните борби, както и стремежа на населението да се обедини за отпор срещу монголските завоеватели.
- Първият опит за обединението на Полша и Литва бил направен в 1385 г., когато двете държави сключили помежду си така наречената Кривска уния с цел за съвместна борба против нарасналата агресия от страна на Тевтонския орден. Унията предвиждала инкорпорирането на Великото литовско княжество в Полша и насилственото въвеждане на католичеството в Литва. До средата на XV век Унията се разпадала и възобновявала няколко пъти. Постепенно тя се превръщала от отбранителен съюз в съюз на полските и литовските феодали против украинския и белоруския народ. В 1569 г. била сключена Люблинската уния, съгласно която Полша и Литва образували една държава под името Реч Посполита; Литва запазвала своята автономия. — 18.
- ¹⁶ Униати били наричали християните, които принадлежали към така наречената униатска църква, образувана в резултат на унията (обединението) на православ-

ната и римо-католическата църква. Унията била провъзгласена по искане на полските феодали и католическото духовенство (преди всичко на йезуитите) на църковния събор в Брест през 1596 г. Съгласно Брестката уния православното население на Реч Посполита трябвало да признае за свой глава римския папа и да приеме главните догми на католицизма, макар че запазвало външната обрядност на православната църква. Унията била оръдие за укрепване властта на полските магнати и шляхтата над украинския и белоруския народ. Поддържана от висшето духовенство и феодалната върхушка в Украйна и Белорусия, тя била отхвърлена от народните маси, за които борбата против униатството станала един от лозунгите на тяхното освободително движение. — 19.

- 17 *Liberum veto* (буквално: „свобода на забраната“) — принцип на задължително единодушие в Сейма при решаването на един или друг въпрос, който действувал във феодално-шляхетска Полша през XVI—XVIII век. Съгласно този принцип всеки депутат от долната камера на сейма можел да се противопостави на вземането на решение, макар за него да са се изказали всички останали депутати. Наред с изборността на полските крале този принцип бил една от основите на полската шляхетска „конституция“, насочена към укрепване на политическите позиции на полските магнати и шляхтата за сметка на отслабването на кралската власт.

Вестфалски мир от 1648 г., с който завършила Тридесет-годишната война (1618—1648), се наричат два мирни договора: договорот между германския император, германските князе и Швеция, сключен в Оснабрюк, и договорот между германския император и Франция, сключен в Мюнстер (и двата града се намират във Вестфалия). Съгласно мирните условия в резултат на сделка на страните победителки (Швеция и Франция) с германските князе, Германия се лишавала от значителна част от своята територия. Към Швеция преминала цяла Западна Померания с остров Рюген, редица населени места в Източна Померания, някои църковни владения и т. н. Франция получила владенията на Хабсбургите в Елзас, както и потвърждение на нейните права върху завзетите по-рано от нея територии. Увеличили владенията си и някои германски княжества. Вестфалският мир затвърдил политическата раздробеност на Германия. Германските князе получили правото да водят самостоятелна външна политика, да сключват съюзи помежду си, както и с другите държави. — 19.

- 18 G. Gülich. „Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unserer Zeit“. Bd. 2, S. 201—206, Leipzig 1830 (Г. Гюлих „Историческо описание на търговията, промишлеността и земеделието на най-важните търговски държави на нашето време“. Т. 2, стр. 201—206, Йена, 1830). — 19.

- 19 Става дума за един фалшив документ, който западноевропейски политици и публицисти използвали за антируска пропаганда. Версията за „Завещанието на Петър Велики“ била лансирана на Запад още в 1797 г. В 1812 г. съдържанието на това мнимо завещание било изложено в книгата на Лезюр „За прогреса на руската държава от нейното възникване до началото на XIX век“ (Lésur. „Des progrès de la puissance russe, depuis son origine jusqu'au commencement du XIX-e siècle“. Paris. 1812), а в 1836 г. на този фалшификат била дадена формата на документ в издадените от Гаярде „Мемоари на кавалера д'Еон“ (Gaillardet. „Mémoires du chevalier d'Eon“). През XIX век в Западна Европа било широко разпространено убеждението, че „Завещанието“ е или автентичен документ на Петър I, или съставено по поръчение на неговите приемници. — 19.

- 20 K. Kautsky. „Thomas More und seine Utopie. Mit einer historischen Einleitung“. Stuttgart, 1888 (К. Кауцки. „Томас Мор и неговата Утопия. С исторически увод“, Щутгарт, 1888). — 21.

- ²¹ *Седемгодишната война* (1756—1763) — война между две коалиции европейски държави: англо-пруска, от една страна, и френско-руско-австрийска, от друга. Войната била предизвикана от сблъскване на интересите на феодално-абсолютистките държави (Прусия, Австрия, Русия, Франция) и колониалното сперничество между Франция и Англия. Военните действия между противниците, независимо от морските сражения, се водели в Европа, както и на територията на техните американски в азиатски колонии. През 1756—1757 г. войските на пруския крал Фридрих II удържали редица победи над австрийците и французите, но победите на руските войски в Прусия през 1757—1760 г. ликвидирали резултатите от пруските победи и Прусия била близо до поражение. Неочакваното изменение на външнополитическия курс на Русия след смъртта на императрица Елисавета на 5 януари 1762 г. (25 декември 1761 г.) и качването на престола на Петър III, който сключил мир с Прусия, дало възможност на последната да приключи войната и с Австрия. Седемгодишната война завършила със сключването на Парижкия и Хубертсбургския мирен договор. По силата на Парижкия договор Франция била принудена да отстъпи на Англия най-големите си колонии (Канада, почти всички френски владения в Източна Индия и т. н.), с което било затвърдено колониалното и морското могъщество на Англия. Хубертсбургският мир възстановявал Прусия и Австрия в довоенните граници. — 22.
- ²² *Петербургският договор* от 31 март (11 април) 1764 г. — договор за отбранителен съюз между Русия и Прусия, сключен за 8 години и подписан от името на Русия от Н. И. Панин и вице-канцлера А. М. Голицин, а от името на Прусия — от пруския пълномощен министър в Петербург В. Солмс. Договарящите страни си гарантирали взаимно неприкосновеността на своите територии, военна и финансова помощ в случай на нападение срещу една от тях, както и взаимните си търговски интереси. В тайни клаузи на договора Русия и Прусия се задължавали да не допускат изменение на полската и шведската конституция. В специална тайна клауза се предвиждало задължението на Прусия да подкрепи кандидата за кралския престол в Полша, предложен от Русия. Договорът отразявал стремежа на Русия и Прусия да попречат на засилването на влиянието на Австрия и Франция в Полша. — 22.
- ²³ Първата подялба на Реч Посполита между Прусия, Австрия и Русия била извършена в 1772 г. Съгласно конвенциите за подялбата, подписани в Петербург на 5 август (25 юли) 1772 г., Австрия и Прусия завземали част от западноукраинските и коренните полски земи: Австрия — Галиция, Прусия — Вармия и част от Поморие, Куявия и Велика Полша. Към Русия преминавали Латгалия и част от Източна Белорусия. — 22.
- ²⁴ Така нареченият „принцип на легитимизма“ (от латинското „legitimus“ — „законен“, бил формулиран на Виенския конгрес 1814—1815) от френския представител Талебран. Съгласно този принцип се предвиждало възстановяването на „законните“ династии в Европа, свалени в хода на френската буржоазна революция от края на XVIII век и Наполеоновите войни. — 23.
- ²⁵ Става дума за войната за баварското наследство (1778—1779), която била предизвикана от претенциите на германските държави върху различни части на Бавария след смъртта на курфюрста Максимилиан-Йозеф, който не оставил преки наследници, и от борбата между Австрия и Прусия за доминираща роля в Германия. Войната завършила със сключването на Гешенския мирен договор от май 1779 г. между Австрия, от една страна, и Прусия и Саксония — от друга. Съгласно този договор Прусия и Австрия получили някои части от територията на Бавария, а Саксония — парична компенсация. Баварският престол бил пре-

даден на пфалцкия курфюрст. Тешенският мир потвърждавал редица сключени в миналото от германските държави мирни договори, като се почне от Вестфалския договор от 1648 г. и се свърши с Хубертсбургския договор 1763 г. Явявайки се отначало като посредник между воюващите страни, в специален член на договора Русия била обявена заедно с Франция за държава-гарант на установения от договора ред, с което получила фактически правото да се меси в работите на германските държави. — 23.

²⁶ Енгелс има предвид успешните за Русия войни с Турция от 1768—1774 и 1787—1792 г. — 24.

²⁷ В *Декларацията за въоръжен неутралитет*, обнародвана от Екатерина II на 11 март (28 февруари) 1780 г., се провъзгласявало правото на неутралните кораби в морето да се защищават с оръжие срещу нападения от страна на воюващите държави, правото на неутралните държави да търгуват свободно с воюващите държави, принципът на неприкосновеност на неприятелската собственост, намираща се под неутрален флаг, признаване на блокадата само ако влизането в блокираното пристанище е фактически затворено от военноморските сили. Тази декларация, насочена против Англия в периода на нейната война против въстанията северноамерикански колонии (1775—1783), залегнала в основата на конвенцията, сключена между Русия и редица държави. Към декларацията през 1780—1783 г. се присъединили Дания, Швеция, Холандия, Прусия, Австрия, Португалия и Кралството на двете Сицилии.

Тези принципи на въоръжения неутралитет били по-късно поставени в основата на „Декларацията за принципите на морското международно право“, подписана от представители на Австрия, Франция, Англия, Прусия, Русия, Сардиния и Турция на 16 април 1856 г. Декларацията била приложена към Парижкия мирен договор, подписан на 30 март 1856 г. от участниците в Кримската война от 1853—1856 г. — 24.

²⁸ Става дума за втората и третата подялба на Полша през 1793 и 1795 г., които били резултат от завоевателната политика на Австрия, Прусия и царска Русия по отношение на Реч Посполита и средство за смазване на полското национално движение. По силата на втората подялба на Полша към Русия преминали част от Белорусия и Западна Украйна; Прусия завзела Гданск, Торун и част от Велика Полша; във втората подялба Австрия не участвувала.

По силата на третата подялба на Полша към Русия преминали Литва, Курландия, Западните райони на Белорусия и част от Волиния. Австрия окупирала част от Малка Полша с Люблин и Краков. Главната част от коренните полски земи с Варшава била завзета от Прусия. В резултат на третата подялба Реч Посполита престанала да съществува като самостоятелна държава. — 24.

²⁹ Става дума за коалицията между феодално-абсолютистките държави в Европа против революционна Франция. Активно участие в създаването на контрареволуционната коалиция вземала и буржоазно-аристократическа Англия. През февруари 1792 г. с подкрепата на Англия и царска Русия бил сключен военен съюз между Прусия и Австрия, които почнали интервенция във Франция. В 1793 г., след като на 10 август 1792 г. във Франция била провъзгласена република, а през януари 1793 г. бил екзекутиран Людовик XVI, към антифренската коалиция открито се присъединили Англия, Холандия, Испания, Неапол, Сардиния и редица малки германски и италиански държави. Войната на Франция с участниците в тази (първа) коалиция продължила до 1797 г. — 24.

³⁰ Във Фридрихсхам (Финландия) през лятото на 1783 г. по инициатива на шведския крал Густав III се състояла среща между него и Екатерина II. Густав предприел

пътуването до Фридрихсхам с цел да си изясни намеренията на Екатерина II относно Турция и Крим, както и отношението ѝ към плановете на Швеция за завземане на Норвегия. От своя страна Екатерина II се стремела по това време към съвместие с Швеция поради подготовката на Русия за война с Турция — 25.

³¹ *Люневилският мирен договор* бил сключен между Австрия и Франция на 9 февруари 1801 г. в резултат на поражението на втората антифренска коалиция на европейските държави. Съгласно мирните условия Австрия отстъпила на Франция значителни територии в Германия и Италия и признала зависимите от Франция републики в Холандия, Швейцария и Северна Италия. — 26.

³² *С решението на имперската депутация* (комисия от представители на държавите, влизащи в Германската империя, избрана от бундестага през октомври 1801 г.) от 25 февруари 1803 г. били ликвидирани множество малки държави в Западна Германия. Териториите на тези държави били присъединени към по-големите германски държави като компенсация за земите на левия бряг на Рейн, които по силата на Люневилския договор преминали към Франция. В резултат били ликвидирани 112 германски държави (почти всички духовни владения и имперски градове) с общо население 3 милиона души; техните владения в значителната си част били предадени изцяло на зависещите от Наполеонова Франция Бавария, Вюртемберг и Баден, както и на Прусия. Решението на имперската депутация било само официално оформление на клаузите на сключената през октомври 1801 г. между Франция и Русия секретна конвенция, която предвиждала уреждането на териториалните въпроси в крайрейнска Германия в интерес на Наполеонова Франция. — 26.

³³ Сражението при *Аустерлиц* (Моравия) на 2 декември (20 ноември) 1805 г. между руско-австрийските и френските войски завършило с победата на Наполеон I. След това поражение Австрия излязла от третата коалиция и сключила с Наполеон Пресбургския мир. Русия и Англия продължили борбата, като образували в 1806 г. нова, четвърта коалиция против Наполеонова Франция.

Рейнски съюз — обединение на държави от Южна и Западна Германия, основано под протектората на Наполеон I през юли 1806 г. Наполеон успял да създаде такава военно-политическа опора в Германия в резултат на разгромяването на Австрия в 1805 г. След образуването на Рейнския съюз средновековната Свещена римска империя на германската нация престанала да съществува. В Рейнския съюз влезли първоначално 16 (Бавария, Вюртемберг, Баден и др.), а по-късно още 5 държави (Саксония, Вестфалия и др.), които станали фактически васали на Наполеонова Франция. Войските на тези държави участвували в завоевателните походи на Наполеон, включително и в похода през 1812 г. в Русия. Съюзът се разпаднал в 1813 г. в резултат на поражението на Наполеоновата армия. — 27.

³⁴ Изброят се редица сражения през 1806—1807 г. от войната на четвъртата коалиция (Англия, Русия, Прусия, която през юли 1806 г. сключила таен съюз с Русия за борба против Наполеон, и Швеция) против Наполеонова Франция:

Сражението при *Йена* (Тюрингия) между пруските и френските войски станало на 14 октомври 1806 г. и завършило с разгрома на пруската армия.

В сражението при *Пройсиш-Ейлау* (Източна Прусия) на 7—8 февруари (26—27 януари) 1807 г. между френските и руските войски Наполеон, въпреки огромните загуби на френските войски, не можал да постигне решаваш успех.

Сражението при *Фрибланд* (Източна Прусия) на 14(2) юни 1807 г. между френските и руските войски завършило с победа на Наполеоновата армия.

Тилзитски мир — мирни договори, сключени на 7 и 9 юли 1807 г. между Наполеонова Франция и участниците в четвъртата антифренска коалиция Русия

- и Прусия, които претърпели поражение във войната. Мирните условия били извънредно тежки за Прусия, която загубила значителна част от своята територия (включително всичките си владения западно от Елба). Русия не понесла никакви териториални загуби и дори придобила Белостокски окръг, който бил преминал към нея от Прусия (по-късно, след победата на Наполеон над Австрия във войната от 1809 г., към Русия бил присъединен Тарнополски окръг в Източна Галиция). Но Александър I трябвало да признае френските завоевания в Германия и извършените там от Наполеон териториални промени и да се съгласи с образуването на Варшавското херцогство, което представлявало френски плацдарм до руските граници, както и да се присъедини към блокадата на Англия (така наречената континентална блокада). Между Русия и Наполеонова Франция бил сключен отбранителен и нападателен съюз, насочен против Англия. Срещу това Наполеон обещал да предостави на Русия свобода на действие по отношение на Турция и Швеция. — 27.
- ³⁵ Става дума за похода на руската армия под командването на Барклай де Толи през Ботническия залив през зимата на 1809 г. по време на руско-шведската война от 1808—1809 г. Навлизането на руските войски на територията на Швеция ускорило осъществяването на заговора на шведските аристократи против крал Густав IV с цел за ограничаване кралската власт в интерес на аристократическата олигархия. През март 1809 г. Густав IV бил свален и за крал под името Карл XIII скоро бил обявен неговият чичо Зюдерманландският херцог. През септември същата година Швеция била принудена да сключи с царска Русия Фридрихсхамския мир, като ѝ отстъпи Финландия. — 27.
- ³⁶ В Або (Турку) през август 1812 г. се състояла среща между Александър I и наследника на шведския престол Карл-Йоан (Бернадот). Резултат от срещата била конвенцията, която Русия и Швеция подписали на 30 (18) август 1812 г. и която фактически оформила военния съюз между тях против Наполеонова Франция. Конвенцията задължавала също Русия да оказва военна помощ на Швеция против Дания, в случай че последната откаже да отстъпи на шведския крал Норвегия. На свой ред Швеция се задължавала да подкрепи териториалните претенции на царското правителство, по-специално върху територията на подвластното на Наполеон Варшавско херцогство. — 27.
- ³⁷ Има се предвид срещата на Наполеон I с Александър I, която станала на 25 (15) септември — 14 (2) октомври 1808 г. в Ерфурт. Обезпокоен от засилването на националноосвободителното движение в покорените от него страни, по-специално в Испания, и опасявайки се от надигането на Австрия против него, Наполеон се надявал да получи помощ от страна на Александър I в случай на война с Австрия, като на свой ред обещал на Александър I да подкрепи претенциите на Русия върху Молдавия и Влашко. Макар преговорите да завършили с подписването на секретна конвенция, която предвиждала формално възобновяването на сключения в 1807 г. в Тилзит френско-руски съюз, все пак Александър отказал да поддържа активно Наполеон в неговата борба с Австрия. През време на френско-австрийската война от 1809 г. Русия се ограничила с това, да окупира Галиция, но не предприела никакви военни действия против Австрия. — 27.
- ³⁸ Руско-турската война започнала в 1806 г. и продължила (с прекъсвания през 1807—1809 г.) до 1812 г. Тя била резултат от изострянето на руско-турските отношения, за което допринесли машинациите на Наполеоновата дипломация. В хода на войната руските войски наесли на турската армия редица тежки поражения на европейския и кавказкия военен театър. Войната завършила с Букурещкия мирен договор, подписан на 28 (16) май 1812 г. Съгласно договора

Русия получила Бесарабия до река Прут и правото на търговско корабоплаване по Дунава, както и редица области на Закавказието. Договорът потвърждавал предишните спазвания между Русия и Турция относно признаването на редица автономни права на Молдавия и Влашко.

Победата на Русия във войната съдействувала обективно за освобождението на народите на Балканския полуостров от турското владичество. Успешните действия на руските войски на Балканите оказали съществена подкрепа на народното въстание в Сърбия през 1804—1813 г., което било важен етап в историята на многовековната националноосвободителна борба на сръбския народ против господството на турските феодали. През време на въстанието сърбите, след като успели да изгонят турските завоеватели, създали през 1805—1811 г. свое държавно управление. По силата на Букурещкия договор от 1812 г. Турция трябвало да даде автономия на Сърбия във вътрешното управление. Но възползвайки се от нахлуването на Наполеоновата армия в Русия, султанът погазил договора, организирал през 1813 г. наказателен поход в Сърбия и въстановил за известно време своето господство. В резултат на ново победоносно въстание на сърбите през 1815 г., както и на дипломатическата помощ на Русия, турското иго било свалено и след руско-турската война от 1828—1829 г. Турция била принудена да признае със специален ферман на султана от 1830 г. автономията (фактичката независимост) на Сърбия. — 27.

³⁹ *Континенталната система*, или континенталната блокада, обявена от Наполеон в 1806 г., забранявала на страните от европейския континент да търгуват с Англия. Присъединяването на Русия към континенталната система било уговорено в Тилзитския договор от 1807 г. — 28.

⁴⁰ Сражението при *Лайпциг* на 16—19 (4—7) октомври 1813 г. било генералното сражение между войските на участниците в шестата антифренска коалиция на европейските държави (Русия, Австрия, Пруссия, Швеция) и Наполеонова Франция. Победата на съюзническите войски в това сражение, което влязло в историята под името „битката на народите“, решила изхода на кампанията в полза на съюзниците и довела до разпадането на Рейвския съюз и до освобождаването на Германия от Наполеоновото господство. — 29.

⁴¹ *Букурещки мир* от 1812 г. — виж бележка 38.

По решение на *Виенския конгрес* на европейските монарси и техните министри, който заседавал с прекъсвания през 1814—1815 г. след разгромяването на Наполеонова Франция, картата на Европа била прекроена с цел за реставриране на легитимните монархии, въпреки интересите на националното обединение и независимостта на народите. Полша била отново поделена между Австрия, Пруссия и Русия. При това по-голямата част от създаденото от Наполеон I в 1807 г. по силата на Тилзитския мир Варшавско херцогство преминала към Русия под името Полско царство. — 29.

⁴² *Конгресна Полша* — така била наречена част от Полша, която под официалното име Полско царство преминала към Русия по силата на решенията на Виенския конгрес от 1814—1815 г. — 29.

⁴³ *Свещен съюз* — реакционно обединение на европейските монарси, основано в 1815 г. от царска Русия, Австрия и Пруссия за потушаване на революционните движения и за запазване на феодално-монархическите режими в отделните страни. — 30.

⁴⁴ Енгелс има предвид гръцкото въстание, което започнало през пролетта на 1821 г. и скоро взело масов характер. През януари 1822 г. Националното събрание,

- свикано в Епидавър, провъзгласило независимостта на Гърция и приело конституция. Турският султан, който не бил в състояние да се справи със собствените си сили с въстаналите гърци, повикал на помощ своя васал, управника на Египет Мухамед Али, чиято войска нахлула в 1825 г. в Морея (Пелопонес), като зверски изстребвала навсякъде гръцкото население. В началото на въстанието отношението на държавите от Свещения съюз и по-специално на царска Русия към него било рязко отрицателно. Но огромните симпатии, които борбата на гърците си спечелила навсякъде, а главно възможността да използват тази борба за затвърдяване на своето влияние в южната част на Балканския полуостров, накарали Англия, царска Русия и Франция да признаят Гърция за воюваща страна и да ѝ окажат военна помощ. Решаващо значение за извоюването на независимост от Гърция имала победата на Русия в руско-турската война от 1828—1829 г., в резултат на която Турция била принудена да признае Гърция за самостоятелна държава. Но по решение на управляващите кръгове на европейските държави в 1832 г. на гръцкия народ бил натрапен реакционен монархически режим. — 31.
- ⁴⁵ Става дума за буржоазните революции в Испания (1820—1823), Неаполитанското кралство (1820—1821) и Пиемонт (1821). Революционното движение в тези страни било смазано в резултат на намесата на Свещения съюз, който изпратил френски войски в Испания и австрийски в Италия. — 31.
- ⁴⁶ Изброените конгреси на Свещения съюз се състояли в *Аахен* в 1818 г. в *Тропая* (Опава) в 1820 г., в *Лайбах* (Люблина) в 1821 г. и във *Верона* в 1822 г. Решенията на всички тези конгреси били насочени към потушаване на буржоазните революции и смазване на националноосвободителните движения в европейските страни — 31.
- ⁴⁷ Както изглежда Енгелс цитира „Recueil des documents relatifs à la Russie pour la plupart secrets et inédits utiles à consulter dans la crise actuelle“. Paris, 1854, p. 52—53 (Сборник документи за Русия, в по-голямата си част секретни и непубликувани, запознаването с които е полезно във връзка със съвременната криза“. Париж, 1854, стр. 52—53). — 32.
- ⁴⁸ Битката при *Наварино* (сега Пилос — град и пристанище в Гърция) станала на 20 октомври 1827 г. между турско-египетската флота и съединените английска, френска и руска ескадри под командването на английския адмирал Е. Кодрингтън, изпратени от европейските държави в гръцки води за въоръжено посредничество във войната между Турция и гръцките въстаници. Сражението, което започнало след отказа на турското командване да прекрати избиването на гръцкото население, довело до пълния разгром на турско-египетската флота и ускорило началото на успешната за Русия руско-турска война от 1828—1829 г. — 33.
- ⁴⁹ Moltke. „Der russisch-türkische Feldzug in der europäischen Türkei 1828 und 1829“. Berlin, 1845, S. 390 (Молтке. „Руско-турската кампания в европейска Турция през 1828 и 1829 г.“, Берлин, 1845, стр. 390). — 34.
- ⁵⁰ Става дума за Одринския мирен договор, сключен през септември 1829 г. между Турция и Русия в резултат на успешната за последната война от 1828—1829 г. По силата на договора към Русия преминали устието на Дунава с островите и значителна част от източното крайбрежие на Черно море южно от устието на Кубан. Турция трябвало да признае автономията на Влашко и Молдавия, като им даде право да изберат самостоятелно своите владетели. Гарантирането на тази автономия се възлагало на Русия, което било равносилно на установяването на протекторат на царя над княжествата. Правителството на Турция се задължавало също да признае Гърция за самостоятелна държава, свързана с Турция само

чрез плащането на годишен данък на султана, и да спазва всички предишни договори относно автономията на Сърбия, като узакони тази автономия със специален ферман. — 34.

⁵¹ Юлската буржоазна революция от 1830 г. във Франция. — 34.

⁵² Става дума за полското въстание от 1830 — 1831 г., което било предизвикано от националния и полицейския гнет на царизма. Започнало на 29 (17) ноември 1830 г. във Варшава като военен преврат, то взело характер на народно въстание и довело до изгонването на царските войски. Но шляхетско-аристократическите ръководители на полското правителство и армията водели капитулантска политика и пречели за въвлечането на широките народни маси в национално-освободителното движение, като предявявали същевременно завоевателни претенции върху украински и белоруски земи. Представителите на буржоазнодемократическите кръгове не успели да наложат отменяването на крепостната зависимост, в резултат на което въстанието не получило необходимата помощ от страна на населението. Военните действия, които започнали през февруари 1831 г., довели в края на краищата до капитулацията на полското правителство на 8 септември (26 август) 1831 г. и до предаването на Варшава на царската армия. Макар и да претърпяло поражение, полското въстание все пак изиграло важна роля в освободителната борба на полския народ и имало голямо международно значение. — 34.

⁵³ *Хункяр-Искелесийският договор* между Русия и Турция бил сключен на 8 юли (26 юни) 1833 г. Подписването на договора било предшествувано от дебаркирането в района на Босфора, в местността Хункяр-Искелеси, на руски десантни части, които били изпратени в Турция да помогнат на султана против армията на Ибрахим паша, син на въстаналия против султана управител на Египет Мухамед Али, която застрашавала турската столица. През май 1833 г. Портата с посредничеството на Англия и Франция сключила с Мухамед Али мир, като му отстъпила Сирия и Палестина. Въпреки че непосредствената опасност за султана била минала, царската дипломатия успяла да използва напрегнатата обстановка и пребиваването на руски войски в Турция, за да накара Портата да сключи отбранителен съюз с Русия и да въключи в Хункяр-Искелесийския договор, който оформил този съюз, тайна клауза, по силата на която Турция се задължавала по искане на Русия да не пуска през проливите чужди военни кораби. Втора клауза потвърждавала Одринския договор и други руско-турски споразумения. Срокът на действието на договора се определял на осем години. — 34.

⁵⁴ Става дума за изострянето на източния въпрос във връзка с новата турско-египетска война (1839—1841) и със засилването на противоречията между Англия и Франция, която тайно поддържала управника на Египет Мухамед Али. Опасявайки се от едностранна намеса на Русия в конфликта на страната на султана, Англия настояла западните държави да отправят съвместно до Портата предложение за военна помощ. На 15 юли 1840 г. Англия, Русия, Прусия, Австрия и Турция без участието на Франция подписали в Лондон конвенция за подпомагане на турския султан. Възникнала заплахата от война между Франция и коалицията на европейските велики сили, но Франция не се решила на такава война и се отказала да поддържа Мухамед Али. В резултат на военната намеса на Англия и Австрия последният трябвало да се откаже от своите владения извън границите на Египет и да се подчини на върховната власт на султана. — 34.

⁵⁵ *„Règlement organique“* („Органически устав“) — първата конституция на дунавските княжества (Молдавия и Влашко), въведена в 1831 г. от П. Д. Киселъв, шефа на руската администрация в тези княжества, които били окупирани от руски войски след руско-турската война от 1828—1829 г. Съгласно Органическият устав

- законодателната власт във всяко княжество се предоставяла на събрание, избрано от чоките, а изпълнителната власт — на управници, избрани пожизнено от представители на чоките, духовенството и градовете. Уставът затвърдил господстващото положение на чоките и на висшето духовенство, като запазил предишните феодални отношения, включително и авгарията. Селяните отговорили на тази „конституция“ с редица въстания. Същевременно Органическият устав предвиждал буржоазни преобразования: премахване на вътрешните митнически барери, свобода на търговията, отделяне на съда от администрацията и др. (характеристика на Органическият устав, дадена от Маркс, виж в настоящото издание, том 23, стр. 249—250). — 34.
- ⁵⁶ В първото английско издание на първия том на „Капиталът“ (Лондон, 1887 г.), на което се позовава тук Енгелс, деленето на глави не съпада с деленето на глави в немските издания. — 34.
- ⁵⁷ „Portfolio“ — съкратено название на серията дипломатически документи и материали, която се издавала от Д. Ъркарт в Лондон. Серията „The Portfolio; or a Collection of State Papers“ („Портфейл, или Сборник от държавни документи“) излизала през 1835—1837 г.; нова серия излизала през 1843—1845 г. под заглавие „The Portfolio. Diplomatic Review“ („Портфейл. Дипломатически преглед“) — 35.
- ⁵⁸ Става дума за буржоазната революция от 1848 г. в Молдавия и Влашко, в хода на която се разгърнало широко движение на народните маси на тези княжества за пълно ликвидиране зависимостта от Турската империя за премахване на крепостния строй и другите пречки по пътя на развитието на капитализма. Революцията била потушена от обединените сили на вътрешната реакция и въоръжената интервенция на султанска Турция и царска Русия. — 35.
- ⁵⁹ Става дума за преговорите между представители на Прусия и Австрия, които се водели през октомври 1850 г. във Варшава с посредничеството на Николай I за уреждане отношенията между двете страни, чиято борба за хегемония в Германия се изострила след революцията от 1848—1849 г. Австрия се стремела към възстановяване на Германския съюз — обединението на германските държави, създадено от Виенския конгрес и фактически разпаднало се в периода на революцията. Прусия се надявала да затвърди своето господство чрез образуване на съюз на германските държави под своята егида. Император Николай I, който не желал засилването на Прусия и се стремел към запазване на феодалната разпокъсаност на Германия, се явил във Варшава в ролята на арбитър в спора между Австрия и Прусия и дал да се разбере, че решително поддържа Австрия. — 36.
- ⁶⁰ Енгелс има предвид Лондонския договор за целостта на Датската монархия, който бил подписан на 8 май 1852 г. от Русия, Австрия, Англия, Франция, Прусия и Швеция съвместно с представители на Дания. За основа на този документ послужил протоколът, подписан от представители на споменатите държави на 4 юли 1850 г. в Лондон. Този протокол установявал принципа на неразделността на владенията на датската корона, включително херцогствата Шлезвиг и Холщайн, създавайки по този начин преграда за стремежите на немското население на тези херцогства към отделяне от Дания и обединение с Германия. Договорът от 1852 г., макар и да признавал правото на херцогствата на самоуправление, все пак запазвал върховната власт на датския крал върху тях. За наследник на бездетния датски крал Фредерик VII бил обявен Кристиан Глюксбургски (по-късно крал Кристиан IX). — 36.

- ⁶¹ Става дума за Парижкия мирен договор, сключен на 30 март 1856 г. след свършването на Кримската война от 1853—1856 г. между Франция, Англия, Австрия, Сардиния, Прусия и Турция, от една страна, и Русия — от друга. Русия, която претърпяла поражение във войната, трябвало да отстъпи устието на Дунава и част от Южна Бесарабия, да се откаже от протектората над дунавските княжества и от покровителството на християнските поданици на Турция, да се съгласи с неутрализирането на Черно море, което означавало затваряне на проливите за чужди военни кораби и забраняване на Русия и Турция да имат военноморски арсенали и да държат военна флота в Черно море; срещу Севастопол и другите градове, завзети от съюзниците в Крим, Русия връщала на Турция Карс. През време на преговорите на Парижкия конгрес Англия и Австрия не успели да осъществят напълно агресивните си кроежи относно Русия. За резултатите от преговорите повлияла героичната отбрана на Севастопол, пораженията на турската армия на кавказкия военен театър, неуспехите на съюзниците в Балтийското море, както и умелото използуване на англо-френските противоречия от руската дипломация. — 37.
- ⁶² Израз от окръжната телеграма на А. М. Горчаков от 21 август 1856 г. до руските дипломатически представители в чужбина, в която той определял насоката на външната политика на Русия във връзка с поемането на поста министър на външните работи в 1856 г. — 38.

- ⁶³ Енгелс има предвид приложената към Парижкия мирен договор „декларация за принципите на морското международно право“ (виж бележка 27).
Очерталото се на Парижкия конгрес сближение между бонапартистка Франция и царска Русия довело до сключването на 3 март 1859 г. по инициатива на Наполеон III на френско-руско тайно споразумение. Цар Александър II се задължавал да оказва на Наполеон III дипломатическа помощ в неговата подготовка на военното разгромяване на Австрия, а в случай на война — да изпрати руски войски на австрийската граница, за да ангажира част от австрийската армия на изток. На свой ред Наполеон, действайки в духа на споразумението, продължавал да поддържа политиката на Русия на Балканския полуостров. — 39.

- ⁶⁴ През 1859 г., след като си осигурил подкрепата на Александър II, Наполеон III започнал войната на Франция и Пиемонт (Сардинското кралство) против Австрия. При това той се стремил под флага на „освобождението“ на Италия да вземе нови територии и да укрепи бонапартисткия режим във Франция чрез успешна „локална“ военна кампания. Истинските намерения на Наполеон III били разкрити по това време от Дж. Мадзини в неговия манифест „Войната“, подробно цитиран от Маркс в неговата статия „Манифестът на Мадзини“ (виж настоящото издание, т. 13, стр. 382—387).

Италианската едра буржоазия и либерална аристокрация се надявали в резултат на войната да постигнат обединението на Италия под властта на управляващата в Пиемонт Савойска династия. След пораженията на австрийската армия при Маджента и Солферино Наполеон III, изплашен от разрастващото се националноосвободително движение в Италия и не желаейки да съдействува за нейното обединение, сключил отделно с Австрия Вилафранкския прелиминарен мирен договор от 11 юли 1859 г. В резултат на войната Франция получила Савоя и Ница, а Ломбардия била присъединена към Пиемонт.

Въпреки династичната политика на управляващата върхушка на Пиемонт и машиниците на френските бонапартисти, в Италия през 1860 г. все пак се разгърнала масова националноосвободителна борба за обединение на страната. В резултат на героичните военни действия на доброволците на Гарibaldi, подкрепени от народните маси, в Сицилия и Неапол била свалена династията на Бурбоните и

- Южна Италия била обединена с Пиемонт в единно Италианско кралство. Венецианската област до 1866 г. си оставала под властта на австрийците. Окончателното обединение на Италия било завършено със завземането на Рим и Папската област от италианските войски в 1870 г. — 39.
- ⁶⁵ През време на полското националноосвободително въстание от 1863—1864 г. пруското правителство на Бисмарк в стремежи си да попречи на разпространението на въстанието върху завезените от Прусия полски земи, както и в желанието да си осигури подкрепата на Русия за обединението на Германия под хегемонията на Прусия, предложило на царското правителство военна помощ за потушаване на въстанието. През февруари 1863 г. по инициатива на Бисмарк било сключено споразумение между Русия и Прусия за съвместни действия против въстаниците. — 39.
- ⁶⁶ В 1864 г. в резултат на войната на Австрия и Прусия против Дания, която завършила с поражението на Дания, херцогствата Шлезвиг и Холщайн били обявени за съвместно владение на Австрия и Прусия, а след австро-пруската война от 1866 г. били присъединени към Прусия. — 40.
- ⁶⁷ К. Маркс. „Второ възвание на Генералния съвет на Международната работническа асоциация за френско-пруската война“ (виж настоящото издание, т. 17, стр. 273—281). — 40.
- ⁶⁸ Елзас и източната част на Лотарингия били отстъпени от Франция на Германската империя, провъзгласена на 18 януари 1871 г. съгласно прелиминарния мирен договор, сключен на 26 февруари 1871 г. във Версай в резултат на поражението на Франция във Френско-пруската война от 1870—1871 г. Условието на този договор били окончателно потвърдени от мирния договор, подписан на 10 май 1871 г. във Франкфурт на Майн. — 41.
- ⁶⁹ Сан-Стефанският прелиминарен мирен договор между Русия и Турция бил сключен на 3 март (19 февруари) 1878 г. в Сан-Стефано (близо до Цариград) в резултат на завършването на руско-турската война от 1877—1878 г. Този договор означавал засилване на влиянието на Русия върху Балканите и предизвикал рязък протест от страна на Англия и Австро-Унгария с негласната подкрепа на Германия. Под натиска на дипломатическите и военните заплахи руското правителство било принудено да предаде договора за ревизиране на международен конгрес, който се състоял в Берлин от 13 юни до 13 юли 1878 г.; в конгреса участвували представители на Русия, Германия, Австро-Унгария, Франция, Великобритания, Италия и Турция; в резултат на работата на конгреса бил сключен Берлинският договор, съгласно който условията на Сан-Стефанския договор били рязко изменени в ущърб на Русия и славянските народи на Балканския полуостров. Територията на самоуправляваща се България, предвидена от Сан-Стефанския договор, била окастрена повече от два пъти; от българските области южно от Балкана била образувана автономната провинция „Източна Румелия“, която останала под властта на султана; значително била окастрена територията на Черна Гора. Берлинският договор, потвърдил предвиденото от Сан-Стефанския договор връщане на част от Бесарабия на Русия, която част била откъсната от нея в 1856 г., и същевременно санкционирал окупацията на Босна и Херцеговина от Австро-Унгария. В навечерието на конгреса Англия окупирала Кипър. Решенията на Берлинския конгрес съдействували за създаването на огнище на нови международни противоречия на Балканите, криещо опасността от нови войни. — 41.
- ⁷⁰ Енгелс има предвид четириъгълника от крепости на територията на България: Силистра, Русе, Шумен и Варна. В този район в началото на руско-турската война от 1877—1878 г. били съсредоточени главните сили на турската армия. — 41.

- ⁷¹ През 1857—1859 г. в Индия станало най-голямото народно въстание против английското владичество. Въстанието избухнало през пролетта на 1857 г. сред така наречените сипайски части от бенгалската армия, които били вербувани измежду местните жители, и обхванало най-големите райони на Северна и Централна Индия. Основна движеща сила на въстанието били селяните и бедните грабски занаятчии. Ръководено от местните феодали, въстанието претърпяло поражение поради феодалната разпокъсаност на Индия, религиозните и кастови различия, както и поради военно-техническото превъзходство на колонизаторите. — 42.
- ⁷² През ноември 1839 г. експедиционен отряд под командването на оренбургския военен губернатор В. А. Перовски предприел поход с цел за завоюването на Хивинското ханство. Отрядът, който се състоя от 5 000 души, няколко оръдия и обоз, се оказал неподготвен за тежките условия на зимния преход през пустинните степи. След като загубил половината от хората си поради масови заболявания, Перовски, без да стигне до Хива, бил принуден в 1840 г. да се върне обратно в Оренбург. — 42.
- ⁷³ Енгелс има предвид свързаното с името на генерал Буланже шовинистическо движение във Франция през 1886—1889 г. Използвайки недоволството на народните маси от политиката на буржоазните републиканци, буланжистите развихи шовинистическа и реваншистка агитация с цел да подготвят държавен преврат и да възстановят монархията във Франция. Енгелс характеризира буланжизма като разновидност на бонапартизма, посочва опасността от него и настоява пред френските социалисти решително да разобличат демагогските реваншистки лозунги на Буланже и неговите привърженици. — 43.
- ⁷⁴ Плевен бил завзет от съюзническата руско-румънска армия на 10 декември (28 ноември) 1877 г. в резултат на упорити боеве с турските войски през време на руско-турската война от 1877—1878 г. — 43.
- ⁷⁵ В резултат на преобразуването на Австрийската империя в двуединна Австро-Унгарска монархия през 1867 г. река Лайта била призната за граница на двете части на монархията: Цислайтания (Австрия, Чехия, Моравия, Силезия, Ширия, Каринтия, Тирол и други области) и Транслайтания (Унгария, Словакия, Хърватско, Трансилвания и някои други области). — 44.
- ⁷⁶ Става дума за серията статии на американския журналист Джордж Кенън „Сибир и системата на заточение“, написани след пътуването му в Сибир през 1885—1886 г. и публикувани в излизащото в Ню Йорк списание „The Century Illustrated Monthly Magazine“ („Илюстрирано месечно списание на века“) през 1888—1890 г. 44.
- ⁷⁷ Енгелс има предвид въвеждането в Русия през 1864 г. на ограничено местно самоуправление — земствата. Но още от 1866 г. царското правителство почнало системно да преследва земствата и тези преследвания се засилили особено през 80-те години в периода на реакцията и кървавите репресии прогив революционното движение. — 45.
- ⁷⁸ В реч в германския райхстаг на 16 февруари 1874 г., която се има тук предвид, Молтке бил принуден да признае, че след своите успешни войни германците „навсякъде са си спечелили уважение, но никъде — любов“. — 46.
- ⁷⁹ Настоящото писмо представлява отговор на Енгелс до австрийския банков чиновник Еренфройнд. Последният в писмо до Енгелс от 21 март 1890 г. съобщавал, че сред членовете на клуба на чиновниците от виенските банки и кре-

дитни учреждения, в който той членувал, както и сред известна част от населението на Виена, широко се разпространява антисемитизмът под формата на пропаганда за борба против еврейския капитал. Отговорът на Енгелс до Еренфройнд бия публикуван в „Arbeiter-Zeitung“, бр. 19 от 9 май 1890 г. под заглавие „Фридрих Енгелс за антисемитизма“. Публикацията се придружавала от следната редакционна бележка: „Едва ли е нужно да се изтъква, че ние печатаме настоящото писмо с взаимното съгласие както на автора, така и на адресата“. Името на адресата в публикацията не било посочено.

Писмото на Енгелс било препечатано под същото заглавие във вестник „Berliner Volksblatt“. бр. 109 от 13 май 1890 г. и в немския социално-политически седмичник „Das Recht auf Arbeit“ („Правото на труд“), бр. 315 от 28 май 1890 г. — 50.

- ⁸⁰ Енгелс има предвид следните стачки на еврейските работници в Лондон: на шивачите и кожарите през август — септември 1889 г., на хлебарите през ноември 1889 г. и на обуварите през март — април 1890 г. Тези стачки завършили със задоволяване на исканията на работниците от работодателите. Шивачите, кожарите и хлебарите успели да наложат установяването на десетчасов работен ден вместо четиринадесет — шестнадесетчасов, а обуварите — заместването на домашния труд с труд в работилници; обуварите изтргнали също съгласието на работодателите за въвеждането на трудов арбитраж. — 51.
- ⁸¹ „Die Gartenlaube“ („Беседка“) — немско седмично литературно илюстрирано списание с дребнобуржоазно направление, излизало в Лайпциг от 1853 г. — 52.
- ⁸² Настоящият предговор на Енгелс е написан за четвъртото авторизирано немско издание на „Манифест на комунистическата партия“ (текста на това произведение виж в настоящото издание, т. 4, стр. 419—458), излязло в Лондон през май 1890 г. в серията „Социалдемократическа библиотека“. В брошурата бил включен също предговорът на Маркс и Енгелс към немското издание на „Манифеста“ от 1872 г. (виж настоящото издание, т. 18, стр. 90—91) и предговорът на Енгелс към немското издание на „Манифеста“ от 1883 г. (виж настоящото издание, т. 21, стр. 3—4). Една част от новия предговор на Енгелс била възпроизведена също в уводна статия на вестник „Sozialdemokrat“, бр. 33 от 16 август 1890 г., под заглавие „Ново издание на „Комунистическия манифест““, както и в „Arbeiter-Zeitung“, бр. 48 от 28 ноември 1890 г., в уводна статия, посветена на 70-годишнината на Енгелс. Четвъртото издание на „Манифест на комунистическата партия“ било последното авторизирано издание. Следващите издания на „Манифеста“ представлявали обикновено препечатване на това издание. — 53.
- ⁸³ Енгелс има предвид своя предговор към немското издание на „Манифест на комунистическата партия“ от 1883 г. (виж настоящото издание, т. 21, стр. 3—4). — 53.
- ⁸⁴ В послеслова към статията „За социалния въпрос в Русия“ (виж настоящия том, стр. 431) Енгелс приписва въпросния превод на Плеханов; самият Плеханов в изданието на „Манифеста“ от 1900 г. също посочва, че преводът е извършен от него. Споменаваният от Енгелс загубен немски оригинал на предговора на Маркс и Енгелс към руското издание на „Манифеста“ е намерен и се съхранява в Архива на Института по марксизъм-ленинизъм. Той е положен в основата на публикацията на този предговор в настоящото издание (виж т. 19, стр. 304—305). За настоящия том цитираният от Енгелс текст на този предговор в обратен превод от руски на немски език е сверен с текста на въпросния ръкопис на немския оригинал; направените от Енгелс при превода от руското издание малки изменения в сравнение с този ръкопис са отразени в текста и в бележки под

лния; различията в текста, дължащи се на неточността на руското издание, са отстранени въз основа на ръкописа. — 53.

⁸⁶ „Колокол“ — руски революционно-демократически вестник, издаван през 1857—1867 г. от А. И. Херцен и Н. П. Огарьов в основаното от Херцен издателство „Свободна руска печатница“ на руски език и през 1868—1869 г. на френски език с руски приложения; излязал до 1865 г. в Лондон, след това в Женева.

Споменатият руски превод на „Манифеста на комунистическата партия“ бил издаден в Женева през 1869 г. от издателство „Свободна руска печатница“. — 53.

⁸⁶ Има се предвид обстановката, която се създава след убийството на император Александър II от народоволците на 1 март 1881 г., когато качилият се на престола Александър III се криел в Гатчина от страх от революционни акции и евентуални нови терористични актове на Изпълнителния комитет на „Народна воля“. — 54.

⁸⁷ K. Marx i Fr. Engels. „Manifest Komunistyczny, 1847 г.“. Genewa, 1883. — 57.

⁸⁸ K. Marx og F. Engels. „Det. Kommunistiske Manifest“. Kjøbenhavn, 1885. — 57.

⁸⁹ „Манифест на комунистическата партия“, преведен на френски от Лаура Лафарг, бил публикуван във вестник „Socialiste“ на 29 август — 7 ноември 1875 г., а също препечатан като приложение към книгата на Mermeix. „La France socialiste“. Paris, 1886 (Мерме. „Социалистическа Франция“. Париж, 1886).

„Le Socialiste“ („Социалист“) — френски ежедневник, основан от Ж. Гед в Париж в 1885 г., до 1902 г. — орган на Работническата партия, от 1902 до 1905 г. — орган на Социалистическата партия на Франция, от 1905 г. — орган на Френската социалистическа партия; през 80—90-те години във вестника сътрудничел Ф. Енгелс. — 57.

⁹⁰ Испанският превод на „Манифест на комунистическата партия“ бил публикуван във вестник „Socialista“ през юли — август 1886 г., а така също излязъл в отделно издание — „Manifiesto del Partido Comunista“. Escrito por C. Marx y F. Engels. Madrid. Administracion de „El Socialista“, 1886.

„El Socialista“ („Социалист“) — ежедневник, централен орган на Испанската социалистическа работническа партия, излязал в Мадрид от 1885 г. — 57.

⁹¹ „Manifesto of the Communist Party“, By Karl Marx, and Frederick Engels. Authorized English Translation. Edited and Annotated by Frederick Engels. London, 1888.

Написаният от Енгелс предговор към това издание (виж настоящото издание, т. 21, стр. 361—368) по съдържанието си до голяма степен съпада с настоящия предговор към немското издание на „Манифест на комунистическата партия“ от 1890 г. — 57.

⁹² К. Маркс и Ф. Енгелс. „Предговор към немското издание на „Манифест на комунистическата партия“ от 1872 г.“ (виж настоящото издание, т. 18, стр. 90—91). — 58.

⁹³ Кьолнският процес на комунистите (4 октомври — 12 ноември 1852 г.) — провокационен процес, организиран от пруското правителство. Пред съда по обвинение в „имащ характера на държавна измена заговор“ били изправени 11 члена на Съюза на комунистите — първата международна комунистическа организация на пролетариата (1847—1852), която била възглавявана от Маркс и Енгелс и приела за своя програма „Манифест на комунистическата партия“. Като обвинителен материал фигурирали изфабрикуваната от пруски полицейски агенти „оригинална протоколна книга“ на заседанията на Централния комитет и други фалшификати, както и документи, които полицията откраднала от авантюристичес-

ката фракция на Вилих—Шапер, изключена от Съюза на комунистите. Въз основа на подправени документи и лъжесвидетелствуване седем от подсъдимите били осъдени на затвор от три до шест години. Провокационните действия на организаторите на процеса и подлите методи, с които пруската полицейска държава си служела против международното работническо движение, били напълно разобличени от Маркс и Енгелс (виж статията на Енгелс „Неотдавнашният процес в Кьолн“ и памфлета на Маркс „Разкрития относно кьолския процес на комунистите“, настоящото издание, т. 8, стр. 411—417, 419—487). — 58.

⁹⁴ Виж настоящото издание, т. 16, стр. 14—17. — 58.

⁹⁵ Енгелс привежда думи от изказването на председателя на съвета на трейдюнионите на град Суонси Бивън на годишния конгрес на трейдюнионите през 1887 г., който се състоял в този град; отчетът за това изказване бил напечатан във вестник „Commonweal“ („Общо благо“) на 17 септември 1887 г. — 58.

⁹⁶ Това теоретическо положение Маркс и Енгелс изказват в редица свои трудове още от 40-те години на XIX век; в тази формулировка то се съдържа в Устава на Международната работническа асоциация (виж настоящото издание, т. 16, стр. 14 и т. 17, стр. 445). — 59.

⁹⁷ *Женевският конгрес на I Интернационал* се състоял от 3 до 8 септември 1866 г. На него присъствували 60 делегати на Генералния съвет, на секциите и работническите дружества от Англия, Франция, Германия и Швейцария. Председател на конгреса бил Х. Юнг. Като официален доклад на Генералния съвет била прочетена съставената от Маркс „Инструкция за делегатите на Временния централен съвет по отделни въпроси“ (виж настоящото издание, т. 16, стр. 196—205). Прудонистите, които разполагали с една трета от гласовете на конгреса, противопоставили на „Инструкцията“ своя широка програма по всички точки на дневния ред. Но по повечето от обсъжданите въпроси победили привържениците на Генералния съвет; шест от деветте пункта на „Инструкцията“ (за интернационалното обединение на действията, за законодателно ограничаване на работния ден на 8 часа, за труда на децата и жените, за кооперативния труд, за професионалните съюзи, за постоянните армии) били приети като резолюции на конгреса. Женевският конгрес утвърдил също Устава и Регламента на Международната работническа асоциация.

От 14 до 20 юли 1889 г. в Париж се състоял *Международният социалистически работнически конгрес*, който бил фактически учредителен конгрес на II Интернационал. Конгресът бил предшествуван от упорита борба, която марксистите под непосредственото ръководство на Енгелс водели против френските опортюнисти (посибилитите) и техните привърженици от английската Социал-демократическа федерация. Опортюнистите се опитвали да вземат в свои ръце подготовката на конгреса с цел да заемат ръководно положение в него и да попречат по този начин за създаването на ново международно обединение на социалистическите и работническите организации върху основата на марксизма. Но конгресът бил свикан при преобладаващото влияние на марксистките партии. Той бил открит на 14 юли 1889 г. — в деня на стогодишнината от събарянето на Бастилията. На конгреса присъствували 393 делегати от 20 страни на Европа и Америка. След като опитите им претърпели провал, посибилитите свикали също на 14 юли 1889 г. в Париж паралелен конгрес в противовес на марксисткия. На посибилитския конгрес присъствували само незначителен брой чуждестранни делегати, при което представителството на повечето от тях било чисто фиктивно.

Международният социалистически работнически конгрес изслушал отчетите на представителите на социалистическите партии за работническото движение в

техните страни, разработил основите на международното работническо законодателство, като приел искането за законодателно установяване на осемчасов работен ден, набелязал пътищата за осъществяване на работническите искания. Конгресът подчертал необходимостта от политическа организация на пролетариата и от борба за осъществяване на политическите искания на работниците; той се изказал за отменяване на постоянните армии и за заместването им с всеобщо въоръжаване на народа. Извънредно важно решение на конгреса било установяването на международния пролетарски празник Първи май. По всички разглеждани въпроси конгресът взел общо взето правилни марксистки решения, нанесъл удар на анархистите, които се опитвали да натрапят на конгреса своето гледище. — 60.

- ⁸⁸ Статията „4 май в Лондон“ била написана от Енгелс между 5 и 21 май 1890 г. и била посветена на първото чествуване на международния празник на трудещите се Първи май, проведено от социалистическите партии и работническите организации съгласно решението на Международния социалистически работнически конгрес от 1889 г. в Париж (виж за него бележка 97). Масовите демонстрации и митинги, които имали най-организиран характер в Австрия, се провеждали съгласно постановлението на конгреса под лозунга за борба за законодателно установяване на осемчасов работен ден.

Организирано преминало и първото чествуване на Първи май от лондонските работници, което станало първия неделен ден на май — 4 май 1890 г. — и послужило като специален повод за написването на настоящата статия. Въпреки опитите на реформистките лидери на трейдunionите и на английския социалист-опортюнист Хайндман да вземат в свои ръце ръководството на демонстрацията и да я проведат под съгласителски лозунги, тя показала готовността на широките маси на лондонските работници да се борят за революционните социалистически искания. След реформистите тръгнала само малка част работници от така наречената работническа аристокрация. Основната маса на участниците — около 200 хиляди души — демонстрирали под лозунгите, издигнати от английските марксиста. Главна роля в демонстрацията изиграли неквалифицираните работници от газовите предприятия и лондонските докове, които първи започнали през 80-те години борба за създаване на нови масови трейдunionи и за установяване на осемчасов работен ден. На митинга в Хайдпарк, с който завършила демонстрацията, присъствувал Енгелс; речи произнесли видните дейци на международното работническо движение Е. Маркс-Евелинг, Е. Евелинг, П. Лафарг, както и представителят на руската революционна емиграция С. Кравчински (Степняк) и други.

Статията „4 май в Лондон“ била напечатана освен в „Arbeiter-Zeitung“ и във вестник „Wähler“, бр. 85 от 29 май 1890 г. С изключение на началната част, която се отнася до празнуването на Първи май в Австрия, статията била публикувана във вестник „Berliner Volksblatt“, бр. 123 от 31 май 1890 г. — 61.

- ⁸⁹ Съюз на работниците от газовите предприятия и общите работници — първият в историята на английското работническо движение трейдunion на неквалифицираните работници, възникнал в края на март — началото на април 1889 г. в условията на засилването на стачното движение през 80—90-те години. Голяма роля в организирането на Съюза и неговото ръководство играли Е. Маркс-Евелинг и Е. Евелинг. Съюзът издигнал искане за установяване на осемчасов работен ден. За кратък срок Съюзът придобил голямо влияние сред широките работнически слоеве; за едва година в него влезли около 100 хиляди работници от газовите предприятия. Той взел активно участие в организирането на стачката на лондонските докери от 1889 г.

Стачката на лондонските докери, която се състояла от 12 август до 14 септември 1889 г., била едно от най-големите събития в английското работническо движение от края на XIX век. В нея участвували 30 хиляди докери и над 30

- хилляди работници от другите професии; повечето от тях били неквалифицирани работници, които не влизали в нито един трейдънион. Благодарение на своята упоритост и организираност стачниците успели да наложат задоволяването на техните искания за повишаване на работната заплата и за подобряване на трудовите условия. Стачката на докерите допринесла за заякчаването на пролетарската солидарност (в стачния фонд били събрани около 50 хиляди фунта стерлинги), както и за по-нататъшното укрепване на организираността на работническата класа: създаден бил съюз на докерите и други съюзи, които обединили голям брой неквалифицирани работници; общият брой на трейдънионите през следващата година се увеличил повече от два пъти. — 62.
- ¹⁰⁰ *Радикални клубове* в Англия през втората половина на XIX век се наричали организациите, които се състояли предимно от работници и обикновено се ръководели от представители на либералната буржоазия. Клубовете се ползували с известно влияние сред английския пролетариат. В края на 80-те години на XIX век във връзка с подема на работническото движение в страната броят на тези клубове нараснал и сред техните членове значително се разпространили идеите на социализма. — 62.
- ¹⁰¹ Намек за поведението на Хайндман през време на демонстрацията, организирана от английските социалисти на 13 ноември 1887 г. в Лондон на площад Трафалгар сквер. Митингът завършил със сблъскване на неговите участъци с полицията, в резултат на което няколко души били ранени (трима смъртоносно), някои организатори на митинга били арестувани. През време на тези събития, които влезли в историята на английското работническо движение под името „кървавата неделя“, Хайндман малодушно се скрил. — 62.
- ¹⁰² *Стачката в Силвъртаун* (район в Ист-Енд) — състояла се през септември — декември 1889 г. стачка на работниците, заети в производството на подводни кабели и каучукови изделия. Стачниците, чийто брой възлизал на около три хиляди души, искали повишаване на работната заплата на час и на парче, по-високо заплащане на извънредната работа и на работата в празник, увеличаване на работната заплата на жените и децата. Активно участие в организиране на стачката вземала Елеонора Маркс-Евелинг; в процеса на стачката тя основала съюз на младите работници. Стачката, която продължила близо три месеца, завършила безуспешно за работниците от Силвъртаун, защото те не били подкрепени от другите трейдъниони. — 62.
- ¹⁰³ Енгелс има предвид стачката на работниците от газовата компания в южната част на Лондон, която се водела през декември 1889 — февруари 1890 г. Причината за стачката било неспазването от собствениците на компанията на приетото по-рано споразумение за въвеждане на осемчасов работен ден, за повишаване на работната заплата и за приемане на работа само на членове на Съюза на работниците от газовите предприятия и т. н. Работниците загубили стачката поради недостатъчно активната помощ от страна на другите трейдъниони, по-специално на съюза на докерите, както и поради започналото в 1890 г. спадане на стачното движение. Осемчасовият работен ден в предприятията на компанията бил отменен. — 63
- ¹⁰⁴ *Социалдемократическа федерация* — английска социалистическа организация, създадена през август 1884 г., обединявала разнородни социалистически елементи предимно от средата на интелигенцията. Ръководството на федерацията дълго време се намирало в ръцете на реформистите начело с Хайндман, който водел опортюнистическа и сектантска политика. Влизщата във федерацията група на рево-

люционните марксиста (Е. Маркс-Евелинг, Е. Евелинг, Т. Ман и др.) в противоречие на линията на Хайндман водела борба за установяване на тясна връзка с масовото работническо движение. След станалото през есента на 1884 г. разцепление и образуване на самостоятелна организация от представители на лявото крило — Социалистическата лига, влиянието на опортюнистите във федерацията се засилило. Под въздействието на революционните настроения на масите обаче в нея продължил процесът на формиране на революционни елементи, недоволни от опортюнистическото ръководство.

Посибилисти — опортюнистическо течение във френското социалистическо движение, възглавявано от Брус, Малон и други, които предизвикали в 1882 г. разцепление в Работническата партия във Франция. Като противници на революционната тактика лидерите на това течение провъзгласили принципа за стремеж към „възможното“ (possible), оттук и наименованието „посибилисти“. — 63.

- ¹⁰⁵ *Манчестерство, манчестерска школа* — направление в икономическата политика през първата половина на XIX век, което отразявало интересите на промишлената буржоазия. Привържениците на това направление, фритредерите, отстоявали свободата на търговията и ненамесата на държавата в икономическия живот. Център на агитацията на фритредерите бил Манчестер, където начело на това движение стояли двамата текстилни фабриканти Кобден и Брейт. През 60-те години фритредерите образували лявото крило на либералната партия.

Като говори за манчестерството на старите трейдюниони, Енгелс има предвид буржоазно-реформисткия характер на тяхната дейност. В стремежа си да ограничат задачите на пролетариата с икономическа борба за намаляване на работния ден, повишаване на работната заплата и известно изменение на работническото законодателство в полза на работниците, лидерите на тези трейдюниони отклонявали пролетариата от класовите цели на работническото движение, обявявали се против политическата борба на работническата класа и проповядвали съгласателство и класов мир с буржоазията. — 65.

- ¹⁰⁶ Става дума за баденско-пфалцското въстание в защита на имперската конституция през май—юли 1849 г., в което участвувал Енгелс; виж за това неговото произведение „Германската кампания за имперска конституция“ (настоящото издание, т. 7, стр. 113—207). — 66

- ¹⁰⁷ *Проект за отговор до редакцията на „Sächsische Arbeiter-Zeitung“* бил написан от Енгелс във връзка с опита на редакцията на този вестник, която се състояла от представители на опозиционната група на „младите“, да обяви Енгелс за солидарен с нейните действия против линията на ръководството на германската социалдемократия. Линията на вестника довела в края на август 1890 г. до уволняването на нейната редакция, която в прошална статия се опитала демагогски да представи своето уволнение като резултат от засилването на „дребно-буржоазния парламентарен социализъм“ в партията и да използва безцеремонно за своите цели авторитета на Енгелс. Възмутен, Енгелс решил да даде публичен отговор на „младите“.

Настоящият вариант на отговора до редакцията на *Sächsische Arbeiter-Zeitung* не бил завършен от Енгелс и се запазил във вид на проект. Написаният от Енгелс окончателен вариант на отговора (виж настоящия том, стр. 70—72) бил публикуван във вестниците „Sozialdemokrat“ и „Berliner Volksblatt“; той изиграл голяма роля за разобличаване позицията на „младите“. Отговорът на Енгелс бил напечатан и в „Arbeiter-Zeitung“, бр. 38 от 19 септември 1890 г.

„Млади“ — дребнобуржоазна полуанархистка опозиционна група в германската социалдемократия, която се оформила окончателно в 1890 г. Главното ѝ ядро се състояло от студенти и начинаещи литератори (оттук и названието на опози-

цията), които претендирали да играят ролята на теоретици и ръководители на партията. Лидери на „младите“ били П. Ернст, П. Кампфмайер, Х. Мюлер, Б. Виле и други. Като игнорирали изменилите се след отменяването на изключителния закон против социалистите условия за дейността на партията, „младите“ отричали необходимостта от използване на легалните форми на борба, обявявали се против участието на социалдемократията в парламентарните избори и против използването на парламентарната трибуна, демагогски обвинявали партията и нейното ръководство в защита на интересите на дребната буржоазия, в опортюнизъм и нарушаване на партийната демокрация. През октомври 1891 г. Ерфуртският конгрес на Германската социалдемократическа партия изключил от партията част от ръководителите на опозицията.

„*Sächsische Arbeiter-Zeitung*“ („Саксонски работнически вестник“) — немски социалдемократически ежедневник, в началото на 90-те години — орган на опозиционната група на „младите“; излизал в Дрезден от 1890 до 1908 г. — 68.

¹⁰⁸ Енгелс има предвид обръщението на социалдемократическата фракция до германските работници във връзка с празнуването на Първи май 1890 г., публикувано във вестник „*Berliner Volksblatt*“ на 15 април 1890 г. Обръщението съдържало отговора на ръководството на партията на искането на опозицията на „младите“ на 1 май да бъде проведена обща стачка. В него се изтъквала опасността от приемането на подобно искане в условията на действащия още закон против социалистите и при създамата се след изборите от 20 февруари 1890 г. обстановка, когато съществувала опасност от провокации от страна на претърпелите поражения в изборите управляващи кръгове, готови да използват всеки предлог за разгромяване на социалдемократическата партия. Обръщението призовавало германските работници да не дават повод за провокации и да чествуват 1 май с мирна демонстрация.

В *Хамбург* през май—юли 1890 г. избухнала стачка на строителните работници, които искали установяване на деветчасов работен ден и повишаване на работната заплата. Стачката, която работниците започнали в неблагоприятен момент, била загубена, но и работодателите трябвало да се откажат от своето искане за неучастие на работниците в профсъюзните организации. — 69.

¹⁰⁹ *Лондонската конференция* на I Интернационал се състояла от 17 до 23 септември 1871 г. Свикана в обстановка на жестоки репресии срещу членовете на Интернационала след поражението на Парижката комуна, тя била сравнително ограничена по състав: в работата й участвували 22 делегати с решаващ глас и 10 със съветателен. Страните, които не успели да изпратят делегати на конференцията, били представени от секретар-кореспондентите. Маркс представлявал на конференцията Германия, Енгелс — Италия. Състояли се само 9 заседания на конференцията, които имали характер на закрити работнически заседания. Отчети за конференцията не трябвало да се публикуват. Резолюциите на конференцията, били публикувани през ноември — декември 1871 г.

Лондонската конференция бележела важен етап в борбата на Маркс и Енгелс за създаване на пролетарска партия. Конференцията приела резолюцията „За политическото действие на работническата класа“, в която необходимостта от създаване на самостоятелна пролетарска партия била формулирана като един от основните принципи на международното работническо движение. По решение на Хагския конгрес на Интернационала (1872) основната част на тази резолюция била включена в Общия устав на Международната работническа асоциация. В редица резолюции на конференцията били формулирани най-важните тактически и организационни принципи на пролетарската партия и бил нанесен удар на сектанството и реформизма. Лондонската конференция минала под знака на непримиримата борба на Маркс, Енгелс и техните привърженици против баку

низма и изиграла голяма роля за победата на принципите на пролетарската партийност над анархисткия опортюнизъм. — 69.

- 110 В края на 1884 г. в интерес на активизирането на колониалната политика на Германия Бисмарк поиска от райхстага да утвърди ежегодни субсидии за парходните компании за организиране на редовни рейсове до Източна Азия, Австралия и Африка. Това искане на правителството предизвикало разногласия в социалдемократическата фракция в райхстага. Лявото крило начело с А. Бебел и В. Либкнехт, следвайки указанието на Енгелс, се изказаха против искането на правителството. Опортюнистически настроеното мнозинство на фракцията (Диз, Фроме, Гриленбергер и др.) възнамерявало да гласува за субсидиите под фалшивия предлог за развитие на международните връзки. Под натиска на мнозинството социалдемократическата фракция взела решение, в което въпросът за субсидиите се обявявал за непринципиален и на всеки член на фракцията се давало правото да участва в гласуването по свое усмотрение; в решението се посочвало намерението на мнозинството на социалдемократическите депутати да гласуват за субсидиите.

Опортюнистическата позиция на дясното крило на фракцията била решително осъдена от партийните маси и от централния орган на партията, вестник „Sozialdemokrat“, чиято борба против опортюнистите била поддържана и насочвана от Енгелс. В хода на дискусиата опортюнистическите лидери неведнъж се опитвали да стоварят вината за нея върху редакцията на „Sozialdemokrat“ и да принудят вестника да се откаже да критикува тяхната позиция. Под влияние на рязката критика мнозинството на фракцията било принудено да измени малко отношението си към правителствения проект по време на обсъждането му в райхстага през март 1885 г., като обусловило гласуването за него от приемането от райхстага на някои предложения на фракцията. Едва след като тези искания били отхвърлени от райхстага, против проекта гласували всички членове на социалдемократическата фракция. — 69.

- 111 *Да прецеждаш мухите и да гълташ камилите* — английска поговорка, заимствувана от Библията; означава да обръщаш внимание на дреболиите, а да пренебрегваш главното. — 71.

- 112 Произведението „*Международният работнически конгрес в 1891 г.*“, в което Енгелс набелязал тактическата линия на марксистите във връзка с подготовката на Брюкселския конгрес на II Интернационал, е отговор на отправеното му на 9 септември 1890 г. писмо на френския социалист Ш. Боние. Последният съобщавал на Енгелс факти, които свидетелствували за опортюнистическите колебания на белгийските социалисти, които създавали заплахата за преобладаване на преобладаващото влияние в международното работническо движение в ръцете на френските посибилисти и другите опортюнистически елементи. Възползвайки се от факта, че представителите на Белгийската работническа партия, които заемали непоследователна позиция още в периода на подготовката на Парижкия конгрес от 1889 г. (виж за него бележка 97), получили пълномощия за свикване на следващия конгрес и от марксисткия конгрес, който ги наговорил с това съвместно с швейцарските социалисти, и от паралелния конгрес на посибилистите (виж за него бележка 97), последните, действайки чрез белгийците, отново се опитвали да вземат инициативата за свикване на международните социалистически работнически конгреси.

Енгелс изложил основните мисли на своя отговор до Боние и в писмо до Лафарг от 15 септември 1890 г. и в писмо до Зорге от 27 септември 1890 г., от които се вижда, че този отговор бил предназначен за ръководните дейци на марксистките партии и не подлежал на публикуване. Указанията на Енгелс по-

- могнали на френските и другите марксиста да разстроят интригите на опортюнистическите елементи и да свикат и проведат Международния социалистически работнически конгрес в 1891 г. в Брюксел на марксистка основа. — 73.
- ¹¹³ Конгресът на английските трейдюниони в Ливърпул се състоял от 1 до 6 септември 1890 г. В него участвували около 460 делегати, които представлявали повече от 1 400 000 организирани в професионалните съюзи работници. На конгреса за пръв път присъствували значителен брой представители на новите трейдюниони, които се намразили в известна степен под влиянието на английските социалисти.
- Въпреки съпротивата на лидерите на старите трейдюниони конгресът приел резолюция, която настоявала за законодателно установяване на осемчасов работен ден, и признал за целесъобразно участието на трейдюнионите в дейността на международните работнически обединения. Взето било решение да бъдат изпратени делегати на Международния работнически конгрес, свикван в Брюксел. — 73.
- ¹¹⁴ Става дума за двата памфлета: „Международният работнически конгрес през 1889 г. Отговор на вестник „Justice““, който бил публикуван в Лондон в отделна брошура на английски език през март 1889 г. и на немски език във вестник „Sozialdemokrat“, бр. 13 и 14 от 30 март и 6 април 1889 г. (виж настоящото издание, т. 21, стр. 518—529), и „Международният работнически конгрес през 1889 г. II. Отговор на „Манифеста на Социалдемократическата федерация““, издаден в брошура на английски език в Лондон през юни 1889 г. (виж настоящото издание, т. 21, стр. 535—553). Откъс от него бил напечатан във вестник „Sozialdemokrat“, бр. 24 от 15 юни 1889 г. В тези памфлети, написани от редактора на вестник „Sozialdemokrat“ Бернщайн по инициатива и под редакцията на Енгелс, се разобличавали машинаците на посибилистите и лидерите на Социалдемократическата федерация във връзка със свикването на Международния социалистически работнически конгрес в Париж. — 73.
- ¹¹⁵ Международната конференция на социалистите в Хага с участието на представители на социалистическото движение на Германия, Франция, Белгия, Холандия и Швейцария се състояла на 28 февруари 1889 г. Тя била свикана по предложение на Енгелс от представителите на социалдемократическата фракция в германския райхстаг, за да изработи условията за свикване на Международния социалистически работнически конгрес в Париж. Посибилистите отказали да участвуват в конференцията, въпреки получената покана, и след това не признавали нейните решения. Конференцията определила правата, датата на свикването и дневния ред на конгреса (по-подробно за решенията на конференцията виж настоящото издание, т. 21, стр. 525—527). — 74.
- ¹¹⁶ *Колективисти* във френското социалистическо движение през 70—80-те години на XIX век били наричани привържениците на марксизма, които били за обобществяване на средствата за производство и за активно участие на работническата класа в политическата борба. Начело на колективистите стояли Ж. Гед и П. Лафарг (оттук гедисти — другото и по-разпространено название на френските марксиста). От момента на образуването на Работническата партия през 1879 г. в редовете ѝ се водела остра идейна борба, която в 1882 г. довела до разцепването на партията на марксистити (гедисти) и посибилисти (виж бележка 104). Марксистите запазили наименованието Работническа партия. — 75.
- ¹¹⁷ *Датски „революционери“* — революционно малцинство в Датската социалдемократическа партия начело с Трир и Петерсен, групирано около вестник „Arbeideren“ („Работници“). „Революционерите“ били против реформистката политика на опортюнистическото крило на партията и се борели за превръщането

й в класова пролетарска партия. Изключени от партията от реформисткото мнозинство, те основали в 1889 г. своя организация, която обаче поради сектантските грешки на ръководителите не се развила в масова пролетарска партия. — 75.

- ¹⁸ „Прощално писмо до читателите на вестник „Sozialdemokrat““ било написано от Енгелс във връзка с преустановяването на неговото излизане. След публикуването му в „Sozialdemokrat“ писмото на Енгелс било напечатано в австрийското списание „Sozialdemokratische Monatsschrift“ („Социалдемократически месечник“), книжка 9 от 30 септември 1890 г. През октомври 1890 г. то било напечатано в превод на италиански език във вестник „Giustizia“ („Справедливост“). Без първите два абзаца писмото било публикувано във вестник „Berliner Volksblatt“, бр. 230 от 3 октомври 1890 г.

На руски език писмото на Енгелс било напечатано за пръв път през 1913 г. в болшевишкото списание „Просвещение“, книжка 9 от месец септември. — 77.

- ¹¹⁹ „Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie“ („Нов рейнски вестник. Орган на демокрацията“) — излизал ежедневно в Кьолн под редакцията на Маркс от 1 юни 1848 до 19 май 1849 г. В редакцията влизал Енгелс, а така също В. Волф, Г. Веерт, Ф. Волф, Е. Дронке, Ф. Фрайлиграт и Г. Бюргерс. Боеви орган на пролетарското крило на демокрацията, „Neue Rheinische Zeitung“ играел ролята на възпитател на народните маси, вдигал ги на борба против контрареволуцията. Уводните статии, които определяли позицията на вестника по най-важните въпроси на германската и европейската революция, се пишели обикновено от Маркс и Енгелс.

Въпреки всички преследвания и полицейски пречки „Neue Rheinische Zeitung“ мъжествено отстоявал интересите на революционната демокрация, интересите на пролетариата. През май 1849 г. в обстановката на всеобщото настъпление на контрареволуцията пруското правителство, използвайки обстоятелството, че Маркс не получил пруско поданство, издало заповед за изгонването му от Прусия. Изгонването на Маркс и репресиите против другите редактори на „Neue Rheinische Zeitung“ станали причина да се преустанови излизането на вестника. Последният, 301, брой на „Neue Rheinische Zeitung“, напечатан с червено мастило, излязъл на 19 май 1849 г. В прощалното обръщение до работниците редакторите на вестника заявявали, че „тяхната последна дума винаги и навсякъде ще бъде освобождението на работническата класа!“ — 77.

- ¹²⁰ Конгресът на Германската социалистическа работническа партия във Виден (Швейцария) се състоял от 20 до 23 август 1880 г. На него присъствували 56 делегати. Той бил първият нелегален конгрес на германската социалдемокрация, проведен в обстановката на приетия в 1878 г. изключителен закон против социалистите. Свикването на конгреса бележело преодоляването на объркаността и известни лутания сред ръководителите на партията, предизвикани от рязкото изменение на условията на нейната дейност, издигането — под влиянието на партийните маси — на революционната линия в партията над десноопортюнистическите и анархистските тенденции.

На конгреса били обсъдени въпросите: за положението на работите в партията, за позицията на социалдемократическите депутати в райхстага, за програмата и организацията на партията, за партийния печат, за участието в изборите, за отношението на германската социалдемокрация към работническите партии в другите страни и т. н. Взетите на конгреса решения имали голямо значение за по-нататъшното развитие и укрепване на партията. Конгресът осъдил изказванията на анархистските елементи начело с Мост и Хаселман, които отричали необходимостта от използване на легалните възможности, парламента и т. н. и тръгнали по пътя на откритото скъсване с партията. Мост и Хаселман били из-

ключени от партията. Същевременно конгресът, въпреки позицията на десните, зачеркнал от раздел II на програмата, приета в 1875 г. в Гота, в мястото, където се казвало, че партията се стреми към своите цели „с всички законни средства“, думата „законни“, като признал по този начин необходимостта от съчетаване на легалните и нелегалните форми на борба. Конгресът утвърдил вестник „Sozialdemokrat“ за официален орган на партията.

Плодотворно влияние върху работата на конгреса оказала принципатна критика, която Маркс и Енгелс упражнили по отношение на всяка проява на опортюнизма в германската социалдемократия, както и на примиренческото отношение на някои ръководители на партията към него. — 78.

¹²¹ Енгелс има предвид публикуваната във вестник „Sozialdemokrat“, бр. 14 от 2 април 1885 г., декларация на социалдемократическата фракция в германския райхстаг във връзка с разногласията между мнозинството на фракцията и редакцията на вестника по въпроса за отношението към правителствения законопроект за субсидиране на параходните компании (виж бележка 110). В тази декларация фракцията оспорвала правото на партийния орган да критикува нейната дейност на страниците на вестника, оценявайки принципната критика на опортюнистическата позиция на повечето социалдемократически депутати по въпроса за параходните субсидии като необосновани нападки. Но след публикуването на тази декларация в редакцията на „Sozialdemokrat“ почнали да се получават многобройни писма от партийни членове както от Германия, така и от емиграция, а също и резолюции на събрания на местни социалдемократически организации, в които решително се протестирали против опортюнистическата позиция на мнозинството на социалдемократическата фракция и неговите нападки против вестника. Мнозинството на фракцията било принудено да отстъпи. В съвместна декларация на редакцията на „Sozialdemokrat“ и на социалдемократическата фракция, публикувана във вестника на 23 април 1885 г., се казвало, че всеки опит за ограничаване на критиката би означавал нарушение на принципите на партията и би разклатил нейните основи. По този начин мнозинството на социалдемократическата фракция се отказало от предишната си декларация. — 79.

¹²² През септември 1888 г. по настояване на германските власти швейцарският Съюзен съвет изгонил от Швейцария редица членове и сътрудници на редакцията на вестник „Sozialdemokrat“: Бернщайн, Мотелер и други. Издаването на вестника продължило в Лондон, където той почнал да излиза от 1 октомври 1888 г. — 79.

¹²³ „Volksstimme“ („Народен глас“) — социалдемократически ежедневник, излизал в Магдебург от 1890 до 1933 г. — 81.

¹²⁴ Става дума за статията на Х. Бар „Епигони на марксизма“, публикувана в списание „Freie Bühne“, кн. 17 от 28 май 1890 г. и насочена против напечатаната в същото списание (кн. 15 от 14 май 1890 г.) статия на П. Ернст „Женският въпрос и социалният въпрос“.

„Freie Bühne“ („Свободна сцена“) — литературно списание, излизало в Берлин под това заглавие от 1890 до 1893 г., отначало всяка седмица, а от 1892 г. — всеки месец. От януари 1894 г. списанието излизало под заглавие „Neue Deutsche Rundschau“ („Нов немски преглед“). — 81.

¹²⁵ Критикуваната от Енгелс статия на П. Ернст била напечатана във вестник „Berliner Volks-Tribüne“ на 9 август 1890 г.

„Berliner Volks-Tribüne“ („Берлинска народна трибуна“) — социално-политически седмичник на германските социалдемократи, близък до полуанархистката група на „младите“; излизал от 1887 до 1892 г. — 84.

- ¹²⁶ Енгелс иронично перифразира тук израза „бодра, весела война“ („ein frischer frohlicher Krieg“), употребен за пръв път през 50-те години на XIX век от реакционния германски историк и публицист Лео и разпространен в шовинистическите и милитаристическите кръгове. — 85.
- ¹²⁷ Настоящото писмо било написано от Енгелс в отговор на поздравлението, изпратено му от Националния съвет на Френската работническа партия по случай неговата седемдесетгодишнина. В поздравлението, публикувано с подписа на П. Лафарг във вестник „Socialiste“, брой 14 от 25 декември 1890 г., се казвало: „Скъпи гражданино!
Желаем на Вас, човека, който заедно с Маркс е теоретикът на международното социално движение, което скоро ще постигне своите цели, човека, който запази пламенното си сърце и юношеската с дръзновеност, много години живот, за да може Виен, подобно на нов Моисей, да видите как пролетариатът ще навлезе в обетованата земя на комунизма“.
Освен във вестник „Socialiste“ писмото на Енгелс било напечатано на немски език във вестник „Berliner Volksblatt“, бр. 303 от 30 декември 1890 г. — 88.
- ¹²⁸ Енгелс има предвид двата написани от Сен Симон съвместно с неговия ученик О. Тиери труда: *De la réorganisation de la société européenne, ou De la nécessité et des moyens de rassembler les peuples de l'Europe en un seul corps politique, en conservant à chacun son indépendance nationale* („За реорганизацията на европейското общество, или За необходимостта и средствата за обединение на европейските народи в едно политическо тяло, като на всеки от тях се запази неговата национална независимост“) и *Opinion sur les mesures à prendre contre la coalition de 1815* („Мнение за мерките, които трябва да бъдат взети против коалицията от 1815 г.“); и двете брошури били издадени в Париж, първата — през октомври 1814 г., втората — през 1815 г. — 88.
- ¹²⁹ Енгелс написал настоящото писмо в отговор на поздравлението, изпратено му на 26 ноември 1890 г. от редакциите на вестник „Arbeiter-Wochen-Chronik“ и „Népszava“ по случай неговата седемдесета годишнина, и на поканата да участва в работата на конгреса на унгарската социалдемократия, свикан за 7 и 8 декември 1890 г. Прочетено при откриването на конгреса, приветственото писмо на Енгелс било напечатано освен в посочените вестници и в брошурата „Protokoll des Parteitages der Sozialdemokratie Ungarns in Budapest vom 7. und 8. Dezember“. Budapest, 1891 („Протоколи на конгреса на унгарската социалдемократия в Будапеща“, състоял се на 7 и 8 декември 1890 г.“ Будапеща, 1891), както и във вестник „Berliner Volksblatt“, бр. 292 от 14 декември 1890 г.
„Arbeiter-Wochen-Chronik“ („Работническа седмична хроника“) — социалистически седмичник; излизал под това заглавие през 1873—1890 г. в Будапеща, орган на унгарските социалдемократи; от януари 1891 до 1894 г. излизал под заглавие „Arbeiterpresse“ („Работнически печат“).
„Népszava“ („Народно слово“) — социалистически седмичник, основан в Будапеща в 1873 г., от 1890 г. — орган на Унгарската социалдемократическа партия. — 89.
- ¹³⁰ На 7 и 8 декември 1890 г. в Будапеща се състоял конгрес на представители на унгарските работнически организации, който представлявал важен етап в историята на унгарското работническо и социалистическо движение. На конгреса присъствували 121 делегати (87 от Будапеща и 34 от провинциалните организации). Конгресът обсъдил въпросите за състоянието на работническото движение в Унгария, за политическото положение и правата на работниците, за отношението на работниците към социалните реформи, за положението на селскостопан-

ските работници, за профсъюзите и други. Конгресът приел декларация за принципите (програма на партията), в чиято основа залегнали основните положения на Хайндфелдската програма на австрийската социалдемократия (виж бележка 228). По решение на конгреса създадената в Унгария работническа партия почнала да се нарича Унгарска социалдемократическа партия. — 89.

- ¹³¹ Енгелс написал настоящия предговор във връзка с предприетата от него публикация на произведението на К. Маркс „Критика на Готската програма“ (виж настоящото издание, т. 19, стр. 9—32). С публикуването на този извършено важен програмен документ на научния комунизъм, който представлявал същевременно образец за непримирима борба против опортюнизма, Енгелс се стремил да нанесе удар на активизиралите се опортюнистически елементи в германската социалдемократия, което било особено важно в един момент, когато на партията предстояло да обсъди и приеме на Ерфуртския конгрес нова програма вместо Готската. При публикуването на „Критика на Готската програма“ Енгелс трябвало да преодолее известно противодействие от страна на ръководителите на германската социалдемократия. Малките съкращения, които той направил, и заместването на най-резките изрази с други формулировки били предизвикани до голяма степен от позицията на издателя на списание „Neue Zeit“ Диц и на редактора К. Кауцки. След публикуването на това произведение то било посрещнато неодобрително от социалдемократическата фракция в германския райхстаг и от редакцията на вестник „Vorwärts“. В същото време, както предвиждал и сам Енгелс, произведението на Маркс било посрещнато със задоволство както в самата германска партия, така и от социалистите в другите страни, които гледали на него като на програмен документ за цялото международно социалистическо движение.

Докато бил жив Енгелс, „Критиката на Готската програма“ и неговият предговор към нея не били преиздавани. Пълният текст на „Критиката на Готската програма“ бил публикуван за пръв път в СССР в превод от преписа, направен от Л. Кауцка. В т. 19 на настоящото издание произведението е публикувано за пръв път по получения от Института по марксизъм-ленинизъм ръкопис на самия Маркс. — 91.

- ¹³² На конгреса в Гота, състоял се от 22 до 27 май 1875 г., станало обединението на двете направления в германското работническо движение — Социалдемократическата работническа партия (айзенахци), възглавявана от А. Бебел и В. Либкнехт, и ласалианския Общогермански работнически съюз. Обединената партия взела иазванието Германска социалистическа работническа партия. С това било преодоляно разцеплението в редовете на германската работническа класа. Но предложената на Готския конгрес проектопрограма на обединената партия (главният ѝ съставител бил В. Либкнехт, който заел по този въпрос съгласителска позиция) съдържа сериозни грешки и принципи отстъпки на ласалианството. Одобрявайки факта на създаването на единна германска социалистическа партия, Маркс и Енгелс се обявили против идейния компромис с ласалианците и рязко разкритиковали погрешните положения на проектопрограмата, която обаче била приета от конгреса само с незначителни поправки. — 91.

- ¹³³ Конгресът на германската социалдемократия в Хале от 12 до 18 октомври 1890 г. бил първият конгрес след отменяването на изключителния закон против социалистите. По предложение на В. Либкнехт конгресът взел решение за следващия партиен конгрес в Ерфурт да бъде подготвен проект за нова програма, който да бъде публикуван три месеца преди конгреса, за да може да бъде обсъден в местните партийни организации и в печата. — 91.

- ¹³⁴ *Хагският конгрес* на Международната работническа асоциация се състоял от 2 до 7 септември 1872 г. По своя състав конгресът бил най-представителният от

всички предишни конгреси. На него присъствували 65 делегати от 15 национални организации. Работата на конгреса се ръководела лично от Маркс и Енгелс. На конгреса получила своя завършек дългогодишната борба на Маркс и Енгелс и техните съратници против всички видове дребнобуржоазно сектантство в работническото движение. Разколническата дейност на анархистите била осъдена и техните лидери изключени от Интернационала. Решенията на Хагския конгрес положили основата за създаване в бъдеще на самостоятелни политически партии на работническата класа в различните страни. — 92.

185 Произведението на Енгелс „*Brentano contra Маркс*“ било написано непосредствено във връзка с излизането на брошурата на един от главните представители на катедер-социализма Л. Brentano: „Моята полемика с Карл Маркс“. Едновременно с издаването на брошурата Brentano публикувал увода към нея в буржоазното списание „*Deutsches Wochenblatt*“ („Немски седмичник“), където след това се появила бележка, в която се правел опит да се обособи „правотата“ на Brentano с извадки от писма на Гладстон до него по повод на цитатата от неговата реч от 16 април 1863 г., който бил фалшифициран от Маркс.

Тези публикации на Brentano имали за цел да продължат клеветническата кампания против Маркс, която той започнал анонимно още в 1872 г. и която по-късно била подкрепена от буржоазния английски икономист С. Тейлър. За да разобличи напълно клеветническите нападки на тези идеолози на буржоазията, които се опитвали да хвърлят сянка върху Маркс като учен и да подкопаят доверието към теорията на марксизма. Енгелс решил да даде още веднъж в печата отговор на Brentano и на неговите съмишленици и същевременно да нанесе удар на догмите на катедер-социалистите.

Веднага след появяването на „*Deutsches Wochenblatt*“, на бележката с извадките от писмата на Гладстон до Brentano (виж настоящия том, стр. 179), Енгелс публикувал през декември 1890 г. статия отговор в списание „*Neue Zeit*“ (включена като приложение към брошурата на Енгелс и публикувана в настоящия том на стр. 179—180), а след това през април 1891 г. и цялото произведение.

В раздела „Документи“ Енгелс публикувал всички материали, отнасящи се до полемиката на Маркс с Brentano, на Елеонора Маркс с Тейлър, както и собствените си публикации по този въпрос. Отделни документи, публикувани в този раздел, са вече влезли в съответните томове на настоящото издание. В настоящия том те се възпроизвеждат отново съгласно плана и реда на материалите в брошурата на Енгелс.

Катедер-социализъм — едно от направленията в буржоазната идеология през 70—90-те години на XIX век, чиито представители — преди всичко професори в германските университети — проповядвали от университетските катедри (на немски *Katheder*) — под формата на социализъм — буржоазен реформизъм. Възникването на катедер-социализма се дължало на страха на експлоататорските класи от разпространението на марксизма и разрастването на работническото движение, както и на стремежа на буржоазните идеолози да намерят нови средства, за да държат трудещите се маси в подчинение. Представителите на катедер-социализма (А. Вагнер, Г. Шмолер, Л. Brentano, В. Зомбарт и др.) твърдели, че държавата е надкласова институция, способна да принуди враждебните класи и да въведе постепенно „социализма“, без да засяга интересите на капиталистите. Програмата на катедер-социализма се свеждала до организиране застраховането на работниците срещу болести и нещастни случаи, до провеждането на някои мероприятия в областта на фабричното законодателство и т. в. и имала за цел да отклони работниците от класовата борба. Катедер-социализмът бил един от идейните източници на ревизионизма. — 93.

- 136 Четвъртото немско издание на първия том на „Капиталът“ от Маркс, подготвено от Енгелс, излязло в 1890 г. Предговора на Енгелс към него виж в настоящото издание, т. 23, стр. 35—40. — 95.
- 137 „*Concordia. Zeitschrift für die Arbeiterfrage*“ („Съгласие. Списание по работническия въпрос“) — орган на едрите германски индустриалци и катедер-социалисти, основан в 1871 г., излязал в Берлин до 1876 г. — 95.
- 138 L. Brentano. „*Meine Polemik mit Karl Marx. Zugleich ein Beitrag zur Frage des Fortschritts der Arbeiterklasse und seiner Ursachen*“. Berlin, 1890. — 95.
- 139 Виж Ф. Енгелс. „Положението на работническата класа в Англия“ (настоящото издание, т. 2, стр. 225—506); К. Маркс. „Нищета на философията“ (настоящото издание, т. 4, стр. 67—184); К. Маркс. „Капиталът“, том първи (настоящото издание, т. 23); виж също статията на Енгелс „Справедлива работна заплата за справедлив работен ден“, „Системата на наемен труд“, „Трейдионионите“ и други, написани през май 1851 г. за „Labour Standard“ („Знаме на труда“), седмичен орган на английските трейдиониони, който излязал в Лондон (настоящото издание, т. 19, стр. 255—268). — 96.
- 140 Текста на учредителния манифест виж в настоящото издание, т. 16, стр. 5—13. — 97.
- 141 Виж настоящото издание, т. 18, стр. 84—87, както и настоящия том, стр. 140—144 „*Der Volksstaat*“ („Народна държава“) — централен орган на Германската социалдемократическа работническа партия (айзенахци), излязал в Лайпциг от 2 октомври 1869 г. до 29 септември 1876 г. (отначало два пъти седмично, от юли 1873 г. — три пъти). Вестникът изразявал възгледите на революционното течение в германското работническо движение. За своя смел, революционен тон вестникът бил изложен на постоянни правителствени и полицейски преследвания. Съставът на редакцията му непрекъснато се променял поради арестуването на редакторите, но общото ръководство на вестника оставало в ръцете на В. Либкнехт. Значителна роля във вестника изиграл А. Бебел, който ръководел издателството на „*Volksstaat*“.
- Маркс и Енгелс поддържали тесен контакт с редакцията на вестника, на страниците му редовно се печатали техни статии. Придавайки голямо значение на дейността на „*Volksstaat*“, Маркс и Енгелс внимателно следили неговата работа, критикували отделните му грешки и поправяли линията на вестника, който благодарение на това бил един от най-добрите работнически вестници през 70-те години на XIX век. — 98.
- 142 Става дума за статията на Е. С. Бизли „Международната работническа асоциация, напечатана във „*Fortnightly Review*“, кн. 47 от 1 ноември 1870 г.
- „*The Fortnightly Review*“ („Двуседмично списание“) — английско списание по история, философия и литература, основано през 1865 г. от група буржоазни радикали; по-късно с буржоазно-либерално направление; излязло под това заглавие в Лондон до 1934 г. — 98.
- 143 Пълното заглавие на книгата е: „*The Theory of Exchanges. The Banc Charter Act of 1844. The Abuse of the metallic Principle to Depreciation. Parliament mirrored in Debate, supplemental to „The stock Exchange and the Repeal of sir J. Barnard's Act“*“. Longon, 1864 („Теория на валутния курс“. Банковият акт от 1844 г. Злоупотребите с принципа на металическата размяна във връзка с обезценяването. Парламентът, отразен в дебатите, приложение към книгата „Борсата и отменяването на акта на сър Дж. Бърнърд“. Лондон, 1864). Книгата излязла анонимно, авторът ѝ бил Хенри Рой. — 98.

- ¹⁴⁴ Речта на Гладстон за бюджета в камарата на общините от 16 април 1863 г. била публикувана в „Times“, бр. 24 535 от 17 април 1863 г. — 98.
- ¹⁴⁶ Виж „Hansard's Parliamentary Debates“. Third Series. CLXX, p. 244 („Парламентарни дебати на Хансард“. Трета серия, т. CLXX, стр. 244). — 98.
- ¹⁴⁶ „The Morning Star“ („Сутрешна звезда“) — английски ежедневник, орган на фритредерите, излизал в Лондон от 1856 до 1869 г. — 101.
- ¹⁴⁷ „The Morning Advertiser“ („Утринен осведомител“) — английски ежедневник, основан в Лондон в 1794 г.; през 60-те години на XIX век буржоазно радикален орган. — 101.
- ¹⁴⁸ Виж стр. 21—23 на посочената книга на Брентано. — 102.
- ¹⁴⁹ „Daily Telegraph“ („Ежедневен телеграф“) — английски либерален, а от 70-те години на XIX век — консервативен вестник; излизал под това заглавие в Лондон от 1855 до 1937 г.; от 1937 г., след като се слял с вестник „Morning Post“ („Сутрешна поща“), излиза под заглавие „Daily Telegraph and Morning Post“. — 103.
- ¹⁵⁰ „The Morning Herald“ („Утринен вестител“) — английски ежедневник с консервативно направление, излизал в Лондон през 1780—1869 г. — 103.
- ¹⁵¹ „The Morning Post“ („Сутрешна поща“) — английски консервативен ежедневник, излизал в Лондон през 1772—1937 г. В средата на XIX век бил орган на десните елементи на партията на вигите, групирани около Палмерстон. — 103.
- ¹⁵² „The Daily News“ („Ежедневни новини“) — английски либерален вестник, орган на промишлената буржоазия; излизал под това заглавие в Лондон от 1846 до 1930 г. — 103.
- ¹⁵³ „The Standard“ („Знаме“) — английски консервативен ежедневник, основан в Лондон в 1827 г. — 103.
- ¹⁵⁴ Виж настоящото издание, т. 23, стр. 5—6. — 117.
- ¹⁵⁵ Виж бележка 133. — 117.
- ¹⁵⁶ Виж настоящото издание, т. 23, стр. 666. — 120.
- ¹⁵⁷ „Children's Employment Commission (1862). Report (I—VI) of the Commissioners“ („Комисия за разследване условията на детския труд. Отчет (I—VI) на членовете на комисията“) — 129.
- ¹⁵⁸ Става дума за „Public Health. Seventh Report of the Medical Officer of the Privy Council. With Appendix. 1864“. London 1865 („Здравето на населението. Седми отчет на медицинския инспектор на Тайния съвет. С приложение. 1864“. Лондон, 1865). — 130.
- ¹⁵⁹ J. E. Th. Rogers. „A History of Agriculture and Prices in England from the Year after the Oxford Parliament (1259) to the Commencement of the Continental War (1793)“. Vol. I. Oxford 1866 (Дж. Е. Т. Роджерс. „История на селското стопанство и цените в Англия от свикването на Оксфордския парламент (1259) до началото на континенталната война (1773)“. Том I. Оксфорд, 1866). — 130.
- ¹⁶⁰ Става дума за „Report from the Select Committee on Mines; together with the Proceedings of the Committee, Minutes of Evidences, and Appendix. Ordered by

the House of Commons, to be printed, 23 July 1866* („Отчет на специалния комитет по мините; трудове на комитета, протоколи с показанията и приложение. Публикувано по нареждане на камарата на общините от 23 юли 1866*). — 130.

- ¹⁶¹ J. Watts. „The Facts of Cotton Famine“. London, 1866, p. 211. — 131.
- ¹⁶² Виж настоящото издание, т. 16, стр. 5—13; привежданите от Енгелс по-долу цитати — виж на стр. 3 и 5. Учредителният манифест бил публикуван за пръв път във вестник „Bee-Hive Newspaper“, бр. 160 от 5 ноември 1864 г., а след това през същия месец заедно с Устава — в брошурата: „Address and Provisional Rules of the Working Men's International Association, Established September 28, 1864, at a Public Meeting held at St. Martin's Hall, Long Acre, London“. Price one penny. Printed at the „Bee-Hive“ Newspaper Office, 10, Bolt Court, Fleet Street, 1864. — 135.
- ¹⁶³ Текстът на този откъс съпада с текста на четвъртото издание на първия том на „Капиталът“ (виж настоящото издание, т. 23, стр. 666—667) с изключение на някои бележки, които Енгелс дава в малко изменен вид в четвъртото издание в сравнение с третото. Третото издание на първия том на „Капиталът“ излязло в Хамбург в 1883 г. — 136.
- ¹⁶⁴ *Генерален регистратор* — така се наричал в Англия чиновникът, който възглавявал Централното бюро за регистриране на актовете на гражданското състояние. Покрай нормалните си функции бюрото провеждало веднъж на десет години преброяване на населението. — 136.
- ¹⁶⁵ „Census of England and Wales for the year 1861“, London, 1863. V. III, p. 11 („Преброяване в Англия и Уелс през 1861 г.“, Лондон, 1863. Том III, стр. 11). — 136.
- ¹⁶⁶ „Различни статистически материали на Обединеното кралство“, част VI, Лондон 1866, стр. 260—273. — 138.
- ¹⁶⁷ Приведеният тук и споменаван по-долу цитат (настоящия том, стр. 146, 149, 156, 176, 177) принадлежи не на Молиер, а на съвременника на Молиер М. Боало („Сатири“, сатира VII). В превод това четиристишие гласи:
- „Такъв е този човек. Прескача от бяло на черно.
Сутрин проклина без мяра своите чувства от снощи.
Скучен на другите хора, дотегнал на себе си сам —
духа си променя завчас — тъй както се сменя и модата“. — 138.
- ¹⁶⁸ Виж бележка 143. — 138.
- ¹⁶⁹ H. Fawcett. „The Economic Position of the British Labourer“. Cambridge and London, 1865, p. 67, 82 (X. Фосет. „Икономическото положение на британския работник“. Кембридж и Лондон, 1865, стр. 67, 82). — 138.
- ¹⁷⁰ Във вестник „Volksstaat“ този отговор на Маркс бил публикуван под заглавието: „До редакцията на „Volksstaat““ (виж настоящото издание, т. 18, стр. 84—87). — 140.
- ¹⁷¹ Маркс се позовава тук на страниците на първото немско издание на първия том на „Капиталът“. 1867 (виж настоящото издание, т. 23, стр. 666—667). — 142.
- ¹⁷² „England and America. A Comparison of the social and political State of both Nations“. Vol. I—II, London, 1833 („Англия и Америка. Сравнение на национал-

- ното и политическото положение на двете нации“. Том I—II, Лондон, 1833). Книгата на Уейкфийлд излязла анонимно. — 142.
- 173 Като говори за „изобретението на Ласкерчо“, Маркс има предвид един случай, станал на заседанието на райхстага на 8 ноември 1871 г. Буржоазният депутат националибералът Ласкер в полемика против Бебел заявил, че ако германските социалдемократически работници решат да последват примера на парижките комунари, „порядъчните и притежаващи собственост граждани ще ги ликвидират с тояги“. Но ораторът не се решил думите му да бъдат публикувани в тази формулировка и още в стенографския отчет вместо думите „ще ги ликвидират с тояги“ било написано „ще ги държат в подчинение“. Тази фалшификация била разобличена от Бебел. Ласкер станал предмет на подигравки в работническите кръгове. Заради малкия си ръст той получил ироничното прозвище „Ласкерчо“. — 143.
- 174 Във вестник „Volksstaat“ този отговор на Маркс бил публикуван под заглавие: „До редакцията на „Volksstaat““ (виж настоящото издание, т. 18, стр. 103—110). — 148.
- 175 A. Smith. „An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations“. V. III, Dublin, 1776, p. 136 (А. Смит. „Изследване на природата и причините на богатството на народите“. Т. III, Дъблин, 1776, стр. 136). — 149.
- 176 Тук и по-долу Маркс цитира първия том на „Капиталът“ (виж настоящото издание, т. 23, стр. 666—667). — 149.
- 177 Тук и по-долу Маркс цитира статията на Бизли по „Fortnightly Review“, кн. 47 от 1 ноември 1870 г. — 150.
- 178 Става дума за статията „Г-н Бизли и международната работническа асоциация“, публикувана без подпис в „Saturday Review“, кн. 785 от 12 ноември 1870 г. „Saturday Review“ — съкратено название на английското консервативно седмично списание „The Saturday Review of Politics, Literature, Science, and Art“ („Съботно списание за политика, литература, наука и изкуство“), което излизало в Лондон от 1855 до 1938 г. — 150.
- 179 Виж бележка 171. — 151.
- 180 Отговорът на Елеонора Маркс, публикуван в рубриката „Съобщения за международното движение на трудещите се маси“ под заглавие „Англия“, се придружавал от следната кратка бележка, в която тя съобщавала, че С. Тейлър е възобновил клеветническата кампания против Маркс и че буржоазните вестници „Times“ и „Daily News“ са отказали да публикуват нейния отговор до С. Тейлър: „Впросите, които се отнасят до социалистическото движение в Англия, са толкова много, че аз все пак се колебах, преди да се зема с тези редове за разговор на лична тема. Но тъй като нямам друга възможност да опровергая много сериозното обвинение, повдигнато против моя баща, надявам се, че читателите на „To-Day“ ще ми простят това. На 29 ноември миналата година в „Times“ се появи едно писмо на г. Седли Тейлър, в което бе повторена старата клевета, че баща ми съзнателно изопачил за собствените си цели приведения от него откъс от една от речите на Гладстон. Никого още не е имало човек, който да е бил тъй много клеветен, както моя баща, но тези клеветници обикновено бяха толкова презрени, че не биваха удостоявани с отговор. В този частен случай обаче моята баща отговори на своя анонимен обвинител, защото приписаното му изопачение се бе появило в Уредителния манифест на Международната работническа асоциация.

Като прочетох писмото на г. Тейлър, което само повтаря старата история, аз веднага отправих писмо до „Times“. Аз толкова често съм чела в английските вестници за „справедливостта“ на английския печат, че ни най-малко не се съмнявах, че отговорът ми ще получи също такава гласност, както и обвинението на г. Тейлър. Дните минаваха, но писмото ми изобщо не бе публикувано. Намирайки се все още под впечатлението, че дори „Times“ може да бъде честен по въпроси от лично естество, аз отново писах на редактора. Отново безрезултатно. Тогава се обърнах към „Daily News“, който догогава смятах за много справедлив вестник. Но очевидно на живите професори е позволено да ритат безнаказано мъртвия лъв; и либералният „Daily News“ не можа да разпростре своя либерализъм толкова далеко, че да публикува моето писмо. Ето защо публикувам както писмото на г. Тейлър, така и собствения ми отговор: — (виж „To-Day“, бр. 2, Vol. I, 1884, p. 150—153).

„To-Day“ („Днес“) — английско месечно списание със социалистическо направление, излизало в Лондон от април 1883 до юни 1889 г.; до юли 1884 г., когато редактор на списанието станал Хайндман, Елеонора Маркс завеждаше в това списание рубриката „Съобщения за международното движение на трудещите се маси“. — 160.

¹⁸¹ Вторият отговор на Елеонора Маркс, както и „Възражението на С. Тейлър“, бил публикуван в списание „To-Day“ в рубриката „Кореспонденция“ под заглавие: „Д-р Маркс и бюджетната реч на г. Гладстон от 1863 г.“ (виж „To-Day“, кн. 3, Vol. I, 1884, p. 228—235). — 164.

¹⁸² Виж настоящото издание, т. 23, стр. 35—40. — 168.

¹⁸³ Става дума за книгата: R. Jones. „Text-book of Lectures on the Political Economy of Nations“. Hertford, 1852 (Р. Джонс. „Лекции по политическа икономия на народите.“ Хартфорд, 1852), цитирана от Маркс в глава XXII на първия том на „Капиталът“ (виж настоящото издание, т. 23, стр. 611—612). Цитатът и препращането към книгата са дадени точно. — 168.

¹⁸⁴ L. Brentano. „Die Arbeitergilden der Gegenwart“. Zweiter Band. „Zur Kritik der englischen Gewerkvereine“. Leipzig, 1872 (Л. Брентано. „Съвременните работнически гилдии“. Том втори. „Към критиката на английските професионални съюзи“. Лайпциг, 1872). — 173.

¹⁸⁵ Става дума за книгата: F. Mehring. „Die Deutsche Sozialdemokratie. Ihre Geschichte und ihre Lehre“. Bremen, 1878 (Ф. Меринг. „Германската социалдемократия. Нейната история и нейното учение“. Бремен, 1878). — 174.

¹⁸⁶ „Deutsches Wochenblatt“ („Германски седмичник“) — буржоазно списание, излизало в Берлин от март 1888 до септември 1900 г. — 178.

¹⁸⁷ Настоящата статия била написана от Енгелс между 4 и 13 декември 1890 г., наскоро след като получил от В. Либкнехт съответната книжка на списание „Deutsches Wochenblatt“. На 13 декември Енгелс изпратил тази бележка до Кауцки с молба да я публикува в следващата книжка на списание „Neue Zeit“. — 179.

¹⁸⁸ През време на президентските избори във Франция в началото на декември 1887 г. в Париж станали масови демонстрации и митинги на работниците и демократичните сили против кандидатурата на бившия министър-председател Жул Фери (наречен „Фери-тонкииеца“ заради организирането през 80-те години на XIX век на експедиция с цел за колониално заграбване на Тунис, Мадагаскар и Тонкин) за поста президент, издигната от умерените буржоазни републиканци, така наречените опортюнисти, и подкрепена от монархистите. Събрал в първия

тур на гласуването незначителен брой гласове, под натиска на народните маси Фери бил принуден да снесе кандидатурата си в навечерието на втория тур. В писмо до Лафарг от 5 декември 1887 г. Енгелс преценява провалянето на кандидатурата на Фери като победа на народа над обединените монархисти и опортюнисти.

На 27 и 28 февруари 1891 г. в германския райхстаг било обсъждано едно перо на военния бюджет за така наречените премии на подофицерите. Канцлерът Каприви мотивирал искането на кредит за тези цели с необходимостта от укрепване на подофицерския състав на армията, тъй като след отменяването на закона против социалистите в армията се засилило влиянието на социалдемократията. С гласовете на центъра, консерваторите и национал-либералите райхстагът утвърдил тези кредити в размер на 80 % от исканата от правителството сума. — 182.

- ¹⁸⁹ Настоящият увод бил написан от Енгелс за третото юбилейно немско издание на произведението на Маркс „Гражданската война във Франция“ (виж настоящото издание, т. 17, стр. 315—369), издадено през 1891 г. по случай двадесетгодишнината на Парижката комуна от издателството на вестник „Vorwärts“ в Берлин. Като отбелязва историческото значение на опита на Парижката комуна и на неговото теоретическо обобщение от Маркс в „Гражданската война във Франция“, Енгелс прави в своя увод и редица допълнения, отнасящи се до историята на Парижката комуна, по-специално до дейността на влизащите в Комуната бланкисти и прудонисти. В юбилейното издание Енгелс включил и написаните от Маркс първо и второ възвание на Генералния съвет на Международната работническа асоциация за Френско-пруската война (виж настоящото издание, т. 17, стр. 3—8 и 273—281). Следващите отделни издания на „Гражданската война във Франция“ на различни езици се публикували обикновено заедно с увода на Енгелс.

Първоначално уводът на Енгелс бил публикуван с негово съгласие в списание „Neue Zeit“, Bd. 2, кн. 28 от 1890—1891 г. под заглавие „За гражданската война във Франция“. При публикуването редакцията се намесила в текста: в последния абзац изразът „социалдемократическият филистер“, употребен в ръкописа, бил заместен с думите: „германският филистер“. Както се вижда от писмото на Фишер до Енгелс от 17 март 1891 г., Енгелс изразил не одобрението си във връзка с това произволно заместване, но, изглежда, не желаел да допусне текстуални различия в едновременните публикации на своето произведение, запазил заменените думи и в отделното издание. В настоящото издание е възстановен първоначалният текст.

На руски език уводът на Енгелс заедно с „Гражданската война във Франция“ на Маркс бил публикуван за пръв път в Женева през 1893 г. През 1905 г. издателство „Буревестник“ (Одеса) издало „Гражданската война във Франция“ с увода на Енгелс в превод от третото френско издание от 1891 г. под редакцията на В. И. Ленин. При редактирането на превода Ленин отстранил множество изопачения и неточности на предишното издание от 1905 г., издадено от същото издателство, а така също възстановил ония места от текста на „Гражданската война във Франция“ и от увода, които по-рано били зачеркнати от царската цензура. По-късно В. И. Ленин направил нови преводи на редица места от увода, които се цитират в произведението му „Държавата и революцията“ и в други негови произведения. Редактираните и направени от Ленин преводи са взети под внимание при подготовката на настоящото издание. — 183.

- ¹⁹⁰ Виж настоящото издание, т. 8, стр. 113—212. — 183.

- ¹⁹¹ Става дума за националноосвободителната война на германския народ против Наполеоновото господство през 1813—1814 г. — 183.

- ¹⁹² Реакционните кръгове в Германия наричали *демагози* участниците в опозиционното движение, които през периода след войните с Наполеонова Франция се обявявали против реакционния строй в германските държави и организирали политически манифестации с искания за обединението на Германия. Движението се разпространило сред интелигенцията и студентите, особено в студентските гимнастически дружества. Реакционните власти преследвали „демагозите“. — 183.
- ¹⁹³ К. Маркс. „Второ въззвание на Генералния съвет на Международната работническа асоциация за Френско-пруската война“ (виж настоящото издание, т. 17, стр. 278). — 184.
- ¹⁹⁴ На 1 и 2 септември 1870 г. при Седан станало едно от решителните сражения на Френско-пруската война, което завършило с разгрома на френските войски. Съгласно акта за капитулация, подписан от френското командване на 2 септември 1870 г., в плен се предали над 80 хиляди войници, офицери и генерали начело с Наполеон III, който от 5 септември 1870 до 19 март 1871 г. бил държан във Вилхелмсхъе (близо до Касел) — замък на пруските крале. Седанската катастрофа ускорила краха на Втората империя и довела до провъзгласяването на република във Франция на 4 септември 1870 г. — 186.
- ¹⁹⁵ Става дума за прелиминарния мирен договор между Франция и Германия, подписан от Тьер и Ж. Фавър, от една страна, и Бисмарк — от друга, във Версай на 26 февруари 1871 г. Съгласно условията на този договор Франция отстъпвала на Германия Елзас и Източна Лотарингия и плащала контрибуция в размер на 5 милиарда франка; до изплащането на контрибуцията част от френска територия оставала окупирана от германските войски. Окончателният мирен договор бил подписан във Франкфурт на Майн на 10 май 1871 г. — 187.
- ¹⁹⁶ Цитира се отчетът на комисията по изборите за Комуната, публикуван в органа на комуната „Journal Officiel de la République Française“ („Официален вестник на френската република“), бр. 90 от 31 март 1871 г. — 188.
- ¹⁹⁷ Както изглежда, Енгелс излага съдържанието на заповедта на делегата по просветата при Парижката комуна Е. Вайан от 11 май 1871 г., публикувана в „Journal Officiel de la République Française“, бр. 132 от 12 май 1871 г. — 188.
- ¹⁹⁸ Става дума за книгата на Прудон „Idée générale de la Révolution au XIX siècle“, Paris, 1851 („Общата идея на революцията през XIX век“, Париж, 1851). Критика на изложението в това произведение възгледни на Прудон се съдържа в писмото на Маркс до Енгелс от 8 август 1851 г. и в произведението на Енгелс „Критически разбор на книгата на Прудон „Общата идея на революцията през XIX век““ („Архив Маркса и Енгелса“, т. 10, стр. 13—17). — 191.
- ¹⁹⁹ Настоящото писмо било написано от Енгелс в отговор на молбата (в писмо от 2 март 1891 г.) на един от ръководителите на Испанската социалистическа работническа партия Хосе Меса да се разреши на Националния съвет на партията да издаде направения от него испански превод на книгата на Маркс „Нищета на философията. Отговор на „Философия на нищетата“ на г. Прудон“ (виж настоящото издание, т. 4, стр. 67—184) Меса започнал да работи върху превода на книгата още в 1872 г. Откъси от нея били публикувани за пръв път на испански език в органа на мадридските секции на I Интернационал вестник „Emancipación“ („Освобождение“), бр. 44 от 13 април и бр. 68 и 69 от 5 и 13 октомври 1872 г. По-късно Меса продължил да работи върху превода през 70—80-те години, но практическа възможност за издаване на книгата в Испания се явила едва в началото на 90-те години.

В своето писмо до Енгелс от 8 април 1891 г. Меса съобщава, че е получил писмото на Енгелс относно испанското издание на „Нищета на философията“, и подчертава изключителната важност на произведението на Маркс за борбата против прудонистките идеи, които буржоазните партии използвали с цел да заблуждават работниците с псевдосоциалистически фрази, а също и за преодоляване влиянието на анархизма. Писмото на Енгелс било напечатано като предговор към испанското издание на книгата на Маркс, излязло в Мадрид през лятото на 1891 г.

В приложение към книгата била напечатана програмата на партията, приета на първия конгрес в Барселона през 1888 г. — 195.

²⁰⁰ Настоящото писмо представлява отговор на Енгелс на обръщението, отправено му от организационния комитет на интернационалния митинг в защита на правата на труда, който се проектирало да бъде свикан в Милано на 12 април 1891 г. Комитетът бил образуван от демократичните организации в Милано, в него влизали видни дейци на италианското работническо и социалистическо движение. В стремежа си да предаде на митинга широк международен характер, комитетът разпространял покана за участие в митинга или за писмено изразяване на своята солидарност с него до работническите и социалистическите организации в различните страни, включително и до Германската социалдемократическа партия, до френската Работническа партия и т. н., както и лично до мнозина видни социалисти. Заедно с тази покана на 2 април 1891 г. комитетът изпратил на Енгелс и специално писмо, в което се казвало: „Вие сте един от най-известните бойци в тази битка между свободата и робството. Вие сте един от най-видните дейци на попрището на социализма както в Германия, така и в Англия, и Вашето писмо, изразяващо солидарност с нашия митинг, ще окаже голямо влияние върху целия трудов народ. Но още по-голямо влияние както на Вашите съотечественици, така и на нашите другари от другите страни би оказало вашето присъствие в Милано на 12 април и, както се надяваме, Вашата реч в защита на свободата и независимостта на работниците“. — 196.

²⁰¹ Енгелс заемал поста секретар-кореспондент на Генералния съвет на I Интернационал за Италия през 1871—1872 г. и напълномощник на Генералния съвет за Италия през 1873 г. — 196.

²⁰² Енгелс написал настоящия увод за новото отделно издание на произведението на Маркс „Наемен труд и капитал“ (виж настоящото издание, т. 6, стр. 427—458), излязло под неговата редакция в Берлин през 1891 г. В началото на своя увод Енгелс изцяло възпроизвежда въстъпителната бележка, която той написал за предишното издание на посоченото произведение, излязло през 1884 г. (виж настоящото издание, т. 21, стр. 176). Брошурата с увода на Енгелс била издадена в голям тираж с цел за пропагандиране на икономическото учение на Маркс сред работниците.

Уводът се разпространил широко в работническия и социалистическия печат, публикуван бил като самостоятелна статия. Преди излизането на брошурата той бил публикуван в приложение към вестник „Vorwärts“, бр. 109 от 13 май 1891 г., под заглавие „Наемен труд и капитал“. С известни съкращения бил печатан във вестник „Freiheit“, бр. 22 от 30 май 1891 г., в италианското списание „Critica Sociale“ („Социална критика“), кн. 10 от 10 юли 1891 г., във вестник „Socialiste“, бр. 44 от 22 юли 1891 г., и през 1892 г. в алманаха на френското социалистическо списание „Question Sociale“ („Социален въпрос“), а така също и в други органи.

Уводът е бил включван във всички следващи издания на произведението на Маркс, излезли на много езци в превод от изданието от 1891 г. На руски език

уводът бил публикуван за пръв път във второто издание на произведението на Маркс, излязло в Женева през 1894 г. — 197.

- 208 *Германското работническо дружество* в Брюксел било основано от Маркс и Енгелс в края на август 1847 г. с цел за политическо просвещаване на германските работници, живущи в Белгия, и за пропагандиране идеите на научния комунизъм сред тях. Под ръководството на Маркс и Енгелс и техните съратници дружеството станало легален център за обединение на германските революционни пролетарии в Белгия и поддържало пряка връзка с фламандските и валонските работнически клубове. Най-добрите елементи на дружеството влизали в брюкселската община на Съюза на комунистите. Дейността на Германското работническо дружество в Брюксел била преустановена скоро след февруарската буржоазна революция от 1848 г. във Франция поради арестите и изгонването на неговите членове от белгийската полиция. — 197.
- 201 Става дума за интервенцията на царските войски в Унгария през 1849 г. с цел за потушаване на унгарската буржоазна революция и за възстановяване на властта на австрийските Хабсбурги, както и за въстанията в защита на имперската конституция (приета от франкфуртското Национално събрание на 28 март 1849 г.), които били последният етап на буржоазнодемократическата революция от 1848—1849 г. в Германия. Конституцията била отхвърлена от повечето немски правителства. — 197.
- 205 По-късно в ръкописното наследство на Маркс бе открит подготвителният план на последната или редицата последни лекции за наемния труд и капитала във вид на ръкопис, озаглавен „Работна заплата“, на чиято корица е отбелязано: „Брюксел, декември 1847 г.“ (виж настоящото издание, т. 6, стр. 579—602). По своето съдържание този ръкопис отчасти допълва незавършеното произведение на Маркс „Наемен труд и капитал“. Той бил публикуван за пръв път през 1924 г. на руски език в списание „Социалистическое хозяйство“, а през 1925 г. на езика на оригинала в списание „Unter dem Banner des Marxismus“ („Под знамето на марксизма“). Но подготвените за печат заключителни части на произведението „Наемен труд и капитал“ не са открити сред ръкописите на Маркс. — 197.
- 208 Виж настоящото издание, т. 13, стр. 15—39 и т. 23, стр. 43—80. — 199.
- 207 Енгелс цитира първия том на „Капиталът“ (виж настоящото издание, т. 23, стр. 547). — 201.
- 208 Виж настоящото издание, т. 23, стр. 177—187. — 202.
- 209 Енгелс има предвид чествуването на Първи май през 1891 г. В някои страни (Англия, Германия) първомайският празник бил празнуван в първата неделя след 1 май, която през 1891 г. се падала на 3 май. През първомайските дни на 1891 г. се състояли работнически митинги и демонстрации в много градове на Англия, Австрия, Германия, Франция, Италия и други страни. В 1891 г. празникът на международната пролетарска солидарност бил чествуван за пръв път в Русия, въпреки жестоките преследвания на участниците от царските власти. — 204.
- 210 Енгелс написал настоящия предговор за четвъртото немско издание на неговото произведение „Развитието на социализма от утопия към наука“ (виж настоящото издание, т. 19, стр. 185—230), издадено от издателството на вестник „Vorwärts“ в Берлин през 1891 г. Първото немско издание на това произведение, публикувано първоначално на френски език в списание „Revue socialiste“ („Социалистически преглед“) през 1880, излязло в Хотинген—Цюрих в издателството на вестник „Sozialdemokrat“ през март 1883 г. (на заглавния лист била отбелязана датата:

- 1882 г.). В предговор към него Енгелс изразявал увереността, че съдържанието му няма да представлява големи трудности за германските работници (виж настоящото издание, т. 19, стр. 322). Второто и третото немско издание на произведението на Енгелс излезли в същото издателство през 1883 г. Четвъртото издание било последното пожизнено издание на произведението на Енгелс на немски език. В приложение към това издание, както и към предишните немски издания, било отпечатано произведението на Енгелс „Марката“ (виж настоящото издание, т. 19, стр. 327—345). — 205.
- 211 Изброени са следните издания: „Il socialismo utopico e il socialismo scientifico“, Benevento, 1883; „Развитието на научния социализъм“, Женева, 1884; „Socialismens Udvikling fra Utopi til Videnskab“, København, 1885; „Socialismo utopico y socialismo científico“, Madrid, 1886; „De ontwikkeling van het socialisme van utopie tot wetenschap“, Gravenhage, 1886. — 205.
- 212 Споменатите от Енгелс допълнения към първоначалния текст на „Развитието на социализма от утопия към наука“, в основата на който лежи текстът на съответните глави от „Анти-Дюринг“, в настоящото издание са допълнително възпроизведени в 20 том, в раздела „Материали към „Анти-Дюринг““. Допълнението за Сен-Симон виж в т. 20, стр. 653—654; допълнението за тръстовете виж в т. 20, стр. 656—657. — 205.
- 213 Настоящата работа представлява предговорът, който Енгелс написал към четвъртото издание на своята книга „Произход на семейството, частната собственост и държавата“ (виж настоящото издание, т. 21, стр. 25—175); преди излизането на книгата предговорът бил публикуван със съгласието на автора в списание „Neue Zeit“, кн. 41 от 1891 г. под заглавие „Към историята на първобитното семейство (Бахофен, Мак-Ленан, Морган)“.
- Четвъртото поправено и допълнено издание на книгата на Енгелс излязло в Щутгарт в края на 1891 г. и по-късно вече не било изменено. Настоящият предговор влизал във всички следващи издания на книгата на Енгелс, излизали както на немски, така и на други езици. На руски език предговорът бил напечатан за пръв път в първото издание на книгата на Енгелс, излязло в Петербург през 1894 г. — 206.
- 214 Става дума за следните издания на книгата на Енгелс: L'origine della famiglia, della proprietà privata e dello Stato“. Versione riveduta dell'autore di Pasquale Martignetti. Benevento, 1885; „Origina familiei, proprietății private și a statului“, tradusă de Joan Nădejde, in: „Contemporanul“ № № 17, 18, 19, 20—21, 1885, № № 22, 23 — 24, 1886; „Familjens, Privatejendommens og Statens Oprindelse“, Dansk, af Forfatteren gennemgaaet Udgavse, besøerget af Gerson Trier. København, 1888, L'Origine de la Famille, de la Propriété privée et de l'Etat“. Paris, 1893. — 207.
- 215 E. B. Tylor. „Researches into the Early History of Mankind and the Development of Civilisation“. London, 1865 (Е. Б. Тейлър. „Изследване на първобитната история на човечеството и на възникването на цивилизацията“. Лондон, 1865). — 207.
- 216 J. J. Bachofen. „Das Mutterrecht. Eine Untersuchung über die Gynaikokratie der alten Welt nach ihrer religiösen und rechtlichen Natur“. Stuttgart, 1861 (И. Я. Бахофен. „Майчино право. Изследване на гинеокрацията на древния свят въз основа на неговата религиозна и правна природа“. Щутгарт, 1861). — 207.
- 217 Есхил. „Орестея. Евмениди“. — 208.

- 218 Енгелс цитира книгата на Мак-Ленан „Studies in Ancient History comprising a Reprint of „Primitive Marriage. An Inquiry into the Origin of the Form of Capture in Marriage Ceremonies““. London and New-York, 1886, p. 124—125 („Очерци по древната история, включващи препечатка на книгата „Първобитният брак. Изследване за произхода на обряда на похишаването в сватбените церемонии““, Лондон и Ню Йорк, 1886, стр. 124—125). Произведението на Мак-Ленан „Първобитният брак“ било публикувано за пръв път в отделно издание в Единбург през 1865 г., а първото издание на „Очерците по древна история“ (включително препечатката на произведението „Първобитният брак“) излязло в Лондон през 1876 г. По-долу Енгелс споменава и това издание. — 211.
- 219 R. G. Latham. „Descriptive Ethnology“. Vol. I—II. London, 1859.
Магари — племе, сега народност, населяваща западните райони на Непал. — 211.
- 220 Става дума за четиринадесетте „Писма за ирокезите“, публикувани от Л. Г. Морган в списание „American Review“ („Американски преглед“), Ню Йорк, кн. II—XII от февруари — декември 1847 г., както и за неговата книга „League of the Ho-dé-po-sau-pee or Iroquois“. Rochester, 1851 („Лигата на Ho-dé-po-sau-pee или на Ирокезите“. Рочестер, 1851). — 211.
- 221 J. Lubbock. „The origin of Civilisation and the Primitive Condition of Man. Mental and Social Condition of Savages“. London, 1870 (Дж. Лъбък. „Произход на цивилизацията и първобитно състояние на човека. Духовно и обществено състояние на дивите народи“. Лондон, 1870). — 212.
- 222 L. H. Morgan. „Systems of Consanguinity and Affinity of the Human Family“—Washington, 1871 (Л. Г. Морган. „Системи на кръвно родство и родство по сватовство на човешкото семейство“. Вашингтон, 1871). — 213.
- 223 A. Giraud-Teulon. „Les origine de la famille“. Genève, Paris, 1874 (А. Жиро-Тьолон. „Произход на семейството“. Женева, Париж, 1874).
J. Lubbock. „The Origin of Civilisation and the Primitive Condition of Man. Mental and Social Condition of Savages“. Fourth Ed. London, 1882. — 214.
- 224 L. H. Morgan. „Ancient Society, or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization“. London, 1877 (Л. Х. Морган. „Първобитното общество, или изследване на линията на човешкия прогрес от дивачество през варварство към цивилизация“. Лондон, 1877). — 214.
- 225 Енгелс пътувал в Съединените американски щати и Канада заедно с Едуард Евелинг, Елеонора Маркс-Евелинг и К. Шорлемер през август—септември 1888 г. Пътните впечатления на Енгелс от това пътуване виж в настоящото издание, т. 21, стр. 481—483. — 215.
- 226 J. F. McLennan. „Studies in Ancient History“. London, 1876, p. 333. — 216.
- 227 Приветствието е написано от Енгелс в отговор на поканата да участва в работата на втория конгрес на Австрийската социалдемократическа работническа партия, предадена му от Виктор Адлер в писмо от 22 юни 1891 г.
II конгрес на Австрийската социалдемократическа работническа партия се състоял във Виена от 28 до 30 юни 1891 г. Присъствували 193 делегати. На конгреса били обсъдени въпросите за положението и дейността на партията, за движението за всеобщо, равно и пряко изборително право, за празнуването на Първи май, за участието на партията в Международния социалистически работнически конгрес през 1891 г. в Брюксел, за профсъюзите, за социалната реформа в Австрия

- и други. Обобщавайки резултатите от работата на конгреса, централният орган на партията „Arbeiter-Zeitung“ отбелязал на 3 юли 1891 г. в уводна статия „Нацият партиен конгрес във Виена“, че австрийската социалдемократия може да бъде доволна от своя конгрес, на който ясно се проявил интернационалният характер на партията, яснотата и единството по тактическите въпроси. Разискванията на конгреса ставали съгласно основните положения на програмата, приета на първия конгрес в Хайнфелд през 1888 г. — 217.
- 229 В Хайнфелд (Долна Австрия) от 30 декември 1888 г. до 1 януари 1889 г. се състоял обединителният конгрес, на който присъствували 73 делегати на социалистите от почти всички провинции на Австрия. На конгреса, който изиграл голяма роля за развитието на социалистическото движение в Австрия, била основана Австрийската социалдемократическа работническа партия и била приета за програма „Декларация за принципите“, която се основавала общо взето върху положенията на „Манифеста на комунистическата партия“. Декларацията поставила за задачи на партията политическото организиране на пролетариата и развитието на неговото класово съзнание, борбата за превръщане на средствата за производство в обществена собственост, освобождението на всички трудещи се от икономическа зависимост, премахването на тяхното политическо безправие, повишаването на духовното им равнище и др. Декларацията провъзгласявала принципа на пролетарския интернационализъм като една от основите на организацията и дейността на партията. В нея бил отминат въпросът за диктатурата на пролетариата, липсвало искане за премахване на монархията и за установяване на република, не бил засегнат по същество и аграрният въпрос, чието решаване имало голямо значение за развитието на работническото движение в Австрия. — 217.
- 229 Енгелс има предвид отменяването на изключителните закони, въведени от реакционните правителства на Германия и Австро-Унгария за борба против социалистическото и работническото движение.
- За изключителния закон против социалистите в Германия виж бележка 2.
- Изключителни закони против социалистите под името „закони против анархистите“ били приети в Австрия през 1884 г. Въз основа на тези закони социалистическите и профсъюзните работнически организации и техните печатни органи се подлагали на полицейски преследвания и забрана, а ръководителите им се екстернирали. Но през юни 1891 г. правителството на Таафе под влияние на засилилото се стачно движение и на масовите акции на австрийските работници на 1 май 1890 г. било принудено да отмени тези закони. — 217.
- 230 Произведението „Към критиката на социалдемократическата проектпрограма от 1891 г.“, което представлява извънредно важен документ на марксизма, образец на непримиримата борба на Енгелс против опортюнизма, за революционна марксистка програма на германската социалдемократия, било написано от Енгелс между 18 и 29 юни 1891 г. Като непосредствен повод за написването ѝ послужила проектпрограмата на Германската социалдемократическа партия, изпратена на Енгелс от името на ръководството на партията от Р. Фишер, заедно с писмо от 18 юни 1891 г. От писмото се вижда, че проектпрограмата, съставена главно от Бебел и Либкнехт, била обсъждана на редица заседания на ръководството, на едно от които било решено тя да бъде изпратена на Енгелс и на други дейци на работническото и социалистическото движение.
- Както се вижда от писмото на Енгелс до Кауцки от 29 юни 1891 г., Енгелс, след като получил проекта, го подложил на подробен критичен анализ. Той възнамерявал да даде своя, по-сбита формулировка на мотивите, но тъй като срокът за представяне на бележките бил ограничен, скицирал само отделни положе-

ния (виж приложенията към раздел I, настоящия том, стр. 234—235). По-рядко Енгелс разкритикувал този раздел на проекта, който бил посветен на политическите искания. Именно този раздел според него му дал повод да ванесе удар „на миролюбивия опортюнизъм“, проповядващ „бодротото, скромно, весело, свободно „връстване“ на старото свинство в „социалистическото общество““. Критичните бележки на Енгелс, както и публикуваното по това време по негово настояване произведение на К. Маркс „Критика на Готската програма“ (виж бележка 131), оказали голямо влияние върху по-нататъшния ход на обсъждането и преработването на проектопрограмата.

Доколко бележките на Енгелс са били взети под внимание, може да се съди от проектопрограмата, публикувана от ръководството на партията във вестник „Vorwärts“ на 4 юли 1891 г., наскоро след получаване на бележките. Текстът показва, че измененията, внесени в проекта под влияние на критиката на Енгелс, са засегнали главно мотивите, както и раздела за икономическите искания. Въпреки критиката на Енгелс, разделът на проекта, посветен на политическите искания, не бил изменен особено. В него липсвали положения за завоюване на политическата власт от пролетариата, за демократична република, за преобразуване на държавния строй в Германия и за необходимостта от борба против остатъците от феодализма и абсолютизма и други.

След публикуването на официалния проект на програмата започнало негово обсъждане в партийните организации, на страниците на вестник „Vorwärts“ и на списание „Neue Zeit“; при това почнали да постъпват не само отделни предложения и изменения, но и нови проекти за програма. Предложила своя проектопрограма, съставена от Каушки, и редакцията на списание „Neue Zeit“. От писмата на Енгелс до Каушки от 28 септември и до Бебел от 29 септември 1891 г. се вижда, че той изказал по проекта на редакцията на „Neue Zeit“ редица критични бележки, но общо взето го считал за по-задоволителен от официалния проект и одобрил намерението на Бебел да подкрепи този проект на Ерфуртския конгрес.

За разглеждане на представените проекти и предложения била създадена програмна комисия под председателството на В. Либкнехт; тя изработила окончателния проект на програмата, като положила в основата му проекта, съставен от редакцията на „Neue Zeit“; били взети под внимание също и някои бележки на Енгелс, отнасящи се до първоначалния проект на програмата, съставен от ръководството на партията.

Проектопрограмата, съставена от комисията, била внесена за обсъждане на Ерфуртския конгрес на Германската социалдемократическа партия, който се състоял от 14 до 21 октомври 1891 г. Доклад по този въпрос изнесъл В. Либкнехт. За резултатите от Ерфуртския конгрес, който по същество приел марксистка програма, Енгелс, пише в писмото си до Зорге от 24 октомври 1891 г.: „За наше задоволство Марксовата критика удържа пълна победа“.

Ерфуртската програма била голяма крачка напред в сравнение с Готската програма; от партийната програма били отстранени реформистките ласалиански догми, по-ясно били формулирани политическите и икономическите искания. В програмата била научно обоснована неизбежността на гибелта на капиталистическия строй и заместването му от социалистически, ясно се посочвало, че за социалистическото преустройство на обществото пролетариатът трябва да завоюва политическата власт.

Същевременно Ерфуртската програма имала и сериозни недостатъци, най-главният от които бил липсата на положение за диктатурата на пролетариата като средство за социалистическото преустройство на обществото. Тя не издигала също искания за събаряне на монархията и за установяване на демократична република, за преобразяване на държавния строй на Германия и други.

В това отношение критичните бележки на Енгелс относно първоначалния проект се отнасят напълно и до приетата от Ертфуртския конгрес програма.

Произведението на Енгелс „Към критиката на социалдемократическата проектопрограма от 1891 г.“ дълго време не било публикувано от ръководството на германската социалдемократия; то било напечатано в списание „Neue Zeit“ едва в 1901 г. В редакционна бележка се изтъквало, че ръкописът на Енгелс бил намерен сред литературното наследство на В. Либкнехт.

На руски език преводи на отделни места от произведението „Към критиката на социалдемократическата проектопрограма от 1891 г.“ били направени за пръв път от В. И. Ленин и се цитират в неговия труд „Държавата и революцията“. Лениновите преводи на тези места са взети под внимание при подготовката на произведението на Енгелс в настоящото издание. На руски език това произведение било публикувано за пръв път в брошурата „Маркс и Енгелс о программе и тактике социал-демократии“, изд. „Прибой“, 1930 г. — 219.

231 Ръкописният вариант на проектопрограмата, който бил изпратен на Енгелс от ръководството на Германската социалдемократическа партия и който той подложил на критически анализ, досега не е открит. По-долу се привежда вариантът, публикуван от ръководството („Vorwärts“, бр. 153 от 4 юли 1891 г.), в който били взети под внимание някои бележки и предложения на Енгелс. За по-лесно сравняване с критическите бележки на Енгелс в мотивите в квадратни скоби са отбелязани номерата на абзаците.

СОЦИАЛДЕМОКРАТИЧЕСКАТА ПРОГРАМА ОТ 1891 г.

Проект на ръководството на партията

[Абз. 1] Отделянето на работниците от средствата на труда — земята, рудниците, мините, машините и оръдията, средствата за съобщение — и тяхното преминаване в индивидуална собственост на част от членовете на обществото довежда до разделянето на обществото на две класи — трудеща се и имотна.

[Абз. 2] В ръцете на своите присвоители обществените средства на труда се превръща в средства за експлоатация. Обусловеното от това икономическо подчинение на работниците от присвоителите на средствата на труда, т. е. на източниците за живот, е основата на робството във всичките му форми, на социалната мизерия, умствената принизеност и политическата зависимост.

[Абз. 3] При господството на тази експлоатация натрупването на създаването от експлоатираните богатство се увеличава в ръцете на експлоататорите — капиталисти и едри земеделци — с все по-голяма бързина. Разпределението на продукта на труда между експлоататори и експлоатираните става все по-неравно, числеността на пролетариата и неосигуреността на неговото съществуване нарастват все повече, армията на излишните работници взема все по-масов характер, класовият антагонизъм става все по-остър, а все по-ожесточена — класовата борба, която разделя съвременното общество на два враждебни военни лагера и представлява общ отличителен признак на всички промишлени страни.

[Абз. 4] Коренищата се в самата същност на капиталистическото производство липса на планомерност поражда ония все по-продължителни кризи и прекъсвания в производството, които още повече влошават положението на работниците вследствие разоряването на средните слоеве на градското и селското население — дребните буржоа и дребните селяни — още повече разширяват пропастта между имотни и безимотни, превръщат всеобщото неустойчиво положение в нормално състояние на обществото и служат за доказателство, че класата на собствениците на обществените средства на труда е загубила призванието и способността за стопанско и политическо ръководство.

[Абз. 5] Да сложи край на това състояние, което с всеки ден става все непоносимо, като премахне неговите причини и извоюва освобождението на работническата класа — такава е целта и задачата на социалдемокрацията.

[Абз. 6] Германската социалдемократическа партия съобразно с това се стреми да осъществи превръщането на средствата на труда — земята, рудниците, мините, машините и оръдията, средствата за съобщение — в обща собственост и превръщането на капиталистическото производство в социалистическо производство — превръщане, материалните и духовните условия за което са създадени и продължават да се създават от самото капиталистическо общество, единствено чрез което може да бъде осъществено освобождението на работническата класа, а същевременно и освобождението на всички членове на обществото без изключение.

[Абз. 7; в текста, от който се е ползвал Енгелс — абз. 9] Социалдемократическата партия няма нищо общо с така наречения държавен социализъм, системата на одържавяване за фискални цели, която поставя държавата на мястото на частния капиталист и по този начин обединява в един ръце силата на икономическата експлоатация и на политическото потискане на работника.

[Абз. 8; в текста, от който се е ползвал Енгелс — абз. 7] Освобождението на работническата класа може да бъде само дело на самата работническа класа, защото всички останали класи и партии стоят на почвата на капитализма и въпреки противоположните си интереси имат за своя обща цел запазването и укрепването на основите на съвременното общество.

[Абз. 9; в текста, от който се е ползвал Енгелс — абз. 8] Във всички страни, в които господства капиталистическият начин на производство, работническата класа има еднакви интереси; с разширяването на международните връзки и на производството за световния пазар положението на работниците във всяка страна става все по-зависимо от положението на работниците в другите страни, затова освобождението на работническата класа е не национална, а социална проблема, в разрешаването на която еднакво участвуват работниците от всички културни страни. Съзнавайки това, Германската социалдемократическа партия се чувствава и обявява за *солидарна* с класово съзнателните работници от всички останали страни.

[Абз. 10] Социалдемократическата партия не се бори за нови класови привилегии и предимства, а за премахване на класовото господство и на самите класи и за равни права и равни задължения на всички без разлика на пол и произход. В тази осеободителна борба социалдемокрацията като представителка не само на наемните работници, но изобщо на всички експлоатирани и потиснати защитава всички искания, мероприятия и планове, които са способни да подобри положението на народа изобщо и по-специално на работническата класа. Затова Германската социалдемократическа партия издига сега следните искания:

1. Всеобщо равно и пряко избирателно право и право на глас при тайно гласуване за всички граждани на империята над 20 години без разлика на пол във всички стадии на изборите и гласуването.

Въвеждане на пропорционална избирателна система. Насрочване на изборите и на гласуването в неделни и празнични дни. Възнаграждение за избраните представители.

2. Пряко участие на народа в законодателството въз основа на правото на вънасяне и отхвърляне на законопроекти. Самоуправление на народа в империята, държавата, провинцията и общината. Ежегодно гласуване на данъците, пръво на отказ от плащането на данъци.

3. Решаване на въпросите за войната и мира от избраните представители на народа. Учредяване на международен арбитражен съд.

4. Отменяване на всички закони, които ограничават или изправзват от съдържание свободата на изразяване на мнения и правото на съюзи и събрания.

5. Огменяване на всички държавни кредити за църковни и религиозни цели. Църковните и религиозните дружества трябва да се разглеждат като частни обединения.

6. Светски характер на училището. Задължително посещение на държавните народни училища. Безплатно образование и гарантиране на учебни помагала във всички държавни учебни заведения.

7. Възпитание на всички граждани в дух на готовност за отбрана. Заменяване на постоянна армия с народна милиция.

8. Безплатно съдопроизводство и оказване на юридическа помощ. Осъществяване на съдопроизводството от съдии, избрани от народа.

9. Безплатна медицинска помощ и безплатни лекарства.

10. Диференциран прогресивен данък върху дохода, капитала и наследство за покриване на всички държавни разходи, доколкото те подлежат на покриване от данъците. Отменяване на всички косвени данъци, мита и други стопанско-политически мероприятия, които подчиняват интересите на общественото цяло на интересите на едно привилегировано малцинство.

С цел за защита на правата на работническата класа Германската социал-демократическа партия издига следните искания:

1. Действено национално и международно законодателство за охрана на труда върху следната основа:

a) Установяване на нормален работен ден с продължителност максимум осем часа.

b) Забрана на промишления труд за деца под четиринадесет години.

c) Забрана на нощния труд освен в такива отрасли на промишлеността, при които той е необходим поради тяхната специфичност, по технически причини или в интерес на общественото благо.

d) Предоставяне на всеки работник непрекъснат отпих с продължителност минимум 36 часа седмично.

e) Забрана на заплащането на труда със стоки.

2. Надзор върху всички промишлени предприятия и регулиране на трудовите отношения в града и селото от имперското ведомство на труда, окръжните бюра на труда и палатите на труда.

3. Изравняване правата на селскостопанските работници и прислужниците с правата на промишлените работници. Отменяване на устава за ратантѐ.

4. [В текста, от който се е ползвал Енгелс, очевидно пункт 2] Охрана на правото на съюзи.

5. Предаване на цялата система на осигуряване на работниците в компетентност на империята при решаващото участие на работниците в управлението на осигурителните учреждения. — 221.

²³² Става дума за програмата на Германската социалдемократическа партия, приета на обединителния конгрес в Гота в 1875 г. Критически разбор на проекта за тази програма, който бил приет от конгреса само с малки изменения, Маркс дава в произведението си „Критика на Готската програма“, а Енгелс — в писмо до Бебел от 18—28 март 1875 г. (виж настоящото издание, т. 19, стр. 1—8 и 9—32). — 221.

²³³ Енгелс цитира Общия устав на Международната работническа асоциация (виж настоящото издание, т. 17, стр. 445). — 222.

²³⁴ Конституцията от 1850 г. била приета в Пруссия в резултат на ревизирането на конституцията, октроирана от крал Фридрих—Вилхелм IV на 5 декември 1848 г., след извършването на контрареволуционен държавен преврат и разгонване на пруското Национално събрание. В стремежа си да унищожи остатъците

от демократичните завоевания, запазени в тази общо взето твърде антидемократична конституция, през април 1849 г. кралят разтурил камарата на представителите, а на 30 май 1849 г. издал нов избиращелен закон, който установявал трикласна изборна система, основана върху висок имуществен ценз и нееднакво представителство на различните слоеве на населението. Раболепното мнозинство на новата камара, избрана по силата на този закон, приело по предложение на краля нова конституция, която задълбочавала реакционните принципи на октроираната конституция от 1848 г. В Прусия се запазвала горната камара, която се състояла предимно от представители на феодалната аристокрация („камара на господарите“), пълномощията на ландтага били извънредно ограничени, той бил лишен от законодателна инициатива. Министрите се назначавали от краля и били отговорни само пред него. Конституцията давала на правителството правото да създава специални съдилища за разглеждане делата за държавна измяна. Конституцията от 1850 г. била в сила в Прусия и след образуването на Германската империя в 1871 г.

Така нареченият *конституционен конфликт* възникнал в Прусия в началото на 60-те години между пруското правителство и буржоазно-либералното мнозинство на ландтага. През февруари 1860 г. това мнозинство отказало да утвърди внесените от военния министър фон Роон проект за реорганизация на армията. Но правителството скоро принудило буржоазията да гласува кредитите за „поддържане бойната готовност на армията“, което фактически означавало началото на осъществяването на замислената реорганизация. Когато през март 1862 г. либералното мнозинство на камарата отказало да утвърди военните разходи и поискало отговорен пред ландтага кабинет, правителството разтурило ландтага и наорчило нови избори. В края на септември 1862 г. било образувано контрареволуционното правителство на Бисмарк, което през октомври същата година отново разтурило ландтага и почнало да провежда военна реформа, изразходвайки за тази цел средства без съгласието на ландтага. Конфликтът бил разрешен едва в 1866 г., когато след победата на Прусия над Австрия пруската буржоазия капитулирала пред Бисмарк.

В основата на конституцията на Германската империя, приета на 16 април 1871 г., била положена конституцията на Северногерманския съюз, утвърдена на 17 април 1867 г., с измененията, внесени в нея през ноември 1870 г. с договора за влизането в Съюза на южногерманските държави (Бавен, Хесен, Бавария и Вюртемберг). Конституцията от 1871 г. затвърдила господството на Прусия в Германия и реакционните основи на държавния строй на Германската империя. Законодателните пълномощия на райхстага били много ограничени, приетите от него закони влизали в сила едва след одобряването им от реакционния по своя състав Съюзен съвет и след утвърждаването им от императора. Прерогативите на императора и на имперския канцлер, независим от райхстага, били извънредно широки. Конституцията запазвала остатъците от партикуларизъм, привилегиите на отделните малки германски държави. — 228.

²³⁵ Енгелс иронично обединява тук под едно название двете миниатюрни „суверенни“ държави, които в 1871 г. влезли в състава на Германската империя: Ройс-Грайц и Ройс-Гера—Шлайц—Любенщайн—Еберсдорф, които принадлежали на князете Ройс от по-старата и по-младата линия. — 228.

²³⁶ Енгелс има предвид речта на социалдемократическия депутат Кайзер със съгласието на цялата социалдемократическа фракция в райхстага в защита на правителствения проект за покровителствени митнически тарифи през 1879 г. Маркс и Енгелс разко осъдили постъпката на Кайзер, който защищал в райхстага предложението, внесено в интерес на едрите индустриалци и земевладелци, в ущърб

на интересите на народните маси, а също и снизходителното отношение към Кайзер на редица ръководители на германската социалдемокрация.

Манчестерство — виж бележка 105. — 229.

²⁹⁷ Става дума за специалните права на южногерманските държави, главно на Бавария и Вюртемберг, гарантирани им в договорите за тяхното влизане в Северногерманския съюз (ноември 1870) и в конституцията на Германската империя (април 1871). Бавария и Вюртемберг запазили между другото специалния данък върху ракията и бирата, самостоятелното управление на пощите и телеграфа. Освен това Бавария запазила самостоятелността си в управлението на армията и железниците. Представителите на Бавария, Вюртемберг, както и на Саксония, в Съюзния съвет създали специална комисия по външната политика, която имала правото на вето. — 230.

²⁹⁸ Става дума за диктатурата на Наполеон Бонапарт, който се провъзгласил за пръв консул в резултат на държавния преврат от 18 брюмер (9 ноември) 1899 г., който завършил процеса на буржоазната контрареволуция във Франция. Този режим сменил републиканския строй, установен във Франция на 10 август 1792 г. В 1804 г. във Франция била официално установена империята, а Наполеон бил провъзгласен за френски император. Много бюрократични учреждения на Първата империя били запазени във Франция, въпреки смяната на режима, и при Третата република, установена през септември 1870 г. — 231.

²⁹⁹ Енгелс има предвид програмата на френската Работническа партия, приета на конгреса в Хавър през ноември 1880 г. През май 1880 г. един от ръководителите на френските социалисти Ж. Гед пристигнал в Лондон, където заедно с Маркс, Енгелс и Лафарг изработили проектопрограмата. В писмо до Бернщайн от 25 октомври 1881 г. Енгелс изтъква, че теоретичният увод към програмата бил продиктуван на Гед от Маркс. „След това — пише Енгелс — ние обсъждахме понататъшното съдържание на програмата; нещичко добавихме, нещичко изхвърлихме“.

Съставения от Маркс увод към програмата на френската Работническа партия виж в настоящото издание, т. 19, стр. 246, текста на практическата част на програмата (програмата-минимум) виж пак там, стр. 574—575. — 233.

²⁴⁰ Програмата на Испанската социалистическа работническа партия, която Енгелс има тук предвид, била приета на конгреса в Барселона през 1888 г. — 233.

²⁴¹ Статията „За Брюкселския конгрес и положението в Европа“ представлява писмо на Енгелс до Лафарг от 2 септември 1891 г., публикувано във вестник „Socialiste“, бр. 51 от 12 септември 1891 г. с малки съкращения и редакционни изменения. Статията била напечатана в превод на немски във вестник „Vorwärts“, бр. 216 от 16 септември 1891 г., в рубриката „Политически преглед“. В писмо до Бебел от 1 октомври 1891 г. Енгелс изразил недоволството си от качеството на немския превод.

Вторият Международен социалистически работнически конгрес се състоял в Брюксел от 16 до 22 август 1891 г. Той бил предшествуван от остра борба между марксистите и опортюнистическите елементи, които направили нов опит да завземат в свои ръце подготовката на конгреса (виж бележка 112). Благодарение на енергичната дейност на Енгелс, който ръководел борбата на марксистите, посибилитите и този път не успели да разцепят международното обединение на работниците. По своя състав Брюкселският конгрес, на който присъствували 337 делегати от много европейски страни и от САЩ, бил общо взето марксистки конгрес. При обсъждането на резултатите от проверката на мандатите с мнозинството на гласовете било взето решение да не бъдат допуснати да участвуват в работата на конгреса пристигналите на него анархисти.

На конгреса присъствували представители на английските трейдюниони, на което Енгелс давал положителна оценка.

В дневния ред на конгреса били включени въпроси за работническото законодателство, за стачката и бойкота, за милитаризма.

От всички решения, приети на конгреса, Енгелс дава в своето писмо оценка на резолюцията за работническото законодателство (приведените изрази той заимствува от увода и заключителната част на тази резолюция), както и на резолюцията за стачката и бойкота. В първата от тях се съдържал призив до работниците от целия свят да обединят всичките си сили за борба против господството на капиталистите, а там, където работниците имат политически права, да ги използват за своето освобождение от наемното робство. В резолюцията за стачката и бойкота конгресът препоръчвал на работниците да използват тези средства за борба. В нея се подчертавала безусловната необходимост от професионални организации за работниците.

Централен въпрос на конгреса бил въпросът за отношението на работническата класа към милитаризма. В докладите на Либкнехт и Вайян по този въпрос, както и в предложената от Либкнехт резолюция се съдържали положенията, че милитаризмът е неизбежен продукт на капиталистическия строй, че само създаването на социалистическо общество може да сложи край на милитаризма и да доведе до мир между народите, че истинска партия на мира са социалистите. Същевременно в резолюцията не били формулирани конкретните задачи и средства за борба против заплахата от война. Резолюцията завършвала с твърде неопределен призив до работниците от всички страни да протестираат енергично против подготовката на война и против военните съюзи и да ускорят тържеството на социализма чрез усъвършенствуване на международната организация на пролетариата.

Против резолюцията на Либкнехт се обявил холандският делегат, ръководителят на полуанархистките елементи във II Интернационал Д. Нювънхейс. Той внесъл резолюция, съгласно която в случай на война социалистите от всички страни трябвало да се обърнат към своите народи с призив за обявяване на обща стачка. Анархистката фразеология на Нювънхейс не била подкрепена от конгреса. Преобладаващото мнозинство на делегатите гласувало за предложената от В. Либкнехт резолюция.

Решенията на брюкселския конгрес имали голямо значение за международното работническо движение. Енгелс оценява резултатите от конгреса „като принципиална и тактическа победа на марксистите“. — 236.

²⁴² *Хагски конгрес на I Интернационал* — виж бележка 134. — 236.

²⁴³ Енгелс има превид статията на Г. В. Плеханов „Социално-политическото положение в Русия през 1890 г.“, публикувана в списание „*Neue Zeit*“, кн. 47—52 от 1891 г. Част от тази статия на Плеханов била напечатана също в списание „*Социаль-демократ*“, книга трета, декември 1890 г. — 237.

²⁴⁴ Статията „*Социализмът в Германия*“ била написана от Енгелс между 13 и 22 октомври 1891 г. и в първоначалния си вид била предназначена за „*Almanach du Parti Ouvrier pour 1892*“. Съгласно съобщението за излизането на този алманах, публикувано във вестник „*Socialiste*“ от 26 декември 1891 г., в него се проектирало да бъде направен преглед на състоянието на социалистическото движение през 1891 г. в редица страни: Австрия, Англия, Белгия, Германия, Испания и Румъния. Като автор на статията за социалистическото движение в Германия бил посочен Енгелс. С молба да напише статия за алманаха към Енгелс се обърнала по поръчение на ръководството на Работническата партия на 23 септември 1893 г. Лаура Лафарг, съобщавайки, че темата на статията е предложена

от Ж. Гед и П. Лафарг. Тази молба послужила на Енгелс, както той сам изтъква, като повод да се изкаже по въпроса за позицията на френските и германските социалисти във връзка със заплахата от война. Изпращайки статията на Лаура Лафарг, в писмо от 22 октомври 1891 г. Енгелс я молил да я предаде на ръководството на партията и да му съобщи мнението му за статията. Както се вижда от писмото на П. Лафарг до Енгелс от 24 октомври 1891 г., статията била одобрена и включена в алманаха, който излязъл в началото на декември 1891 г.

След тази публикация Енгелс превел статията на немски език за списание „*Neue Zeit*“, като написал малък увод към нея и заключителна част.

Статията на Енгелс се разпространила широко в работническия и социалистическия печат. Първите две части били напечатани в превод от френски в списание „*Critica Sociale*“, кн. 2 и 3 от 16 януари и 1 февруари 1891 г., първата — под редакционното заглавие „Неизбежната победа на социализма в Германия“, а втората под заглавие „Германската социалистическа партия и мирът“. Заключителната част на статията била печатана в това списание (в превод от немски и с малки съкращения) в книжка 7 от 1 април 1892 г. под заглавие: „Гладът в Русия, неговите причини и значение“. Същата година излязло отделно италианско издание на статията, преведено от Мартинети.

Статията „Социализмът в Германия“ била публикувана в превод от немски в издаваното в Лондон полско списание „*Przedświt*“, бр. 33 и 34 от 13 и 20 февруари 1892 г., както и на румънски език, без увода, в списание „*Critica Sociale*“ („Социална критика“), което излизало в Яш, кн. 2 и 3 от януари и февруари 1892 г. Същата година статията била публикувана и на английски език в САЩ. Първите руски преводи на статията на Енгелс били отпечатани през 1892—1893 г. на хектограф; през 1906 г. статията била издадена в превод от немски в отделни брошури в Петербург и Киев.

„*Almanach du Parti Ouvrier*“ („Алманах на Работническата партия“) — френски социалистически годишник, излизал в Лил през 1892—1894 и 1896 г. под редакцията на Ж. Гед и П. Лафарг. — 239.

²⁴⁵ Така наречените „чисти“ (или трицветни) републиканци — партия на умерените буржоазни републиканци, които се опирали на промишлената буржоазия и на свързаната с нея част от либералната интелигенция на Франция. Неин орган бил вестник „*Le National*“ („Национален вестник“), който излизал в Париж от 1830 до 1851 г. Главен редактор на вестника бил Арман Мараст.

„Организация на труда“ („*Organisation du travail*“) — заглавие на книга на Луи-Блан, в която той излагал своята дребнобуржоазно-социалистическа програма; първото издание на книгата излязло в Париж в 1840 г. — 243.

²⁴⁶ Става дума за германската Социалдемократическа работническа партия (айзенахци), основана на общогермански конгрес на социалдемократите от Германия, Австрия и Швейцария на 7—9 август 1869 г. в Айзенах и известна по-късно под името „партия на айзенахци“. Приетата на конгреса програма, въпреки някои незрели и погрешни положения, изхождала общо взето от принципите на марксизма. — 243.

²⁴⁷ За Готското обединение виж бележка 132. — 243.

²⁴⁸ Енгелс има предвид взетото в 1891 г. решение на ръководството на Германската социалдемократическа партия за издаване на пълно събрание на съчиненията на Ф. Ласал. — 244.

²⁴⁹ Енгелс използва думите на консервативния политически деец от периода на Втората република във Франция О. Баро „законността ни убива“, които отразя-

- вали намеренията на представителите на френската реакция през 1848 — началото на 1849 г. да предизвикат народно въстание и чрез потушаването му да възстановят монархията. — 245.
- ²⁵⁰ Енгелс перифразира тук думите на един офицер от френската гвардия на полесражението при Фонтеноа (11 май 1745 г.), спечелено от французите през време на войната за Австрийското наследство (1740—1746). Когато англо-хотландско-хановерските войски наближили френската армия, този офицер се провикнал: „Стреляйте първи, господа англичани!“ — 245.
- ²⁵¹ За сражението при *Седан* виж бележка 194. — 247.
- ²⁵² Енгелс цитира „Второ възвание на Генералния съвет на Международната работническа асоциация за Френско-пруската война“ (виж настоящото издание, т. 17, стр. 277—278). — 248.
- ²⁵³ Става дума за отблъскването на нашествнето на армиите на коалицията на европейските държави (Австрия, Прусия, Англия и др.) от войските на Френската република в 1793 г. през периода на Френската буржоазна революция от XVIII век. — 251.
- ²⁵⁴ Става дума за тържественото посрещане на френската ескадра в Кронщад през юли 1891 г., което се превърнало в открита демонстрация на сближението между царска Русия и Франция. Едновременно с това се водели дипломатически преговори, които завършили през август 1892 г. с подписването на френско-руско споразумение, по силата на което Франция и Русия се задължавали да се консултират по международните въпроси и да предприемат съвместни действия в случай на заплаха от нападение срещу една от тях. Това споразумение било важен етап по пътя към окончателното оформяне на френско-руския съюз в 1893 г. — 252.
- ²⁵⁵ Става дума за трипроцентовия заем, сключен от Русия във Франция през септември 1891 г. на сума 125 милиона златни рубли (или 500 милиона франка). В началото заемът имал голям успех, при подписката сумата от 125 милиона била надвишена $7\frac{1}{2}$ пъти. Но поради рязкото падане на курса на руските ценни книжа на европейските борси, предизвикано от изострянето на икономическото положение на Русия във връзка с глада от 1891 г., подписалите заема почнали да отказват да приемат неговите облигации. За да предотврати окончателното проваляне на заема, руското правителство било принудено да закупи част от облигациите. В резултат заемът бил реализиран само на сума около 96 милиона рубли. — 252.
- ²⁵⁶ За аграрните реформи в Прусия през XIX век и за проведеното в нея „отгоре“ отменяване на крепостното право, което се придружавало с ограбване на селяните в интерес на юнкерите, виж произведението на Енгелс „Към историята на пруското селячество“ (настоящото издание, т. 21, стр. 244—254) — 253.
- ²⁵⁷ Виж раздел 5 от двадесет и четвъртата глава на първия том на „Капиталът“ (настоящото издание, т. 23, стр. 755—759). — 254.
- ²⁵⁸ Енгелс има предвид съчиненията на френските икономисти от края на XVII — началото на XVIII век — С. Вобан „Projet d'une Dixme Royale“ („Проект за една крайска десетина“), 1707 г. и на П. Боагилбер „Le Détail de la France“ („Търговията на дребно във Франция“) (редица издания излезли през 1695—1707 г.). — 254.

- ²⁵⁹ Енгелс получил покана да участва в празнуването на десетгодишния юбилей на вестник „*Volksfreund*“, който трябвало да се състои в Брюн (чешкото название: Бърно) на 22 ноември 1891 г., в писмо от редакцията на вестника, изпратено му в началото на ноември 1891 г. Но този празник, на който организаторите възнамерявали да предадат характер на политическа демонстрация против реакционните австрийски закони за печата, бил забранен от полицейските власти. „*Volksfreund*“ („Приятел на народа“) — социалистически вестник, орган на Австрийската социалдемократическа партия, основан в Брюн в 1881 г. — 256.
- ²⁶⁰ *Младочехи* — чешка буржоазно-либерална партия, която изразявала интересите предимно на промишлената буржоазия; първоначално влизала в Националната партия, като образувала либералното крило в нея; в 1874 г. младочехите се отделили в самостоятелна „партия на свободомислещите“, която през 90-те години станала главната буржоазна партия в Чехия. Младочехите издигали искания за превръщане на Австро-Унгария в триединна Австро-Унгаро-Чешка монархия, стремейки се към господстващо положение на чешката буржоазия в нея, към укрепване на нейните икономически и политически позиции за сметка на отслабване позициите на германската буржоазия. Младочехката партия се отнасяла враждебно към дейността на социалдемократията, стремяла се да подкопае нейното влияние сред трудещите се маси. — 257.
- ²⁶¹ Става дума за кореспонденция, публикувана в „*Daily Chronicle*“ на 17 ноември 1891 г. под заглавие „Делото на г. Лафарг“.
„*Daily Chronicle*“ („Дневна хроника“) — английски либерален вестник, излизал в Лондон от 1855 (под това заглавие от 1877) до 1930 г.; в края на 80-те — началото на 90-те години публикувал материали за работническото движение в Англия. — 258.
- ²⁶² За преследванията, на които френските власти подложили през август 1871 г. Лафарг и дъщерите на Маркс през време на пребиваването им в планинското курортно градче Баньер дьо Люшон (Пиренеите) виж писмото на Маркс до редактора на американския вестник „*Sun*“ Дана от 25 август 1871 г. и писмото на дъщерята на Маркс Жени до редактора на американския седмичник „*Woodhull and Claflin's Weekly*“, септември 1871 г. (виж настоящото издание, т. 17, стр. 404—407 и 654—664). — 259.
- ²⁶³ *Лондонското Комунистическо просветно дружество на германските работници* било основано в 1849 г. от К. Шапер, Й. Мол и други дейци на Съюза на справедливите. След организирането на Съюза на комунистите ръководна роля в дружеството играели местните общини на Съюза. Маркс и Енгелс участвували активно в дейността на дружеството през 1847 и 1849—1850 г. На 17 септември 1850 г. Маркс, Енгелс и редица техни привърженици излязали от дружеството, тъй като в борбата между ръководеното от Маркс и Енгелс мнозинство на Централния комитет на Съюза на комунистите и сектантско-авантюристическото малцинство (фракцията на Вилих — Шапер) по-голямата част от дружеството застанала на страната на малцинството. От края на 50-те години Маркс и Енгелс отново вземали участие в дейността на дружеството. С основаването на I Интернационал дружеството, един от ръководителите на което бил Ф. Леснер, влязло в Международната работническа асоциация. Лондонското просветно дружество продължило да съществува до 1918 г., когато било забранено от английското правителство. През XX век дружеството се посещавало от много руски политически емигранти. — 261.
- ²⁶⁴ Настоящият предговор бил написан от Енгелс за английското издание на неговата книга „Положението на работническата класа в Англия“ (виж настоящото

- издание, т. 2, стр. 225—506), издадено в Лондон в 1892 г. Това издание било втора публикация на авторизирания английски превод на книгата, напечатан за пръв път в Ню Йорк през 1887 г. Основната част на предговора — с малки редакционни поправки и отделни съкращения — образува написаното от Енгелс в 1886 г. приложение към американското издание на книгата (виж настоящото издание, т. 21, стр. 257—263) и включената в това приложение статия на Енгелс „Англия през 1845 и 1885 г.“ (виж настоящото издание, т. 21, стр. 195—202). Заключителната част на предговора била написана от Енгелс специално за английското издание от 1892 г. — 263.
- ²⁶⁵ Виж настоящото издание, т. 21, стр. 343—352. — 263.
- ²⁶⁶ *Житните закони*, които установявали в Англия високи вносни мита върху житото и целели да ограничат или забранят вноса на жито от чужбина, били въведени в интерес на едрите земевладелци — лендлордове. Борбата между промишлената буржоазия и поземлената аристокрация заради житните закони завършила с приемането в 1846 г. на законопроект за тяхното отменяване. Тази мярка и свързаното с нея понижение на цените на житото предизвикали известно поевтиняване на живота и довели в края на краищата до понижаване работната заплата на работниците и до увеличаване печалбите на буржоазията. Отменяването на житните закони било силен удар върху поземлената аристокрация и допринесло за ускоряване развитието на капитализма в Англия. — 264.
- ⁶⁷ Енгелс дава характеристика на системата на заплащане труда със стоки в своето произведение „Положението на работническата класа в Англия“ (виж настоящото издание, т. 2, стр. 399—400). Законът, който забранявал прилагането на тази система, бил приет в 1831 г.; много фабриканти обаче го нарушавали.
Законът за десетчасовия работен ден, който регулирал само детския и женския труд, бил приет от английския парламент на 8 юни 1847 г. — 265.
- ²⁶⁸ „Малка Ирландия“ („Little Ireland“) — заселен главно с ирландци работнически квартал в южните покрайнини на Манчестер; подробно описание на този квартал виж в произведението на Енгелс „Положението на работническата класа в Англия“ (настоящото издание, т. 2, стр. 290—291).
„Седем стрелки“ („Seven Dials“) — работнически квартал в центъра на Лондон. — 266.
- ²⁶⁹ Става дума за „Report of the Royal Commission of the Housing of the Working Classes. England and Wales.“ 1885 („Отчет на кралската комисия за жилищните условия на трудещите се класи. Англия и Уелс“. 1885). 266.
- ²⁷⁰ Система на котеджи — предоставяне от фабриканта на жилищно помещение на работника при заробващи условия, като наемът се приспада от работната заплата на работника (по-подробно за това виж настоящото издание, т. 2, стр. 400—401). — 267.
- ²⁷¹ Стаза дума за стачката на повече от 10 000 миньори в щата Пенсилвания (САЩ) която се състояла от 22 януари до 26 февруари 1886 г. През време на стачката работниците от доменните и коковите пещи, които искали повишение на работната заплата и подобряване на трудовите условия, успели да постигнат частично задоволяване на своите искания.
За стачката на миньорите в Северна Англия през 1844 г. виж настоящото издание, т. 2, стр. 464—471. — 267.
- ²⁷² Първият английски превод на I том на „Капиталът“, направен от С. Мур и редактиран от Енгелс, излязъл в 1887 г. — 267.

- ²⁷⁸ „*The Commonweal*“ („Общо благо“) — английско седмично списание, излизало в Лондон през 1885—1891 и 1893—1894 г.; орган на Социалистическата лига; през 1885—1886 г. Енгелс публикува няколко статии в списанието. — 268.
- ²⁷⁴ *Народната харта*, която съдържа исканията на чартистите, била публикувана на 8 май 1838 г. като законопроект, предназначен за внасяне в парламента; тя се състояла от шест точки: всеобщо изборително право (за мъжете, навършили 21 години), ежегодни избори за парламента, тайно гласуване, изравняване на изборителните окръзи, отменяване на имуществения ценз за кандидатите за депутати в парламента, възнаграждение на депутатите. Три петиции на чартистите с искане за приемане на Народната харта, подадени в парламента, били отхвърлени в 1839, 1842 и 1849 г. — 269.
- ²⁷⁵ На 10 април 1848 г. чартистите насрочили в Лондон масова демонстрация, която трябвало да отиде пред зданието на парламента, за да подаде третата петиция за приемане на Народната харта. Правителството забранило демонстрацията, войска и полиция били съсредоточени в Лондон, за да се попречи на нейното провеждане. Ръководителите на чартистите, много от които проявили колебания, решили да се откажат от демонстрацията и убедили масите демонстранти да се разотидат. Неуспехът на демонстрацията бил използван от силите на реакцията за настъпление срещу работниците и за репресии против чартистите. — 269.
- ²⁷⁶ Става дума за реформата на изборителното право, законът за която бил приет от английската камара на общините в 1831 г. и окончателно утвърден от камарата на лордовете през юни 1832 г. Реформата била насочена против политическия монопол на поземлената и финансовата аристокрация и открила достъп в парламента на представителите на промишлената буржоазия. Пролетариатът и дребната буржоазия, които били главната сила в борбата за реформа, били измамени от либералната буржоазия и не получили изборителни права. — 269.
- ²⁷⁷ В 1867 г. под натиска на масовото работническо движение била прокарана в Англия втора парламентарна реформа. Активно участие в движението за реформа взел Генералният съвет на Интернационал. Съгласно новия закон имущественият ценз за изборителите в графствата бил понижен за арендаторите на 1 £ ф. ст. аренда годишно, в градовете право на глас било дадено на всички домопритежатели и арендатори на къщи, както и наематели, живели в дадено населено място не по-малко от една година и плащащи наем в размер не по-малко от 10 ф. ст. В резултат на реформата от 1867 г. броят на изборителите в Англия се увеличил повече от два пъти, изборително право получили и известна част от квалифицираните работници.
- В 1884 г. в Англия под натиска на масовото движение в селските райони била проведена трета парламентарна реформа, в резултат на която върху селските окръзи били разпрострени същите условия за получаване право на глас, които в 1867 г. били установени за населението на градските окръзи. След третата изборителна реформа в Англия все още нямали изборително право значителни слоеве на населението: селският пролетариат и градската беднота, както и всички жени. Тайното гласуване било въведено в 1872 г. — 270.
- ²⁷⁸ Мисълта, че реакцията и след 1848 г. играела ролята на своеобразен душеприказник на революцията, изпълнявайки по необходимост нейните искания, макар и в карикатурно изопачен вид, била изказана от Маркс в редица произведения, по-специално в статията „Ерфуртовщината през 1859 г.“ (Виж настоящото издание, т. 13, стр. 434—436). — 271.
- ²⁷⁹ Виж „*Report of the Fifty-Third Meeting of the British Association for the Advancement of Science; held at Southport in September 1883*“, London, 1884, p. 608—

609 („Отчет за петдесет и третото събрание на Братанската асоциация за съдействие за развитието на науката, състояло се в Саутпорт през септември 1883 г.“ Лондон, 1884, стр. 608—609).

Британската асоциация за съдействие за развитието на науката била основана в 1831 г. и съществува в Англия и до днес; материалите на годишните събрания на асоциацията се публикуват под формата на отчети. — 274.

- ²⁸⁰ Настоящата статия представлява отговор на критиката на италианския буржоазен философ и политически деец Дж. Бовио на първата част от статията на Енгелс „Социализмът в Германия“, отпечатана в списание „Critica Sociale“, кн. 2 от 16 януари 1892 г., в превод на италиански от текста, публикуван в „Almanach du Parti Ouvrier rouge 1892“. Редакторът на „Critica Sociale“ Ф. Турати изпратил на 2 февруари 1892 г. на Енгелс статията на Бовио, отпечатана във вестник „Tribuna“, с молба да напише отговор. Енгелс написал отговора на френски и го изпратил заедно с писмо на Турати на 6 февруари 1892 г. Италианският превод на статията, направен от Турати и одобрен от Енгелс, бил публикуван в „Critica Sociale“, кн. 4 от 16 февруари 1892 г., под заглавие „Фридрих Енгелс — Джовани Бовио“ и прелечатан от редица италиански вестници.

„*Critica Sociale*“ („Социална критика“) — италианско двуседмично списание, теоретичен орган на социалистическата партия, излизал под това заглавие в Милано от 1891 до 1924 г.; редактор на списанието бил Ф. Турати. През 90-те години на XIX век списанието публикувало произведения на Маркс и Енгелс и изиграло голяма роля за разпространението на марксизма в Италия.

„*La Tribuna*“ („Трибуна“) — италиански буржоазно-либерален ежедневник, излизал в Рим от 1883 г. — 277.

- ²⁸¹ Енгелс написал на немски настоящия предговор за полското издание на „Манифест на комунистическата партия“ (текста на „Манифеста“ виж в настоящото издание, т. 4, стр. 419—458), излязло в Лондон в 1892 г. Изданието било предприето от полски емигранти и пуснато от издателството на списание „Przedświt“. Това издание било означено като второ, тъй като предишното (преведено от полския социалист Пекарски) било осъществено от същото издателство през 1883 г. в Женева. Но както Маркс и Енгелс посочват сами в предговора към немското издание на „Манифеста“ от 1872 г., първият полски превод бил публикуван в Лондон още в 1848 г. (виж настоящото издание, т. 18, стр. 90). Като изпратил предговора в издателството на „Przedświt“, Енгелс писал на 11 февруари 1892 г. на Станислав Менделсон, че в бъдеще се надява да научи полски език, за да може да проучи основно развитието на работническото движение в Полша; тогава той ще може да напише по-обширен предговор за следващото полско издание на „Манифест на комунистическата партия“.
- „*Przedświt*“ („Зора“) — полско социалистическо списание, излизало от 1880 до 1914 г. От 1891 г. излизало в Лондон веднъж седмично. — 280.

- ²⁸² *Конгресна Полша* — виж бележка 42. — 280.

- ²⁸³ 14 юли 1789 г. — денят на завземането на Бастилията от парижките народни маси и на началото на френската буржоазна революция от края на XVIII век.
22 септември 1792 г. — първият ден на съществуването на Френската република, която била провъзгласена от Конвента на 21 септември 1792 г. Този ден почнал да се смята за първи ден от революционния календар, утвърден от Конвента в 1793 г. — 282.

- ²⁸⁴ Издаденото в 1892 г. второ немско издание на произведението на Маркс „Нищета на философията. Отговор на „Философия на нищетата“ от г. Прудон“ (виж настоящото издание, т. 4, стр. 67—184) е препечатване на първото немско издание

(1885) с поправките, които Енгелс отбелязал в споменатата уводна бележка. В изданието от 1892 г. били възпроизведени предговорът на Енгелс към първото немско издание на произведението (виж настоящото издание, т. 21, стр. 177—191), както и (в приложение) произведението на Маркс „Реч за свободата на търговията“ и неговата статия „За Прудон“ (виж настоящото издание, т. 4, стр. 403—417 и т. 16, стр. 26—33).

Споменатото в уводната бележка място виж в настоящото издание, т. 4, стр. 103. Незначителните неточности, които се промъкнали тук в текста на френското издание от 1847 г. и които били повторени в немското издание от 1885 г., били използвани от австрийския буржоазен социолог и юрист А. Менгер в неговата книга „Правото на пълен трудов доход в историческото му осветление“ (1886) за инсинуации против Маркс и Енгелс. В насоченото против Менгер полемично произведение „Юридически социализъм“ са разобличени и тези инсинуации (виж настоящото издание, т. 21, стр. 510). — 284.

²⁸⁵ W. Thompson. „An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth Most Conducive to Human Happiness“. London, 1824 (У. Томпсън. „Изследване на принципите на разпределението на богатството, които най-много допринасят за човешкото щастие“, Лондон, 1824). — 284.

²⁸⁶ Настоящият увод бил написан от Енгелс за английското издание на неговото произведение „Развитието на социализма от утопия към наука“ (виж настоящото издание, т. 19, стр. 185—230), излязло в Лондон в 1892 г. в превод на Е. Евелинг под заглавие „Утопичен социализъм и научен социализъм“. В приложението към това издание Енгелс включил и написания от него през 1882 г. очерк „Марката“ (виж настоящото издание, т. 19, стр. 327—345).

През юни 1892 г. Енгелс превел увода на немски и през юли го изпратил на списание „Neue Zeit“, където той бил отпечатан в кн. 1 и 2 от 1892 г. под заглавие „За историческия материализъм“. При публикуването на увода редакцията на списанието пропуснала първите седем абзаца, като отбелязала в бележка под линия, че тяхното съдържание е известно в Германия и не представлява интерес за германския читател.

Отделни части на увода под заглавие „Три битки на буржоазията против феодализма“ и „Работническата партия“ били публикувани на френски език във вестник „Socialiste“, бр. 115, 116 и 118 от 4, 11 и 25 декември 1892 г. и бр. 119 и 120 от 1 и 9 януари 1893 г. Уводът — без първите осем абзаца — бил публикуван и на български език в списание „Социал-демократ“, кн. 3 от 1892 г.

На руски език уводът бил публикуван за пръв път от Института по марксизъм-ленинизъм през 1926 г. в книгата: Ф. Энгельс. „Развитие социализма от утопии к науке“. — 285.

²⁸⁷ За обединението на айзенахци и ласалианци виж бележка 132. — 285.

²⁸⁸ Става дума за следните книги: E. Dühring. „Cursus der Philosophie als streng wissenschaftlicher Weltanschauung und Lebensgestaltung“. Leipzig, 1875 (О. Дюринг. „Курс по философия като строго научен миросглед и формиране на живота“.. Лайпциг, 1875). E. Dühring „Cursus der National-und Sozialökonomie einschliesslich der Hauptpunkte der Finanzpolitik“. 2. Aufl., Leipzig, 1876 (О. Дюринг. „Курс по политическа и социална икономия, включително основните въпроси на финансовата политика“. 2 изд., Лайпциг, 1876). E. Dühring. „Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus“, 2. Aufl., Berlin, 1875 (О. Дюринг. „Критическа история на политическата икономия и социализма“. 2 изд., Берлин, 1875). — 286.

²⁸⁹ *Биметализъм* — парична система, при която функциите на пари се изпълняват едновременно от два метала — злато и сребро. — 286.

- ²⁹⁰ Произведението на Енгелс „Анти-Дюринг“ (виж неговия текст в настоящото издание; т. 20, стр. 3—333) било публикувано под формата на серия от статии във вестник „Vorwärts“, а по-късно в приложение към него през януари — май и юли — декември 1877 и през май — юли 1878 г. Първото отделно издание на книгата излязло в Лайпциг в 1878 г.
- „Vorwärts“ („Напред“) — Централен орган на Германската социалистическа работническа партия. Вестникът излизал в Лайпциг от 1 октомври 1876 г. по решение на Готския конгрес на партията от 1876 г. вместо вестник „Vorwärts“ — органа на айзенахци, и „Neuer Sozialdemokrat“ („Нов социалдемократ“) — органа на ласалианците; бил забранен на 27 октомври 1878 г. след въвеждането на изключителния закон против социалистите. — 286.
- ²⁹¹ F. Engels. „Socialisme utopique et socialisme scientifique“ Paris, 1880. Енгелс съставил своята брошура от I глава на „Увода“ към „Анти-Дюринг“ и I и II глава на третия отдел от това произведение, като направил редица допълнителни бележки и внесъл някои изменения. Заглавието „Развитието на социализма от утопия към наука“ било дадено в първото немско издание, излязло в 1883 г. — 286.
- ²⁹² F. Engels. „Socjalizm utopijny a naukowy“. Genève, Redakcyi „Przedświtu“, 1882. За испанското издание виж бележка 211. — 286.
- ²⁹³ F. Engels. „Socialism utopic și socialism științific“ București, 1891. За изданията на произведението на Енгелс на немски, италиански, руски, датски и холандски виж бележки 210 и 211. — 286.
- ²⁹⁴ Енгелс има предвид произведението на М. М. Ковалевски „Tableau des origines et de l'évolution de la famille et de la propriété“. Stockholm, 1890 („Очерк за произхода и развитието на семейството и собствеността“. Стокхолм, 1890) и „Первобитное право. выпуск I Род“. М., 1886. — 289.
- ²⁹⁵ За английското издание на „Капиталът“ виж бележка 272. — 289.
- ²⁹⁶ **Номиналисти** — представители на направление в средновековната философия, според което общите родови понятия са просто имена, с които хората обозначават реално съществуващите единични предмети, продукти на човешкото мислене. В противоположност на средновековните реалисти номиналистите отричали съществуването на понятията като първообрази и теоретически източници на предметите. По такъв начин те признавали първичността на предмета и вторичността на понятието. В този смисъл номинализъмът бил първият израз на материализма през средните векове — 290.
- ²⁹⁷ **Хомеомерии** — съгласно учението на древногръцкия философ Анаксагор най-малките качествено определени материални частици, които са безкрайно делими. Анаксагор смятал, че хомеомериите са първоосновата на всичко съществуващо и че от техните съчетания произтича цялото многообразие на предметите. — 290.
- ²⁹⁸ J. Locke. „An Essay concerning Human Understanding“ (Дж. Лок. „Есе за човешкия разум“). Първото издание излязло в Лондон през 1690 г. — 292.
- ²⁹⁹ **Деизъм** — религиозно-философско учение, което признава бога за безлична разумна първопричина на света, но отрича неговата намеса в живота на природата и обществото. В условията на господството на феодално-църковния миросглед деизъмът често заемал рационалистически позиции, като критикувал средновековния теологичен миросглед и разобличавал паразитизма и шарлатанството на духовенството. — 292.

- ³⁰⁰ К. Маркс и Ф. Енгелс. „Светото семейство, или Критика на критическата критика. Против Бруно Бауер и компания“ (цитираният текст виж в настоящото издание т. 2, стр. 138—140). — 292.
- ³⁰¹ Става дума за първото световно търговско-промишлено изложение в Лондон, което се състояло през май — октомври 1851 г. — 293.
- ³⁰² „Армия на спасението“ — реакционна религиозно-филантропична организация, основана в 1865 г. от проповедника У. Бут в Англия и разпространила по-късно своята дейност в други страни (името си приела в 1880 г., след като била реорганизирана по военен образец). Ползувайки се със значителна поддръжка от страна на буржоазията, тази организация развила широка религиозна пропаганда, създала цяла мрежа от благотворителни учреждения с цел да отклонява трудещите се маси от борбата против експлоататорите. Отделни нейни проповедници прибегвали до социална демагогия и до показно осъждане на егоизма на богатите. — 293.
- ³⁰³ Става дума за съчинението на П. С. Лаплас „Traité de mécanique céleste“ („Трактат по небесна механика“). Първото издание на това съчинение излязло в Париж в пет тома през 1799—1825 г. — 293.
- ³⁰⁴ Въстанието на германското дворянство през 1522—1523 г. и Селската война през 1524—1525 г. в Германия са осветлени от Енгелс в произведението „Селската война в Германия“ (виж настоящото издание, т. 7, стр. 345—435). — 298.
- ³⁰⁵ Названието „Славна революция“ в английската буржоазна историография получил държавният преврат от 1688 г., в резултат на който в Англия била свалена династията на Стюартите и била установена конституционна монархия начело с Вилхелм Орански (от 1689 г.), основана върху компромиса между земевладелската аристокрация и едрата буржоазия. — 299.
- ³⁰⁶ *Войната между Червената и Бялата роза* (1455—1485) — война между представителите на двата борещи се за престола английски феодални рода: Йорк, на герба на който била изборазена бяла роза, и Ланкастер, на чийто герб била изборазена червена роза. Около йоркци се групирали част от едрите феодали от по-развития в икономическо отношение юг, рицарството и гражданите; ланкастерци били поддържани от феодалната аристокрация в северните графства. Войната довела до почти пълното изстребление на старинните феодални родове и завършила с идването на власт на нова династия — Тюдорите, която установила в Англия абсолютизма. — 300.
- ³⁰⁷ Израз от предговора на Хобс към неговата книга „De Cive“ („За гражданина“), написана в Париж през 1642 г., която се разпространявала първоначално в ръкопис и била публикувана в Амстердам през 1647 г. — 301.
- ³⁰⁸ *Картезианска философия* — учение на последователите на френския философ от XVII век Декарт (на латински — Cartesius), които направили материалистически изводи от неговата философия. — 301.
- ³⁰⁹ Енгелс има предвид приетата от Учредителното събрание в 1789 г. „Декларация за правата на човека и гражданина“, в която били изложени политическите принципи на новия буржоазен строй. Декларацията била включена във френската конституция от 1791 г.; въз основа на тази декларация била съставена якобинската „Декларация за правата на човека и гражданина“ от 1793 г., с която започвала първата републиканска конституция на Франция, приета от Националния конвент в 1793 г. — 302.

- ³¹⁰ *Code civil* (Граждански кодекс) — един от петте кодекса, съставени във Франция през 1804—1810 г. при Наполеон I (оттук разпространеното обозначение на Гражданския кодекс като Наполеонов кодекс) и представляващи обща систематизация на буржоазното право. Енгелс наричал Гражданския кодекс, приет в 1804 г., класически сборник от закони на буржоазното общество (виж настоящото издание, т. 21, стр. 308). — 302.
- ³¹¹ Енгелс има предвид симпатиите на радикалните слоеве на дребната буржоазия и буржоазната интелигенция в Англия към френската буржоазна революция от края на XVIII век. Привържениците на френската революция, обединени в Лондонското дружество на революцията и главно в Лондонско кореспондентско дружество и кореспондентски дружества в другите най-големи градове на Англия — между организаторите и участниците в дружествата имало и представители на работническата класа — пропагандирали революционни идеи и издигали искания за въвеждане на всеобщо изборително право и други демократични реформи. Кореспондентските дружества били преследвани от английската управляваща олигархия. — 303.
- ³¹² Виж бележка 276. — 304.
- ³¹³ През 1824 г. под натиска на масовото движение на работниците английският парламент бил принуден да приеме закон, който отменил забраната на работническите съюзи (трейдюнионите). Но през 1825 г. парламентът приел закона за съюзите или закона за работническите коалиции, който, макар и да потвърдил отменяването на забраната на трейдънионите, крайно ограничил тяхната дейност. Поспециално простата агитация за влизане на работниците в съюз и за участие в стачки се разглеждала като „принуда“ и „насилие“ и се наказвала като углавно престъпление. — 304.
- ³¹⁴ *Народна харта* — виж бележка 274.
Лига против житните закони — организация на английската промишлена буржоазия, основана в 1838 г. от манчестерските фабриканти Кобден и Брайт. Излигайки искането за пълна свобода на търговията, Лигата настоявала за отменяване на житните закони (виж бележка 266) с цел да се намали работната заплата на работниците и да се отслабят икономическите и политическите позиции на поземлената аристокрация. В борбата си против земевладелците Лигата се опитвала да използва работническите маси. Но по това време съзнателните работници в Англия тръгнали по пътя на самостоятелно политически оформено работническо движение (чартизъм). След отменяването на житните закони Лигата престанала да съществува. — 304.
- ³¹⁵ *Брат Джонатан* — иронично прозвище, дадено от англичаните на северноамериканците през време на войната на северноамериканските колонии на Англия за независимост (1775—1783).
Ревизиализъм — течение в протестантската църква, възникнало в Англия през първата половина на XVIII век и разпространило се в Северна Америка; неговите привърженици се стремели чрез религиозни проповеди и организиране на нови верски общини да укрепят и разширят влиянието на християнската религия. — 305.
- ³¹⁶ Става дума за парламентарната реформа от 1867 г., проведена от консервативното правителство на Дерби — Дизраели (виж бележка 277). — 306.
- ³¹⁷ За въвеждането на тайното гласуване в Англия и за парламентарната реформа от 1884 г. виж бележка 277. — 307.

- ³¹⁸ Виж бележка 135. — 307.
- ³¹⁹ *Ритуализъм* (по-разпространеното название — *пюизизъм*) — течение в англиканската църква, възникнало през 30-те години на XIX век; неговите последователи призовавали към възстановяване на католическата обрядност в англиканската църква (оттук и неговото название) и на някои догми на католицизма. — 308.
- ³²⁰ Енгелс има предвид произведенията и изказванията на Л. Брентано, посветени на английските трейдюниони (виж бележка 184). В тях той по всякакъв начин превъзпял английския трейдюнизъм като образец на организация на работническата класа, която давала възможност да се постигне в условията на капитализма коренно подобрение на положението на работниците и да се премахне капиталистическата експлоатация. Според твърденията на Брентано и другите катедер-социалисти добре организирани професионални съюзи правят излишна политическата борба и политическата партия на работническата класа. В произведението „Брентано contra Маркс“ Енгелс разкрива фалшивия характер и класовия смисъл на подобни твърдения. — 309.
- ³²¹ III конгрес на Австрийската социалдемократическа работническа партия трябвало да се открие на 17 април 1892 г. в Линц. На 2 април обаче властите забранили провеждането на конгреса в този град. Поради това конгресът бил отложен за 5 юни 1892 г. във Виена. И макар в края на май австрийското правителство да отменило своята забрана, все пак конгресът се състоял във Виена от 5 до 9 юни 1892 г. Той разгледал тактически и организационни въпроси на социалистическото движение в Австрия, приел устава и внесъл допълнения в програмата на партията. — 311.
- ³²² Некрологът „Карл Шорлемер“, написан от Енгелс за вестник „Vorwärts“ и публикуван в него на 3 юли 1892 г., бил напечатан и в „Arbeiter-Zeitung“, бр. 29. от 15 юли 1892 г., и в българското списание „День“, кн. 7 от 1892 г. — 312.
- ³²³ *Колежът на Оуенс* — висше учебно заведение в Манчестер, основано в 1851 г. със средства, завещани за тази цел от манчестерския търговец Джон Оуенс. — 312.
- ³²⁴ За пътувачето на Енгелс в Съединените американски щати и Канада виж бележка 225. — 314.
- ³²⁵ Енгелс пътувал до Норвигия — нос Нордкап, заедно с Шорлемер на 1--26 юли 1890 г. Края на юли--август 1891 г. Енгелс прекарал заедно с него на остров Уайт, откъдето те възнамерявали да заминат за Шотландия и Ирландия. Но поради здравословни причини Шорлемер не можал да вземе участие в това пътуване; Енгелс го предприел заедно с племенницата на своята жена М. Е. Рошер и със своя секретар Л. Кауцка през септември 1891 г. — 314.
- ³²⁶ Настоящият предговор бил написан от Енгелс за второто немско издание на неговата книга „Положението на работническата класа в Англия“ (виж настоящото издание, т. 2, стр. 225--506), излязло в Штутгарт през 1892 г. В основната си част той представлява извършен от автора с малки редакционни изменения превод на предговора към английското издание на това произведение от 1892 г. (виж настоящия том, стр. 263--276). Статията „Англия през 1845 и 1885 г.“, включена в предговора към английското издание, била включена от Енгелс и в това издание в немския вариант, публикуван през 1885 г. в списание „Neue Zeit“, кн. 6. Заключителната част на предговора била написана от Енгелс специално за немското издание — 315.

- ³²⁷ Енгелс има предвид приложението към американското издание на „Положението на работническата класа“, замислено първоначално като предговор към него (виж настоящото издание, т. 21, стр. 257—263). По-късно обаче Енгелс го заменил с друг предговор, в който осветил положението на работническото движение в Америка (виж пак там, стр. 343—352). 315.
- ³²⁸ На 10 май 1876 г. по случай стогодишнината от основаването на Съединените американски щати във Филаделфия било открито шестото световно промишлено изложение. Между четридесетте страни, представени на него, била и Германия. Но назначеният от германското правителство за председател на германското жури директор на берлинската промишлена академия проф. Ф. Рьооло бил принуден да признае, че германската промишленост значително изостава от промишлеността на другите страни и че тя се ръководи от принципа „евтино, но гнило“. Тази декларация имала голям отзвук в печата. Вестник „Volkstaat“ по-специално напечатал през юли — септември редица статии, посветени на този скандален факт. Като нарича този случай промишлена Йена, Енгелс намеква за разгрома на пруската армия в сражението при Йена през октомври 1806 г. във войната с Наполеонова Франция. — 316.
- ³²⁹ Тези малки фрагменти били написани от Енгелс както изглежда във връзка с работата му върху второто немско издание на неговата книга „Положението на работническата класа в Англия“. — 330.
- ³³⁰ Енгелс има предвид финансовата криза, която избухнала в Аржентина през 1889—1890 г. и довела до паника на паричния пазар, остра инфлация, масови фалити и прекратяване на плащанията по държавните дългове. Тази криза като една от проявите на световната икономическа криза от 1890 г. допринесла за развитието на последната в други страни, особено в Англия, която имала огромни капиталовложения в Аржентина. Кризата от 1889—1890 г. засилила икономическото заобване на Аржентина от европейския финансов капитал. — 331.
- ³³¹ Енгелс написал писмото до Националния съвет на Испанската социалистическа работническа партия във връзка с решенията на конгреса на английските трейдюниони, открит в Глазгоу на 5 септември 1892 г., да се отхвърли поканата за третия Международен социалистически работнически конгрес в Цюрих, която била изпратена от организационния комитет за свикването на конгреса, и да се свика вместо него международен конгрес по въпроса за осемчасовия работен ден. С тези решения бил предприет нов опит, този път от реформистското ръководство на консервативните английски трейдюниони, да бъде провален подготвяният от марксистите трети конгрес на II Интернационал и да се внесе разкол в международното работническо движение. Енгелс решително се обявил против разколническите действия на лидерите на английските трейдюниони; той изпратил в Германия, Австрия и Франция аналогични писма, в които препоръчвал на социалистическите партии да осъдят публично маневрите на английските трейдюниони.
- В отговор до Енгелс от 2 октомври 1892 г. Националният съвет на Испанската социалистическа партия съобщил, че ще протестира против действията на английските трейдюниони, и потвърдил, че одобрява решенията на Парижкия и Брюкселския конгрес на II Интернационал. — 332.
- ³³² *Парламентарен комитет* — изпълнителен орган на възникналото в края на 60-те години под името Британски конгрес на трейдюнионите обединение на професионалните съюзи в Англия; от 1871 г. всяка година се избиравал на конгресите на трейдюнионите и в периодите между конгресите се смягал за техен ръководен център. В неговите функции влизало издигането на трейдюнионистки кан-

- дидати за парламента, поддържането на законопроектите, внасяни в интерес на трейдюнионите, подготовката на следващите конгреси. В състава на Комитета преобладавали реформистките елементи, които водели политика в духа на стария, консервативния трейдюнионизъм и се опирали на работническата аристокрация. В 1921 г. Парламентарният комитет бил заменен от Генералния съвет на Британския конгрес на трейдюнионите. — 332.
- ³³⁸ Става дума за подготвяния конгрес на Американската федерация на труда, който се състоял в Чикаго през декември 1893 г. Главното решение на този конгрес било признаването на необходимостта от политическа дейност на работническата класа и приемането на програма, която включвала искането за законодателно установяване на осемчасов работен ден. Приемането на това решение показва, че в американските профсъюзи се засилвало влиянието на прогресивните сили, които отразявали интересите на широките трудещи се маси. — 332.
- ³³⁴ От 19 до 23 септември 1892 г. в Марсилия се състоял конгресът на Националната федерация на сандикатите, на който наред с другите въпроси (за празнуването на Първи май, за женския и детския труд в промишлеността и др.) било обсъдено решението на конгреса на английските трейдюниони в Глазгоу. На конгреса било взето решение да не се участва в свиквания от трейдюнионите международен конгрес по въпроса за осемчасовия работен ден, а да бъдат поканени техни представители на международния социалистически конгрес в Цюрих. От 24 до 28 септември същата година в Марсилия се състоял конгресът на френската Работническа партия (виж за него бележка 503), който взел аналогично решение. — 333.
- ³³⁵ Статията „Президентските избори в Америка“ била написана от Енгелс между 9 и 15 ноември 1892 г. във връзка с идването на власт в САЩ на демократическата партия, председателят на която Кливланд бил избран на 8 ноември 1892 г. за президент на мястото на републиканеца Харисон. Със сменяването на администрацията в САЩ Енгелс свързвал надеждата за отменяване на протекционистската тарифа на Мак-Кинли, приета в 1890 г. Тази тарифа, прокарана с цел да се осигурят високи печалби на капиталистите, преди всичко на монополистичните обединения, рязко повишила вносните мита на промишлени изделия в САЩ, което на свой ред допринесло за повишаване на цените на предметите за широко потребление и за влошаване положението на работническата класа. Демократите, които през време на предизборната кампания се обявявали против тарифата на Мак-Кинли, прокарали през 1894 г. нова тарифа, която, макар и да снижавала тарифата от 1890 г., все пак имала ярко изразен протекционистски характер.
- Статията „Президентските избори в Америка“ била публикувана освен във вестник „Vorwärts“ и във вестник „Wähler“, бр. 2/0 от 21 ноември 1892 г., и в „Arbeiter-Zeitung“, бр. 48 от 25 ноември 1892 г. — 334.
- ³³⁶ Виж настоящото издание, т. 21, стр. 371—388. — 335.
- ³³⁷ Енгелс има предвид бележката: „Американската текстилна промишленост на китайския пазар“, публикувана в списание „Neue Zeit“, кн. 2 от 1892 г. — 336.
- ³³⁸ За картела виж бележката 7. — 336.
- ³³⁹ Енгелс написал тази биография на Карл Маркс за излизания в Йена „Handwörterbuch der Staatswissenschaften“ („Наръчник по обществено-политически науки“) по молба на един от своите издатели Л. Елстер. Във връзка с десетгодишнината от смъртта на Маркс тази биография била напечатана и в „Arbeiter-Zeitung“, бр. 11

- от 17 март 1893 г., под заглавие „Жизненият път на Карл Маркс“ и в българското списание „Социал-демократ“, кн. 3 от 1893 г. — 337.
- ³⁴⁰ К. Маркс. „Различие между натурфилософията на Демокрит и натурфилософията на Епикур“ (виж К. Маркс и Ф. Енгелс. „Из ранни произведения“, М., 1956, стр. 17—98) — 337.
- ³⁴¹ Става дума за статите на К. Маркс: „Дебати на шестия рейнски ландтаг (статия първа). Дебати за свободата на печата и за обнародването на протоколите на съсловното събрание“, „Дебати на шестия рейнски ландтаг (статия трета). Дебати по закона за кражбата на дърва“ и „Оправдание на мозелския кореспондент“ (виж настоящото издание, т. 1, стр. 29—81, 115—156 и 182—210).
„*Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe*“ („Рейнски вестник за политика, търговия и промишленост“) — ежедневник, излизал в Кьолн от 1 януари 1842 г. до 31 март 1843 г. От април 1842 г. Маркс станал сътрудник на „*Rheinische Zeitung*“, а от октомври същата година — един от неговите редактори. Във вестника били публикувани също редица статии на Ф. Енгелс. Под редакцията на Маркс вестникът почнал да взема все по-определен революционно-демократичен характер. Пруското правителство въвело за „*Rheinische Zeitung*“ особено строга цензура, а по-късно го спряло. — 337.
- ³⁴² „*Deutsche Jahrbücher*“ — съкратено название на литературно-философското списание на младохегелианците „*Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst*“ („Германски годишници за наука и изкуство“); излизало под това заглавие в Лайпциг под редакцията на А. Руге от юли 1841 г. Преди това (1838—1841) списанието излизало в Хале (Прусия) под заглавие „*Hallische Jahrbücher für deutsche Wissenschaft und Kunst*“ („Халски годишници за немска наука и изкуство“). През януари 1843 г. списанието „*Deutsche Jahrbücher*“ било спряно от саксонското правителство, а с постановление на бундестага било забранено на цялата територия на Германия. — 338.
- ³⁴³ „*Deutsch-Französische Jahrbücher*“ („Немско-френски годишници“) излизали в Париж под редакцията на К. Маркс и А. Руге на немски език. Излязла само първата, двойна книжка през февруари 1844 г. В нея били публикувани произведенията на К. Маркс „По еврейския въпрос“ и „Към критиката на Хегеловата философия на правото. Увод“, а също и произведението на Ф. Енгелс „Очерци към критика на политическата икономия“ и „Положението в Англия. Томас Карлайл. „Минало и настояще““ (виж настоящото издание, т. 1, стр. 368—398, 399—413, 523—550, 554—575). Тези произведения бележат окончателното преминаване на Маркс и Енгелс към материализма и комунизма. — 338.
- ³⁴⁴ Виж настоящото издание, т. 2, стр. 3—224. — 338.
- ³⁴⁵ „*Vorwärts!*“ („Напред!“) — немски вестник, излизал в Париж от януари до декември 1844 г. два пъти седмично. Във вестника са печатали статии на Маркс и Енгелс. Под влияние на Маркс, който от лятото на 1844 г. почнал да взема непосредствено участие в редактирането на вестника, той почнал да взема комунистически характер; вестникът остро критикувал реакционния режим в Прусия. По искане на пруското правителство правителството на Гизо издало през януари 1845 г. заповед за екстернирането на Маркс и някои други сътрудници на вестника от Франция; издаването на „*Vorwärts!*“ било преустановено. — 338.
- ³⁴⁶ По-долу се дава превод на списъка на произведенията на Маркс, съставен от Енгелс във връзка с работата върху статията „Карл Маркс“ (грешките на перото в датите са поправени):

ПРОИЗВЕДЕНИЯ НА МАРКС

- 1) Докторска дисертация за философията на Епикур.
- 2) Статии за дебатите на рейнския провинциален ландтаг по закона за кражбата на дърва и за мозелските селяни в „Rheinische Zeitung“, 1842.
- 3) Същото в „Deutsch-Französische Jahrbücher“; „Увод към критиката на Хегеловата философия на правото“ и „По еврейския въпрос“, 1844.
- 4) Съвместно с Ф. Енгелс. „Светото семейство“, Франкфурт на Майн, 1845.
- 5) Малки статии в парижкия вестник „Vorwärts!“, 1844.
- 6) Статии в „Deutsche-Brüsseler-Zeitung“, 1846—1847 [грешка на перото, трябва да бъде 1847—1848].
- 7) „Нищетата на философията. Отговор на „Философията на нищетата“ на г. Прудон“. Брюксел и Париж, 1847.
- 8) „Реч за свободата на търговията“. Брюксел, 1848.
- 9) Съвместно с Ф. Енгелс. „Манифест на комунистическата партия“. Лондон, 1848. Преведен на всички езици.
- 10) Статии в „Neue Rheinische Zeitung“, уводни статии и т. н., „Наемен труд и капитал“.
- 11) Защитни речи в брошурата „Два политически процеса“. Кьолн, 1849.
- 12) В „Neue Rheinische Zeitung, Revue“, Хамбург, 1850: „От 1848 до 1849“ (за февруарската революция във Франция) и съвместно с Енгелс критически статии и месечни прегледи.
- 13) „Осемнадесети брюмер на Луи Бонапарт“. Ню Йорк, 1852 (3 издание, Хамбург, 18[85]), френски превод 1891.
- 14) „Разкрития относно кьолнския процес на комунистите“. Бостон, 1853 (Хотинген-Цюрих, 1885).
- 15) Статии в „New-York Tribune“, 1852—1861. Някои от тях за Палмерстон (печатани и разпространявани в Лондон под формата на памфлети през 1856—1857).
- 16) „Разкрития относно дипломатическата история на XVIII век“, във вестниците „Free Press“ (Шефилд, 28 юни 1856 — Лондон, 1 април 1857).
- 17) Статии за дипломатическите преговори преди и през време на войната от 1859 г. във вестник „Voik“, Лондон. 1859.
- 18) „Към критиката на политическата икономия“. Свйтък I, Берлин, 1859.
- 19) „Господин Фогт“. Лондон, 1860.
- 20) Учредителен манифест на Интернационала от 1864 и всички публикации на Генералния съвет, включително „Гражданската война във Франция“, 1871. Преведено на почти всички европейски езици.
- 21) „Капиталът. Критика на политическата икономия“. Книга I, Хамбург, 1867. 4 издание, 1890. Преведен на руски, френски, английски език.
- 22) (посмъртно) „Капиталът“, том II (книга II). Издадено от Ф. Енгелс, Хамбург, 1885, 2 издание, 1893, намира се под печат.
- 23) (посмъртно) „Капиталът“. Том III (книга III), също не излезе през 1893. — 336.

³⁴⁷ Виж настоящото издание т. 4, с.р. 67—184 и 403—417. — 341.

³⁴⁸ „Deutsche-Brüsseler-Zeitung“ („Немски брюкселски вестник“), основан от германски политически емигранти в Брюксел, излизал от януари 1847 до февруари 1848 г. Първоначално направлението на вестника се определяло от стремежа на неговия редактор, дребнобуржоазния демократ Борнщед да примиря различните течения от радикалния и демократическия лагер. Но още от лятото на 1848 г. благодарение на статиите на Маркс и Енгелс и на техните съратници вестникът все повече ставал рупор на революционндемократическите и комунистическите идеи. От септември 1847 г. Маркс и Енгелс станали постоянни сътрудници на вестника и почнали да упражняват непосредствено влияние върху неговата насока,

като през последните месеци на 1847 г. фактически съсредоточили в своите ръце редакционната работа. Под ръководството на Маркс и Енгелс вестникът станал орган на формиращата се революционна партия на пролетариата — Съюза на комунистите. Маркс публикувал във вестника своите статии: „Комунизмът на вестник „Rheinischer Beobachter““, „Морализиращата критика и критизиращият морал. Принос към историята на немската култура. Против Карл Хайнцен“ (виж настоящото издание, т. 4, стр. 193—206 и 291—320) и други. В „Deutsche-Brüsseler Zeitung“ били публикувани също статии на Енгелс „Немският социализъм в стихове и проза“, „Комунистите и Карл Хайнцен“, „Движенията през 1847 г.“, „Началото на края на Австрия“ (виж пак там, стр. 207—248, 268—284, 459—468, 469—476) и други. — 341.

349 *Съюз на комунистите* — първата международна комунистическа организация, създадена под ръководството на Маркс—Енгелс в началото на юни 1847 г. в Лондон в резултат на реорганизацията на Съюза на справедливите — възникнало през 30-те години тайно дружество на работници и занаятчии. Ръководителите на Съюза на справедливите предложили в края на януари 1847 г. на Маркс и Енгелс да влязат в Съюза и да вземат участие в неговото реорганизиране въз основа на провъзгласените от тях принципи, за което основоположниците на марксизма дали своето съгласие. Програмните и организационните принципи на Съюза на комунистите били изработени от Маркс и Енгелс и утвърдени на неговия първи и втори конгрес (началото на юни 1849 и 29 ноември — 8 декември 1847 г.). По поръчение на втория конгрес на Съюза Маркс и Енгелс написали „Манифест на комунистическата партия“, публикуван през февруари 1848 г. (виж настоящото издание, т. 4, стр. 419-458).

Със започването на революцията във Франция Централния комитет на Съюза в Лондон предал в края на февруари 1848 г. ръководството на Съюза на Брюкселския окръжен комитет начело с Маркс. След изгонването на Маркс от Брюксел седалище на новия Централен комитет в началото на март става Париж, където Маркс се преселва. В състава на централния комитет бива избран и Енгелс.

През втората половина на март — началото на април 1848 г. Маркс и Енгелс и няколкостотин германски работници, в мнозинството си членове на Съюза на комунистите, се връщат в родината си, за да участвуват в избухналата германска революция. Политическа платформа на Съюза на комунистите в тази революция били формулираните от Маркс и Енгелс в края на март „Искания на комунистическата партия в Германия“ (виж настоящото издание, т. 5, стр. 1—3). Ръководещ и направляващ център за членовете на Съюза на комунистите бил по това време редактираният от Маркс „Neue Rheinische Zeitung“.

Макар поражението на революцията да нанесло удар на Съюза на комунистите, през 1849—1850 г. той бил реорганизиран и продължил своята дейност. В написаното от Маркс и Енгелс през март 1850 г. „Обръщение на Централния комитет до Съюза на комунистите“ (виж настоящото издание, т. 7, стр. 257—268) се обобщават резултатите от революцията през 1848—1849 г. и се поставя задачата за създаване на самостоятелна партия на пролетариата. През лятото на 1850 г. в Централния комитет на Съюза на комунистите се изострили принципните разногласия по въпроса за тактиката. Мнозинството на Централния комитет на Съюза на комунистите начело с Маркс и Енгелс решително се обявило против предлаганата от фракцията на Вилих—Шапер сектантска, авантюристична тактика на незабавно разпалване на революция, без да се държи сметка за обективните закономерности и реалната политическа обстановка в Германия и другите европейски страни. Разколническата дейност на фракцията на Вилих—Шапер довела до разрыв с тази фракция в срдата на септември 1850 г. Полицейските преследвания и арестите на членовете на Съюза на комунистите довели през май 1851 г. до фактическо прекратяване на дейността му в Германия. На 17 ноември 1852 г., на

скоро след Кьолнския процес на комунистите, Съюзът по предложение на Маркс обявил, че се саморазтуря, но членовете му продължили да работят за изковане кадри за бъдещите революционни битки.

Съюзът на комунистите изиграл голяма историческа роля като школа за пролетарски революционери, като зародиш на пролетарската партия, предшественик на международната работническа асоциация. — 341.

- ⁸⁵⁰ На съдебния процес срещу „*Neue Rheinische Zeitung*“ на 7 февруари 1849 г. Маркс като главен редактор на вестника, Енгелс като съредактор и Х. Корф като отговорен издател били обвинени, че в статията „Арести“, напечатана във вестника на 5 юли 1848 г. (виж настоящото издание, т. 5, стр. 168—170), се съдържали осъществения и клевети по адрес на представителите на пруските власти и жандарми. Речите на Маркс и Енгелс на този процес виж в настоящото издание, т. 6, стр. 234—247, 248—253.

На съдебния процес на 8 февруари 1849 г. Маркс бил обвинен като член на Рейнския окръжен комитет на демократите в подстрекателство за метеж, тъй като бил подписал заедно с К. Шапер и адвокатът Шнайдер II възванието на този комитет от 18 ноември 1848 г. за отказ да се плащат данъците (виж настоящото издание, т. 6, стр. 33). Защитната реч на Маркс на този процес виж пак там, стр. 254—272. — 341.

- ³⁵¹ На 13 юни 1849 г. в Париж дребнобуржоазната партия на Планината организираща мирна протестна демонстрация против изпращането на френски войски за потушаване на революцията в Италия в нарушение на конституцията на Френската република, която забранявала използването на френски войски против свободата на друг народ. Провалието на тази демонстрация, разговена от войските, потвърдило фалита на дребнобуржоазната демокрация във Франция. След 13 юни започнали репресии против демократите, включително и против чужденците. — 341.

- ³⁵² „*Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue*“ („Нов рейнски вестник. Политико-икономически преглед“) — списание, основано от Маркс и Енгелс през декември 1849 г. и издавано от тях до ноември 1850 г. Списанието било теоретически и политически орган на Съюза на комунистите, продължение на „*Neue Rheinische Zeitung*“. От март до ноември 1850 г. излезли всичко шест книжки на списанието, от които едната двойна (5—6). Списанието се редактирало в Лондон, а се печатало в Хамбург. Повечето материали (статии, прегледи, рецензии) се пишели от Маркс и Енгелс, които привличали за сътрудничество своите привърженици В. Волф, Й. Вайдемайер, Г. Екарус. От произведенията на основоположниците на марксизма в списанието били публикувани „Класовата борба във Франция“ от Маркс, „Германската кампания за имперска конституция“ и „Селската война в Германия“ от Енгелс, както и редица други произведения. В произведенията, публикувани в списанието, се обобщавали резултатите от революцията през 1848—1849 г., доразвивала се теорията и тактиката на революционната пролетарска партия. Списанието престанало да излиза поради полицейските преследвания в Германия и липсата на материални средства. — 342.

- ³⁵³ Виж настоящото издание, т. 8, стр. 113—212. — 342.

- ³⁵⁴ Виж настоящото издание, т. 8, стр. 419—487. — 342.

- ³⁵⁵ „*New-York Daily Tribune*“ („Нюйоркская ежедневна трибуна“) — американски вестник, излизал от 1841 до 1924 г. До средата на 50-те години бил орган на лявото крило на американските виги, а след това орган на републиканската партия. През 40—50-те години вестникът стоял на прогресивни позиции и се борел против

- робовладението. Сътрудничеството на Маркс във вестника започнало през август 1851 г. и продължило над десет години, до март 1862 г.; повечето статии за „New-York Daily Tribune“ били написани по молба на Маркс от Енгелс. Решаваща роля за прекратяване на сътрудничеството на Маркс във вестника в началото на Гражданската война в САЩ изиграло засилването на привържениците на компромиса с робовладелските щати в неговата редакция и отстъплението на вестника от прогресивните позиции. — 342.
- ³⁵⁶ К. Маркс. „Лорд Палмерстон“ (виж настоящото издание, т. 9, стр. 357—426). — 342.
- ³⁵⁷ Виж настоящото издание, т. 14, стр. 399—702. — 342.
- ³⁵⁸ Виж настоящото издание, т. 13, стр. 3—170. — 342.
- ³⁵⁹ Енгелс има предвид икономическите ръкописи на Маркс от 1861—1863 г. В настоящото издание това произведение влиза в т. 26, издаван в три части. — 342.
- ³⁶⁰ Виж настоящото издание, т. 23. — 342.
- ³⁶¹ Енгелс има предвид борбата, която се водела при изработването на програмните документи на Международната работническа асоциация във Временния комитет, избран на учредителното събрание в Сент Мартинсхол на 28 септември 1864 г., и в комисията, назначена от този Комитет за съставяне на програмните документи. Действувайки чрез своя привърженик Волф, който влизал в Комитета, Мадзини се опитал на 8 октомври 1864 г. да натрапи на комисията като програмни документи устава на италианските работнически дружества, съставен в духа на буржоазната демокрация и заговорническите принципи. На заседанието на Временния комитет на 18 октомври Маркс за пръв път се запознал с мадзинския документ и го разкритикувал; по настояване на Маркс документът бил фактически отхвърлен под предлог, че трябва да бъде предаден на комисия за окончателно редактиране. На 20 октомври комисията възложила тази работа на Маркс, а на 27 октомври одобрила написаните от него два съвсем нови документа: „Учредителен манифест на Международната работническа асоциация“ и „Временен устав на Асоциацията“ (виж настоящото издание, т. 16, стр. 5—13 и 14—17). На 1 ноември 1864 г. Манифестът и Уставът били единодушно утвърдени от Временния комитет (по-късно почнал да се нарича Генерален съвет), който се конституирал като ръководен орган на Асоциацията. — 343.
- ³⁶² Виж настоящото издание, т. 17, стр. 315—369. — 343.
- ³⁶³ Виж бележка 134. — 343.
- ³⁶⁴ Ф. Енгелс. „Карл Маркс“ (виж настоящото издание, т. 19, стр. 105—115). „Volks-Kalender“ („Народен календар“) — социалдемократически алманах, издаван в Брауншвайг от 1875 до 1879 г., главен редактор и издател на който бил В. Браке. — 344.
- ³⁶⁵ По-долу се дава превод на списъка на произведенията на Енгелс; списъкът бил съставен от Енгелс първоначално, както изглежда, през 1889 г., а по-късно бил допълнен, навярно в края на 1892 г. (във връзка с това някои издания на споменатите в началото на списъка произведения, излезли между 1889 — 1892 г., не са посочени; грешки на перото в датите са поправени).
- 1) (Съвместно с К. Маркс). „Светото семейство. Против Бруно Бауер и компания“. Съчинение на Фридрих Енгелс и Карл Маркс. Франкфурт на Майн, 1845.

2) „Положението на работническата класа в Англия. По собствени наблюдения и достоверни източници“. Лайпциг, 1845. Английски превод, Ню Йорк, 1887.

3) (Съвместно с К. Маркс, анонимно). „Манифест на комунистическата партия“. Лондон, 1848. Преведен на всички езици.

Работа като съредактор, съответно като главен редактор (замествайки Маркс) в „Neue Rheinische Zeitung“. Кьолн, 1 юни 1848 — 19 май 1849.

Също в „Neue Rheinische Zeitung. Revue“, Хамбург, 1850.

6) „Военният въпрос в Прусия и германската работническа партия“. Хамбург, 1865.

7) „Селската война в Германия“. Препечатване от кн. 5—6 на „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue“, Лайпциг, Печатарско сдружение, първо издание, [1850], 2 издание, [1870], 3 издание, 1875.

8) „Към жилищния въпрос“, три свитъка. Препечатване от „Volksstaat“, 1 издание, Лайпциг, Печатарско сдружение 1872. 2 издание, Цюрих, Народно издателство, 1887.

9) „За социалния въпрос в Русия“. Препечатване от „Volksstaat“. Лайпциг, Печатарско сдружение, 1875.

10) „Пруската водка в германския райхстаг“. Лайпциг, Печатарско сдружение, 1876.

11) „Бакунистите на работа. Записки за въстанието в Испания“. Препечатване от „Volksstaat“. Лайпциг, Печатарско сдружение, [1874].

12) „Превратът в науката, извършен от господин Ойген Дюриг“. Препечатване от „Volksstaat“, съответно от „Vorwärts“. 1 издание, Лайпциг, Печатарско сдружение, 1878. 2 издание, Цюрих, Швейцарско народно издателство, 1886.

13) „Развитието на социализма от утопия към наука“. 1, 2 и 3 издание, всички през 1883 г., Цюрих, Народно издателство (има френски, руски, полски, италиански, испански, румънски, датски и холандски превод).

14) „Произход на семейството, частната собственост и държавата. Във връзка, с изследванията на Луис Х. Морган“. Цюрих, Шабелиц, 1884. 2 издание, Шутгарт, Диц, [1886]. 3 издание се подготвя. (Работи се върху италианския, румънския, датския и френския превод).

15) „Лудвиг Фойербах и края на класическата немска философия“. Препечатка от „Neue Zeit“, Шутгарт, Диц, 1888.

4) „По и Рейн“. Берлин, Ф. Дункер, 1859.

5) „Савоя, Ница и Рейн“. Берлин, Берендс, 1860.

16) „Брентано contra Маркс, по повод на мнимото фалшифициране на един цитат“, Хамбург, 1891.

Предговори и уводи към:

3) К. Маркс. „Нишета на философията. Отговор на „Философия на нишетата“ на г. Прудон“. Немски превод на Е. Бернщайн и К. Кауцки. Шутгарт, Диц, 1885 (Предговор, против Родбертус).

1) К. Маркс. „Капиталът“, т. I, Към 3 издание, 1883 и към 4 издание (против Л. Брентано), 1890.

1) К. Маркс. „Капиталът“, т. II. Предговор (против Родбертус), 1885.

4) „К. Маркс пред съдебните заседатели в Кьолн“, 1849. Нова препечатка от „Neue Rheinische Zeitung“, 1849. Цюрих, Народно издателство, 1885 (Предговор).

5) К. Маркс. „Разкрития относно кьолнския процес на комунистите“. Нова препечатка. Цюрих, Народно издателство, 1885 (Увод: „Към историята на Съюза на комунистите“).

6) В. Волф. „Силезийският милиард“. Препечатка от „Neue Rheinische Zeitung“, 1849. Цюрих, Народно издателство (Увод: Биография на В. Волф и „Към историята на пруското селячество“). [1886].

7) С. Боркхайм. „За спомен на немските ура-патриоти от 1806—1807 г.“ Цюрих, Народно издателство, 1888 (Увод: биография на С. Боркхайм).

1) К. Маркс „Капиталът. Критика на политическата икономия“. Превод от 3 немско издание на С. Мур и Е. Евелинг, издадено от Ф. Енгелс. Лондон, Зоненшайн, 1887 (Редакция на превода и предговор).

2) К. Маркс. „Реч за свободата на търговията, произнесена в Брюксел“, 1846 [грешка на перото, трябва да бъде 1848]. Превод на Ф. К. Вишневецка. Бостон и Лондон, 1888 (Предговор за свободата на търговията, на немски език в „Neue Zeit“).

3) Ф. Енгелс. „Положеннето на работническата класа в Англия в 1844 г.“ Превод на Ф. К. Вишневецка. Ню Йорк, Лавел, 1887 (Приложение и предговор) (Последният излязъл също в отделно издание: „Работническото движение в Америка“, на английски и немски език, 1887, Ню Йорк; препечатка, Лондон, Рийвс, 1887. На немски език също в „Neue Zeit“). 2 издание, Лондон, Зоненшайн, 1892 (отчасти нов текст на предговора).

Само в списание „Neue Zeit“: „Външната политика на руския царизъм“, май 1890. (На руски език в списание „Социал-демократ“, Лондон, 1890, I и II, на английски език в списание „Time“, април и май 1890, на френски език в списание „Idée nouvelle“, на румънски език в списание „Contemporain“, май — юли 1890).

4) Ф. Енгелс. „Утопичен социализъм и научен социализъм“. — 345 и 346.

366 Става дума за написание от К. Маркс незавършен увод към замисления от него труд по история на дипломатията на Англия и Русия през XVIII век; за пръв път бил публикуван във вестниците „Sheffield Free Press“ и лондонския „Free Press“ през юни 1856 — април 1857 под заглавие „Revelation of the Diplomatic History of the 18th Century“. През 1899 г. издаден в Лондон в отделна книга от дъщерята на Маркс Елеонора Евелинг под заглавие „Secret Diplomatic History of the Eighteenth Century“ („Тайна дипломатическа история на XVIII век“). „The Free Press“ („Свободен печат“; излизал в Лондон през 1855—1856 г.) и „The Sheffield Free Press“ („Шефилдски свободен печат“; излизал в Шефилд през 1851—1857 г.) — английски буржоазни вестници, издавани от Ъркарт и неговите привърженици. — 347.

367 Енгелс има предвид статните на Маркс „Шпрее и Минчо“, „Ерфуртовщината през 1859 г.“ и „Quid pro quo“, публикувани във вестник „Volk“ през юни—август 1859 г. (виж настоящото издание, т. 13, стр. 408—411, 434—436, 472—490). „Das Volk“ („Народ“) — ежедневник, излизал на немски език в Лондон от 7 май до 20 август 1859 г. Бил основан като официален орган на лондонското Комунистическо просветно дружество на германските работници. Първият брой излязъл под редакцията на германския публицист, дребнобуржоазния демократ Елард Бискамп. От брой 2 вестникът излизал при непосредственото участие на Маркс. От началото на юли Маркс фактически станал редактор на вестника, който се превърнал в орган на пролетарските революционери. На страниците на вестник „Volk“ намирала отражение разработката, която Маркс и Енгелс давали на въпросите на революционната теория и тактика. Във вестника се анализирали от позициите на пролетарския интернационализъм събитията от Италианската война през 1859 г., въпросите на обединението на Германия и Италия и се водела последователна борба против бонапартизма. Излезли всичко 16 броя. Вестникът престанал да излиза поради липсата на парични средства. — 347.

368 Декларацията до редакцията на вестник „Berliner Volks-Tribüne“ била написана от Енгелс във връзка с публикуването на страниците на този вестник на серията статии „Юрската федерация и Михаил Бакунин“. В тези статии, основани

почти изключително на бакунистки материали, се осветлявала фалшифицирано историята на организациите на I Интернационал в Швейцария, оправдавала се подривната разколническа дейност на бакунистите, особено на анархистката Юрска федерация, образувана след предизвикания от бакунистите на конгреса в Шо дьо Фон от 4 до 6 април 1870 г. разкол в секциите на Интернационала в Романски Швейцария. В статите се възпроизвеждали редица клеветнически измислици за Генералния съвет, за Маркс и неговите съратници, по-специално за Йохан Филип Бекер. Особено много изопачения на историческите факти се съдържали в десетата статия, публикувана на 12 ноември 1892 г. Енгелс решил да публикува опровержение, без да чака завършването на публикуването на всички статии. Като изпращал своята декларация в Берлин на Бебел, за да я предаде в редакцията на „Berliner Volks-Tribüne“, Енгелс в писмо от 15 ноември 1892 г. молел Бебел да се погрижи тя да бъде напечатана в следващия брой на вестника, защото не можело „да се позволи тези лъжи да се шират и занаяпред“.

Декларацията на Енгелс била публикувана в „Berliner Volks-Tribüne“ на 19 ноември 1892 г., а на 24 декември 1892 г. във вестника се появил — наред с тринадесетата статия — отговорът на автора на серията, швейцарския социалист Луи Еритие. В своя отговор на декларацията, а също и в специално писмо до Енгелс от 25 декември 1892 г. Еритие се опитвал с доста дързък тон да опровергае обвинението в изопачаване историята на I Интернационал. На 20 януари 1893 г. Енгелс написал отговор на Еритие, в който разобличил неговите извъртания и опита му да сваля от себе си отговорността за изопачаването на фактите и за тяхното осветляване в тенденциозен бакунистки дух, като дал да се разбере, че няма да допусне фалшифициране на историята на I Интернационал. — 348.

³⁶⁹ *Лондонска конференция на I Интернационал* — виж бележка 109. — 348.

³⁷⁰ Енгелс съпоставя формулировката на това извънредно важно положение, дадено в мотивите на Временния устав (104) и Общия устав (1871) на Международната работническа асоциация (виж настоящото издание, т. 16, стр. 14 и т. 17, стр. 445), с неговата изопачена формулировка във френския превод на Устава, направен от десния прудонист Толен и издаден в 1866 г. — 349.

³⁷¹ *Женевски конгрес на I Интернационал* — виж бележка 97. — 349.

³⁷² Става дума за „Общ устав и Организационен регламент на Международната работническа асоциация“, публикуван в 1871 г. (виж настоящото издание, т. 17, стр. 445—459). — 349.

³⁷³ Енгелс излага съдържанието на резолюцията на Лондонската конференция за разцеплението в Романски Швейцария (виж настоящото издание, т. 17, стр. 432—435). — 350.

³⁷⁴ *Алианс на социалистическата демокрация* — организация, основана от Бакунин в Женева през 1868 г. Членовете на Алианса провъзгласили за своя програма изравняването на класите и премахването на държавата. Те отричали необходимостта от политическа борба за работническата класа. Дребнобуржоазната анархистка програма на Алианса намерила подкрепа в слабообразованите в промишлено отношение области на Италия, Швейцария, Испания и други страни. През 1869 г. Алиансът се обърнал към Генералния съвет с молба да бъде приет в Интернационала. Генералният съвет се съгласил да приеме секциите на Алианса при условие, че той бъде разтурен като самостоятелна организация. В действителност обаче, след като влезли в Интернационала, членовете на Алианса запазили своята тайна организация в Международната работническа асоциация и начело с Бакунин повели борба против Генералния съвет. Борбата на Алианса против Интер-

национала се засилила след смазването на Парижката комуна, когато Бакунин и неговите привърженици се обявили особено рязко против идеята за диктатура на пролетариата и за укрепване на самостоятелната политическа партия на работническата класа, основана върху принципите на демократическия централизъм. Хагският конгрес на I Интернационал през септември 1872 г. с преобладаващо мнозинство на гласовете взел решение за изключването на водачите на Алианса — Бакунин и Гийом — от Интернационала. — 350.

375 Виж бележка 134. — 350.

376 Произведението на К. Маркс и Ф. Енгелс „Алиансът на социалистическата демокрация и Международната работническа асоциация“ (виж настоящото издание, т. 18, стр. 323—457) било издадено на френски език; в редактирането на немския превод, издаден под заглавие „Ein Complot gegen die Internationale Arbeiter-Association“ („Заговор против Международната работническа асоциация“), участвувал непосредствено и Енгелс. — 350.

377 Като източник за статията на Енгелс „Новооткрит случай на групов брак“ послужил публикуваният във вестник „Русские Ведомости“, бр. 284 от 14 октомври 1892 г., отчет за резултатите от изследването на бита и общественото устройство на сахалинските гиляци (нивхи) от руския етнограф Л. Я. Щернберг. Текстът на отчета бил почти изцяло възпроизведен от Енгелс в неговата статия в собствен превод на немски език с незначителни отклонения от оригинала, дължащи се на стремежа да се уточнят и изяснят отделни места.

„Русские Ведомости“ — обществено-политически вестник, орган на либералните помещици и буржоазия; излизал в Москва от 1863 до 1918 г., през 1863—1867 г. излизал три пъти седмично, от 1868 г. — всеки ден. — 351.

378 Виж настоящото издание, т. 21, стр. 51—52. — 352.

379 *Гиляци* — предишното наименование на нивхите, народност, която живее в района на долното течение на Амур и в северната и средната част на остров Сахалин. — 352.

380 *Закони на Дванадесетте таблици* — най-древният паметник на римското право. Били съставени в средата на V век преди н. е. в резултат на борбата на плебеите против патрициите и заменили действащото по-рано в Рим обичайно право; тези закони отразили процесите на имуществено разслояване на римското общество; законите били написани на дванадесет дъски (таблици). — 353.

381 „*Етнографическо обозрение*“ — руско списание, издавано от етнографския отдел на Дружеството на любителите на природознанието, антропологията и етнографията при Московския университет от 1889 до 1916 г., излизало четири пъти годишно.

Статията на Щернберг „Сахалинските гиляци“ била напечатана в книжка 2 на списанието от 1893 г. — 354.

382 Енгелс написал настоящото писмо в отговор на поканата да присъствува на II конгрес на Унгарската социалдемократическа партия, изпратена му от ръководството на партията чрез редакцията на вестник „Arbeiterpresse“ в края на декември 1892 г.

II конгрес на Унгарската социалдемократическа партия се състоял в Будапеща на 6—8 януари 1893 г. Преди конгреса и на самия конгрес се водела борба между опортюнистическото крило на партията, възглавявано от ръководството на Всеобщата работническа болнична и инвалидна застрахователна каса, и революционното крило начело с П. Енгелман. Като използвали своето влияние

върху занаятчиите и квалифицираните работници, които образували мнозинството на партийните членове, опортюнистите успели да прокарат на конгреса взетото по-рано от тях решение (през декември 1892 г.) за изключването на Енгелман и неговите привърженици от партията, като несъстоятелно обвинили Енгелман в злоупотреба с партийни средства и в нарушение на демокрацията. За да замаскират своята разправа с представителите на революционното крило на партията, опортюнистите нарочно свеждали цялата борба до лични разногласия, като заявили за това на конгреса и в доклада на партията до Цюрихския конгрес на II Интернационал. Конгресът приел също организационния устав на партията.

Опортюнистическото ръководство на Унгарската социалдемократическа партия скрilo от конгреса приветственото писмо на Енгелс, в което той се изказвал за мирно разрешаване на разногласията, и не го публикувало в партийния печат. — 355.

³⁶³ Настоящата статия била написана от Енгелс във връзка с арестите на полски емигранти във Франция по обвинение в подготовка на атентат срещу Александър III. Енгелс получил съобщението за тези арестн от полската социалистка Мария Менделсон и незабавно се обявил в защита на полските революционери, като разобличил сътрудничеството между френската и царската полиция. Статията била публикувана във вестник „Vorwärts“, брой 11 от 13 януари 1893 г., в рубриката „Политически преглед“ без подпис. Редакцията поставила в началото на статията следната встъпителна бележка: „Относно неотдавнашната машинация на парижката полиция, за която вече съобщихме накратко вчера, ни пишат от най-компетентно място“. — 356.

³⁶⁴ *Панамски скандал* — мошеническа афера, свързана с подкупуването на френски държавни дейци и длъжностни лица и на печата от акционерната компания на Панамския канал, която била основана във Франция по инициативата на инженера и спекуланта Ф. Лесепс през 1879 г. за прокопаване на канал през Панамския провлак. В края на 1888 г. компанията претърпяла крах, като предизвикала масовото разоряване на дребните акционери и множество фалити. По късно, в 1892 г., станало известно, че за да скрие истинското си финансово положение и злоупотребите със събраните средства, компанията широко прибегвала до подкуп, в получаване на какъвто се оказали виновни бившите председатели на Министерския съвет на Франция Фрейсине, Рувие, Флоке и други високопоставени лица. Целото на компанията за Панамския канал било потулено от буржоазното правосъдие, което се ограничило с това, да осъди второстепенни лица, включително ръководителя на компанията Лесепс. Думата „панам“ станала нарицателна за обозначаване на големи мошенически афери.

Енгелс нарича Френската република „опортюнистическо-радикална“, имайки предвид двете основни буржоазни управляващи партии във Франция — умерените буржоазни републиканци (така наречените „опортюнисти“), които изразявали интересите на едрата буржоазия, и радикалите — парламентарна група, която се отцепила от „опортюнистите“ и зашищавала редица фактически отхвърлени от тях буржоазнодемократически искания; в 1901 г. радикалите се оформили организационно в партия, която представлявала интересите главно на средната и дребната буржоазия. — 356.

³⁶⁵ Енгелс има предвид посещението на френската ескадра под командването на адмирал Жерве в Кронщад през юли 1891 г. (виж бележка 254). — 357.

³⁶⁶ Статията „За италианската панам“ била написана от Енгелс във връзка с водените през декември 1892 — януари 1893 г. в италианския парламент дебати относно злоупотребите в Римската банка; като повод за дебатите послужило.

- изказването на депутатата Колаяни. Разкрилите се в хода на дебатите скандални афери, в които били замесени някои държавни дейци, много членове на парламента, адвокати, журналисти и частни лица, получили наименованието *rapatino* (малка панама). При написването на статията Енгелс използвал материали (парламентарни отчети, вестници), изпратени му от италианския учен философ-социалист Антонио Лабриола, с когото Енгелс си кореспондирал по това време. Като държал сметка за това, че кореспонденцията им се следи от италианските власти, Енгелс публикувал статията анонимно, защото един подпис, както той изтъква в писмо до Либкнехт от 29 януари 1893 г., можел „да насочи кръволиците в Рим по следите на моя италиански информатор“. — 358.
- ³⁸⁷ *Велфски фонд* — специален фонд, който се намирал в лично разпореждане на Бисмарк и бил предназначен за подкупуване на печата. — 358.
- ³⁸⁸ *„Corriere di Napoli“* („Неаполитански куриер“) — италиански ежедневник с умерено либерално направление; основан в 1888 г. — 361.
- ³⁸⁹ *„Il Secolo“* („Век“) — италиански ежедневник с радикално направление; излизал в Милано от 1866 г. — 362.
- ³⁹⁰ *„Il Parlamento“* („Парламент“) — италиански вестник с умерено либерално направление; излизал в Торино от 1853 г. — 363.
- ³⁹¹ Настоящият предговор бил написан от Енгелс на френски език по молба на Турати за отделното немско издание на „Манифеста на комунистическата партия“, пуснато през 1893 г. в Милано от издателството на списание „*Critica Sociale*“ в превод на П. Бетини (преводът на предговора бил направен от Турати). В книгата бил включен също предговорът на Енгелс към четвъртото авторизирано немско издание на „Манифеста“ от 1890 г., който Енгелс също изпратил на Турати по негова молба през януари 1893 г. — 367.
- ³⁹² Виж бележка 278. — 367.
- ³⁹³ Произведението *„Може ли Европа да се разоръжи?“* било написано от Енгелс през февруари 1893 г. във връзка с обсъждането в германския райхстаг на вношената от правителството проект за военен закон. Проектът предвиждал значително увеличение на армията и допълнителни военни кредити, прекомерните размери на които предизвиквали недоволството на широките слоеве на населението; това накарало дори някои буржоазни партии да се обявят против законопроекта и през май 1893 г. той бил отхвърлен от мнозинството на райхстага. Но през юли 1893 г., след разтурянето на райхстага и нови избори, аналогичен проект за военен закон бил утвърден от райхстага.
- Като непосредствен повод за написването на това произведение послужила молбата на Бебел до Енгелс да изкаже мнението си за позицията, която социалдемократическата фракция в райхстага трябва да заеме по този въпрос. Изпращайки ръкописа в Берлин за публикуване във вестник „*Vorwärts*“, Енгелс в писмо до Бебел от 24 февруари 1893 г. предложил той да бъде публикуван във вестника под формата на серия от осем статии, което било изпълнено. В края на март 1893 г. произведението било издадено в отделен отпечатък. За тази брошура Енгелс написал специален предговор.
- Серията статии на Енгелс била препечатана също в социалдемократическия вестник „*Wanler*“, бр. 65, 66 и 68 и в приложение към бр. 69, 70, 71, 72 и 74 от 20, 21, 23, 24, 25, 27, 28 и 30 март 1893 г. Във въстъпителна редакционна бележка се изтъквало, че произведението на Енгелс представлява всеобщ интерес. — 369.

³⁹⁴ *Ландвер* — съставна част на германските военно-сухопътни сили. Ландверът, който възникнал в Прусия в 1813 г. като народно опълчение в борбата против Наполеоновите войски, обхващал военно задължените от по-напреднала възраст, отбили военната си служба в постоянната армия и в нейния резерв. В мирно време се провеждали само отделни учебни сборова на частите на ландвера. През време на война ландверът се използвал за попълване на действащата армия, а също — ландверът от по-старшите възрасти — за носене на гарнизонната служба.

През втората половина на XIX век организация на резерва по образеца на пруския ландвер била приета от много страни, по-специално в Австро-Унгария. — 373.

³⁹⁵ *Франкфуртски мир* — виж бележка 195.

Тилзитски мир — виж бележка 34. — 374.

³⁹⁶ *Териториална армия* — от 1872 г. част от въоръжените сили на Франция, която през време на война се организира за носене на тиловата, гарнизонната и охранната служба. В териториалната армия за 6 години и за 6 години в нейния резерв се зачислявали военно задължените от по-старшите възрасти, отбил редовната си служба в постоянната армия и в нейния резерв.

Ландцурм — военно опълчение, което възникнало в Прусия през 1813—1814 г. По закона от 1867 г. ландцурмът трябвало да се формира от военно задължени на възраст от 17 до 42 години, непренинали служба в армията и флота, и да се призовава само в случай на заплаха от външно нашествие — 374.

³⁹⁷ *Сражение при Вьорт* (Елзас) — едно от първите големи сражения през Френско-пруската война, което станало на 6 август 1870 г. и завършило с поражението на френските войски под командуването на Мак-Махон.

Сражение при Седан — виж бележка 194.

В сражението при *Шпихерн* (Лотарингия) на 6 август 1870 г. пруските войски разбили 2-и корпус на френската армия под командуването на генерал Фросар. В историческата литература сражението при Шпихерн се нарича също сражение при Форбах. — 376.

³⁹⁸ Става дума за речта на Бебел за принципите на държавата на бъдещето, която той произнесъл в райхстага на 3 февруари 1893 г.

Ерзац-резерв в пруската, а по-късно в германската армия се наричала онази част от резерва, която се състояла от лица на призивна възраст, които в мирно време по различни причини са били отложени от действителна служба; ерзац-резервът, рамките на който през 1874 г. били установени на 12 години, се използвал за попълване на армията през време на мобилизация. — 377.

³⁹⁹ След създаването на Северногерманския съюз в 1867 г. начело с Прусия, в който влязла и част от територията на великото херцогство Хесен-Дармшат, пруската военна система била разпростряна върху това херцогство. — 377.

⁴⁰⁰ През септември 1841 и октомври 1842 г. Енгелс отбивал военната си повинност като доброволец в пруската гвардейска артилерийска бригада.

Кунфеграбен — канал в Берлин, до който се намирили казармите на бригадата — 380.

⁴⁰¹ Енгелс има предвид пътуването си до Бармен във връзка със смъртта на баща му в края на март — началото на април 1860 г. — 382.

⁴⁰² Енгелс се позовава на редакционната статия „Стари уловки“, напечатана във „Freisinnige Zeitung“ от 26 ноември 1892 г., в която се критикувал проектът за нов военен закон.

„*Freisinnige Zeitung*“ („Свободомислящ вестник“) — немски ежедневник, орган на Германската свободомислеща партия, излизал в Берлин от 1885 до 1918 г.; ръководител на вестника бил Рихтер. — 386.

⁴⁰⁸ *Парижки заем*. — виж бележка 255. — 393.

⁴⁰⁴ При публикуването на произведението на Енгелс във вестник „Vorwärts“ (бр. 58 от 9 март 1893 г.) този абзац бил пропуснат. Вместо него редакцията поместила в скобки следната бележка: „Енгелс посочва тук последните, до които по-рано отчаянието често е довеждало малтретираните войници. Ние не възприизвеждаме това изложение, колкото и обективно да е то, защото познаваме съдебната практика, която много често вижда в обективното съобщаване на факти с цел за предупреждение *намерението* да се предизвика повтарянето на подобни факти.

Съкращенията, направени в текста от редакцията на „Vorwärts“, и съображенията, които я накарали да направи това, показват, че редакцията на вестника била изплашена от революционния тон на произведението на Енгелс, което съдържало на това място открит призив за съпротива против насилието и произвола, вършени над войниците. В отделния отпечатък пропуснатият абзац бил възстановен, а бележката на редакцията премахната. — 395.

⁴⁰⁵ За поражението при *Йена* виж бележка 34. — 396.

⁴⁰⁶ *Троен съюз* — агресивен военно-политически блок между Германия, Австро-Унгария и Италия, насочен против Франция и Русия. Оформил се окончателно в 1882 г. в резултат на присъединяването на Италия към австро-германския военен съюз, сключен в 1879 г. Договорът за Тройния съюз бил подписан за срок от 5 години, но се възобновявал в 1887 и 1891 г., а по-късно автоматично се продължавал в 1902 и 1912 г. Образоването на Тройния съюз сложило началото на разделянето на Европа на два големи враждебни лагера, което в края на краищата довело до Първата световна империалистическа война през 1914—1918 г. Със започването на войната Италия излязла от съюза и в 1915 г. се присъединила към воюващите против Германия и Австро-Унгария държави. — 398.

⁴⁰⁷ *Пражкият мирен договор*, подписан на 23 август 1866 г., завършил австро-пруската война от 1866 г. Договорът потвърдил принудителния отказ на Австрия, която претърпяла поражение във войната, от борба против Прусия за хегемония в Германия и нейното съгласие за образуването на Северногерманския съюз под пруска хегемония. Съгласно член V на договора Австрия отстъпвала на Прусия всичките си права върху Шлезвиг-Холщайн, който след тяхната победа над Дания във войната от 1864 г. се намирал в съвместно владение на Австрия и Прусия, при което Северен Шлезвиг трябвало да бъде присъединен към Дания, ако неговото население изрази съгласието си за това чрез плебисцит. Но Прусия не изпълнила това условие на договора и запазила Северен Шлезвиг за себе си. В 1878 г. член V на Пражкия договор бил анулиран. — 398.

⁴⁰⁸ Става дума за тежкото продоволствено положение на парижкото население при обсадата на Париж от германската армия от септември 1870 до януари 1871 г. през време на Френско-пруската война. — 400.

⁴⁰⁹ Парламентарните избори, които станали в Англия през лятото на 1892 г., завършили с победата на либералите. Успешно провели тази изборителна кампания английските работнически и социалистически организации, които издигнали значителен брой кандидати. Трима от тях — Дж. К. Харди, Дж. Бърнс и Дж. Х. Уйлсън — били избрани в парламента. — 402.

- ⁴¹⁰ Енгелс има предвид законопроектите за плащане възнаграждения на депутатите от парламента и за въвеждане на равно гласуване, при което всеки избирател може да има само един глас, а не няколко в различни окръзи (по местожителство, място на собствеността и т. н.) съгласно действащата система на избирателни цензове. Тези законопроекти били внесени под натиска на народните маси, които се стремели да ликвидират привилегиите на буржоазно-аристократическата върхушка, от либералното правителство на Гладстон, дошло на власт в резултат на изборите от 1892 г. Но камарата на лордовете отхвърлила двата законопроекта. — 402.
- ⁴¹¹ Приветствието до австрийските работници било написано от Енгелс по молба на редактора на австрийското първомайско издание „Zum 1. Mai“ М. Шахерл, който изпратил за тази цел писмо до Енгелс от 14 януари 1893 г.
Приветствието било публикувано под заглавие „Писмо на Фридрих Енгелс“. В същото издание били напечатани приветствия до австрийските работници по случай Първи май и статии за пролетарския празник на дъщерите на Маркс — Лаура Лафарг и Елеонора Маркс-Евелинг, както и на П. Лафарг, А. Бебел, В. Либкнехт, Г. В. Плеханов и други дейци на работническото и социалистическото движение. — 403.
- ⁴¹² В общинските избори през 1892 г. френската Работническа партия удържала голяма победа, като събрала над 100 хиляди гласа. — 403.
- ⁴¹³ Енгелс има предвид признанието на правителствения съветник Чапка на заседанието на австрийския райхстаг от 17 януари 1893 г. — в неговия отговор на запитване на социалдемократическите депутати — за незаконността на действията на местните власти, които нарушавали правото на съюзи и събрания в редица райони на Австрия. — 403.
- ⁴¹⁴ Настоящото приветствие било написано от Енгелс във връзка с отправената му от редакцията на социалдемократическия вестник „Sociální Demokrat“ („Социалдемократ“) молба от март 1893 г. да напише няколко реда за специалното първомайско издание, подготвяно от чешките социалдемократи. В това издание били напечатани също приветствия до чешките работници на П. Лафарг, А. Бебел и други дейци. — 405.
- ⁴¹⁵ Маркс пътувал до Виена в края на август — началото на септември 1848 г., за да укрепи връзките с австрийските демократически и работнически организации и да ги подтикне към по-решителна борба против контрареволуцията в Австрия, както и с цел да получи средства за продължаване издаването на „Neue Rheinische Zeitung“. — 405.
- ⁴¹⁶ Енгелс има предвид борбата за въвеждане на всеобщо избирателно право, която се водела в Белгия през 1890—1893 г. В резултат на масовите акции и стачки, проведени под ръководството на Работническата партия, камарата на депутатите приела на 18 април 1893 г. закон за всеобщо избирателно право (утвърден от сена-та на 29 април), но с известни ограничения в интерес на господстващите класи. Така всеобщото избирателно право се ограничавало само до мъжете над 25 години и с постоянно местожителство повече от една година. Освен това законът установявал право на няколко гласа за някои слоеве на населението в зависимост от тяхното имуществено положение, образование и заемане на държавна служба. — 406.
- ⁴¹⁷ В Бурбонския дворец в Париж заседава камарата на депутатите на Франция. — 406.

- ⁴¹⁸ Първوماйското приветствие до испанските работници било написано от Енгелс по молба на видния деец на испанското работническо и социалистическо движение П. Иглесиас. През април 1893 г. Иглесиас написал на Енгелс писмо, в което го молил да напише статия за първوماйския брой на вестник „Socialista“. — 407.
- ⁴¹⁹ На 2 май 1808 г. в Мадрид избухнало народно въстание против Наполеоновите войски, които окупирали Испания. Въстанието било жестоко смазано от френските войски. Но то сложило началото на националноосвободителната борба на испанския народ за независимост. 2 май се празнува всяка година от испанския народ, който тачи паметта на борците за освобождението на родината. — 407.
- ⁴²⁰ Настоящото писмо е написано от Енгелс в отговор на изпратеното му от българския социалдемократ Стоян Ноков, който живеел в Женева, списание „Социалдемократ“, книжка 2 от 1892 г. Чрез Ноков Енгелс изпратил писмо до редакцията, която го публикувала в превод на български език в кн. 3 на списание „Социалдемократ“ от 1893 г. под заглавие „Писмо на Фридрих Енгелс“. Редакцията придружила писмото на Енгелс с малък послеслов, в който осветлявала накратко дейността на вождовете на социалистическото движение, на първо място на Енгелс, като споменавала някои произведения на Енгелс, имащи важно значение за България.
- „Социалдемократ“ — тримесечно българско обществено-литературно списание, излизало в град Севлиево през 1892—1893 г. Редактори на списанието били студентите от Женевския университет С. Балабанов (Христов) и К. Раковски, които подготвяли материалите в Швейцария и ги изпращали за набор на издателя в България. В списанието били напечатани в превод на български език някои произведения на Маркс и Енгелс. В кн. 3 освен споменатото писмо на Енгелс била отпечатана написаната от него биография на Маркс, част от неговото произведение „Увод към английското издание на „Развитието на социализма от утопия към наука“, както и раздел 3 от четвъртата глава на първия том на „Капиталът“ от К. Маркс. В списанието се публикували също статии на Г. В. Плеханов, П. Лафарг и други дейци на работническото и социалистическото движение.
- Редакцията на списание „Социалдемократ“ направила опит да пренесе в България идеите и методите на западноевропейското работническо движение. Но теоретическите възгледи на издателите на списанието били неопределени и внасяли бъркотия по много въпроси на марксистката теория. Недостатък на редакцията била нейната откъснатост от обществено-политическия живот в България. „Социалдемократ“ се обявявал против марксистката група на Д. Благоев, която водела борба за създаване на революционна българска социалдемократическа партия. — 409.
- ⁴²¹ В кн. 2 на списание „Социалдемократ“ от 1892 г. били напечатани в превод на български език произведенията на Г. В. Плеханов: „Хегеловата философия на историята“ и „За задачите на социалистите в борбата срещу глада в Русия“. — 409.
- ⁴²² Енгелс произнесъл речта си пред третия Международен социалистически работнически конгрес в Цюрих на последното му заседание на 12 август 1893 г. Енгелс пристигнал в Цюрих, след като пътувал из Европа и посетил предварително Германия. На последното заседание бюрото на конгреса натоварило Енгелс в качеството му на почетен председател да закрие конгреса.
- Речта на Енгелс получила по онова време широко разпространение в работническия и социалистическия печат. Тя била публикувана в приложение към

вестник „Vorwärts“, бр. 190 от 15 август 1895 г., и с малки съкращения в „Arbeiter-Zeitung“, бр. 35 от 1 септември 1893 г., както и във вестник „Socialiste“, бр. 102 от 2 септември 1895 г., и в други органи.

Третият Международен социалистически работнически конгрес в Цюрих се състоя от 6 до 12 август 1893 г. На него присъствували 411 делегати от 18 страни. Значително по-голяма, отколкото на предишните конгреси, била английската делегация, което свидетелствувало за провалянето на опитите на лидерите на старите трейдюниони да попречат на участието на английските работници в международното социалистическо движение. Както в периода на подготовката на конгреса, така и на самия конгрес марксистите трябвало да водят напрегната борба против анархистите. Явили се масово на конгреса, въпреки взетото по-рано решение, че на него ще бъдат допуснати само организации, които признават необходимостта от политическа борба, анархистите принудили конгреса да започне работата си с дискусия по въпроса, какво трябва да се разбира под „политическа дейност“; те се опитвали да наложат на конгреса своето разбиране за политическата дейност като организиране на терористични актове. По предложение на Бебел конгресът приел специално допълнение към взетите по-рано по този въпрос решения, съгласно което под политическа дейност се разбирало използването на политическите права и законодателните учреждения от работническите партии в интерес на пролетариата и за завоюване на политическата власт. След приемането на това допълнение анархистите били принудени да напуснат конгреса.

Конгресът разгледал главно въпроси, свързани с тактиката на работническото движение: за празнуването на Първи май, за политическата тактика на социалдемократите, за позицията на социалдемократията в случай на война.

При обсъждането на въпроса за празнуването на Първи май делегатите разкритикували позицията на представителите на германската социалдемократия, които настоявали празнуването да стане в първия неделен ден на май. Конгресът потвърдил резолюцията на Брюкселския конгрес по този въпрос. По втория въпрос била приета резолюция, която признавала необходимостта от съчетаване на парламентарните и извънпарламентарните форми на борба. Но прекомерното подчертаване на важността на борбата за реформа свидетелствувало за надценяване значението на парламентарната дейност, за известно засилване на реформистките настроения в партиите на II Интернационал.

Важно място в работата на конгреса заемал въпросът за отношението на социалдемократията към войната. Докладчик по този въпрос бил Г. В. Плеханов. Конгресът отхвърлил анархистското предложение на Нювнхейс в случай на война да бъде обявена всеобща стачка и потвърдил основните положения на резолюцията на Брюкселския конгрес по този въпрос, като ги допълнил с точка, в която работниците се призовавали да водят борба за разоръжаване, а социалистическите депутати се задължавали да гласуват в парламентиите против военните кредити. — 410.

⁴²³ Енгелс има предвид Хагския конгрес на I Интернационал (виж бележка 134). — 410.

⁴²⁴ Виж бележки 97 и 241. — 410.

⁴²⁵ Връщайки се заедно с Бебел от Швейцария (след Цюрихския конгрес), Енгелс останал няколко дни във Виена. Във връзка с това на 11 септември 1893 г. австрийските социалдемократи организирали в чест на Енгелс и на Бебел тържествена вечер, на която съгласно съобщението на „Arbeiter-Zeitung“ от 15 септември 1893 г. присъствували около 600 души. Но желаещите да приветствуват Енгелс били далеч повече и поради това на 14 септември било устроено събра-

ние, посветено на резултатите от Цюрихския конгрес, на което присъствували около 200⁰ души. На него говорили участниците в конгреса (В. Адлер, А. Бейбел и други). В заключение на събранието произнесъл реч Енгелс.

Отчетът за речта на Енгелс бил напечатан освен в „Arbeiter-Zeitung“ и „Neue Freie Presse“ („Нов свободен печат“) и във вестник-„Vorwärts“, бр. 219 от 17 септември 1893 г. — 412.

426 Енгелс имал предвид грандиозната демонстрация на работниците от Виена, на която те издигнали искането за всеобщо избирателно право и която била организирана на 9 юли 1893 г. от австрийските социалдемократи. През време на демонстрацията, в която участвували над 40 000 души, се състояли редица работнически събрания, включително и в зданието на виенското кметство. — 413.

427 Връщайки се от Швейцария, след като останал няколко дни във Виена, Енгелс пристигнал в Берлин, където останал от 16 до 28 септември 1893 г. Тук, както и във Виена, му бил оказан приятелски прием, за който сам Енгелс писал писмо до Зорге от 7 октомври 1893 г. В същото време полицейските власти зорко следили пътуването на Енгелс, което се вижда от запазилите се донесения на агенти на виенската и берлинската полиция.

Енгелс произнесъл речта си на тържественото събрание в Берлин, устроено в негова чест на 22 септември 1893 г. На събранието присъствували около 4000 души. На 26 септември Енгелс присъствувал на другарския банкет, на който приветствена реч произнесъл В. Либкнехт, изтъквайки забележителната роля на Енгелс в германското работническо движение. — 414.

428 Енгелс има предвид престоя си в Берлин през септември 1841 г. — октомври 1842 г., когато отбивал военната си служба като доброволец. — 414.

429 Става дума за успешните за германската социалдемократия избори за райхстага от юни 1893 г. Енгелс дава оценка на резултатите от тези избори в интервю с кореспондент на английския вестник „Daily Chronicle“ (виж настоящия том, стр. 549—553). — 414.

430 Преди да посети Германия в 1893 г., Енгелс бил там през втората половина на юни 1876 г., пътувайки до Хайделберг по семейни работи. — 415.

431 Настоящото приветствие било написано от Енгелс във връзка с поканата да вземе участие в работата на Международния конгрес на студентите социалисти и било публикувано във вестник „L'Etudiant socialiste“ (заедно с приветствията на Г. В. Плеханов и други дейци на социалистическото движение), както и в българското социалдемократическо списание „День“, кн. 4—5 от 1894 г.

Международният конгрес на студентите социалисти, свикан по инициатива на група женевици студенти социалисти, се състоял в Женева от 22 до 25 декември 1895 г. На него присъствували 26 делегати от арменски, белгийски, български, италиански, немски, полски, румънски, руски, френски и швейцарски студентски организации. Конгресът разгледал въпросите за участието на работниците на умствения труд в социалистическото движение, за антисемитизма, за анархизма, за „държавния социализъм“ и др. Резолюциите на конгреса били съставени в духа на решенията на Брюкселския и Цюрихския конгрес на II Интернационал. Конгресът препоръчал също да се води активна социалистическа пропаганда сред учащите се и взел решение да се създаде Международен секретариат в Женева с цел за установяване на връзки между студентите социалисти от различни страни и за тяхното укрепване.

„L'Etudiant socialiste“ („Студент социалист“) — социалистически двуседмичник, излизал в Брюксел ст 1891 г.; отначало орган на Федерацията на бел-

- гийските студенти социалисти, от края на 1893 г. орган на Международния секретариат на студентите социалисти. — 417.
- ⁴³² Настоящият предговор бил написан от Енгелс във връзка с преиздаването в 1894 г. в Берлин на редица негови произведения и статии от 1871—1875 г. в отделен сборник под заглавие „Internationales aus dem „Volksstaat“ (1871—75)“ („Статии по международни въпроси от вестник „Volksstaat“ (1871—75)“). На руски език той е публикуван за пръв път в издание „Знание“: Ф. Энгельс. „Статьи 1871—75 гг.“. Спб., 1906, стр. 3—5. — 418.
- ⁴³³ Памфлетът на К. Маркс „Господин Фогт“ виж в настоящото издание, т. 14, стр. 399—702; статията на Ф. Енгелс „Още веднъж „господин Фогт“, публикувана във вестник „Volksstaat“, бр. 38 от 10 май 1871 г., виж в настоящото издание, т. 17, стр. 308—314. — 418.
- ⁴³⁴ Статията на Енгелс „Бакунистите на работа“ била публикувана във вестник „Volksstaat“, нар. 105, 106 и 107 от 31 октомври, 2 и 5 ноември, 1873 г., а след това излязла в отделно издание: „Die Bakunisten an der Arbeit. Denkschrift über den letzten Aufstand in Spanien“. Leipzig [1874] („Бакунистите на работа. Записки за последното въстание в Испания“. Лайпциг, [1874]) (виж настоящото издание, т. 18, стр. 459—475). — 418.
- ⁴³⁵ Става дума за първата статия от серията „Емигрантска литература“, публикувана във вестник „Volksstaat“, през юни 1874 — април 1875 г. Настоящата статия била напечатана във „Volksstaat“, бр. 69 от 17 юни 1874. Заглавието „Една полска прокламация“ било дадено от автора в 1894 г. при преиздаването ѝ в сборника „Internationales aus dem „Volksstaat“ (1871—75)“ (виж настоящото издание, т. 18, стр. 505—511). — 418.
- ⁴³⁶ Става дума за втората статия от серията „Емигрантска литература“, публикувана във вестник „Volksstaat“, бр. 73 от 26 юни 1874 г. (виж настоящото издание, т. 18, стр. 512—519). Заглавието „Програма на бланкистките емигранти на Комуната“ било дадено от Енгелс в 1894 г. при преиздаването ѝ в сборника „Internationales aus dem „Volksstaat“ (1871—75)“. — 418.
- ⁴³⁷ В изборите за френската камара на депутатите, които се състояли на 20 август и 3 септември 1893 г., били избрани 5 бланкисти: Вайян, Боден, Шовиер, М. Самба, Валтер. — 419.
- ⁴³⁸ В 1880 г. под влияние на работническото и демократическото движение във Франция бил приет закон за амнистиране на комунарите (обнародван на 11 юли); това позволило на много заточеници и емигранти на Комуната да се върнат в родината си. — 419.
- ⁴³⁹ Под „опортюнистическа буржоазия“ Енгелс разбира умерените буржоазни републиканци, така наречените „опортюнисти“ (виж за тях бележка 384). — 419.
- ⁴⁴⁰ „Le Parti socialiste. Organ du Comité Révolutionnaire Central“ („Социалистическа партия. Орган на Централния революционен комитет“) — седмичник на партията на бланкистите; излизал в Париж от 1890 до 1898 г. — 419.
- ⁴⁴¹ Статията „За социалния въпрос в Русия“ — петата, заключителна статия от серията „Емигрантска литература“ — била публикувана във вестник „Volksstaat“, бр. 43, 44 и 45 от 16, 18 и 21 април 1875 г. (виж настоящото издание, т. 18, стр. 538—549), а след това излязла в отделна брошура: „Soziales aus Rußland“,

Leipzig, 1875, с малък увод, написан от Енгелс за това издание (виж пак там, стр. 566—568). В сборника „Internationales aus dem „Volksstaat“ (1871—75)“ Енгелс включил както тази статия, така и увода към нея. — 420.

⁴⁴² *Предварителната бележка към статията „Бакунистите на работа“* („виж бележка 434) била написана от Енгелс в началото на януари 1894 г. във връзка с преиздаването на статията в сборника „Internationales aus dem „Volksstaat“ (1871—75)“ (виж бележка 432). При подготовката на новото издание на своята статия „Бакунистите на работа“ Енгелс внесъл в текста редица редакционни поправки и дал на статията ново подзаглавие: вместо „Записки за последното въстание в Испания“ — „Записки за въстанието в Испания през лятото на 1873 г.“.

В текста на „Предварителната бележка“ се вмъкнали отделни дребни неточности в датите на събитията. Републиката в Испания била провъзгласена на 11 февруари 1873 г., изборите за Учредителните кортеси се състояли на 10 май 1873 г. — 421.

⁴⁴³ *Послесловът към произведението „За социалния въпрос в Русия“* (виж бележка 441) бил написан от Енгелс във връзка с преиздаването му в сборника „Internationales aus dem „Volksstaat“ (1871—75)“. В предговора към сборника (виж настоящия том, стр. 420) Енгелс съобщава за причините, които са го накарали да преиздаде това произведение с подробен предговор към него.

Послесловът бил публикуван на руски за пръв път заедно с превода на произведението на Енгелс „За социалния въпрос в Русия“ в брошурата „Фридрих Енгелс за Русия“, издадена в 1894 г. от групата „Освобождение на труда“ в печатницата на „Социал-демократ“ в Женева. По споразумение с Енгелс тази брошура била преведена от Вера Засулич, а предговорът към нея бил написан от Г. В. Плеханов. По-късно предговорът заедно със самото произведение на Енгелс били преиздавани неведнъж в Русия под различни заглавия. — 423.

⁴⁴⁴ Енгелс има предвид брошурата на П. Н. Ткачов „Offener Brief an Herrn Friedrich Engels, Verfasser der Artikel „Flüchtlings-Literatur“ in Nr. 117 und 118 des „Volksstaat“, Jahrgang 1874. Zürich, Typographie der Tagwacht. 1874 („Отворено писмо до господин Фридрих Енгелс, автор на статиите „Емигрантска литература“ в бр. 117 и 118 на „Volksstaat“, 1874 г., Цюрих, печатница на „Tagwacht“. 1874). Руският превод на това писмо е поместен в книгата: П Ткачев. „Избранные сочинения на социално-економическите теми“, т. III, 1933, стр. 88—89.

Енгелс отговорил на Ткачов с четвъртата и петата статия от серията „Емигрантска литература“ (виж настоящото издание, т. 18, стр. 529—537 и 538—549). — 423.

⁴⁴⁵ Става дума за книгата: A. Haxthausen, „Studien über innern Zustände, das Volksleben und insbesondere die ländlichen Einrichtungen Rußlands“. Th. I—III. Hannover—Berlin, 1847—1852 (A. Хакстхаузен. „Изследвания на вътрешните отношения на народния живот, и особено на селските учреждения на Русия“. Ч. I—III, Хановер — Берлин, 1847—1852). — 423.

⁴⁴⁶ Писмата на А. И. Херцен до редактора на списание „The English Republic“ („Английска република“) У. Линтон били написани през януари — февруари 1854 г. и публикувани за пръв път през 1854 г. в третия том на списанието на Линтон на английски език. Енгелс привежда откъс от третото писмо на Херцен до Линтон, като го цитира по текста на женевското издание от 1885 г. на книгата на Г. В. Плеханов „Нашите разногласия“, стр. 9, затова и в настоящото издание текстът на писмото на Херцен се дава по книгата на Плеханов.

Пълния текст на писмата на Херцен до Линтон виж в събраните съчинения на А. И. Херцен под заглавие „Старият свят и Русия“ — 424.

- ⁴⁴⁷ Тук се цитира критическата статия на Н. Г. Чернишевски „Бележки за списанията“, публикувана за пръв път в петата книжка на списание „Современник“ от 1857 г. По-нататък се цитира друга негова статия „Изследвания за вътрешните отношения на народния живот, и по-специално на селските учреждения на Русия. От барон А. Хакстхаузен“, публикувана за пръв път в седма книжка на списание „Современник“ от 1857 г. Двете статии са включени в петия том от Съчиненията на Н. Г. Чернишевски, излязъл под общото заглавие „Об общинном владении земледу“, Женева, 1879 г. В книгата на Г. В. Плеханов „Нашите разногласия“ (Женева, 1885) този цитат се дава на стр. 16—17; вторият, следващият по-долу, на стр. 15. Очевидно Енгелс е цитирал Чернишевски по книгата на Плеханов и текстът на тези цитати се дава по това издание. — 427.
- ⁴⁴⁸ Виж настоящото издание, т. 19, стр. 305. Енгелс цитира тук предговора към руското издание на „Манифеста на Комунистическата партия“ от 1892 г. в обратен превод от руския превод на Г. В. Плеханов, поради което текстът на цитата в оригинала се различава малко от съответния немски текст на ръкописа на предговора. — 431.
- ⁴⁴⁹ Виж настоящото издание, т. 21, стр. 112—115. — 432.
- ⁴⁵⁰ Става дума за статията на Ю. Г. Жуковски „Карл Маркс и неговата книга за капитала“, напечатана в списание „Вестник Европы“, кн. 9 от 1877 г., и за отговора на тази статия на един от идеолозите на руското народничество Н. К. Михайловски, който публикувал статията „Карл Маркс пред съда на Ю. Г. Жуковски“, публикувана в списание „Отечественные Записки“, кн. 10 от 1877 г. „Вестник Европы“ — месечно историко-политическо и литературно списание с буржоазно-либерално направление; излизало в Петербург от 1866 до 1918 г. В списанието се печатали статии, насочени против реакционните марксиста. Редактор-издател на списанието до 1908 г. бил М. М. Стасюлевич. „Отечественные Записки“ — литературно-политическо списание, което почнало да излиза в Петербург в 1820 г.; от 1839 г. става едно от най-добрите прогресивни списания на времето. В редактирането на списанието участвувал В. Г. Белински, в него сътрудничел А. И. Херцен и др. От 1846 г., след напускането на редакцията от Белински, „Отечественные Записки“ почнало да губи своето значение. От 1863 г., когато списанието преминало в ръцете на Н. А. Некрасов и М. Е. Салтиков-Шчедрин, настъпил период на нов разцвет на „Отечественные записки“; през това време списанието групирало около себе си революционнодемократичната интелигенция. След смъртта на Некрасов (1877) преобладаващо влияние в списанието придобили народниците. „Отечественные Записки“ били изложени на непрекъснати цензурни преследвания и през април 1884 г. били спрени от царското правителство. — 432.
- ⁴⁵¹ Писмото до редакцията на „Отечественные Записки“ (виж настоящото издание, т. 19, стр. 101—121) било написано от Маркс скоро след излизането на статията на Н. К. Михайловски в списанието. Писмото не било изпратено и било намерено от Енгелс в книгата на Маркс вече след смъртта му. Енгелс направил преписи от писмото и изпратил един от тях с писмо от 6 март 1884 г. в Женева на члена на групата „Освобождение на труда“ В. И. Засулич. В Женева писмото било публикувано в 1886 г. в списание „Вестник Народной Воли“, кн. 5. В руския легален печат писмото на Маркс било публикувано през октомври 1888 г. в списание „Юридический вестник“. — 432.
- ⁴⁵² K. Marx. „Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie“. Bd. I, Hamburg, 1867, S. 763. Това допълнение е изпуснато от Маркс във второто немско и следващите издания на първия том на „Капиталът“. — 433.

- 453 По-нататък се цитират извадки от писмото на Маркс до редакцията на „Отечественные Записки“ (виж настоящото издание, т. 19, стр. 116, 119 и 120). — 433.
- 454 Виж настоящото издание, т. 23, стр. 17—18. — 433.
- 455 Имат се предвид очевидно ръководните органи на народническите организации „Земля и воля“ (от есента на 1876 до есента на 1879 г.) и „Народная воля“ (от август 1879 г. до март 1881 г.); последната провъзгласила терора за главно средство на политическата борба. — 434.
- 456 Настоящата бележка, както и статията „За съдържанието на третия том на „Капиталът““, била написана от Енгелс във връзка с предстоящото излизане от печат на подготовения от него трети том на „Капиталът“ с цел за пропагандиране на икономическото учение на Маркс сред работниците. Третият том излязъл през есента на 1894 г.; предговорът към него бил написан от Енгелс на 4 октомври 1894 г. Работата върху коректурите заела на Енгелс малко повече време, отколкото той предполагал. В процеса на коригирането Енгелс изпратил дубликат на коректурите на преводача на „Капиталът“ на руски език Н. Ф. Даниелсон, за да ускори издаването на руското издание на третия том, което излязло в Петербург в 1896 г.
- С излизането на третия том на „Капиталът“ (виж настоящото издание, т. 25, части I и II) било завършено издаването на всички теоретически томовете на гениалния труд на Маркс, с което всички раздели на икономическото учение на марксизма, а с тях и цялата марксистка теория изобщо, придобили здрава научна основа.
- Освен във вестник „Vorwärts“ бележката била напечатана в „Sozialpolitisches Centralblatt“ („Социално-политически централен вестник“), бр. 16 от 14 януари 1894 г. — 438.
- 457 Енгелс не успял да осъществи намерението си да издаде „Теория за принадлежната стойност“ на Маркс по ръкописа от 1861—1863 г. като четвърти том на „Капиталът“. През 1905—1910 г. „Теории за принадлежната стойност“ били издадени от К. Кауцки, но с редица произволни отстъпления от авторския ръкопис, размествания на материала и съкращения. Ново издание на „Теории за принадлежната стойност“ съгласно плана на Маркс и поддръжането на материала в авторския ръкопис бе осъществено през 1954—1951 г. от Института по марксизъм-ленинизъм при ЦК на КПСС. Виж К. Маркс. „Теории прибавочной стоимости“ (IV том „Капитала“), част I (М., 1954), част II (М., 1957), част III (М., 1961), а също и настоящото издание, т. 26. — 438.
- 458 Настоящата статия била написана от Енгелс в отговор на молбата на ръководителите на Социалистическата партия на италианските трудещи се Кулишова и Турати да се изкаже по въпроса за тактиката на партията във връзка с назряващата по онова време в страната революционна криза. Тази молба Кулишова и Турати отправили до Енгелс в писмо от 19 януари 1894 г. Статията била преведена от Турати на италиански език и публикувана в списание „Critica Sociale“, кн. 3 от 1 февруари 1894 г. под формата на писмо на Енгелс до Турати под редакционното заглавие „Бъдещата италианска революция и социалистическата партия“. При превода Турати допуснал някои отклонения от ръкописа на Енгелс. Статията била напечатана също в немския вестник „Sozialdemokrat“, бр. 24 от 12 юли 1894 г., под заглавие „Фридрих Енгелс за положението в Италия“.
- В настоящото издание писмото на Енгелс се публикува по ръкописа, написан на френски и публикуван в изданието на Института Фелтринели в Милано: „Appali“, 1958. Освен чистия ръкопис се е запазила и черновата, която бе из-

- ползувана при подготовката на първата публикация на тази статия на руски език в първото [руско издание на Съчиненията на К. Маркс и Ф. Енгелс, т. XVI, ч. II, 1936 г.
- „*Der Sozialdemokrat*“ („Социалдемократ“) — немски седмичник, орган на Германската социалдемократическа партия; излизал в Берлин през 1894—1895 г. — 441.
- ⁴⁵⁹ Енгелс цитира предговора на Маркс към първото издание на първия том на „Капиталът“ (виж настоящото издание, т. 23, стр. 9). — 442.
- ⁴⁶⁰ „Обърнати“ републиканци наричали италианските радикали, лидер на които бил Ф. Кавалоти. Изразявайки интересите на дребната и средната буржоазия, радикалите стояли на демократически позиции, като в редица случаи действували съвместно със социалистите. — 442.
- ⁴⁶¹ Виж настоящото издание, т. 4, стр. 436, 457. — 442.
- ⁴⁶² Виж настоящото издание, т. 8, стр. 125. — 443.
- ⁴⁶³ Става дума за временното правителство на Френската република, образувано на 24 февруари 1848 г., повечето постове в което принадлежали на умерените буржоазни републиканци. Освен това в правителството влизали трима представители на партията, групирана около вестник „*Réforme*“, дребнобуржоазните демократи Ледрю-Ролен и Флокон и дребнобуржоазният социалист Луи Блан, както и участникът в тайни революционни дружества Албер. „Министрите социалисти“, да не говорим за „министрите демократи“, както скоро проличало, изиграли ролята на жалък придатък на буржоазното правителство.
- „*La Réforme*“ („Реформа“) — френски ежедневник, орган на дребнобуржоазните демократи републиканци и дребнобуржоазните социалисти; излизал в Париж от 1843 до 1850 г. От октомври 1847 до януари 1848 г. Енгелс публикувал в този вестник редица статии. — 444.
- ⁴⁶⁴ IV конгрес на Австрийската социалдемократическа работническа партия се състоял от 25 до 31 март 1894 г. във Виена. Главната точка на дневния ред на конгреса бил въпросът за борбата за всеобщо изборно право. Конгресът приел резолюция, в която се казвало, че австрийските работници ще се борят за всеобщо изборно право с всички достъпни средства, включително всеобщата стачка. Конгресът приел също нов устав на партията и взел решение Първи май да продължава да се празнува всяка година като демонстрация за осемчасов работен ден, всеобщо изборно право и международното братство на трудещите се. — 446.
- ⁴⁶⁵ Настоящото писмо било написано от Енгелс в отговор на поканата да участва в работата на III конгрес на Унгарската социалдемократическа партия. Тази покана била изпратена на Енгелс с писмо на редактора на вестник „*Arbeiterpresse*“ Ф. Райш от 30 април 1894 г. Отговорът на Енгелс се получил със закъснение, затова бил публикуван във вестника вече след закриването на конгреса.
- III конгрес на Унгарската социалдемократическа партия се състоял на 13—15 май 1894 г. в Будапеща в условия на подем на работническото движение в страната. На конгреса станало обединението на Социалдемократическата партия и Социалдемократическата работническа партия, създадена през януари 1894 г. от революционното крило на Социалдемократическата партия, изключено от нея на II конгрес в 1893 г. (виж бележка 382). Обединението станало върху основата на революционните принципи; опортюнистите — чиновници във Всеобщата работническа болична и инвалидна застрахователна каса, които дотогава се ползу-

вали с преобладаващо влияние в ръководството на Социалдемократическата партия, били отстранени. Но половината места в ръководството на обединената партия заели представители на старата Социалдемократическа партия, които, макар и да не били чиновници в Застрахователната каса, все пак стояли на умерени позиции.

Конгресът приел организационния устав на партията. Като непосредствена политическа задача конгресът поставил борбата за всеобщо изборително право, подчертал ролята на профсъюзите в политическото възпитание на работниците и важността на работата на партията в тях, както и необходимостта от съюз между селскостопанските и промишлените работници. Въпросът за съюза на работническата класа и селяните обаче бил заобиколен. — 447.

⁴⁶⁶ Енгелс има предвид събитията в Ходмезьовашархей на 22 април 1894 г. Унгарските социалдемократи водели тук и в съседния окръг активна пропаганда. Те призовавали селскостопанските работници, които живеели в извънредно трудни условия и страдали от хроническа безработица, както и сред бедните селяни, да защитават своите политически и икономически права. В града бил организиран съюз на селскостопанските работници и бедните селяни, който наброявал около 2 000 души. На 21 април 1894 г. полицията конфискувала литературата на съюза, а на 22 април арестувала ръководителя на работниците Я. Санто-Ковач. Същия ден полицията и войската в Ходмезьовашархей открили огън срещу демонстрацията на работниците, които искали освобождението на Санто-Ковач. Съюзът на селскостопанските работници и бедните селяни бил разтурен, Санто-Ковач и много негови последователи били осъдени на затвор. — 447.

⁴⁶⁷ Произведението на Енгелс *„Към историята на ранното християнство“* спада към основополагащите произведения на научния атеизъм. То е резултат от дългогодишните изследвания на проблемите на възникването и същността на християнството, от които Енгелс, по собствените му думи, се нитересувал още от 1841 г. Своите възгледи по тези въпроси той бил вече изложил в статиите: „Бруно Бауер и ранното християнство“ (виж настоящото издание, т. 19, стр. 306—314) и „Книга на откровението“ (виж т. 21, стр. 9—15).

Написано за списание „Neue Zeit“ и публикувано в него в кн. 1 и 2 от 1894 г., това произведение било напечатано приживе на Енгелс и на френски език в списание „Devenir social“, кн. 1 и 2 от април и май 1895 г., в превод на дъщерята на Маркс Лаура Лафарг. На руски език произведението на Енгелс било публикувано за пръв път в 1906 г.

„Le Devenir Social“ („Социално развитие“) — френско месечно социалистическо списание; излизало в Париж от 1895 до 1898 г. — 449.

⁴⁶⁸ A. Menger. „Das Recht auf den vollen Arbeitstag in geschichtlicher Darstellung“. Stuttgart, 1886, S. 108. Критиката на тази книга виж в произведението „Юридически социализъм“ (настоящото издание, т. 21, стр. 493—513). — 451.

⁴⁶⁹ Енгелс има предвид националноосвободителното въстание на нубийците, арабите и други народности на Судан начело с мюсюлманския проповедник Мохамед Ахмед, който се наричал „махди“, т. е. „спасител“. Въстанието започнало в 1881 г. и постигнало особени успехи през 1883—1884 г., когато почти цялата територия на страната била освободена от войските на английските колонизатори, които проникнали в Судан през 70-те години. В хода на въстанието била образувана самостоятелна централизирана махдистка държава. Едва към 1899 г. войските на английските колонизатори, използвайки вътрешното отслабване на тази държава в резултат на непрестанните войни и междуплемени ежби, а така също благодарение на решаващото превъзходство във въоръжаването, завоювали Судан. — 452.

- ⁴⁷⁰ *Таборити* — революционно-демократическото крило в хусисткото национално-освободително и реформационно движение в Чехия (първата половина на XV в.), насочено против германските феодали и католическата църква; името си получил от град Табор, основан в 1420 г., който бил техният политически център. В своите искания таборитите отразявали стремежа на селските маси и градските низини към ликвидиране на целия феодален строй. Сред таборитите се разпространили облекчените в религиозна форма призови за установяване на имуществено равенство и се правели опити да се въведат в областта на потреблението началата на уравнилния комунизъм. Като създали своя военна организация, таборитите образували ядрото на хусистката армия, която отблъснала пет кръстоносни похода, организирани против Чехия от папата и германския император. Само предателството на чешките дворянско-бюргерски елементи, които неведнъж се надигали срещу таборитите и сключили против тях компромис с чуждите сили на феодалната реакция, довело до поражението на таборитите в 1437 г., а с това и до смазването на хусисткото движение. — 452.
- ⁴⁷¹ E. Renan. „Histoire des origines du christianisme“. Vol. I—8, Paris, 1863—1883 (E. Рenan. „История на произхода на християнството“. Томове 1—8, Париж, 1863—1883). — 453.
- ⁴⁷² Текстът на привижданите от Енгелс извадки от сатирата на Лукиан „Смъртта на Перегрин“ отговаря на немския превод на това произведение от А. Паули [виж „Lucian's Werke“. Bd. 13, Stuttgart, 1831, S. 1618—1620 и 1622. („Съчинения на Лукиан“. Т. 13, Щутгарт, 1831, стр. 1618—1620 и 1622)]. — 453.
- ⁴⁷³ Лукиан. „Смъртта на Перегрин“, глави 11—14 и 16. — 454.
- ⁴⁷⁴ Енгелс има предвид общините на тайната организация на германските работници и занаятчии, Съюза на справедливите, основани от Вилхелм Вайтлинг в началото на 40-те години на XIX век. Историята на Съюза на справедливите е осветлена в произведението на Енгелс „Към историята на Съюза на комунистите“ (виж настоящото издание, т. 21, стр. 211—230). — 454.
- ⁴⁷⁵ G. Kuhlmann. „Die Neue Welt oder das Reich des Geistes auf Erden. Verkündigung“. Genf, 1845, S. VIII und IX.
„Пророчествата“ на Кулман са разобличени от Маркс и Енгелс в тяхното произведение „Немска идеология“ (виж настоящото издание, т. 3, стр. 522—531). — 455.
- ⁴⁷⁶ „Свободни общини“ — общини, отделили се в 1846 г. от официалната протестантска църква под влияние на движението „Приятели на светлината“ — религиозно течение, насочено против господстващия в протестантската църква пие-тизъм, който се отличавал с краен мистицизъм и фарисейщина. През 40-те години на XIX век тази религиозна опозиция била една от формите на проявление на недоволството на германската буржоазия от реакционния режим в Германия. — 455.
- ⁴⁷⁷ *Тюбингенска теологическа школа* — школа от изследователи и критици на библията, основана през първата половина на XIX век. Привържениците на тази школа критикували противоречията и историческите несъобразности в книгите на Новия завет, но се стремели да запазят някои положения на библията като исторически достоверни. Без да искат обаче, тези изследователи съдействували за подпопаване авторитета на библията. — 457.
- ⁴⁷⁸ Критика на новия завет се съдържа в следните трудове на Б. Бауер: „Kritik der evangelischen Geschichte des Johannes“. Bremen, 1840 („Критика на евангелската

- история на Йоан*. Бремен, 1840) и „Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker“, Bd. I—II, Leipzig, 1841 („Критика на евангелската история на синоптиците“. Томове I—II, Лайпциг, 1841); третият том на тази книга под заглавие „Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker und des Johannes“ („Критика на евангелската история на синоптиците и на Йоан“) излязъл в Брауншвайг през 1842 г. Синоптици в литературата по история на религията се наричат съставителите на първите три евангелия— „от Матей“, „от Марка“ и „от Лука“. — 457.
- ⁴⁷⁹ *Стоицеска философия* — възникнала в Древна Гърция в края на IV век преди н. е. и съществувала до VI век от н. е.; представителите на тази философия се колебаели между материализма и идеализма. В епохата на Римската империя философията на стоиците се превърнала в реакционно религиозно-идеалистическо учение. Проявявайки специален интерес към моралните проблеми, стоиците ги тълкували в духа на мистицизма и фатализма; те отстоявали извънтелесното съществуване на душата, култа на покорност на човека към съдбата, несъпротивене на злото, самоотричане и аскетизъм, и т. н.; учението на стоиците оказало значително влияние върху формирането на християнската религия. — 458.
- ⁴⁸⁰ Става дума за съчинението на Комодиан „Carmen apologeticum adversus Judaeos et gentes“ („Апологетична песен против юдеите и езичниците“). — 459.
- ⁴⁸¹ *Кабала* (древноеврейска дума, която означава традиция, предание) — митично, свързано с магия тълкуване на старинните „свещени“ текстове чрез приписване на особено символично значение на отделни думи и числа; било разпространено сред последователите на юдаизма, откъдето преминало в християнството и исляма. — 459.
- ⁴⁸² *Гностици* — последователи на гностицизма, религиозно-философско учение, възникнало през I—II век от н. е. на почвата на обединяването на някои елементи на християнството, юдаизма, езическите религии и идеалистическата гръко-римска философия. В основата на гностицизма лежало мистичното учение за „гвосиса“ (древногръцка дума, която означава „знание“) — познание на божественото първоначало на света чрез открояване. За гностиците били характерни подчертаването на греховността на материята, проповядването на аскетизъм, отричането на светостта на Стария завет и на двойствената, „богочовешка“ природа на митичния създател на християнството Исус Христос. Ортодоксалните християнски кръгове, които обявили гностицизма за ерес, водели ожесточена борба против гностиците и унищожили почти всичките им съчинения. — 459.
- ⁴⁸³ Тацит. „Анали“, кн. 12, гл. 52, и „История“, кн. 2, гл. 62. — 460.
- ⁴⁸⁴ *Сибилни книги* — сборник от пророчества, приписвани на една от странстващите „пророчици“ на древността (Сибил Кумска); играели голяма роля в религиозния живот на Древния Рим. — 460.
- ⁴⁸⁵ *Никеийски събор* — първият така наречен вселенски събор на епископите на християнската църква на Римската империя, свикан през 325 г. от император Константин I в гр. Никея, Мала Азия. На никейския събор било прието задължително за всички християни верую (основни положения на вероучението на ортодоксалната християнска църква), чието непризнаване се наказвало като държавно престъпление. В решенията на събора намерили отражение тесният съюз на църквата и държавата и превръщането на християнството в държавна религия на римската империя. — 460.
- ⁴⁸⁶ E. Renan. „Saint Paul“. Paris, 1869. Книгата образува третия том от произведението на Ренан за произхода на християнството (виж бележка 471). — 463.

- ⁴⁸⁷ Ирней. „Пет книги против ересите“, кн. V, гл. 28—30. — 471.
- ⁴⁸⁸ E. Renan. „L'Antechrist“. Paris, 1873. Книгата представлява четвъртият том от произведението на Ренап за произхода на християнството (виж бележка 471). — 473.
- ⁴⁸⁹ *Зенд-Авеста* — прието през XVIII—XIX век неправилно наименование на Авестата — свещената книга на религията на зороастризма, разпространена в Древна Персия, Азърбайджан и Средна Азия. В основата на зороастризма лежала дуалистичната идея за борбата между доброто и злото в света. Авестата, както се предполага, възникнала от IX век пр. н. е. до III—IV век от н. е. — 474.
- ⁴⁹⁰ Става дума за така нареченото „*вавилонско изгнание*“ (или „вавилонски плен“) на древните евреи през VI век преди н. е. — насилствено преселване на аристокрацията, чиновниците, търговците и занаятчиите във Вавилон след превземането на Ерусалим през 597 г. преди н. е. и окончателното разгромяване на Юдейското царство от вавилонския цар Навуходоносор през 586 г. преди н. е. През 30-те години на VI век преди н. е. персийският цар Кир, който завоювал Вавилонското царство, разрешил на повечето пленени евреи да се върнат в родината. — 474.
- ⁴⁹¹ J. Ph. Fallmerayer. „Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters“. Stuttgart und Tübingen; Erster Theil — 1830, Zweiter Theil — 1836 (Я. Ф. Фалмерайер. „История на полуостров Морея през средните векове“. Щутгарт и Тюбинген; част първа — 1830, част втора — 1836). — 474.
- ⁴⁹² *Еда* — сборник от митологични и героични легенди и песни на скандинавските народи; запазил се е под формата на ръкопис от XIII век, открит в 1643 г. от исландския епископ Свейнсон (така наречената „По-стара Еда“), и под формата на трактат за поезията на скалдите, съставен в началото на XIII век от поета и летописец Снори Стурлусон („По-млада Еда“). Песните на „Едата“ за езическите богове и герои отразили състоянието на скандинавското общество в периода на разлагането на родовия строй и преселението на народите. В тях се срещат образи и сюжети от народното творчество на древните германци. — 475.
- ⁴⁹³ Обръщението до английските социалистически и работнически организации било написано от Енгелс по молба на един от ръководителите на Испанската социалистическа работническа партия Пабло Иглесиас, която се съдържала в неговото писмо до Енгелс от 27 юли 1894 г. Аналогични обръщания Енгелс изпратил и до социалдемократите в Австрия и Германия.
- В Мадрид от 29 август до 1 септември 1894 г. се състоял IV конгрес на Испанската социалистическа работническа партия, който бил важен етап в нейното организационно и идейно укрепване. Конгресът изслушал отчетите на националния съвет на партията и на делегата на Международния социалистически работнически конгрес в Цюрих (1893), обсъдил въпроса за партийния печат и утвърдил нов устав на партията. Конгресът получил много приветствия от социалистите от Англия, Австрия, Германия и други страни, което било показател за засилването на интернационалните връзки на партията. — 477.
- ⁴⁹⁴ В Белфаст от 4 до 9 септември 1893 г. се състоял 26-ят годишен конгрес на английските трейдюниони. Най-важните решения на конгреса били признаването — под влияние на засилването на революционните настроения сред обикновените членове на трейдюнионите — на принципа на колективната собственост върху средствата за производство и разпределение, както и искането за законодателно установяване на осемчасов работен ден. — 477.

⁴⁸⁵ Лигата за борба за осемчасов работен ден била основана от група английски социалисти с участието на Енгелс през 1890 г. Като база за нейното създаване послужил Комитетът, който през 1890 г. организирал първата майска демонстрация в Англия (виж настоящия том, стр. 33—60). Лигата си поставяла за цел да води борба за освобождението на работническата класа, да изпълнява решенията на Парижкия конгрес на II Интернационал и т. н. През 1893 г. представители на Лигата участвали в организирането на Независимата работническа партия.

Социалдемократическа федерация — виж бележка 104.

Независимата работническа партия била основана от ръководителите на новите трейдюниони през 1893 г. в условията на съживяване на стачната борба и на засилване движението за самостоятелна политика на работническата класа в Англия в противовес на буржоазните партии. В Независимата работническа партия влезли членовете на редица нови и стари трейдюниони, представители на интелигенцията и дребната буржоазия, които се намирали под влияние на фабрианците. Начело на партията стоял Кейр Харди. В своята програма партията включила борбата за колективна собственост върху всички средства за производство, разпределение и размяна, установяването на осемчасов работен ден, забраната на детския труд, въвеждането на обществено осигуряване и помощи за безработица и други искания. Ф. Енгелс приветствувал създаването на Независимата работническа партия, надявайки се, че тя ще може да избегне сектантските грешки на Социалдемократическата федерация и да стане действително масова работническа партия. Но ръководството на Независимата работническа партия от самото начало заело буржоазно реформистки позиции, отделяйки главно внимание на парламентарните форми на борба и сключвайки сделки с либералната партия. Като характеризира по-късно Независимата работническа партия, Ленин пише, че „на практика това е винаги зависима от буржоазията опортюнистическа партия“, че „тя е „независима“ само от социализма, а от либерализма е много зависима“ (В. И. Ленин, Съч., т. 29, стр. 491, т. 18, стр. 362). В 1900 г. Независимата работническа партия влязла в лейбъристката партия.

Фабианско дружество — английска реформистка организация, основана от представители на буржоазната интелигенция в 1884 г.; главни лидери на дружеството били Сидни и Беатриса Уеб (названието си дружеството получило от името на римския полководец от III век преди н. е. Фабий Максим, наречен „Кунктатор“ заради неговата изчаквателна тактика на избягване решителни боеве във войната с Анибал). Членове на Фабианското дружество били предимно представители на буржоазната интелигенция; те били против учението на Маркс за класовата борба на пролетариата и за социалистическата революция и твърдели, че от капитализма към социализма може да се премине по пътя на дребни реформи, постепенни преобразования на обществото, с помощта на така наречения „муниципален социализъм“. Фабианското дружество играло и играе ролята на един от проводниците на буржоазното влияние върху работническата класа, на разсадник на опортюнистически и реформистки идеи в английското работническо движение. В. И. Ленин определя фабианството като „най-завършен израз на опортюнизма и либералната работническа политика“ (Съч., т. 21, стр. 256). През 1900 г. Фабианското дружество влязло в лейбъристката партия. „Фабианският социализъм“ е един от източниците на идеологията на ревизионизма и реформизма.

Парламентарен комитет на Конгреса на трейдюнионите — виж бележка 332.

Съюз на работниците от газовите предприятия и общите работници — виж бележка 99. — 478.

⁴⁸⁶ Настоящото приветствие било написано от Енгелс в отговор на поканата да участва в третия конгрес на Социалистическата партия на италианските трудеци се, изпратена му от един от дейците на партията Карло Дел'Авале в писмо от

30 август 1894 г. Третият конгрес, насрочен за 7—9 септември 1894 г. в Имола не се състоял, тъй като бил забранен от полицията.

Приветствието на Енгелс, както и приветствията, които конгресът получил от други дейци на социалистическото движение (П. Лафарг, П. Иглесиас и др.), било прочетено на заседанието на Централния комитет на партията на 10 септември 1894 г., а след това напечатано във вестник „Lotta di classe“, бр. 38 от 22—23 септември 1894 г.

Социалистическата партия на италианските трудещи се била основана в 1892 г. на конгрес в Генуа (това наименование взела в 1893 г., а от 1895 г. се наричала „Италианска социалистическа партия“). Социалистическата партия на италианските трудещи се решително се разграничила от анархистите и през 90-те години, въпреки някои грешки от реформистки характер, активно ръководела масовото движение на работническата класа в Италия.

„Lotta di classe“ („Класова борба“) — италиански седмичник, централен орган на Социалистическата партия на италианските трудещи се; излизал в Милано от 1892 до 1898 г. — 479.

⁴⁹⁷ Енгелс нма предвид закона за изключителните мерки за опазване на обществената сигурност, приет от италианския парламент на 14 юли 1894 г. Този закон, издаден като мярка, насочена привидно само против анархистите, бил използван от реакционното правителство на Криспи за борба против работническото движение и растящото влияние на социалистите. Въз основа на този закон била забранена Социалистическата партия на италианските трудещи се, били закрити работническите организации, били спрени работническите вестници и списания; арестите, обиските и съдебните процеси взели масов характер. Но въпреки жестоките репресии италианските социалисти не прекратили своята борба и през януари 1895 г. провели тайно в Парма третия конгрес на Социалистическата партия на италианските трудещи се. — 479.

⁴⁹⁸ Настоящото приветствие било написано от Енгелс в отговор на молбата, отправена му от един от дейците на сицилианската социалистическа партия Ф. Колнаго в писмо от 18 септември 1894 г. В това писмо, съобщавайки на Енгелс, че въпреки жестоките преследвания сицилианската социалистическа партия ще бъде реорганизирана и в началото на октомври 1894 г. ще възобнови издаването на своя вестник „Giustizia sociale“ („Социална справедливост“), Колнаго пише: „Не бихте ли могли Вне, нашият знаменит учител, да ни изпратите няколко думи на одобрение и симпатия? Не бихте ли могли да изпратите на сицилианската социалистическа партия приветствие, което ние да публикуваме в първия брой на нашия вестник? Вашата солидарност би ни придала по-голяма сила пред буржоазията.“

Приветствието на Енгелс било публикувано, както изглежда, поради цензурните условия едва на 30 юни 1895 г. в седмичника „Riscossa“, който бил продължение на вестник „Giustizia sociale“. То било публикувано в превод на немски език от вестник „Riscossa“ (с малки съкращения) в „Arbeiter-Zeitung“, бр. 208 от 1 август 1895 г.

След смъртта на Енгелс писмото му било повторно напечатано на италиански език в списание „Critica Sociale“, кн. 16 от 16 август 1895 г. под редакционното заглавие „Последна дума към Италия“, както и (с малки съкращения) на немски език в „Sächsisches Volksblatt“ („Саксонски народен вестник“), бр. 95 от 13 август 1895 г. под заглавие „Последното приветствие на Енгелс до работниците“.

„La Riscossa“ („Освобождение“) — седмичник, орган на сицилианската социалистическа партия; излизал в Палермо през 1894—1895 г. — 481.

⁴⁹⁹ Настоящото писмо на Енгелс било написано в отговор на молбата на ръководството на Социалистическата партия на италианските трудещи се (изложена в писмо на Турати от 24 октомври 1894 г.) да публикува на страниците на списание „Critica Sociale“ разобличение на клеветническите измислици, които италианският буржоазен печат разпространявал за дейността на италианските социалисти, за да оправдае насочените против тях правителствени репресии.

Писмото на Енгелс било напечатано в списание „Critica Sociale“, кн. 21 от 1 ноември 1894 г., под редакционното заглавие „Международен социализъм и италиански социализъм“, при което редакцията придружила публикацията със следната редакционна бележка: „Посвещаваме това писмо, изпратено ни от старейшината на всички социалистически партии в света, на глупавите измислици на продалия се или продаващ се италиански печат“. Освен в „Critica Sociale“ писмото на Енгелс било публикувано в превод от италиански в „Arbeiter-Zeitung“, бр. 89 от 6 ноември 1894 г., в кореспонденция, озаглавена „Жалки извъртания и лъжи“, и във вестник „Vorwärts“, бр. 263 от 10 ноември 1894 г., в кореспонденция, озаглавена „Италия“. — 483.

⁵⁰⁰ Във Франкфурт на Майн от 21 до 27 октомври 1894 г. се състоял конгрес на Германската социалдемократическа партия. На конгреса съдоклад по главната точка на дневния ред — аграрния въпрос — изнесъл лидерът на баварските социалдемократи Фолмар, който поискал в разработваната аграрна програма да се включат точки, отразяващи интересите не само на трудовите селяни, но и на заможките селски слоеве, на селската буржоазия. Макар редица делегати да възразили на Фолмар, общо взето, неговата опортюнистическа позиция не получила необходимия отпор на конгреса. Конгресът избрал специална комисия, която да изработи проект за аграрна програма като допълнение към програмата на партията. Освен докладите по аграрния въпрос конгресът изслушал отчетите на ръководството на партията и на фракцията в райхстага и разгледал въпросите за ролята на тръстовете и другите големи капиталистически обединения, за празнуването на Първи май в 1895 г. и други.

От 14 до 16 септември 1894 г. в Нант се състоял XII конгрес на Френската работническа партия, който преминал в обстановката на подем на селското движение в страната, на настъпление на реакцията и на изостряне на разногласията във френското социалистическо движение. Конгресът отбелязал засилването на борбата на френските трудещи се против така наречените „злодейски закони“ от 1893—1894 г., насочени против социалистите, и се разграничил от анархистите, които със своите терористични актове дали повод за приемането на тези закони. Извънредно важно решение на конгреса било приемането на мотивите към аграрната програма на партията и внасянето на редица конкретни искания в нея; някои от внесените в нея положения били в разрез с марксистката позиция по селския въпрос. Критична оценка на Нантската аграрна програма Енгелс дава в публикуваното в настоящия том произведение „Селският въпрос във Франция и Германия“. — 485.

⁵⁰¹ Енгелс има предвид статията „Още веднъж за партийния конгрес“, публикувана във вестник „Vorwärts“, бр. 263 от 10 ноември 1894 г. В тази статия се давал отпор на „Kölnische Volkszeitung“ („Кьолнски народен вестник“), който използвал опортюнистическите изказвания на Фолмар по аграрния въпрос на конгреса във Франкфурт на Майн за клеветнически нападки срещу германската социалдемократия. — 485.

⁵⁰² Произведението „Селският въпрос във Франция и Германия“, което представлява извънредно важен документ на марксизма по аграрния въпрос, било написано от Енгелс между 15 и 22 ноември 1894 г. за списание „Neue Zeit“. Като

непосредствен повод за неговото написване послужили опортюнистическите изказвания на Фолмар по аграрния въпрос и преди всичко неговият съдоклад за аграрната програма на Франкфуртския конгрес на германската социалдемократия от 25 октомври 1894 г. (виж бележка 500). Обосновавайки предложенията от негомероприятия, Фолмар се позовавал на аграрната програма на Френските социалисти, твърдейки, че тя била одобрена от Енгелс. Енгелс, който преди това вече бил опровергал подобно твърдение (виж настоящия том, стр. 485—486), сметнал за необходимо да изложи в специална статия основите на революционната пролетарска позиция по селския въпрос и да разкритикува опортюнистическите възгледи на Фолмар, както и отстъпленията от теорията на марксизма, допуснати в аграрната програма на Френските социалисти, която била приета на Марсилския конгрес (септември 1892 г.) и допълнена на Нантския конгрес (септември, 1894 г.).

Статията на Енгелс била удар не само върху германския и Френския, но и върху международния опортюнизъм. В Германската социалдемократическа партия под влияние на критиката на Енгелс позицията на Фолмар, между другото и по аграрния въпрос, била осъдена в предконгресната дискусия и на следващия Бреславски конгрес, състоял се в 1895 г. По-късно обаче в резултат на засилването на опортюнистическите тенденции в партията на II Интернационал възгледите на Енгелс по въпроса за отношението на работническата класа към селяните не само не били развити, но и били поменени с различни вулгарни реформистки и ревизионистки концепции по аграрния въпрос. Против тези концепции решително се борел В. И. Ленин, който защищавал чистотата на марксистското учение и го развивал по-нататък.

Докато Енгелс бил жив, статията „Селският въпрос във Франция и Германия“ била препечатана в полското списание „Przedewit“, кн. 12 от 1894 г. под заглавие „Селският въпрос“.

През февруари 1903 г. началото на статията на Енгелс (виж настоящия том, стр. 489—493) било преведено на руски от В. И. Ленин във връзка с подготовката за лекциите по аграрния въпрос, които той четял в Руската висша школа по обществени науки в Париж (публикацията на ръкописа по този превод, който се пази в Архива на Института по марксизъм-ленинизъм при ЦК на КПСС, виж в Ленинский сборник XIX, стр. 295—300). Лениновият превод на първата част на статията на Енгелс, както и на отделни нейни места, е общо взето възпроизведен в настоящото издание. Първото руско отделно издание на произведението на Енгелс излязло през 1904 г. в Женева под редакцията и с предговор на Г. В. Плеханов. — 487.

503 От 24 до 28 септември 1892 г. в Марсилия се състоял X конгрес на Френската работническа партия. Конгресът разгледал въпросите за положението и дейността на партията, за празнуването на Първи май, за участието в Международния социалистически работнически конгрес в Цюрих през 1893 г., за участието в предстоящите парламентарни избори и други.

Най-важната точка от дневния ред на конгреса бил въпросът за работата в селото, тъй като селското движение в страната било в подем и партията се стремяла да спечели подкрепата на селяните в парламентарните избори. Конгресът приел аграрната програма, в която се издигали редица конкретни искания в интерес на селския пролетариат и дребните селяни. Но програмата съдържаля и редица отстъпления от социалистическите принципи и известни отстъпки на дребнобуржоазните илюзии и собственическите настроения на селяните и дори на експлоататорските полъзновения на техните заможни слоеве. Тези грешки, които отразяват влиянието на опортюнистическите тенденции, били задълбочени в приетите на конгреса на партията в Нант мотиви към програмата и в допълнената към нея. — 493.

⁵⁰⁴ Споменаваният от Енгелс доклад на Лафарг „Селската собственост и стопанското развитие“ бил публикуван в приложение към вестник „Sozialdemokrat“, бр. 38 от 18 октомври 1894 г. — 506.

⁵⁰⁵ Анонимната бележка „За четвъртия том на „Капиталът“ на Маркс“ била написана от Енгелс в отговор на публикуваните от редакцията на вестник „Vorwärts“ в бр. 266 от 14 ноември 1894 г. в съобщението за излизането на третия том на „Капиталът“ неправилни сведения за характера на ръкописа на четвъртия том и необосновано предположение, че Енгелс се е отказал от намерението да го издаде.

За съдбата на ръкописа на произведението на Маркс „Теории за принадлежната стойност“ (IV том на „Капиталът“) виж бележка 457. — 510.

⁵⁰⁶ Виж настоящото издание, т. 24, стр. 4 и 7. — 510.

⁵⁰⁷ Настоящото приветствие било написано от Енгелс във връзка с превръщането на „Arbeiter-Zeitung“ от 1 януари 1895 г. в ежедневник (преди това той излизал два пъти седмично). Отправеното в писмото до Адлер приветствие на Енгелс било напечатано в „Arbeiter-Zeitung“, бр. 1 от 1 януари 1895 г., в кореспонденцията „Ежедневният „Arbeiter-Zeitung““. При това приветствието било съпроводено със следната редакционна бележка: „Нашият верен приятел Фридрих Енгелс в Лондон ни моли да поздравим австрийските работници с техния ежедневник, а след това продължава“ (по-нататък следва текстът на приветствието). — 512.

⁵⁰⁸ Уводът към произведението на Маркс „Класовата борба във Франция от 1848 до 1850 г.“ (виж настоящото издание, т. 7, стр. 9—111) бил написан от Енгелс между 14 февруари и 6 март 1895 г. за отделното издание на това произведение, излязло в Берлин през 1895 г.

При публикуването на увода ръководството на Германската социалдемократическа партия, както се вижда от писмото на Фишер до Енгелс от 6 март 1895 г., настоятелно молено Енгелс да смекчи прекалено революционния според него тон на произведението и да му придаде по-предпазлива форма; при това Фишер се позовавал на напрегнатата обстановка в страната, създала се във връзка с обсъждането на проекта за нов закон против социалистите в райхстага (проекта за така наречения „закон за предотвратяване на държавен преврат“ бил внесен в райхстага от правителството през месец декември 1894 г. и бил обсъждан през януари — април 1895 г.; през май същата година той бил отхвърлен).

В своя засега още неоткрит отговор до Фишер (за съдържанието му може да се съди по писмото на Фишер до Енгелс от 14 март 1895 г.) Енгелс критикува нерешителната позиция на ръководството на партията, неговия стремеж „да действува изключително в рамките на законността“. Но принуден да държи сметка за мнението на ръководството, Енгелс се съгласил да пропусне на коректура редица места и да промени някои формулировки, в резултат на което според него първоначалният текст на увода „малко пострадал“. (В настоящото издание тези изменения и съкращения са отбелязани под линия. Запазените коректури, на които са били направени тези изменения, и ръкописът на увода дават възможност да се възстанови напълно първоначалният текст.)

В същото време отделни лидери на социалдемократията направили опит да представят въз основа на това произведение Енгелс за привърженик на изключително мирния път всички обстоятелства път на преминаване на властта към работническата класа. На 30 март 1895 г. в централния орган на Германската социалдемократическа партия, вестник „Vorwärts“, била публикувана уводна

статия под заглавие „Как се правят днес революции“, в която без знанието на Енгелс се привеждали специално подбрани, изтръгнати от контекста отделни извадки от неговия увод, които създавали впечатлението, че Енгелс е привърженик на „законността на всяка цена“. Дълбоко възмутен, Енгелс решително протестираше пред редактора на „Vorwärts“ Либкнехт против това изопачаване на неговите възгледи. В писмо до Кауцки от 1 април 1895 г. Енгелс подчертава важността на публикуването на подготовения текст на увода в списанието „Neue Zeit“, за да се „заличи това позорно впечатление“. За тази неприятна история с публикуването на увода във „Vorwärts“ Енгелс информираше също П. Лафарг в писмо от 3 април 1895 г.

Малко преди излизането на отделното издание на произведението на Маркс уводът на Енгелс по негово настояване бил специално отпечатан в списание „Neue Zeit“, кн. 27 и 28 от 1895 г., но със същите съкращения, които авторът бил принуден да направи в споменатото по-горе отделно издание. Пълният текст на увода не бил публикуван и след като отпаднала заплахата от издаването на нов закон против социалистите в Германия.

Но дори публикуван със съкращения, уводът напълно запазвал революционния си характер. Нужна била груба фалшификация на възгледите на Енгелс, за да се изтълкува този документ в реформистки дух, както направили след смъртта на Енгелс Е. Бернщайн (в произведението „Предпоставките на социализма и задачите на социалдемократията“) и други идеолози на ревизионизма и опортюнизма. Като скрили от читателя текста на увода в пълния му вид, макар да разполагали с ръкописа на произведението, и премълчали обстоятелствата, които принудили Енгелс да направи някои съкращения на коректура, изопачавайки съдържанието на публикувания текст, Бернщайн и другите ревизионисти клеветнически твърдели, че Енгелс в своя увод, който те представяли за негово „политическо завещание“, бил ревизирал предишните си възгледи и едва ли не застанал на реформистки позиции. С фалшивите си позовавания на Енгелс ревизионистите се стремели да прикрият своето отстъпление от марксизма и нападките си срещу революционните принципи.

Уводът на Енгелс бил напечатан със съкращения по текста на „Neue Zeit“ в списание „Critica Sociale“, кн. 9 от 1895 г. и в българското списание „Дъло“, кн. I от 1895 г.

Пълният текст на увода на Енгелс бил публикуван за пръв път в СССР през 1930 г. в книгата: К. Маркс. „Класовая борба во Франции 1848—1850“. — 513.

⁵⁰⁹ Издавайки през 1895 г. в отделно издание произведението на Маркс „Класовата борба във Франция“, Енгелс включил в това издание като първи три глави Марксовата серия от статии „От 1848 до 1849“, публикувана в списание „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue“, кн. 1, 2 и 3 (именно тях Енгелс споменава в случая), а като четвърта статия или глава написания от Маркс раздел за Франция от „Трети международен преглед“, съставен от Маркс и Енгелс за двойната, 5—6 книжка на списанието (виж настоящото издание, т. 7, стр. 444—488). Цитираното от Енгелс място е взето от онази част от прегледа, която той включил в изданието на произведението на Маркс като четвърта глава (виж т. 7, стр. 465). — 515.

⁵¹⁰ Виж настоящото издание, т. 8, стр. 113—212. — 515.

⁵¹¹ Виж настоящото издание, т. 7, стр. 43. — 515.

⁵¹² Става дума за Саксенвалд (Саксонската гора), имение близо до Хамбург, подарено от император Вилхелм I на Бисмарк в 1871 г. — 516.

⁵¹³ Става дума за двете монархически партии на френската буржоазия от първата половина на XIX век — легитимисти и орлеанисти.

Легитимисти — привърженици на свалената във Франция в 1792 г. по-стара клонка на династията на Бурбоните, която представлявала интересите на едрото наследствено вемевладение. В 1830 г., след повторното събаряне на тази династия, легитимистите се обединили в политическа партия.

Орлеанисти — монархическа партия на финансовата аристокрация и едрата буржоазия, привърженици на орлеанските херцози, по-млада клонка на Бурбонската династия, която се намирала на власт от юлската революция от 1830 г. до революцията от 1848 г.

В периода на Втората република (1848—1851) двете монархически групировки образували ядрото на обединената консервативна „партия на реда“. — 520.

⁵¹⁴ За „*принципа на националностите*“ виж бележка 14. — 520.

⁵¹⁵ Става дума за контрибуцията от 5 милиарда франка, изплатена от Франция на Германската империя съгласно Франкфуртския мирен договор от 1871 г. (виж бележка 195) след поражението във Френско-пруската война от 1870—1871 г. — 522.

⁵¹⁶ Всеобщо изборително право било въведено в Испания в 1868 г. в периода на испанската буржоазна революция от 1868—1874 г. и утвърдено с конституцията от 1869 г. След провъзгласяването си в 1873 г. републиката в Испания съществувала до 1874 г., когато била унищожена в резултат на монархически държавен преврат. — 522.

⁵¹⁷ Енгелс цитира написания от Маркс теоретичен увод към програмата на Френската работническа партия, приета на конгреса в Хавър в 1880 г. (виж настоящото издание, т. 19, стр. 246). — 523.

⁵¹⁸ На 4 септември 1870 г. в Париж, след като се получило съобщението за разгромването на френската армия при Седан (виж бележка 194), народните маси се вдигнали на революционна акция, която довела до падането на режима на Втората империя и до провъзгласяването на република начело с буржоазното правителство на националната отбрана.

На 31 октомври 1870 г. след като се получили новините за капитулацията на Мец, за поражението при Льо-Бурже и за започнатите от Тнер по нареждане на правителството на националната отбрана преговори с прусците, парижките работници и революционната част от националната гвардия вдигнали въстание, завзели кметството и създали орган на революционната власт — Комитет за обществено спасение — начело с Бланки. Под натиска на работниците правителството на националната отбрана било принудено да обещае да подаде оставка и да насрочи за 1 ноември избори за Комуната. Но възползувано от недостатъчната организираност на революционните сили на Париж и от разногласията между ръководещите въстанието бланкисти и дребнобуржоазни демократи-якобинци, правителството, подпомогнато от останалите на негова страна батальони от националната гвардия, нарушило обещанието си да подаде оставка, завладяло кметството и възстановило своята власт.

Характеристиката на споменаваните събития виж също в настоящия том, стр. 186—187 — 527.

⁵¹⁹ В сражението при Ваграм на 5—6 юли 1809 г. през време на Австро-френската война от 1809 г. френските войски под командването на Наполеон I нанесли поражение на австрийската армия на ерцхерцог Карл.

- В сражението при *Ватерло* (Белгия) на 18 юни 1815 г. армията на Наполеон била разбита от англо-холандските войски под командването на Уелингтън и от пруската армия под командването на Блюхер. Сражението при Ватерло изиграло решаваща роля в кампанията от 1815 г., като предопределило окончателната победа на антинаполеоновата коалиция на европейските държави и падането на империята на Наполеон I. — 527.
- 520 Виж бележка 416. — 528.
- 521 Енгелс има пред вид продължителната борба между херцогската власт и дворянството в херцогствата Мекленбург-Шверин и Мекленбург-Стрелиц, която завършила с подписването в 1755 г. в Росток на конституционен договор за наследствените права. Съгласно този договор мекленбургското дворянство получило потвърждение на своите предишни свободи и привилегии, било освободено от данъци върху половината от своите земи, както и върху търговията и занаятите, уточнило своя дял от държавните разходи и затвърдило ръководното си положение в съсловните ландтази и техните постоянни органи. — 528.
- 522 Виж бележка 249. — 529.
- 523 Подразбира се присъединяването към Прусия на кралство ХанOVER, на курфюрството Хесен-Касел и на великото херцогство Насау в 1866 г. в резултат на победата на Прусия във войната против Австрия и малките германски държави в 1866 г. — 530.
- 524 Ръководството на Независимата работническа партия (виж за нея бележка 495) канело Енгелс в писмо от 16 април 1895 г. на първомайския карнавал на социалистите. — 533.
- 525 Енгелс дал това интервю на кореспондента на френския вестник „Eclair“ Е. Масар на 1 април 1892 г. На 3 април, след като прегледал записа на кореспондента, Енгелс го преработил почти напълно. В писмо до Лаура Лафарг от 4 април 1892 г. Енгелс, говорейки за това интервю, отбелязва, че ако редакцията на вестника измени произволно прегледания от него текст, той ще дезавуира действията на кореспондента. Ако се съди по това, че интервюто било препечатано на 16 април в органа на Работническата партия, вестник „Socialiste“, може да се заключи, че Енгелс по всяка вероятност е сметнал публикувания текст за съответстващ на съдържанието на своите отговори до кореспондента. В „Eclair“ интервюто е публикувано под заглавие „Анархизмът. Интервю с германския социалист Енгелс“; в „Socialiste“ — под заглавие „Мир поради глад“ (последните два раздела за изпуснати).
- В настоящото издание в текста на интервюто са изпуснати встъпителните и заключителните коментари на кореспондента.
- „L'Eclair“ („Мълния“) — френски буржоазен ежедневник, излизал в Париж от 1888 до 1939 г. — 537.
- 526 Става дума за вълненията на безработните в Берлин от 25 до 27 февруари 1892 г. — 537.
- 527 Виж бележка 254. — 538.
- 528 Виж бележка 258. — 540.
- 529 Енгелс противопоставя мислите на Сен-Симон за сътрудничество между народите на Англия, Франция и Германия (виж бележка 128) на Тройния съюз като военно-политически блок (виж бележка 406). — 541.

- 580 Разговорът на Енгелс с кореспондент на френския вестник „Figaro“ се състоял на 11 май 1893 г. На 17 май Енгелс уведомил Зорге, че може да се запознае с неговите възгледи за положението в Германия от интервюто във вестник „Figaro“, чийто текст Енгелс изпращал със същата поща, но с уговорката, че в този запис на неговите отговори до кореспондента, „както и във всяко интервю, при предаването на отделни изрази нещо и друго е замазано, в изложението има празноти, но общо взето смисълът е предаден правилно“.
- Във вестник „Figaro“ интервюто било публикувано под заглавие „Разговор с Фридрих Енгелс“. Под същото заглавие то било публикувано във вестник „Socialiste“, бр. 140 от 20 май 1893 г.
- „Le Figaro“ — френски консервативен ежедневник, излиза в Париж от 1854 г. — 543.
- 581 Става дума за отхвърлянето от райхстага на 6 май 1893 г. на проекта за военен закон (виж за него също бележка 393), който предвиждал увеличение на числеността на мирновременната армия през периода 1893—1899 г. с повече от 80 хиляди души и допълнителни кредити за военни разходи. Същия ден правителството разтурило райхстага и след това насрочило нови и бори за юни 1893 г. — 543.
- 582 Става дума за част от Германската свободомислеща партия (виж бележка 8), която се обявила против военния закон. — 543.
- 583 Подразбира се така нареченият конституционен конфликт в Прусия, възникнал в началото на 60-те години (виж бележка 234). — 544.
- 584 Виж бележка 416. — 545.
- 585 Виж бележка 74. — 545.
- 586 Енгелс дал интервю на кореспондент на английския вестник „Daily Chronicle“ във връзка с проведените през юни избори за германския райхстаг и с успехите на германската социалдемократия в тези избори. Освен в английския вестник текстът на интервюто бил публикуван със съкращения във вестник „Socialiste“, бр. 148 от 15 юли 1893 г., и изцяло в списание „Critica Sociale“, кн. 14 от 16 юли 1893 г. В „Daily Chronicle“ интервюто било напечатано под заглавие „Изборите в Германия. Интервю с г. Енгелс“, в „Socialiste“ — под заглавие „Ф. Енгелс и германските избори“, в „Critica Sociale“ — „Разговор с Ф. Енгелс за резултатите от изборите за германския райхстаг“. — 549.
- 587 Става дума за *Свободомислещата народна партия*, образувана през май 1893 г. в резултат на разцеплението на Германската свободомислеща партия. Разцеплението станало в деня на разтурянето на райхстага, 6 май 1893 г., поради разногласия в партията при оценката на проекта за военен закон. Част от парламентарната фракция на тази партия начело с Рихерт и Барт започнала да поддържа правителството и образувала партията Свободомислещ съюз; другата част от фракцията начело с Рихтер, която била против увеличаване на разходите за армията и отразявала настроенията на радикалните елементи в тази партия, почнала да се нарича Свободомислеща народна партия. — 549.
- 588 За Социалдемократическата федерация виж бележка 104. — 550.
- 589 За Фабианското дружество виж бележка 495. — 551.
- 590 Проектът за военен закон, отхвърлен през май 1893 г., бил отново внесен от правителството в малко изменен вид за утвърждаване от райхстага и приет от новия му състав на 15 юли 1893 г.

Новият военен закон давал на правителството възможност да увеличава кредитите за армията и да разширява военния бюджет не през 7 години (както било със законите за септената от 1874, 1880, 1887 г.), а през 5 години; затова той станал известен като „закон за квинквената“. — 551.

- ⁵⁴¹ Енгелс има предвид: „Второ възвание на Генералния съвет на Международната работническа асоциация за Френско-пруската война“ (виж настоящото издание, т. 17, стр. 273—281). Възванието било написано от Магкс, но в него били включени материали на Енгелс, опровергавщи претенциите на прuskото юнкерство и германската буржоазия за Елзас и Лотарингия и привержданите във връзка с това военнo-стратегически аргументи. — 522.

ДАТИ ИЗ ЖИВОТА И ДЕЙНОСТТА НА Ф. ЕНГЕЛС

(януари 1890 — август 1895)

1890

*Януари —
декември*

Енгелс посвещава значителна част от времето и силите си на продължаване започнатата още в 1885 г. работа върху подготовката за печат на ръкописите на III том на „Капиталът“ на Маркс; с тази работа Енгелс се занимава до пролетта на 1894 г.; през това време довършва някои раздели и глави, а отделни глави пише отново, съставя също редица допълнения въз основа на свои собствени изследвания, прави обща редакция на текста

Януари — март

Енгелс прсучва външнополитическата обстановка в Европа в връзка с изострянето на френско-германските противоречия; очерталото се сближение между Франция и Русия и засилването на опасността от общоевропейска война. Завършва започнатата през декември 1889 г. работа върху статиите „Външната политика на руския царизъм“ за излизация в Лондон, а по-късно в Женева орган на групата „Освобождение на труда“ — списанието „Социал-демократ“. В превод на руски под заглавие „Външната политика на руското царство“ статията бива публикувана в 1 (февруари) и 2 (август) книжка на списанието от 1890 г., на немски език в теоретичното списание на германската социалдемократия „Die Neue Zeit“ („Ново време“), а също и в превод на английски език в излизашото под редакцията на социалиста Б. Бакс лондонско списание „Time“ („Време“) през април и май.

Януари

Енгелс продължава да следи внимателно засилването на политическата активност на неквалифицираните работници в Англия и дейността на обединяващите ги нови трейдюниони, оказвайки непосредствена помощ на ръководителите на тези организации: дъщерята на Маркс Е. Маркс-Евелинг, Е. Евелинг и други социалисти. В писма до дееца на германското и американското социалистическо движение Х. Шлютер и до един от ръководителите на германската социалдемократия А. Бебел той отбелязва, че тези трейдюниони — противоположно на старите, които изразяват

интересите на работническата аристокрация — действуват в духа на пролетарската солидарност и че по-нататъшното им развитие може да доведе до отстраняването на реформистите от ръководството на Конгреса на трейдюнионите.

11 януари —
8 февруари

В писма до Шлютер и до видния деец на американското и международното работническо движение Ф. А. Зорге, както и до Бебел Енгелс одобрява изключването през есента на 1889 г. от Социалистическата работническа партия на Северна Америка на група бивши нейни ръководители — германски емигранти, които водили сектантска политика. Той гледа на този факт като на едно от важните условия за образуването на самостоятелна социалистическа партия на американския пролетариат.

Около 28 януари
— около 25 май

Енгелс получава от един от руските преводачи на „Капиталът“, икономиста народник Н. Ф. Даниелсон, редица писма с информация за икономическото положение в Русия.

Края на януари —
8 февруари

Енгелс чете получената от един от основателите на английското Фабианско дружество С. Уеб книга „Фабиански изследвания за социализма“ и я характеризира като опит да бъде опровергано учението на Маркс въз основа на вулгарните икономически теории и да се докаже възможността за осъществяване на социалистическите идеи по реформистки път, чрез съглашение с буржоазията.

Края на януари —
средата
на февруари

По вестниците и по писма на ръководни дейци на германската социалдемокрация Енгелс проучва вътрешнополигическата обстановка в Германия в навечерието на предстоящите на 20 февруари избори за райхстага.

17 февруари

В писмо до Бебел Енгелс анализира резултатите от повторните избори за френската камара на депутатите, които се състояли в Париж на 17 февруари; той отбелязва, че избирането на буланжистите, свързани с монархическите и военните кръгове, е резултат от разпространението на шовинистическите идеи сред парижките работници. Енгелс смята борбата с тези настроения за една от най-важните задачи на френските социалисти.

21 февруари —
12 април

Във връзка с големите успехи на социалдемократите в изборите за германския райхстаг Енгелс изтъква в статии за вестниците и в писма до Зорге, до един от ръководителите на френската Работническа партия П. Лафарг, до деятелката на френското социалистическо движение и дъщеря на Маркс Лаура Лафарг и до един от ръководителите на германската социалдемокрация В. Либкнехт, че изборите бележат началото на края на управлението на Бисмарк и ще съдействуват за засилване на освободителната борба на народните маси. Енгелс специално подчертава значението на известни успехи на социалдемократията в селскостопанските райони на Северна и Североизточна Германия.

Статията на Енгелс за резултатите от изборите биват отпечатани: на 3 март в английския вестник „Newcastle Daily Chronicle“ („Нюкясълска ежедневна хроника“) без подпис, под редакционната рубрика „Германските социалдемократи“ и на 8 март в централния орган на Германската социалдемократическа

партия вестник „Der Sozialdemokrat“ („Социалдемократ“) под заглавие „Какво да се прави сега?“

- Между 20 и 31 март* Енгелс преглежда текста на своята биография, поместена в 6 том на 13-то издание на Енциклопедическия речник на Брокхауз, и внася в нея допълнения и поправки за 14-то издание на речника.
- Края на март — началото на април* — Енгелс чете брошурите на италиански философ социалист А. Лабриола „За социализма“ и „За философията на историята“, изпратени му от автора; в писма до Лабриола той се изказва положително за първата от тях и изказва редица критически бележки относно втората; Енгелс му праща също своята книга „Лудвиг Фойербах и краят на класическата немска философия“
- 30 март* Енгелс пише писмо до италианския социалист, преводач на редица негови трудове, П. Мартинети във връзка с разгърнатата се в италианския радикален и социалистически печат дискусия относно правителствения проект за създаване на големи капиталистически латифундии в италианската колония Еритрея. Той подчертава, че социалистите са длъжни решително да се борят против заробването на колоните от финансовите магнати и големите акционерни дружества. Откъс от писмото бива отпечатан в социалистическото списание „Cuore e critica“ („Сърце и критика“) на 16 април.
- 1 април* След като се убеждава, че при публикуването на първата глава на неговата статия „Външната политика на руския царизъм“ в априлската книжка на списание „Neue Zeit“ издателят на списанието германският социалдемократ Й. Диц и един от неговите редактори опортюнистът В. Блос са допуснали значителни изопачения, Енгелс решително протестира пред Диц; в следващата, майската книжка на списанието статията на Енгелс излиза отново съобразно с ръкописа.
- 3 април* В писмо до руската социалистка, член на групата „Освобождение на труда“ В. И. Засулич, Енгелс ѝ благодари за изпращането на списание „Социалдемократ“, в което е поместена първата глава на неговото произведение „Външната политика на руския царизъм“; във връзка с това той подчертава, че разобличаването на царската дипломация има голямо значение за революционното движение в Русия.
- 9 април* След като получава от холандския социалист Ф. Д. Нювъндейс информация за състоянието на работническото движение в Холандия, Енгелс му пише писмо, в което изразява задоволството си от успехите на холандските социалисти, и му съобщава как върви неговата работа по подготовката за печат на ръкописа на III том на „Капиталът“.
- 17 април* В отговор на едно писмо на Засулич, в което тя изразява недоволството, че във вестник „Sozialdemokrat“ от 5 април са били публикувани статии на руския народник Г. Бек, в които той напада Г. В. Плеханов и други руски марксисти, Енгелс предлага на Засулич и на нейните съмишленици да дадат отговор на Бек на страниците на вестника. Енгелс съветва Засулич и другите

руски социалдемократи активно да сътрудничат на „Sozialdemokrat“ и „Neue Zeit“ с цел за укрепване връзката на руските социалисти със социалистите от другите страни. Отговорът на Засулич до Бек, написан по съвета на Енгелс, излиза в Sozialdemokrat“ на 26 април.

19 април

В отговор на молбата на австрийския банков чиновник И. Еренфройнд да изложи становището си към антисемитизма Енгелс му пише писмо, в което разкрива реакционната същност на антисемитизма. Писмото излиза в органа на австрийската социалдемократия „Arbeiter-Zeitung“ („Работнически вестник“) на 9 май.

Края на април — началото на май

Енгелс взема активно участие в подготовката на първомайската демонстрация и митинг в Лондон, организирани съгласно решението на Международния социалистически работнически конгрес в 1889 г. под лозунга за борба за законодателно установяване на осемчасов работен ден в международен мащаб; той информира за тази подготовка Зорге, на когото съобщава също за успехите на социалистическата агитация сред работническите маси; част от писмото до Зорге, посветена на подготовката на лондонската демонстрация, бива отпечатана в американските социалистически органи „New Yorker Volkszeitung“ („Нюйоркски народен вестник“) и „Workmen's advocate“ („Защитник на работниците“).

1 май

Енгелс пише предговора към четвъртото авторизирано немско издание на „Манифеста на комунистическата партия“, в който прави кратък преглед на развитието на международното работническо движение и на разпространението на марксизма след 1848 г. Предговорът се печата в брошура, която излиза в Лондон през май.

4 май

Енгелс участва в първомайската демонстрация и митинг в Лондон; впечатленията си той предава по-късно в писмо до Бебел и Л. Лафарг, както и в статията „4 май в Лондон“. Енгелс характеризира провежданото за пръв път чествуване на Първи май като преглед на боевите сили на работническата класа; отбелязва успеха на първомайските демонстрации в Австрия; оценява многохилядната демонстрация и митинг в Лондон като голяма победа на английското работническо движение. Статията излиза в „Arbeiter-Zeitung“ на 23 май.

Края на май
1899
първата половина
на юни 1891

Енгелс работи (с прекъсвания) върху подготовката на четвъртото издание на своята книга „Произход на семейството, частната собственост и държавата“, във връзка с това чете нова литература, по-специално книгите на руския учен социолог М. М. Ковалевски „Очерк върху произхода и развитието на семейството и собствеността“ (на френски език) и „Съвременни обичаи и древни закони на Русия“ (на английски език), внася значителни изменения и допълнения, особено в главата за семейството, поправя някои неточности; четвъртото издание излиза от печат в края на октомври — началото на ноември 1891 г.

5 юни

В отговор на писмото на германския социалдемократ, един от лидерите на полуанархистката група на „младите“ П. Ернст Енгелс решително се обявява против вулгаризирането на историческия материализъм, вършено от последния.

- 10 юни В писмо до Даниелсон Енгелс изразява дълбоката си скръб и съболезнования по повод смъртта на великия руски учен, революционер-демократ Н. Г. Чернишевски.
- 25 юни Енгелс пише предговора към четвъртото немско издание на I том на „Капиталът“.
- 1—26 юли Енгелс пътува из Норвегия заедно със своя приятел, големия германски учен химик, социалдемократа К. Шорлемер.
- Около 9 юли —
около
22 септември Енгелс си кореспондира с бившия член на Генералния съвет на I Интернационал, полски революционер, генерал на Парижката комуна Валери Врулевски и му оказва материална помощ.
- Август —
началото
на октомври Енгелс отделя голямо внимание на подготовката на изсрочения за октомври в Хале конгрес на Германската социалдемократическа партия; в писма до Либкнехт и други ръководители на партията той изтъква необходимостта от борба против групата на „младите“, която демагогски критикувала партийното ръководство. Енгелс се запознава също с проектоустава на партията и критикува отделни негови постановления, подчертавайки, че е недопустимо фракцията в райхстага да заема фактически господстващо положение спрямо ръководството на партията.
- 5 август,
21—22 септември
и 27 октомври В писма до германския социалдемократ, философ и икономист К. Шмит и до германския студент Й. Блох, които го помолили да обясни някои положения на историческия материализъм, Енгелс критикува вулгаризаторите на теорията на марксизма, които твърдели, че тя смятала икономическия фактор за единствената движеща сила на историческия процес; Енгелс разяснява, че икономическата база в последна сметка е определящият фактор на историческото развитие, но че и надстройката на свой ред оказва влияние върху хода на историята и развитието на самата икономика.
- Около 14 август —
12 септември Енгелс е на почивка във Фолкстон (южния бряг на Англия).
- Началото
на септември Енгелс следи работата на конгреса на английските трейдюниони, който се състоял в Ливерпул от 1 до 6 септември; той преценява факта, че въпреки трейдюнионистките лидери конгресът приел резолюция с искане за законодателно установяване на осемчасов работен ден, като доказателство за значителното нарастване на влиянието на новите трейдюниони.
- 7 септември Енгелс пише отговор на появилата се в органа на групата на „младите“ „Sächsische Arbeiter-Zeitung“ („Саксонски работнически вестник“) редакционна статия, в която се твърдяло, че оценката, която тази група давала на линията на ръководството на партията, отговаряла на неговите възгледи. Енгелс решително опровергава това твърдение и характеризира възгледите на „младите“ като грубо изопачение на марксизма. Отговорът излиза във вестник „Sozialdemokrat“ на 13 септември.

- Около 9 септември — средата на октомври* Енгелс взема активно участие в подготовката на Международния социалистически работнически конгрес, който трябвало да се състои през 1891 г. в Брюксел; води по този повод обширна кореспонденция с дейци на социалистическите партии от редица страни; Енгелс смята за възможно провеждането на обединен конгрес с участието на посибилистите, изказвайки увереност, че в условията на подем на социалистическото движение марксистите ще имат мнозинство на конгреса. Предложенията на Енгелс биват изцяло приети от съвещанието на социалисти от различни страни, състояло се по негов съвет по време на конгреса на германската социалдемократия в Хале в средата на октомври.
- Между 12 и 18 септември* Във връзка с прекратяването на издаването на вестник „Sozialdemokrat“ — нелегалния орган на германската социалдемократия, през периода на действието на изключителния закон против социалистите, Енгелс отправя до читателите на вестника прощално писмо, в което отбелязва неговата огромна роля в революционната борба на пролетариата. Писмото бива отпечатано във вестник „Sozialdemokrat“ на 27 септември.
- 1 октомври* Енгелс пише статията „Отговор до господин Паул Ернст“, в която дава рязък отговор на новия опит на лидера на групата на „младите“ да се позове на авторитета на Енгелс в борбата против ръководството на партията. Статията¹⁾ излиза в социалдемократическия вестник „Berliner Volksblatt“ („Берлински народен вестник“) на 5 октомври.
- 11 — 19 октомври* Енгелс следи работата на конгреса на френската Работническа партия, който се състоял в Лил на 11 и 12 октомври, както и на конгреса на френските синдикати, състоял се в Кале от 13 до 18 октомври. Енгелс гледа на тези конгреси, които между другото взели решения за празнуването на Първи май, като на показател за засилването на влиянието на френските марксистични върху работническата класа; информира за тези конгреси Зорге и му съобщава също за разцеплението в опортюнистическата групировка на френските социалисти — посибилистите, отбелязвайки, че двете ѝ фракции, възглавявани от Ж. Алеман и П. Брус, се разпадат.
- Между 12 и 19 октомври* Енгелс подрежда кореспонденцията на Маркс от 1836—1864 г.
- Средата на октомври* По вестникарски съобщения и писма на Либкиехт, Е. Маркс-Евелинг, както и на члева на ръководството на Германската социалдемократическа партия Р. Фишер и други, Енгелс внимателно следи работата на конгреса на тази партия, който се състоя от 12 до 18 октомври в Хале; в писма до Зорге и Л. Лафарг той изказва задоволството си от резултатите от конгреса, който приел нов устав на партията, както и решение за разработването на нова партийна програма за предстоящия партийен конгрес в 1891 г.
- Около 25 октомври* Енгелс получава от полския социалист Л. Крживицки полския пус вод на I том на „Капиталът“.

- 5 ноември Енгелс съобщава на Зорге за смъртта на своя приятел и близък приятел на семейството на Маркс Елена Демут.
- 27 ноември —
началото
на декември На Енгелс гостуват ръководителите на германската социалдемокрация Бебел, Либкнехт и П. Зингер, които пристигнали в Лондон да го поздравят по случай седемдесетгодишнината му от името на Германската социалдемократическа партия. По инициатива на Енгелс те се срещат с дейците на английското работническо движение Е. Маркс-Евелинг, Дж. Бърнс, У. Торн и Р. Кънингам Грейъм.
- 28 ноември Социалистическите и работническите партии и организации от различни страни отбелязват седемдесетгодишнината на Енгелс. Той получава множество приветствия от тези партии и организации, както и от отделни дейци на социалистическото и работническото движение.
- Декември 1890 —
февруари 1891 Във връзка с излизането на брошурата на германския буржоазен икономист, катедер-социалиста Л. Брентано „Моята полемика с Карл Маркс“, Енгелс работи върху произведението „Брентано contra Маркс“, в което окончателно разобличава клеветническите измислици на Брентано за научна недобросъвестност на Маркс. Брошурата излиза през април 1891 г.
- Декември 1890 —
6 януари 1891 Във връзка с разработването на новата програма на Германската социалдемократическа партия и с започналата във връзка с това дискусия в партийния печат Енгелс подготвя за публикуване ръкописа на произведението на Маркс „Критика на Готската програма“, написано през 1875 г. Енгелс смята за свой дълг да публикува този програмен документ, в който Маркс нанесе съкрушителен удар на ласалианството и най-пълно формулира възгледите си относно диктатурата на пролетариата и прехода към комунизма, за да помогне на партията да изработи действително революционна, научно обоснована марксистка програма и да се бори против засилилите се в нея опортюнистически елементи. Произведението на Маркс с предговор от Енгелс излиза в списание „Neue Zeit“ в края на януари 1891 г.
- Първата половина
на декември В отговор на молбата на френския социалист Фортен, преводач на произведението на Маркс „Осемнадесети броямер на Луи Бонапарт“, Енгелс дава съгласие за публикуването на това произведение във френския вестник „Le Socialiste“ („Социалист“); произведението се печата във вестника през януари—ноември 1891 г.; същевременно Енгелс категорично възразява против намерението произведението на Маркс „Нищета на философията“ да бъде препечатано във френското списание „Revue socialiste“ („Социалистически преглед“), излизащо под редакцията на психиатрият Б. Малон.
- 2—3 декември Енгелс пише до редакцията на вестник „Berliner Volksblatt“, до унгарските социалистически вестници „Arbeiter-Wochen-Chronik“ („Работническа седмична хроника“) и „Népszava“ („Народно слово“), както и до Националния съвет на френската работническа партия и до отделни лица писма, в които, изказвайки благодарността си за поздравленията по случай седемдесетгодишнината му, отбе-

лязва огромната роля на Маркс в развитието на международното работническо движение. Писмата се печатат в „Berliner Volksblatt“ на 5 декември, в „Arbeiter-Wochen-Chronik“ и „Népszava“ на 14 декември и в „Socialiste“ на 25 декември.

25 декември

В писмо до видния деец на унгарското и международното работническо движение Л. Франкел Енгелс разяснява причините за борбата между френската работническа партия и посибилистите; той изтъква, че преодоляването на разцеплението в социалистическото движение на Франция е възможно само ако бъдат изолирани посибилистските лидери; същевременно той информира Франкел за подготовката на Международния социалистически работнически конгрес в 1891 г.

1891

Януари

Енгелс получава от Зорге и от други източници сведения за конфликта между лидерите на Социалистическата работническа партия на Северна Америка и ръководството на Американската федерация на труда, което заявило, че партията като политическа организация не може да влиза във федерацията, и предложило на партийните членове да влизат в нея индивидуално, чрез профсъюзите; по същия повод той получава писмо от лидера на федерацията реформиста С. Хомперес. В писмо до Шлютер Енгелс критикува позицията на лидерите на Социалистическата работническа партия, окачествява отказа им от предложението на федерацията и стремежа им да противопоставят партията на тази най-масова организация на американските работници като проява на сектантство, което обективно води към засилване на влиянието на опортюнистите в работническото движение.

*Около
10 януари —
1 февруари*

Енгелс се среща няколко пъти с изгонените от Париж полски емигранти социалисти Станислав Менделсон и жена му Мария. По негов съвет Менделсон отправя до органа на английската Социалдемократическа федерация вестник „Justice“ („Справедливост“) писмо, в което предупреждава английските социалисти за евентуални провокации от страна на появилите се в Лондон двама агенти на царската тайна полиция. Текстът на писмото, напечатано в този вестник на 24 януари, бил прегледан и редактиран от Енгелс.

*Края на януари
— април*

Енгелс взема активно участие в подготовката на отпразнуването на Първи май; води във връзка с това обширна преписка със социалистически дейци от Франция, САЩ, Германия и други страни.

*Между 31 януари
и 22 април*

Енгелс продължава да получава от Лаура и Пол Лафарг подробни информации относно състоянието на социалистическото движение във Франция; в писма до тях той одобрява тактиката на Работническата партия по отношение на посибилистите — да не се правят каквито и да било принципиални отстъпки в името на формално единство, но и да не се отхвърля практическото сътрудничество в необходимите случаи.

- Февруари — октомври* — Енгелс редовно чете вестник „Vorwärts“ („Напред“), който от 1 януари станал централен орган на Германската социалдемократическа партия; в писма до Бебел и други дейци на партията той критикува редакцията за колебания и грешки от опортюнистически характер.
- Февруари — април* — Енгелс внимателно следи състоянието на социалистическото движение в Англия, оказвайки всекидневна помощ на Е. Маркс-Евелинг, Е. Евелинг и други английски социалисти в борбата им за създаване на политическа партия на работническата класа.
- 5 февруари — 8 април* — Енгелс кореспондира с редактора на списание „Neue Zeit“ Кауцки, със Зорге, Шлютер, Лафарг и други дейци на социалистическото движение относно започналата в Германската социалдемократическа партия дискусия, предизвикана от факта, че някои нейни лидери и особено мнозинството на нейната фракция в райхстага не одобрили публикуването на произведението на Маркс „Критика на Готската програма“ в „Neue Zeit“. В своите писма той разяснява необходимостта от публикуването на тоза произведение.
- 20—27 февруари* — Енгелс води преписка с Фишер във връзка с предложението на последния да бъде преиздадена Енгелсовата книга „Развитието на социализма от утопия към науки“, както и произведенията на Маркс „Наемен труд и капитал“ и „Гражданската война във Франция“; смятайки, че разпространението на тези произведения има голямо значение за пропагандирането на марксизма, Енгелс дава съгласието си за тези издания.
- Между 20 февруари и 6 март* — Енгелс чете в ръкопис статията на Лафарг за домарксовите буржоазни теории за принадлежната стойност и изказва редица критически бележки.
- Март — ноември* — В стремежа си да помогне за разпространението на марксизма в Италия, където се формирала социалистическа партия, Енгелс обсъжда в преписка с Мартинети въпроса за издаването на неговни произведения в Италия.
- 4 март — 2 октомври* — Енгелс редактира част от превода на своята книга „Произход на семейството, частната собственост и държавата“ на френски език, направен от френския социалист А. Раве, и преглежда превода на останалия текст, редактиран от Л. Лафарг.
- 7 март* — В писмо до един от лидерите на италианското социалистическо движение Ф. Турати Енгелс дава съгласието си някои негови рудове да бъдат преведени на италиански език и да бъдат включени в проектираната библиотека за научен социализъм; писмото се печата в италианското социалистическо списание „Critica Sociale“ („Социална критика“) на 10 март.
- 17 март* — Енгелс пише приветствие до френските работници по случай 20 годишнината на Парижката комуна; той изразява своята увереност в бъдещата победа на социалистическата революция в целия свят; приветствието се печата във вестник „Socialiste“ на 25 март.

- 18 март** Енгелс завършва работата си върху увода към подготовното от него за печат трето немско издание на произведението на Маркс „Гражданската война във Франция“, написан по случай двадесетгодишнината на Парижката комуна; в този увод, насочен против опортюнистическите елементи в германската социалдемократия, той разкрива класовата същност на буржоазната държава, като ѝ противопоставя Парижката комуна като първия опит за установяване на диктатура на пролетариата. Уводът се печата през март в списание „Neue Zeit“ и в книгата, която излиза през май.
- 21 март** В писмо до Шлютер Енгелс му благодари за информацията за положението в Социалистическата работническа партия на Северна Америка; той критикува ръководството на тази партия, което упорито стояло на сектантската си позиция по отношение на „Ордена на рицарите на труда“ и другите работнически организации в САЩ.
Енгелс изпраща на Зорге италианското издание на „Манифест на комунистическата партия“, излязло от печат в края на февруари — началото на март.
- 24 март** В отговор на молбата на един от ръководителите на Испанската социалистическа работническа партия Х. Меса да разреши издаването на произведението на Маркс „Нищета на философията“ на испански език Енгелс пише на Меса писмо, в което дава своето съгласие, отбелязвайки важноста и актуалността на борбата против влиянието на анархистките идеи в Испания, разпространявани и под формата на прудонизма. Писмото се печата като предговор към испанското издание на произведението на Маркс, което излиза през лятото.
- Между 25 март и 15 май** Енгелс кореспондира с Лабриола, който му съобщава някои данни относно състоянието на работническото движение и пропагандата на марксизма в Италия, по-специално за събитията в Рим във връзка с празнуването на Първи май, завършило с кръваво сблъскване с полицията.
- Началото на април** На Енгелс гостува Щорлемер.
- 9 април** В отговор на получената от Италия покана да присъства на интернационалния митинг в защита на правата на труда, който трябвало да се състои на 12 април в Милано, Енгелс пише приветствено писмо, в което отбелязва успехите на международното работническо движение.
- Между 10 и 15 април** Енгелс изпраща своята брошура „Брентано contra Маркс“ на Зорге, Фишер, Нювънтейс и други дейци на международното социалистическо движение.
- 30 април** Енгелс пише увода на подготовното от него за печат отделно издание на произведението на Маркс „Наемен труд и капитал“. Уводът се печата в приложение към вестник „Vorwärts“ на 13 май и в книгата, която излиза в края на юни.

- 1—2 май* В писмо до Бебел Енгелс изтъква погрешността на позицията на Либкнехт и някои други членове на ръководството на Германската социалдемократическа партия по въпроса за публикуването на произведението на Маркс „Критика на Готската програма“. Той посочва също, че и самият Бебел проявява известно неразбиране относно важноста на тази публикация. Енгелс подчертава значението на произведението на Маркс за повишаване идейно-теоретическото равнище на членовете на партията и за преодоляване влиянието на култа към личността на Ласал в партията; той препоръчва да се отдели повече внимание на овладяването на революционната теория и нейното развитие, на воденето на научни дискусии и т. н.
- 3 май* Енгелс взема участие в масовата демонстрация и митинга в Лондон, които се състояли по случай Първи май.
- Около 6 май* Енгелс получава от Фишер подробно съобщение за успешното провеждане на масовите първомайски демонстрации в Берлин и други градове на Германия.
- 12 май* Енгелс пише кратък предговор към четвъртото, поправено и допълнено от него немско издание на своята книга „Развитието на социализма от утопия към наука“. Предговорът бива публикуван в книгата, която излиза от печат през втората половина на годината.
- Втората половина на май* По молба на един от лидерите на Белгийската работническа партия Е. Ансел Енгелс организира помощ за стачкуващите белгийски докери от страна на новите английски трейдюниони, води във връзка с това преписка с лидерите на тези трейдюниони Дж. Бърнс и Е. Клем.
- Около 20 май* Енгелс получава от Шлютер съобщение за състоянието на работническото движение в САЩ, за борбата на миньорите за осемчасов работен ден, както и за разпространението в САЩ на изданието там английски превод на I том на „Капиталът“.
- Около 21 май* По молба на германския професор икономист Л. Елстер Енгелс му изпраща свои биографични данни и библиография на своите трудове за издавания в Германия „Справочник по обществено-политически науки“; изпратените от Енгелс данни биват поместени в 3 том на това издание, който излиза в Йена през 1892 г.
- Юни* Енгелс чете книгата на германския буржоазен социолог П. Барт „Философията на историята на Хегел и на хегелианците до Маркс и Хартман“ и в писмо до К. Шмит рязко я критикува заради опитите за изопачаване и вулгаризиране на теорията на историческия материализъм на Маркс, както и заради неправилното тълкуване на същността на философията на Хегел.
- 16 юни* Енгелс завършва работата върху предговора към четвъртото издание на своята книга „Произход на семейството, частната собственост и държавата“, в който прави исторически преглед на най-важните направления в изследването на историята на семей-

ството и първобитното общество, като специално подчертава значението на изследванията на видния американски историк и етнограф Л. Х. Морган. Предговорът се печата в списание „Neue Zeit“ през юни под заглавие „Към историята на първобитното семейство (Баховен, Мак-Ленан, Морган) и в книгата, която илюстрира отпечат в края на годината.

Между 18 и 29 юни

Енгелс проучва проектопрограмата на Германската социалдемократическа партия, съставена главно от Либкнехт и Бебел по поръчение на ръководството на партията. Като отбелязва, че в проекта общо взето са отстранени най-сериозните грешки на Готската програма, Енгелс същевременно критикува редица положения на проекта. Той изтъква липсата на искания за завоюване на политическата власт от пролетариата, за демократизиране на държавния строй и за създаване на единна демократична република и подчертава, че тези недостатъци имат характер на отстъпки пред опортюнизма. Енгелс изпраща бележките си до ръководството на партията; проектът, в който са взети под внимание някои от тези бележки, бива отпечатан на 4 юли във вестник „Vorwärts“, а след това и в други органи на партийния печат за предварително обсъждане.

26 юни

Енгелс пише приветствено писмо до втория конгрес на Австрийската социалдемократическа работническа партия, който трябвало да се състои от 28 до 30 юни във Вена; той отбелязва големите успехи на социалистическото движение в Австрия и засилването на пролетарския интернационализъм. Писмото бива отпечатано в „Arbeiter-Zeitung“ на 3 юли.

26 юни — около 24 август

Енгелс е на почивка (с прекъсвания) в Райд (остров Уайт), където му гостуват Шорлемер и ветеранът на чартисткото движение Дж. Харни.

29 юни

В писмо да Кауцки Енгелс рязко критикува шовинистическата реч на лидера на баварските социалдемократи опортюниста Г. Фолмар, произнесена на социалдемократическо събрание в Мюнхен на 1 юни. Енгелс настоява партията да лиши Фолмар от правото да говори от нейно име.

Началото на август

Енгелс получава от Турати издадената в Италия пропагандна брошура, съставена въз основа на неговия увод към новото издание на произведението на Маркс „Наемен труд и капитал“.

Между 3 и 18 август

Енгелс получава от Лабриола подробна информация за положението в Италия и за състоянието на работническото и социалистическото движение, по-специално за съдебната разправа над участниците в първомайската демонстрация и другите политически процеси, както и за работническия конгрес, състоял се от 2 до 5 август в Милано.

Втората половина на август — началото на септември

По съобщенията на печата и писмата на Е. Маркс - Евелинг, на вестера на германското и английското работническо движение Ф. Леснер и на други участници в Международния социалистически работнически конгрес, състоял се в Брюксел от 16 до 22 август, Енгелс внимателно следи работата на конгреса; в писма

- до Зорге, Лафарг и други дейци на социалистическото движение той дава положителна оценка на резултатите от неговата работа. Писмото до Лафарг бива напечатано с малки съкращения във вестника „Socialiste“ на 12 септември.
- Около 25 —
около 27 август* Бебел и един от лидерите на Австрийската социалдемократическа партия В. Адлер гостуват на Енгелс; той беседва с тях за резултатите на Брюкселския международен социалистически работнически конгрес.
- Около
3 септември* Енгелс бива посетен от американските делегати на международния конгрес в Брюксел, социалистите Мак Вей и А. Кахан, редактор на нюйоркския еврейски работнически вестник.
- 8 — около
23 септември* Енгелс пътува из Ирландия и Шотландия заедно с племенницата на покойната си жена — М. Е. Рошер, и секретарката си Л. Каушка.
- 14 и 30
септември* Енгелс информира Зорге за конгреса на английските трейдюниони, състоял се в Нюкясъл в началото на септември, и оценява решенията му като сериозен успех на „новите трейдюниони“, тъй като на него претърпели поражение опитите на реформистките лидери на трейдюнионите да отменят резолюцията на предишния конгрес за осемчасов работен ден.
- Между 24 и 28
септември* Енгелс чете проектопрограмата на Германската социалдемократическа партия, съставена от релакцията на „Neue Zeit“ и публикувана в списанието на 14 септември, той съобщава бележките си на Кауцки. Енгелс изтъква, че проектопрограмата е по-приемлива от проекта, предложен от ръководството на партията.
- Около
29 септември* След известно пркъсване Енгелс възобновява работата си върху подготовката на ръкописа на III том на „Капиталът“ за печат.
- Октомври —
14 ноември* Енгелс внимателно следи политическите събития във Франция във връзка с допълнителните избори за камарата на депутатите, в които била издигната кандидатурата на Лафарг; в писма до Лаура и Пол Лафарг, Бебел и Зорге Енгелс изразява задоволството си от избирането на Лафарг, преценявайки го като сериозен успех на Работническата партия и доказателство за правилността на нейната тактика, насочена към сплотяване на социалистическите сили.
- Около
3 октомври —
1 декември* Енгелс води преговори с лондонското издателство Суон Зоненшайн за издаването на английския превод на книгата му „Положението на работническата класа в Англия“, води във връзка с това кореспонденция с преводачката на книгата, американската социалистка Ф. Кели-Вишневецка.
- Между 13 и 22
октомври* Енгелс пише статията „Социализмът в Германия“, в която набелязва тактиката на социалистите във връзка със заплахата от общоевропейска война; той подчертава, че социалистите от всички страни трябва решително да се борят за мир. Статията бива отпечатана на френски в „Almanach du Parti Ouvrier pour 1892“ (Алманах на Работническата партия за 1892 г.) в началото на декември.

- 14 октомври* Във връзка с препечатването във „Vorwärts“ на проектопрограмата на Германската социалдемократическа партия, съставена от редакцията на „Neue Zeit“, Енгелс пише писмо до Кауцки, в което решително протестира против включването в този текст на липсващото по-рано ласалианско положение, че всички други класи представлявали единна реакционна маса по отношение на пролетариата.
- Средата на октомври — началото на ноември* Енгелс внимателно следи работата на конгреса на Германската социалдемократическа партия, който се състоял в Ерфурт от 14 до 21 октомври; той изпраща приветствие до конгреса; в писма до Зорге, Бебел и други дейци на германското и международното социалистическо движение той одобрява решенията на конгреса, по-специално изключването на лидерите на групата на „младите“ от партията и осъждането на опортюнистическите и шовинистически изказвания на Фолмар от делегатите на конгреса; Енгелс изказва задоволството си, че конгресът приел общо взето мърксистка програма на партията.
- 24 октомври* В писмо до Зорге, от когото редовно получава информация за състоянието на работническото движение в САЩ, Енгелс отбелязва, че една от причините за известно изоставане на това движение от борбата на европейския пролетариат е относително повисокото жизнено равнище на работниците — местни жители на САЩ.
- Ноември — декември* Енгелс работи интензивно върху подготовката на ръкописа на III том на „Капиталът“ за печат.
- Ноември* Енгелс чете статиите на Плеханов „По случай шестдесетгодишнината от смъртта на Хегел“, публикувани в списание „Neue Zeit“; той характеризира тези статии като прекрасни.
- 1 ноември* В отговор на молбата на Шмит да му помогне при изучаване трудовете на Хегел Енгелс му дава редица съвети по този въпрос и подчертава, от една страна, важноста на правилното разбиране на положителните страни на Хегеловата философия, а от друга — принципното различие между диалектическия материализъм на Маркс и идеалистическата диалектика на Хегел.
- Около 12 ноември* Енгелс получава съобщение за смъртта на бившия член на Съюза на комунистите и един от редакторите на „Neue Rheinische Zeitung“ („Нов рейнски вестник“) Е. Дронке.
- 13 ноември* В отговор на поканата на редакцията на излизашия в Брюн (чешкото название Бърно) австрийски сатиристически вестник „Volksgenoss“ („Приятел на народа“) да участва в отпразнуването на десетгодишнината на вестника Енгелс пише приветствено писмо до редакцията. Писмото бива отпечатано в този вестник на 25 ноември.
- 17 ноември* Енгелс пише до редакцията на английския либерален вестник „Daily Chronicle“ („Ежедневна хроника“) декларация, в която разобличава клеветническите съобщения относно семейството на Маркс, поместени в този вестник. Декларацията под заглавие „За

покойната г-жа Маркс* бива отпечатана във вестника на 26 ноември.

28 ноември

В отговор на предложението на певческия кръжок при лондонското Комунистическо просветно дружество на германските работници да организира чествването му по случай рождения му ден Енгелс пише писмо, в което подчертава, че той, както и Маркс, по принцип е против публичните демонстрации по отношение на отделни лица; той ги смята за допустими само тогава, когато имат важно обществено значение.

3 декември

Енгелс съобщава на Кауцки, че почва да работи върху подготовката на последните раздели от ръкописа на III том на „Капиталът“ за печат.

Средата
на декември

Енгелс заминава за Райд.

1892

Януари — март

Енгелс няколко пъти посещава Харни в Ричмонд, кореспондира с него и му оказва материална помощ.

Януари

Енгелс чете статията на германския вулгарен буржоазен икономист Ю. Волф „Загадката на средната норма на печалбата у Маркс“, напечатана през 1891 г. в германското списание „Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik“ (Годишници за политическа икономия и статистика*); в написания по-късно предговор към III том на „Капиталът“ той рязко критикува тази статия.

Енгелс превежда на немски статията си „Социализмът в Германия“, пише увода и заключението към нея, в което разглежда вътрешното положение на Русия във връзка с глада от 1891 г. Статията излиза в списание „Neue Zeit“ през февруари.

6 януари

В писмо до Зорге, в което анализира политическото положение в САЩ във връзка с опитите за създаване на популистка (фермерска) партия, Енгелс отбелязва, че в условията на американската буржоазна дупартийна система създаването на устойчива трета партия на фермерите и дребните буржоа в най-близко време няма реални перспективи.

11 януари

Енгелс пише предговора към английското издание на своето произведение „Положението на работническата класа в Англия“; предговорът бива отпечатан в книгата, която излиза в Лондон в края на март.

6 февруари

Във връзка с появяването в италианския буржоазно-либерален вестник „Трибуна“ („Трибуна“) на статията на буржоазния публицист и философ Дж. Бовио, който твърдял, че германските социалисти не придават значение на формата на политическото господство на пролетариата, Енгелс пише отговор до Бовио, в който показва пълната необоснованост на неговите твърдения. Отговорът излиза в списание „Critica Sociale“ на 16 февруари.

- 10 февруари* По молба на полските социалисти емигранти в Лондон Енгелс пише предговор към полското издание на „Манифеста на комунистическата партия“; той отбелязва, че истинската независимост на Полша може да бъде извоювана само от пролетариата; предговорът бива отпечатан в книгата, която излиза в Лондон, и в полското социалистическо списание „Przedświt“ („Зора“) на 27 февруари.
- Средата на февруари* Енгелс редактира английския превод на своето произведение „Развитие на социализма от утопия към наука“, направен от Евелинг.
- 19 февруари* В писмо до Адлер Енгелс му съобщава решението си да преведе целия хонорар, който получава от издателството на Диц, в партийната каса на Австрийската социалдемократическа работническа партия.
- Около 20 февруари* По молба на социалдемократическата фракция в германския райхстаг Енгелс пише приветствен адрес до Бебел по случай 25-годишната му парламентарна дейност.
- Март — април* Във връзка с приближаването на празнуването на Първи май Енгелс оказва помощ на Евелинг и Е. Маркс-Евелинг и на възглавяваната от тях Лига за борба за осемчасов работен ден за изработването на тактическата линия, насочена към единое действие с другите работнически и социалистически организации в Англия; Енгелс информира социалистическите дейци от другите страни как върви подготовката за Първи май в Лондон.
- Началото на март* Енгелс бива посетен от германския миньор, социалдемократа А. Зигел, емигрирал от Германия поради правителствените преследвания; Енгелс му помага да получи работа и му оказва материална помощ.
Енгелс чете началото на ръкописа на брошурата на Кауцки „Ерфуртската програма“ и изпраща бележките си на автора.
- Между 5 и 16 март* Енгелс се запознава с редица трудове на германския социалдемократ, публицист и историк Ф. Мering; в писмо до Бебел той дава висока оценка на тези произведения, особено на труда на Мering „Легендата за Лесинг“, в който се осветлява историята на Прусия от позициите на историческия материализъм.
- 5 март — 19 април* В писмо до Лаура и Пол Лафарг Енгелс критикува действията на френските марксисти, които влезли в камарата на депутатите в съюз с групата шовинистически настроени бланкисти — бивши буланжисти — начело с Е. Гранже; изказвайки се против подобен съюз, Енгелс препоръчва тактиката на сближаване с бланкистите от така наречената стара школа, възглавявана от Е. Вайян.
- Около 10 март* Енгелс получава от Лабриола програмата на Партията на италианските трудещи се, изработена по решение на Миланския конгрес, както и данни за движението на безработните в Рим; подробна информация за политическото положение и борбата на италианската работническа класа Енгелс получава от Лабриола и след това.

- 15 март — около 25 септември* Енгелс кореспондира с Даниелсон, от когото получава данни за икономическото положение на Русия, както и руски икономически списания и книги, по-специално I том на „Итоги статистико-икономических исследований, произведенных земствами“; в писмата си до него Енгелс отбелязва, че бързото развитие на капитализма в Русия неизбежно води към развитието на капиталистически отношения и в селското стопанство, а следователно към разлагане на селската община и пролетаризиране на значителна маса от селяните.
- 17 март* Енгелс пише приветствие до френските работници по случай 21-годишнината на Парижката комуна; приветствието бива публикувано във вестник „Socialiste“ на 26 март.
- Около 20—26 март* Енгелс е на почивка в Райд.
- 29 март* Енгелс пише уволната бележка към второто немско издание на произведението на Маркс „Нищета на философията“; изданието излиза в Шутгарт в 1892 г.
- 30 март* Разкривайки причините, които пречат за развитието на социалистическото движение в САЩ, в писмо до Шлютер Енгелс отбелязва, че американската буржоазия разединява работническата класа, като подкупва работниците — коренни американци, и същевременно ги насъсква срещу работниците емигранти от различните националности, а последните — едни срещу други.
- 1 април* Енгелс дава интервю на кореспондента на френския буржоазен вестник „Eclair“ („Мълния“) Е. Масар по въпроса за отношението на социалистите към най-важните проблеми на външната и вътрешната политика на редица европейски държави; засягайки експлозиите, предизвикани от анархистите в Париж, Енгелс ги преценява като провокационни действия на парижката полиция. Текстът на интервюто, прегледан и поправен от Енгелс, излиза във вестника на 6 април.
- Средата на април* Енгелс бива посетен от руския революционер народник Н. С. Русанов, с когото разговаря по икономическото положение и някои въпроси на социалистическото движение в Русия; Енгелс отбелязва неизбежността на краха на илюзиите на народниците, които отричали историческата обусловеност на развитието на капитализма в Русия.
- 20 април* Енгелс завършва работата върху увода към английското издание на своята книга „Развитието на социализма от утопия към наука“, в който осветлява от гледището на историческия материализъм най-важните етапи от развитието на буржоазното общество, разглежда във връзка с това някои проблеми на историята и магериалистическата философия, дава характеристика на агностицизма и на особеностите на буржоазната идеология в периода на започналния упадък на капитализма. Изданието излиза в Лондон през 1892 г.
- Май* Енгелс получава от Менделсон позиви на полски език, издадени за Първи май в Лвов и Краков.

- 1 май* Енгелс участва в първомайската демонстрация и митинг в Лондон; през следващите дни в писма до Л. Лафарг и Бебел той преценява празнуването на Първи май като голям успех на работническото движение.
- Между 2 и 10 май* Енгелс следи хода на муниципалните избори във Франция, които се състояли от 1 до 8 май, и отбелязва успехите на социалистите в изборителната кампания.
- Около 5 май* Енгелс получава от Лабриола информация за първомайските демонстрации в различни градове на Италия.
- Около 14 май — 1 юни* На Енгелс гостува Бебел, заедно с когото той няколко пъти се среща със Зингер, който по това време също се намирал в Лондон; те обсъждат въпросите на социалистическото движение в Германия.
- 17 май — юни* Във връзка с тежко заболяване на Шорлемер Енгелс кореспондира с неговия брат и с лекуващите лекари, посещава го в Манчестер.
- 31 май* Енгелс пише приветствено писмо до третия конгрес на Австрийската социалдемократическа работническа партия; писмото бива отпечатано в „Arbeiter-Zeitung“ на 10 юни.
- Около началото на юни* Енгелс превежда на немски език своя увод към английското издание на „Развитието на социализма от утопия към наука“. Преводът бива отпечатан в списание „Neue Zeit“ през септември под заглавие „За историческия материализъм“.
- Между 9 и 17 юни* Енгелс бива посетен няколко пъти от делегация на германските миньори, пристигнала в Лондон, за да участва в международния конгрес на миньорите; Енгелс разговаря с членовете на делегацията за положението на германските миньори и за борбата им за техните права.
- Средата на юни — 25 юли* Енгелс внимателно следи изборителната кампания и хода на изборите за английската камара на общините, които се състояли от 7 до 24 юли; в писма до Бебел, Л. Лафарг и други дейци на социалистическото движение той отбелязва големия успех на независимите работнически кандидати Харди, Бърнс и други и изтъква, че това ще съдейства за засилване на движението за създаване на самостоятелна политическа работническа партия.
- 29 юни — 2 юли* Във връзка със смъртта на Шорлемер Енгелс заминава за Манчестер, където взема участие в неговото погребение; Енгелс пише некролог, посветен на паметта на този виден учен революционер. Статията под заглавие „Карл Шорлемер“ излиза във вестник „Vorwärts“ на 3 юли.
- 21 юли* Енгелс завършва предговора към второто немско издание на своята книга „Положението на работническата класа в Англия“, която излиза в средата на август.
- 23 юл* След като Фолмар отново се обявява в защита на идеите на „държавния социализъм“ и сътрудничеството на социалдемокра-

тическата партия с властите на Германската империя, Енгелс пише на Бебел писмо, в което подчертава необходимостта от скъсване с опортюнистите и набелязва тактиката в борбата против тях.

27 юли —
6 септември

Енгелс е на почивка в Райд.

Август

Продължавайки започнатото още през 40-те години изучаване на историята на ранното християнство, Енгелс чете произведенията на френския философ и историк Е. Ренан.

Около 2 август

Енгелс получава от датския социалдемократ Г. Трир информация за състоянието на работническото движение в Дания.

Между 4 август
и 3 септември

Енгелс получава от Лабриола съобщение за подготовката и работата на състоялия се в Генуа на 14—15 август учредителен конгрес на Партията на италианските трудеши се.

12 август
и 4 септември

В писма до Кауцки Енгелс изразява недоволството си, че от местената в списание „Neue Zeit“ статия на Елеонора и Едуард Евелинг за резултатите от изборите в Англия са зачеркнати разделите, в които се критикували ръководството на Социалдемократическата федерация и Фабианското дружество; Енгелс характеризира това дружество като клика от буржоазни „социалисти“, обединени от страха от бъдещата пролетарска революция и стремежи се да подчинят работническата класа на либералната буржоазия и да не допуснат създаването на самостоятелна работническа партия в Англия.

19—23 август

В писма до Бебел, Зорге и Адлер Енгелс им съобщава за сериозните успехи, постигнати от английските социалисти в борбата за осемчасов работен ден; той отбелязва прелома в настроенията на ланкаширските текстилни работници, преобладаващото мнозинство на които се изказало в полза на участието в борбата за законодателно установяване на осемчасов работен ден.

Септември —
октомври

Енгелс кореспондира с бившия член на I Интернационал германския лекар Л. Кугелман, получава от него някои отдавна неиздавани трудове на Маркс.

5—26 септември

Енгелс следи работата на конгреса на английските трейдюниони, който се състоял в Глазгоу от 5 до 9 септември, и дава оценка на неговите решения. Той оценява взетото от конгреса решение да се отхвърли поканата за свикания през 1893 г. в Цюрих международен социалистически работнически конгрес и да се свика вместо него международен конгрес по въпроса за осемчасовия работен ден като опит да се попречи на новите трейдюниони да установят по-тесен контакт с европейските социалистически партии; във връзка с това Енгелс препоръчва на социалистите от Германия, Франция и други страни да отхвърлят публично този план и да предложат на отделни трейдюниони да изпратят свои делегати в Цюрих; Енгелс преглежда също написаната от Бебел по негов съвет статия по този въпрос за списание „Neue Zeit“ и внася в нея някои поправки. По същия въпрос Енгелс се обръща към Националния съвет на Испанската социалистиче-

ска работническа партия; Енгелс призовава испанските социалисти да дадат отпор на опитите на трейдюнионистите.

12 септември

След като получава от Шмит съобщение за новите разколнически действия на изключените от Германската социалдемократическа партия лидери на „младите“, Енгелс му отговаря с писмо, в което осъжда техните действия и отбелязва, че те няма да срещнат никаква поддръжка в Германия, тъй като са откъснати от работническите маси.

Втората половина на септември

Енгелс следи работата на конгресите на френските синдикати и на френската Работническа партия, които се състояли в Марсилия от 19 до 23 и от 24 до 28 септември; и двата конгреса приемат — съгласно предложението на Енгелс — решение да не участвуват в международния конгрес, свикван от английските трейдюниони, и още веднъж да ги поканят на Международния социалистически работнически конгрес в Цюрих; Енгелс одобрява произнесената на конгреса на Работническата партия реч от Либкнехт, който подчертал интернационализма на германската социалдемокрация. Енгелс бива посетен няколко пъти от Ковалевски.

22 септември и 17 ноември

Енгелс бива посетен от руския революционер народник С. М. Кравчински (Степняк).

Октомври — декември

След повече от половингодишно прекъсване Енгелс възобновява работата върху подготовката на III том на „Капиталът“ за печат и посвещава на тази работа главната част от своето време.

Първата половина на октомври

Енгелс чете брошурата на един от лидерите на групата на „младите“ К. Мюлер „Класовата борба в германската социалдемокрация“; в писмо до Бебел Енгелс препоръчва да бъдат разобличени зловните демагогски нападки срещу партията, съдържащи се в тази брошура, и същевременно да се разкритикуват опортюнистическите грешки, допуснати от някои дейци на германската социалдемокрация.

Между 6 и 15 октомври

По молба на Лафарг Енгелс му помага да подготви за произнасяне в камарата на депутатите реч, посветена на разобличаване френските шовинисти и на разясняване интернационалистическата позиция на германската социалдемокрация; той изпраща на Лафарг материали за борбата на германските социалдемократи против шовинизма на управляващите класи в Германия през Френско-пруската война, получен от Бебел.

Средата на октомври

Енгелс чете брошурата на френския адвокат бланкиста-буланжист Е. Прото „Шовинисти и реакционери“, насочена по-специално против статията „Социализмът в Германия“; в писмо до френския социалист Ш. Бонист той характеризира тази брошура като лъжлива и клеветническа, нарисана по нареждане на полицейските органи и шовинистическите кръгове, заинтересовани от агресивния съюз на буржоазна Франция и царска Русия.

6 ноември

В писмо до Бебел Енгелс изтъква, че започналата в германския социалдемократически печат във връзка с опортюнистическите изказвания на Фолмар дискуссия е взела безпредметен, отвлечен

характер; Енгелс препоръчва на предстоящия конгрес на партията Фолмар да бъде осъден за угодничество пред Вилхелм II и германското правителство.

Между 9 и 15 ноември

Енгелс пише статията „Президентските избори в Америка“, която излиза във вестник „Vorwärts“ на 16 ноември.

Между 9 и 25 ноември

Енгелс пише биографски очерк за Маркс за „Справочника по обществено-политически науки“. Очеркът се печата в четвъртият том на това издание, който излиза в Вiena през 1892 г.

14—21 ноември

Енгелс следи работата на конгреса на Германската социал-демократическата партия, който се състоял в Берлин от 14 до 21 ноември; в писмо до Бебел той отбелязва, че конгресът протекъл на по-ниско равнище в сравнение с предишните; Енгелс изтъква, че отказът на конгреса, противно на поетите на Международния социалистически работнически конгрес през 1891 г. в Брюксел задължения, да проведе първомайска демонстрация на 1 май и отлагането ѝ за неделя ще се схване от другите партии като отстъпление от съвместно взетите решения. Същевременно Енгелс одобрява приетите от конгреса резолюции по въпроса за „държавния социализъм“ и антисемитизма.

15 ноември

Енгелс пише до редакцията на германския социално-политически вестник, близък до групата на „младите“, „Berliner Volks-Tribüne“ („Берлинска народна трибуна“) декларация, в която разобличава фалшифицирането в анархистки дух на историята на I Интернационал в серията статии на швейцарския социалист Ернтие, публикувани в тозн вестник без подпис; писмото бива отпечатано във вестник „Berliner Volks-Tribüne“ на 19 ноември.

19 ноември — 22 декември

В кореспонденция с германски и френски социалисти Енгелс обсъжда въпроса за празнуването на Първи май през 1893 г.; той разяснява, че отстъпление от решението на Брюкселския международен социалистически работнически конгрес за едновременното празнуване във всички страни е допустимо само в изключителни случаи.

Краят на ноември — 4 декември

Енгелс пише статията „Новооткрит случай на групов брак“, използвайки отчета на руския учен етнограф Л. Я. Щеринберг за изследвания от него обществен строй и семейни отношения на сахалинските гилаци; статията излиза в списание „Neue Zeit“ през декември.

Декември 1892 юли 1893

— Покрай другите занимания Енгелс подготвя за печат второто немско издание на II том на „Капиталът“.

Декември

Енгелс следи политическото положение във Франция, което се изострило в резултат на разкриването и оповестяването на злоупотребите при построяването на Панамския канал, в които били замесени представители на френските управляващи кръгове; в писма до Лафарг той препоръчва на френските социалисти да използват създалото се положение за засилване на социалистическата агитация.

- 3—4 декември* Във връзка с плановете на някои ръководители на германската социалдемократия да превърнат „Neue Zeit“ в популярно политическо и литературно-художествено списание Енгелс изтъква в писма до Бебел и Кауцки, че в такъв случай ще трябва наред с това списание да се издава и теоретичен орган, в който да се разработват въпросите на теорията на марксизма.
- 24 декември* Енгелс пише на Кауцки писмо, в което го моли да върне ръкописа на произведенето на Маркс „Теории за принадлежната стойност“ — IV том на „Капиталът“, върху дешифрирането на което Кауцки работел по негово поръчение. Енгелс получава този ръкопис чрез Бебел в началото на януари 1893 г.
- 1893
- Януари — май* Енгелс продължава да работи върху подготовката на ръкописа на III том на „Капиталът“ за печат.
- Началото на януари* В отговор на поканата на Унгарската социалдемократическа партия да присъствува на втория ѝ конгрес Енгелс пише до ръководството на партията писмо, в което предава приветствия до конгреса.
- Около 3—10 януари* На Енгелс гостува Бебел.
- 10 януари* Енгелс следи работата на конференцията на социалистическите организации и групи в Англия, която се състояла на 13—14 януари в Брауфорд и взела решение за създаването на Независимата работническа партия; в писмо до Зорге той оценява това събитие като важен факт в историята на английското работническо движение и одобрява влизането на Евелинг в Изпълнителния комитет на новата партия.
- 23 януари* Енгелс присъствува на вечерта, посветена на годишнината на лондонското Комунистическо просветно дружество на германските работници.
- Между 26 и 29 януари* Енгелс пише статията „За италианската панама“, в която въз основа на документи и материали, получени от Лабриола, разобличава финансовите машинации на най-големите италиански банкери, тясно свързани с редица видни политически дейци. Статията излиза във вестник „Vorwärts“ на 1, 2 и 3 февруари.
- Февруари—март* Енгелс внимателно следи развитието на английската Независима работническа партия и информира за това Бебел, Лафарг, Зорге и други дейци на социалистическото движение; в писма до тях той отбелязва редица политически грешки на лидера на тази партия Харди, които наливали вода във воденицата на консерваторите; същевременно Енгелс отбелязва, че в новата партия има здрави пролетарски елементи, и изтъква, че трябва да се води действително независима политика, което би укрепило вярата на работниците в своите сили, а, от друга страна, би принудило либералното правителство да направи отстъпки.

февруари

Във връзка с обсъждането на проекта за нов военен закон в германския райхстаг Енгелс пише по молба на Бебел серия статии под заглавие „Може ли Европа да се разоръжи?“ Енгелс отбелязва, че надпреварата във въоръжаването е тежко бремe за народите и крие опасността от всеобща изтребителна война; той прави предложение за разоръжаване въз основа на международно споразумение и за постепенно заменяване на постоянните армии с милиционна система. Статии се печатат във вестник „Vorwärts“ от 1 до 10 март, а в края на март излизат и в отделна брошура.

1 февруари

Енгелс пише предговор към италианското издание на „Манифест на комунистическата партия“, което излиза в Милано в 1893 г.

Около 2 февруари

По молба на руско-еврейската емигрантска социалистическа група в Лондон „Прогрес“ Енгелс ѝ изпраща редица книги по теорията и историята на социализма.

4 февруари

Придавайки голямо значение на привличането на активни участници в борбата на работническата класа за разработване историята на работническото движение, Енгелс предлага на Харни да се заеме с написването на историята на чартизма.

Около 6 февруари

Енгелс се запознава с текста на речта на Бебел в райхстага от 3 февруари, в която била изложена програма за социалистическо преустройство на обществото, както и с изказванията на другите социалдемократически депутати по този въпрос; той разглежда факта, че райхстагът е бил принуден да посвети пет дни на обсъждането на този въпрос, като сериозен успех на германското работническо движение; Енгелс дава висока оценка на речта на Бебел и одобрява взетите мерки за нейното широко разпространение.

7 февруари

В отговор на молбата на руския социалист емигрант В. Шмуилов да му помогне при написването на биографичен очерк за Маркс, който да бъде издаден в Русия, Енгелс му дава редица съвети и указания и му изпраща трудовете, написани от Маркс съвместно с него през периода на дейността на I Интернационал: „Мими разцепления в Интернационала“, „Алиансът на социалистическата демокрация и Международната работническа асоциация“.

24 февруари

В писмо до Даниелсон Енгелс разкрива несъстоятелността на опита на последния да докаже, че Русия се развива по некапиталистически път; той отбелязва, че руската селска община би могла да стане в известна степен клетка на ново обществено развитие само ако това бъде предшествувано от събарянето на капитализма в по-развитите страни; при създаването се условия обаче капиталистическият път за Русия е неизбежен.

**Край на февруари
—март**

Във връзка със започналата във Франция подготовка за парламентарни избори Енгелс внимателно следи дейността на Работническата партия и другите социалистически организации; в писма до Лафарг той препоръчва на френските марксисти при склучването на изборни блокове с другите социалистически групи не-

пременно да си запазват свободата на действие и да водят самостоятелна политика.

Около 1—17 март Енгелс е на почивка в Истбърн (Южния бряг на Англия).

13 март Енгелс пише статия за германските работници във връзка с приближаването на Първи май; в тази статия той дава кратка характеристика на състоянието на работническото движение в Англия. Статията се печата на 1 май в изданието от вестник „Vorwärts“ специален брой „Mai-Feier“ („Майски празник“).

14 март Отговаряйки на германския социалист емигрант в САЩ Ф. Визен на въпроса, могат ли социалистите да издигат свои кандидати на изборни постове в капиталистическата държава, Енгелс изтъква, че това е принципиално допустимо и че в своята борба за завоюване на политическа власт работническата класа трябва да си служи с различни средства и методи.

Енгелс получава от събранието на социалистите от различни страни в Женева, посветено на паметта на Маркс във връзка с десетгодишнината от смъртта му, телеграма, подписана от Плеханов и други.

15 март Енгелс получава от ръководството на Австрийската социалдемократическа работническа партия телеграма във връзка с десетгодишнината от смъртта на Маркс.

Средата на март Енгелс чете спомените на Леснер за Маркс, публикувани в „Neue Zeit“ на 1 март, и дава положителен отзив за тях.

Около 20 март В отговор на поканата да участва в международния работнически конгрес, свикан в Чикаго през септември във връзка с провеждането на световното изложение, Енгелс пише до секретаря на организационния комитет по свикването на конгреса Х. Д. Лойд писмо, в което съобщава, че по редица причини не може да приеме поканата. Същевременно Енгелс изпраща на Лойд английските издания на „Манифеста на комунистическата партия“ и на „Развитието на социализма от утопия към наука“.

21 март В писмо до чешкия социалдемократ А. Радимски, който му съобщил за превеждането на „Манифеста на комунистическата партия“ на чешки език, Енгелс изразява задоволството си по този повод.

Около 28 март — Бебел гостува на Енгелс; покрай другите въпроси те обсъждат направеното от Зингер предложение за издаване съчиненията на Маркс и Енгелс в отделни томове. Изданието не било осъществено.

На Енгелс гостуват Пол и Лаура Лафарг, които обсъждат с него въпроси на френското работническо движение.

31 март В дома на Енгелс се среща Бебел, Лафарг и Бърнс — социалисти депутати от парламентите на Германия, Франция и Англия; Енгелс гледа на самия факт на тази среща като на доказателство за големите успехи на международното работническо движение.

Април — началото на юли Енгелс бива няколко пъти посетен от руския социалдемократ А. М. Воден, присигнал при него с препоръчително писмо от Плеханов; Енгелс разговаря с него за икономическото положение

в Русия, за борбата на марксистите против народниците, както и по редица философски и икономически въпроси. Енгелс отбелязва по-специално особената важност на разработването на аграрния въпрос от руските марксисти и изказва своята увереност, че в самата Русия в най-близко време ще се издигнат нови енергични вождове на работническото движение.

- Април* Енгелс пише приветствено писмо до френските, австрийските и испанските работници по случай Първи май; той подчертава значението на неговото празнуване за интернационалното сплотяване на пролетариата; писмата се печатат: във вестник „Socialiste“ под заглавие „Въпреки всичко“ на 23 април, в публикуваното от издателството на „Arbeiter-Zeitung“ специално издание „Zum 1. Mai 1893“ („По случай 1 май 1893 г.“) и във вестник „El Socialista“ на 1 май.
- Началото на април* Енгелс получава от един от ръководителите на Испанската социалистическа работническа партия П. Иглесиас информация за състоянието на работническото движение в страната и за борбата на социалистите против анархистите и буржоазните републиканци; подобни информации Енгелс продължава да получава от него и в бъдеще.
- 8 април* По молба на редактора на чешкия социалдемократически вестник „Sociální Demokrat“ („Социалдемократ“) Й. Крапка Енгелс пише кратка бележка „До чешките другари по случай Първи май. Спомен от 1848 година“; бележката, в която се подчертава единството на интересите на работниците от различните националности, по-специално на германския и чешкия пролетариат, излиза в Прага в специалното издание „První Maj 1893“ („Първи май 1893 г.“).
- 24 април* Енгелс заминава за Манчестер, за да участва в погребението на своя приятел, лекаря Е. Гумперт.
- Около 5 май* Енгелс получава от Иглесиас писмо, в което последният го информира как са протекли първомайските демонстрации в Испания, и го моли от името на Националния съвет на Испанската социалистическа работническа партия да я представлява на насрочената за 7 май демонстрация в Лондон.
- Около 6 май* Енгелс получава от Плеханов и Засулич написаното от тях обръщение до английските работници за предстоящия първомайски митинг; същевременно Плеханов му съобщава как е преминала първомайската демонстрация в Женева.
- 7 май* Енгелс участва в първомайската демонстрация в Лондон.
- 11 май* В разговор с кореспондента на френския консервативен вестник „Le Figaro“ („Фигаро“) Енгелс дава характеристика на международната обстановка и на положението в Германия; интервюто излиза във вестника на 13 май.
- 17 май* Енгелс съобщава на Зорге за своята работа върху заключителните раздели на III том на „Капиталът“ и за намерението си да напише историята на международната работническа асоциация.

- Около 25 май* Енгелс получава от руския социалист народник П. Л. Лавров излязлата в Женева книга „Основы теоретического социализма и их приложение к России“, в която е напечатано писмото на представителя на руското революционно народничество Г. М. Лопатин за неговия разговор с Енгелс през септември 1883 г.
- 27 май* След като прочита изпратената му от автора книга на руския икономист емигрант в САЩ И. А. Гурвич „Экономическое положение русской деревни“, Енгелс в писмо до него се изказва положително за тази работа.
- 9 юни* Енгелс пише до редакцията на българското списание „Социалдемократъ“ писмо, в което изразява благодарност за изпратения му екземпляр от списанието и задоволството си от разпространението на марксизма и от засилването на работническото движение в страните на Югоизточна Европа. Писмото излиза в кн. 3-на на списанието.
- Около 12 юни* Енгелс получава от Турати италианския превод на I том на „Капиталът“.
- 13 юни* Енгелс изпраща поздравителна телеграма на Лавров във връзка с неговата 70-годишнина.
- Средата на юни* Енгелс следи хода на изборите в Германия; в писма до Пол и Лаура Лафарг отбелязва успехите на Германската социалдемократическа партия и подчертава непрекъснатото засилване на влиянието на партията, по-специално в селскостопанските райони.
- Около 20—27 юни* Енгелс чете публикуваното във вестник „Socialiste“ на 17 юни под заглавие „Социализъм и патриотизъм“ възвание на Националния съвет на френската Работническа партия до трудещите се във Франция, написано във връзка със засилването на шовинистическите настроения в страната; в писмо до Лафарг, одобрявайки възванието като цяло, той отбелязва, че в него френските социалисти неправилно претендират за ръководна роля в международното работническо движение и по този начин нарушават принципите на интернационалните взаимоотношения между пролетарските партии в различните страни; той изтъква също, че съдържашото се във възванието безусловно противопоставяне на френската република на монархическите режими в другите страни води до замазване на класовата същност на буржоазната република.
- Края на юни* Енгелс разговаря с кореспондент на английския либерален вестник „Daily Chronicle“ („Дневна хроника“) относно изборите за германския райхстаг. Интервюто излиза на 1 юли.
- Около 5 юли* Енгелс получава от датския социалдемократ Н. Петерсен информация за икономическото положение на Дания.
- 14 юли* В писмо до Меринг Енгелс благодари за изпратеното му отделно издание на „Легендата за Лесинг“. Той потвърждава високата си оценка за това произведение и с примери от историята на Германия и Франция обосновава редица положения на историческия материализъм. Същевременно Енгелс съобщава на Меринг, че има намерение да преработи за ново издание книгата си.

„Селската война в Германия“. Той не успял да осъществи това намерение.

- 15 юли Енгелс пише кратък предговор към второто немско издание на II том на „Капиталът“.
- 19 юли В отговор на писмото на Германския буржоазен икономист Р. Майер, в което последният критикувал някои положения в книгата на Бебел „Жената и социализмът“, Енгелс изтъква несъстоятелността на неговите твърдения, че социалистическото устройство на селското стопанство било невъзможно, и подчертава, че най-важното условие за ликвидиране на противоположността между града и селото е обобществяването на средствата както на промишленото, така и на селскостопанското производство.
- 21—28 юли Енгелс е на почивка в Истбърн.
- 29 юли Енгелс пише завещанието си; част от своето имущество и библиотеката си той оставя на Германската социалдемократическа партия, а по-голямата част от имуществото си — на дъщерите и внуците на Маркс.
- 1 август —
29 септември Енгелс пътува в Германия, Швейцария и Австро-Унгария; посещава Кьолн, след това заедно с Бебел заминава през Майнц и Страсбург за Цюрих, откъдето отива за няколко дни в Граубюнден, за да се срещне с брат си Херман, след което се връща в Цюрих и прекарва две седмици в Швейцария. След това през Мюнхен и Залцбург заминава за Виена, а оттам през Прага и Карлсбад (Карлови Вари), за Берлин. През Ротердам се връща в Лондон.
- Средата
на август Енгелс често посещава в Цюрих членовете на групата „Освобождение на труда“ В. И. Засулич и П. Б. Акселрод.
- 12 август Енгелс присъствува на последното заседание на Международния социалистически работнически конгрес в Цюрих, произнася кратка реч на английски, френски и немски език и по поръчение на бюрото на конгреса закрива заседанието; в речта си Енгелс отбелязва заслугите на Маркс към работническата класа и характеризира успехите на международното работническо движение
- 31 август —
13 октомври Във връзка със състоялите се на 20 август избори за френската камара на депутатите в писма до Лаура и Пол Лафарг Енгелс изразява своята загриженост дали депутатите от възглавяваната от Гед Работническа партия ще съумеят да сплотят около себе си представителите на другите социалистически групи; той препоръчва да се следва тактика, допринасяща за това сплотяване.
- 11 септември Енгелс присъствува на тържествена вечер във Виена, организирана в негова чест от австрийските социалдемократи.
- 14 септември Енгелс присъствува на социалдемократическо събрание във Виена, посветено на резултатите от Цюрихския международен социалистически работнически конгрес, произнася на него реч, в която отбелязва значителното засилване на влиянието на социалистите

в Австрия, Унгария, Германия и други страни; речта излиза в „Arbeiter-Zeitung“ на 22 септември.

22 септември

Енгелс присъствува на социалдемократическо събрание в Берлин, организирано по случай пристигането му в Германия; произнася реч, в която изтъква огромната роля на Маркс за развитието на социалистическото движение и отбелязва успехите на германската социалдемократия; речта бива отпечатана в приложение към вестник „Vorwärts“ на 26 септември.

Около

11 октомври

Енгелс получава от Лафарг информация за състояния се в Париж от 7 до 9 октомври XI конгрес на френската Работническа партия.

11—21 октомври

Във връзка с внесения от консервативното правителство Е. Таафе под натиска на народните маси проект за избирателна реформа в Австрия, който предвиждал разширяване на избирателното право, в писмо до Адлер, Бебел и Л. Лафарг Енгелс анализира политическото положение в Австрия и препоръчва на австрийските социалдемократи да използват политическата криза, възникнала в страната в резултат от съпротивата на повечето буржоазни партии срещу проекта за реформа, за да засилят социалистическата агитация.

Средата

на октомври

Енгелс внимателно следи продължавашата от края на юли борба на миньорите в Централна Англия против обявения от собствениците на мините локаут; в писма до Бебел той съобщава подробности по тази борба и за принудителния отказ на част от собствениците на мините от локаута.

14—27 октомври

Във връзка с намерението на Фортен да преведе на френски за публикуване в социалистическото списание „L'Ère nouvelle“ („Нова ера“) произведенията на Маркс „Към критиката на Хегеловата философия на правото“ и три глави от „Анти-Дюринг“, обединени под заглавието „Теория на насилието“, Енгелс води по този повод кореспонденция с Фортен и Л. Лафарг; той изтъква, че само специалист философ трябва да превежда произведенията на Маркс, и дава съгласието си само за превеждането на „Теория на насилието“.

17 октомври

След като се запознава с книгата на Даннелсон „Очерки на наше пореформенно общественно хозяйство“, изпратена му от автора, както и с критическата статия на руския легален марксист П. Б. Струве за тази книга, Енгелс пише по този повод писмо на Даннелсон. Той отбелязва несъстоятелността на народническите възгледи на Даннелсон, който отричал прогресивното развитие на капитализма в Русия; същевременно Енгелс критикува Струве за идеализиране на капиталистическия начин на производство, доказвайки, че развитието на капитализма е неизбежно свързано с обедняването на широките маси, особено в такава икономически изостанала страна като Русия.

Между 22 и 31
октомври

Енгелс бива посетен няколко пъти от руския народник Х. Рапопорт, който пристигнал при него с препоръчително писмо от Лавров; Енгелс разговаря с него по някои проблеми на историческия материализъм, за състоянието на революционното движение в Русия и по други въпроси.

- Около 24 октомври — около 23 декември* Енгелс продължава да получава редовно от Лабриола информация за политическото положение в Италия и за състоянието на работническото и социалистическото движение, по-специално за движението на трудещите се маси в Сицилия (движението на „фашистите“), което било поддържано от италианските социалисти.
- Между 6 и 12 ноември* Енгелс чете книгата на Майер „Капитализмът от края на века“.
- Около 28 ноември* Енгелс получава от дейци на социалистическото движение в различните страни, от социалдемократическата фракция в германския райхстаг и други организации и лица поздравления по случай рождения си ден.
- Декември* Енгелс преглежда прегода на френски език на първата половина на своето произведение „Лудвиг Фойербах и краят на класическата немска философия“, направен от Л. Лафарг, и ѝ изпраща своите бележки.
- Първата половина на декември* Като узнава за лошото здравословно състояние на Ф. Волф, Енгелс го посещава в Оксфорд.
- 1 декември* Енгелс пише писмо до лондонското Комунистическо просветно дружество на германските работници, в което изказва своята благодарност за поздравленията по случай рождения му ден.
- 2 декември* В писмо до Зорге Енгелс анализира причините, които пречели за създаването на масова социалистическа партия в САЩ; между тези причини той споменава двупартийната система, която позволява на управляващите партии широко да прибегват до заблуждаване на масите, нехомогенността на работническата класа, състояща се от американци кореняци и имигранти, разделени на свой ред на различни национални групи, расовата дискриминация спрямо негърското население, както и сравнително високото жизнено равнище на горните слоеве на пролетариата. В същото писмо Енгелс съобщава, че вече е подготвил за печат значителна част от III том на „Капиталът“.
- 19 декември* В отговор на поканата да участва в Международния конгрес на студентите социалисти в Женева Енгелс пише приветствено писмо до този конгрес; Енгелс подчертава важната роля, която интелигенцията ще играе в различните отрасли на народното стопанство и в държавното управление след победата на социалистическата революция. Писмото излиза във вестник „L'Etudiant socialiste“ („Студент социалист“) на 25 март — 10 април 1894 г.

1894

Януари — 11 май Енгелс продължава да работи върху подготовката на ръкописа на III том на „Капиталът“ за печат.

Януари — март Енгелс следи водешата се в Австрия борба за всеобщо избирателно право; в писма до Адлер, Зорге и други социалисти той подчертава значението на разширяването на избирателното право за развитието на австрийското работническо движение.

Януари—февруари Енгелс кореспондира с Харви и му помага материално.

Първата половина на януари Енгелс пише предговор към сборника от свои статии по международни въпроси от вестник „Volksstaat“ („Народна държава“) от 1871—1875 г. В написания специално за това издание послеслов към произведението „За социалния въпрос в Русия“ Енгелс излага възгледите си за развитието на капитализма и съдбата на селската община в Русия. Сборникът излиза от печат в края на януари.

След като завършва значителна част от работата по подготовката на III том на „Капиталът“ за печат, Енгелс изпраща първите четири раздела — 20 глави (една трета от ръкописа) — в Хамбург на издателството на О. Майснер.

3 януари

Енгелс се запознава с поместения в седмичника на френските социалисти-бланкисти „Le Parti socialiste“ („Социалистическа партия“) проект за разоръжаване, представен от Вайян за вънесане в камарата на депутатите. В писмо до Лафарг той одобрява основната идея на проекта, като изказва редица практически бележки и препоръчва в основата на проекта да се поставят предложенията, които той е направил в своето произведение „Може ли Европа да се разоръжи?“ Енгелс съветва също френските социалисти да се консултират предварително по въпроса за предлаганото от тях свикване на международен конгрес за разоръжаване с германските и италианските социалисти.

Между 6 и 10 януари

Енгелс чете книгата на английския писател от началото на XVII век Р. Бъртон „Анатомия на меланхолията“, изпратена му от неговия приятел, видния английски геолог Дж. Лемпло.

Около 9 януари

Енгелс пише за вестник „Vorwärts“ и за списание „Neue Zeit“ бележки, в които дава кратка характеристика на съдържанието на III том на „Капиталът“. Бележките излизат във „Vorwärts“ на 12 януари и в „Neue Zeit“ през януари.

25 януари

В отговор на молбата на германския студент от Бреслау (Вроцлав) В. Боргиус Енгелс му пише писмо, в което разглежда някои положения на историческия материализъм, по-специално за обратното въздействие на политическата и идеологическата надстройка върху икономическата база — решаващия фактор на икономическото развитие, за диалектичното взаимодействие между необходимост и случайност в историята и др. Писмото бива публикувано през октомври 1895 г. в списание „Der sozialistische Akademiker“ от неговия сътрудник Х. Щаркенбург.

26 януари

Огваряйки на Турати и на жена му, участничката в италианското социалистическо движение А. Кулишова, които се обърнали към него с молба да се произнесе относно тактиката на социалистите при условията на разгръщащото се в Италия масово движение на трудещите се, Енгелс пише статия, в която, подчертавайки буржоазния характер на назряващата в Италия революция, набелязва тактиката, която трябва да следват социалистите, за да осигурят активното участие на пролетариата в тази революция и да запазят неговата класова самостоятелност. Под заглавие „Бъдещата италианска революция и социалистическата

партия* статията излиза като писмо на Енгелс до Турати в списание „Critica Sociale“ на 1 февруари.

Края на януари На Енгелс гостува П. Лафарг, който се среща у него с Бърнс.

Около 9 февруари Енгелс е на почивка в Истбърн.
— 1 март

23 февруари — 21 май Във връзка с предстоящите английски парламентарни избори в писма до Зорге, Адлер, Плеханов и други социалисти Енгелс анализира борбата, която се водела между либералите и консерваторите; той отбелязва, че в стремежа си да се задържат на власт либералите ще бъдат принудени да направят отстъпки на работническата класа. Засягайки причините, поради които в Англия липсва самостоятелна масова работническа партия, Енгелс изтъква, че това се дължи на разцеплението на работническото движение и на сектантския характер на социалистическите организации; като основна задача на английския пролетариат Енгелс посочва изработването на самостоятелна политнка.

Края на февруари — май Енгелс чете получените от Даниелсон два тома статистически данни за промишленото и селскостопанското развитие на Русия.

6 март След като се запознава с речта на един от лидерите на реформисткото крило на френските социалисти Ж. Жорес в камарата на депутатите, който направил предложение за установяване на държавен монопол върху вноса на зърнени храни, в писмо до Лафарг Енгелс критикува това предложение. Енгелс изтъква, че в условията на буржоазна република всеки държавен монопол ще бъде изгоден изключително за капиталистическата класа; той отбелязва също, че провеждането на каквито и да било социалистически мероприятия е невъзможно, докато политическата власт се намира в ръцете на буржоазията.

18 март Енгелс пише приветствие до Националния съвет на френската Работническа партия по случай 23-годишнината на Парижката комуна. Приветствието бива отпечатано във вестник „Socialiste“ на 25 март.

20 март Енгелс изпраща на Даниелсон първите коректури на III том на „Капиталът“ за превеждане на руски език; по-нататък той продължава да му праща колите след тяхното получаване от печатницата.

В писмо до румънския социалист П. Мусою Енгелс му благодари за изпратените му румънски издания на „Развитието на социализма от утопия към наука“ и „Манифест на комунистическата партия“.

21 март Енгелс съобщава на Зорге, че е завършил работата върху основната част (приблизително две трети) от ръкописа на III том на „Капиталът“.

22 март Енгелс получава покана да присъствува на четвъртия конгрес на Австрийската социалдемократическа работническа партия и пише приветствие до конгреса; той отбелязва, че една от настоящите задачи на партията е да води борба за всеобщо избира-

- телно право. Приветствието се печата в брошурата „Verhandlungen des vierten österreichischen sozialdemokratischen Parteitages“ („Протоколи на четвъртия австрийски социалдемократически конгрес“), която излиза през април.
- 26 март** В отговор на писмо на Иглесиас Енгелс изразява задоволството си от разрастването на социалистическото движение в Испания.
- 27 март** Енгелс получава приветствие от четвъртия конгрес на Австрийската социалдемократическа работническа партия.
- 24 април** Енгелс пише до председателя на социалдемократическия съюз в Бармен К. Еберле писмо, в което благодари на тази организация за изпратения му албум с изгледи от родния му град.
- 6 и 7 май** Енгелс бива посетен от функционера на френската Работническа партия А. Делкюз.
- 11 май** Енгелс изпраща в издателството последната част от ръкописа на III том на „Капиталът“.
- 15 май** Енгелс пише писмо до ръководството на Унгарската социалдемократическа партия във връзка с третия конгрес на партията, което бива отпечатано в социалистическия вестник „Arbeiterpresse“ („Работнически печат“) и на унгарски език във вестник „Népszava“ на 18 май.
- 23 май** Енгелс пише предговор към третото немско издание на своето произведение „Анти-Дюринг“, което излиза през юли.
- 1 юни** В писмо до Даниелсон Енгелс му благодари за изпращането на първото руско издание на своето произведение „Произход на семейството, частната собственост и държавата“ и дава общо взето положителна оценка за качеството на превода.
- Средата на юни** Енгелс получава от Зорге информация за стачното движение на миньорите в САЩ.
- Около 18 юни** Енгелс получава от унгарския социалист М. Деак съобщение, че се подготвя превеждането на „Манифест на комунистическата партия“ на унгарски език.
- Около 19 юни — 2 юли** Енгелс бива често посещаван от Либкнехт, който е пристигнал в Англия.
- Между 19 юни и 16 юли** Енгелс работи върху статията „Към историята на ранното християнство“, която е резултат от негови предишни изследвания по този въпрос; статията излиза в списание „Neue Zeit“ в края на септември — началото на октомври.
- 27 юли** Придавайки голямо значение на популяризирането на съдържанието на III том на „Капиталът“, Енгелс изпраща на редактора на „Neue Zeit“ 23 и 24 глава на този том за публикуване; главите излизат в списанието през юли.
- 19 юли — 2 август** Във връзка със стачката на миньорите в Шотландия и с обръщението, което му било отправено от стачния комитет, Енгелс

кореспондир, с ръководството на Германската социалдемократическа партия и с доволското Комунистическо просветно дружество на германските работници относно материалното подпомагане на стачниците и сам им оказва помощ.

Около 26 юли

Енгелс изпраща на Лабриола третото издание на своето произведение „Анти-Дюринг“.

Между 30 юли и 6 август

По молба на Иглесиа Енгелс съобщава на ръководството на Германската социалдемократическа партия и на Австрийската социалдемократическа партия, както и на редица английски социалистически и работнически организации за предстоящия в края на август-четвърти конгрес на Испанската социалистическа работническа партия и им препоръчва да отправят приветствия до конгреса.

Около 7 — 22 август

След като се запознава с резултатите от състоялия се на 5—6 август конгрес на Социалдемократическата федерация, Енгелс критикува сектантската политика на нейните лидери, по-специално решението на конгреса да се свика в навечерието на предстоящия в 1896 г. в Лондон Международен социалистически работнически конгрес с участието на трейдънионните отделни чисто социалистически конгреси, както и решението за отказване от сътрудничество с Независимата работническа партия като „несоциалистическа“ организация. В писма до испанските, италианските, френските и германските социалисти той им препоръчва да се изкажат в печата против осъществяването на това намерение.

14 август — 18 септември

Енгелс е на почивка в Истрия.

Между 15 и 30 август

Енгелс получава от Лабриола информация за положението в Италия, както и данни за статията на италианския буржоазен икономист А. Лориа и на неговите привърженици, в която те се опитвали да критикуват икономическото учение на Маркс; Енгелс продължава да получава подобна информация и през следващите месеци.

Септември — ноември

Енгелс следи хода на японо-китайската война; в писма до Л. Лафарг, Зорге и други социалисти той отбелязва, че както и да съзри войната, тя ще даде тласък на развитието на капитализма в Китай.

6 септември

В отговор на поканата да присъства на третия конгрес на Социалистическата партия на италианските трудени се Енгелс лише до един от дейците на тази партия К. Дел'Авале приветствие до конгреса; приветствието бива отпечатано в италианския социалистически вестник „Lotta di classe“ („Класова борба“) на 22—23 септември.

Около 9 септември Мартинети уведомява Енгелс за извършените от него преводи на „Произход на семейството, частната собственост и държавата“ и други произведения на Енгелс на италиански език и за трудностите на тяхното публикуване.

- 26 септември* В огрозор на молбата на редакцията на сицилианския вестник „Giustizia sociale“ („Социална справедливост“), който социалистите възнамерявали да издават в Палермо, Енгелс пише приветствие до социалистите в Сицилия; тъй като издаването на вестника било забранено, приветствието излиза на 30 юни 1895 г. в сицилианския социалистически вестник „La Riscossa“ („Освобождение“).
- Октомври — ноември* Енгелс бива често посещаван от Плеханов, който след изгонването му от Швейцария се установил временно в Лондон.
- Октомври* По вестниците и писмата на Иглесиас, Енгелс следи развоя на стачката на испанските текстилни работници в Малага; той се възхищава от тяхната упоритост и смелост.
- 4 октомври* Енгелс завършва рзбогата върху предговора към III том на „Капиталът“.
- Втовата половина на октомври* Енгелс следи хода на изборите за камарата на депутатите в Белгия на 14 и 21 октомври, в резултат на които социалистите спечелили 32 мандата; в писмо до един от лидерите на Белгийската работническа партия Е. Вандервелд той отбелязва голямото значение на това събитие както за белгийския пролетариат, така и за работническото движение от другите страни.
- 27 октомври* По молба на Турати Енгелс пише до редакцията на списание „Critica Sociale“ писмо, в което осъжда опитите на италианския буржоазен печат да противопостави революционната борба на италианските социалисти на парламентарната дейност на германските социалдемократи и по този начин да раздели международното работническо движение. Писмото бива отпечатано в списанието на 1 ноември.
- Края на октомври — ноември* Във връзка с опортюнистическото изказване на Фолмар по въпроса за аграрната програма на Франкфуртския конгрес на Германската социалдемократическа партия, който се състоял от 21 до 27 октомври, в писмо до Зорге, Кауцки, Бебел, Либкнехт и други Енгелс най-рязко критикува това изказване. Той очертава издигнатите от Фолмар искания за защита на собственическите интереси на селяните, включително и на едрите селяни, като отстъпление от социалистическите принципи.
- Началото на ноември* Енгелс чете френския превод на „Манифест на комунистическата партия“, печатан в списание „L'Ère nouvelle“, и прави бележки по него.
- 19 ноември* В писмо до Зорге Енгелс дава характеристика на състоянието на английското работническо движение; отбелязва необходимостта от създаване на масова работническа партия, противопоставяща и на либералите, и на конзерваторите; изтъква, че лидерите на Социалдемократическата федерация продължават да стоят на сектантски позиции, превръщайки марксистката теория в мъртва догма, а ръководството на Независимата работническа партия допуска колебания и отстъпления от самостоятелната пролетарска тактика; сключва сделки с буржоазните партии.

- 12 ноември. Енгелс пише до редакцията на вестник „Vorwärts“ писмо, в което остро осъжда опитите на Фолмар да изпачи позицията му по аграрния въпрос; писмото бива отпечатано в този вестник на 16 ноември.
- Между 15 и 22 ноември. В отговор на изказванията на Фолмар, както и във връзка с приемането от конгреса на френската Работническа партия, състоял се през септември в Нант, на мотиви и допълнения към аграрната програма, които съдържаха грешки от опортюнистически характер, Енгелс пише произведението „Селският въпрос във Франция и Германия“. Като критикува тези изказвания и грешки, Енгелс разработва основите на марксистката програма по аграрния въпрос. Произведението излиза в списание „Neue Zeit“ в края на ноември.
- Втората половина на ноември — първата половина на декември. Енгелс внимателно следи водешата се в Германската социалдемократическа партия дискусия по аграрния въпрос. Той дава редица съвети на Бебел в събата против Фолмар и критикува Либкнехт за примиренческата му позиция; Енгелс искава, че в името на истинското единство на партията трябва да се дава решителен отпор на опортюнистическите и разколническите елементи; той оценява резултатите от дискусията като победа над опортюнизма.
- 22 ноември. Във връзка с публикуваното във вестник „Vorwärts“ съобщение, че IV том на „Капиталът“ няма да бъде издаден, Енгелс пише малка бележка, в която опровергава това твърдение. Бележката се печата без подпис в списание „Neue Zeit“ през ноември.
- 23 ноември. Енгелс пише на арменския социалист И. Атабекянц писмо, в което му благодари за превеждането на арменски език на „Развитието на социализма от утопия към наука“ и „Манифест на комунистическата партия“, както и за съобщението за положението в Армения; Енгелс отбелязва, че истинското освобожение на арменския народ е възможно само в резултат от разгръщането на революционното движение в Русия и от събарянето на руския царизъм.
- 11 декември. Енгелс подарява на Плеханов току-що излезлия от печат III том на „Капиталът“ с приятелски надпис.
- 12 декември. Енгелс изпраща на Зорге и Шлютер екземпляри от III том на „Капиталът“.
- 27 декември. Във връзка с превръщането на „Arbeiter-Zeitung“ от 1 януари 1895 г. в ежедневник, Енгелс пише приветствие до австрийските работници. Приветствието излиза във вестника на 1 януари 1895 г.

1895

Януари — март. Лабриола уведомява Енгелс, че Лсриа и неговите привърженици са публикували нови статии, в които се опитвали да обровергават икономическата теория на Маркс и да оспорят положенията, формулирани от Енгелс в предговора към III том на „Капиталът“;

- Енгелс получава от Либриола и превода на този предговор, напечатан в италианското социалистическо списание „La Rassegna“ („Преглед“).
- Януари** Енгелс започва да подготвя издването на пълно събрание на съчиненията на Маркс и на своите трудове; той се занимава с издването на рязните произведения на Маркс, както и на статиите му, напечатани през 50-те години във вестник „New York Daily Tribune“ („Нюйоркска ежедневна трибуна“), и кореспондира по този повод с Кугелман.
- Първата половина на януари** След като получава съобщение за тежкото материално положение на Врублевски, в писма до Вайан и Лафарг Енгелс настоява френските социалисти да му оказват редовна материална помощ.
- 1 януари** Енгелс изпраща III том на „Катитатът“ на Ливрзв и Алер.
- 3 януари** Енгелс продължава да следи втецата се в редовете на Берлинската социалдемократическа партия борба против опортюнистическите елементи; в писмо до германския социалдемократ П. Шумпф той изтъква, че една от причините за засилването на опортюнистическите тенденции в партията е ползването на нейните редове не само с работници, но и с дребнбуржоазни елементи; Енгелс подчертава необходимостта от борба против тези тенденции и изразява увереността си в победата на революционното направление.
- 9—28 януари** В кореспонденция с Алер Енгелс обсъжда въпроса за ръководството на „Arbeiter-Zeitung“ във връзка с превръщането му в ежедневник; той организира материална помощ за редакцията, изпращането на дописки и т. н.
- Край на януари — началото на февруари** Придавайки голямо значение на окончателното разобличаване на култа към личността на Ласал в германската социалдемократия, поддържан от опортюнистите, както и на възстановяването на истинската картина на отношението на Маркс към Ласал, Енгелс подготвя за печат преписката на Маркс с Ласал. Докато Енгелс бил жив, това издание не било осъществено.
- Февруари** Енгелс чете книгата на Плеханов „Към въпроса за развитието на материалистическия възглед за историята“, изпратена му от автора.
- Между 1 и 26 февруари** По молба на Плеханов Енгелс организира лекуването на Засулич.
- Първата половина на февруари** Въз връзка с намерението на издателството на „Vorwärts“ да издаде в отделна брошура серията статии на Маркс от списание „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue“ („Нов рейнски вестник. Политико-икономически преглед“) от 1850 г., посветени на революцията от 1848 г. във Франция и на последвалите я събития, Енгелс кореспондира с Фишер; той предлага брошурата да бъде озаглавена „Класовата борба във Франция от 1848 до 1850 г.“, определя нейното съдържание и наименованието на главите, както и нейния тираж.
- 2 февруари** Енгелс отговаря на получените от него запитвания от страна на английски и полски социалисти относно наименованието на след

- вашия Международен социалистически работнически конгрес, който трябвало да бъде свикан в 1896 г. в Лондон; в писмо до един от полските социалисти емигранти В. Йодко заявява, че е съгласен този конгрес по изключение да се нарича „Международен конгрес на социалистическите работници и на трейдънионите“; той мотивира това с обстоятелството, че в Англия след трейдънионите върви мнозинството на организирания работници.
- 14 февруари —
6 март* Енгелс пише увода към отделното издание на произведението на Маркс „Класовата борба във Франция от 1848 до 1850 г.“. В този увод Енгелс разработва основите на тактиката на работническото движение във връзка с изменилите се условия на борба на пролетариата след революцията от 1848—1849 г., а също и с измененията в резултат на развитието на военното дело. По настояване на ръководителите на германската социалдемократия, които се опасявали, че уводът може да даде повод за възобновяване на закона против социалистите, Енгелс зачеркнал на коректура някои места, но напълно запазил революционната същност на своята работа. Уводът бива отпечатан в списание „Neue Zeit“ в края на март — началото на април и в книгата, която излиза в средата на април.
- Втората
половина
на февруари* Енгелс чете ръкописа на превода на френски на своята статия „Към историята на ранното християнство“, извършен от Л. Лафарг, и прави някои поправки.
- Около
20 февруари* Енгелс получава от У. Бърнс, живеещ в Америка племенник на покойната му жена, някои сведения за социалистическото и стачното движение в САЩ, по-специално за стачката на трамвайните работници в Бруклин.
- Бебел информира Енгелс за намеренията на германското правителство да прокара в райхстага закон за предотвратяването на държавен преврат, насочен против социалдемократите, и други реакционни законопроекти.
- 5 март* След като се запознава с получените от Вайян законопроекти (за селскостопанските общинни владения, за осемчасов работен ден и минимална работна заплата за работниците от държавните предприятия, за създаване на министерство на труда и т. н.), които социалистите възнамерявали да внесат във френската камара на депутатите, Енгелс пише на Вайян писмо, в което прави някои бележки относно съдържанието на тези законопроекти.
- 11 март
и 6 април* Във връзка с публикуваните от Шмит и от германския буржоазен икономист В. Зомбарт рецензии за III том на „Капиталът“, в които неправилно се тълкували законът за стойността, нормата на печалбата и производствените разходи, в писма до тях Енгелс критикува тези погрешни възгледи и разяснява същността на марксистското тълкуване на тези категории.
- Около 12 март* Енгелс получава от Л. Лафарг информация за подготовката на отпразнуването на Първи май във Франция.
- 16 март* Енгелс пише на Адлер писмо, в което му дава съвети и указания относно изучаването на II и III том на „Капиталът“.

- Около 18 март* По молба на германския социалдемократ К. Хирш Енгелс чете неговите статии за борбата за намаляване на работния ден във връзка с интензификацията на труда, поместени в „Sozialpolitisches Centralblatt“ („Социално-политически централен вестник“), и съобщава на Хирш своите бележки.
- Края на март — началото на април* Енгелс чете книгата на Лафарг „Произход и развитие на собствеността“; в писмо до него оценява книгата общо взето положително, като същевременно критикува отделни мисли на автора.
- Април — май* Енгелс пише допълнение към III том на „Капиталът“, което се състои от две статии: „Законът за стойността и нормата на печалбата“ и „Борсата“. В първата от тях Енгелс разглежда реда на рецензии за III том на „Капиталът“; във втората статия, която си остава във вид на чернова, Енгелс анализира измененията се роля на борсата и бързото разпространение на акционерните дружества, разглеждайки ги като нови характерни явления в развитието на капиталистическото общество. И двете статии не били отпечатани, докато Енгелс бил жив.
- Април* Енгелс продължава подготовката за издаването на пълно събрание на съчиненията на Маркс и на своите трудове, кореспондира по този повод с Бебел, Фишер и Меринг.
- 1 април* В писмо до Кауцки Енгелс решително протестира против това, че във „Vorwärts“ от 30 март без негово знание са били публикувани извадки от увода към произведението на Маркс „Класовата борба във Франция от 1848 до 1850 г.“, подбрани произволно и създаващи впечатление, че той е привърженик изключително на мирната тактика.
- Началото на април* Във връзка с намерението си да подготви за печат IV том на „Капиталът“ Енгелс чете изпратената му от швейцарския буржоазен икономист С. Бауер монография на последния „Към въпроса за възникването на учението на физиократите. Въз основа на непубликувани трудове на Кене“.
- Около 15 април* Енгелс изпраща току-що излязлата под неговата редакция и с неговия увод брошура на Маркс „Класовата борба във Франция от 1848 до 1850 г.“ на Леснер, Засулич, Лабриола, Вайян и други дейци на социалистическото движение в различните страни.
- 15 април — 29 май* Енгелс кореспондира с Фишер и Меринг относно издаването на сборник с ранните статии на Маркс, поместени в „Rheinische Zeitung“ („Рейнски вестник“) през 1842 г. Издаването не било осъществено.
- Около 19 април* Енгелс бива уведомен от Мартинети, че неговият увод към произведението на Маркс „Класовата борба във Франция от 1848 до 1850 г.“ е преведен на италиански. „Преводът се публикува със съкращения в списание „Critica Sociale“ на 1 май.
- Май* Енгелс чете книгата на Кауцки „Предшественици на най-новия социализъм“; в писмо до него той посочва нейните недостатъци, по-специално игнорирането на ролята на най-безправните елементи на средновековния град, които образували пролетариата, както

и недостатъчното разработване на въпросите, отнасящи се до икономическото положение на Германия и другите европейски държави през XV и XVI век.

У Енгелс се появяват първите осезателни признаци на болестта, която станала причина за смъртта му — рак в хранопровода.

- Около 18 май* Енгелс получава от чешкия социалист Хелер излезлия във Виена чешки превод на произведението на Маркс „Наемен труд и капитал“.
- 21 май* Като узнава, че Кауцки и Берншайн подготвят издаването на поредица от книги по историята на социализма, без да го уведомят за това, в писмо до Кауцки Енгелс изказва възмущението си по този повод; той окачествява поведението на Кауцки и Берншайн като стремеж да го отстранят фактически от участие в разработването на историята на работническото движение и социалистическата мисъл.
- Юни — 24 юли* Енгелс се лекува в Истбърн, където го посещават Е. Маркс-Евелинг, Л. Лафарг, Е. Евелинг, Адлер и други.
- Около 17 юни* Енгелс получава от Адлер информация за политическото положение в Австрия.
- 24 юли* Тежкоболният Енгелс се връща от Истбърн в Лондон.
- 28 юли* Въпреки тежката си болест, Енгелс разговаря с Е. Маркс — Евелинг за положението на Независимата работническа партия в Англия.
- 5 август (10 часа* Умира Фридрих Енгелс.
30 минути
вечерта)
- Между 6 и 10* | Социалистическите и работническите партии, както и много дейци
август | на социалистическото движение в различните страни изказват в телеграми и писма дълбоката си скръб по повод смъртта на Енгелс.
- 10 август* Тялото на Енгелс бива изгърено в крематориума Уокинг близо до Лондон. На траурния митинг, който се състоял в зданието на гара Ватерло, присъствуват приятелите и роднините на Енгелс, представители на социалистическите и работническите партии и организации от повечето европейски страни. Речи произнасят близкият приятел на Маркс и Енгелс С. Мур, П. Лафарг, Либкнехт, Бебел, Евелинг, Ансел и други дейци на международното социалистическо движение. От името на руските социалдемократи венец на ковчега на Енгелс полага Засулич.
- 27 август* Съгласно завещанието на Енгелс урната с неговия прах бива пусната от неговите най-близки приятели — Е. Маркс-Евелинг, Леснер и други — в морето около Истбърн.
- Около септември* Великият продължител на делото на Маркс и Енгелс В. И. Лени
— ноември | ниц пише статия некролог, в която дава всеотнасна характеристика на теоретическата и практическата революционна дейност на Енгелс. Статията бива публикувана в сборника „Работник“ № 1—2 в 1896 г.

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ

А

- Август* (63 преди н. е. — 14 от н. е.) — римски император (27 преди н. е. — 14 от н. е.). — 471.
- Адлер* (Adler), Виктор (1852—1918) — един от основателите и ръководителите на австрийската социалдемократия, през 1889—1895 г. кореспондирал с Енгелс, делегат на международните социалистически работнически конгреси през 1889, 1891 и 1893 г., редактор на «Arbeiter-Zeitung»; по-късно един от лидерите на опортюнистическото крило на Австрийската социалдемократическа партия и II Интернационал. — 52, 512.
- Адриан* (Публий Елий Адриан) (76—138) — римски император (117—138). — 458.
- Албрехт* (Albrecht), Карл (1788—1844) — германски търговец; бил осъден на 6 години затвор за участие в опозиционното движение на «демагозите». В 1841 г. се заселил в Швейцария, където проповядвал в религиозно-мистична форма идеен, близки до утопичния комунизъм на Вайтлинг. — 454.
- Алвизи* (Alvisi) — италиански политически деец, сенатор, в 1889 г. правел ревизия на Римската банка. — 358—360.
- Александър I* (1777—1825) — руски император (1801—1825). — 25—33, 41.
- Александър II* (1818—1881) — руски император (1855—1881). — 37, 40, 424, 433—434, 538.
- Александър III* (1845—1894) — руски император (1881—1894). — 47, 48, 54, 237, 248, 250, 356, 357, 393, 541.
- Александър Македонски* (356—323 преди н. е.) — бележит пълководец и държавен деец на древния свят. — 467.
- Алморавиди* — берберска феодална династия, която управлявала в Северна Африка и Южна Испания през XI—XII век. — 452.
- Алмохади* — берберска феодална династия, която управлявала в Северна Африка и Южна Испания, през XII—XIII век. — 452.
- Анаксагор* от Клазомен (Мала Азия) (около 500—428 преди н. е.) — древногръцки философ материалист. — 290.
- Амадей* (1845—1890) — син на италианския крал Виктор Емануил II, испански крал (1870—1873). — 421.
- Антиох IV* Епифан — сирийски цар (175—164 преди н. е.) от династията на Селевкдите. — 460.

- Антонин Пий** (86—161) — римски император (138—161). — 458.
- Арбѝб** (Arbīb), Едоардо (1804—1906) — италиански политически деец и журналист, принадлежал към буржоазната десница, депутат от парламента (1879—1895). — 360.
- Ариосто** (Ariosto), Лодовико (1474—1533) — най-големият италиански поет от епохата на Възраждането, автор на поемата «Бесният Роланд». — 171.
- Аркрайт** (Arkwright), Ричард (1732—1792) — английски капиталист; присвоил редица патенти върху различни изобретения, направени в Англия. — 303.
- Архимед** (около 287—212 преди н. е.) — велик древногръцки математик и механик. — 375.
- Ауер** (Auer), Игнац (1846—1907) — германски социалдемократ; един от ръководителите на социалдемократическата партия, няколко пъти избиран за депутат в райхстага; по-късно преминал на позициите на реформизма. — 68, 91.

Б

- Бакунин**, Михаил Александрович (1814—1876) — руски революционер и публицист, участник в революцията от 1848—1849 г. в Германия; един от идеолозите на народничеството и анархизма; в I Интернационал се проявявал като върл противник на марксизма, на Хагския конгрес в 1872 г. изключен от Интернационала за разколническа дейност. — 53, 58, 69, 92, 343, 348—350, 421—423, 462.
- Бар** (Bahr), Херман (1863—1934) — австрийски буржоазен критик, романист и драматург. — 81, 82, 84.
- Баро** (Barrot), Одилон (1791—1873) — френски буржоазен политически деец, до февруари 1828 г. ръководител на либералната дина-

стическа опозиция; през декември 1848 — октомври 1849 г. възглавявал правителството, което се опирало на контрареволуционния блок на монархическите фракции. — 245, 529.

- Бастелика** (Bastelica), Андре (1845—1884) — деец на френското и испанското работническо движение, по професия печатар, член на I Интернационал, бакунист, член на Генералния съвет на I Интернационал (1871), делегат на Лондонската конференция от 1871 г. — 349.
- Бауер** (Bauer), Бруно (1809—1882) — германски философ идеалист, един от видните младохегелянци, буржоазен радикал; след 1866 г. национал-либерал; автор на редица трудове по история на християнството. — 337, 338, 344, 457, 458, 475.
- Бахофен** (Bachofen), Йохан Якоб (1815—1887) — виден швейцарски историк и юрист, автор на произведението «Майчино право». — 206—210, 211, 213, 215.
- Бebel** (Bebel), Август (1840—1913) — бележит деец на германското и международното работническо движение, по професия стругар; от 1867 г. депутат в райхстага, един от основателите и вождовете на германската социалдемократия, водел борба против ласалианството, през време на Френско-пруската война стоял на позициите на пролетарския интернационализъм, обявил се в подкрепа на Парижката комуна; делегат на международните социалистически работнически конгреси в 1889, 1891 и 1893 г.; приятел и съратник на Маркс и Енгелс; деец на II Интернационал, през 90-те години и в началото на XX век водел борба против реформизма и ревизионизма, но допуснал — особено в последния период на своята дейност — редица грешки от центристски характер. — 68, 91, 117,

- 143, 169, 243, 244, 377, 523, 544, 550.
- Бейкън** (Bacon), Френсис, барон Бегуламски (1561—1626) — бележит английски философ, родоначалник на английския материализъм; природоизследовател и историк. — 290—292.
- Бекер** (Becker), Август — (1814—1871) — германски публицист, член на Съюза на справедливите в Швейцария, привърженик на Вайтлинг; участник в революцията от 1848—1849 г. в Германия; в началото на 50-те години емигрирал в САЩ, където сътрудничил в демократичните вестници. — 454.
- Бенари** (Benary), Франц Фердинанд (1805—1880) — германски филолог ориенталист и изследовател на библията, професор в Берлин. — 470, 472, 473.
- Бенгел** (Bengel), Йохан Албрехт (1687—1752) — германски протестантски теолог, тълкувател и издател на християнски религиозни текстове. — 473.
- Бернадот** (Bernadotte), Жан Батист Жул (1763—1844) — френски маршал, участник във войните на Френската република и на Наполеонова Франция; в 1810 г. осиновен от шведския крал Карл XIII, станал наследник на престола и регент на Швеция; в 1813 г. участвувал във войната против Наполеон I, крал на Швеция и Норвегия под името Карл XIV Йоан (1818—1844). — 27.
- Бернщайн** (Bernstein), Едуард (1850—1932) — германски социалдемократ, публицист, редактор на вестник «Sozialdemokrat» (1881—1890); делегат на международните социалистически работнически конгреси в 1889 и 1893 г.; след смъртта на Енгелс, през втората половина на 90-те години, се обявил за открито ревизиране на марксизма от реформистки позиции; един от лидерите на опортюнистическото крило на германската социалдемократия и II Интернационал. — 52.
- Биаджини** (Biagini) — италиански чиновник от министерството на финансите, в 1889 г. ревизирал Римската банка. — 358, 359, 362.
- Бивън** (Bevan), У. — председател на съвета на трейдunionите на град Суонси, в 1887 г. бил председател на конгреса на трейдunionите, който заседавал в този град. — 58.
- Бизли** (Beesly), Едуард Спенсер (1831—1915) — английски историк и политически деец, буржоазен радикал, позитивист, професор в Лондонския университет; през 1870—1871 г. се обявявал в английския печат в защита на I Интернационал и Парижката комуна. — 98, 99, 101, 141, 142, 145, 150, 151, 155.
- Бисмарк** (Bismarck), Ото, княз (1815, 1898) — държавник и дипломат на Прусия и Германия, представител на пруското юнкерство; посланик в Петербург (1859—1862) и в Париж (1862); министър-председател на Прусия (1862—1872 и 1873—1890); канцлер на Северногерманския съюз (1867—1871) и на Германската империя (1871—1890); осъществил обединението на Германия по контрареволуционен път; върл враг на работническото движение, в 1878 г. прокарал изключителния закон против социалистите. — 4—7, 8—9, 10, 39—42, 46, 48, 79, 182—184, 186, 237, 243—244, 247, 250, 271, 281, 323, 357, 364, 398, 399, 479, 484, 517, 520, 523, 530, 544, 553.
- Блан** (Blanc), Луи (1811—1882) — френски дребнобуржоазен социалист, историк; в 1848 г. член на временното правителство и председател на Люксембургската комисиия; стоял на позициите на съгласителство с буржоазията; през август 1848 г. емигрирал в Англия, един от ръководителите

- на дребнобуржоазната емиграция в Лондон. — 243, 444.
- Вланки** (Blanqui), Луи Огюст (1805—1881) — френски революционер, комунист утопист, организатор на редица тайни дружества и заговори, активен участник в революциите от 1830 и 1848 г.; ръководител на тайното Дружество на годишните времена, организатор на въстанието от 12 май 1839 г.; виден деец на френското работническо движение; осъждан много пъти на затвор. — 75, 189—191, 419, 423, 462, 520.
- Блум** (Blum), Роберт (1807—1848) — германски дребнобуржоазен демократ, по професия журналист, възглавявал лявото крило във франкфуртското. Национално събрание; през октомври 1848 г. взел участие в защитата на Виена, разстрелян след завземането на Виена от контрареволуционните войски. — 66.
- Богилбер** (Boisguillebert), Пиер (1646—1714) — френски икономист, предшественик на физиократите, родоначалник на класическата буржоазна политическа икономия във Франция. — 254, 540.
- Бовио** (Bovio), Джовани (1841—1903) — италиански буржоазен философ идеалист и политически деец, републиканец и антиклерикал, от 1876 г. депутат в парламента, професор в университета в Неапол. — 277—279.
- Богуславски** (Boguslawski), Алберт (1834—1905) — германски генерал и военен писател, участник в потушаването на въстанието в Полша (1863—1864); от 90-те години активно сътрудничел в германския националистически печат. — 528, 530.
- Болинброк** (Bolingbroke), Хенри (1678—1751) — английски философ деец, публицист и политически деец, един от лидерите на партията на торите. — 301.
- Бойст** (Beust), Фридрих (1817—1899) — пруски офицер, подал оставка по политически убеждения, участник в революцията от 1848—1849 г. в Германия; след потушаването ѝ емигрирал в Швейцария; професор по педагогика. — 383.
- Бомарше** (Beaumarchais), Пиер Огюстен (1732—1799) — виден френски драматург. — 116.
- Борош** (Borogrosch), Алонз (1797—1869) — германски политически деец, буржоазен либерал, книжар в Прага, участник в революцията от 1848 г. в Австрия. — 405.
- Брайт** (Bright), Джон (1811—1889) — английски фабрикант, буржоазен политически деец, един от лидерите на фритредерите и основателите на Лигата против житните закони; от началото на 60-те години лидер на лявото крило на либералната партия; заемал редица министерски постове в либералните кабинети. — 229, 269, 306, 321.
- Браке** (Bracke), Вилхелм (1842—1880) — германски социалдемократ, издател на социалистическа литература в Брауншвайг, един от основателите (1869) и ръководителите на Социалдемократическата работническа партия (айзенахци), бил близък с Маркс и Енгелс; водел борба против ласалианството, борел се също, макар и недостатъчно последователно, против опортюнистическите елементи в социалдемократическата партия. — 91, 344, 350.
- Бремер** (Bremer), Юлиус — германски социалдемократ, по професия тютюноработник, един от ръководителите на работническото движение в Магдебург. — 84.
- Брентано** (Brentano), Луио (1844—1931), германски вулгарен буржоазен икономист, един от главните представители на катедрносоциализма. — 93, 95—113,

114—129, 134, 139—141, 14 — 150, 151, 152, 154—162, 164—166, 168—180, 309, 324.

Бродхърст (Broadhurst), Хенри (1840—1911) — английски политически деец, един от лидерите на трейдюнионите, реформист, по професия здар, след това профсъюзен чиновник, секретар на Парламентарния комитет на Конгреса на трейдюнионите (1875—1890), член на парламента от либералната партия, заместник министър на вътрешните работи (1886). — 329.

Буланже (Boulangier), Жорж Ернест Жан Мари (1837—1891) — френски генерал, военен министър (1886—1887); чрез реваншистка антигерманска пропаганда и политическа демагогия се стремил да установи военна диктатура във Франция. — 43, 75.

Бурбони — кралска династия във Франция (1589—1792, 1814—1815 и 1815—1830) и в Испания (1700—1868 и 1874—1931). — 29, 33, 407.

Бъкленд (Buckland), Уилям (1784—1856) — английски геолог и свещеник, в съчиненията си се опитвал да примири данните на геологията с библейските легенди. — 292.

Бърнс (Burns), Джон (1858—1943) — деец на английското работническо движение, през 80-те години един от лидерите на новите трейдюнионни, ръководител на стачката на лондонските докери (1889); през 90-те години преминал на позициите на либералния трейдюнионизъм, борел се против социалистическото движение; член на парламента (от 1892), министър на местното самоуправление (1905—1914) и на търговията (1914) в правителствата на либералите. — 328, 402, 551.

Боме (Böhme), Якоб (1575—1624) — германски занаятчия, философ мистик. — 290.

Бьорне (Bögne), Лудвиг (1786—1837) — германски публицист и критик, един от видните представители на радикалната дребнобуржоазна опозиция; към края на живота си привърженик на християнския социализъм. — 52.

В

Вайян (Vaillant), Едуард Мари (1840—1915) — френски социалист, бланкист; член на Парижката комуна, член на Генералния съвет на I Интернационал (1871—1872); делегат на международните социалистически работнически конгреси в 1889 и 1891 г.; един от основателите на Френската социалистическа партия (1901), през време на Първата световна война стоял на позициите на социалшовинизма. — 191, 419.

Вайтлик (Weitlik), Вилхелм (1808—1871) — виден деец на германското работническо движение през периода на неговото зараждане, един от теоретичните на утопичния уравнителен комунизъм; по професия шивач. — 59, 242, 277, 278, 452, 454, 462.

Вандербилтоци — династия големи американски финансови и промишлени магнати. — 266, 318.

Вергилий (Публий Вергилий Марон) (70—19 преди н. е.) — бележит римски поет. — 143.

Вестфален, Жени — виж *Маркс*, Жени.

Виле (Wille), Бруно (1860—1928) — германски писател и театрален деец, в края на 80-те години влязъл в социалдемократическата партия, един от лидерите на групата на «младите». — 86.

Вилхелм I (1797—1888) — пруски крал (1861—1888) и германски император (1871—1888). — 5, 9, 40, 520.

Вилхелм II (1859—1941) — пруски крал и германски император

- (1888—1918). — 4—6, 9, 10, 48, 528, 538, 544—546.
- Вилхелм IV** (1765—1837) — английски крал (1830—1837). — 35.
- Вителий** (Аулус Вителиус) (15—69) — римски държавник; през 60-те години легат (управник) в Германия, през януари 69 г. бил провъзгласен за император, но в края на годината претърпял поражение в продължителната гражданска война и бил убит. — 459, 471.
- Вобан** (Vauban), Себастиен льо Претър (1633—1707) — френски маршал, военен инженер, критикувал данъчната система във Франция. — 254, 540.
- Вольтер** (Voltaire), Франсоа Мари (истинското му име *Аруе*) (1694—1778) — френски философ деист, писател сатирик, историк, виден представител на буржоазното Просвещение от XVIII век, водел борба против абсолютизма и католицизма. — 116, 453.
- Г
- Гаваци** (Gavazzi) — италиански политически деец, в началото на 90-те години депутат в парламента. — 360.
- Гайб** (Geib), Август (1842—1879) — германски социалдемократ, книжар в Хамбург; член на Общогерманския работнически съюз; участник в Айзенахския конгрес в 1869 г. и един от основателите на Социалдемократическата работническа партия, касиер на партията (1872—1878), член на райхстага (1874—1877). — 91.
- Галба** (Сервий Сулпиций Галба) (5 преди н. е. — 69 от н. е.) — римски държавник, през 60-те години легат (управник) на провинцията Тараганд в Испания; след смъртта на Нерон, през юни 68 г., бил провъзгласен за император; през януари 69 г. бил убит в резултат на заговора на преторианците, организиран от Отон през време на недоволството на войските и народа от неговото управление. — 471, 472.
- Гарибалди** (Garibaldi), Меноти (1840—1903) — син на Джузепе Гарибалди, участник в националноосвободителното движение в Италия, участвувал във Френско-пруската война на страната на Франция; от началото на 70-те години предприемач, депутат от италианския парламент. — 361.
- Гизо** (Gizot), Франсоа Пиер Гийом (1787—1874) — френски буржоазен историк и държавник, от 1840 г. до февруарската революция от 1848 г. фактически ръководел вътрешната и външната политика, изразявал интересите на едрата френска буржоазия. — 338.
- Гийом** (Guillaume), Джеймс (1844—1916) — швейцарски учител, анархист, привърженик на Бакунин, член на I Интернационал, един от организаторите на Алианса на социалистическата демокрация; на Хагския конгрес бил изключен от Интернационала за разколническа дейност; през Първата световна война социал-шовинист. — 350.
- Гирс**, Николай Карлович (1820—1895) — руски дипломат, пълномощен министър в Техеран (от 1863 г.), Берн (от 1869 г.), Стокхолм (от 1872 г.); заместник-министър на външните работи (1875—1882), министър на външните работи (1882—1895). — 15.
- Гладстон** (Gladstone), Уилям Юърт (1809—1898) — английски държавник, тори, след това пилит, през втората половина на XIX век лидер на либералната партия; канцлер на съкровището (1852—1855 и 1859—1866) и министър-председател (1868—1874, 1880—1885, 1866, 1892—1894). — 23, 44, 96—104, 106—109, 111, 112, 114—118, 120—

130, 134, 135—157, 159—167, 169—180, 329, 400.

Горчаков, Александър Михайлович, кияз (1798—1883) — руски държавен деец и дипломат; посланик във Виена (1854—1856), министър на външните работи (1856—1882). — 15, 38.

Грах (Гай Семпроний Грах) (153—121 преди н. е.) — народен трибун (123—122 преди н. е.) в Древния Рим, борел се за провеждане на аграрни закони в интерес на селяните; брат на Тиберий Грах. — 530.

Грах (Тиберий Семпроний Грах) (163—133 преди н. е.) — народен трибун (133 преди н. е.) в Древния Рим, борел се за провеждане на аграрни закони в интерес на селяните. — 530.

Греви (Grévy), Жул (1807—1891) — френски държавен деец, умерен буржоазен републиканец; президент на републиката (1879—1887). — 419.

Грималди (Grimaldi), Бернардино (1841—1897) — италиански държавен деец, от 1876 г. депутат от парламента, принадлежал към така наречената буржоазна «левица», министър на финансите (1879, 1888—1889, 1890—1891), министър на държавното съкровище (1892—1893). — 361—363.

Гросвонор (Grosvenor), Хю Лупус, херцог Уестминстерски (1825—1899) — английски политически деец, либерал; едър земевладелец. — 51.

Густав III (1746—1792) — шведски крал (1771—1792). — 25.

Гьоте. (Goethe), Йохан Волфганг (1749—1832) — велик германски писател и мислител. — 171, 294.

Гюlich (Gülich), Густав (1791—1847) — германски буржоазен икономист и историк, автор на редица произведения по история на народното стопанство. — 19.

Д

Данте Алигиери (Dante Alighieri) (1265—1321) — велик италиански поет. — 368.

Дарбоа (Darbois), Жорж (1813—1871) — френски теолог, от 1863 г. парижки архиепископ, през май 1871 г. разстрелян от Комуната като заложник. — 189.

Дарвин (Darwin), Чарлз Роберт (1809—1882) — велик английски природоизследовател, основоположник на научната еволюционна биология. — 214.

Дел Авале (Dell, Avalle), Карло — деец на италианското социалистическо движение, в 1894 г. член на ръководството на Социалистическата партия на италианските трудещи се. — 479.

Демокрит (около 460 — около 370 преди н. е.) — велик древногръцки философ материалист, един от основателите на атомистичната теория. — 290.

Джифън (Giffen), Робърт (1837—1810) — английски буржоазен икономист и статистик, специалист по финансовите въпроси; началник на департамента по статистика в министерството на търговията (1876—1897). — 272, 321, 499.

Джолити (Giolitti), Джованни (1842—1928) — италиански държавник, един от лидерите на така наречената буржоазна «левица»; през 1889—1890 г. — министър на финансите, през 1892—1893 г. — министър-председател; поради злоупотреби в Римската банка бил принуден да подаде оставка и временно да се оттегли от политическа дейност. — 359, 360, 362, 364.

Джонс (Jones), Ричард (1790—1855) — английски буржоазен икономист; трудовете му отразяват упадък и разложение на класическата школа в политическата икономия, същевременно по редица въпроси на по-

- литическата икономия надминал Рикардо. — 168.
- Дибич*, Иван Иванович, граф (1785—1831) — руски генерал-фелдмаршал, главнокомандуващ в руско-турската война от 1828—1829 г.; главнокомандуващ армията, която потушила полското въстание през 1830—1831 г. — 33, 34.
- Дизраели* (Disraeli), Бенджамин, граф *Биконсфилд* (1804—1881) — английски държавник и писател, един от лидерите на торите, през втората половина на XIX век лидер на консервативната партия, министър-председател (1868 и 1874—1880). — 307.
- Дикенс* (Dickens), Чарлз (1812—1870) — велик английски писател реалист. — 154.
- Диоклециан* (около 245—313) — римски император (284—305). — 531.
- Диц* (Dietz), Йохан Хайнрих Вилхелм (1843—1922) — германски социалдемократ, основател на социалдемократическо издателство, от 1881 г. депутат в райхстага. — 206.
- Додуел* (Dodwell), Хенри (умрял в 1784 г.), английски философ материалист. — 292.
- Дрюмон* (Drumont), Едуар Адолф (1844—1917) — френски реакционен публицист, автор на редица антисемитски книги и статии. — 50.
- Дънс Скот* (Duns Scotus), Йоан (около 1265—1308) — средновековен философ, схоластик, представител на номинализма, който през средните векове бил първият израз на материализма; автор на монументалния труд «Оксфордско съчинение». — 290.
- Дюринг* (Dühring), Ойген Карл (1833—1921) — германски философ еклектик и вулгарен икономист, представител на реакционния дребнобуржоазен социализъм; във философията съчетавал идеализъм, вулгарен материализъм и позитивизъм, метафизик; през 1863—1877 г. бил частен доцент в Берлинския университет. — 84, 285, 286.

Е

- Евалд* (Evald), Георг Хайнрих (1803—1875) — германски ориенталист, изследовател и критик на библията. — 470.
- Евелинг* (Aveling), Едуард (1851—1898) — английски социалист, писател, публицист, един от преводачите на I том на «Капиталът» на английски език; от 1884 г. член на Социалдемократическата федерация, след това един от основателите на Социалистическата лига, в края на 80-те — началото на 90-те години един от организаторите на масовото движение на неквалифицираните работници; делегат на международните социалистически работнически конгреси в 1889, 1891 и 1893 г.; мъж на дъщерята на Маркс Елеонора. — 62, 64, 65.
- Екатерина II* (1729—1796) — руска императрица (1762—1796). — 14, 19, 21, 22—25, 27, 29, 39.
- Енгелман* (Engelmann), Пал (1854—1916) — деец на унгарското работническо движение, по професия теменекджия; редактор на «Arbeiter — Wochen — Chronik»; един от основателите (1890) и член на ръководството на социалдемократическата партия, в която възглавявал лявото крило, в 1892 г. изключен от опортюнистите от партията; организатор и ръководител на Унгарската социалдемократическа работническа партия (1892—1894); от 1894 г. кореспондент на «Arbeiter-Zeitung». — 355.
- Енгелс* (Engels), Фридрих (1820—1895) — (биографични данни). — 13, 22, 29, 34, 50—54, 58—61, 68—74, 77—78, 80—82, 84—92, 95—97, 99, 101, 104, 106, 113, 114, 116, 119, 168, 169, 172, 174,

176, 178, 179, 182—184, 194—196, 199, 204—207, 215—217, 222, 225—227, 231—233, 237, 238, 241—243, 252, 256—263, 266—281, 283, 284, 286—291, 295—298, 308, 310, 311, 313—315, 319—327, 328, 329, 333—335, 338, 341, 342, 344, 347, 348—351, 355, 367, 368, 371—373, 375, 377—383, 392, 395, 401—403, 405, 406, 409—421, 423, 430—433, 437, 442, 444—448, 453—455, 459, 473, 477, 479, 482, 484—486, 498, 502, 506, 508, 510—513, 514—517, 519, 522, 531—533, 537, 538, 539—545, 546—553.

Епикур (около 341 — около 270 преди н. е.) — бележит древногръцки философ материалист, атеист. — 337.

Еренфройнд (Ehrenfreund), Исидор — австрийски банков чиновник, член на клуба на чиновниците от банковите и кредитните учреждения във Виена. — 50.

Еритие (Héritier), Луи (1863—1898) — швейцарски социалист, автор на редица трудове по история на революционното и социалистическото движение. — 348—350.

Ернст (Ernst), Паул (1866—1933) — германски публицист, критик и драматург; в края на 80-те години станал социалдемократ; един от лидерите на «младите»; в 1891 г. изключен от социалдемократическата партия; по-късно фашист. — 81, 82, 83—86.

Есхил (525—456 преди н. е.) — бележит древногръцки драматург, автор на класически трагедии. — 208, 209.

Ж

Жерве (Gervais), Алфред Албер (1837—1921) — френски адмирал, участник в Кримската и Френско-пруската война и в колониалната експедиция в Китай (1860); в 1891 г. командувал

френската ескадра, която посетила Кронщад. — 357.

Жижка (Žižka), Ян (около 1360—1424) — бележит чешки пълководец и политически деец, един от водачите на хусисткото движение, военен предводител на таборитите, национален герой на чешкия народ. — 452.

Жиро-Тьолон (Giraud-Teulon), Алексис (роден в 1839 г.) — професор по история в Женева, автор на редица трудове по история на първобитното общество. — 214, 216.

Жуковски, Юлий Галактионович (1822—1907) — руски вулгарен буржоазен икономист и публицист; управител на държавната банка; автор на статията «Карл Маркс и неговата книга за капитала», която съдържа злобни нападки срещу марксизма. — 432, 433.

З

Замойски (Zamojski), Владислав, граф — полски магнат, участник във въстанието от 1830—1831 г., след потушаването на въстанието един от ръководителите на полската консервативно-монархическа емиграция в Париж. — 35.

Засулич, Вера Ивановна (1851—1919) — активна деятелка на народническото, след това на социалдемократическото движение в Русия, една от основателите на групата «Освобождение на труда»; по-късно стояла на позициите на меншевизма. — 53.

Зикинген (Sickingen), Франц фон (1481—1523) — германски рицар, присъединил се към Реформацията; предводител на рицарското въстание от 1522—1523 г. — 298.

Зингер (Singer), Паул (1844—1911) — виден деец на германското рафотническо движение, от 1887 г. член на ръководството, от 1890 г. председател на ръководството на

Германската социалдемократическа партия; от 1884 г. депутат в райхстага, от 1885 г. председател на неговата социалдемократическа фракция; активно се борел против опортюнизма и ревизионизма. — 52, 68.

И

Ибсен (Ibsen), Хенрих (1828—1906) — най-големият норвежки драматург. — 83.

Иglesias (Iglesias), Пабло (1850—1925) — виден деец на испанското работническо и социалистическо движение, по професия печатарски работник, пролетарски публицист, член на Испанския федерален съвет на I Интернационал (1871—1872), на Новата мадридска федерация (1872—1873), водел борба против анархисткото влияние; един от основателите на Испанската социалистическа работническа партия (1879), по-късно един от лидерите на нейното реформистко крило; делегат на международните социалистически работнически конгреси в 1889, 1891 и 1893 г. — 478.

Иринеи (около 130 — около 202) — християнски богослов, по произход малоазиатски грък, от 177 г. лионски епископ; в съчиненията си се обявявал против ересите и обосновавал християнската догматика. — 471, 472.

Й

Йод (Eudes), Емил Дезире Франсоа (1843—1888) — френски революционер, бляквист, генерал от националната гвардия и член на Парижката комуна; след смазването на Комуната емигрирал в Швейцария, след това в Англия; след връщането си във Франция (след амнистията от 1880 г.) един от организаторите на Централ-

ния революционен комитет на бланкистите. — 189, 419.

Йозеф II (1741—1790) — сърегент на императрица Мария Терезия (1765—1780), император на така наречената Свещена римска империя (1780—1790). — 20, 23, 24.

Йънг (Young), Артур (1741—1820) — английски агроном и буржоазен икономист; автор на книгата «Пътешествие по Ирландия», излязла в края на XVIII век. — 130.

К

Кабе (Cabet), Етнен (1788—1856) — френски публицист, виден представител на мирния утопичен комунизъм, автор на книгата «Пътешествие в Икария». — 59.

Кавалоти (Cavallotti), Феличе (1842—1898) — италиански политически деец и публицист, участник в националноосвободителното движение в Италия, лидер на буржоазните радикали; от 1783 г. депутат от парламента. — 442.

Калвин (Calvin), Жаи (1509—1564) — виден деец на Реформацията, основател на едно от направленията на протестантизма — калвинизма, което изразявало нитересите на буржоазията от епохата на първоначалното натрупване на капитала. — 298.

Калигула (12—41) — римски император (37—41). — 471.

Кампхаузен (Kamphausen), Лудолф (1803—1890) — германски банкер, един от лидерите на рейнската либерална буржоазия; през март—юни 1848 г. министър-председател на Прусия, водел предателска политика на съглашение с реакцията. — 337.

Каниц (Kantz), Ханс Вилхелм Александър, граф (1841—1913) — германски политически деец, един от лидерите на партията на консерваторите, депутат от пруския ландтаг и германския райхс-

- таг, защитавал интересите на едрите земевладелци. — 498.
- Кант** (Kant), Имануил (1724—1804) — родоначалник на класическата немска философия, идеалист, идеолог на германската буржоазия; известен също с трудовете в областта на природознанието. — 295.
- Каприви** (Carpivi), Лео, граф (1831—1899) — германски държавен и военен деец, генерал, канцлер на Германската империя (1890—1894). — 182, 232, 250, 412.
- Карл XII** (1682—1718) — шведски крал (1697—1718). — 17.
- Карно** (Carnot), Сади (1837—1894) — френски държавен деец, умерен буржоазен републиканец, неведнъж заемал министерски постове; президент на републикат (1887—1894). — 419.
- Картрайт** (Cartwright), Едмунд (1743—1823) — известен английски изобретател. — 303.
- Кауърд** (Coward), Уилям (около 1656—1725) — английски лекаро, философ материалист. — 292.
- Кауцка** (Kautsky), Луиза — австрийска социалистка, първата жена на Карл Кауцки; от 1890 г. секретар на Енгелс. — 261.
- Кауцки** (Kautsky), Карл (1854—1938) — германски социалдемократ, публицист, редактор на списание «Neue Zeit» (1883—1917), през 80-те години се присъединил към марксизма; написал редица трудове по въпросите на марксистката теория, които въпреки допуснатите в тях грешки изиграли положителна роля за пропагандирането на марксизма; по-късно напълно преминал на позициите на опортюнизма и станал идеолог на центризма в германската социалдемократия и II Интернационал; след Великата октомврийска социалистическа революция открито агитирал против диктатурата на пролетариата и съветската власт. — 21.
- Кели-Вишневецка** (Kelley-Wischnewetzky), Флоренс (1859—1932) — американска социалистка, по-късно буржоазна реформистка; преводачка на книгата на Енгелс «Положението на работническата класа в Англия» на английски език; жена на емигрант от Русия — социалиста Л. Вишневецки. — 272, 315.
- Кенан** (Kenan), Джордж (1845—1924) — американски журналист и пътешественик; през 1855—1886 г. извършил пътешествие в Сибир, впечатленията си от което описал в серия статии «Сибир и системата на заточение». — 44.
- Клавдий** (10 преди н. е. — 54 от н. е.) — римски император (41—54). — 459, 471.
- Клемансо** (Clemenceau), Жорж Бенжамен (1841—1929) — френски буржоазен политически деец и публицист, от 80-те години лидер на радикалната партия; председател на министерския съвет (1906—1909 и 1917—1920), водач империалистическа политика. — 250.
- Кобден** (Cobden), Ричард (1804—1865) — английски фабрикант, буржоазен политически деец, един от лидерите на фритредерите и основателите на Лигата против житните закони; член на парламента. — 229, 306.
- Ковалевски**, Максим Максимович (1851—1916) — руски социолог, историк, етнограф и юрист; политически деец, буржоазен либерал, автор на редица изследвания по историята на първобитнообщинния строй. — 289.
- Кокоски** (Kokosky), Самуел (1838—1899) — германски публицист, в 1872 г. се присъединил към социалдемократията, редактор на редица социалдемократически вестници. — 350.
- Колаяни** (Colaĵanni), Наполеоне (1847—1921) — италиански политически деец и публицист, републиканец; участник в нацио-

- налноосвободителното движение в Италия; през 80—90-те години бил близък до социалистите; от 1890 г. — депутат в парламента. — 359—361.
- Колинс** (Collins), Антони (1676—1729) — английски философ материалист. — 292.
- Комодиан** (първата половина на III век) — латински поет и църковен деец от периода на ранното християнство. — 459.
- Консильо** (Consiglio) — генерален директор на Неаполитанската банка, сенатор. — 358.
- Констан** (Constans), Жан Антоан Ернест (1833—1913) — френски държавен деец, умерен буржоазен републиканец; министър на вътрешните работи (1880—1881, 1889—1892) — водел политика на жестоко смазване на работническото движение. — 250, 251.
- Константин** (около 274—337) — римски император (306—337). — 458, 460, 531.
- Константин Павлович** (1779—1831) — руски велик княз, от 1814 г. главнокомандуващ полската армия, фактически наместник на Полша (1814—1831). — 34.
- Крез** — цар на Лидия (560—546 преди н. е.). — 9.
- Криспи** (Crispi), Франческо (1818—1901) — италиански държавник, в началото на своята дейност буржоазен републиканец, участник в националноосвободителното движение в Италия; от края на 60-те години привърженик на конституционната монархия, един от лидерите на така наречената буржоазна «левица», министър-председател (1887—1891 и 1893—1896); водел политика на жестоки репресии против италианското работническо и селско движение. — 358—360, 364, 480, 484.
- Кристиан**, херцог Глюксбургски (1818—1906) — от 1852 г. наследник на датския престол, през 1853—1906 г. датски крал под името Кристиан IX. — 36.
- Кромвел** (Cromwell), Оливър (1599—1658), вожд на буржоазията и обуржоазилото се дворянство в периода на английската буржоазна революция през XVII век; от 1653 г. — лорд протектор на Англия, Шотландия и Ирландия. — 299.
- Круп** (Krupp), Фридрих Алфред (1854—1902) — голям магнат на стоманената и военната промишленост в Германия. — 508.
- Куелч** (Quelch), Хари (1858—1913) — виден деец на английското работническо движение, един от лидерите на новите трейдюниони и на лявото крило на английските социалисти, борел се против опортюнизма и либералната работническа политика в английското работническо движение, поддържал левите течения в партията на II Интернационал; делегат на международните социалистически работнически конгреси в 1891 и 1893 г. — 332.
- Кулман** (Kuhlmann), Георг — таен доносчик на австрийското правителство; представял се за «пророк»; през 40-те години проповядвал сред германските занаятчии вайтлингианци в Швейцария идеите на «истинския социализъм», служейки си с религиозна фразеология. — 454, 455.
- Курие** (Courcier), Пол Луи (1772—1825) — френски филолог и публицист, буржоазен демократ; борел се против аристократическата и клерикалната реакция във Франция. — 116.
- Кьолер** (Köller), Ернст Матиас (1841—1928) — германски реакционер държавен деец, принадлежал към партията на консерваторите, депутат от райхстага (1881—1888), през 1894—1895 г. министър на вътрешните работи на Прусия; водел политика на преследване на социалдемократическата партия. — 531.

Л

- Лавеле* (Laveleye), Емил Луи Виктор *дво* (1822—1892) — белгийски буржоазен историк и икономист. — 111, 159.
- Лацарони* (Lazzaroni), Микеле, барон — италиански аристократ, племенник на Чезаре Лацарони. — 361.
- Лацарони* (Lazzaroni), Чезаре, барон (роден в 1825 г.) — главен каснер на Римската банка. — 360, 361, 363.
- Ламне* (Lamennais), Фелисите (1782—1854) — френски абат, публицист, един от идеолозите на християнския социализъм. — 455.
- Лаплас* (Laplace), Пьер Симон (1749—1827) — бележит френски астроном, математик и физик; хипотезата му за възникването на слъчевата система от газообразна мъглявина подкопала до голяма степен влиянието на религиозните представи за образуването на света. — 293.
- Ласал* (Lassalle), Фердинанд (1825—1864) — германски дребнобуржоазен публицист, адвокат, през 1848—1849 г. участвувал в демократическото движение на Рейнската провинция; в началото на 60-те години влязъл в работническото движение и бил един от основателите на Общогерманския работнически съюз (1863); поддържал политиката на обединение на Германия «отгоре», под хегемонията на Пруссия; сложил началото на опортюнистическото направление в германското работническо движение. — 52, 58, 68, 70, 91, 117, 174, 221, 242—244, 285, 312, 419, 523.
- Ласкер* (Lasker), Едуард (1829—1884) — германски политически деец, един от основателите и вождовете на национал-либералната партия, която поддържала политиката на Бисмарк, от 1867 г. депутат в райхстага. — 143, 169.
- Лафарг* (Lafargue), Лаура (1845—1911) — деятелка на френското работническо движение, дъщеря на Карл Маркс, от 1868 г. жена на П. Лафарг. — 259.
- Лафарг* (Lafargue), Пол (1842—1911) — виден деец на френското и международното работническо движение, забележителен пропагандист на марксизма и публицист, член на Генералния съвет на I Интернационал; един от основателите на френската Работническа партия (1789); делегат на международните социалистически работнически конгреси в 1889 и 1891 г., ученик и съратник на Маркс и Енгелс; мъж на дъщерята на Маркс Лаура. — 236, 259, 286, 485, 506.
- Леви* (Levi), Лион (1821—1888) — английски буржоазен икономист, статистик и юрист. — 272, 321.
- Ледрю-Ролан* (Ledru-Rollin), Александър Огюст (1807—1874) — френски публицист и политически деец, един от вождовете на дребнобуржоазните демократи; редактор на вестник «Réforme»; през 1848 г. член на временното правителство, депутат от Учредителното и Законодателното събрание, където възглавявал партията на монтажните; след демонстрацията от 13 юни 1849 г. емигрирал в Англия. — 419, 444.
- Лейтъм* (Latham), Роберт Гордон (1812—1888) — английски философ и етнолог, професор в Лондонския университет. — 211.
- Леополд II* (1747—1792) — император на така наречената Свещена римска империя (1790—1792). — 24.
- Лесепс* (Lesseps), Фердинан Мари виконт *дво* (1805—1894) — френски инженер; организатор на международната компания, която построил Суецкия канал (1859—1869); шеф на компанията на Панамския канал; след разобличаването на панамската

- афера осъден в 1893 г. на 5 години затвор. — 362.
- Лесепс* (Lesseps), Шарл Еме Мари, (1849—1923) — френски капиталист, син на Фердинан Лесепс, един от администраторите на компанията на Панамския канал; след разобличаването на панамската афера бил осъден в 1893 г. на 1 година затвор. — 363.
- Леснер* (Lessner), Фридрих (1825—1910) — виден деец на германското и международното работническо движение, по професия шивач; член на Съюза на комунистите, участник в революцията от 1848—1849 г., на кьолнския процес на комунистите (1852) осъден на три години затвор; от 1856 г. емигрант в Лондон, член на лондонското Комунистическо просветно дружество и германските работници, член на Генералния съвет на I Интернационал, един от основателите на Независимата работническа партия в Англия; приятел и съратник на Маркс и Енгелс. — 261.
- Либих* (Liebig), Юстус (1803—1873) — бележит немски учен, един от основателите на агрохимията. — 312.
- Либкнехт* (Liebknecht), Вилхелм (1826—1900) — виден деец на германското и международното работническо движение; участник в революцията от 1848—1849 г., член на Съюза на комунистите; член на I Интернационал, водел борба против ласалианството, за принципите на Интернационала в германското работническо движение; от 1867 г. депутат в райхстага; един от основателите и вождовете на германската социалдемократия, редактор на вестниците «Volksstaat» (1869—1876) и «Vorwärts» (1890—1900); през време на Френско-пруската война стоял на позициите на пролетарския интернационализъм, обявил се в подкрепа на Парижката комуна; по някои въпроси заемал примиренческа позиция по отношение на опортюнизма; делегат на международните социалистически работнически конгреси в 1889, 1891 и 1893 г.; приятел и съратник на Маркс и Енгелс. — 68, 91, 118, 228, 243, 244.
- Ливен*, Христофор Андреевич, княз (1774—1839) — руски дипломат, пълномощен министър в Берлин (1810—1812), посланик в Лондон (1812—1834). — 14, 32.
- Линтон* (Linton), Уилям Джеймс (1812—1897) — английски гравьор, поет и публицист, републиканец, издател на списание «English Republic», в което се печатали статии на Херцен; в 1866 г. емигрирал в САЩ. — 424.
- Лойтнер* (Leuthner), Карл (роден в 1869 г.) — австрийски социалдемократ, член на редакцията на «Arbeiter-Zeitung»; от 1911 г. депутат в райхстага. — 412.
- Лок* (Locke), Джон (1632—1704) — бележит английски философ, дуалист, сенсуалист; буржоазен икономист. — 292.
- Луи Бонапарт* — виж *Наполеон III*.
- Луи Наполеон* — виж *Наполеон III*.
- Луи Филип* (1773—1850) — орлеански херцог, френски крал (1830—1848). — 185, 186, 229, 300, 305.
- Лукиан* (около 120 — около 180) — бележит древногръцки писател сатирик, атенст. — 453—456.
- Лутер* (Luther), Мартин (1483—1546) — виден деец на Реформацията, основател на протестантизма (лутеранството) в Германия; идеолог на германското бюргерство; през време на Селската война в 1525 г. действувал против въстаналите селяни и градската беднота на страната на князете. — 297, 298.
- Лъбок* (Lubbock), Джон (1834—1913) — английски биолог дарвинист, етнолог и археолог, финансов и политически деец, либе-

- рал; автор на редица трудове по история на първобитното общество. — 212, 213.
- Людовик XIV** (1638—1715) — френски крал (1643—1715). — 19, 254.
- Людовик XVI** (1754—1793) — френски крал (1774—1792), езекутиран през време на френската буржоазна революция от края на XVIII век. — 189.
- Люке** (Lücke), Годфрид Кристиан Фридрих (1791—1855) — германски протестантски теолог, професор в Бон, след това в Гьотинген, автор на коментари към евангелските текстове. — 470.
- М
- Мадзини** (Mazzini), Джузепе (1805—1872) — италиански революционер, буржоазен демократ, един от вождовете на националноосвободителното движение в Италия; през 1849 г. шеф на временното правителство на Римската република; през 50-те години се борел против намесата на бонапартистка Франция в националноосвободителната борба на италианския народ; при основаването на I Интернационал в 1864 г. се опитвал да го подчини под своето влияние, през 1871 г. се обявил против Парижката комуна и Интернационала, пречел за развитието на самостоятелно работническо движение в Италия. — 39, 343.
- Майснер** (Meissner), Ото Карл (1819—1902) — хамбургски книгоиздател, издал «Капиталът» и редица други произведения на Маркс и Енгелс. — 515.
- Мак-Кинли** (McKinley), Уилям (1843—1901) — американски държавник, един от лидерите на републиканската партия; от 1877 г. няколко пъти избиран за член на конгреса, в 1890 г. прокарал в интерес на монополистите закон за повишаването на митата; президент на САЩ (1897—1901), водел агресивна външна политика. — 335.
- Мак-Ленан** (McLennan), Джон Фъргесън (1827—1881) — шотландски буржоазен юрист и историк, автор на трудове по история на брака и семейството. — 206, 210—216.
- Мак-Махон** (Mac-Mahon), Мари Едъм Патрис Морис (1808—1893) — френски реакционен военен и политически деец, маршал, бонапартист; участник в Кримската, Италианската и Френско-пруската война; един от палачите на Парижката комуна, главнокомандуващ армията на версайци; президент на Третата република (1873—1879). — 479—480, 521.
- Мантел** (Mantell), Гидеон Олджерън (1790—1852) — английски геолог и палеонтолог, в произведенятия си се опитвал да примери научните данни с библейските легенди. — 292.
- Мантойфел** (Manteuffel), Ото Теодор барон (1805—1882) — пруски държавен деец, представител на дворянската бюрокрация; министър на вътрешните работи (ноември 1848 — ноември 1850), министър-председател (1850—1858). — 48.
- Мараст** (Marrast), Арман (1801—1852) — френски публицист и политически деец, един от лидерите на умерените буржоазни републиканци, редактор на вестник «National»; през 1848 г. член на временното правителство и кмет на Париж, председател на Учредителното събрание (1848—1849). — 242.
- Мария Терезия** (1717—1780) — императрица на така наречената Свещена римска империя (1745—1780). — 23.
- Марк Аврелий Антонин** (121—180) — римски император (161—180), философ стоик. — 458.

- Маркс-Евелинг** (Marx-Aveling), Елеонора (1855—1898) — видна деятелка на английското и международното работническо движение през 80—90-те години, публицистка, дъщеря на Карл Маркс, от 1884 г. жена на Е. Евелинг; работела под непосредственото ръководство на Ф. Енгелс, пропагандирала марксизма, вземала активно участие в организирането на масово движение на неквалифицираните работници и в стачната борба; участвувала в подготовката на Международния социалистически работнически конгрес от 1889 г., делегат на международните социалистически конгреси в 1891 и 1893 г. — 62—65, 96, 111—118, 116, 159—162, 164—168, 171, 173, 174, 259.
- Маркс** (Marx), Жени, родена фон Вестфален (1814—1881) — жена на Карл Маркс, негов верен приятел и помощник. — 259, 260, 338, 344.
- Маркс** (Marx), Джени (1844—1883) — деятелка на международното работническо движение, най-голямата дъщеря на Карл Маркс, от 1872 г. жена на Ш. Лонге. — 259, 344.
- Маркс** (Marx), Карл (1818—1883) — (биографични данни). — 34, 35, 40, 52—57, 58—60, 71, 79, 81, 82, 84, 85, 87, 89, 91—93, 95—112, 114—129, 134—180, 183, 184, 190, 191, 193, 195, 197—199, 202, 214, 216, 242, 243, 247, 248, 254, 259, 201, 271, 278, 280, 281, 284, 285, 286—292, 302, 313, 314, 319, 323, 337, 338, 341—343, 344, 347, 349, 350, 367, 368, 405, 409, 410, 412, 414, 418—420, 424, 428, 430—435, 437—443, 484, 508, 510, 513—517, 518, 519, 521, 522, 552.
- Маркс** (Marx), Хайнрих (1782—1838) — баща на Карл Маркс; адвокат, по-късно юстицрат в Трир. — 337.
- Мартини** (Martini), Фердинандо (1841—1928), италиански дра-
- матург, журналист и политически деец, принадлежал към така наречената буржоазна «левица», министър на просветата (1892—1893). — 361.
- Мартинети** (Martignetti), Паскуале — италиански социалист, преподавател на произведенията на Маркс и Енгелс на италиански език. — 205, 207.
- Махди** — виж *Мухамед-Ахмед*.
- Менгер** (Menger), Антон (1841—1906) — австрийски буржоазен юрист, професор във Виенския университет. — 284, 451, 452.
- Менърс** (Manners), Джон Джеймс Роберт (1818—1906) — английски държавен деец, тори, по-късно консерватор; през 40-те години принадлежал към групата «Млада Англия», член на парламента, няколко пъти заемал министерски постове в консервативните правителства. — 307.
- Меринг** (Mehring), Франц (1846—1919) — бележит деец на германското работническо движение, историк и публицист; през 80-те години станал марксист; написал редица трудове по история на Германия и германската социалдемократия, биограф на К. Маркс; един от редакторите на списание «Neue Zeit»; един от лидерите и теоретичните на лявото крило на германската социалдемократия; изиграл видна роля при създаването на Германската комунистическа партия. — 172.
- Меса и Леопарт** (Mesa y Leopart), Хосе (1840—1904) — виден деец на испанското работническо и социалистическо движение, по професия печатарски работник; един от организаторите на секциите на I Интернационал в Испания, член на Испанския федерален съвет (1871—1872) и на Новата мадридска федерация (1871—1873); водел активна борба против анархизма, един от първите пропагандатори на

- марксизма в Испания, един от основателите на Испанската социалистическа работническа партия (1879); преводач на редица произведения на Маркс и Енгелс на испански език. — 195.
- Метерних** (Metternich), Клеменс, княз (1773—1859) — австрийски държавник и дипломат, реакционер; министър на външните работи (1809—1821) и канцлер (1821—1848), един от организаторите на Свещения съюз. — 35.
- Меткин** (Matkin), Уилям — английски трейдюнионистки деец, ръководител на съюза на дърводелците и мебелестите; през 90-те години се обявил против участието на английските трейдюниони в международното социалистическо движение. — 332.
- Микел** (Miquel), Йохан (1828—1901) — германски политически деец, през 40-те години член на Съюза на комунистите; по-късно национал-libерал; през 90-те години министър на финансите на Прусия. — 229.
- Миклошич** (Miklosish), Франтишек (1813—1891) — виден учен, представител на славянската филология, основоположник на сравнителната граматика на славянските езици; по произход словенец. — 18.
- Михайловски**, Николай Константинович (1842—1904) — руски социолог, публицист и литературен критик, виден идеолог на либералното народничество, противник на марксизма, застъпник на антинаучния субективен метод в социологията; един от редакторите на списанията «Отечественные Записки» и «Русское Богатство». — 432.
- Мичели** (Miceli), Лунджи (1824—1906) — италиански политически деец, участник в революцията от 1848—1849 г. и в националноосвободителното движение в Италия; от 1861 г. депутат в парламента, принадлежал към така наречената буржоазна «левина»; министър на земеделието (1879—1881, 1888—1891). — 359, 360.
- Молиер** (Molière), Жан Батист (истинското му име *Поклен*) (1622—1673) — велик френски драматург. — 138, 146, 149, 156, 176, 177.
- Молтке** (Moltke), Хелмут Карл Берихард (1800—1891) — пруски генерал, от 1871 г. генерал-фелдмаршал, реакционен военен деец и писател; един от идеолозите на пруския милитаризъм и шовинизъм; през 1835—1839 г. служил в турската армия; началник на пруския (1857—1871) и на имперския (1871—1888) генерален щаб. — 5, 9, 33, 46.
- Мор** (More), Томас (1478—1535) — английски политически деец, лорд-канцлер, писател хуманист, един от ранните представители на утопичния комунизъм, автор на «Утопия». — 21.
- Морган** (Morgan), Луис Хенри (1818—1881) — бележит американски учен, етнограф, археолог и историк на първобитното общество, стихийен материалист. — 206, 211, 212—216.
- Морган** (Morgan) — американски полковник, брат на Л. Х. Морган. — 216.
- Мосх** — древногръцки поет от средата на II век преди н. е. — 481.
- Муди** (Moody), Дуайт Лيمان (1837—1899) — американски протестантски църковен деец и проповедник. — 305.
- Мундела** (Mundella), Антонн Джон (1825—1897) — английски държавен деец и фабрикант, от 1868 г. член на парламента, заемал редица министърски постове. — 143, 154.
- Мур** (Moore), Самуел (около 1830—1912) — английски юрист, член на I Интернационал, превел на английски I том на «Капиталът» (заедно с Ед. Евелинг) и «Манифест на комунистическата партия»; приятел на Маркс и Енгелс. — 57.

- Мухамед Али** (1769—1849) — управник на Египет (1805—1849), провел редица прогресивни реформи, през 1831—1833 и 1839—1840 г. водел войни против турския султан с цел да превърне Египет в независима от Турция държава. — 34.
- Мухамед-Ахмед** (1843—1885) — мюсюлмански проповедник, вожд на започналото в 1881 г. националноосвободително въстание против английските колонизатори в Судан. — 452.

Н

- Навуходоносор** (около 604 — около 562 преди и. е.) — вавилонски цар. — 460.
- Наполеон I** Бонапарт (1769—1821) — френски император (1804—1814 и 1815). — 25—29, 30, 33, 82, 188, 192, 249, 293, 388, 407, 490.
- Наполеон III** (Луи Наполеон Бонапарт) (1808—1873) — племенник на Наполеон I, президент на Втората република (1848—1851), френски император (1852—1870). — 37, 39, 40, 183, 185, 186, 271, 281, 304, 323, 342, 347, 374, 515, 520, 546.
- Нерон** (37—68) — римски император (54—68). — 471—473.
- Неселроде**, Карл Василиевич, граф (1780—1862) — руски държавен деец и дипломат, канцлер, министър на външните работи (1816—1856). — 14, 32, 35.
- Николай I** (1796—1855) — руски император (1825—1855). — 33, 36—37, 252—253, 367, 434, 538.
- Николай II** (1868—1918) — руски император (1894—1917). — 528.
- Нъдежде** (Nadejde), Йон (1864—1928) — румънски публицист, социалдемократ, преводач на трудовете на Енгелс на румънски език; през 90-те години преминал на позициите на опортюнизма, в 1899 г. влязъл в буржоазната националлиберална

партия и се обявил против работническото движение. — 207.

Нювънхейс (Nieuwenhuis), Фердинанд Домела (1846—1919) — деец на холандското работническо движение, един от основателите на Холандската социалдемократическа партия, от 1888 г. депутат в парламента; делегат на международните социалистически работнически конгреси в 1889, 1891 и 1893 г.; през 90-те години преминал на позициите на анархизма. — 236.

О

- Омир** — полулегендарен древногръцки епичен поет, автор на «Илидата» и «Одисеята». — 173.
- Орлеани** — крайска династия във Франция (1830—1848). — 43.
- Орлов**, Алексей Феодорович, граф, след 1856 г. княз (1786—1861) — руски военен и държавен деец, дипломат; сключил Одринския (1829) и Хункяр-Искелесийския (1833) договори с Турция, възглавявал руската делегация на Парижкия конгрес (1856). — 39.
- Отон** (Марк Салвни Отон) (32—69) — римски държавен деец, легат на провинцията Лузитания (югозападната част на Пиренейския полуостров); през януари 69 г., използвайки възмущението на войските и народа против управлението на Галба, организираше против него заговор на преторианците и след неговото убийство бил провъзгласен за император; през април 69 г. претърпял поражение в продължителна гражданска война и завършил живота си със самоубийство. — 471, 472.
- Оуен** (Owen), Роберт (1771—1858) — велик английски социалист утопист. — 59, 205, 292, 326—327, 429—430.
- Оуенс** (Owens), Джон (1790—1846) — английски търговец, основател на колеж в Манчестер. — 312, 314.

П

- Павел I** (1754—1801) — руски император (1796—1801). — 15, 25, 26, 33.
- Палгрейв** (Palgrave), Роберт Харн Инглис (1827—1919) — английски банкер и икономист, издател на списание «Economist» (1877—1883). — 274, 326.
- Палмерстон** (Palmerston), Хенри Джон Темпъл, виконт (1784—1865) — английски държавник, в началото на своята дейност тори, от 1830 г. един от лидерите на вигите, опирал се на десните елементи на тази партия, министър на външните работи (1830—1834, 1835—1841 и 1846—1851), министър на вътрешните работи (1852—1855) и министър-председател (1855—1858—1859—1865). — 34, 37, 342, 347.
- Парнел** (Parnell) Уилям — английски профсъюзен деец, по професия мебелест, лидер на съюза на мебелестите; през 80—90-те години бил за участието на английските трейдюниони в международното социалистическо движение, делегат на Международния социалистически работнически конгрес от 1891 г. — 332.
- Петър I** (1672—1725) — руски цар от 1682 г., всеруски император от 1721 г. — 18, 19, 20, 23.
- Петър III** (1728—1762) — руски император (1761—1862). — 22.
- Пи и Маргал** (Pi u Margall), Франсиско (1824—1901) — испански политически деец, лидер на левите републиканци федералисти, намирал се под влиянието на идеите на утопичния социализъм; по професия адвокат и литератор; участник в буржоазните революции (1854—1856 и 1868—1874), министър на вътрешните работи (13 февруари — 11 юни 1873), временен президент (11 юни 18 юли 1873) на републиканското правителство. — 421.
- Пиндар** (около 522 — около 442 преди н. е.) — древногръцки поет, автор на тържествени оди. — 137.
- Платон** (около 427 — около 347 преди н. е.) — древногръцки философ идеалист, идеолог на робовладелската аристокрация. — 458.
- Плеханов**, Георги Валентинович (1856—1918) — виден деец на руското и международното работническо движение, философ и пропагандист на марксизма в Русия, основател на първата руска марксистка организация «Освобождение на труда»; делегат на международните социалистически работнически конгреси в 1889 и 1893 г.; през 80—90-те години водел борба против опортюнизма и ревизионизма в международното работническо движение; по-късно меншевик; през време на Първата световна война социал-шовинист. — 237, 409, 427, 431.
- Поцо ди Борео**, Карл Осипович, граф (1764—1842) — руски дипломат, по произход корсиканец; от 1814 до 1821 г. пълномощен министър, от 1821 до 1835 г. посланик в Париж, след това в Лондон (1835—1839). — 14, 32.
- Пристли** (Priestley), Джозеф (1733—1804) — известен английски химик, философ материалист и прогресивен обществен деец, идеолог на радикалната част на английската буржоазия от периода на промишления преврат. — 292.
- Прудон** (Proudhon), Пиер Жозеф (1809—1865) — френски публицист, икономист и социолог, идеолог на дребната буржоазия, един от родоначалниците на анархизма. — 58, 190, 198, 195, 341, 347, 349, 462, 521.
- Пушкин**, Александър Сергеевич (1799—1837) — велик руски поет. — 28.

- Раве** (Ravé), Анри — френски журналист, преводач на произведенията на Енгелс на френски език. — 207.
- Рейнак** (Reinach), Жак, барон дьо (умрял в 1892 г.) — френски банкер, ръководел финансовите работи на компанията за Панамския канал, след разкриването на панамската афера сложил край на живота си. — 363.
- Ренан** (Renan), Ернест Жозеф (1823—1892) — френски историк на религията, философ идеалист, известен с произведенията си по историята на ранното християнство. — 452, 453, 457, 459, 463, 470, 473.
- Рикардо** (Ricardo), Дейвид (1772—1823) — английски икономист, един от най-големите представители на класическата буржоазна политическа икономия. — 199, 201.
- Рихтер** (Richter), Ойген (1838—1906) — германски политически деец, лидер на партията на свободомислещите, депутат в райхстага. — 386.
- Робен** (Robin), Пол (роден в 1837 г.) — френски учител, бакунист, един от ръководителите на Алианса на социалистическата демокрация, член на Генералния съвет (1870—1871), делегат на Базелския конгрес (1869) и на Лондонската конференция (1871) на I Интернационал. — 349.
- Роджърс** (Rogers), Джеймс Едуин Торолд (1823—1890) — английски буржоазен икономист, автор на редица произведения по историята на народното стопанство на Англия. — 130.
- Рой** (Roy), Хенри — английски лекар и икономист. — 98, 99, 101, 117, 119—121, 124, 138, 141, 142, 145, 146, 147—159, 155, 156, 173—176, 178.
- Роско** (Roscoe), Хенри Енфийлд (1833—1915) — английски химик, автор на редица ръководства по химия. — 312.
- Ротшилдовци** — династия финансиста, която имала банки в много европейски страни. — 51, 266, 318, 540.
- Рувие** (Rouvier), Морис (1842—1911) — френски държавен деец; умерен буржоазен републиканец, неведнъж заемал постове, на министър и на председател на министърския съвет; разобличен в 1892 г. като участник в панамската афера, бил принуден да подаде оставка и временно да се оттегли от активна политическа дейност. — 250, 362, 364.
- Руге** (Ruge), Арнолд (1802—1880) — германски публицист, младохегелианец, буржоазен радикал; през 1848 г. депутат от франкфуртското Национално събрание, принадлежал към лявото крило; през 50-те години един от лидерите на германската дребнобуржоазна емиграция в Англия; след 1866 г. национал-либерал. — 338, 344.
- Рудини** (Rudini), Антонио *Стараба*, маркиз *ди* (1839—1908) — италиански държавен деец, едроземевладелец, умерен либерал; министър-председател (1891—1892 и 1896—1898); водел политика на репресии против работническото и селското движение. — 359, 360, 364.
- Рьослер** (Röbber), Константин (1820—1896) — германски публицист и чиновник; като ръководител на официозното литературно бюро в Берлин (1877—1892) защищавал политиката на Бисмарк. — 530.

С

Салмерон и Алонсо (Salmerón y Alonso), Николас (1838—1908) — испански политически деец, един от лидерите на буржоазните републиканци, професор по история и философия в Мадридския университет; временен президент на испанската република

- (18 юли — 7 септември 1873) г. — 421.
- Селевкиди* — царска династия, която управлявала в най-голямата от еллинистическите държави в Азия (312—64 преди н. е.). — 470.
- Сеиека* (Луций Аней Сеиека) (около 4 преди н. е.—65 от н. е.) — римски философ, писател и политически деец, един от най-големите представители на така наречената нова стоическа школа; с реакционно-идеалистическото си учение за етиката оказал влияние върху формирането на християнската догматика. — 458.
- Сенки* (Sankey), Айра Дейвид (1840—1908) — американски протестантски проповедник. — 305.
- Сен-Пол* (Saint-Paul), Вилхелм (около 1815—1852) — чиновник в пруското министерство на вътрешните работи, в 1843 г. специален цензор на «Rheinische Zeitung» — 338.
- Сен-Симон* (Saint-Simon), Анри (1760—1825) — велик френски социалист утопист. — 88, 205, 464, 541.
- Сихида* (Малаксиано), Надежда Константиновна (1862—1889) — руска революционерка, член на партията «Народная воля», сложила край на живота си, тъй като не издържала телесните наказания, на които била подлагана в затвора. — 44.
- Смит* (Smith), Адам (1723—1790) — английски икономист, един от най-големите представители на класическата буржоазна политическа икономия. — 28, 149.
- Смит* (Smith), Роберт Ангъс (1817—1884) — английски химик. — 312.
- Сократ* (около 469 — около 399 преди н. е.) — древногръцки философ идеалист, идеолог на робовладелската аристокрация. — 454.
- Солон* (около 638 — около 558 преди н. е.) — знаменит атински законодател, под въздействието на народните маси провел редица реформи, насочени против родовата аристокрация. — 432.
- Стефан* (Stephan), Хайнрих (1831—1897) — германски държавен деец, организатор и ръководител на телеграфо-пощенската служба в Германия. — 78.
- Стюарти* — кралска династия, която управлявала в Шотландия от 1371 г. и в Англия (1603—1649, 1660—1714). — 301.
- Стюърт* (Steuart), Джеймс (1712—1780) — английски буржоазен икономист, един от последните представители на меркантилизма — 168.

Т

- Тайлър* (Tylor), Едуард Бернет (1832—1917) — виден английски етнограф, създател на еволюционната школа в историята на културата и в етнографията. — 207.
- Тайстлер* (Teistler), Херман — германски социалдемократ, един от лидерите на «младите», през 1890 г. редактор на «Sächsische Arbeiter-Zeitung». — 86.
- Талеيران-Перигор* (Talleyrand-Périgord), Шарл Морис, княз (1754—1838) — виден френски дипломат, министър на външните работи (1797—1799, 1799—1807, 1814—1815), представител на Франция на Виенския конгрес (1814—1815); посланик в Лондон (1830—1834). — 30.
- Танлонго* (Tanlongo), Бернардо (роден около 1820 г.) — едър италиански предприемач, от 1882 г. директор на Римската банка. — 359, 360, 362—363.
- Тацит* (Публий Корнелий Тацит) (около 55 — около 120) — най-големият римски историк, автор на съчиненията «Германия», «Истории», «Анали». — 213, 459, 471, 475.
- Тейлър* (Taylor), Седли (втората половина на XIX — началото на XX век) — участник в коопера-

- тивното движение в Англия, проповядвал система на участие на работниците в печалбите на капиталистите. — 95, 96, 110—114, 119, 125, 128, 159—167, 171—172, 175.
- Теокрит** — древногръцки поет от III век преди н. е. — 481.
- Тиберий** (42 преди н. е. — 37 от н. е.) — римски император (14—37). — 471.
- Тиер** (Thiers), Адолф (1797—1877) — френски буржоазен историк и държавен деец, орлеанист, министър-председател (1836, 1840), шеф на изпълнителната власт (министър-председател) (1871), президент на републиката (1871—1873), палач на Парижката комуна. — 181, 187, 189, 250, 479, 521.
- Тихомиров**, Лев Александрович (1852—1923) — руски публицист, виден член на партията «Народна воля»; от края на 80-те години ренегат на революционното движение, монархист. — 15.
- Ткачов**, Петър Никитич (1844—1885) — руски революционер, публицист, един от идеолозите на народничеството. — 423, 424.
- Томпсън** (Thompson), Уилям (около 1785—1833) — ирландски икономист, социалист утопист, последовател на Р. Оуен, използвал теорията на Рикардо за социалистически изводи. — 284.
- Торлониа** (Torglonia), Джулио, княз (1847—1914) — италиански аристократ, председател на контролния съвет на Римската банка. — 359, 361.
- Торн** (Thorne), Уилям Джеймс (1857—1946) — деец на английското работническо движение, член на Социалдемократическата федерация, в края на 80-те — началото на 90-те години един от организаторите на масовото движение на неквалифицираните работници, секретар на Съюза на работниците от газовите предприятия и общите работници; от 1906 г. член на парламента;
- през време на Първата световна война — социалшовинист. — 332.
- Трир** (Trier), Герсон (роден в 1851 г.) — датски социалдемократ, един от лидерите на революционното малцинство на Датската социалдемократическа партия, по професия учител; водел борба против реформистката политика на опортюнистическото крило на партията; преводач на произведенията на Енгелс на датски език. — 207.

У

- Уат** (Watt), Джеймс (1736—1819) — виден английски изобретател, конструирал универсалния парен двигател. — 303.
- Уеб** (Webb), Сидни Джеймс (1859—1947) — английски политически деец, един от основателите на Фабиянското дружество; заедно с жена си Беатриса Уеб написал редица произведения по историята и теорията на английското работническо движение, в които развивал идеята, че работническият въпрос може да бъде решен в условията на капитализма. — 553.
- Уейкфийлд** (Wakefield), Едуард Гибон (1796—1862) — английски държавен деец, икономист, създал буржоазната теория за колонизацията. — 142, 151, 156.
- Уелингтън** (Wellington), Артър Уелсли, херцог (1769—1852) — английски пълководец и държавен деец, тори; през 1808—1814 и 1815 г. командувал войските във войните против Наполеонова Франция; началник на артилерийското управление (1818—1827), главнокомандуващ английската армия (1827—1828, 1842—1852), министър-председател (1828—1830), министър на външните работи (1834—1835). — 29.

Уестминстърски, херцог — виж *Гроувор*.

Уилсън (Wilson), Джозеф Хавлок (1858—1929) — деец на английското трейдюнионистко движение, организатор и председател (от 1887 г.) на Националния съюз на моряците и огнярите; от 1892 г. няколко пъти бил избран за член на парламента, привърженик на сътрудничеството с буржоазията; през време на Първата световна война социалшовинист. — 329, 402.

Умберто I (1844—1900) — италиански крал (1878—1900). — 361.

Уотс (Watts), Джон (1818—1887) — английски публицист, отначало социал-утопист, последовател на Оуен, след това буржоазен либерал, апологет на капитализма. — 131.

Ф

Фалмерайер (Fallmerayer), Якоб Филип (1790—1861) — германски историк и пътешественик. — 474.

Фердинанд VII (1784—1833) — испански крал (1801 и 1814—1833). — 407.

Фери (Ferry), Жул Франсоа Камий (1832—1893) — френски адвокат и политически деец, един от лидерите на умерените буржоазни републиканци; член на правителството на националната отбрана, кмет на Париж (1870—1871), активно се борел против революционното движение, министър-председател (1880—1881 и 1883—1885), водел активна колониална политика. — 181, 419.

Филип II Македонски (около 382 — 336 преди н. е.) — македонски цар (359—336 преди н. е.). — 467.

Филон Александрийски (около 20 преди н. е. — около 54 от н. е.) — главен представител на юдейско-александрийската религиоз-

на философия, оказал голямо влияние върху формирането на християнската теология. — 458, 461, 467.

Флави — династия римски императори (69—96). — 458.

Флоке (Floquet), Шарл Тома (1828—1896) — френски държавен деец, буржоазен радикал; член на камарата на депутатите (1876—1893), няколко пъти бил избран за нейн председател, министър-председател (1888—1889); разобличен в 1892 г. като участник в панамската афера, бил принуден да се оттегли от активна политическа дейност. — 362.

Флокон (Flocop), Фердинанд (1800—1866) — френски политически деец и публицист, дребнобуржоазен демократ, един от редакторите на вестник «Réforme», през 1848 г. член на временното правителство. — 444.

Фогт (Vogt), Карл (1817—1895) — германски природозследовател, вулгарен материалист, дребнобуржоазен демократ; през 1848—1849 г. депутат във Франкфуртското Национално събрание, принадлежал към лявото крило; в 1849 г. емигрирал от Германия; през 50—60-те години таен платен агент на Луи Бонапарт, един от активните участници в клеветническата кампания против пролетарските революционери; разобличен от Маркс в памфлета «Господин Фогт» (1860). — 342, 347, 418.

Фолмар (Vollmar), Георг Хайнрих (1850—1922) — германски социалдемократ, един от лидерите на опортюнистическото крило на германската социалдемократия; няколко пъти избран за депутат в германския райхстаг и баварския ландтаг; през време на Първата световна война социалшовинист. — 485, 486.

Фонтан (Fontane), Мариус (1838—1914) — френски писател, един от администраторите на компанията за Панамския канал, след

- разкриването на панамската афера осъден в 1893 г. на две години затвор, но след това оправдан. — 362.
- Форстър** (Forster), Уилям Едуард (1818—1886) — английски фабрикант и политически деец, либерал, член на парламента, министър за Ирландия (1880—1882); водел политика на жестоко смазване на националноосвободителното движение. — 305, 306.
- Фортис** (Fortis), Алесандро (1842—1909) — италиански адвокат и политически деец, от 1880 г. депутат в парламента, един от лидерите на така наречената буржоазна «левица». — 361.
- Фосет** (Fawcett), Хенри (1833—1884) — английски вулгарен буржоазен икономист, от 1865 г. член на парламента, либерал. — 138.
- Фрейсине** (Freycinet), Шарл Луи дьо Солс дьо (1828—1923) — френски държавен деец и дипломат, умерен буржоазен републиканец; няколко пъти заемал министерски постове, министър-председател (1879—1880, 1882, 1886, 1890—1892); в 1892 г. компрометиран във връзка с разкриването на панамската афера, бил принуден да подаде оставка и временно да се оттегли от активна политическа дейност. — 362.
- Фридрих II** (наречен «велики») (1712—1786) — пруски крал (1740—1786). — 5, 19, 22—24, 381, 509, 527.
- Фридрих III** (1831—1888) — пруски крал и германски император (9 март — 15 юни 1888 г.). — 8.
- Фридрих-Вилхелм II** (1744—1797) — пруски крал (1786—1797). — 24.
- Фридрих-Вилхелм III** (1770—1840) — пруски крал (1797—1840). — 28.
- Фридрих-Вилхелм IV** (1795—1861) — пруски крал (1840—1861). — 35.
- Фурие** (Fourier), Шарл (1772—1837) — велик френски социалист утопист. — 59, 205, 216, 464.
- X
- Хайне** (Heine), Хайнрих (1797—1856) — велик немски революционен поет. — 52, 363, 401, 464.
- Хайндман** (Hundman), Хенри Майерс (1842—1921) — английски социалист, основател (1881) и лидер на Демократическата федерация, превърната в 1884 г. в Социалдемократическа федерация; водел опортюнистическа и сектантска политика в работническото движение, по-късно един от лидерите на Британската социалистическа партия, от която бил изключен в 1916 г. за пропаганда в полза на империалистическата война. — 62, 63.
- Хакстхаузен** (Haxthausen), Август (1792—1866) — пруски чиновник и писател, автор на труд, посветен на описването на остатъците от общинния строй в поземлените отношения в Русия, по политическите си възгледи реакционер, привърженик на крепостното право. — 423, 433.
- Ханземак** (Hanseman), Давид (1790—1864) — едър немски капиталист, един от лидерите на рейнската либерална буржоазия; през март—септември 1848 г. министър на финансите на Прусия, водел предателска политика на съглашение с реакцията. — 337.
- Харди** (Hardie), Джеймс Кейр (1856—1915) — деец на английското работническо движение, реформист, по професия миньор, след това публицист, основател и лидер на Шотландската работническа партия (от 1888 г.) и на Независимата работническа партия (от 1893 г.), активен деец на лейбъристката партия. — 328, 402.
- Хартли** (Hartley), Дейвид (1705—1757) — английски лекар, философ материалист. — 292.
- Хегел** (Hegel), Георг Вилхелм Фридрих (1770—1831) — най-видният представител на класическата

- немска философия, обективен идеалист, най-всестранно разработил идеалистическата диалектика; идеолог на германската буржоазия. — 295, 313.
- Хенрих IV* (1533—1610) — френски крал (1589—1610). — 357.
- Хенрих VII* (1457—1508) — английски крал (1485—1509). — 300.
- Хенрих VIII* (1491—1547) — английски крал (1509—1547). — 300.
- Херцен*, Александър Иванович (1812—1870) — велик руски революционен демократ, философ материалист, публицист и писател; в 1847 г. емигрирал в Англия, където организира «Свободната руска печатница» и издавал сборника «Полярная звезда» и вестник «Колокол». — 423, 424, 443.
- Хобс* (Hobbes), Томас (1588—1679) — виден английски философ, представител на механистическия материализъм; социално-политически възгледи на Хобс се отличавали с рязко антидемократически тенденции. — 291, 292, 301.
- Ходскин* (Hodskin), Томас (1787—1869) — английски икономист и публицист; защитавал интересите на пролетариата и критикувал капитализма от позициите на утопичния социализъм, използвал теорията на Рикардо за социалистически изводи. — 284.
- Хопкинс* (Hopkins), Томас — английски буржоазен икономист от началото на XIX век. — 284.
- Хофман фон Фалерслебен* (Hoffmann von Fallersleben), Август Хайнрих (1798—1874) — немски буржоазен поет и филолог. — 399.
- Хънтър* (Hunter), Хенри Джулиян — английски лекар, автор на редица отчети за бедствените условия, при които живеят работниците. — 130.

Ц

Цезар (Гай Юли Цезар) (около 100—44 преди н. е.) — знаменит

римски пълководец, държавен деец и писател, автор на «Записки за галската война». — 213.

Ч

- Чарлз I* (1600—1649) — английски крал (1625—1649), екзекутиран през време на английската буржоазна революция от XVII век. — 299.
- Чапка* (Czapka), барон — австрийски правителствен съветник. — 403.
- Чернишевски*, Николай Гаврилович (1828—1889) — велик руски революционен демократ, учен, писател и литературен критик; един от видните предшественици на руската социалдемократия. — 424—428, 432, 433, 435.
- Чиприани* (Cipriani), Амилкаре (1845—1918) — италиански социалист; през 60-те години гарибалдеец, участник в Парижката комуна, един от подпредседателите на Международния социалистически работнически конгрес ст 1889 г. — 537.

Ш

- Шарл X* (1757—1836) — френски крал (1824—1830). — 32.
- Шатобриан* (Chateaubriand), Франсоа Рене, виконт *дьо* (1768—1848) — известен френски писател, реакционен държавен деец и дипломат, министър на външните работи (1822—1824), представител на Франция на Веронския конгрес (1822). — 32.
- Шварценберг* (Schwarzenberg), Феликс (1800—1852) — австрийски реакционен държавен деец и дипломат; след потушаването на въстанието във Виена през октомври 1848 г. министър-председател и министър на външните работи. — 36.
- Шекспир* (Shakespeare), Уилям (1564—1616) — велик английски писател. — 167, 171.

Шефтсбъри (Shaftesbury), Антони, граф (1671—1713) — английски философ моралист, виден представител на деизма; политически деец, виг. — 301.

Шилер (Schiller), Фридрих (1759—1805) — велик немски писател. — 143.

Шилтън (Shipton), Джордж — деец на английското трейдюнионистко движение, реформист, секретар на трейдюниона на боджжиките, през 1871—1896 г. секретар на Лондонския съвет на трейдюнионите. — 64.

Шорлемер (Schorlemmer), Карл (1834—1892) — голям германски химик, материалист диалектик; професор в Манчестер; член на Германската социалдемократическа партия; приятел на Маркс и Енгелс. — 312—314.

Щ

Щернберг, Лев Яковлевич (1861—1927) — руски етнограф, за участие в народоволческите организации бил заточен в Сахалин (1889—1897), където изследвал етнографски местното население; от 1918 г. професор в Ленинградския университет, от 1924 г. член-кореспондент на Академията на науките на СССР. — 352—354.

Щраус (Strauß), Давид Фридрих (1808—1874) — германски философ и публицист, един от видните младохегелианци, автор на книгата «Животът на Исус»; след

1866 г. национал-либерал. — 457.

Щум (Stumm), Карл (1836—1901) — голям германски индустриалец, консерватор, злостен враг на работническото движение. — 508.

Ъ

Ъркарт (Urquhart), Дейвид (1805—1877) — английски дипломат, реакционен публицист и политически деец, туркофил; през 30-те години изпълнявал дипломатически мисии в Турция, през 1847—1862 г. член на парламента, торн. — 13, 14, 35.

Ю

Ювенал (Децим Юний Ювенал) (роден около 60 г. — умрял след 127 г.) — бележит римски поет сатирик. — 530.

Юр (Ure), Андрю (1778—1857) — английски химик, вулгарен буржоазен икономист, автор на редица произведения по икономика на промишлеността. — 168.

Я

Янчук, Николай Андреевич (1859—1921) — руски етнограф, събирач на народни песни; през 80—90-те години секретар на етнографския отдел на Дружеството на любителите на природознанието, антропологията и етнографията. — 352.

ЛИТЕРАТУРНИ И МИТОЛОГИЧНИ ГЕРОИ

Агамемнон — в древногръцката митология предводител на гръцката войска през време на Троян-

ската война, убит от жена си Клитемнестра и Егист; герой на едноименната трагедия на Есхил

- (първа част от трилогията «Орестея»). — 208, 209.
- Аполон** — в древногръцката митология бог на слънцето и светлината, покровител на изкуствата. — 209.
- Атина Палада** — едно от главните божества в древногръцката митология, богиня на войната и олицетворение на мъдростта; смятала се за покровителка на Атинската държава. — 208, 209.
- Ахил** — в древногръцката митология най-храбрият от гръцките герои, които обсаждали Троя; един от главните герои на «Илиадата» на Омир; съгласно мита Ахил бил смъртоносно ранен със стрела в петата — единственото уязвимо място на неговото тяло. — 274.
- Барух**, или **Варух** — митичен автор на една от книгите на библията. — 460.
- Валаам** — съгласно библейското предание месопотамски влъхв, призван от Валак да прокълне израилтяните. — 461, 463.
- Валак** — съгласно библейското предание цар на моавитяните. — 461.
- Георги Победоносец** — митичен християнски светия, почител на дракона. — 164, 165, 171.
- Данаил** — библейски пророк, митичният автор на една от книгите на библията — Книга на Данаил. — 459, 468, 470.
- Догбъри** — герой от комедията на Шекспир «Много шум за нищо»; олицетворение на надутост, невежество и глупост. — 167.
- Евгений Онегин** — главният герой на едноименния роман на А. С. Пушкин. — 28.
- Егист** — в древногръцката митология любовник на Клитемнестра, съучастник в убийството на Агамемнон; герой на трагедията на Есхил «Агамемнон» и «Хоефори» (първата и втората част на трилогията «Орестея»). — 208.
- Ездра** — митичен автор на пет книги на библията. — 460.
- Екарт** — герой на немски средновековни сказания, образ на предан човек, надежден страж. — 85.
- Енох** — митичен автор на апокрифна книга, така наречена Книга на Енох, невлязла в библията. — 460, 468.
- Еринии** — в древногръцката митология богини на отмъщението, героини на трагедията на Есхил «Хоефори» и «Евмениди» (втората и третата част от трилогията «Орестея»). — 208, 209.
- Исайя** — митичен автор на една от книгите на библията. — 460, 470, 473.
- Изавел** — съгласно старозаветната легенда деспотична и жестока израелска царица, която се опитвала да замени древноеврейската религия с култа на богинята Астарта (богиня на плодородието и любовта във финикийската митология); това име се употребява в книгата на Новия завет Откровението на Йоан като олицетворение на разврат и богохулство. — 463.
- Иезекиил** — библейски пророк. — 468.
- Йехова** — виж *Явве*.
- Йоан** — в християнската митология един от апостолите на Христа; съгласно преданието автор на Откровението на Йоан (Апокалипсиса), на едно от каноническите евангелия и на трите послания, написани в действителност от различни лица. — 459—464, 466, 468—475.
- Клитемнестра** — в древногръцката митология жената на Агамемнон, която убила мъжа си след завръщането му от Троянската война; героиня на «Орестеята» на Есхил. — 208.
- Михаил** — съгласно библейското предание един от архангелите. — 470.
- Мойсей** — съгласно библейското предание пророк и законодател, който освободил древните евреи

- от египетски плен и им дал закони. — 207, 461.
- Николай** — съгласно библейското предание дякон в Ерусалим, основател на една от еретическите секти. — 463.
- Орест** — в древногръцката митология син на Агамемнон и Клитемнестра, който отмъстил на майка си и на Егист за убийството на своя баща; герой на трагедията на Есхил «Хоефори» и «Евмениди» (втората и третата част на трилогията «Орестея»). — 208, 209.
- Павел** — съгласно библейското предание един от християнските апостоли. — 453, 457, 463.
- Перегрин** — герой от сатирата на Лукиан «За смъртта на Перегрин», ловък мошеник и престъпник, който се подвизавал като проповедник. — 453—456.
- Семирамида** — легендарна царица на Асирия, която се славела със своето могъщество, с пишния си двор и любовните си похождения. — 21.
- Сибела** — една от странстващите «пророчици» на древността; приписваните ѝ пророчества, събрани в така наречените «Сибелини книги», играели голяма роля в религиозния живот на Древния Рим. — 460.
- Тантал** — в древногръцката митология лидийски цар, за оскърбление на боговете бил осъден на вечни мъки в подземното царство; при всеки опит на Тантал да утоли жаждата и глада си водата, в която стоял, и плодовете, които висели над него, изчезвали. — 453.
- Терсит** — герой от «Илиадата» на Омир, гръцки войн, участник в Троянската война; представен като озлобен и злоезичен куц гърбушко. — 174.
- Фалстаф** — герой от произведенията на Шекспир «Веселите виндзорки» и «Крал Хенрих IV», самохвален страхливец, негодяй и пияница. — 171.
- Христос** (Исус Христос) — митичен основател на християнството. — 453, 458, 460, 461, 468—470, 472—475.
- Юда Апостол** — митичен автор на едно от посланията в Новия завет. — 460.
- Юпитер** — в римската митология върховният бог гръмовежец, който отговаря на гръцкия бог Зевс. — 453, 474.
- Ягве** (Йехова) — главното божество на юдейската религия. — 473.

УКАЗАТЕЛ НА ПЕРИОДИЧНИТЕ ИЗДАНИЯ

- „*Вестник Европы*“ (Петербург). — 432.
 „*Вестник Народной Воли*“ (Женева) — 432.
 „*Колокол*“ (Лондон, Женева). — 53.
 „*Отечественные Записки*“ (Петербург). — 432.
 „*Русские Ведомости*“ (Москва). — 351—354.
 „*Социаль-демократ*“ (Лондон, Женева). — 11.
 „*Социаль-демократъ*“ (Севлиево). — 409, 552.
 „*Этнографическое обозрение*“ (Москва). — 354.
 „*Almanach du Parti Ouvrier*“ („Алманах на Работническата партия“) (Лил). — 239, 241.
 „*American Review*“ („Американско списание“) (Ню Йорк). — 211.
 „*Arbeiterpresse*“ („Работнически печат“) (Будапеша) — виж „*Arbeiter-Wochen-Chronik*“.
 „*Arbeiter-Wochen-Chronik*“ („Работническа седмична хроника“) (Будапеша). — 89, 90, 448.
 „*Arbeiter-Zeitung*“ („Работнически вестник“) (Виена). — 10, 52, 67, 217, 311, 404, 413, 415, 440, 512.
 „*Bee-Hive*“ („Кошер“) (Лондон). — 135.
 „*Berliner Volksblatt*“ — виж „*Vorwärts. Berliner Volksblatt*“.
 „*Berliner Volks-Tribüne*“ („Берлинска народна трибуна“). — 84, 348, 350.
 „*The Commonwealth*“ („Общо благо“) (Лондон). — 268, 321.
 „*Concordia. Zeitschrift für die Arbeiterfrage*“ („Съгласие. Списание по работническия въпрос“) (Берлин). — 95, 97, 98, 101, 109, 110, 114—116, 118, 119, 139—142, 144, 145, 147—152, 154, 155, 157, 160, 164, 165, 169—171, 173, 174.
 „*Contemporain*“ („Съвременник“) (Яш). — 207, 552.
 „*Corriere di Napoli*“ („Неаполитански курнер“). — 361, 362.
 „*Critica Sociale*“ („Социална критика“) (Милано). — 277, 279, 444, 482—484.
 „*Daily Chronicle*“ („Дневна хроника“) (Лондон). — 258, 259, 549, 553.
 „*The Daily News*“ („Дневни новини“) (Лондон). — 103, 104, 125, 160, 178.
 „*Daily Telegraph*“ („Дневен телеграф“) (Лондон). — 103, 104, 125, 178.
 „*Deutsche-Brüsseler-Zeitung*“ („Немски брюкселски вестник“). — 341, 347.
 „*Deutsch-Französische Jahrbücher*“ („Немско-френски годишници“) (Париж). — 338, 344, 410.
 „*Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst*“ („Немски годишници за наука и изкуство“) (Лайпциг). — 338.
 „*Deutsches Wochenblatt*“ („Немски седмичник“) (Берлин). — 178, 179.

- „*Le Devenir Social*“ (Социално развитие“) (Париж). — 475.
- „*L'Eclair*“ (Мълния“) (Париж). — 537, 542.
- „*L'Etudiant socialiste*“ („Студент социалист“) (Брюксел). — 417.
- „*Le Figaro*“ („Фигаро“) (Париж). — 543, 548.
- „*The Fortnightly Review*“ („Двуседмично списание“) (Лондон). — 98, 141, 145, 150, 155.
- „*The Free Press*“ (Свободен печат“) (Лондон). — 347.
- „*Freie Bühne*“ („Свободна сцена“) (Берлин). — 81, 84.
- „*Freisinnige Zeitung*“ („Свободомислещ вестник“) (Берлин). — 386.
- „*Die Gartenlaube*“ („Беседка“) (Лайпциг). — 52.
- „*Handwörterbuch der Staatswissenschaften*“ („Справочник по държавни науки“) (Йена). — 347.
- „*Lotta di classe*“ („Класова борба“) (Милано). — 480.
- „*The Morning Advertiser*“ („Утринен осведомител“) (Лондон). — 101—104, 111, 125, 154, 157, 161, 170.
- „*The Morning Herald*“ („Утринен вестител“) (Лондон). — 103, 104, 125, 178.
- „*The Morning Post*“ („Утринна поща“) (Лондон). — 103, 104, 125, 178.
- „*The Morning Star*“ („Утринна звезда“) (Лондон). — 101—104, 111, 119—121, 125—127, 154, 157, 161, 170, 175, 176, 178.
- „*Le National*“ („Национален вестник“) (Париж). — 242.
- „*Népszava*“ („Народно слово“) (Будапешта). — 89, 90, 448.
- „*Neue Freie Presse*“ („Нов свободен печат“) (Виена). — 412, 413.
- „*Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie*“ („Нов рейнски вестник. Орган на демокрацията“) (Кьолн). — 77, 197, 341, 347, 513.
- „*Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue*“ („Нов рейнски вестник. Политико-икономическо списание“) (Лондон, Хамбург). — 342, 347, 515.
- „*Die Neue Zeit*“ („Ново време“) (Шутгарт). — 11, 92, 179, 216, 219, 239, 310, 321, 334, 335, 354, 392, 440, 449, 486, 487, 510, 531.
- „*Newcastle Daily Chronicle*“ („Нюкастълска дневна хроника“) (Лондон). — 6.
- „*New-York Daily Tribune*“ („Нюйоркска ежедневна трибуна“) — 342, 347.
- „*Il Parlamento*“ („Парламент“) (Торино). — 363.
- „*Le Parti socialiste. Organ du Comité Révolutionnaire Central*“ („Социалистическа партия. Орган на Централния революционен комитет“) (Париж). — 419.
- „*Portfolio*“ („Портфейл“) (Лондон). — 35.
- „*Przedświt*“ („Зора“) (Лондон). — 281.
- „*La Réforme*“ („Реформа“) (Париж). — 444.
- „*Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe*“ („Рейнски вестник за политика, търговия и промишленост“) (Кьолн). — 337, 347.
- „*La Riscossa*“ („Освобождение“) (Палермо). — 482.
- „*Sächsische Arbeiter-Zeitung*“ („Саксонски работнически вестник“) (Дрезден). — 68, 70, 85.
- „*Saturday Review of Politics, Literature, Science and Art*“ („Съботно списание за политика, литература, наука и изкуство“) (Лондон). — 150.
- „*Il Secolo*“ („Век“) (Милано). — 362.
- „*Sheffield Free Press*“ („Шефилдски свободен печат“) — 347.
- „*El Socialista*“ („Социалист“) (Мадрид). — 57.
- „*Le Socialiste*“ („Социалист“) (Париж). — 57, 88, 182, 238, 283, 406, 445, 542, 548.
- „*Der Sozialdemokrat*“ („Социалдемократ“) (Цюрих, Лондон). — 3, 10, 52, 69, 70, 72, 73, 77—80, 314.
- „*Der Sozialdemokrat*“ („Социалдемократ“) (Берлин). — 486, 506.
- „*The Standard*“ („Знаме“) (Лондон). — 103, 104, 125, 178.
- „*Time*“ („Време“) (Лондон). 11.
- „*The Times*“ („Времена“) (Лондон). — 95, 98—108, 110—112, 116, 117, 119, 121, 125, 142, 143, 146, 151—154, 156, 157, 159, 160, 162, 164, 165, 166, 169—171, 174, 175, 176, 178.
- „*To-Day*“ („Днес“) (Лондон). — 160—162, 164, 165, 171, 174.

- „*La Tribuna*“ („Трибуна“) (Рим). — 277.
„*Das Volk*“ („Народ“) (Лондон). — 347.
„*Volksfreund*“ („Приятел на народа“) (Брюн). — 256, 257.
„*Volks-Kalender*“ („Народен календар“) (Брауншвайг). — 344.
„*Der Volksstaat*“ („Народна държава“) (Лайпциг). — 98, 100, 101, 114, 139, 140, 145, 146—149, 151, 152, 155—157, 160, 167, 169, 170, 174, 418.
„*Volksstimme*“ („Народен глас“) (Магдебург) — 81, 84.
„*Volks-Tribüne*“ — виж „*Berliner Volks-Tribüne*“.
„*Vorwärts!*“ („Напред!“) (Париж). — 338, 344.
„*Vorwärts*“ („Напред“) (Лайпциг). — 286.
„*Vorwärts. Berliner Volksblatt*“ („Напред. Берлински народен вестник“) (Берлин). — 6, 72, 86, 87, 204, 311, 336, 357, 364, 369, 371, 402, 415, 438, 439, 485, 486, 510.

УКАЗАТЕЛ НА ГЕОГРАФСКИТЕ ИМЕНА*

А

Або (Турку) — 27.
 Австралия — 212, 231, 264, 316, 412.
 Адрианопол (Одрин) — 33.
 Адриатическо море — 18.
 Азия, римска провинция — 472, 531.
 Азовско море — 24, 280.
 Александрия — 458.
 Алкой — 436.
 Алпи, планини — 186, 196, 483.
 Амурски край — 354.
 Андалузия — 436, 489.
 Аркадия, област в Гърция — 474.
 Армения — 41, 44, 453.
 Атина — 432, 484.
 Атлантически океан — 263.
 Аустерлиц (Славков) — 27.
 Афганистан — 42.
 Ахайя, римска провинция — 472.
 Ахен — 31.

Б

Бавария — 20, 230, 491, 544.
 Баден — 197.
 Базел — 347.
 Балкански полуостров — 17, 18, 33,
 35, 41, 43, 253, 393.

Балтийско море — 25, 27.
 Банат — 43.
 Баниер дьо Люшон — 259.
 Барселона — 75.
 Белвил, район на Париж — 184, 190.
 Белорусия — 18, 24.
 Белт — Голям Белт и Малък Белт;
 проливи — 18.
 Белфаст — 477.
 Беневенто — 205, 207.
 Берлин — 35, 41, 48, 84, 95, 141,
 173, 179, 182, 237, 264, 285, 316,
 337, 338, 342, 347, 367, 414, 415,
 464, 472, 516, 525, 526, 537, 547,
 549, 550.
 Бесарабия — 29, 41, 43.
 Бирмингам — 130, 273, 326.
 Бон — 337.
 Босна — 41.
 Бостон — 334, 342, 347.
 Босфор, пролив — 18, 34, 41—42, 46,
 48.
 Бохемия — виж Чехия.
 Брауншвайг — 344, 350.
 Бремен — 550.
 Бреслау (Вроцлав) — 159.
 Бретан, провинция — 341.
 Брюксел — 76, 197, 236, 332, 341, 347.
 Брюн (Бърно) — 256.
 Буг, река — 24.

* В скоби е посочено името, дадено на съвременните карти. В случаите, когато от текста не е ясно местонахождението на един или друг пункт, е дадено кратко пояснение.

Будапеща — 89.
 Букурещ — 29.
 Бухарско ханство — 42.
 България — 36, 41, 489, 528, 552.

В

Ваадт (Во), кантон в Швейцария — 455.
 Ваграм — 527.
 Валенсия, провинция в Испания — 421, 422.
 Варшава — 35, 36.
 Ватерло — 527.
 Вашингтон — 216.
 Верона — 31, 32.
 Версай — 187, 282.
 Вестфалия — 19.
 Виена — 29, 35, 36, 48, 50, 61, 405, 412—414, 516, 524.
 Вилхелмхъво — 186.
 Висла, река — 15, 249, 389.
 Владимир — 280.
 Владимирска губерния — 434.
 Влашко — 27, 32, 34, 35, 37.
 Волга, река — 15.
 Вюртемберг — 230.
 Вьорт — 376.

Г

Галилея, ист. област — 458.
 Галия, ист. област — 531.
 Гатчина — 54.
 Геок-тепе — 42.
 Гисен — 312.
 Глазгоу — 314, 329, 332, 333.
 Гота — 91.
 Гранада — 421.
 Гърция — 459.
 Гьорберсдорф — 81.

Д

Дарданели, пролив — 41, 48.
 Дармицат — 312, 314.
 Двина (Западна Двина) — 15, 28, 389.
 Днепър, река — 15, 28, 389.
 Днестър, река — 24.
 Долна Саксония — 491:

Дон, река — 15.
 Дрезден — 70, 197, 524, 550.
 Дунав, река — 15; 34, 36, 41.
 Дунавски княжество — виж Влашко и Молдавия.

Е

Егейско море — 47, 409, 472.
 Египет — 458, 459.
 Ейлау — виж Пройсиш-Ейлау.
 Елба, река — 394.
 Елберфелд (Вупертал) — 197.
 Елзас, провинция — 7, 40, 41, 45, 184, 247, 248, 374, 393, 521, 541, 552.
 Ерусалим — 458, 461, 468, 470, 473.
 Ерфурт — 27.
 Ефес, древен град в Мала Азия — 463.
 Ефрат — 472.
 Еч (Аиддже), река — 399.

Ж

Женева — 53, 57, 60, 205, 349, 350, 427, 432, 454.

З

Землин (Земун), град в Югославия — 36.
 Зунд (Ересун), пролив — 18, 43.

Изерлон — 197.
 Израил — 460, 461, 470.
 Източна Пруссия, провинция — 22.
 Източна Румелия, провинция — 41.
 Индия — 42, 44, 252, 264, 316, 336, 342, 352, 423, 429, 490.
 Ирландия — 269, 270, 322, 423, 489, 553.
 Истбърн — 479.
 Ист-Енд — източната част на Лондон — 62, 63, 65, 272, 275, 276, 309, 325, 327, 328.

Й

Йена — 27, 316, 396.

К

Кавказ — 15, 17, 34, 541.

Кадикс — 421.

Калифорния — 59, 264, 316, 412.

Каменец (Каменец-Подолски) — 389.

Канада — 231.

Каноса — 9.

Карпати, планини — 47.

Картахена — 421, 422.

Каспийско море — 42.

Кастилия — 83.

Кембридж — 95, 159, 163, 164, 172, 174.

Китай — 264, 306, 336.

Китнос (Термия), остров в Егейско море — 472.

Клерво, н. п. във Франция — 189.

Ковно (Каунас) — 389.

Коканд — 42.

Конго — 273, 326.

Конгълвил, окръг в щата Пенсилвания в САЩ — 267, 319.

Копенхаген — 57, 205, 207, 503.

Кордова — 421.

Краков — 36.

Крим — 24, 37, 253, 342, 431, 435, 538.

Крит, остров — 44.

Кройцнах (Бад-Кройцнах) — 338.

Кронщад — 252, 538.

Купферграбен, канал — 380.

Кьолн — 337, 341, 342, 347, 395, 547.

Л

Лайбах (Любляна) — 31.

Лайпциг — 29.

Ламани, пролив — 143.

Ланкашир, графство в Англия — 264, 316, 335.

Ливърпул — 73.

Лил — 259, 286.

Лозана — 455.

Лондон — 32, 52, 57, 60—63, 69, 72, 86—89, 92, 103, 129, 135, 141, 143—145, 146, 148, 151, 161, 172, 174, 175, 181, 194—196, 204, 205,

216, 217, 256, 259, 276, 281, 282, 284, 311, 313—315, 329, 342, 347—348, 350, 368, 372, 403, 405, 406, 409, 413, 416, 417, 420, 445—447, 479, 482, 484, 486, 496, 511, 512, 514, 531, 532.

Лотарингия, провинция — 7, 40, 41, 45, 184, 247, 248, 374, 398, 521, 541, 552.

Любек — 550.

Люневил — 25.

М

Мадрид — 57, 205, 347, 407, 477, 478.

Майн, област в Пелопонес — 474.

Мала Азия — 18, 459, 472, 473.

Малага — 421.

Малка Ирландия — 266, 318.

Малорусия — виж *Украйна*.

Манчестер — 273, 312, 313, 316, 326.

Марна, река — 252.

Марсилия — 333, 493.

Маклинбурге — 491, 528.

Мемел (Неман), река — 399.

Менилмонтан, район на Париж — 190.

Мерв (Марн) — 42.

Мец — 186, 189.

Мидълсбро — 329.

Милано — 196, 267, 516.

Михайловское, н. п. на източния бряг на Каспийско море — 42.

Мазел, река — 337, 344, 427.

Молдавия — 27, 32, 34, 35, 37.

Монмартър, район на Париж — 291.

Морея — виж *Пелопонес*.

Москва — 17, 29, 280, 352.

Московска губерния — 434.

Мурсия, провинция в Испания — 421.

Н

Наварино (Пилос) — 33.

Найт — 485, 494, 506.

Николаевск (Николаевск на Амур) — 354.

Никомедия (Измит) — 531.

Нордкап, нос — 314.

Ню Йорк — 216, 263, 315, 342, 343, 347.

Ню Ланарк — 430.
Ньойи на Сена (Ньойи) — 189.

О

Оскус (Аму Даря), река — 15, 42.
Оршова — 36.
Отензен, район на Алтона (сега район на Хамбург) — 550.

П

Палестина — 455, 458.
Париж — 24, 28, 32, 39, 42, 50, 60, 61, 63, 168, 181, 182, 184, 187—192, 194, 237, 250, 282, 283, 303, 304, 332, 338, 341, 342, 344, 356, 357, 393, 396, 410, 414, 419, 463, 489, 516, 518, 519, 521, 524, 525, 526, 527, 529, 537, 538.
Ванв, форт — 189.
Иси, форт — 189.
Мулен-Сакс — 189.
Париц, древен град в Мала Азия — 453, 454.
Патмос, остров в Егейско море — 472.
Пелопонес, полуостров — 474.
Пергам, древно царство в Мала Азия — 463.
Персия (Иран) — 19, 42, 452.
Петербург (Ленинград) — 17, 22, 25, 237, 357.
Пиренеи, планини — 259.
Плевен — 43, 545.
Поша — 18, 19, 22—25, 27—29, 35, 36, 47, 248, 280, 281, 368, 389, 519, 520.
Прага — 398.
Прибалтийски край — 434.
Пройсш-Ейлау (Багратионовск) — 27.
Прусия — 20, 22—24, 26, 28, 35, 36, 39, 40, 42, 50, 184, 228, 230, 249, 357, 374, 377, 385, 389, 489, 491, 508, 509, 520, 521, 544, 545.
Прут, река — 15, 33, 36.
Пфалц — 197.

Р

Рейн, река — 9, 26, 32, 33, 51, 186, 249, 337, 347, 382, 415, 471, 492.

Рим — 361, 451, 458, 460, 464, 470—472, 484, 489.
Рочестер — 216.
Румъния — 41.

С

Саксония — 531.
Самарканд — 42.
Самосата (Самсат), град в Сирия — 453.
Сандвичеви острови — виж Хавайски острови.
Сан-Стефано (Ешилкьой) — 41.
Саутпорт — 274, 326.
Сахалин, остров — 351, 352, 354.
Севастопол — 37.
Севиля — 421.
Седан — 186, 189, 247, 376, 552.
Седем стрелки, квартал в Лондон — 266, 318.
Седмоградие (Трансилвания). ист. обл. в Румъния — 43.
Сена, река — 189, 252.
Сибир — 59, 412.
Силвъртаун, район на лондонския Ист-Енд — 62.
Сирия — 454, 459.
Сицилия, остров — 466, 481, 489.
Смирна (Измир) — 461, 463.
Солиманови (Сулейманови) планини — 42.
Солфорд, предградие на Манчестер — 329.
Спарта — 484.
Средне-Вилойск — 424.
Стафордшир, графство в Англия — 273, 326.
Стокхолм — 27.
Страсбург — 159.
Суонси — 58.
Сърбия — 41.

Т

Таганрог — 33.
Ташкент — 42.
Термия — виж Китнос.
Тешен (Цешин) — 23, 26, 27.
Тиатира, древен град в Мала Азия — 463.
Тилзит (Советск) — 27—28, 249, 374.

Тихи океан — 352.
Тир — 337.
Тропау (Опава) — 31.
Туркестан — 42.
Тюрингия — 230.

У

Уелс — 131.
Украйна — 18, 24.
Унгария — 36, 39, 197, 271, 281, 304,
 323, 368, 447, 519.

Ф

Филадельфия, древен град в Египет —
 461, 463, 468.
Филадельфия, град в САЩ — 316.
Финландия — 25, 27, 29.
Фински залив — 280.
Фландрия, ист. обл. — 399.
Франкфурт на Майн — 292, 338, 344,
 374, 485.
Фридланд (Правдинск) — 27.
Фридрихсхам — 25.

Х

Хавайски острови — 212, 352—353.
Хага — 74, 92, 213, 236, 343, 350.
Хайделберг — 312.
Хайнфелд — 217.
Хале — 91, 174.
Халис (Къзъл-Ирмак), река — 9.
Хамбург — 69, 264, 316, 342, 347,
 350, 515, 553.
Хартум — 452.
Хелеспонт — 453.
Хивинско ханство — 42.
Хиндукуш, планини — 42.
Ходмезьовашархей, град в Унгария —
 447.

Холщайн — 454.
Хункяр-Искелеси — 34.
Хьохст — 314.

Ц

Цариград — 14, 17, 25, 27, 30, 33,
 34, 36, 41—46, 48, 253.
Цюрих — 197, 286, 314, 332, 333, 342,
 347, 410, 414.

Ч

Чарджуй (Чарджоу) — 42.
Черна Гора — 41.
Черно море — 15, 18, 25, 42, 46, 280,
 409.
Чехия — 405.
Чикаго — 332.

Ш

Шампан, провинция — 347, 395.
Шефилд — 347.
Шлезвиг — 248, 249, 398.
Шлезвиг-Холщайн — 40, 491.
Шотландия — 299, 423.
Шпихерн — 376.

Щ

Щутгарт — 334, 347, 432, 550.

Ю

Юдея — 458, 470.
Юра, област — 348—350.

Я

Яксарт (Сър-Даря), река — 15, 42.

СЪДЪРЖАНИЕ*

<i>Предговор</i>	V—XXXIV
*ИЗБОРИТЕ ПРЕЗ 1890 Г. В ГЕРМАНИЯ	3—6
КАКВО ДА СЕ ПРАВИ СЕГА?	7—10
ВЪНШНАТА ПОЛИТИКА НА РУСКИЯ ЦАРИЗЪМ	11—49
I	13—21
II	22—29
III	30—49
ЗА АНТИСЕМИТИЗМА (из едно писмо до частно лице във Виена) . .	50—52
ПРЕДГОВОР КЪМ НЕМСКОТО ИЗДАНИЕ НА „МАНИФЕСТА НА КОМУНИСТИЧЕСКАТА ПАРТИЯ“ ОТ 1890 Г.	53—60
4 МАЙ В ЛОНДОН	61—67
ПРОЕКТ ЗА ОТГОВОР ДО РЕДАКЦИЯТА НА „SÄCHSISCHE ARBEI- TER—ZEITUNG“	68—69
ОТГОВОР ДО РЕДАКЦИЯТА НА „SÄCHSISCHE ARBEITER—ZEITUNG“	70—72
МЕЖДУНАРОДНИЯТ РАБОТНИЧЕСКИ КОНГРЕС В 1891 Г.	73—76
ПРОЩАЛНО ПИСМО ДО ЧИТАТЕЛИТЕ НА ВЕСТНИК „SOZIALDE- МОКРАТ“	77—80
ОТГОВОР ДО ГОСПОДИН ПАУЛ ЕРНСТ	81—86
ДО РЕДАКЦИИТЕ НА ВЕСТНИК „BERLINER VOLKSBLATT“	87

* Заглавията на произведенията, дадени от Института по марксизъм-ленинизъм при ЦК на КПСС, са означени със звездичка.

ДО НАЦИОНАЛНИЯ СЪВЕТ НА ФРЕНСКАТА РАБОТНИЧЕСКА ПАРТИЯ	88
ДО РЕДАКЦИИТЕ НА ВЕСТНИЦИТЕ „ARBEITFR — WOCHE — CHRONIK“ и „NÉPSZAVA“. БУДАПЕЩА	89—90
ПРЕДГОВОР КЪМ ПРОИЗВЕДЕНИЕТО НА К. МАРКС „КРИТИКА НА ГОТСКАТА ПРОГРАМА“	91—92
БРЕНТАНО CONTRA МАРКС. По повод мнимата фалшификация на един цитат. История на въпроса и документи	93—180
I	97—100
II	101—104
III	105—109
IV	110—113
V	114—118
VI	119—123
VII	124—134
Документи	135—180
I. Инкриминираните цитати	135—138
№ 1. Учредителният Манифест	135—136
№ 2. „Капиталът“. Маркс, „Капиталът“, том първи, трето из- дание	136—13
II. Брентано и Маркс	139—158
№ 3. Обвинението. „Concordia“, кн. 10 от 7 март 1872 г.	139—140
№ 4. Отговорът на Маркс. „Volksstaat“, бр. 44, събота, 1 юни 1872 г.	140—144
№ 5. Възражение на анонимния автор. „Concordia“, кн. 27 от 4 юли 1872 г.	144—148
№ 6. Вторият отговор на Маркс. „Volksstaat“, бр. 63 от 7 август 1872 г.	148—155
№ 7. Второ възражение на анонимния автор. „Concordia“, кн. 34 от 22 август 1872 г.	155—158
III. Седли Тейлър и Елеонора Маркс	159—167
№ 8. Изпадките на С. Тейлър. „Times“ от 29 ноември 1883 г.	159—160
№ 9. Отговорът на Елеонора Маркс. „To-Day“, февруари 1884 г.	160—161
№ 10. Възражението на С. Тейлър. „To-Day“, март, 1884 г.	162—163
№ 11. Вторият отговор на Елеонора Маркс. „To-Day“, март 1884 г.	164—167
IV. Енгелс и Брентано	168—180
№ 12. Из предговора на Енгелс към четвъртото издание на I том на „Капиталът“ от Маркс	168—172
№ 13. Отговорът на Брентано. „Моята полемика с Карл Маркс“	173—175
№ 14. Из приложенията към отговора на Брентано	175—178

№ 15. Из парламентарните отчети на лондонския печат от 17 април 1863 г.	178
№ 16. Гладстон — Брентано. „Deutsches Wochenblatt“, бр. 49 от 4 декември 1890 г.	178—179
№ 17. Отговорът на Енгелс на № 16. „Neue Zeit“, кн. 13 от 1891 г.	179—180
ПРИВЕТСТВИЕ ДО ФРЕНСКИТЕ РАБОТНИЦИ ПО СЛУЧАЙ 20-ГОДИШНИНАТА НА ПАРИЖКАТА КОМУНА	181—182
УВОД КЪМ ПРОИЗВЕДЕНИЕТО НА К. МАРКС „ГРАЖДАНСКАТА ВОЙНА ВЪВ ФРАНЦИЯ“	183—194
*ПО ПОВОД ИСПАНСКОТО ИЗДАНИЕ НА КНИГАТА НА К. МАРКС „НИЩЕТА НА ФИЛОСОФИЯТА“. (Писмо до Хосе Меса)	195
ДО ОРГАНИЗАЦИОННИЯ КОМИТЕТ НА ИНТЕРНАЦИОНАЛНИЯ МИТИНГ В ЗАЩИТА НА ПРАВАТА НА ТРУДА В МИЛАНО	196
УВОД КЪМ ОТДЕЛНОТО ИЗДАНИЕ НА ПРОИЗВЕДЕНИЕТО НА К. МАРКС „НАЕМЕН ТРУД И КАПИТАЛ“ ОТ 1891 Г.	197—204
ПРЕДГОВОР КЪМ ЧЕТВЪРТТО НЕМСКО ИЗДАНИЕ НА „РАЗВИТИЕТО НА СОЦИАЛИЗМА ОТ УТОПИЯ КЪМ НАУКА“	205
КЪМ ИСТОРИЯТА НА ПЪРВОБИТНОТО СЕМЕЙСТВО (БАХОФЕН, МАК-ЛЕНАН, МОРГАН), Предговор към четвъртото немско издание на произведението „Произход на семейството, частната собственост и държавата“	206—216
ПРИВЕТСТВИЕ ДО ВТОРИЯ АВСТРИЙСКИ ПАРТИЕН КОНГРЕС	217
КЪМ КРИТИКАТА НА СОЦИАЛДЕМОКРАТИЧЕСКАТА ПРОЕКТО-ПРОГРАМА ОТ 1891 Г.	219—235
I. Могиви в десет абзаца	221—227
II. Политически искания	228—232
III. Икономически искания	232—233
Приложение към раздел I	234—235
ЗА БРЮКСЕЛСКИЯ КОНГРЕС И ПОЛОЖЕНИЕТО В ЕВРОПА (из едно писмо до П. Лафарг)	236—238
Брюкселският конгрес	236
Положението в Европа	236—238
СОЦИАЛИЗМЪТ В ГЕРМАНИЯ	239—255
I.	242—246
II.	247—255
ДО РЕДАКЦИЯТА НА ВЕСТНИК „VOLKSFREUND“	256—257

СЪПРОВОДИТЕЛНО ПИСМО КЪМ ЕДНА ДЕКЛАРАЦИЯ ДО РЕДАКТОРА НА ВЕСТНИК „DAILY CHRONICLE“	258
ЗА ПОКОЙНАТА Г-ЖА МАРКС. До редактора на вестник „Daily Chronicle“	259—260
ДО ПЕВЧЕСКИЯ КРЪЖОК НА ЛОНДОНСКОТО КОМУНИСТИЧЕСКО ПРОСВЕТНО ДРУЖЕСТВО НА ГЕРМАНСКИТЕ РАБОТНИЦИ. ТОТЪНХЕМ СТРИЙТ	261—262
ПРЕДГОВОР КЪМ АНГЛИЙСКОТО ИЗДАНИЕ НА „ПОЛОЖЕНИЕТО НА РАБОТНИЧЕСКАТА КЛАСА В АНГЛИЯ“ ОТ 1892 Г.	263—276
ОТГОВОР ДО ПОЧТЕНИЯ ДЖОВАНИ БОВИО	277—279
ПРЕДГОВОР КЪМ ПОЛСКОТО ИЗДАНИЕ НА „МАНИФЕСТА НА КОМУНИСТИЧЕСКАТА ПАРТИЯ“ ОТ 1892 Г.	280—281
ПРИВЕТСТВИЕ ДО ФРЕНСКИТЕ РАБОТНИЦИ ПО СЛУЧАЙ 21-ТА ГОДИШНИНА НА ПАРИЖКАТА КОМУНА	282—283
УВОДНА БЕЛЕЖКА КЪМ ВТОРОТО НЕМСКО ИЗДАНИЕ НА ПРОИЗВЕДЕНИЕТО НА К. МАРКС „НИЩЕТА НА ФИЛОСОФИЯТА“	284
УВОД КЪМ АНГЛИЙСКОТО ИЗДАНИЕ НА „РАЗВИТИЕТО НА СОЦИАЛИЗМА ОТ УТОПИЯ КЪМ НАУКА“	285—310
ДО ТРЕТИЯ АВСТРИЙСКИ ПАРТИЕН КОНГРЕС.	311
КАРЛ ШОРЛЕМЕР	312—314
ПРЕДГОВОР КЪМ ВТОРОТО НЕМСКО ИЗДАНИЕ НА „ПОЛОЖЕНИЕТО НА РАБОТНИЧЕСКАТА КЛАСА В АНГЛИЯ“ ОТ 1892 Г.	315—329
*ЗА НЯКОИ ОСОБЕНОСТИ НА ИКОНОМИЧЕСКОТО И ПОЛИТИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ НА АНГЛИЯ	330—331
ДО НАЦИОНАЛНИЯ СЪВЕТ НА ИСПАНСКАТА СОЦИАЛИСТИЧЕСКА РАБОТНИЧЕСКА ПАРТИЯ	332—333
ПРЕЗИДЕНТСКИТЕ ИЗБОРИ В АМЕРИКА	334—336
МАРКС, ХАЙНРИХ КАРЛ	337—347
ДО РЕДАКЦИЯТА НА ВЕСТНИК „BERLINER VOLKS-TRIBÜNE“	348—350
НОВООТКРИТ СЛУЧАЙ НА ГРУПОВ БРАК	351—354
ДО РЪКОВОДСТВОТО НА УНГАРСКАТА СОЦИАЛДЕМОКРАТИЧЕСКА ПАРТИЯ	355
ПО ПОВОД НЕОТДАВНАШНАТА МАШИНАЦИЯ НА ПАРИЖКАТА ПОЛИЦИЯ	356—257
ЗА ИТАЛИАНСКАТА ПАНАМА	358—364

I	358—360
II	360—362
III	362—364
КЪМ ИТАЛИАНСКИЯ ЧИТАТЕЛ. Предговор към италианското издание на „Манифеста на комунистическата партия“ от 1893 г.	367—368
МОЖЕ ЛИ ЕВРОПА ДА СЕ РАЗОРЪЖИ?	369—400
Предговор	371—372
I	373—375
II	376—379
III	380—383
IV	384—386
V	387—390
VI	391—393
VII	394—396
VIII	397—400
ДО ГЕРМАНСКИТЕ РАБОТНИЦИ ПО СЛУЧАЙ ПЪРВИ МАЙ 1893 Г.	401—402
ПРИВЕТСТВИЕ ДО АВСТРИЙСКИТЕ РАБОТНИЦИ ПО СЛУЧАЙ ПЪРВИ МАЙ 1893 Г.	403—404
ДО ЧЕШКИТЕ ДРУГАРИ ПО СЛУЧАЙ ПЪРВИ МАЙ. Спомен от 1848 г.	405
ВЪПРЕКИ ВСИЧКО. Приветствие до френските работници по случай Първи май 1893 г.	406
ДО ИСПАНСКИТЕ РАБОТНИЦИ ПО СЛУЧАЙ ПЪРВИ МАЙ 1893 Г.	407—408
ДО РЕДАКЦИЯТА НА БЪЛГАРСКОТО СПИСАНИЕ „СОЦИАЛЪ-ДЕМОКРАТЪ“	409
ЗАКЛЮЧИТЕЛНО СЛОВО НА МЕЖДУНАРОДНИЯ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИ РАБОТНИЧЕСКИ КОНГРЕС В ЦЮРИХ НА 12 АВГУСТ 1893 г. Протоколен запис	410—411
РЕЧ НА СОЦИАЛДЕМОКРАТИЧЕСКО СЪБРАНИЕ ВЪВ ВИЕНА НА 14 СЕПТЕМВРИ 1893 Г. Вестникарски отчет	412—413
РЕЧ НА СОЦИАЛДЕМОКРАТИЧЕСКО СЪБРАНИЕ В БЕРЛИН НА 12 СЕПТЕМВРИ 1893 г. Вестникарски отчет	414—415
ДО ЛОНДОНСКОТО КОМУНИСТИЧЕСКО ПРОСВЕТНО ДРУЖЕСТВО НА ГЕРМАНСКИТЕ РАБОТНИЦИ	416
ДО МЕЖДУНАРОДНИЯ КОНГРЕС НА СТУДЕНТИТЕ СОЦИАЛИСТИ	417
ПРЕДГОВОР КЪМ СБОРНИКА „СТАТИИ ПО МЕЖДУНАРОДНИ ВЪПРОСИ ОТ ВЕСТНИК „VOLKSSTAAT“ (1871—75)“	418—420

ПРЕДВАРИТЕЛНА БЕЛЕЖКА КЪМ СТАТИЯТА „БАКУНИСТИТЕ НА РАБОТА“	421—422
ПОСЛЕСЛОВ КЪМ ПРОИЗВЕДЕНИЕТО „ЗА СОЦИАЛНИЯ ВЪПРОС В РУСИЯ“	423—437
„КАПИТАЛЪТ“ НА МАРКС. ТРЕТИ ТОМ	438
* ЗА СЪДЪРЖАНИЕТО НА ТРЕТИЯ ТОМ НА „КАПИТАЛЪТ“	439—440
БЪДЕЩАТА ИТАЛИАНСКА РЕВОЛЮЦИЯ И СОЦИАЛИСТИЧЕСКАТА ПАРТИЯ	441—444
ДО НАЦИОНАЛНИЯ СЪВЕТ НА ФРЕНСКАТА РАБОТНИЧЕСКА ПАРТИЯ ПО СЛУЧАЙ 23-ГОДИШНИНАТА НА ПАРИЖКАТА КОМУНА	445
ДО ЧЕТВЪРТИЯ АВСТРИЙСКИ ПАРТИЕН КОНГРЕС	446
ДО РЪКОВОДСТВОТО НА УНГАРСКАТА СОЦИАЛДЕМОКРАТИЧЕСКА ПАРТИЯ ВЪВ ВРЪЗКА С ТРЕТИЯ ПАРТИЕН КОНГРЕС	447—448
КЪМ ИСТОРИЯТА НА РАННОТО ХРИСТИЯНСТВО	449—476
I	451—456
II	457—465
III	466—476
ДО АНГЛИЙСКИТЕ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИ И РАБОТНИЧЕСКИ ОРГАНИЗАЦИИ	477—478
ДО ТРЕТИЯ КОНГРЕС НА СОЦИАЛИСТИЧЕСКАТА ПАРТИЯ НА ИТАЛИАНСКИТЕ ТРУДЕЩИ СЕ (Писмо до К. Делл, Авале)	479—480
ПРИВЕТСТВИЕ ДО СОЦИАЛИСТИТЕ В СИЦИЛИЯ	481—482
МЕЖДУНАРОДЕН СОЦИАЛИЗЪМ И ИТАЛИАНСКИ СОЦИАЛИЗЪМ (Писмо до редакцията на списание „Critica Sociale“)	483—484
ПИСМО ДО РЕДАКЦИЯТА НА ВЕСТНИК „VORWÄRTS“	485—486
СЕЛСКИЯТ ВЪПРОС ВЪВ ФРАНЦИЯ И ГЕРМАНИЯ	487—509
I	491—501
II	502—509
ЗА ЧЕТВЪРТИЯ ТОМ НА „КАПИТАЛЪТ“ НА МАРКС	510
ДО ЛОНДОНСКОТО КОМУНИСТИЧЕСКО ПРОСВЕТНО ДРУЖЕСТВО НА ГЕРМАНСКИТЕ РАБОТНИЦИ	511
ПРИВЕТСТВИЕ ДО АВСТРИЙСКИТЕ РАБОТНИЦИ ПО СЛУЧАЙ ПРЕВРЪЩАНЕТО НА „ARBEITER-ZEITUNG“ В ЕЖЕДНЕВНИК	512
УВОД КЪМ ПРОИЗВЕДЕНИЕТО НА К. МАРКС „КЛАСОВАТА БОРБА ВЪВ ФРАНЦИЯ ОТ 1848 ДО 1850 Г.“	513—531

ДО РЪКОВОДСТВОТО НА ЛОНДОНСКОТО КОМУНИСТИЧЕСКО ПРОСВЕТНО ДРУЖЕСТВО НА ГЕРМАНСКИТЕ РАБОТНИЦИ . .	532
ДО РЪКОВОДСТВОТО НА НЕЗАВИСИМАТА РАБОТНИЧЕСКА ПАР- ТИЯ	533

ПРИЛОЖЕНИЯ

Интервю на Ф. Енгелс с кореспондент на френския вестник „L'Eclair“ от 1 април 1892 г.	537—542
Интервю на Ф. Енгелс с кореспондент на френския вестник „Le Figaro“ от 11 май 1893 г.	543—548
Интервю на Ф. Енгелс с кореспондент на английския вестник „Daily Chronicle“ в края на юни 1893	549—553
<i>Бележки</i>	557—656
<i>Дати из живота и дейността на Ф. Енгелс</i>	657—695
<i>Именен показалец</i>	696—723
<i>Указател на периодичните издания</i>	724—726
<i>Указател на географските имена</i>	727—731

ИЛЮСТРАЦИИ

Корицата на списание „Социал-демократ“, в което била публи- кувана първата глава от статията на Ф. Енгелс „Външната политика на руския царизъм“ между	14—15
Титулната страница на немското издание на „Манифеста на ко- мунистическата партия“ от 1890 г.	55
Началото на ръкописа на Ф. Енгелс „Към критиката на социал- демократическата проектопрограма от 1891 г.“	223
Страници от полското издание на „Манифеста на комунистичес- ката партия“ от 1892 г. с предговора на Ф. Енгелс между	280—281
Заглавната страница на английското издание на „Развитието на социализма от утопия към наука“ от 1892 г. с увода на Ф. Енгелс	287

Списък на произведенията на К. Маркс, съставен от Ф. Енгелс	339
Списък на произведенията на Ф. Енгелс, съставен от него самия	345—346
Заглавната страница на италианското издание на „Манифеста на комунистическата партия“ от 1893 г.	365
Заглавната страница на брошурата, издадена от групата „Освобождение на труда“, с послеслова на Ф. Енгелс към неговото произведение „За социалния въпрос в Русия“	425

Превел: Георги Георгиев
Худож. редактор: Тотю Данов
Техн. редактор: Тодор Бъваров
Коректор: Нина Велчева
Корица: Милка Пейкова

Дадена в произв. на 14. II. 1967 г. Подп. за печат на 15. V. 1967 г.
Формат 65×92|16. Печ. коли 48,375. Изд. коли 48,37. Авт. коли прибл. 80.
Тираж 5 100. Изд. № 4032. Лит. група II
Цена 2,14 лв.

Държавен полиграфически комбинат „Дим. Благоев“